II-1

ЮБИЛЕЙНА КНИГА
НА ГРАДЪ СОФИЯ
(1878-1928)

ИЗДАВА КОМИТЕТЪТЪ ЗА ИСТОРИЯ НА СОФИЯ ПРИ БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ СЪ СРЕДСТВА НА СОФИЙСКАТА ГРАДСКА ОБЩИНА

СОФИЯ * ПЕЧАТНИЦА „КНИПЕГРАФЪ“ АКЦ. Д-ВО * 1928

Негово Величество Борисъ III
Роденъ въ София на 18 (30) януари 1894 год.

ЮБИЛЕЙНА КНИГА
НА ГРАДЪ СОФИЯ
(1878-1928)

СЪ 52 ОБРАЗА ВЪ ТЕКСТА И 17 ПРИЛОЖЕНИЯ

ИЗДАВА КОМИТЕТЪТЪ ЗА ИСТОРИЯ НА СОФИЯ ПРИ БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ СЪ СРЕДСТВА НА СОФИЙСКАТА ГРАДСКА ОБЩИНА

СОФИЯ * ПЕЧАТНИЦА „КНИПЕГРАФЪ" АКЦ. Д-ВО * 1928

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

По случай 50-годишнината отъ освобождението на България, Столичниятъ Централенъ Общински Съветъ взе решение да се напише юбилейна книга на Столицата. Тази работа се възложи на Комитета за история на София при Българския Археологически Институтъ, съ участието на представители на Софийската Община.

Юбилейната книга сега се предлага на благосклонното внимание на българския читатель.

Съ гордость трѣбва да признаемъ, че нашата млада столица въ течение на своя кратъкъ свободенъ животъ направи грамаденъ напредъкъ: отъ едно незначително градче съ тѣсни и криви улички и слупени кѫщурки, тя стана голѣмъ, многолюденъ градъ, съ широки булеварди и красиви сгради, и съ учреждения, които я правятъ истински духовенъ, културенъ и индустриаленъ центъръ на България.

Столица на единъ трудолюбивъ и напредничавъ народъ, разположена въ срѣдището на Балканския полуостровъ, дето се кръстосватъ важни международни пѫтища, съ своята красива околность, благоприятенъ климатъ и лѣковити минерални води, София има всички условия да стане важенъ политически и културенъ центъръ и да бѫде привлекателенъ, хигиениченъ и красивъ градъ.

За съжаление, нещастниятъ изходъ на продължителнитѣ войни спъна правилното ѝ развитие и благоустройство.

Но тоя застой е временъ.

Обитавана отъ интелигентно и енергично население, ржководена отъ мѫдри управници и подкрепена отъ държавата, София скоро ще се съвземе ѝ съ бързи крачки ще тръгне по пѫтя на всестраненъ напредъкъ и процъвтяване, за да оправдае своя хубавъ девизъ: „Расте, но не старѣе“.

Столиченъ Кметъ: **В. ВАЗОВЪ.**

Въ деня на 50-годишнината отъ освобождението на София, който е роденъ градъ на любимия ни Царь Борисъ III, между Негово Величество и Столичния Кметъ сѫ размѣнени следнитѣ телеграми:

ВЛ. ВАЗОВЪ, КМЕТЪ НА СТОЛИЦАТА, ТУКЪ.

Искренно благодаря на Общинския Съветъ и на Столичното Гражданство за изказанитѣ ми чувства и пожелания въ деня на петдесетгодишнината отъ освобождението на града. Въ този кратъкъ периодъ време едновремешното градче София стана единъ хубавъ и процъвтяващъ градъ, благодарение на благотворнитѣ лѫчи на свободата, за която столичани днесъ даватъ изразъ на своитѣ чувства на признателность. Присъединявайки се къмъ тѣзи благородни чувства на софиянци, азъ отъ сърце имъ пожелавамъ, скѫпейки благата на тази свобода, да продължатъ съ още по-голѣма ревность и преданость усилията си за разцвѣта и напредъка на Столицата и я направятъ гордостьта на цѣлия български народъ.

ЦАРЯ.

ДО НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО БОРИСЪ III
ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ.

По случай 50-годишнината отъ освобождението на София, столичното население и общинскиятъ съветъ, като благодарятъ на Бога и изказватъ дълбока признателность къмъ братския руски народъ, молятъ Всевишния да дарува здраве и дългоденствие на Ваше Величество, нашъ любимъ Царь, и да Ви подкрепи да продължите и завършите благополучно дѣлото, започнато отъ Великия Царь-Освободитель АЛЕКСАНДЪРЪ II, за да може нашиятъ трудолюбивъ и жизнеспособенъ народъ да живѣе и се развива при пълна свобода и миръ въ своитѣ естествени граници и да бѫде, както въ миналото, голѣмъ факторъ за култура и напредъкъ.

Столиченъ Кметъ: В. ВАЗОВЪ.

ЧАСТЬ I
ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕДЪ

ГРАДЪ СОФИЯ
отъ проф. А. ИШИРКОВЪ

I. Мѣстоположение на градъ София.

Географското положение на София можемъ да разгледаме отъ следнитѣ становища: астрономическо, хипсометрическо, топографско и политическо.

Координатитѣ, които опредѣлятъ астрономическото положение на държавната метеорологическа станция въ София, разположена въ двора на физико-математичния факултетъ до Държавната печатница, се кръстосватъ въ точката 23° 19' 39" източна дължина отъ Гриничъ и 42° 41' 40" северна широчина. Софийскиятъ меридианъ минава на северъ презъ западнитѣ части на Ромъния и Полша, презъ най-североизточната часть на Германия, минава презъ Литва, западна Финландия и северозападнитѣ части на Шведско и Норвегия. Само наспроти западна и срѣдна Европа София спада въ югоизточната часть на нашия материкъ; въ астрономическо отношение нашата столица лежи далеко на западъ отъ срѣдния меридианъ на Европа (38° и. д.). София лежи сжщевременно на югъ отъ срѣдния паралелъ между екватора и полюса въ северното полукжлбо и въ южната часть на Европа, която се простира отъ 36° до 71° 8' с. ш. (само 6° по-на северъ отъ най-южната европейска точка).

Германскитѣ земномагнетични изучвания въ Балканския полуостровъ въ годинитѣ 1917 — 1918 показватъ, че около с. Слатина до София магнетното отклонение е 3° 22.7', а подъ Александровската болница — 3° 49.8'.

Градъ София лежи въ Софийско поле, най-голѣмото равнище въ югозападна България. Градътъ бѣше разположенъ изпърво между малкитѣ рѣки Перловска и Владайска, но отпосле той се разшири далеко на изтокъ и западъ отъ тия рѣки. Голѣма несгода за нашата столица е, дето тя не лежи до голѣма рѣка, но затова пъкъ близо до нея се издигатъ високо Витоша и Стара-планина, които придаватъ голѣма красота на нейната околность.

Презъ Софийско поле протича р. Искъръ, десетина километра западно отъ града, и много притоци, които изтичатъ отъ планинитѣ, що ограждатъ полето, се втичатъ въ нег[illegible] Поради това многобройни сж сгоднитѣ мѣста въ полето, дето могатъ да въ[illegible]натъ селища, но малко сж мѣстата, дето отъ възникналото веднъжъ сели[illegible]може да се създаде градъ, а още по-трудно е тоя градъ да стане голѣмъ [illegible]реки най-голѣмитѣ и чести исторически превратности да просжществува[illegible]о такъвъ хиляди години.

Въ Софийско поле знаемъ отъ край време и до днесъ само единъ градъ, и той е София. Нѣма съмнение, че при топлия минераленъ изворъ на София е възникнало първо село, каквито сѫ и други села въ Софийско поле, които сѫ възникнали край топли извори, като Германъ и Панчарево, Княжево, Горня-баня и Банки, но само край Софийския топълъ изворъ се развилъ градъ. Затова сѫ помогнали на Софийското селище особеноститѣ на неговото географско положение. То лежи на естествено кръстопѫтище. Пѫтьтъ, който идвалъ отъ Македония и Адриатическия брѣгъ презъ Владайската седловина (914 м.), е насоченъ отъ самата земноповърхна форма да върви между рѣкитѣ Перловска и Владайска право въ София. Най-главниятъ пѫть на Балканския полуостровъ, който свързва презъ Бѣлградъ срѣдна и западна Европа съ предна Азия при Цариградъ, за да мине Софийско поле по здрава и суха земя, трѣбвало е да мине презъ София, защото тъкмо подъ града се разтилали мочури и защото тъкмо отъ с. Горублени надолу Искъръ се разклонява въ много рѫкави. Къмъ кръстопѫтището на Македонския и Цариградския пѫть се събиратъ пакъ естествено презбалканскитѣ пѫтища и пѫтя за Самоковъ. Пѫтищата, които се събирали нѣкога въ София, сѫ запазили и до днешенъ день своята посока, но сѫ отчасти модернизирани, станали сѫ желѣзни пѫтища. Постояннитѣ пѫтища сѫ създали постоянно мѣстоположение на града София.

Въ континенталната часть на Балканския полуостровъ се издига особено високо яко свързана група планини, които служатъ сѫщевременно за източникъ и вододѣлъ на много рѣки, що текатъ къмъ Бѣло и Синьо море и рѣка Дунавъ, притокъ на Черно море. Съвокупностьта на тази група планини заедно съ високитѣ полета, които се разтилатъ между тѣхъ, военнитѣ именуватъ съ старовремското име Мизийско плато. Главнитѣ планини на това плато, този пѫпъ на Балканския полуостровъ, сѫ: Шаръ-планина, Скопска Черна-гора, Осогово, Рила, Витоша и западна Стара-планина; между планинитѣ главни полета сѫ: Косовско, Скопско, Нишко, Софийско и Кюстендилско. Главна характеристика на Мизийското плато е неговата проходность, въпреки високитѣ планини, които го съставятъ. Тази проходность се дължи на симетрично разположенитѣ рѣчни долини отъ двѣтѣ страни на възвишенията и на величественитѣ проломи, които рѣкитѣ на това плато издълбали презъ високитѣ планини.

Голѣмата проходность на Мизийското плато дала възможность да минатъ презъ него най-важнитѣ пѫтища за съобщение на Балканския полуостровъ. Двѣтѣ главни желѣзопѫтни артерии на нашия полуостровъ — отъ срѣдна Европа за Цариградъ и Солунъ — минаватъ презъ платото, като свързватъ Нишко поле съ Скопско на югъ и съ Софийско на изтокъ. Желѣзенъ пѫть свързва Косово поле съ Скопско, и ако последното не е свързано съ Кюстендилско и Софийско поле, пречката не лежи нито въ вида на земната повърхнина, нито въ ненавременностьта, а по-рано въ политиката на турското, а сега на югославянското правителство. Българската желѣзопѫтна мрежа отива до македонската граница при Гюшево.

Долинитѣ, които отварятъ рѣкитѣ на Мизийското плато къмъ Синьо о Бѣло море и къмъ Дунавъ, даватъ възможность на владетеля на платоти

да упражнява силно влияние върху съседнитѣ земи. Българитѣ можаха да разпространятъ своята мощь и върху южна България, Македония и Сърбия, когато князъ Крумъ стана господарь на София (809 год.); сърбитѣ захванаха да влияятъ на България и покориха Македония, следъ като краль Милутинъ завладе земитѣ между горнитѣ течения на Струма и Морава. Важното значение на Мизийското плато не избѣгнало отъ внимателното око на римския императоръ Константинъ Велики, който искалъ да направи отъ София столица на римската империя. Ако това бѣше станало, сѫдбата на римската империя би била съвсемъ друга, споредъ възгледитѣ на много стратези.

Мизийското плато, благодарение на особеното си географско положение, поставено въ известни военни и политически условия, може да достави на неговия владетель пълно влияние върху Балканския полуостровъ. Дипломатитѣ, особено тѣхнитѣ военни съветници, знаятъ това много добре, затова, когато се разпокѫса турската империя въ Берлинския конгресъ (1878 год.), дадоха отъ него дѣлъ на България, Сърбия и Турция.

Подиръ Балканската война (1912—1913 г.) най-голѣмата часть отъ Мизийското плато остана подъ властьта на Югославия. Оная часть отъ платото, която притежаваше България преди голѣмата сесвѣтска война, се́ имаше още голѣмо значение, и съ огледъ къмъ цѣлокупната Българска земя тя заемаше сѫщото положение, както Мизийското плато къмъ земитѣ на цѣлия Балкански полуостровъ. Къмъ нашия дѣлъ на Мизийското плато принадлежи цѣла Висока България между Осогово и Рила на югъ и Стара-планина на северъ, между Ихтиманска Срѣдна-гора на изтокъ и политическата граница на Югославия на западъ. Както Витоша, която се издига почти въ срѣдата на Висока България и представя мощенъ вѫзелъ на редъ планини, що пущатъ издънки далеко въ земитѣ, дето звучи българска речь, така и равното Софийско поле, което се разтила предъ нейнитѣ северни стръмни склонове, се явява естественъ центъръ на много по-широка область, отколкото е нашето царство. Искъръ, който тече презъ полето, и рѣкитѣ, които извиратъ отъ неговитѣ огради, носятъ водитѣ си далеко на северъ, югъ, западъ и изтокъ, и тѣхнитѣ долини отварятъ пѫтища къмъ всички посоки на небосклона.

Благоприятното географско положение на Висока България, въ която лежи нашия политически центъръ, нашата столица, ни докарва въ тѣсна връзка съ българитѣ отъ общото наше отечество и ни представяше до края на сесвѣтската война отлично укрепено отъ природата мѣсто, пригодно за настѫпателни действия къмъ югъ и западъ. Нашитѣ неприятели, за да ослабятъ военното значение на Висока България, предадоха въ Ньойи на Югославия голѣмъ дѣлъ отъ земята на изворнитѣ Струмски и Нишавски притоци и съ това лишиха нашата земя отъ важни опорни точки за отбрана. За сѫщата цель ни се отне и Царибродъ.

Литература: Nipoldt, Ergebnisse der deutschen erdmagnetischen Aufnahmen in den Balkanländern in den Jahren 1917—1918 (Meteorologische Zeitschrift, 1919, März — April, стр. 56—58).—Подполковникъ Загорски, Введение къмъ отбраната на България (Воененъ Журналъ, год. XIV, 1902, кн. IV). — А. Иширковъ, Приносъ къмъ географията на Княжество България (Периодическо списание, кн. LXVIII, стр. 265— 268).

II. Физикогеографски отношения на София и нейната близка околность.

Софийско поле. Най-голѣмата котловина, най-пространно равнище въ югозападна България е Софийско равно поле. То представя голѣма коритообразна котловина, заградена отъ северъ съ Стара-планина и нейнитѣ предпланини, на югъ съ стрѫмнитѣ неразчленени спускове на Люлинъ, Витоша и Лозенска планина, а на западъ и изтокъ съ планински височини, които свързватъ Стара-планина съ насрещнитѣ височини и отдѣлятъ водитѣ на Искъръ отъ тия на Морава и Марица. Планинитѣ, които заграждатъ Софийско поле, сѫ доста високи; тамъ, дето тѣ сѫ по-низки, надничатъ надъ тѣхъ по-далечни високи планини, както е случаятъ съ Рила въ югоизточния край и Руй на юго-западъ.

Главната ось на Софийската котловина има посока ЗСЗ. къмъ ИЮИ. При дължина отъ 75 клм. тя има срѣдна широчина 15·8 клм., а най-голѣма — 20 клм. Голѣмината на котловината, взета въ широка смисъль на думата, надминава 1,000 кв. клм. (1,185 кв. клм.). Ограничимъ ли я съ хоризонтала 650 м. надъ морското равнище, отъ дето захващатъ да се издигатъ по-стръмно склоноветѣ на околнитѣ планини, нейната голѣмина се значително намалява. При село Германъ рѣка Искъръ, която извира отъ Рила-планина, навлиза въ Софийско поле. Поради малкия увесъ въ полето и чрезъ намѣса на човѣка, Искъръ се дѣли на много рѫкави, които се събиратъ наново предъ пролома въ Стара-планина до с. Курило. Главнитѣ притоци на Искъръ въ полето текатъ по главната му ось и събиратъ потоцитѣ на неговата планинска ограда. Въ източната половина на полето тече Старъ-Искъръ, а въ западната — Блато. Голѣма часть отъ Софийско поле представя равно мочурливо равнище, въ което на разстояние 16—20 клм. разликата въ височината не надминава 30 метра. Поради малкия увесъ на полето и тѣсния проломъ на Искъръ въ Стара-планина, кога придоде Искъръ, водата му прелива неговитѣ низки брѣгове и наводнява на длъжъ и на ширъ полето чакъ до София. Най-низката часть на Софийско поле е 512 м. висока, а срѣдната му височина е около 550 м.

Софийската котловина, която до късно геолошко време била езеро, е изпълнена съ сладководенъ плиоценски пѣсъкъ, глина и пѣсъченъ мергелъ, а е припокрита съ дилувиаленъ грамудалакъ (чакълъ) и алувиална тиня.

Софийската котловина стои въ тѣсна свръзка съ Стара-планина и процесътъ на нейното нагъване, който не е спрѣлъ до късно геолошко време, засегналъ, макаръ слабо, и плиоценскитѣ наслоги въ полето. Много е интересенъ за почвата на София въ научно и практично отношение редътъ на различнитѣ наслоги, наноси и насипи, които покойниятъ геологъ Г. Златарски е отбелязълъ, когато копали въ 1883 година кладенецъ при военния лагеръ:

1. Около единъ метъръ дебелъ пластъ се състоялъ отъ черноземъ.

2. Три метра дебелъ грамудалакъ (бленки, чакълъ), чиито камъни сѫ голѣми колкото лукови глави и по-едри. Откѫслецитѣ се състоятъ най-вече отъ еруптивни скали, но има още кварцитъ и червенъ пѣсъчникъ. Жълто-черна глина спојава бленкитѣ. Въ долнитѣ части на тоя пластъ и въ горнитѣ на следния се намиратъ фелдшпатни заоблени кѫсове.

3. Пластъ 2·70 м. дебелъ отъ синкава клисава, мергелна глина, въ която виждаме само дребни частици отъ горнитѣ скали.

4. Пластъ 3 метра дебелъ отъ синкавъ пѣсъкъ, богатъ съ бѣла слюда и съставенъ отъ кварцитни дребни зрънца.

5. Два метра твърдъ мергелъ съ пѣсъчни слоеве, въ който се намерили рибени кости; въ мергела Г. Златарски видѣлъ, ако не се е лъгалъ, и единъ малъкъ Helix.

6. Единъ метъръ чистъ сипкавъ пѣсъкъ.

7. Единъ и половина метъръ пѣсъкъ съ глина.

8. Единъ метъръ сива пепелива глина.

9. 0·15 м. ситенъ бѣлъ пѣсъкъ съ слюда; въ тоя тънъкъ слой се намира и жълтъ окъръ.

10. Единъ и половина метра пѣсъченъ глиненъ мергелъ, въ който се намерили отпечатъци отъ плиоценски растения, като Quercus и други. Подълбоко тоя слой преминава въ глинено-синкавъ мергелъ.

11. 0.30 м. ситенъ бѣлъ кварцитенъ пѣсъкъ.

12. 2.20 м. по-едъръ отъ последния пѣсъкъ, въ който се намиратъ заоблени и жглести кжсове отъ кварцитъ, андезитъ, кремъкъ и други.

13. Пѣсъчлива глина, въ която се показва вода.

Подробенъ анализъ на тоя интересенъ профилъ ще ни разкрие много листа отъ историята на Софийско поле и планинитѣ около него. Въ Лозенецъ и край много рѣки въ полето се откриватъ ясни профили, които ни показватъ, че не на всѣкжде напластяването и наноситѣ сж еднакви, нѣщо, което стои въ свръзка съ отнисането на наслаганото и съ различната сила на дилувиалнитѣ порои, които сж носили разрушени материали и сж ги наслагвали въ езерото. На много мѣста въ полето хумусната земя представя тънъкъ пластъ и веднага подъ него се разтила плиоценскиятъ пѣсъкъ; сжщо дебелината на грамудалака и съставътъ на каменнитѣ кжсове въ различни части на полето сж различни.

Близо до планинскитѣ склонове, особено около Витоша, се намиратъ наноси отъ голѣми блокове, и дето рѣкитѣ излизатъ отъ планината въ полето, се разтилатъ голѣми наносни кжжели, завзети най-вече отъ села.

Много сж тераситѣ въ Софийско поле, които свидетелствуватъ за различнитѣ нива̀ на езерото, което е пълнило полето, но много отъ тѣхъ изцѣло или отчасти сж отнесени и изравнени отпосле. Хубаво личи Софийската тераса, по която върви улица Московска отъ Александровския площадъ до ул. 11 августъ; личи тя хубаво и надъ с. Слатина и по-нататъкъ къмъ Искъръ.

Въ Софийско поле не можаха да се просвредатъ артезиански кладенци и полето се отличава съ чести земетръси, нѣкои отъ които сж били доста силни.

П л а н и н и. Планинскиятъ свѣтъ около Софийското поле, както и самото поле, представятъ голѣмъ интересъ по своето възникване и преобразуване въ дългитѣ геолошки периоди. Сжщо и петрографскиятъ характеръ на скалитѣ, които съставятъ планинитѣ, е най-разнообразенъ по съставъ и възрасть. Мѣстото, съ което разполагамъ, и четцитѣ, за които пиша, ме каратъ да се огранича главно съ описанието на планинитѣ, безъ да се опитвамъ да представя тѣхния произходъ и постепенни промѣни.

Непосрѣдствено отъ Софийското поле се издига на югъ съ стръмни склонове високата В и т о ш а, чиято най-висока точка въ Черни връхъ достига 2,286 м. Ядката на планината се състои главно отъ сиенитъ, но по южнитѣ,

източнитѣ и севернитѣ ѝ склонове се разтилатъ пояси отъ млади еруптивни скали, които се продължаватъ и въ съседнитѣ планини: на западъ Люлинъ, на изтокъ Плана и Лозенска. Въ минали геолошки времена Витоша била припокрита съ червени пѣсъчници, следи отъ които намираме само въ околностьта; отъ Витоша тѣ сѫ отнесени. Витошкиятъ неразчлененъ масивъ се спуща стръмно и къмъ полетата Самоковско, Дупнишко и Мошино-Пернишко; затова оприличаватъ Витоша на срѣдно-европейскитѣ хорстови планини.

На височина 1850 м. Витоша представя пространни платà, наклонени къмъ северозападъ и раздѣлени едно отъ друго чрезъ низки скалисти гребени. Въ северното плато се събира водата на Драгалевската рѣка, въ срѣдното на Боянската, въ южното на Владайската. Тѣзи многовърхови платà представятъ планински пасбища и мочурливи тръсища (торфеници), обрасли съ високъ буренъ; дълбокитѣ улеи на платата сѫ изпълнени съ натрупани единъ върху други изгладени блокове (каменна рѣка), подъ които клокотятъ студени потоци. Стигнатъ ли рѣкитѣ края на платата, спущатъ се стремоглаво въ доловетѣ на стръмнитѣ склонове, дето образуватъ редъ бързи водопади, между които първо мѣсто заема Боянскиятъ водопадъ. Това показва недавнашно подигане на планината.

Витоша сама за себе си не е красива планина: въ по-голѣмата си часть тя е плешива; цвѣтущето по-рано рударство въ политѣ ѝ унищожило нейнитѣ гори. Витоша нѣма ни поменъ отъ хубоститѣ на Рила и Пиринъ, дори на Стара-планина; ней липсватъ високи отвесни скали, гористи долове и равни чалове. Само нейното срѣдищно усамотено положение помогнало да се открива отъ нейнитѣ върхове най-широка и най-разнообразна гледка. Затова по нея се катерятъ въ праздникъ стотици и хиляди бодри любители на природата. Едва ли ще се намери будничъкъ софиянецъ, който да не е се качвалъ на Витоша! Тя е толкова близо до София и така лесно човѣкъ може да се изкачи на нея, че би било грѣхъ, наистина, ако не надзърнемъ отъ нейнитѣ височини голѣмъ дѣлъ отъ нашата хубава земя. Справедливо нѣкои сравняватъ Витоша съ швейцарската планина Риги надъ Фирвалдщетското езеро, чийто хоризонтъ е много широкъ и представя най-величава панорама. Когато е ясно, изгледътъ отъ Черни врьхъ на Витоша е чудесенъ; картината, която се простира предъ насъ, е умайна. Политическитѣ граници не пречатъ на острото око да се взира въ тъмната снага на Малешевско въ Македония и по голитѣ ридове, що ограждатъ Пиротско поле въ Сърбия! На югъ отъ насъ се издигатъ Рила и Пиринъ, съ вѣчно заснѣжени циркуси, а на западъ опиратъ плешивитѣ темена на Църноокъ и Руй-планина. Отъ тукъ се вижда Осоговъ-планина, чиито ридове иматъ плоски гърбища, и богато разчленената Стара-планина на дълго разстояние. Бѣлѣятъ се далеко въ хоризонта и скалитѣ на Гребенъ и Влашка планини, а варовиковиятъ Чепанъ сякашъ се приравнява предъ очитѣ ни съ зеленото Драгоманско блато.

Сега Витоша се залесява, построени сѫ вече нѣколко хижи и не ще мине дълго време, когато добри пѫтища ще кръстосатъ тая близка на София планина и ще я направятъ лесно достѫпна за всички любители на природата.

На изтокъ отъ Витоша между Искъръ и Самоковското поле се простира низката широка Плана-планина, която орографски се тѣсно споява съ Витоша, но геолошки се отдѣля отъ нея чрезъ Желѣзничка седловина, из-

пълнена отъ терциерни наслаги. Плана-планина е силно разчленена въ крайщата си отъ долове, а по височинитѣ се разтилатъ широки била, покрити съ добри пасища. Планината е доста гориста. Най-високиятъ връхъ е Манастирище (1338 м.); тамъ се намира монастирътъ Св. Архангелъ.

На изтокъ отъ Искърския проломъ се простира съ посока отъ западъ къмъ изтокъ Лозенска планина. Проломътъ ни открива много добъръ и поучителенъ профилъ отъ Лозенска планина. Надъ основнитѣ гнайсови скали се редятъ червенъ пѣсъчникъ и кварцитъ отъ пермски периодъ, после тъмносивъ варовникъ и доломитъ отъ триасъ, а надъ тѣхъ кредни, глинени, мергелни и пѣсъчни пластове. Презъ последнитѣ се провиратъ млади еруптивни скали. На изтокъ Лозенска планина се свързва орографски напълно и геоложки само отчасти съ ихтиманска Срѣдна-гора. Въ по-голѣмата си часть Лозенска планина е плешива, къмъ северъ, къмъ Софийско поле, тя се спуща стръмно, а къмъ югъ повече полегато и разчленено; стръмно се спуща и къмъ Искъръ, както и къмъ насрещния гористъ спускъ на Плана. Най-високи върхове на Лозенска планина сѫ Ланина могила и Половракъ (1,184 м.), надъ Долни Лозенъ, малко пó на изтокъ отъ седловината (1,046 м.), презъ която води пѫть отъ София за Самоковъ.

Тѣсно свързана съ Витоша се простира на западъ отъ Владайския проходъ Люлинъ-планина. Тя се състои отъ млади еруптивни скали, главно андезитъ и мелафиръ, и въ източната си часть е доста широка и висока; нейниятъ най-високъ връхъ достига 1,231 метра, а колкото отива пó на западъ, става по-тѣсна и по-низка, и макаръ ивицата отъ еруптивни скали да се протака далеко на западъ отъ Брѣзникъ, възвишението изгубва вече своя изгледъ на планина. Мѣстното население съ името Люлинъ означава само оня дѣлъ отъ Люлинъ, който се простира между Владайския проходъ и Бучински дервентъ, презъ който води пѫть отъ Софийско поле за Граховско — така се нарича покрайнината отвъдъ Люлинъ; западно отъ дервента планината се нарича Меличъ. Люлинъ-планина е повечето плешива, безъ характерни форми, и се спуща по-стръмно къмъ северъ, отколкото къмъ югъ.

Въ Владайски проходъ и Бучински дервентъ сѫ наслагани терциерни образувания, които показватъ, че терциернитѣ езера въ Софийско поле и Пернишко-мошенската котловина се съединявали тамъ. А по гърбището на Люлинъ се намиратъ голѣми блокове отъ скали, които сѫ чужди на планината и сѫ довлечени тукъ отъ Витоша чрезъ силни порои. Обстоятелството, дето въ съседнитѣ на Витоша планини и на срѣдната Стара-планина преобладаватъ плоскости на височина горе-долу 1,200 метра, накара проф. Oestreich да приеме за Софийската околность и за по-голѣмата часть на Висока България една обща стара плоскость на земята ± 1,200 метра, отъ която отпосле се създали земноповръхнитѣ различия.

Софийското поле се загражда на северъ отъ Стара-планина, която покойниятъ виенски професоръ Toula, който я дълги години изучава, смѣтна за нагънатата верижна планина. Като такава я схванаха и други учени подиръ него, но захванаха да правятъ разлика между нагънатата или диплова планина и диплова архитектура на планината. Тъкмо на северъ отъ Софийско поле Стара-планина е най-широка и до като на северъ нейнитѣ склонове се спу-

щатъ съ стръмни спускове, особено въ Врачанско, на югъ тя е разчленена чрезъ надлъжни долини въ нѣколко предпланини. Основата на планината се състои главно отъ палеозойски образувания, но голѣмъ дѣлъ вcovered зематъ особено на западъ отъ Искъръ и мезозойски варовици. Проломътъ на р. Искъръ презъ Стара-планина помогналъ много за разчленението на софийска Стара-планина, която на западъ отъ пролома се нарича Мала-планина, а на изтокъ Голѣма-планина, която турцитѣ кръстили Коджа-балканъ. Отъ София се виждатъ хубаво най-високитѣ върхове на главния вододѣленъ старопланински ридъ Комъ (2,010 м.) на западъ и Ржана и Мургашъ (1,688 м.) на изтокъ отъ Искъръ. Особено ясно се очертаватъ върховетѣ на главното старопланинско било при първи и последенъ снѣгъ, който се бѣлѣе само по неговитѣ високи върхове. Въ Мала-планина, дето преобладава варовикътъ, се разтилатъ много карстови полета и понори; тамъ можемъ да наблюдаваме почти всички карстови явления. Въ Мала-планина най-хубава е Искрецката надлъжна долина, а въ Голѣма-планина — Габровницката, въ която лежи монастирътъ Седемь Престола.

Презъ софийска Стара-планина си пробилъ Искъръ дългъ величественъ проломъ, по който сега е прокаранъ желѣзенъ пѫть, що свързва София съ Варна на Черно море. Отъ него отиватъ на северъ и югъ много желѣзни линии, които създали важната желѣзопѫтна мрежа на Дунавска България. Искърскиятъ проломъ въ Стара-планина ни открива много поучителенъ профилъ: отъ него узнаваме не само старостьта и петрографския характеръ на скалитѣ, които образуватъ планината отъ най-голѣмитѣ дълбочини до най-високитѣ върхове, но и начина на образуването както на възвишенията, така и на самия проломъ. Отъ дискордантното наслагане на мезозойскитѣ скали върху червенитѣ пѣсъчници на полеозоикума, схващаме добре двата главни периода на подигане на планината чрезъ нагъване, а напречнитѣ процепи и маситѣ отъ еруптивни скали между седиментнитѣ свидетелствуватъ за страничнитѣ произшествия, които сѫ придружавали нагъванията. Високитѣ тераси, изпълнени съ наносенъ материалъ, донесенъ отъ далеко на югъ, ни показватъ старитѣ легла на Искъръ, който безспиръ се вкопавалъ въ планината, когато тя се повдигала.

Освенъ Искърския проломъ, който отваря сега най-удобенъ пѫть презъ Стара-планина, важни сѫ проходитѣ Араба-Конакъ (952 м.), презъ който води пѫть отъ София за Орхане, и Петроханъ (1,438 м.) — за Берковица и Ломъ.

На западъ Мала-планина преминава въ карстовото варовиково разстлано възвишение, което споява Стара-планина съ продължението на Люлинъ-планина и отдѣля водитѣ на Искъръ отъ Нишавскитѣ въ Сърбия. Най-високо и найлично се издига въ тая вододѣлна издигнатина Чепанъ (1,206 м.) надъ Драгоманско блато. Въ политѣ на Чепанъ е Драгомански проходъ, високъ на шосето 737 м., на желѣзопѫтната станция 719 м. Удобенъ пѫть отъ Софийско поле за Нишавската долина при Царибродъ минава презъ Бурелъ — Сливница — Алдомировци — Бреложница — край Габъръ и Борово.

На западъ ихтиманска Срѣдна-гора споява тѣсно Стара-планина съ Лозенска-планина и дѣли водитѣ на Искъръ отъ маричинитѣ въ южна България. Тая широка планина е лесно проходна; освенъ Вакарелския проходъ, високъ на шосето 825 м., а на желѣзопѫтната станция 820 м., най-голѣма

височина на желѣзния пѫть Бѣлградъ — Цариградъ, минаватъ пѫтища презъ Гълѫбецъ (950 м.) за подбалканското Златишко поле, презъ Смолски дервентъ (около 800 м.) за долината на Тополница при с. Петричъ, презъ Гуцалска седловина (1,030 м.) отъ Самоковско поле за полето Костенецъ-Баня и други.

Литература: Г. Н. Златарски, Приносъ къмъ геологията на Искърския проломъ (Трудове на Бълг. Природоизпитателно Д-во въ София, кн. II, 1904, стр. 12—103). — Д-ръ Г. Бончевъ, Приносъ къмъ петрографията на източнитѣ ридове на Софийско поле (Период. Спис. LXVIII,1907, стр. 167—190). — Д-ръ Ст. Бончевъ, Геология на западна Стара-планина, II (Трудове на Бълг. Природ. Д-во въ София, год. IV, 1910). — А. Иширковъ, Приносъ къмъ географията на Княжество България, II: Орография (Период. Спис. LXVIII, 1907, стр. 383—409, 553—602). — А. Иширковъ, Тектониката на България (Период. Спис. LXVI, стр. 275—230). — Karl Oestreich, Beobachtungen über Rumpfflächen und Erosionstadien im Iskergebiet (Recueil de travaux offert à M. Ivan Cvijic, Belgrade 1924, стр. 87—121). За Витоша сѫществува голѣма специална литература, която тукъ нѣма да изброяваме.

III. Климатътъ на София.

Редовни метеорологически наблюдения за София захващатъ отъ 1 февр. 1887 година,*) когато покойниятъ проф. М. Бъчеваровъ, като учитель въ гимназията, която се помѣщавала въ днешния медицински факултетъ, наредилъ метеорологическа станция въ гимназиялната градина. Въ 1890 година рѫководството на тая станция, обявена за централа, се поема отъ Спасъ Вацовъ, който отъ 1894 година поелъ като директоръ метеорологическата служба на цѣла България, която извършваше до смъртьта си (февруари 1928 година).

Г-нъ К. Т. Кировъ, чиновникъ въ централната метеорологическа станция, възъ основа на материалитѣ на тази станция отъ 1891 до 1925 г., изработилъ климата на София. Отъ неговия рѫкописъ се ползувахъ най-широко за тоя дѣлъ.

Температура. Приложената тукъ таблица № 1 ни дава елементитѣ, възъ основа на които можемъ да характеризираме температурата на въздуха въ гр. София, която има най-важно зачение за климата на едно мѣсто.

ТАБЛИЦА № 1

Месеци / Елементи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
Температура	—2·1	0·0	5·1	10·0	15·1	18·2	20·6	20·2	16·2	10·9	4·4	0·2	9·9
Срѣденъ абсолут. максимумъ	10·4	13·2	20·0	24·0	27·1	30·3	33·5	33·6	30·0	24·8	18·6	12·0	23·1
Срѣденъ абсолут, минимумъ	—15·7	—12·5	—7·8	—2·2	3·4	7·0	10 0	8·8	4·2	—0·9	—8·1	—11·9	— 2·1
Брой на дни съ макс. темп. ≦0	11·0	5·5	0·8	0	0	0	0	0	0	0·1	2·2	6·8	26·4
Брой на дни съ миним. темп. ≦0	26 3	21·7	13·9	3·3	0	0	0	0	0·1	2·2	13·1	22 0	102·6
Брой на дни съ макс. темп. ≧25°	0	0	0	1·0	6·0	13·4	23·0	22·2	10·5	1·3	0	0	77·4

*) Прѣвъ австрийскиятъ консулъ Luterotti въ София основалъ второкласна метеорологическа станция въ консулатото, която съ малки прекѫсвания сѫществувала отъ октомври 1880 до 1893 година.

[library stamp]

Отъ таблицата личи, че въ софийската метеорологическа станция, която лежи 550 м. надъ морското равнище, срѣдно годишната температура е 9·9, кржгло 10° целзиеви. Редуцирана на морското равнище, тя е около 12·5°. Редуцираната температура на София, сравнена съ температурата на мѣста, разположени на сжщия параделенъ кржгъ, ще покаже, че тя е по-низка отъ тая на западъ отъ нея, но много по-висока отъ тая на изтокъ, така щото е общо съ 0·5 до 1 градусъ по-висока отъ срѣдната годишна температура на софийския параделенъ кржгъ. Годишната амплитуда (юни 20·6° и януари — 2·1°) е 23°, което показва, че софийскиятъ климатъ е континенталенъ.

По годишни времена срѣдната температура се разпредѣля така:

Зиме — 0.6°, пролѣть 10°, лѣте 19·7°, есень 10·5°. Обстоятелството, дето температурата на есеньта е приблизително равна на пролѣтната, показва сжщо, че софийскиятъ климатъ е континенталенъ. Срѣдното абсолютно годишно колебание на температурата е 49° (33·6° и — 51·7°).

За периода 1891—1925 година абсолютното годишно колебание на температурата е 70° (38·8° на 12 юли 1916 г. и — 31·2° на 16 януари 1893 год.).

В а л е ж ъ. Валежътъ се състои главно отъ дъждъ, снѣгъ, градъ и суграшница, само отчасти и отъ роса и слана. Той е важенъ климатически елементъ, но се по-мжчно характеризира отъ малкогодишни метеорологични наблюдения, защото е много промѣнливъ отъ година до година. Следната таблица № 2 ни представя главнитѣ елементи на валежа.

ТАБЛИЦА № 2

МЕСЕЦИ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
Валежъ 1891—1925	34	30	41	54	86	83	70	55	55	61	50	30	649
Плювиометрични отношения	0.62	0·60	0·74	1·02	1·56	1·57	1·27	1·00	1·03	1·11	0·94	0·54	12·00
Брой на дни съ валежъ > 1 мм.	6.0	6·0	6·9	8·4	10·8	9·9	7·6	5·3	5·3	7·1	6·7	6·0	89·0
Вѣроятн. на день съ валежъ > 1 мм. въ %	19	21	22	26	35	33	25	17	17	23	22	19	23

По своя срѣдногодишенъ валежъ 649 мм. или литри на кв. метъръ, София заема срѣдно мѣсто между мѣстата съ много малъкъ валежъ — 450 литри на кв. метъръ (Козлудуй, Свищовъ, Елхово и други) — и високопланинскитѣ мѣста, дето пада повече отъ 1000 литри на кв. м. срѣдногодишенъ валежъ.

Валежниятъ режимъ въ София се характеризира като умѣрено-континенталенъ, приличенъ на валежа въ срѣдна Европа. Имаме валежи презъ цѣлата година, но най-много вали презъ късна пролѣть и ранно лѣто, а най-малко презъ зимата. Най-често вали презъ май и юни, а най-рѣдко презъ августъ и септември. Близо на всѣки четвърти день се пада срѣдно презъ годината единъ день съ валежъ (вѣроятность на валежъ повече отъ 1 мм. е 23° %).

В л а ж н о с т ь и о б л а ч н о с т ь. Трети важенъ елементъ въ климата на едно мѣсто е влажностьта, и то най-вече относителната влажность, защото тя е тѣсно свързана съ процеситѣ на сгжстяването въ атмосферата. Голѣмо зна-

чение за климата на София има и облачностьта. Следната таблица № 3 ни дава ясна представа за относителната влажность, облачностьта и броя на яснитѣ и мрачни дни.

ТАБЛИЦА № 3

Месеци / Елементи	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
Относителна влажность	82	79	72	65	67	68	63	62	68	77	81	84	72%
Облачность	6·8	6·5	6·0	6·0	5·7	5·1	3·7	3·2	3·7	5·1	6 6	7·2	5·5
Брой на ясни дни	4·0	3·5	5·3	4·5	4·7	5·5	11 3	14·1	12·2	8·0	3·8	2·5	79·4
Брой на мрачни дни	14·6	11·4	11·4	9·8	8·1	6·2	3·5	2·7	4·5	9·2	13·3	15·7	110·4

Относителната влажность, смѣтната по годишни времена, се разпредѣля така: Зима 82, пролѣть 68, лѣто 64, есень 75%. Отъ таблицата личи ясно тѣсната връзка на четиритѣ метеорологически елементи.

Атмосферно налѣгане и вѣтрове. Следната таблица № 4 ни представя посоката на вѣтроветѣ и атмосферното налѣгане въ София, редуцирано на 0° Целзия, и на надморска височина 550 метра. Срѣдната честота на наблюдаванитѣ посоки на вѣтроветѣ презъ течение на годината е изчислено само за 15 годишенъ периодъ, 1901—1915 г.

ТАБЛИЦА № 4

МЕСЕЦИ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
Северенъ вѣтъръ	3·3	2·4	3·5	2·6	2·3	3·3	5·4	2·6	2·3	1·3	3·1	2·3	33.4
Североизточенъ	3·1	4·7	6·7	7·4	6·5	5·1	3·4	6·4	4·1	4·0	4·1	2·5	60·0
Източенъ	7·3	9·3	11·9	11·4	11·6	5·9	6·3	6·0	9·7	11·5	5·8	7·3	103·6
Югоизточенъ	7·2	9·0	12·3	9·7	11·5	6·4	5·5	6·7	9·3	12·2	8·5	9·5	108·3
Юженъ	2·0	1·9	2·3	1.6	1·5	1·3	1·2	1·3	1·6	1·2	1·8	1·9	20·1
Югозападенъ	4·2	3·1	3·4	4·2	4·1	4·1	3·0	2·9	2·3	2·9	2·8	2·1	39·1
Западенъ	15·9	10·9	10·8	12·5	10·3	13·7	13·3	10·9	10·0	7·3	11·4	10 1	137·6
Северозападенъ	14·4	12·0	11·7	13·2	11·5	14·3	15.9	12·8	9·4	6·5	11·1	10·3	143·6
Тихо	35·0	31·3	29·5	27·5	33·7	36·1	39·2	43·5	41·2	46·3	41·7	46·0	451·6
Преобладаващъ	З.	С.З.	Ю.И.	С.З.	И,СИ	С.З.	С.З.	С.З.	З.	Ю.И.	З.	С.З.	С.З.
Атмосферно налѣгане	715·8	714·5	713·1	712·4	713·3	713·6	713·8	714·6	716·1	716·2	716·0	715·4	714·5

Както низкото атмосферно налѣгане (приблизително съ 4·5 мм. по-малко), така и най-честитѣ посоки на вѣтроветѣ стоятъ въ свръзка съ по-далечни влияния. Най-голѣмото атмосферно налѣгане презъ есеньта и зимата, а най-малкото презъ лѣтото и есеньта зависи отъ циклоналната и антициклоналната дейность на атмосферата по нашитѣ мѣста и специално отъ натрупванията презъ зимата на по-тежки студени въздушни маси надъ материцитѣ, а презъ лѣтото на топлитѣ по-леки маси. Играе известна роля въ това отношение и орографската особеность на Софийското поле и на околнитѣ планини. Най-честитѣ северозападни вѣтрове, които носятъ най-вече валежи и студени вълни, стоятъ въ свръзка съ исландскитѣ циклони (минимумъ), а вторитѣ по честота източни вѣтрове стоятъ може би въ свръзка съ азиятския минимумъ.

Литература: Julius v. Hahn, Klima von Sofia (Meteorol. Zeitschr. 1893). — Сѫщия, Januartemperatur zu Sofia (пакъ т.). — Сѫшия, Handbuch der Klimatologie (Bd. III, 2, Stuttgart 1911). — А. Иширковъ, Нѣколко бѣлѣжки върху температурата на въздуха въ София (Период. Спис. LXIII, 1902, стр. 114—121). — А. Ischirkoff, Zum Klima von Sofia (Meteorol. Zeitschr. 1903, стр. 97—100). — А. Ischirkoff und C. Kassner, 10-jährige Mitten von Sofia (пакъ т. стр. 103—107). — C. Kassner, Ueber den täglichen Gang der Temperatur zu Sofia (Meteorol. Z. 1902). — А. Иширковъ, Дневниятъ вървежъ на температурата въ София (Период. Спис. LXIV, 1904, стр. 631—635). — А. Иширковъ, Нѣколко бѣлѣжки върху валежа въ София (Период. Спис. LXIII, 1902, стр. 701—716). — А. Иширковъ, Вѣтърътъ и гр. София (Бълг. Сбирка, XIII, 1906, стр. 221—224). — St. D. Staikoff, Beiträge zur Klimatologie von Bulgarien: Temperaturverteilung (Inaugural-Dissert. Berlin, 1914). — К. Сеизовъ и Ст. Козаровъ, Денонощни промѣни на метеорологичнитѣ елементи въ София (Годишникъ на Соф. унив. физ.-матем. фак. 1923). — Ат. Дончовъ, Климатъ и земледѣлие на Софийското поле (Издание на Соф. Окр. Пост. Комисия, София, 1923). — Т. Стайновъ, Валежитѣ въ Царство България (М-во на Земледѣлието, София, 1924).

IV. Растителность и животни.

Никѫде човѣшката намѣса въ дѣлата на природата не е докарала толкозъ благодатни последици и никѫде тя не личи тъй ясно, както въ растителната покривка. Разпространението на културнитѣ растения е вървѣло рѫка за рѫка съ проникването на културата. Това виждаме ясно въ София. Ако сравнимъ днешната растителность въ София и околноститѣ съ тая преди 50 години, ще намеримъ много голѣма разлика. Растителностьта въ софийскитѣ градини преди освобождението бѣше много еднообразна: трънкосливи, вишни, бъзе, по-рѣдко нѣкоя черница, бѣха единственитѣ дървета; чемширътъ заемаше видно мѣсто, а често пѫти и бръшлянъ се увиваше по дървета или повличаше по зидове. И градинскитѣ цвѣтя бѣха доста малко по видъ. Корубааларъ, който прекръстиха сега съ името Лозенецъ и който много поетично описва Евлия Челеби въ XVII вѣкъ, бѣше единствениятъ приятно залесенъ кѫтъ въ близката околность на София. Той бѣше градина отъ вишни, по синуритѣ се издигаха високо дѫбове, а имаше тукъ-таме брѣстове и каваци. Надъ дълбоко изкопанитѣ пѫтища бѣха надвесили клоне различни дървета и храсти.

Сега въ градскитѣ градини и дворове има всѣкакъвъ видъ овощия и зрѣятъ особено добре черешитѣ, зарзалиитѣ, крушитѣ и дюлитѣ. Рѣдко има дворъ безъ лоза, макаръ и да не озрѣва на всички гроздето въ свръзка съ изложението и прѫчката. Много и най-различни сѫ цвѣтята, що красятъ градинитѣ. У по-имотнитѣ хора въ градинитѣ не преставатъ цвѣтове презъ про-

лѣтьта, лѣтото и есеньта, а въ топли цвѣтарници тѣ продължаватъ да се развиватъ и цъвтятъ и презъ зимата. Но и въ градинитѣ на по-беднитѣ хора има много лалета, шибои, рози, карамфили, хризантеми и други. А много сѫ специалнитѣ цвѣтни градини, въ които отглеждатъ цвѣтя за продань. Нововъведенитѣ обичаи, да се подаряватъ цвѣтя при годежи, свадби, именни и рожденни дни, да се покриватъ съ цвѣтя и вѣнци тѣлата на мъртавцитѣ и да се красятъ съ тѣхъ гробоветѣ имъ, подпомогна много отглеждането на цвѣтя за всички времена на годината.

Въ растително отношение най-много се промѣни близката околность на София. Благодарение на Окрѫжния съветъ и Софийската община, голѣмо пространство отъ голата по-рано мера на града на западъ отъ него се залеси съ дървета, които не бѣха познати по-рано на софиянци. Иглолистни дървета, чиито клончета по-рано донасяха съ благовение поклонницитѣ на Св. Иванъ отъ Рила и ги поставяха предъ иконостаса, растатъ на голѣмо пространство. Тѣхъ ги има и въ дворовѣтѣ на София. Наредъ съ иглолистнитѣ смръчове, ели, борове, мури и лиственици, въ горитѣ около София има много дѫбове отъ различенъ видъ, брѣстове, липи, брѣзи, ясени и други. Въ алеитѣ се редятъ диви кестени; салкъмитѣ, които бѣха първитѣ дървета, засадени въ София, отстѫпятъ лека-по-лека мѣсто на други и съ това растителностьта на софийската околность се бързо разширява и разнообразява. Не ще минатъ много години и около София ще имаме хубава гора, която ще радва окото, ще хвърля прохладна сѣнка и ще разнася приятенъ дъхъ наоколо. Поети сѫ грижи за залесяването на Витоша и тя ще се покрие бързо съ зеленина, защото обръща къмъ София усойнитѣ си склонове, които сѫ много пригодни за гори. Хубавитѣ букаци около Драгалевския монастиръ, дето гората е запазена, ни убеждава въ това. Хубаво вървятъ и иглолистнитѣ гори въ долината на Бистришката рѣка и другаде.

Ж и в о т е н ъ с в ѣ т ъ. Въ София и нейната близка околность отъ освобождението насамъ не сѫ се извършили тъй голѣми промѣни въ животния свѣтъ, както въ растителния, но сé пакъ той представя свои отличителни белези. Общитѣ подобрения на едрия добитъкъ въ България засегнаха най-вече София. Въ столицата, освенъ добритѣ коне на войската и жандармерията, срещатъ се хубави породисти коне, врегнати въ много фаетони; наредъ съ чуждестраннитѣ поро дисти коне, въ София има вече много отъ нашитѣ дребни, набити, издържливи коне, отгледани въ наши държавни и частни конезаводи. Въ софийскитѣ села преди 20—25 години имаше малко коне и тѣ служеха главно за преносъ на товари за пазаря; само на връщане притежателитѣ имъ, често пѫти добре попийнали, яздѣха слабитѣ кончета върху охлузенъ самаръ. Сега въ всѣко село има много кола впрегнати съ единъ или два доста добри коня и въ пазаренъ день по всички пѫтища влизатъ въ София много такива кола, изпълнени повече съ хора, отколкото съ стока. Подобренъ е сѫщо и рогатиятъ добитъкъ, особено млѣчнитѣ крави, които се грижливо отглеждатъ въ много стопанства, въпреки голѣмитѣ несгоди за скотовъдството въ София. Отъ едрия рогатъ добитъкъ по-малко сѫ на брой биволитѣ, а отъ дребния добитъкъ — козитѣ. Овци се отглеждатъ въ софийската околность въ значителенъ брой, а свини гоятъ въ много кѫщи въ покрайнитѣ квартали на града. Въ София нѣма

пѫтната линия къмъ Пловдивъ, е билъ откритъ случайно единъ гробъ съ погребална урна, въ която се намери счупенъ желѣзенъ мечъ съ бронзова ножница, часть отъ копие, малка глинена сѫдинка съ дръжка и обгорѣли кости. Орѫжията сѫ били изгорени заедно съ трупа на мъртвеца. Обичаятъ да се начупватъ или прегъватъ мечоветѣ и копията при погребението е извес-тенъ като келтски; може да се предполага, че и въ дадения случай имаме келтски погребения (отъ срѣдно-латенска епоха).

2. Софийската покрайнина е била известна и на класическитѣ писатели. Гръцкиятъ историкъ Тукидидъ (V в. преди Хр.) споменува Витоша съ име Скомиосъ, а сѫщо и р. Искъръ (Оскиосъ); Аристотелъ нарича тая планина Скомбросъ. И Херодотъ, бащата на историята, споменува р. Искъръ (съ име Скиосъ). Върху една сердикийска монета отъ Маркъ Аврелия е пред-ставено божеството на тая рѣка, легнало, въ дѣсницата си държи тръстика, а лѣвата си рѫка опира върху делва. Въ друга монета отъ време на Кара-кала божеството е легнало на земята, съ дѣсната си рѫка държи класове, а лѣвия си лакътъ опира върху повалена делва, отъ която изтича вода.

За тракийскитѣ племена, които въ това време обитавали нашата областъ, нѣмаме достатъчно сведения. Споредъ Тукидида северно отъ Витоша живѣяли трери и тилатеи, които се простирали и въ Стара-планина дори до Мизия, дето граничели съ трибалитѣ. П-късно тия племена не се споменуватъ, може би защото били погълнати отъ други, новонахлули племена. Въ 29 г. пр. Хр. въ Софийско живѣяли серди, а около Драгоманъ — мелди. Името мелди е келтско, поради което това племе може да се смѣта като келтско; възможно е, че и сердитѣ сѫ били келти. Известно е, че презъ софийската областъ въ III в. пр. Хр. сѫ минавали разни келтски племена, та можемъ да предполагаме, че тогава заседнали тука келти, които покорили завареното тракийско население.

Въ втората половина на V в. пр. Хр. Софийско влѣзло въ голѣмото одриско (тракийско) царство, което достигнало най-голѣмия си обсегъ въ време на царя Ситалка (431—424 г. пр. Хр.). Когато последниятъ отишълъ на походъ противъ трибалитѣ (въ западна България), въ който той намерилъ смъртьта си, Ситалкъ вѣроятно е миналъ презъ Софийско.

Борбитѣ между тракийскитѣ племена въ IV в. пр. Хр. дали възможность на македонския царь Филипъ II да присъедини Тракия къмъ Македония (341 г. пр. Хр.). Въ 339 г., следъ разбиването на скитския царь Атей въ Добруджа, Филипъ преминалъ презъ земята на трибалитѣ и вѣроятно презъ Софийско се върналъ въ Македония. Сѫщо и Александъръ Велики, на връщане отъ дунавския си походъ, миналъ презъ нашата областъ (335 г. пр. Хр.). Споменахме вече по-горе, че въ III в. пр. Хр. Тракия била залѣна и отъ келтски племена.

Въ 179 г. пр. Хр. германското племе бастарни, което живѣело северно отъ дунавскитѣ устия, по покана на Филипа V Македонски (който искалъ да ги използува противъ неприятелитѣ си, дарданцитѣ) минало Дунава и тръг-нало по дължината на Искъръ, за да иде противъ дарданцитѣ (въ областьта на Скопие). Тоя походъ, поради смъртьта на Филипа, не постигналъ цельта си. Въ 168 г. пр. Хр. бастарнитѣ, пакъ по сѫщия пѫть, дошли повторно, за да помогнатъ на Филиповия синъ Персей въ войната му противъ Римъ, но последниятъ не можалъ да се споразумѣе съ тѣхъ и тѣ се върнали.

Следъ като Македония станала римска провинция (146 г. пр. Хр.), Римъ трѣбвало да поеме грижата за защита на нейнитѣ граници, които често били нападани отъ съседнитѣ тракийски племена. Особно сѫ важни походитѣ на намѣстника на Македония, М. Лицини Красъ (29 и 28 г. пр. Хр), който воювалъ съ тракийскитѣ племена между Дунава и Стара-планина, като покорилъ нѣкои племена, между които сердитѣ и мелдитѣ. Въ това време и старото одриско царство станало васално на Римъ, макаръ отдѣлни племена (напр. беситѣ) и следъ това да водили упорити борби съ римлянитѣ (16 и 11 г. пр. Хр.).

Въ 13 г. сл. Хр., следъ смъртьта на одриския царь Реметалкъ, Тракия била подѣлена между неговия синъ Котисъ и брата на Реметалка, Раскупорисъ II. Последниятъ обаче премахналъ братовия си синъ и завладѣлъ цѣла Тракия. Но сенатътъ го повикалъ въ Римъ, свалилъ го отъ престола и изпратилъ на заточение въ Александрия, дето и загиналъ. Одриското царство било дадено на Реметалкъ II, синъ на Раскупорисъ, и на малолѣтнитѣ деца на Котиса, вмѣсто които управлявалъ настойникъ, изпратенъ отъ императора Тиберия (18 г. сл. Хр.). Въ 21 г. и по-късно въ 25 г. сл. Хр. тракитѣ, недоволни отъ римския наборъ на войници, вдигнали възстания, които били потушени отъ римлянитѣ съ голѣма мѫка. Въ време на императора Клавдия васалното тракийско царство било унищожено; северната му часть била присъединена къмъ Мизия, а южната часть била уредена като римска провинция Тракия, управлявана отъ императорски прокураторъ (46 г. сл. Хр).

3. Първоначално провинция Тракия била раздѣлена на стратегии (воеводства), всѣка отъ които носѣла името на главното племе, което я населявало и се управлявала отъ воененъ началникъ (стратегъ). Така и областьта на сердитѣ образувала особна стратегия (Serdica, Σαρδική); къмъ югъ тая стратегия е стигала до Витоша, къмъ западъ тя е обхващала вѣроятно и Пиротъ; къмъ изтокъ границата ѝ достигала до Траяновитѣ врата къмъ Ихтиманъ (Succi); северната ѝ граница не може да се опредѣли по-точно; въ всѣки случай въ нея сѫ влизали северната часть на Стара-планина и срѣдни Искъръ.

Следъ уреждането на Тракия като римска провинция тракийското селище,[1]) което вѣроятно е сѫществувало на мѣстото на днешна София, станало седалище на стратега, комуто било възложено управлението на областьта Сердика. Съ течение на времето това селище почнало да се увеличава и процъвтява; установениятъ отъ римлянитѣ траенъ миръ въ провинцията не малко спомогналъ за това. Обаче бѫдащето си величие Сердика дължи на великия римски организаторъ императоръ Траянъ, отъ когото градътъ получилъ и прѣкора Улпия. Известно е, че тоя императоръ си спечелилъ най-голѣма заслуга за културното повдигане на Мизия и Тракия. „Главнитѣ мѣста на тракийскитѣ племена били въздигнати въ градове, които носятъ името на императора, който ги създалъ. Постройката на пѫтищата била развита по такъвъ начинъ, че и най-отдалеченитѣ долини били отворени за сношенията. . . Цѣлиятъ изгледъ на дунавскитѣ страни се измѣнилъ подъ мощното управ-

[1]) Единъ немски ученъ предполага, че градътъ Сердика се развилъ отъ римска крепость (кастелъ), която била издигната за споменъ на победата на Краса надъ сердитѣ. Това предположение не е вѣроятно.

ление на Траяна, като че били докоснати отъ вълшебенъ жезълъ“ (Домашевски). Не е чудно при тия обстоятелства, че името на Траяна е запазено въ паметьта на народа чакъ до днешенъ день.

Новоучредената отъ Траяна община била наречена С е р д и к а, по име на старитѣ серди. Монетитѣ, които били сѣчени тукъ, носятъ надписъ: ΣΕΡΔΩΝ и ΟΥΛΠΙΑΣ ΣΕΡΔΙΚΗΣ. Въ гръцкитѣ надписи градътъ се нарича ἡ λαμπροτάτη Σερδῶν πόλις (най-блестящиятъ градъ на сердитѣ). Въ латинскитѣ надписи намираме Ulpia Serdica. По-къснитѣ автори наричатъ града Сардика или Сердика; името Сардика (Σαρδική) се среща най-често у гръцкитѣ автори, а формата Сердика — въ монетитѣ и надписитѣ.

Топографията на древна София не може да се възстанови, по липса на данни; при застройването на днешна София малко внимание се е обръщало на остатъцитѣ отъ древностьта; много нѣща не сж били проучвани отъ надлежно мѣсто, нито сж били нанасяни въ топографска карта. Обаче, както се вижда отъ находкитѣ на паметници и основи на антични сгради, римскиятъ градъ Сердика е заемалъ главно срѣдището на днешна София. Това се потвърждава и отъ най-новитѣ находки. Така, неотдавна при църквата Св. Спасъ се откриха основитѣ на голѣма постройка (базилика), които обаче не сж били изследвани, нито нанесени на планъ; сжщо и на ул. Позитано, до Духовната академия, се намериха основи на стара сграда, колони, архитектурни фрагменти, жертвеници, тухли, монети отъ римско време и пр. При разкопкитѣ въ църквата Св. Георги се откри отоплителната инсталация на римска баня (хипокаустъ); въ двете източни ниши на църквата се намериха полукржгли басейни за вода; и на южната страна на църквата се откри едно отдѣление отъ банята, продълговата постройка, шир. 4.5 м., която на източната страна завършва съ ниша. Църквата Св. Георги стои, следователно, на мѣстото на римска баня.

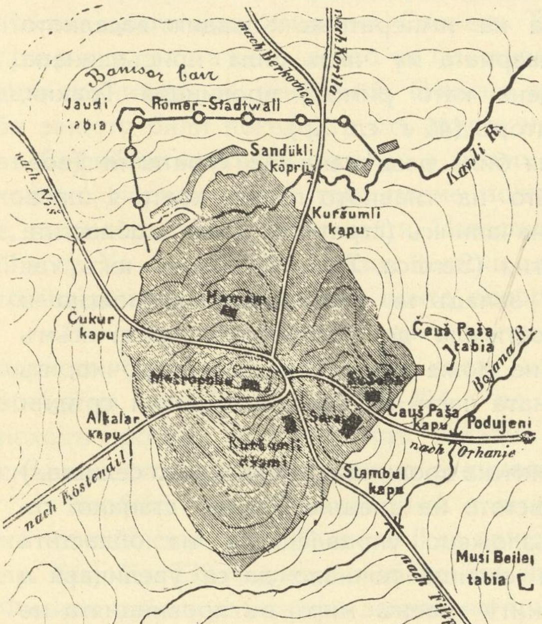

Обр. 1. — Планъ на старата крепостна стена въ София споредъ Каницъ.

Още въ римско време градътъ е билъ оградень и съ крепостна стена. Иречекъ съобщава, че въ 1881 г. била открита часть отъ тая стена, съградена отъ голѣми тухли, на мѣстото на стария военень клубъ; тя била после пакъ засипана.

Остатъци отъ друга, по-късна крепостна стена бѣха запазени до скоро време въ северозападната часть на града; по-подробно тѣ сж описани за пръвъ пжть отъ Каница, който дава и малъкъ планъ (обр. 1). Въ по-ново

време тая крепостна стена биде проследена и описана по-подробно отъ Добревски, който сжщо дава планъ и други обяснителни чертежи (обр. 2). Основитѣ на стената сж високи 2·30 м., а дебелината имъ е 3·70 м.; надъ основитѣ

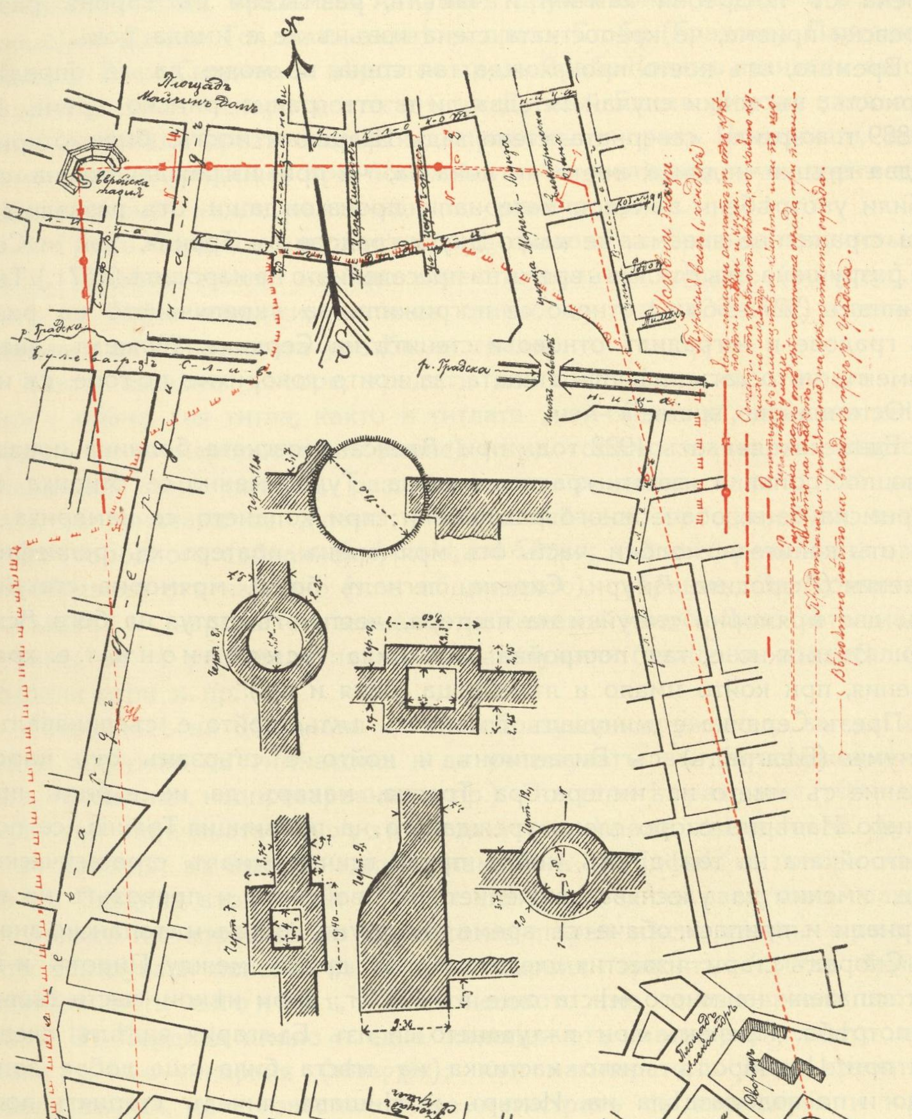

Обр. 2. — Планъ на старата крепостна стена въ София и на нѣколко кули (споредъ Добревски).

(надъ земната повърхнина) стената се стѣснява: откъмъ вжтрешната страна е оставено едно стжпало (берма), широко 0·25 м.; сжщо и откъмъ външната страна има подобно стжпало, широко 0·60 м.; тия стжпала именно стѣсняватъ

сгената надъ земната поврѫхнина, та остава широка само 2·85 м. Стената, укрепена съ четириѫгълни и крѫгли кули, е градена отъ рѣчни камъни и варь; по-едри камъни сѫ нареждани на лицето, а срѣдата на стената е изпълнена съ по-дребни камъни и чакълъ, размѣсени съ варовъ разтворъ. Добревски приема, че крепостната стена извънъ не е имала ровъ.

Времето, отъ което произхожда тая стена, не може да се опредѣли съ сигурность; въ всѣки случай тя едва ли е отъ ранно римско време. Когато въ 1889 г. къртили северната стена задъ Шарения мостъ, били открити въ нея два гръцки надписа, което ни показва, че при изграждането на стената сѫ били употрѣбени по-стари материали, произхождащи отъ развалини. Отъ друга страна ние знаемъ, че както други градове въ Тракия, тъй и Сердика била разрушена отъ Атила въ време на преселението на народитѣ (447 г.). Тепърва Юстинианъ (527—565 г.) отново се погрижилъ за укрепяването на разрушенитѣ градове и изградилъ отново и стенитѣ на Сердика. Можемъ, значи, да приемемъ, че остатъцитѣ отъ стената, за които говорихме по-горе, сѫ именно отъ Юстинианово време.[1])

Една находка отъ 1922 год. при Александровската болница показва, че имало постройки и извънъ градската стена. Тука именно се откриха основи отъ римска баня, обаче много разрушени; при копането се намериха откѫслеци отъ капители, колони, часть отъ мраморенъ кратеръ съ релиефни изображения (Афродита, Амури, Сирена, легналъ богъ), мраморна статуйка на Панъ, две мраморни статуйки на пантера, часть отъ статуя на бога Асклепия и пр. Възможно е, тая постройка да е била Асклепионъ, т. е. храмъ на Асклепия, при който имало и лѣчебница (баня и пр.).

Презъ Сердика е минувалъ главниятъ пѫть, който е съединявалъ Сингидунумъ (Бѣлградъ) съ Византионъ и който е свързанъ отъ народното предание съ името на императора Траяна, макаръ да не е билъ правенъ отъ него. Навѣрно скоро следъ уреждането на провинция Тракия се почнала и постройката на тоя друмъ, който преди всичко ималъ стратегическо значение, именно да улеснява движението на войскитѣ и превозътъ на военни материали и припаси, обаче съ време тоя друмъ добилъ и стопанско значение.

Споредъ стари известия следи отъ тоя друмъ между Пиротъ и София били запазени на много мѣста още въ 1577 г.; дори нѣкои части били още въ употрѣба. Иречекъ при пѫтуването си изъ България видѣлъ следи отъ пѫтя при Царибродъ, чиято настилка на мѣста била още добре запазена. Сѫщо и по водораздѣла на Искъръ и Нишава личелъ стариятъ постланъ друмъ. Между София и Ихтиманъ друмътъ е вървѣлъ приблизително по посока на днешния желѣзенъ пѫть и служелъ още въ 16-я вѣкъ. Пѫтешественицитѣ споменуватъ покрай него селата: Слатина, Казичене, Търново; при станцията Esco Amne се минавала р. Искъръ. Две части отъ пѫтя при с. Слатина се наричали Горни и Долни Троянъ. Югозападно отъ с. Бариево има мѣсто „Троянъ", дето е минавалъ стариятъ друмъ. Притежаваме и нѣколко пѫтни колони (милиарни стълбове) съ надписи, които сѫ били издиг-

---

1) Основи отъ крепостната стена се откриха и на ул. Сердика при простройката на сграда на акционерното дружество Кенда; ср. Изв. на Бълг. Арх. Инст. I 244.

нати отъ гр. Сердика; такива сж намерени при Пиротъ, Драгоманъ, София, Врѫбница, Германъ, Долни Лозенъ и пр.

Сердика и презъ старо време е била важенъ кръстопжть; освенъ горе-споменатиятъ пжть, презъ нея минувалъ друмъ, който водѣлъ отъ Дирахиумъ (Дурацо) за Дакия. Тоя пжть вървѣлъ презъ Стоби (Градско), Пауталия (Кюстендилъ), Елея, Сердика и вѣроятно презъ Араба-Конакъ излизалъ въ северна България и по р. Искъръ достигалъ до Дунава. Единъ римски пжть отъ Сердика е минувалъ презъ Искърския проломъ и презъ Чомаковци, дето има голѣмо римско градище; при постройката на желѣзния пжть презъ пролома сж били открити нѣкои паметници отъ римско време.

4. Градъ Сердика, както и другитѣ градове въ Тракия, получилъ сжщата уредба, каквато имали изобщо повечето елински градове (политии). Наменитѣ въ София надписи, които сж главно на гръцки езикъ, даватъ нѣкои сведения и за общинската уредба на града.

Както казахме по-горе, градътъ се означавалъ съ титлата „най-блестящъ“; обаче, тая титла, както и титлата „най-свещенъ“, съ която се кичелъ народътъ (т. е. народното събрание), нѣма голѣмо значение, защото тя не принадлежи къмъ титлитѣ, раздавани отъ римската власть. Общинскиятъ съветъ се означава съ думата βουλή и най-често се споменува заедно съ народа (народното събрание): ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος, тъй като решенията на съвета се одобрявали отъ народно (т. е. общинското) събрание. За компетенциитѣ на „съвета“ и „народа“ не можемъ да кажемъ много нѣщо; отъ надписитѣ се учимъ, че тѣ решавали почести за заслужили граждани, въздигали статуи, уреждали игри и пр.

Младежитѣ на общината (νέοι) образували дружества, за да се занимаватъ задружно съ гимнастика и да участвуватъ въ богослужението (процесии, праздници, надпреварвания и пр.). По-старитѣ граждани (γέροντες) образували тъй наречената г е р у з и я; за жаль нѣмаме сведения за функциитѣ на тая колегия; въ единъ надписъ, намеренъ въ София, се говори, че геронтитѣ въ Сердика въздигнали почетна статуя на единъ заслужилъ гражданинъ.

Между магистратитѣ на Сердика на първо мѣсто стоятъ а р х о н т и т ѣ, които образували колегия на чело съ първия архонтъ (πρῶτος ἄρχων); последниятъ билъ е п о н и м ъ, т. е. съ неговото име се означавала съответната година. Въ Сердика имало и една колегия отъ магистрати, която се означавала съ име синархия (συναρχία); кои магистрати, освенъ архонтитѣ, сж влизали въ нея, не е известно. Като магистратъ се споменува и и р е н а р х ъ т ъ (εἰρηνάρχης), който билъ натоваренъ да се грижи за обществения редъ и за нравитѣ; после иде с и т а р х ъ т ъ, който ималъ грижа да се снабдява редовно градътъ съ жито и други необходими припаси.

Уреждането на общественитѣ игри, които заемали важно мѣсто въ живота на общината, се намирало подъ надзора на съвета; обаче за подготовката и изпълнението на игритѣ се грижели тъй нареченитѣ а г о н о т е т и. Имаме запазенъ почетния надписъ на победитель въ една игра, която се повтаряла всѣки четири години. Може би тия игри сж давани въ честь на бога Аполона, който въ Сердика билъ почитанъ съ прѣкоръ „Кендресийски“ (Κενδρησηνός). Разбира се, че игри били давани и отъ богати частни лица. Въ единъ над-

писъ се споменува μονομαχία (единоборство), която игра била дадена отъ единъ първосвещеникъ. Единъ голѣмъ релиефъ съ циркови игри (борби съ мечки) биде намеренъ въ София презъ 1920 г.; той произхожда вѣроятно отъ IV—V в. сл. Хр. (обр. 3).

Като извънредни комисари за извършване на опредѣлени работи (напр. за издигане на статуя) въ надписитѣ се споменуватъ епимелети. Споменуватъ се и жреци и жрици, сжщо и главенъ жрецъ (ἀρχιερεύς) и неговата съпруга (ἀρχιερεία); това сж били жреци за мѣстнитѣ култове, а освенъ тѣхъ имало и жрецъ, който обслужвалъ официалния култъ на императоритѣ. Срещаме и жрецъ на бога Сабазия; жрецъ на богиня Кибела е натоваренъ съ грижата да построи храмъ на тая богиня.

Обр. 3. — Мряморенъ релиефъ съ циркови игри отъ София.

Надписитѣ даватъ нѣкои сведения и за състава на градското население; освенъ тракийци, които ще да сж съставяли мнозинството, често се споменуватъ жители отъ разни градове на М. Азия. Не е липсвалъ, разбира се, и латински елементъ.

Както и други градове въ Тракия, тъй и Сердика е притежавала общинска територия, въ която били пръснати села; макаръ селата да сж имали самостоятелна общинска уредба, която била копирана отъ уредбата на града, тѣ зависѣли въ всѣко отношение отъ главния си градъ. За селата на сердикийската область нѣмаме сведения; въ надписитѣ сж споменати две села: Магарисъ и Dietci (четене съмнително). При село Панчарево сж открити следи отъ римска баня и навѣрно тамъ е имало селище. И близкото

село Германъ носи старо тракийско име; то ни напомня името Германия (Сапаревска баня при Дупница). Следи отъ римски водопроводъ сж открити при с. Драгалевци.

5. Като вземемъ предъ видъ смѣсения характеръ на населението на града (траки, гърци, малоазиятци, латинци и пр.), трѣбва да очакваме и голѣмо разнообразие на култоветѣ на общината. Освенъ това последнитѣ отразяватъ и религиозния синкретизъмъ, който характеризира изобщо римската религия въ тази епоха.

Силното елинско влияние върху Тракия се забелѣзва особно въ религията. Въ Тракия били почитани гръцкитѣ божества съ обикновенитѣ имъ въ Гърция атрибути и форми, разбира се, често пжти огрубени въ ржцетѣ на домашния майсторъ, който приготвялъ образитѣ имъ. Обаче едва ли можемъ да се съмняваме, че подъ гръцко-римскитѣ имена тракитѣ продължавали да почитатъ домашнитѣ си богове по наследения отъ прадѣдитѣ имъ начинъ.

Култътъ на тракийския конникъ или херой, който е билъ тъй популяренъ въ древна Тракия, е засвидетелствуванъ съ нѣколко релиефа и за Сердика. Той билъ богъ-ловецъ, но освенъ това и богъ на земледѣлието и скотовъдството, сжщо и хтонически богъ. Той билъ почитанъ изобщо и като покровитель на селището или града, та затова неговиятъ образъ билъ поставянъ предъ градскитѣ врата или по кръстопжтищата, за да отпжжда всѣкакви злини, които би заплашвали хората.

Единъ релиефъ на хероя, намеренъ въ София, е посветенъ на Аполона, чийто култъ е засвидетелствуванъ и съ други паметници, открити въ София и околностьта ѝ. Често името на бога е придружено съ мѣстенъ тракийски прѣкоръ. Въ една сердикийска монета отъ време на Каракала е изобразенъ малъкъ шестожгъленъ храмъ съ коринтски колони и високъ остъръ покривъ; въ храма се вижда статуя на Аполонъ-лѣкарь съ малъкъ Еросъ отдѣсно; отъ страна на храма има две дръвчета (обр. 9). Отъ това можемъ да заключимъ, че въ Сердика е сжществувалъ храмъ на Аполона, въ който била поставена статуя на Аполона съ Ероса. Както Аполонъ, тъй и Еросъ сж изобразени и въ други сердикийски монети.

Тракийскиятъ богъ Дионисъ, първоначално богъ на цѣлокупния природенъ животъ, не е могълъ да липсува и въ Сердика. Въ една мряморна група отъ София Дионисъ е изобразенъ правъ, съ високи обуща и небрида (сърнешка кожа) презъ рамото; съ дѣсницата си, вдигната надъ главата, държи змия, а съ лѣвата си ржка се опира върху плещитѣ на Панъ, който съ дѣсната си ржка обхваща Диониса, а съ лѣвата си държи гега (pedum). Отдѣсно до Пана стои младъ Сатиръ (главата отчупена), а отъ лѣво до Диониса стои пантера (обр. 4). Другъ релиефъ представя Диониса съ неговата свита; имаме и единъ релиефъ, въ който Дионисъ е изобразенъ заедно съ Хераклъ. Образътъ на Диониса срещаме и върху монетитѣ на Сердика.

Топлитѣ лѣчебни извори на нашия градъ даватъ основание да се предполага, че въ Сердика е сжществувалъ култътъ на бога-лѣкарь Асклепия; за него имаме и изрични свидетелства. Единъ стълбъ, намеренъ въ града, носи посвещение: „на господаря и покровителя Асклепия Кулкусенски". Въ една сердикийска монета отъ време на Каракала е изобразенъ храмътъ на

бога, отпредъ съ четири коринтски колони и триъгъленъ фронтонъ съ змия въ него; въ храма се вижда и статуята на бога. Храмъ на Асклепия е представенъ и върху монетитѣ отъ време на Юлия Домна и Септимия Севера. Както Асклепи, тъй и здравоносната богиня Хигия се срещатъ и върху много други сердикийски монети.

Фригийскиятъ богъ Сабазий, който поради оргиастичния си културъ билъ отъждествяванъ и съ Диониса, е оставилъ значителни следи въ София и околностьта й. Споредъ единъ гръцки надписъ, единъ жрецъ на този богъ издигналъ храмъ на Сабазия Атипаренски (Ἀθυπαρηνός). Единъ жертвеникъ отъ с. Бухово носи посвещение: „на майчиния богъ Сабазий, който изслушва молитвата“. Светилище на Сабазия се е намирало на личния връхъ Чепанъ (Петровъ кръстъ) при Драгоманъ; тамъ е намеренъ жертвеникъ, посветенъ на тоя богъ отъ единъ войникъ на II партийски легионъ.

Обр. 4. — Мраморна група на Диониса отъ София.

И Сабазий първоначално е билъ богъ на природния животъ и се почиталъ като покровитель на растителностьта и земледѣлието; освенъ това той се разпореждалъ и съ сждбинитѣ на хората. Посветенитѣ въ неговитѣ мистерии, чрезъ символиченъ свещенъ бракъ, при който играла роля змията, се съединявали съ своя богъ и така се очиствали отъ всички грѣхове. Въ време на синкретизма, когато индивидуалнитѣ особености на отдѣлнитѣ богове почнали да се заличаватъ Сабазий билъ отъждественъ съ други богове, напр. съ бога на слънцето (Солъ), съ Юпитера, съ еврейския Саваотъ и пр.

Въ Сердика е била почитана и Великата богиня-майка (Кибела). Една оброчна статуйка, намерена въ града, представя Кибела седнала на тронъ между два лъва; на главата носи калатъ и було, а лѣвата си ржка подпира на жезълъ (обр. 5). Сжщата богиня е изобразена и върху монети на Сердика. Въ единъ латински надписъ отъ Сердика се съобщава за храмъ, построенъ на богинята отъ едно религиозно дружество (Sodalicium vernaculorum). Кибела е била малоазиятска богиня на земята и се почитала като майка

на цѣлокупния природенъ животъ. Когато пролѣть се събужда животътъ на природата, тя се качва на колесницата си, впрегната съ лъвове, и тръгва по горитѣ и планинитѣ. Тогава и почитателитѣ ѝ се присъединяватъ къмъ нея; съ шумна музика отъ тимпани, цимбали и флейти, възбудени до крайность, тѣ чествуватъ съ оргии появата на своята богиня; тогава богинята се съединява съ своя любимецъ Атисъ.

Въ римската империя получилъ широко разпространение култътъ на персийския богъ Митрасъ, който билъ най-опасенъ съперникъ на християнството. Една оброчна плочка съ образъ на тоя богъ е намерена при църквата Св. Недѣля. Споредъ легендата, Митрасъ билъ роденъ отъ скала и сключилъ съюзъ съ бога на слънцето (Солъ); по заповедь на последния Митрасъ убилъ свѣтовния бикъ, отъ тѣлото на който произлѣзли всички растения. Между това билъ създаденъ и човѣкътъ, но лошиятъ духъ на тъмнината (Ахриманъ) искалъ да унищожи хората, като имъ изпращалъ разни беди. Митрасъ, обаче, се борилъ съ Ахримана и успѣлъ да спаси хората. Митрасъ и Солъ празднували победата си съ една вечеря, следъ което Митрасъ съ колесницата на Солъ се качилъ на небето.

Обр. 5. — Мряморна статуйка на Кибела отъ София.

Почитателитѣ на Митрасъ били задължени да продължаватъ борбата съ лошия принципъ, за която далъ примеръ Митрасъ. Чрезъ тая борба човѣкъ се освобождавалъ отъ своитѣ страсти и грѣхове, пречиствалъ се и ставалъ достоенъ за безсмъртенъ животъ. Въ края на сѫществуването на свѣта, Митрасъ пакъ ще слѣзе отъ небето, за да възкръси мъртвитѣ и да отдѣли добритѣ отъ лошитѣ; първитѣ ще получатъ безсмъртие, а вторитѣ ще бѫдатъ унищожени.

Който искалъ да бѫде посветенъ въ мистериитѣ на тоя богъ, трѣбвало да се подложи на нѣкакво кръщение. Вѣрващитѣ се дѣлѣли на седемь

степени, които носѣли разни имена. Само членоветѣ на последнитѣ четири степени имали право да участвуватъ въ мистериитѣ, особно въ свещената вечеря съ хлѣбъ, вода и вино, която ставала за споменъ на последната вечеря на Митрасъ и Солъ на земята.

Въ околностьта на София е засвидетелствуванъ и култътъ на семитския богъ Хипсистъ, съ което име билъ означаванъ върховниятъ сирийски богъ (Баалъ), а отчасти и еврейскиятъ Яхве. Именно въ село Гурматово наскоро се намери една варовникова колона съ посвещение на „Зевса Хипсиста".

Въ епохата на синкретизма се разпространили твърде много и египетскитѣ богове: Изида, Сараписъ, Харпократъ. За култа на тия божества въ Сердика свидетелствуватъ главно монетитѣ на града. Особно популярна е била Изида, която била почитана главно като майка-кърмачка и скърбяща майка, като господарка на морето и богиня на луната. Сараписъ се е почиталъ като съпругъ на Изида; той билъ главно милостивъ господарь на подземния свѣтъ, но съединявалъ въ себе си и чърти отъ Зевса, Диониса, Асклепия и Озириса.

Въ София и околностьта сѫ намерени и доста паметници, които говорятъ за култа на гръцкитѣ божества Зевсъ и Хера; тия божества замѣстили старитѣ тракийски божества на небето и земята.

Като свидетелство за земледѣлието въ сердикийската область служатъ монетитѣ, въ които е изобразена богиня Деметра (Церера) върху колесница, теглена отъ две змии; въ рѫцетѣ си държи факли; въ други монети тя държи съ дѣсната си рѫка класове, а съ лѣвата разпалена факла. Въ свръзка съ култа на Деметра стои и култътъ на героя Триптолема, който сѫщо се среща въ монетитѣ. Артемида (Диана) се среща въ монетитѣ, но имаме отъ София и единъ жертвеникъ посветенъ на „господарка Артемида, бащинска богиня, която изслушва молитвитѣ". На единъ релиефъ отъ Софийско е представена Артемида, яздеща на еленъ. Единъ жертвеникъ, намеренъ въ с. Курило, е посветенъ на Афродита, която се среща и въ монетитѣ на Сердика.

Култътъ на Нимфитѣ, който въ Тракия е билъ много разпространенъ, се среща и въ Сердика, отъ дето имаме единъ откѫслекъ отъ релиефъ съ изображение на тритѣ Нимфи. Подобенъ откѫслекъ е намеренъ и въ развалинитѣ на римската баня при Панчарево.

Боговетѣ Хермесъ (Меркури),ココ Аресъ, Тихе (Fortuna), Атина, Диоскуръ, Солъ (Слънцето), Нике (Виктория) и пр. срещаме само по монетитѣ. На Херакла е посветенъ единъ жертвеникъ отъ с. Калотина; за релиефа съ изображение на Херакла и Диониса споменахме по-горе.

Твърде често се среща върху монетитѣ и богинята-покровителка на града; тя се представя съ крепостна корона, седнала на престолъ, съ скиптъръ и рогъ на изобилие (обр. 7); понѣкога носи на главата калатъ, а съ дѣсната си рѫка държи Победата (Нике); въ други случаи е изобразенъ само бюстъ на богинята, забулена и съ крепостна корона на главата (обр. 8).

6. За времето следъ Траяна нѣмаме специални известия за историята на Сердика. Отъ следващитѣ императори най-голѣма заслуга за културното повдигане на Тракия ималъ Септими Северъ, както виждаме това отъ многобройнитѣ тракийски надписи, въ които се споменува неговото име. Септими Северъ е първиятъ императоръ, който е изобразенъ въ сердикийскитѣ монети;

това обстоятелство стои навѣрно въ свръзка съ посещението, което императорътъ направилъ на града, когато въ 202 г. пжтувалъ отъ Антиохия за Римъ. Въ 214 г. Сердика е била споходена и отъ императора Каракала; тоя фактъ ни обяснява голѣмия брой сердикийски монети, които ни сж запазени отъ тоя императоръ.

Новъ периодъ въ историята на Сердика почва отъ времето на Аврелиана (270—275 г.), който съ своята енергия и военна способность успѣлъ да закрепи донѣкжде разклатенитѣ основи на римската империя. Въ 271 г. на пжть къмъ Византия Аврелианъ ще да е миналъ презъ Сердика. Тоя императоръ разбралъ, че силитѣ на империята не били достатъчни да се прогонятъ варваритѣ, които били вече заели провинция Дакия (часть отъ днешна Трансилвания и Влашко); затова той решилъ да напусне тая провинция, като изселилъ живущитѣ тамъ римляни на югъ отъ Дунава. Тукъ Аврелианъ създалъ две нови провинции отъ области, откжснати отъ двѣтѣ Мизии и Тракия, именно побрѣжна Дакия (Dacia ripensis) покрай Дунава съ главенъ градъ Рациария (Арчаръ) и вжтрешна Дакия (Dacia mediterranea) съ главенъ градъ Сердика.

Литература: Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София (Материали за ист. на София, кн. 1) София 1910. — Р. Поповъ, Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ, Предисторически и християнски паметници отъ София и околностьта (Материали кн. V) София 1921. — Р. Поповъ, Изв. на Бълг. Археол. Инстит. I, 1921|21, стр. 68 сл. — Г. И. Кацаровъ, България въ древностьта (Популярна археол. библиотека № 1) София 1926. — Ив. Велковъ, Год. на Народния Музей за 1922|25, стр. 145 сл. — Н. Петковъ, пакъ тамъ стр. 49 сл.

МОНЕТАРНИЦИТѢ НА СЕРДИКА

ОТЪ Н. А. МУШМОВЪ

Отъ историята знаемъ, па и отъ надписитѣ на монетитѣ се доказва, че градътъ Сердика е получилъ градско устройство още отъ времето на Траяна (98—117 г. сл. Хр.), който далъ фамилното си име на града — Ulpia. Обаче отъ открититѣ до сега монети, сѣчени въ този градъ, се вижда, че Сердика е почнала да сѣче свои монети за първъ пжть въ времето на Маркъ Аврелия (161—180 год.) и е продължавала, съ известни прекжсвания, до Галиена (253—268 год.). Следъ Галиена всички монетарници въ Тракия и Мизия преставатъ вече да сѣкатъ свои собствени монети.

Върху монетитѣ отъ Сердика, сѣчени до Галиена включително, се срещатъ следнитѣ надписи: ΟΥΛΠΙΑC CΕΡΔΙΚΗC, или само CΕΡΔΙΚΗC, или CΕΡΔΩΝ. Върху лицето на монетитѣ всѣкога е представенъ образътъ на императора или императрицата, а на опакото — разни мѣстни и гръцки божества. Най-интереснитѣ изображения на опакото сж: 1) рѣчниятъ богъ Искъръ, представенъ полуголъ, седналъ, държи клонче отъ растение, като символъ на плодородието на софийското поле, и съ единия лакътъ се подпира на скала, която

Обр. 6. — Бронзова монета отъ Сердика.

Обр. 7. — Бронзова монета отъ Сердика.

Обр. 8. — Бронзова монета отъ Сердика.

олицетворява Витоша (обр. 6). При други случаи богътъ Искъръ се подпира на повалена урна, изъ която изтича вода. 2) Градската богиня на Сердика, съ крепостна корона, седнала на престолъ, държи скиптъръ и рогъ на изобилие (обр. 7)., или пъкъ държи Победата, която подава вѣнецъ на богинята. 3) Бюстъ на градската богиня, забуленъ на главата, съ крепостна корона (обр. 8). Този бюстъ е взетъ за герба на днешна София.

Отъ монетнитѣ образи узнаваме, че въ Сердика е имало храмъ на Асклепия, богъ на лѣкуването. Това нѣщо се намира вѣроятно въ свръзка съ топлитѣ минерални води, които извиратъ въ самата София и нейната близка околность. Освенъ Асклепи, официаленъ култъ въ Сердика е ималъ и Аполонъ-лѣкарь, чийто образъ виждаме пакъ изобразенъ въ храмъ, върху монетитѣ отъ времето на Каракала. Тукъ при Аполона е представено голо детенце (Еросъ или Амуръ), което протяга дѣсната си ржка къмъ бога (обр. 9).

Върху други монети отъ сѫщия императоръ Аполонъ-лѣкарь е представенъ безъ храмъ, придруженъ отъ Ероса ту крилатъ, ту безъ крила.

Сердика въ римско време, по своето географическо положение, имала голѣмо значение. Затова Галиенъ, следъ като закрилъ всички колониални монетарници въ Мизия и Тракия, учредилъ само въ Сердика постоянна римска монетарница по образеца на римскитѣ държавни монетарници. Тази монетарница била предназначена да сѣче монети за нуждитѣ на римскитѣ войски, които воювали противъ варваритѣ отсамъ Дунава, или за войскитѣ, които минавали презъ Сердика на пѫть за Мала-Азия. Сердикийската монетарница била основана, за да замѣсти антиохийската, когато градъ Антиохия падналъ въ 260 год. подъ властьта на партитѣ.

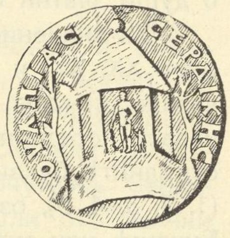

Обр. 9. — Бронзова монета отъ Сердика.

Монетитѣ, сѣчени въ новоучредената по римски образецъ монетарница нѣматъ онова историческо и културно значение за града, което иматъ ония отъ автономната епоха, защото върху тѣхъ сѫ представени само обикновенитѣ римски типове. Обаче произведенията отъ тази монетарница иматъ значение за насъ поради тайнитѣ знаци, по които знаци днесъ, следъ дълги проучвания, се знае, кои монети въ коя монетарница сѫ сѣчени.

Следъ реформирането на сердикийската автономна монетарница въ римска държавна монетарница, върху монетитѣ преставатъ вече да поставятъ пълното име на града, а само съкратено име, придружено по-късно съ тайни знаци. Причината за това е била, че още отъ времето на Септимия Севера (193—211 г.) въ римската монетна система настѫпва упадъкъ, който достигналъ своитѣ най-голѣми размѣри при царуването на Клавдия Готски (268—270 г.). Едва императоръ Авролианъ (270—275 год.) предприелъ необходимитѣ реформи, за да подобри римското монетно дѣло. За тази цель Авролианъ закрилъ държавната монетарница въ Римъ, а въ провинциалнитѣ монетарници (Тарако или Тицинумъ, Сисция, Сердика и Кизикъ) били въведени подобрения и по-строгъ контролъ при сѣченето на монетитѣ. Въ свръзка съ този контролъ почнали да поставятъ особни знаци върху монетитѣ, по които се различавала всѣка монетарница. За сердикийската монетарница билъ приетъ знакътъ SERD, съкращение на думата Serdica, а понѣкога били поставяни и знацитѣ: SM SD (sacra moneta Serdicae), или само S (Serdica), или SM (moneta Serdicae). Отъ тѣзи знаци виждаме, че следъ реформата на Аврелиана сердикийската монетарница имала четири заведения.

Следъ реформата на Аврелиана основната монета, така наречената антонинка, се равнявала на 20 $^{5}/_{6}$ денара. Поради това антонинкитѣ носятъ знака на стойностьта си въ денари, означенъ съ латинскитѣ цифри XX или XXI, или съ гръцкитѣ букви KA (21), споредъ това, какъ е била закрѫглена цифрата 20 $^{5}/_{6}$, на 20 или на 21 денара.

Казахъ по-горе, че сердикийската монетарница била основана още въ времето на Галиена, въ 260 г., когато и почнала да сѣче монети. Галиенъ е сѣкълъ монети въ държавната сердикийска монетарница въ две монетни заведения съ тайни знаци • или •• (съ значение на „едно“ или „две“) и съкращенията SPQR (senatus populusque romanus). Точкитѣ сѫ отбелязани на лицето,

подъ бюста на императора, а буквитѣ — върху опакото на монетитѣ въ отрѣза, въ долния край. Нѣма да се спирамъ тукъ по-подробно върху тайнитѣ знаци, а ще кажа само, че римската сердикийска монетарница е продължавала да работи, съ малки прекжсвания, отъ Галиена (253—268 г.) до Константина Велики (305—338 г.), при властвуването на 17 римски императори и императрици, отъ които 4 души сж сѣкли златни, сребърни и медни монети, 6 души златни и медни и 7 души — само медни монети.

За значението на съкращенията SERD, SM SD, S, SM, както и за цифритѣ XX, XXI и буквитѣ KA, които се срещатъ върху монетитѣ на Сердика, казахъ по-горе. Тайнитѣ знаци, изразени съ една, две или три точки, означаватъ пореднитѣ нумера на монетнитѣ заведения при Галиена и Клавдия II; отдѣлнитѣ букви P, S, T, Q, (1, 2, 3, 4), както и гръцкитѣ букви A, B, Γ, Δ и E (1, 2, 3, 4, 5), означаватъ сжщо пореднитѣ нумера на монетнитѣ заведения. Буквитѣ или знацитѣ Ξ, Σ, Z и N върху златнитѣ монети означаватъ стойностьта на монетата отъ 60 денара.

Въ София имало и турска монетарница (зарбхане), която била основана още въ края на XIV в., но тя не е почнала веднага да работи по липса на материали. Кога точно турската монетарница е почнала да сѣче монети, не се знае, но се предполага, че първитѣ монети „гюмушъ акче“ (сребърни аспри) били сѣчени отъ Сюлеймана I (1520—1567 г.), а последнитѣ монети били отъ Махмудъ I (1731—1755 г.); тѣ били отъ $^3/_4$ карата съ диаметъръ 11 мм. Обаче за сега познаваме монети отъ турската софийска монетарница само отъ Османъ II (1618—1622 г.) и Мурадъ IV (1623—1640 г.).

Литература: Н. А. Мушмовъ, Монетитѣ и монетарницитѣ на Сердика (Материали за историята на София, книга VI) София 1926. — Н. А. Мушмовъ, Тайнитѣ знаци върху монетитѣ отъ Сердика, въ Годишникъ на Нар. Музей за 1922—1925, стр. 160—217.

СРѢДНЕВѢКОВНА СОФИЯ

отъ проф. Й. ИВАНОВЪ

Презъ IV в. София достигнала до най-голѣмия си напредъкъ и благоденствие: Константинъ Велики, който билъ родомъ отъ Нишъ, искалъ да пренесе столицата си отъ Римъ въ Сердика, за която той казвалъ: „Моятъ Римъ е Сердика"; историкътъ Амианъ Марцелинъ (IV в.) нарича Сердика „обширенъ и благороденъ градъ"; тукъ заседавалъ въ 343 год. прочутиятъ Сердикийски църковенъ съборъ, при участие на 170 епископи, дошли отъ всички крайща на тогавашния християнски миръ; Константинъ Велики сѣкълъ въ София златни монети.

Нахлуванията обаче на готи и хуни презъ IV—V в. спрѣли блѣсъка на Сердика. Следъ опленяването и изгарянето ѝ отъ Атила (между 441 и 447 г.), тя не могла вече да дойде до първото си положение. Тя сѐ още била главенъ градъ на провинцията Срѣдиземна Дакия, съ градове Сердика, Нишъ, Ремесиана (Бѣла-Паланка), Пауталия (Кюстендилъ), Германия (Сапаревска баня), но нейната звезда била вече залѣзла. Императоръ Юстинианъ I (527—565 г.) възобновилъ разрушената ѝ крепость, издигната била и величествена базилика Св. София, но населението не могло да се радва на спокойни дни и благоденствие, защото тъкмо тогава настѫпила бурната епоха, която траяла около 200 години и промѣнила етнографския ликъ на Балканския полуостровъ, като го направила току-речи всецѣло славянски. Романизуваното население на Сердика вече не се усѣщало сигурно въ своята здрава крепость. Ето защо, когато въ началото на VII в. се пръснало известието за голѣмия походъ на славяни, анти и авари срещу Византия, по-виднитѣ и знатни жители на Сердика избѣгали въ Солунъ. Часътъ на Сердика ударилъ въ 809 г., когато тя паднала въ рѫцетѣ на българския князъ Крума.

Неприятелскитѣ отношения между България и Византия при Крума се били захванали къмъ края на 808 г. Въ стремежа си да прошири своята държава на юго-западъ къмъ славянскитѣ области на Византия, Крумъ миналъ Стара-планина и проникналъ въ предѣлитѣ на Струма. Той сполучилъ да обгради единъ гръцки отрядъ, който носѣлъ заплата за войската, избилъ мнозина, пленилъ военоначалници, войници, заловилъ 1100 литри злато и цѣлия обозъ на гърцитѣ. Скоро следъ тая рекогносцировка, презъ пролѣтьта 809 г., току преди Великдень, както за това ни разказва съвременникътъ Теофанъ, Крумъ се явилъ при София и разположилъ войскитѣ си на станъ предъ нейнитѣ стени. Крумъ превзелъ града и избилъ 6000 души войници и множество граждани. Императоръ Никифоръ, въпреки своя безславенъ походъ срещу българитѣ, одързостилъ се да излъже цариграждани, че ужъ билъ прекаралъ великденскитѣ праздници въ крумовитѣ дворци и че било необходимо да се събератъ пари, съ които да се възобнови напуснатата отъ българитѣ Сердика. Не се знае, дали това последното известие отговаря на истината, защото исто-

рицитѣ не поменаватъ Сердика да е била отново византийска и пакъ отвоювана отъ българитѣ.

Както и да било, но страшното поражение на гърцитѣ въ източния Балканъ и убийството на Никифора въ 811 г. уздравили владението на Сердика отъ българитѣ. Не дълго следъ това, при князетѣ Пресиама и Бориса, заедно съ включването на цѣла току-речи Македония къмъ България, Сердика останала въ срѣдището на българската държава. Къмъ това време, ако не и порано, ще се отнася и преименуването на Сердика въ Срѣдецъ (Срѣдьць), като славянско осмисление на чуждата дума и сближението ѝ, чрезъ премѣтане (ser — срѣ), съ понятието за „срѣдá". Скоро старото име Сердика излѣзло отъ употрѣба и вече всички българи, византийци и западноевропейци почнали да си служатъ съ българското прозвище — Срѣдецъ. А понеже въ онова време Ѣ се изговаряло приблизително като **я**, чужденцитѣ произнасяли гласната въ първия слогъ като **йа** (я), **а**. Гърцитѣ наричали обикновено града Триадица. Лъвъ Дяконъ (X в.) го пише Т р а л и ц а. Западнитѣ писатели го поменаватъ съ форми: Stralice, Astralice, Stralicia, Straliz и пр. Арабинътъ Идризи (XII в.) го именува А т р а л и с а. Съ българското си име (Срѣдецъ) градътъ продължава да се зове до края на XIV в., когато за пръвъ пжть, както ще видимъ, се явява третото име на града — София.

Презъ първото Българско царство Срѣдецъ пакъ съ съвзелъ, станалъ единъ отъ най-виднитѣ градове на България и играелъ първостепенна роля въ политическо, военно и духовно отношение. Царь Петъръ, синъ Симеоновъ, често посѣщавалъ града. За да възвеличи Срѣдецъ, той пренесълъ въ него останкитѣ на първия български отшелникъ, положилъ ги въ новосъградена „прекрасна" църква, отдето скоро взело да се разнася благочестие и заздравяване на православието срѣдъ незакрепналия още въ новата вѣра български народъ. Светецътъ почналъ да се тачи не само като закрилникъ на града, но и като патронъ на цѣлия български народъ. Старитѣ жития и служби се надварятъ, какъ по-достойно да изразятъ почитьта си къмъ св. Ивана Рилски: **Радоуи сѧ, поустынная красото, ѿче нашь Іѡанне, радоуи сѧ Срѣдьчьская митрополие, Блъгаромъ съграждані**. Той се слави още като **Срѣдьчьскыи свѣтилникъ, похвала Срѣдьчьская**, чието тѣло чрезъ чудесата си „крепи у насъ чистата вѣра, събаря еретическитѣ мждрувания на ония, които не вѣрватъ въ възкресението; той и следъ смъртьта си дава зракъ на слѣпитѣ, чрезъ него хромитѣ прохождатъ, схванатитѣ се разпущатъ, изнемощѣлитѣ заякватъ, бѣсоветѣ изчезватъ и нашитѣ благовѣрни царе укрепява срещу противницитѣ".

Къмъ края на първото българско царство срѣдешката крепость, заедно съ множеството околни укрепления, станала несъкрушима опора на българщината срещу нападенията на Византия. Така, следъ превземането на Преславъ и на източна България отъ византийцитѣ, планинска западна България, именно софийската область, не само държала своята независимость, но дори се явила като скала, отъ която се разбивали ударитѣ на българскитѣ противници. Въ 972 год. българскиятъ патриархъ Дамианъ премѣстилъ седалището си въ Срѣдецъ. Ако сждимъ отъ това, както и отъ факта, че византийцитѣ насочили първия си походъ срещу западното българско царство именно къмъ Срѣдецъ, трѣбва да допуснемъ, че тогава Срѣдецъ се е смѣталъ за бъл-

гарска столица. Тоя походъ станалъ презъ 986 г. Васили Българоубиецъ, идещъ отъ Цариградъ презъ Пловдивъ, пристигналъ подъ стенитѣ на Срѣдецъ, разположилъ се на станъ и почналъ обсадата, която траяла двадесеть деня. Въ това време Аронъ, Самуилъ и царь Петровия синъ Романъ се явили въ Софийско, та той трѣбвало да снеме обсадата. При Траянови врата (Ихтиманско) тѣ обиколили всичката му войска. Само императоръ Васили съ своята арменска охрана и съ нѣколцина други можалъ да се промъкне живъ изъ тѣснинитѣ и да избѣга: всичката друга войска паднала подъ българския мечъ; между голѣмата плячка, съ цѣлия обозъ, въ български ржце останалъ и иператорскиятъ шатъръ. Това поражение стреснало Византия и тя дълго време не смѣяла да се насочи къмъ Срѣдецъ. Едва следъ 15 години, въ 1001 год., Васили Българоубиецъ отново се явилъ съ войскитѣ си предъ Срѣдецъ, но и тогава не можалъ нищо да му стори; задоволилъ се само да разсипе нѣкои отъ околнитѣ крепости и се върналъ въ Мосинополъ при Гюмюрджина. За трети пжть императоръ Васили се запжтилъ къмъ Срѣдецъ, въ 1004 г., следъ като току-що билъ превзелъ Скопие. На пжтя му, обаче, стояла мжчнодостжпната крепость Перникъ, дважъ по-недостжпна поради отбраната ѝ отъ „вещия въ военнитѣ дѣла“ войвода Кракра. Васили, като видѣлъ, че Перникъ не ще може да падне нито съ сила, нито съ предумване и обещания на коравия Кракра, и като не посмѣлъ да продължи къмъ Срѣдецъ и да се намери между два огъня, кривналъ надѣсно и презъ Пловдивъ се върналъ въ Цариградъ. Следъ смъртьта на царь Самуила (1014 г.) и на сина му Радомира (1015 г.), императоръ Васили пакъ се сѣтилъ за Срѣдецъ, който още се държалъ здраво въ български ржце, и изпратилъ за завладѣването му отличилия се при Бѣласицката битка военачалникъ Никифоръ Ксифиасъ. И той, обаче, не успѣлъ. Никифоръ сполучилъ да превземе съ хитрость само малката крепость Бояна, въ политѣ на Витоша. На следната 1016 г. Васили пакъ лично потеглилъ къмъ Перникъ и Срѣдецъ, но щастието и тоя пжть не му помогнало и, подиръ 88 дневна безрезултатна обсада на Перникъ, той пакъ се върналъ въ Мосинополъ, отдето ималъ обичай, следъ подготовка, да тръгва срещу българитѣ. Но и непобедимиятъ Кракра не стоялъ празенъ. Той замислилъ да подкрепи омалѣлата дѣсница на българина, като привлѣче на помощь печенезитѣ, но силата на грѫцкото злато отклонило намѣсата на тия последнитѣ. Само когато падналъ убитъ при обсадата на Драчъ последниятъ български царь Иванъ Владиславъ (1018 г.) и когато цѣлата почти българска земя била паднала подъ Византия, стариятъ Кракра смѣтналъ, че ще бжде безразсждно да се продължава още 40-годишната кръвопролитна гръцко-българска война, та съ останалитѣ нѣколцина войводи на свободни български планински крайща сложилъ оржжие. Когато императоръ Васили билъ пристигналъ въ Одринъ, тамъ се явили предъ него братътъ и синътъ на Кракра, за да му съобщатъ, че „известната на всички крепость Перникъ и други 35 крепости му се предаватъ“. Въ Сѣръ пъкь се представилъ и самъ Кракра заедно съ войводитѣ на 35-тѣхъ крепости, за да поднесе почитьта си къмъ императора победитель. Кракра билъ издигнатъ въ патрициански санъ, а другитѣ отъ войводитѣ почетени съ други звания. Тогава, вѣроятно, е била предадена и Срѣдешката крепость,

защото нийде другаде не се споменава за нейното подчинение на Византия.

Презъ време на византийското владичество, XI—XII в., Срѣдецъ не изгубилъ своето значение. Арабскиятъ географъ Идризи (1153 г.) го споменава като „многолюденъ градъ, който лежи въ обширна и плодородна равнина“. Той сѐ продължавалъ да е важенъ вѫзелъ на съобщенията между Дунава и Македония, между Цариградъ и западъ и да играе видна роля въ политическитѣ и военни събития, които не преставали да раздрусватъ Балканитѣ. Къмъ 1060—1070 г. Срѣдецъ е билъ седалище на темата, която обхващала по-голѣмата часть на България, на така наречения дукъ на България, чиято резиденция сетне минала въ Скопие. Срѣдешкиятъ и Велбуждски окрѫзи образували голѣма административна область, която въ латинскитѣ извори е наречена Provincia Triadice et Velebusdii. Въ духовно отношение срѣдешкиятъ край влизалъ подъ Охридската архиепископия, която и отъ самитѣ гърци се титулувала „българска“, „на България“. Въ срѣдешката епархия влизали, освенъ Срѣдецъ, още и градоветѣ Перникъ, Суково (при сегашното едноименно село, между Пиротъ и Царибродъ), Знеполе (при с. Звонци, Трънско) и др. Срѣдецъ е билъ и седалище на богомилски владика, наричанъ **дѣдьць Срѣдьчьскꙑ**.

Византийското владичество не докарало успокоение въ срѣдешката область; то било съпроводено съ възстания, нахлувания на външни народи, войни, грабежи и бедствия. Ето прочее на кѫсо по-важнитѣ събития презъ това бурно време. Когато едва току-що били се изминали 20 години отъ падането на България, избухнало голѣмото българско възстание въ Нишъ, Скопие и цѣла Македония (1040 г.). Срѣдешката область сѫщо се дигнала. За съжаление запазени сѫ малко данни за размѣра на бунта въ тоя край. Знае се само отъ Стратегията на Кекавмена за потушаването на възстанието въ близката на Срѣдецъ крепость Бояна. „Има, казва Кекавменъ, единъ укрепенъ български градъ, наричанъ Бояна (Бояносъ). Императоръ киръ Михаилъ (1034—1041 год.), като навлѣзълъ по време на войната въ България и като се насочилъ къмъ Триадица (Срѣдецъ), превзелъ и Бояна. Тамъ живѣели именити и войнствени българи, чийто военачалникъ билъ нѣкой си Ботко. Като се уповавали на своето мѫжество, тѣ излѣзли на бой извънъ града, като че ли ги било срамъ да стоятъ вѫтре въ крепостьта. Но когато се завързало сражението и станалъ силенъ бой, именититѣ ония българи ударили на задъ. И като искали да влѣзатъ въ крепостната врата, съ тѣхъ заедно навлѣзли и ромеитѣ. Като превзели града, ромеитѣ извършили голѣма сечь“.

На осмата година подиръ това възстание, т. е. въ 1048 г., цѣла северна България, а сетне и южна били раздрусани отъ опустошителното нашествие на 80,000 печенези. Срѣдешката область станала театъръ на ожесточени сбивания и грабежи, особно около Витоша и Велбуждъ (Кюстендилъ). Голѣма часть отъ пленениттѣ печенези били настанени въ софийскитѣ, нишкитѣ и овчеполски (Щипско) села, дето да се предадатъ на миренъ землeдѣлски трудъ. Скоро обаче чергаритѣ захвърлили оралата и сърповетѣ и, като се присъединили къмъ свои съплеменници, дошли за нови опустошения, поели отново своя воленъ животъ. При друго едно печенежко нахлуване, въ 1078 г., българското население въ Срѣдешко, заедно съ павликянитѣ и богомилитѣ въ

Тракия, взели страната на печенезитѣ, противъ омразната гръцка власть. Павликянскиятъ войвода Лека убилъ гръцкия владика въ Срѣдецъ, Михаила, задето наговарялъ народа да не се бунтува. Единъ вѣкъ следъ това, въ 1183 г., въ Срѣдешко нахлули съюзенитѣ маджари и сърби. Градътъ билъ ограбенъ и стенитѣ му съсипани. Маджаритѣ задигнали отъ Срѣдецъ и мощитѣ на св. Ивана Рилски и ги пренесли въ своя градъ Остергомъ (Гранъ), на Дунава, отдето по-късно гърцитѣ, за да предразположатъ българското софийско население (Асень и Петъръ били вече възстанали), издействували отъ маджаритѣ да върнатъ останкитѣ на българския светецъ.

Приемането на св. Ивановото тѣло въ Срѣдецъ станало отъ самия византийски императоръ Исакъ Ангелъ, въ 1187 г., когато той воювалъ съ българитѣ. Срѣдецъ тогава преживѣвалъ много тежки години. Подиръ разрушенията и грабежитѣ, на които билъ изложенъ отъ маджари и сърби, въ 1189 г. Срѣдецъ трѣбвало да понесе и преминаването презъ него на гладнитѣ кръстоносци на Фридрихъ Барбаруса, който настѫпвалъ въ Византия като въ неприятелска земя. Когато кръстоноскитѣ влѣзли въ Срѣдецъ, гръцкитѣ власти били избѣгали и повлѣкли съ себе си и населението, та градътъ билъ пустъ и безъ продоволствия. Може би гърцитѣ и нарочно искали да изстудятъ българското население спрѣмо кръстоноситѣ, които били влѣзли въ разбирателство съ Асеновия братъ царь Петра, който предлагалъ на Фридриха Барбаруса 40,000 войника.

На 1194 г. Асень превзелъ Срѣдецъ и го присъединилъ къмъ новоосвободена България. За да въздигне достолепието на новата столица, Търново, Асень пренесълъ (1195 г.) тѣлото на св. Ивана Рилски отъ Срѣдецъ на Трапезица, дето билъ издигнатъ и храмъ на името на българския светитель. Пренасянето, казва житието, станало много тържествено, при съпровождане отъ патриарха Василия, отъ игумена на монастира на св. Ив. Рилски, много монаси и 300 отбрани войника.

Като влѣзълъ въ предѣлитѣ на второто българско царство, Срѣдецъ пакъ процъвтѣлъ въ миръ и напредъкъ нѣщо цѣли двесте години, дори до идването на турцитѣ. При родна управа и при грижитѣ на боляри и народъ градътъ пакъ заелъ своето предишно величие. Не напраздно патриархъ Евтими превъзнася **съ Срѣдець въ прѣдѣлѣхъ европийскыхъ единъ сѫщъ ѿ славныхъ и нарѡчитыхъ градѡвъ.** Тогава Срѣдешката епархия била подчинена на Търновската патриаршия. Презъ тая епоха никакви главоломни събития не нарушавали тишината и благоденствието на Срѣдецъ, затова и лѣтописитѣ не намиратъ да отбележатъ нищо особно знаменателно за града. По-често се изтъква само името на голѣмата и старинска митрополитска цървка Св. София, при която имало училище и работѣли книжовници. Едно евангелие, сега пазено въ Бѣлградската Народна Библиотека, било писано въ 1329 г. **въ стѣи Софи митрополи Срѣдечкои** при митрополита Йоана и царь Михаилъ Асеня. Положението на Св. София на най-високото мѣсто на срѣдешката цитадела (вѫтрешната крепость), както тя е изобразена и на една отъ най-старитѣ снимки отъ първитѣ вѣкове на турската епоха, ще да е спомогнало, щото съ нейното име да се нарича не само околната махала, но, по-късно, и цѣлиятъ градъ — градъ София. Така е нареченъ Срѣдецъ най-напредъ въ царь Шишмановата грамота, дадена на

Драгалевския монастиръ въ подножието на Витоша, дето царьтъ говори за Срѣдецъ: **въ градѣ цр҃ва ми Софи(и).** И въ една дубровнишка бележка отъ 1376 г. градътъ носи новото си име — Sophya. Това име на града взело превесъ презъ турската епоха надъ старото име Срѣдецъ, което останало да се употрѣбява само въ нѣкои български книжовни произведения.

Отъ знатнитѣ лица на Срѣдешко презъ време на второто царство се поменава въ 1259 г. севастократоръ Калоянъ, братовчедъ на българския царь Константина Асеня Тиха и внукъ на сръбския краль Стефанъ Неманя. Той ще да е притежавалъ родовитѣ си имения въ Бояна, чиято църква той и възобновилъ и художествено изписалъ. Неговиятъ образъ и тоя на жена му Десислава, както и образитѣ на царь Константина Асеня и царица Ирина, и сега сѫ запазени въ боянската църква и съ своето художествено реалистично изпълнение привличатъ вниманието на специалиститѣ. Тоя севастократоръ Калоянъ ще да е ималъ дворци и въ самия Срѣдецъ, дето е старата „Калоянова“ улица, около сегашната Софийска Митрополия. Въ турско време цѣлата околна часть се е наричала „Калоянова махала“ (Калоянъ махлеси). Съ това име махалата се поменава и въ старитѣ турски документи за София. Другъ виденъ софийски боляринъ отъ XIII—XIV в. билъ Витомиръ, чиято гробница и златенъ пръстенъ съ надписъ се откриха въ вѫтрешностьта на църквата Св. София. Синъ му Алтимиръ е билъ ктиторъ-даритель на боянската църква, дето още и сега се съхранява неговиятъ ликъ отъ 1346 г., ако и слабо запазенъ.

Тишината въ Срѣдешко била нарушена къмъ половината на XIV в. отъ едно отъ първитѣ турски нахлувания на Балканския п-оъ. Като станали отчасти господари на Дарданелитѣ (1354 г.), турцитѣ почнали своитѣ нападения въ Тракия. Единъ тѣхенъ отрядъ се промъкналъ дори въ Софийско. Въ боеветѣ, които станали около крепостьта Урвичъ на р. Искъръ, загинали двама отъ синоветѣ на българския царь Александра — Асень и Михаилъ, за което въ българския лѣтописъ е отбелѣзано следното: **И прѣиде Аморатъ, сынъ Оркановъ, (Калиполе) съ тѹркїеѫ въ лѣто ѕѡлд** (датата е погрѣшна) **и поидошѫ на Срѣдци, и събрашѫ сѧ вои блъгарсти, съ ними же и сынъ Алеѯандровь Асѣнь, и съразишѫ вои и оубишѫ Асѣнѣ, и отъ блъгарь множьство погыбе; и пакы съвъкѹпишѫ сѧ блъгаре съ Михаиломъ, съ сыномь Алеѯандровѣмь, и того оубышѫ и плѣнивше множьство.** Това неочаквано събитие произвело потресно впечатление срѣдъ населението; и до день днешенъ въ софийскитѣ села по политѣ на Витоша и при Искърския проломъ се пазятъ предания и пѣсни за тия боеве на „царь Асеня“ съ турцитѣ.

Когато въ 1371 г. умрѣлъ царь Иванъ Александъръ, между синоветѣ му Срацимира и Шишмана се подигнала разпря, кому да принадлежи Срѣдецъ. Срацимиръ дори сполучилъ да заеме града, но Шишманъ го отвоювалъ и присъединилъ къмъ търновското царство. Тия братски раздори улеснили бързото разлагане на българската държава и падането на София подъ турцитѣ. Отъ запазения важенъ рапортъ на Лала-Шахина до султанъ Мурада за състоянието на София въ навечерието на нейното падане подъ турцитѣ превеждаме следнитѣ редове: „За съжаление, казва Лала-Шахинъ, до сега крепостьта София не можа̀ по никой начинъ да се превземе съ нападение или съ щурмъ. Тая крепость е силна, здрава и много яка, та всички наши налитания и атаки

оставатъ безполезни и дори вредни. Много загуби се дадоха отъ динъ-ислям-скитѣ храбри войници, които се самопожертвуваха като курбанъ. Азъ, като румелийски бейлербей, водихъ лично на атака храбритѣ войски, но нищо не се сполучи, и се връщахъ надире безъ успѣхъ. Убедихъ се, че тая яка и много здрава крепость не ще може да се превземе съ сила и юначество, ако не се употрѣбятъ въ случая нѣкои хитрости и изкусни военни планове... Още отъ старо време крепостьта е била добре укрепена отвѫтре съ всички приспособления на военното изкуство... Вѫтре въ крепостьта има многобройна кюфарска отбрана армия, войницитѣ на която сѫ едри, мустакати и добре калени въ боеве, само че сѫ навикнали да пиятъ вино и ракия, съ една дума хора веселяци. Откъмъ продоволствие, крепостьта има въ изобилие жито, брашно и жива стока — едъръ и дребенъ добитъкъ. Софийската равнина е много богата въ земледѣлско и скотовъдно отношение; тя може да храни за дълго време огромна армия. Военни провизии, припаси и военно-желѣзарски работилници има въ крепостьта предостатъчно, и оттамъ може да се набави всичко, що е потрѣбно за войската имъ. Индустриални заведения, занаятчийници и работилници въ София има доста; тамъ се обработватъ тънки и дебели вълнени и памучни платове, съ които се обличатъ кюфарскитѣ войници, както и многобройното население, което живѣе тамъ. София, като заобиколена отъ близки гори и планини, има преизобилно студени балкански води за пиене на населението и за поене на множеството стада, съ които тъй много се слави тая страна. Климатътъ е добъръ, умѣренъ и много здравословенъ. Овощия отъ всѣкакъвъ видъ и лозя тамъ има въ изобилие. Търговията на града е доста развита, защото за всички страни се виждатъ наредени като пиявици пѫтища, по които сноватъ пѫтници търговци, търговски кервани съ разни стоки и издѣлия, които се работятъ въ София и се пръскатъ по всички посоки на Румелия и по-нататъкъ. Пѫтищата и друмоветѣ сѫ много голѣми. Полята и горитѣ сѫ пълни съ изобилни треви и овощни дървета; има и голѣми планински дървета за градежъ. По софийската равнина се срещатъ много диви животни, като чакали, вълци, сърни и др. София и софийското поле, следователно, представятъ истинска райска ябълчова градина (София ве София хавалисънда дилкишай иле немуней дженнет алмави дър). При това, вѫтре въ София има и горещи минерални води, които служатъ за нуждитѣ на населението, което е доста красиво, едро и стройно на гледъ, съ весело настроение. Управлението и владението на София, като тимаръ, се намира изключително въ рѫцетѣ на великия мръсникъ (кебири мурдарън), а приходитѣ, които се получаватъ отъ данъци, той ги раздава на облагодетелствувани нему близки личности, които се готвятъ да заематъ високи държавни постове, подобно на тѣзи, що носятъ званието бейлербейлъкъ. Да се стои по-нататъкъ въ тия страни, става излишно, и азъ съмъ на мнение, да оставя за свой замѣстникъ на повѣрения ми бейлербейлъкъ и за главнокомандующъ на победоноснитѣ османски войски подведомствения ми военачалникъ Инджe Балабанъ бей. Заповедьта и повелението зависятъ отъ Васъ...“

За голѣмината и якостьта на българската софийска крепость говори и Евлия Челеби въ своитѣ записки. Въ негово време (XVII в.) крепостьта била

съборена, но още личели части отъ нея и основитѣ ѝ. Евлия Челеби смѣсва собствено градската крепость съ по-далечнитѣ околни укрепления. Той наистина обича да представя нѣщата преувеличено, но се́ пакъ, колкото и икономисано да приемемъ съобщенията му за софийската крепость, тя трѣбва действително да е била внушителна. „Споредъ латинскитѣ историци, казва Евлия, тая крепость била голѣма като цариградската и околовръсть имала 47,000 крачки. Азъ лично обиколихъ и разгледахъ нейнитѣ сгради и основи. Софиянци вадятъ голѣмитѣ крепостни основи, които се виждатъ по политѣ на Витоша, въ мѣстностьта Куру-бааларъ (сега Лозенецъ), кѫде текето на Балли-Ефенди (сега с. Княжево), къмъ Пиневица (Коньовица?), на Караманкьойския пѫть, на лозенскитѣ височини, до р. Искъръ и до мѣстностьта Кинанъ-пашовски чифликъ. Споредъ както е писано въ историята на Януана, софийската крепость имала 27 врати, 1,700 кули и 70,000 зѫбци. Сегашна София е като махала на старата и е разположена въ ѫгъла на крепостьта".

София паднала подъ турска власть, споредъ едни известия, въ 1382 г., а споредъ други, въ 1386 г. Надежднитѣ турски извори разказватъ, че следъ редъ безуспѣшни боеве и атаки, водени отъ Лала-Шахина, крепостьта се предала, безъ кръвопролитие, на неговия замѣстникъ — Индже-Балабанъ, който си послужилъ съ една хитрость. Единъ младъ и хубавъ потурнакъ, по име Узундже-Сундукъ, който билъ опитенъ соколарь, пребѣгалъ отъ турска на българска страна като страдалецъ за християнството. Той станалъ не само соколарь при софийския владетель — Янука банъ, но и неговъ довѣренъ служитель. Когато при единъ ловъ съ соколи въ софийската область банъ Янука билъ се доближилъ до турскитѣ постове (въ Самоковско или Ихтиманско), Узундже-Сундукъ пребѣгалъ до турцитѣ и имъ обадилъ за мѣстонахождението на софийския банъ. Банътъ билъ нападнатъ, заловенъ и закаранъ въ Пловдивъ, тогава седалище на бейлербея. Отъ Пловдивъ Индже-Балабанъ тръгналъ съ войска и съ вързания банъ Янука и се отзовалъ предъ софийската крепость. При вида на пленения банъ и при нѣкои обещания отъ турска страна, крепостьта отворила своитѣ врати и се предала на Индже-Балабанъ. Споредъ едни известия, банъ Янука билъ оставенъ да управлява пакъ софийската область и били дадени нѣкакви правдини на населението. Страшната крепость обаче била сринната; за събарянето ѝ били употрѣбени 40 деня.

До сега не сѫ обдирени вести, които да ни уяснятъ нѣщо повече за банъ Янука, наричанъ още Янко (Иванъ). Споредъ едно предание, записано отъ отца Паисия въ неговата История славѣноболгарска, царь Иванъ Шишманъ седѣлъ въ София седемь години и се биелъ съ турцитѣ. Главната му опора била Урвичката крепость на Искъра. Най-сетне турцитѣ надвили. Приказни варианти на това предание и народни пѣсни свързватъ сѫщо така името на Шишмана съ София, съ софийската околность или съ Самоковъ. Въ други пъкъ народни пѣсни и разкази, както поменахме по-горе, въ софийско се локализуватъ борбитѣ на Шишмановия братъ Асеня. Една критична преценка на тия вести и предания може би ще допринесе да се приближимъ до истината за софийския банъ Янко, чието име напомня малкото име на Шишманъ — Иванъ (Янко).

СОФИЯ ПРЕЗЪ ТУРСКО ВРЕМЕ

отъ проф. Й. ИВАНОВЪ

Важното положение, което заемала София презъ старитѣ и срѣдни вѣкове, продължило и презъ турската епоха. Нѣщо повече, тя станала седалище на румелийския бейлербей, подъ чиято власть се намиралъ цѣлиятъ току-речи Балкански п-овъ — отъ Дунавъ до Бѣло-море, отъ Черно-море до Адриатическо, съ изключение на Цариградъ, Одринъ и Босна. Пжтешественицитѣ и дипломатическитѣ пратеничества, които минавали презъ София, наричатъ града „столица на Румелия“ (Рум-или, ромейска земя) или „столица на България“. Това си привилегировано положение запазила до началото на XIX в. Въ 1797 г. Пазвантъ-оглу нахлулъ съ кърджалиитѣ въ София. Бейлербеятъ Османъ, който билъ обвиненъ въ съучастничество съ кърджалиитѣ, се опълчилъ въ 1801 г. срещу султана, за което на мѣстото му билъ назначенъ силниятъ Али-паша Янински, но той не пребивавалъ вече въ София, която се смѣтала само номинално като седалище на бейлербея. Изгарянето на бейлербейския сарай въ 1816 г. и влизането на руситѣ въ 1829 г. въ предградията на София, именно въ с. Подуене, допринесли още повече за това. Бейлербеятъ билъ преименуванъ съ по-низъкъ титулъ — румелийски валия, и обикновеното му седалище се намирало повече въ Битоля. Въ 1864 год., при новото административно дѣление и при образуването на Дунавския вилаетъ (Туна вилаети), София подпаднала, като санджакски градъ, подъ Русе. Въ това си положение София била заварена при освобождението на България.

Петвѣковното турско владичество наложило неминуемо своя особенъ мохамеданско-турски печатъ на срѣдневѣковния християнски и български Срѣдецъ. Промѣнитѣ засегнали изгледа на града, неговитѣ улици и сгради, както и̂ състава и начина на живота на населението му.

Сравненъ съ обсега на старата срѣдешка крепость, доколкото се знаятъ следитѣ на основитѣ ѝ, просторътъ на София презъ турската епоха се проширилъ и то главно въ южна посока. Това не ще рече, че и населението на турска София е станало по-голѣмо. Срѣдневѣковнитѣ крепостни градове, сравнени съ турскитѣ, сж имали по-сгжстени и по-високи сгради. Турска София е била безъ стени; само презъ първитѣ вѣкове на турското владение се е пазѣлъ още единъ замъкъ, вѣроятно часть отъ цитаделата около Св. София. Много късно, едва въ 1829 г. градътъ билъ опасанъ съ единъ ровъ (хендекъ), който до неотколе личеше, особно извънъ югозападнитѣ махали. Венецианецътъ Бенедето Рамберти, който миналъ презъ София въ 1534 г., казва, че градътъ билъ доста голѣмъ, безъ никакви крепостни стени; кжщитѣ съ камъкъ били малко, а най-вече били отъ дъски и глина. Герлахъ, професоръ отъ Тюбингенския университетъ, бележи въ дневника си отъ 1578 г., че София билъ доста голѣмъ градъ, съ кжщи покрити съ дъски. И той забелѣзалъ извънъ града остатъци отъ крепость. Изобщо, градътъ изглеждалъ доста

голѣмъ. Венернъ (1616 г.) го сравнява по голѣмина съ Вормсъ, Беналия (1682 г.) го оприличава по изгледъ на Падуа, а въ трето известие отъ сѫщото време София се сравнява съ Тулонъ. Улицитѣ били безъ калдъръмъ, съ много каль въ дъждовно време. Частнитѣ кѫщи били изобщо малки, прихлюпени, градени съ кирпичъ и дърво, съ дъсчени покриви; нѣкои дори, казва Дерншвамъ (1553—1555 г.), приличали на кочини. По-голѣми и угледни били само нѣкои пашовски и бейски домове. Но затова пъкъ общественитѣ сгради били голѣми каменни или тухлени постройки и обръщали вниманието на пѫтешественицитѣ. Особно се изтъкватъ нѣкои отъ кервансараитѣ, джамиитѣ, банитѣ и Св. София, обърната въ джамия презъ XVI в. Градътъ не се промѣнилъ много и презъ XIX в. За неговия ориенталско-турски видъ въ 1814 г. говори икономистътъ Бланки: „Скоро, казва той, се показаха доста далече минаретата на София, после кѫщитѣ съ червенитѣ си покриви, обиколени съ градини, и най-сетне вѫтрешностьта на града, мръсна и вонеща, въпреки чешмитѣ и вѣковнитѣ дървета. Постройкитѣ на София сѫ дървени. Току-речи всички улици сѫ закрити съ зелени лозници или съ сухъ храсталакъ, за предпазване отъ палещото слънце (Бланки пѫтувалъ презъ августъ), подобно на африкански улици. Оживлението изъ улицитѣ е доста голѣмо. Ние срещнахме голѣмо натрупване на хора изъ пазаритѣ, кафенетата и около градскитѣ чешми. Жители има повече отъ 20,000 души“.

При превземането на София отъ турцитѣ, населението на града е било главно българско; какви други инородци, освенъ малкото дубровничани, живѣели дотогава въ града, не знаемъ положително. Петдесеть години следъ това българитѣ сé още съставлявали мнозинството на населението. Въ 1433 г. презъ София миналъ първиятъ известенъ европейски пѫтешественикъ, френскиятъ рицарь Бертрандонъ де ла Брокиеръ. „Следъ три деня, казва Брокиеръ въ дневника си, стигнахъ въ единъ голѣмъ градъ, най-добриятъ въ България, наричанъ София. Нѣкога София е била много голѣмъ градъ, както това личи и отъ крепостната стена, която сега е съвсемъ съборена до земята и разрушена. Въ града има малъкъ замъкъ (chastel). . . Най-голѣмата часть на населението въ града и въ селата сѫ българитѣ; турци се срещатъ малко. Народътъ тукъ много желае да се избави отъ робството, стига само да намери кой да му помогне“. По-нататъкъ, до XVIII в., българското население намалявало постепенно и градътъ изглеждалъ предимно турски. Презъ XVI в. българитѣ имали 12 църкви и толкова свещеници, съ две училища, ала презъ следния XVII в. църквитѣ имъ останали само 5. Веститѣ за броя на българитѣ въ XVII в. сѫ най-противоречиви. Докато напр. Бенети изкарва всички християни въ София 1000 души, докато Морозини смѣта всички кѫщи въ София 1500, съ 300 (?) джамии, епископъ Петъръ Богданъ отбелѣзва българи — 25,000 души, турци — 30,000, евреи — 15,000, арменци — 1,600, дубровничани — 58. Изглежда, че турскитѣ официални сведения въ сиджилъ-тефтеритѣ ще да сѫ най-близо до истината; споредъ тѣхъ презъ XVII в. български кѫщи въ София имало 2,200, т. е. около 10,000 души население. Българитѣ се поумножили презъ XVIII—XIX в. съ прииждане на селяни въ града. Въ 1844 г., когато В. Григоровичъ посетилъ София, тамъ имало вече 8 български църкви.

Що се отнася до турското население, то било съставено отъ сѫщински турци и отъ множество приели мохамеданство българи, които скоро се слѣли съ владетелското племе. Благодарение на голѣмото си значение като административенъ, търговски, воененъ и съобщителенъ центъръ, София билъ станалъ градъ съ многолюдно турско население, особно отъ края на XV в. та до XVIII в. Минералнитѣ топли бани въ града и околностьта му, прохладнитѣ лѣтовища по Витоша, които тъй занимателно описва Евлия Челеби, нѣкогашнитѣ богатства на околията съ паши, стада и градини, множеството рая селяни работници или чифлигари, привличали турцитѣ въ София, дето тѣ прекарвали охолно, господарски, въ прочутата софийска ефтиния. Размирнитѣ времена и междуособици въ турската империя къмъ края на XVIII и началото на XIX в., войнитѣ съ Русия, възстанията въ Сърбия и Гърция, както и постепенното придобиване на човѣшки права отъ българитѣ, — се отразили пагубно върху турското население, върху неговия брой и особно върху неговото икономическо положение. Въ навечерието на освобождението на България, турцитѣ въ София бѣха много намалѣли и числено стоеха току-речи наравно съ българитѣ.

Евреитѣ въ София се споменаватъ най-напредъ въ дневницитѣ на европейскитѣ пѫтешественици отъ XVI в. Ние не се съмняваме обаче, че евреи е имало и по-рано въ София, може би още въ предтурската епоха. Въ 1578 г. Герлахъ ги изчислява до 300 души. Броятъ имъ се засилилъ въ XVII в., когато придошли презъ Солунъ испански евреи. Въ 1680 г. Бенети ги наброява до 2,000 души. Полека-лека испанскитѣ евреи (сефаредимъ) наложили своя испански диалектъ на немскитѣ и полски евреи (ашкеназимъ), тъй че на третата година следъ освобождението на София, 1881 г., всичкото еврейство въ града, на брой 4,141 души, било станало шпаньолско.

Дубровнишката колония се била настанила въ София още въ време на второто българско царство. Тя не била голѣма, но водѣла оживена търговия, като изнасяла отъ страната кожи, восъкъ, вълна и др. мѣстни произведения, и внасяла индустриални стоки. Нейниятъ разцвѣтъ билъ въ XVI в. Дубровничани си имали въ София своя община, своя католишка църква и богати складове, магазини и занаятчийски работилници. Въ XVII в. дубровничани намалѣли и останали, споредъ свидетелството на католишкия епископъ Петъръ Богданъ, само 58 души. Следъ възстанието на българскитѣ католици въ Чипровци, въ 1689 г., турцитѣ затворили дубровнишкия свещеникъ въ София и почнали да преследватъ дубровничанитѣ, като съучастници въ бунта. Тогава именно еврейскитѣ търговци станали главни замѣстници на пропѫденитѣ дубровничани.

Арменци ще да е имало въ София още въ предтурската епоха. Въ турско време се спомен уватъ презъ XVII в., съ своя община и църква. Циганитѣ, за които става дума въ турскитѣ документи въ XVI и XVII в., сѫщо така си имали още тогава своя община.

Сведенията за общия брой на софийското население въ турско време сѫ несигурни и противоречиви. Давидъ Унгнадъ посочва за XVI в. 7,000 кѫщи въ София; Петъръ Богданъ презъ XVII в. ги изкарва до 18,000; Люзинянъ за XVIII в. ги смѣта 8,000. Статистичнитѣ сведения отъ края на XVIII в. и отъ

началото на XIX в. изкарвагъ софийското население 70,000 души; това число спада на 20—50,000 души въ статистикитѣ отъ срѣдата на XIX в., а въ навечерието на освобождението на града се посочватъ разни цифри: 13,000, 18,000, 29,000. Споредъ турскитѣ официални салнамета, чиито цифри ще да сѫ най-близко до истината, градътъ е ималъ въ края на турската епоха 3,106 кѫщи, отъ които 1,369 турски и 1,737 не турски, главно български и еврейски. Ако смѣтнемъ по 5 души на кѫща, то цѣлото население тогава би възлизало на 15,930 души. Споредъ епархиалнитѣ списъци, български кѫщи тогава имало 1,022 съ 1,150 семейства. Три години следъ освобождението на града, споредъ преброяването на населението на 1 януари 1881 г., София е броила 20,501 жители, отъ които 13,195 души българи.

Особенъ интересъ представя поминъчниятъ битъ на софийското население, неговитѣ занаяти, еснафски сдружения, пазарь, цени, търговия и пр., както и духовниятъ и религиозенъ неговъ животъ презъ турско време. Това обаче ще остане за при едно по-обстойно изложение на историята на София, а за тоя кѫсъ прегледъ ще се задоволимъ да споменемъ само по-важнитѣ политически и обществени събития и случки.

Когато едвамъ току що било подвластено българското царство отъ турцитѣ, въ западната часть на софийската область, именно въ Темско (Пиротска околия) избухнало българско възстание подъ началството на царь Срацимировия синъ князъ Константина и на други български князе. Това е било къмъ годинитѣ 1405—1409. Противъ възсталалитѣ дошълъ самъ султанъ Сюлейманъ, наричанъ още Мусюлманъ, синъ Баязидовъ. Той сполучилъ да превземе главната опора на българитѣ, крепостьта Темско, и да потуши възстанието. Съвременникътъ Константинъ Костенски е оставилъ за това първо българско възстание следната кѫса лѣтописна бележка: **іеще же и гради бльгарьсции отьстоупили бѣхоу сыньми цареи бльгарьскыихъ. Тѣмь прѣжде сего вьздвигь се царь Моусоулмань и пришьдь на Тѣмьско ратию вьзеть іе.**

Скоро по това, въ борбата между Баязидовитѣ синове, сърбитѣ и българитѣ се намисали ту откъмъ страната на Мохамеда, ту откъмъ тая на Муса. Въ 1413 г. софийскага область станала театъръ на военни движения и боеве, въ които срещу Муса се опълчили и сърби, и българи. Муса гонилъ брата си Мохамеда **до Срѣдьца**, но не го стигналъ. Когато обаче Мохамедъ се сдружилъ съ своитѣ съюзници християни и застанали **подь горою Витошею на рѣцѣ Искрѣ**, а Муса **на Стипони** (при Ихтиманъ), най-сетне се ударили на 10 юли. Следъ ожесточенъ и кръвопролитенъ бой, Муса билъ разбитъ и въ бѣгството си застигнатъ до Искъра при с. Чамурли и тамъ удушенъ. Въ българскитѣ народни пѣсни е запазенъ живъ споменъ за тоя Муса, известенъ съ прозвището „Муса Кеседжия". Презъ тия размирни години София и нейната околность минавали подъ рѫцетѣ ту на едного, ту на другиго отъ борещитѣ се братя султани — Мусюлмана, Мохамеда и Муса, и софийското население страшно пострадало.

Петдесеть години подиръ падането на Търново, въ 1443 г., краль Владиславъ, главно съ маджарски и полски войски, придруженъ отъ юначния войвода Янъ Хунияди (Сибинянинъ Янко, Янкула войвода) и подпомаганъ отъ сърби и българи, проникналъ въ софийско, превзелъ София, но не

можалъ да продължи похода си къмъ Пловдивъ, защото пътьтъ му билъ препреченъ при Траянови врата отъ турцитѣ, които били издигнали силни прегради. Лошото време — това било презъ месецъ декември — и обходното движение на Мурада II, принудили Владислава да се върне. На връщане, София била опленена и опожарена. Мурадъ застигналъ Владислава на Куновица, между Бѣла-паланка и Нишъ, но тамъ турцитѣ били страшно разбити. На следната 1444 г., въ новия си походъ срещу турцитѣ, краль Владиславъ Полски загиналъ при Варна.

Въ 1469 г. въ София станало, рѣдко за онова робско време, едно българско религиозно тържество, което заслужава да се помене. Тогава, съ позволението на султана, били пренесени останкитѣ на св. Ивана Рилски отъ Търново въ възобновения Рилски монастиръ. На връщане отъ Търново, рилци, заедно съ тѣлото на светеца, престояли въ София една седмица. Тѣлото на св. Ивана било положено на одъръ въ тогавашната митрополитска църква Св. Георги (кръглата оная старина до пивница Батембергъ), дето стояли и мощитѣ на сръбския краль Милутина, пренесени по-късно, презъ XVIII в., въ църквата Св. Недѣля. Цѣлото българско население се превървѣло да се поклони на нѣкогашния закрилникъ на Срѣдецъ — св. Ивана, да му изкаже своитѣ робски неволи и да му се помоли за застѫпничество предъ Бога. Една благочестива софийска болярка направила за светителското тѣло новъ ковчегъ отъ негниеще дърво, на стойность сто пенеза, а нейниятъ мѫжъ, ктиторъ Георги, купилъ за шесть жълтици покровъ за сѫщия ковчегъ. На седмия день рилци тръгнали за монастира. Ковчегътъ на св. Ивана билъ вдигнатъ на рѫце отъ народа и шествието се запѫтило изъ софийскитѣ улици по посока къмъ с. Клисура (после наречено Балли-ефенди, а сега Княжево). Часть отъ населението, избрани мѫже, били на коне; друга часть вървѣли пеша, повечето отъ тѣхъ боси, заедно съ женитѣ и децата си. Когато излѣзли на четири поприща мѣсто извънъ града, настанало мило прощаване съ светеца. Просълзена и ридаеща софийската сиромашь цѣлувала ковчега на св. Ивана и съ съкрушено сърдце се прощавала съ думитѣ: „Отивашъ си отъ насъ, дивни отче, а насъ горкитѣ оставяшъ на прежни теглила...“, и, като се удряли въ гърди, връщали се назадъ натѫжени и безутешни. Само боляритѣ съ свещеницитѣ и монаситѣ изпроводили мощитѣ дори до мѣстото, наричано Лѣтница, при с. Владая. Тамъ софиянци нагостили рилци и, като се сбогували, върнали се въ града; нѣкои обаче съпроводили тѣлото на св. Ивана до самия монастиръ, както за това подробно и увлекателно ни разказва съвременникътъ Владиславъ Граматикъ.

Съ настѫпването на XVI в., настанали по-тежки години за българитѣ. Презъ тоя вѣкъ София била свидетелка на нѣколко варварски мѫчения надъ християнитѣ. Тогава, при царуването на страшния гонитель на християнитѣ Селима I, получилъ мѫченически вѣнецъ св. Георги Нови Софийски, въ 1515 г. Св. Георги, хубавъ 18-годишенъ юноша, билъ по занятие златарь. Следъ редъ увещания и съблазни да приеме мохамеданство, следъ редъ затваряния и изтезания, непоколебимиятъ въ бащината си вѣра Георги билъ живъ изгоренъ на площада до Св. София. Благочестиви софиянци успѣли да прибератъ, нощно време, отъ пепелището на кладата нѣкои недогорѣли

кости на светеца и да ги прикжтатъ въ софийскитѣ църкви. Попъ Пея, който билъ духовенъ наставникъ на Георгия, написалъ хубаво житие и вдъхновени пѣснопѣния (служба) на мжченика, чиято паметь дълго време крепѣла вѣрата и народностьта на софиянци. — На 1555 г. билъ мжченъ, пакъ за Христовата вѣра, обущарьтъ Николай. Той билъ убитъ съ камъни и сетне тѣлото му изгорено на мѣстото Три-кладенци (Ючъ-бунаръ). Софийскиятъ книжовникъ Матей Граматикъ описалъ подробно живота и мжченията на Николая, а митрополитъ Яковъ свикалъ съборъ и канонизиралъ Николая за светецъ. Ючбунарската църква Св. Николай е издигната въ ново време въ честь на тоя светецъ, на мѣстото, дето той е билъ мжченъ. — Въ София пострадалъ и другъ единъ Георги, наричанъ Св. Георги Новейши. За него, обаче, сж запазени само откжслечни вести.

Войнитѣ на Австрия и на Русия съ Турция се отразили пагубно върху икономическия животъ на българското население въ София и околностьта. София, като главно кръстопжтно мѣсто на Турция, презъ дето минавали войскитѣ, страдала често отъ ангария и золуми. Завидното сравнително положение на софиянци презъ XV—XVI в. се измѣнило презъ XVII—XVIII в. Заможнитѣ и видни болярски и търговски български семейства оредѣли и българското население изобщо намалѣло и осиромашело; въ българскитѣ махали нахлули турци и евреи, църквитѣ западнали или били обърнати на джамии. Отъ друга страна, упадъкътъ на Турция, отслабването на централната власть и произволитѣ на областнитѣ аяни и дерибейове, влошили още повече положението на раята. Войнитѣ, обаче, и безправието имали отчасти и благотворно влияние върху българския народенъ духъ и бодрость. Софийскитѣ турски сиджилъ-тефтери не скриватъ за появяването на български чети, които почнали да сноватъ изъ областьта и дори да се опитватъ да нападнатъ града. По време на турско-австрийската война въ 1689 г., австрийцитѣ превзели Нишъ, Скопие и Видинъ и се доближили до Перникъ, а въ Чипровци пламнало и възстание. Заедно съ потушаване на възстанието, турцитѣ посегнали и на софийското християнско население — българи и дубровничани. При следващата война на Австрия съ Турция, въ 1737 г., австрийцитѣ проникнали до Сливница (по турски Алкали), народътъ се ококорилъ за малко време, за да падне отново подъ гнѣва на турцитѣ. За да бжде сплашено населението, самоковскиятъ владика Симеонъ, който не билъ гръкъ, билъ заловенъ при обиколката му изъ епархията въ Дупница и докаранъ въ София. Тукъ, следъ дълги изтощения, той билъ обесенъ публично на 21 августъ 1737 г. По тоя случай лѣтописецътъ добавя: **ѡх, что ва времена страдаше хр҇тїани, мнит ми се ꙗко нѣ҇ть тако било ни ва Диѡклитиꙗнова времена.** Още по-голѣми патила претърпѣли софиянци по време на руско-турскитѣ войни въ началото на XIX в. и въ 1829 год., когаторуситѣ, следъ като превзели Враца, минали Стара-планина и дошли до Подуени. Турцитѣ като да били предугадили за движението на руситѣ и къмъ западна България, та вдигнали цѣлото население да работи за укрепяването на София. Отъ тогава е така нарečениятъ „хендекъ“ (ровъ), който опасвалъ София и който, заедно съ нѣколко табии, както напр. Яхудитабия на Банишора, служилъ за отбрана на града, лишенъ нѣкога отъ самитѣ турци отъ неговата яка срѣдневѣковна крепость. Софийскитѣ лѣтописци отбе-

лѣзватъ съ следнитѣ думи укрепяването на София и идването наруситѣ: Да се знае кωга хванаха да мератъ хендаците, по Кръстовденъ ꙋ сꙋбота започеха да копатъ мц҃ъ септемвриѧ, денъ 11 . . . Въ лѣто ѿ Хрїста 1829 стана паша Саидъ бегъ, и хендеко правиха сосъ капїа, ѿ страхъ. Московецо дойде до Дꙋнавъ, и скѫпо стана, паница жито гр(оша) 10 . . . Въ лѣто ѿ Хрїста 1829 септемврїа 8 денъ, Рахово, Варна, Ибрахилъ, Разградъ, Шꙋменъ, Враца, Софїа, Єдрене обиколи московецо и на тꙋрците обра силахо (орѫжието)... Следъ две-три години, на 2 априлъ 1832 г., София изпитала друго по-голѣмо бедствие: кърджалийскитѣ орди навлѣзли въ града и го ограбили.

Презъ XIX в. въ София станали двѣ голѣми землетресения или, както ги зоватъ софийскитѣ лѣтописци, „тресавици“, едното на 1818 г., друго на 1858 г. При първата тресавица, чиито трусове се повтаряли на нѣколко пѫти отъ Гергьовъ-день до Мала Богородица, се съборили много кѫщи и джамии, изврѣли изобилни топли и студени води, които обаче пакъ спрѣли следъ нѣколко месеци. Тогава се съборила апсидата (олтарната изданка) на Св. София. При втората тресавица, на 1858 г., попадали викалата (минаретата) на нѣкои джамии, джамията въ махалата Куру-чешме се съборила цѣла, а на Св. София падналъ притворътъ (нартиката) и викалото, като затрупали двѣтѣ деца на джамийския мютевелия. Българското население гледало на тая злополука като знакъ на божие наказание, защото по-рано мютевелията си билъ градилъ баня отъ развалинитѣ на олтарната часть на църквата. Св. София, която подиръ първата катастрофа въ 1818 г. служела за войнишка джамия, следъ втората въ 1858 г. била съвсемъ напусната.

Литература: К. Иречекъ, Пѫтувания по България. Преведе отъ чешки Ст. Аргировъ. Пловдивъ 1899. — А. Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912. — Б. Филовъ, Софийската църква Св. София. София 1913. — Б. Филовъ, Разкопки въ църквата Св. Георги въ София (Годишникъ на Народния Музей за 1921 г., стр. 183—197). — А. Протичъ, Архитектоническата форма на софийската църква Св. София. София 1912. — Д. Гаджановъ, Пѫтуване на Евлия Челеби изъ българскитѣ земи прѣзъ срѣдата на XVII вѣкъ (Псп. LXX, 1909). — К. Иречекъ, Стари пѫтешествия по България отъ XV—XVIII столѣтие (Псп. кн. III, 1882; IV, 1883; VI, 1883; VII, 1884). — Ив. Шишмановъ, Стари пѫтувания прѣзъ България (Мсб. IV, 1891, 320—483; VI, 1891, 172—176). — Д. Ихчиевъ, Прѣвзимането на София отъ турцитѣ (Извѣстия на Истор. Дружество въ София, II, 1906, 91—97).

СТАРИ ПАМЕТНИЦИ ВЪ СОФИЯ

отъ проф. Б. ФИЛОВЪ

Макаръ София да принадлежи къмъ най-старитѣ градове въ България, въ нея сѫ запазени твърде малко паметници, които свидетелствуватъ за нейното историческо минало. Причината за това нѣщо се крие главно въ обстоятелството, че градътъ често пѫти е билъ разрушаванъ при превземането му отъ неприятели. Въ по-ново време пъкъ, следъ освобождението на България, много отъ по-старитѣ монументални сгради, които въ по-голѣмата си часть сѫ произхождали отъ турската епоха, като църкви, джамии, кервансараи и др., сѫ били сринати въ свръзка съ новото планиране на града и съ неговото благоустройство. По такъвъ начинъ днесъ въ София сѫ останали твърде малко постройки, които биха могли да покажатъ на посетителя, че той се намира въ градъ, който има задъ себе си една история отъ две хиляди години. Ако не бѣха запазени двѣтѣ най-стари църкви на града, църквитѣ Св. Георги и Св. София, днешната българска столица би правила впечатление на единъ съвършенно модеренъ градъ, безъ никакво по-далечно минало.

Не ще съмнение, че при такова положение на нѣщата, днесъ не е възможно да се каже нищо положително и върху старата топография на града. Наистина, при канализирането и застрояването на София на много мѣста сѫ били открити остатъци било отъ римски постройки, било отъ постройки на срѣдневѣковната и турска епохи. Обаче на времето никой не е се погрижилъ да отбележи тѣзи остатъци и да ги нанесе върху общия планъ на София, за да могатъ тѣ по-късно да послужатъ като материалъ за историко-топографски изучвания, както това е направено за много други стари градове въ чужбина. Сѫщо така никой не е се погрижилъ да опише, фотографира и нанесе на плана ония стари сгради на София, които сѫ били разрушени въ най-ново време въ свръзка съ модернизирането на града и които сѫ представяли архитектурно-исторически интересъ. Малкото материалъ, който можа да се събере въ това отношение, бѣ обнародванъ напоследъкъ въ едно отъ изданията на Комитета за историята на София. Ето защо ние днесъ можемъ да говоримъ само за единични паметници отъ миналото на София, които не ни даватъ възможность да възстановимъ нейната физиономия като градъ, съ неговитѣ художествени съкровища и монументални постройки, нито за античната, нито за срѣдневѣковната, нито пъкъ даже и за турската епоха.

Въ София често пѫти сѫ намирани паметници отъ римската епоха, като релиефи съ изображения на различни божества, фрагменти отъ статуи, сѫдове, металически уреди, монети и др. Обаче голѣмото болшинство отъ тѣзи паметници не представятъ художественъ интересъ. Най-ценна като художественъ паметникъ е бронзовата статуйка на Виктория, богинята на победата, намерена въ София, която сега се пази въ Народния Музей, но още не е обнародвана. Тя е висока 28 см. и представя богинята хвърчаща или спускаща

се отъ небеснитѣ височини, при което нейния дългъ хитонъ се силно развѣва отъ бързото движение. Макаръ статуйката да не е добре запазена, тя показва все пакъ отлична изработка. Движенията сѫ предадени твърде сполучливо, тѣлото е добре моделирано, устремътъ на богинята къмъ нейната цель е ясно подчертанъ. Цѣлата фигура е пълна съ животъ и движение (обр. 10).

Обр. 10. — Бронзова статуйка на Виктория отъ София.

По-важнитѣ римски паметници, открити въ София, сѫ изброени по-горе въ статията на проф. Кацаровъ. Тукъ ние ще споменемъ само още една варовникова статуйка на Ганимеда, открита презъ 1910 год. въ двора на църквата Св. Спасъ. Статуйката, която принадлежи къмъ по-добритѣ произведения на римското провинциално изкуство, е висока 45 см. и представя виночерпеца на Зевса, Ганимедъ, въ момента, когато той е билъ грабнатъ отъ орела на Зевса, за да бѫде отнесенъ на Олимпъ (обр. 11).

Сѫщо и отъ старохристиянската епоха сѫ открити доста много паметници въ София. За историята на изкуството най-голѣмо значение отъ тѣхъ иматъ старохристиянскитѣ гробници, открити главно въ околностьта на църквата Св. София, които датиратъ отъ IV до VI вѣкъ. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ украсени въ вѫтрешностьта си съ фрески, които сѫ за сега най-важнитѣ паметници на старохристиянската живопись въ София. Тѣзи фрески представятъ отчасти растителни орнаменти, отчасти символични изображения (птици, кръстове, лоза и др.). Декорацията на гробницитѣ е повлияна главно отъ източното християнско изкуство, обаче тя съдържа и нѣкои елементи, които указватъ на по-старъ елинистически произходъ.

Обр. 11. — Варовникова статуйка на Ганимеда съ орела отъ София.

Най-старата сграда на София е църквата Св. Георги (обр. 12). Въ днешния си видъ тя представя една извѫтре крѫгла, отвънъ четвъртита куполна постройка съ диаметъръ 8 метра. Тя има въ ѫглитѣ 4 дълбоки полукрѫгли ниши, а на източната си страна една голѣма четвъртита ниша, въ която е билъ поставенъ олтарьтъ. Историята на тази сграда бѣ изяснена чрезъ

разкопкитѣ, които се предприеха въ нея презъ 1915 г. отъ страна на Народния Музей. Въ вжтрешностьта на църквата, на дълбочина 1·35 м. подъ пода (обр. 13), бѣ откритъ единъ сравнително добре запазенъ римски хипокаустъ (единъ видъ централно отопление съ горещъ въздухъ). На сжщата дълбочина, въ две отъ жгловитѣ ниши, бѣха открити два басейна за вода заедно съ остатъци отъ тѣхнитѣ оловени водопроводи. Не може, следователно, да има никакво съмнение, че църквата Св. Георги е била първоначално римска баня, и то горещото отдѣление на банята, така нареченията caldarium или laconicum. Остатъци отъ другитѣ отдѣления на банята бѣха открити въ двора на църквата. Тази римска баня изглежда да е била построена презъ втория или най-късно въ началото на третия вѣкъ сл. Хр.

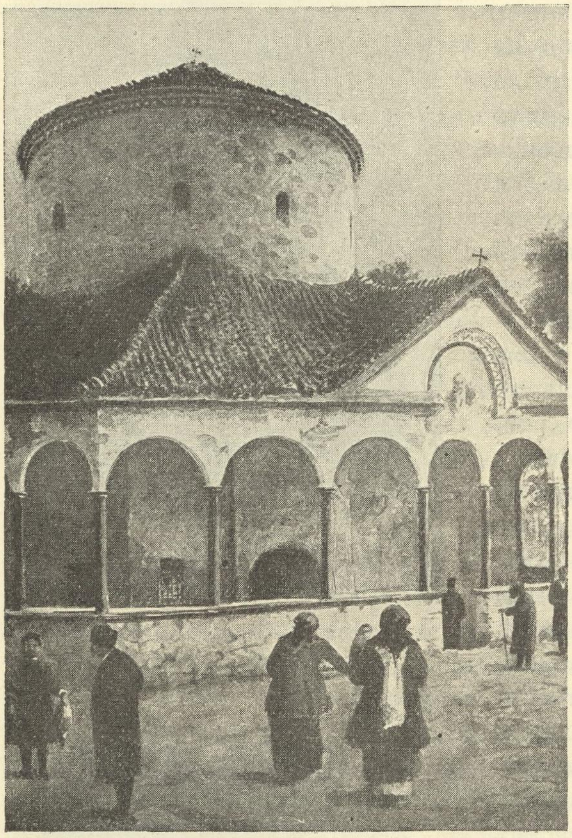

Обр. 12. — Църквата Св. Георги (споредъ акварела на И. Оборбауеръ отъ 1906 год.).

Не ще съмнение, че додето сградата е служила на първоначалното си предназначение като баня, не е могло да става и дума за преправянето на часть отъ нея въ църква. Това нѣщо може да е станало само тогава, когато банята въ по-голѣмата си часть е била вече разрушена. Отъ известни факти, които бѣха констатирани презъ време на разкопкитѣ, се вижда, че развалинитѣ на банята сж били обърнати въ църква не по-рано отъ V вѣкъ.

Най-старото известие за църквата Св. Георги датира отъ 1469 година, когато тя, споредъ разказа на Владислава Граматика за пренасянето на мощитѣ на св. Иванъ Рилски отъ Търново въ Рила, е била софийска митрополитска църква. Наскоро следъ това, а именно въ началото на XVI вѣкъ, тя е била обърната въ турска джамия подъ името Гюлъ-джами. Следъ освобождението сградата престанала да служи за джамия и била съвършенно напусната. По-късно, следъ смъртьта на князъ Александра I, тя била поправена и въ нея се пазѣло тѣлото на покойния князъ до пренасянето му въ построения специално за него мавзолей.

Въ вжтрешностьта на църквата, подъ турската мазилка, бѣха открити значителни остатъци отъ старата живопись на църквата. Запазени сж два пласта фрески, които се отличаватъ значително както по стилъ, така и по колоритъ. Отъ долнитѣ по-стари фрески, обяснителнитѣ надписи на които

сѫ писани на гръцки, се виждатъ само отдѣлни фигури на пророци, по-голѣмата часть отъ които остава закрита отъ втория по-късенъ пластъ. Тѣзи по-стари фрески датиратъ вѣроятно отъ XI или XII вѣкъ, отъ времето на византийското владичество въ София. Фрескитѣ отъ втория пластъ, които иматъ български надписи, сѫ много по-добре запазени и датиратъ вѣроятно отъ XIV или началото на XV вѣкъ. По срѣдата въ купола, въ единъ крѫгъ, придържанъ отъ четири ангела, между които сѫ поставени символитѣ на четирмата евангелисти, е представенъ бюстътъ на Исуса Христа Вседержитель, който съ дѣсната рѫка благославя, а въ лѣвата държи евангелието. Въ долната часть на купола се намиратъ изображенията на пророцитѣ, представени почти въ естествена величина.

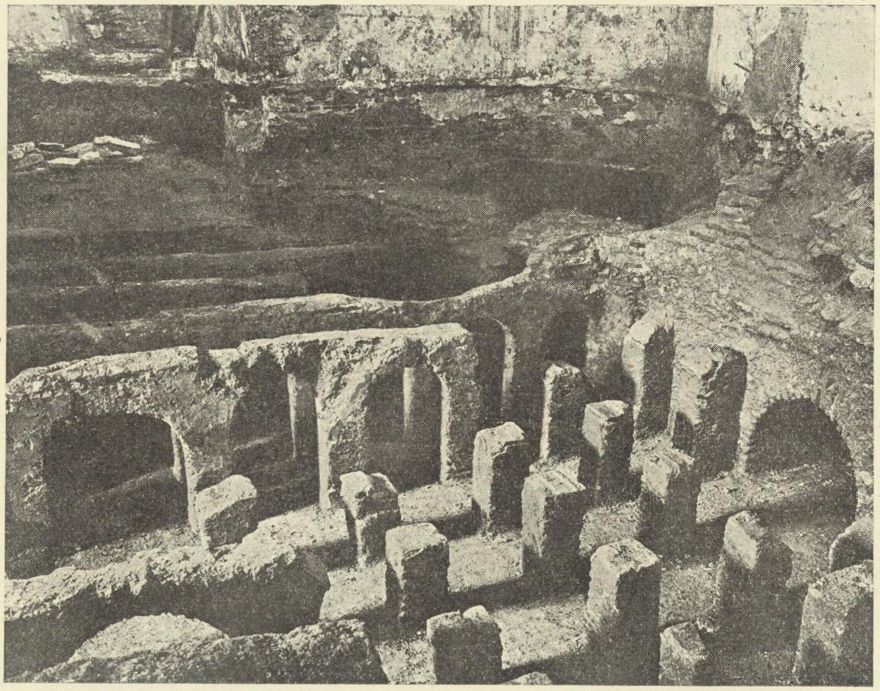

Обр. 13. — Римскиятъ хипокаустъ въ вѫтрешностьта на църквата Св. Георги.

Фрескитѣ, открити въ църквата Св. Георги, представятъ нѣщо съвършено ново въ българската църковна живопись. Фигуритѣ на пророцитѣ отъ втория пластъ сѫ третирани съ такъвъ широкъ замахъ и съ такова разбиране на драпериитѣ, каквито не намираме при никои други отъ запазенитѣ до днесъ църковни фрески у насъ. Още на пръвъ погледъ при фрескитѣ отъ църквата Св. Георги личи влиянието на западната живопись отъ времето на ренесанса. По такъвъ начинъ тѣзи фрески се явяватъ като едни отъ най-важнитѣ паметници на старобългарската живопись.

Като архитектуренъ паметникъ много по-голѣмъ интересъ представя църквата Св. София (обр. 14—16). По своята форма тази църква е засводена кръстовидна трикорабна куполна базилика съ една само апсида и съ едно преддверие. Тя е дълга 46·45 м., широка 20·20 м. и е построена цѣла отъ тухли, между които

хоросанътъ, смѣсенъ съ едро счукани керамиди, е слаганъ въ дебели пластове. Следователно църквата показва характерния за ранно-византийската епоха градежъ. Куполътъ, който има пакъ характерната за сжщата епоха плоска форма безъ барабанъ, се издига на височина 19·75 м. и има диаметъръ

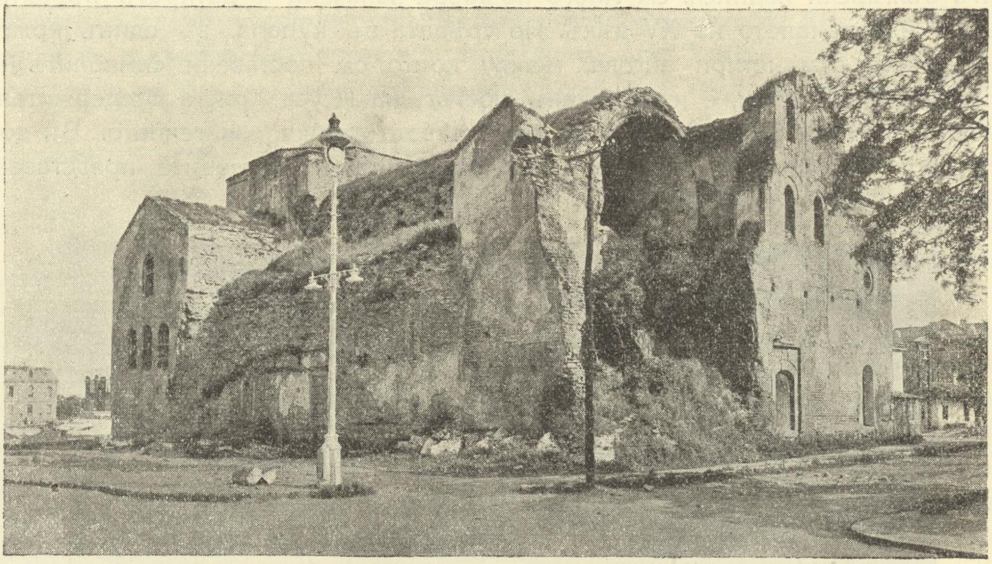

Обр. 14. — Църквата Св. София, гледана отъ северо-западъ (по фотография отъ 1909 г.).

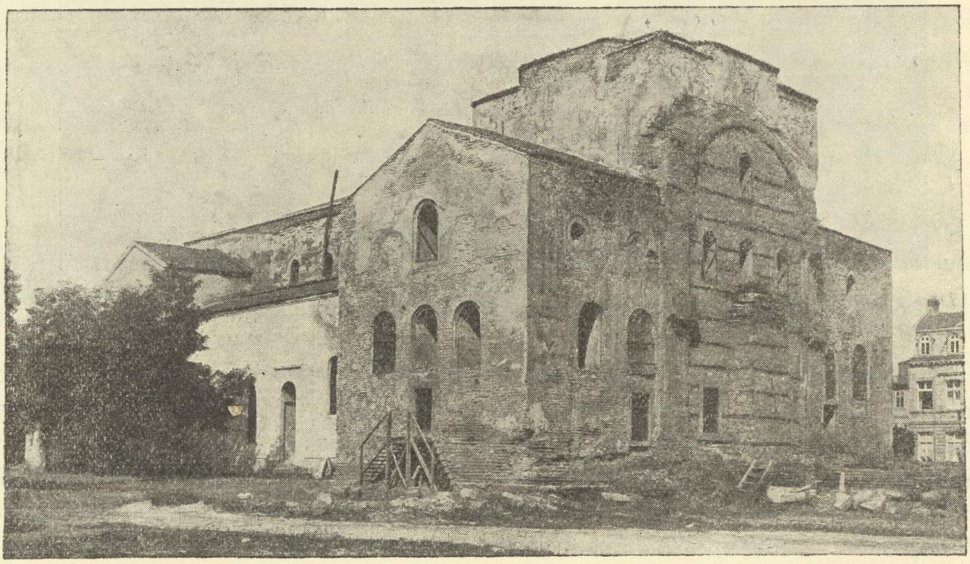

Обр. 15. — Църквата Св. София, гледана отъ юго-изтокъ (по фотография отъ 1910 г.).

9 м. Корабитѣ сж отдѣлени съ масивни четвъртити пиластри, свързани съ полукржгли арки.

Църквата Св. София, макаръ и да показва характерния за ранно-византийската архитектура градежъ, не може да бжде означена като византийска

постройка. Тя се отличава отъ сжщинскитѣ византийски църкви преди всичко по липсата на двета странични апсиди, както и по своя планъ въ видъ на латински кръстъ. Сжщо и други особности на църквата, като липсата на трибуни надъ страничнитѣ кораби, липсата на колони, на капители, изобщо на декоративни елементи, сж редица признаци, които не сж свойствени на византийскитѣ църковни постройки. Следователно произходътъ на архитектурната форма на църквата Св. София трѣбва да се търси другаде, вънъ отъ Византия, а именно въ Мала-Азия, дето е била и създадена най-напредъ кръстовидната куполна базилика. И наистина, ние намираме въ старохристиянската църковна архитектура на Мала-Азия всички ония особности, които съставятъ отличителния белегъ и на софийската църква Св. София. Тѣзи особности сж: 1) увеличението на апсидата посредствомъ четвъртитото предапсидно пространство; 2) страничнитѣ пристройки на фасадата, които излизатъ вънъ отъ общия планъ на църквата; 3) разположението на прозорцитѣ въ групи по два или по три на едно; 4) липсата на трибуни върху страничнитѣ кораби, и 5) липсата на по-богата вжтрешна архитектурна декорация.

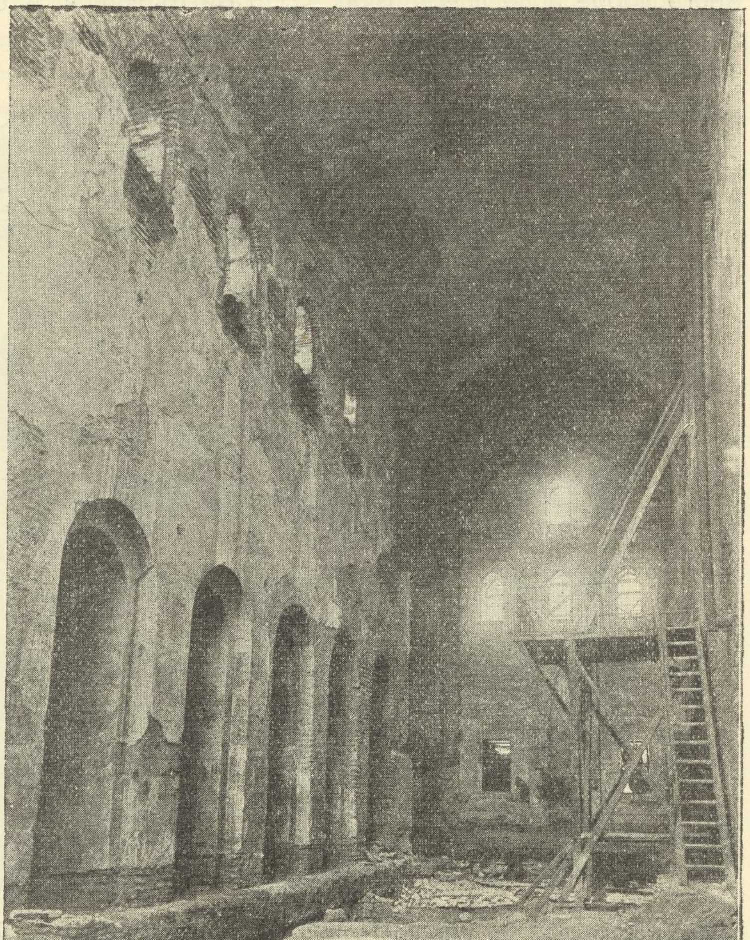

Обр. 16. — Вжтрешностьта на църквата Св. София (по фотография отъ 1910 год.).

Отъ друга страна църквата Св. София показва и нѣкои твърде характерни аналогии съ така наречената романска архитектура въ западна Европа. Тъкмо въ това се заключава и нейното голѣмо значение за историята на архитектурата, тъй като тя принадлежи къмъ ония постройки, които се явя-

ватъ като преходни форми между старохристиянската архитектура на Ориента и романската архитектура на западна Европа.

Историята на църквата Св. София бѣ уяснена чрезъ разкопкитѣ, които се предприеха въ нейната вѫтрешность и непосредствената ѝ околность презъ 1910 и 1911 год. отъ Българското Археологическо Дружество въ София съ средства, отпуснати отъ Софийската община. Още въ началото на IV вѣкъ на мѣстото на сегашната църква е била построена една малка църквица, чийто подъ е билъ постланъ съ красиво изработена цвѣтна мозаика, запазена много добре и до днесъ (обр. 17). Тази църквица е била разрушена, както

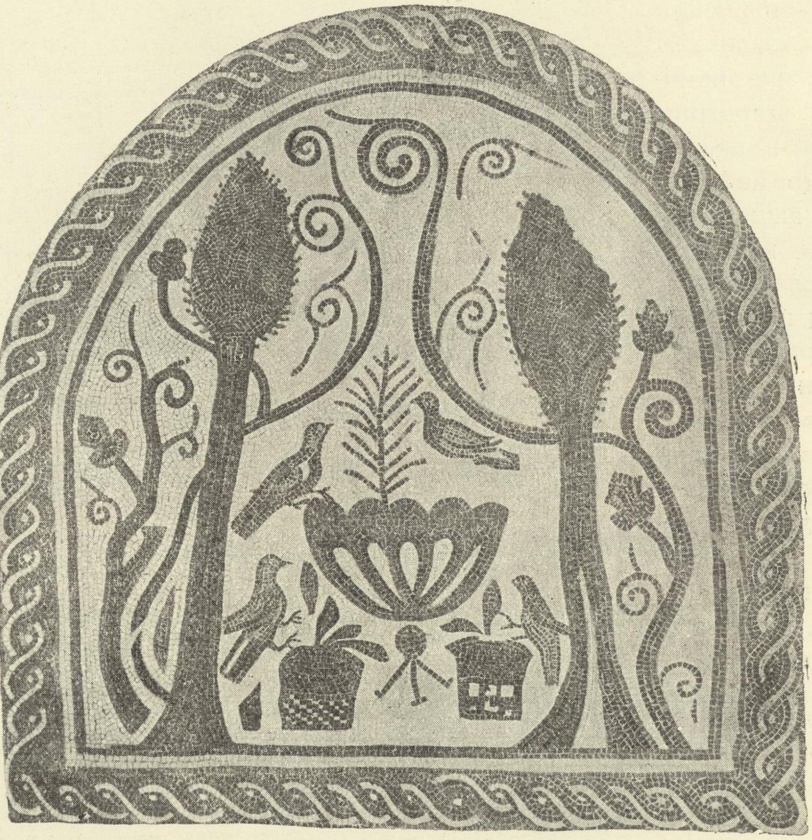

Обр. 17. — Мозаика отъ църквата Св. София.

изглежда, презъ време на нашествията на вестготитѣ, между 376 и 382 г. Върху нейнитѣ развалини, въ началото на V вѣкъ, е била издигната друга по-голѣма църква, която е имала сѫщо така мозаиченъ подъ, значителни остатъци отъ който бѣха намерени презъ време на разкопкитѣ. Обаче и тази църква не е сѫществувала дълго време: тя е била разрушена вѣроятно при превземането на София отъ хунитѣ въ 447 год., когато цѣлиятъ градъ е билъ изгоренъ и опустошенъ. Сегашната сграда е била издигната, както изглежда, въ началото на VI вѣкъ, върху развалинитѣ на двѣтѣ по-стари църкви. Презъ времето отъ X до XIV вѣкъ въ вѫтрешностьта на църквата сѫ били извършени множе-

ство погребения, като за тази цель е билъ развалянъ подътъ на църквата, който се е състоялъ отъ дебелъ пластъ хоросанъ и чакълъ, покритъ отгоре съ малки мряморни плочки отъ различна форма.

Следъ превземането на София отъ турцитѣ въ 1386 година, църквата не е била обърната веднага въ джамия, макаръ тя и да е била наскоро отнета отъ християнското население. Отначало тя служила като складъ за оръжие, а после била толкозъ изоставена, че презъ XVI вѣкъ се е намирала вече въ едно твърде плачевно състояние. Презъ това време само нейното преддверие служило на турцитѣ като джамия. Види се, че останалата часть на църквата тогава ще да е била вече доста разрушена.

Окончателното превръщане на църквата въ джамия трѣбва да се отнесе къмъ 1580—1600 г., въ времето на великия везиръ Сияушъ-паша, който е билъ по произхождение хърватинъ. Тогава сградата е била поправена и стегната въ всичкитѣ ѝ части. Презъ XVII и XVIII вѣкъ църквата Св. София е била глав-

Обр. 18. — Св. София презъ 1871 год. (споредъ рисунка на Каница).

на джамия въ София. Почти всички пѫтешественици отъ тая епоха ни даватъ сведения за нея, като изтъкватъ нейния хубавъ видъ. Едва отъ началото на XIX вѣкъ сградата започва наново да се разрушава. Нейната апсида се съборила цѣла презъ време на катастрофалното землетресение на 23 мартъ 1818 г. При следното голѣмо землетресение въ София на 18 септември 1858 год. паднала и предната часть на сградата заедно съ часть отъ минарето, като затрупала двѣтѣ момчета на мютевелията Есадъ-ефенди. Отъ това време църквата е била пакъ изоставена и почнала наново да се руши. Когато Каницъ посетилъ София презъ 1871 год., църквата била вече руинирана, обаче минарето било още запазено до височина на викалото (обр. 18). Следъ освобождението на България тя служила отначало за складъ. Едва презъ 1900 год. нейниятъ юженъ корабъ билъ приспособенъ пакъ за църква.

Презъ нощьта на 14 срещу 15 септември 1926 година падна внезапно часть отъ полуразрушената фасада на църквата. По-подробното изследване

на сградата показа, че тя се застрашава отъ пълно събаряне, ако се остави въ това положение, въ което се намира сега. Вследствие на това комисията за старинитѣ при Народния Музей реши да се почне реставрацията на църквата въ първоначалния ѝ видъ, като при това се спазятъ обаче всички научни изисквания, за да се не накърни голѣмиятъ архитектурно-исторически интересъ, който тази сграда представя за насъ. Реставрацията на църквата се извършва сега подъ рѫководството на Народния Музей, но съ средства на църковното настоятелство, следъ като още презъ 1914 година апсидната часть на църквата бѣ наново построена по указания на Народния Музей съ средства на държавата. По такъвъ начинъ, както държавата чрезъ управлението на Народния Музей, така и настоятелството на църквата Св. София правятъ всичко възможно, за да запазятъ и въ

Обр. 19. — Църквата Св. Седмочисленици въ София.

бѫдаще този най-важенъ паметникъ на столицата, който отразява най-добре нейната многовѣковна история и свидетелствува за нейното голѣмо значение въ миналото.

Най-значителната постройка отъ турската епоха, запазена въ София до днешно време, е така наречената Бююкъ-джамия, въ която се помѣщаватъ сега сбиркитѣ на Народния Археологически Музей. Тази джамия, споредъ запазения въ музея надписъ, е била построена още въ 1474 год. и принадлежи следователно къмъ най-старитѣ турски сгради въ София. Съ нейнитѣ деветь купола, които се крепятъ върху една система отъ заострени арки, тя се явява като една отъ най-интереснитѣ турски постройки и представя значителенъ архитектурно-исторически интересъ.

Приспособленията на джамията за музейнитѣ сбирки не сѫ измѣнили сѫществено нейната импозантна вѫтрешность. Само на северозападната страна на джамията е прибавена една пристройка, която не принадлежи къмъ първоначалната сграда, но която е построена въ сѫщия стилъ, тъй че общото впечатление отъ цѣлата сграда е напълно хармонично. Запазена е и старата дървена врата на джамията съ интересни орнаменти въ турски стилъ.

Сѫщо и църквата Св. Седмочисленици, бившата Черна-джамия, заслужава да се спомене като една отъ по-интереснитѣ стари сгради въ София. Тази джамия, споредъ надписа, който е билъ вграденъ надъ вратата, е била построена въ 1528 година, въ времето на султанъ Сюлейманъ I, и то по инициативата и съ иждивението на великия везиръ Мехмедъ паша Тавилъ Ибни Абдулъ Муаединъ, бошнякъ по произхождение. Джамията има само единъ огроменъ куполъ, който почива непосредствено върху стенитѣ и покрива почти цѣлото пространство на сградата. Въ конструктивно отношение той е твърде интересенъ съ това, че преходътъ отъ четвъртитата форма на сградата къмъ крѫглата основа на купола се извършва не посредствомъ пандантиви, както намираме това въ византийската архитектура, но посредствомъ така нареченитѣ тромпи, съгласно традициитѣ на ориенталско-персийската архитектура. Следъ освобождението Черната джамия е служила първоначално за складъ и за затворъ. По-късно, по инициативата на Петко Каравеловъ, тя е била приспособена за църква, като отвънъ е била преправена въ византийски стилъ и е била осветена на 27 юли 1903 год. (обр. 19).

Литература: А. Протичъ, Архитектоническата форма на софийската църква Св. София, 1912. — Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, 1913. — Кр. Миятевъ, Декоративната живопись на софийския некрополъ, 1925. — Б. Филовъ, Разкопки въ църквата Св. Георги въ София, Годишникъ на Нар. Муз. за 1921 год., стр. 183—197. — Д. Ихчиевъ, Надписътъ на Черната джамия, Изв. на Истор. Д-во I, 1905, стр. 130.

СОФИЯ ПО ВРЕМЕ НА ОСВОБОЖДЕНИЕТО

отъ проф. А. ИШИРКОВЪ

I. София въ предвечерието на освободителната война.

Градъ София е билъ винаги въ тѣсна връзка съ останалитѣ градове на България и съ столицата на Турската империя — Цариградъ. Когато почнало възраждането на българитѣ въ първата третина на миналия вѣкъ, то намерило добра почва въ София, дето броятъ на българитѣ билъ доста голѣмъ, дето имало много църкви и дето влиянието на рилскитѣ братя било голѣмо. София била митрополитско седалище и често пѫти митрополитскиятъ престолъ се заемалъ отъ просвѣтени гръцки митрополити, които се грижели за доброто на своето паство.

Въ София имало българско училище още въ първата третина на миналия вѣкъ, но то достигнало своето високо развитие, когато билъ доведенъ тамъ за учитель отъ софийския благодетель Иванъ Н. Денкоглу (1780—1861 г.) въ 1857 година свършилия историко-филологическия факултетъ на Московския университетъ Сава В. Филаретовъ. Последниятъ е билъ стипендиантъ на Денкоглу. Въ хубавото каменно училище, започнато въ 1849 и довършено — съ надстройка на втори етажъ — въ 1858 година, опитниятъ и разуменъ учитель Филаретовъ уредилъ добро преподаване.

Голѣма заслуга за софийскитѣ училища имали редица софийски първенци и добри учители, между които трѣбва да споменемъ В. Груевъ. Въ 1859 година се отворило женско училище въ София благодарение на първенеца Д. Трайковъ (Трайковичъ), родомъ отъ Велесъ. Когато Ф. Каницъ посетилъ София въ 1871 г., българскитѣ училища били по-добре наредени отъ турскитѣ. Софийското класно училище не могло обаче да достигне онова високо развитие, до което се въздигнаха габровското и пловдивското.

Въ църковната борба софиянци вземали живо участие съ своитѣ протести противъ назначаването за софийски владика на гърка Доротея (лѣтото на 1861 година). Софиянци били напълно съгласни съ българскитѣ водачи на църковната борба въ Цариградъ и вземали съ свои делегати и представители участие въ всички български народни събрания въ Цариградъ, които издействували най-после автономна българска църква — Българската екзархия.

За характеристика на културно-просвѣтното дѣло на софиянци трѣбва да споменемъ, че въ София било създадено отъ г-жа Юрданка Филаретова (1843—1915 г.) женско дружество „Майка" въ 1869 год., което сѫществува и сега, а читалище е имало още въ 1867 година; недѣлно училище било отворено въ 1870 г. Празникътъ на св. Кирилъ и Методи билъ празднуванъ много тържествено въ 1858 (1856? г.), а софиянци сѫ първи, които празднували на 17 юли 1864 година праздникътъ на св. Седмочисленици.

Революционното движение засегнало рано и София. Въ 1870 год. апостолътъ Василъ Левски основалъ тукъ таенъ революционенъ комитетъ, който не можалъ да развие голѣма дейность. Голѣмъ смутъ въ душитѣ на софиянци докарали разпитътъ и признанията на Димитъръ Общи, който билъ сѫденъ въ София, подиръ арабаконашкото произшествие — обирътъ на царската поща. Само твърдостьта на Хр. Ковачевъ и съобразителностьта на Юрданка Филаретова спасили отъ тежка присѫда членоветѣ на комитета. Заточенъ билъ въ Диаръ-Бекиръ само Хр. Ковачевъ, секретарь на комитета. Василъ Левски е билъ сѫденъ и обесенъ въ София на мѣстото, дето се издига сега паметникътъ му.

Въ 1874 година въ София, споредъ непровѣрени добре сведения, се възстановилъ революционниятъ комитетъ начело съ Игнатъ Рилски и малцина членове отъ Българското търговско дружество, основано въ 1873 година. Членове отъ сѫщото дружество подпомогнали и облегчили теглото на заловенитѣ отъ черкези четници на Хр. Ботевъ и укрили двама отъ незаловенитѣ. Нѣма опитъ за политическо освобождение на България, въ който да не сѫ взели участие софиянци.

София като градъ отъ Туна вилаетъ (Дунавска България), чийто губернаторъ въ шейсетьтѣ години на миналия вѣкъ, Мидхадъ паша, прокаралъ много реформи за културенъ и стопански подемъ, билъ благоприятно засегнатъ отъ тия реформи. Били прокарани хубави шосета за Нишъ, за Пловдивъ, за Орхане презъ Араба-конакъ, за Берковица презъ Петроханъ, за Кюстендилъ презъ Владайски проходъ и за Самоковъ презъ Лозенска планина. Въ града била основана земледѣлска каса, имало превозно Нишко-Софийско дружество (отъ 1864 г.), акционерно дружество за закупуване на овце отъ софийско, основано въ 1865 г., а въ 1867 г. възникнала идеята да се основе акционерна фабрика за захарь; въ 1873 година софийски българи основали търговско дружество.

Градъ София билъ много на почить между българитѣ и генералъ Липранди справедливо забелѣзалъ още въ 1860 година, че днешната наша столица била за българитѣ сѫщото, каквото билъ Киевъ за руситѣ. Когато цариградскитѣ българи замислили да пренесатъ своята културно-политическа дейность въ нѣкой градъ на България, мислили тъкмо за София: значителенъ градъ врѣдъ българско население, съ старинни традиции за българското царство, на важно кръстопѫтище, съ много монастири въ околностьта и на пѫть за Рилския монастиръ, най-голѣмия монастиръ на България, срѣдище на българско четмо и исторически спомени.

Лоши дни настанали за градъ София по време на Босненско-херцеговинското възстание (1875—76 г.), Сръбско-турската война и Априлското възстание въ 1876 година.

Въ София не е имало никога много войници, обикновено 300—350 конника. Когато и тѣхъ пратили на война въ Сърбия, за пазачи на града и околностьта били събрани софийски граждани турци, които трѣбвало да затворятъ дюкянитѣ си и напуснатъ работата си. И мисъльта, че тѣ могатъ да бѫдатъ изпратени всѣки часъ на война, гнетѣла еднакво тѣхъ и тѣхнитѣ домашни, а това увеличавало злобата у турцитѣ противъ българитѣ,

които си гледали търговията и работата необезпокоявани. У турцитѣ, които били доста осиромашели, се бѣ възбудила завистъ и злоба срещу тѣхнитѣ немохамедани съграждани и явно се чували закани за грабежъ и сечь.

София не билъ укрепенъ градъ. Имало само окопъ съ ровъ отъ 1828 година, нѣколко табии, издигнати въ 1853 година, а въ 1876 година съ ангария били построени редутитѣ въ Лозенецъ надъ тухларницитѣ и на Коневецъ.

Софиянци българи изпратили въ 1876 година до заседаващата тогава въ Цариградъ конференция на представителитѣ на Великитѣ Сили протестъ противъ турското управление и молили Европа да се застѫпи за българитѣ, та да добиятъ по-добро управление. Великиятъ везиръ Мидхадъ паша смъмрилъ за това софийския управитель Махзаръ паша, а последниятъ се много разгнѣвилъ и лошо настроилъ противъ българитѣ първенци въ София.

Когато се започнала руско-турската война, турцитѣ, за да се осигурятъ отъ всѣка изненада отъ страна на българитѣ, заточили нѣколко софийски българи-първенци въ Цариградъ. Задържани били много граждани и селяни въ софийския затворъ и, за да вселятъ страхъ у останалото българско население, били обесени нѣколко селяни на различни мѣста въ града. Презъ руско-турската война въ 1877—78 година у изплашенитѣ българи въ София проблесналъ слабъ лѫчъ на надежда за по-добри дни, но страховетѣ отъ турски закани за сечь се увеличили.

Османъ паша се бѣ укрепилъ въ Плевенъ и единствениятъ му свободенъ пѫть за свръзка съ Цариградъ и свободнитѣ турски земи билъ презъ София. Подкрепления за войскитѣ на Османъ паша минавали сѐ презъ София, дето недисциплиниранитѣ турски войски, съставени отъ войници изъ Европа, Азия и Африка, били винаги наклонни за грабежъ. Особно лоши били черкезитѣ и башибозуцитѣ. Въ София докарвали отъ Плевенъ раненитѣ турски войници. Въ кѫсо време градътъ се преобърналъ на голѣмъ болниченъ лагеръ, въ който имало повече отъ 6,000 ранени и болни. Чуждестранни мисии уредили лазарети още презъ сръбско-турската война, но сега имало по-голѣма нужда отъ тѣхъ. Била дошла въ града и милостивата Lady Strangford. Поради липса на лѣкари, аптекари, лѣкарства и превързочни материали, мѫчно можело да се помогне на ранени и болни и тифусътъ се ширѣлъ и у градското население.

Въ първо време на руско-турската война успѣхитѣ били смѣнливи. Отхвърлянето на руситѣ презъ Стара-планина въ лѣтото на 1877 год. и успѣшната защита на Плевенъ отъ Османъ паша сѐ давали още куражъ на турцитѣ, а смущавали надеждитѣ на българитѣ. Но когато падналъ Плевенъ (10 декември н. ст.), а Османъ паша билъ плененъ съ всичката си войска, нѣмало вече кой да спре по-нататъшното напредване на рускитѣ войски. Наистина, зимата била много сурова, снѣговетѣ дебели и студътъ голѣмъ; затова мнозина, дори отлични стратези, мислѣли, че зимата ще спре руското настѫпление предъ севернитѣ поли на Стара-планина. Противно на това, руситѣ преминали презъ много мѣста дебело заснѣжената планина и изненадали турцитѣ.

Литература: F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan. Zweite Ausgabe, Leipzig 1882, т. II. — Матей Георгиевъ, Възраждането на гр. София. София 1920 г. — Сѫщиятъ авторъ, Икономическото минало на градъ София и Софийско. София 1927. — Юбилеенъ Сборникъ на благотворителното Дружество Денкоглу, София. — Софийски общински вѣстникъ, год. I, 1914—1915.

II. Освобождение на София.

При обсадата на градъ Плевенъ особно важенъ моментъ билъ, когато генералъ-адютантъ Тотлебенъ завзелъ на 12/24 октомври укрепленията при с. Горни Джбникъ и съ това прекжсналъ връзката между Плевенъ и София. Тогава се сформиралъ западниятъ отрядъ на генералъ Гурко, чиято задача била да пази обсадната армия отъ нападения, които биха се организирали въ София и изпълнили презъ Араба-конакъ. Той се състоялъ отъ девети армейски корпусъ, трета гвардейска дивизия и малко кавалерия. Въ Орхане войската се събрала на 20 декември. Арабаконашкиятъ проходъ, презъ който води най-сгоденъ пжть, билъ завзетъ отъ значителна турска войска (25,000) подъ командата на Шакиръ паша. Въ София имало малко войска подъ командата на Османъ Нури паша, ала слабо укрепена и съ малко войска била завзета седловината при с. Ташкесенъ.

Щабътъ на генералъ Гурко изработилъ гениаленъ планъ да се превземе Араба-конашкиятъ проходъ чрезъ обходъ презъ старопланински проходи западно и източно отъ него. Срещу турскитѣ укрепления на Стара-планина въ Арабаконашко генералъ Гурко изпратилъ подъ командата на генералъ Криденеръ около 25,000 войници съ 92 орждия. Въ лѣво презъ Етрополе билъ изпратенъ генералъ Дандевилъ съ задача да обходи дѣсния флангъ на турцитѣ и слезе въ с. Буново. Главната сила била повѣрена на генералъ Каталей; тя имала за задача да обходи лѣвия флангъ на турцитѣ. Въ авангардъ билъ генералъ Раухъ, а двата ешалона на тоя отрядъ подъ командата на генералитѣ Курловъ и Философовъ били насочени къмъ с. Чурекъ. На дѣсно била колоната на генералъ Велеаминовъ; тя тръгнала отъ с. Врачешъ и била насочена къмъ Мургашъ съ задача да осигури дѣсния флангъ наруситѣ и тила на войскитѣ, които трѣбвало да обхождатъ.

Мжчно било преминаването на Стара-планина, дебело заснѣжена и заледена; особно трудно се изтеглювали на ржце разглобенитѣ орждейни и мунúционни кола, но въпреки това главнитѣ сили отъ отряда на генералъ Велеаминовъ били сутриньта на 30 декември н. ст. въ с. Желѣва, въ софийското поле, а на генералъ Гурко, подъ началството на генералитѣ Раухъ, Философовъ и Курловъ, въ Негушево, западно отъ укрепената позиция при Ташкесенъ. Една кавказка казашка бригада се спуснала въ полето и прекжснала телеграфното съобщение съ София. Генералъ Шилдеръ-Шулднеръ пазилъ преминаването на руситѣ презъ планината отъ турцитѣ, окопани при с. Литаково, орханийско. Генералъ Шуваловъ, който командувалъ срѣдната колона, ималъ за задача чрезъ демонстрации на фронта предъ Араба-конакъ да занимава и задържи Шакиръ паша. Турцитѣ отъ Литаково узнали о време за преминаването на руситѣ презъ Голѣма-планина и на 29 декември се оттеглили презъ с. Огоя за София. Всички руски генерали изпълнили точно своята задача въпреки голѣмитѣ трудности, само генералъ Дандевилъ, чиято колона се появила отъ изтокъ предъ турското укрепление Шандорникъ на 27 декември и трѣбвало да го атакува на 28 с. м., била принудена да отстжпи назадъ въ Етрополе, защото презъ нощьта студътъ билъ — 15° Реомюръ и голѣма снѣжна виелица засипала огньоветѣ имъ. Отъ студъ умрѣли и измръзнали много офицери и войници.

Въпреки несполуката на генералъ Дандевилъ, генералъ Гурко тръгналъ, щомъ се събрала главната сила на войската му, сутриньта на 31 декември къмъ Ташкесенъ, дето се били окопали около 4,000 турци подъ началството на Бекиръ паша. Въ 10 часа сжщия день Курловъ завзелъ височинитѣ надъ село Чиканчево, които господствуватъ отъ изтокъ пжтя за София. Турцитѣ напразно се опитвали да завзематъ наново тая важна позиция, която петербургскитѣ гвардейци държали яко въ ржцетѣ си. Сжщо напразенъ билъ опитътъ на Османъ Нури паша, който съ 12 дружини, малко кавалерия и 8 топа тръгналъ отъ София срещу отряда на генералъ Велеаминовъ, който се бѣ окопалъ край Малинска рѣка до с. Горни Богоровъ, за да прикрива действията на главната руска сила. Руситѣ оставили турцитѣ да се приближатъ нѣколко пжти до тѣхнитѣ позиции и съ силни залпове ги отблъсквали, докато най-после на ножъ и съ силна казашка атака ги съвсемъ отхвърлили къмъ София. Около два часа подиръ обѣдъ генералитѣ Раухъ и Философовъ щурмували Ташкесенската позиция и турцитѣ отстжпили безъ редъ. Тѣхъ ги преследвали войскитѣ на генералъ Курловъ, който вечерьта завзелъ селото Макачево. Опитътъ на неговата кавалерия да вземе с. Долни Комарци и съ това да препречи пжтя за отстжпление на Шакиръ паша, не сполучилъ. Една дружина отъ редифи, която тоя день не била влизала въ сражение, задържала селото и съ това дала възможность на Шакиръ паша да се изтегли презъ нощьта отъ Араба-конакъ и Шандорникъ, като оставилъ всичкия си обозъ въ планината. Турцитѣ се оттеглили презъ Камарци за Петричъ на Тополница и по-нататъкъ за Татаръ-Пазарджикъ.

На 2 януари пжтьтъ за София билъ откритъ за руситѣ. Османъ Нури паша ималъ заповедь да не предава града, въ който били складирани много храни и бойни припаси, а да го запали и изгори. Той предложилъ на вицеконсулитѣ Валдхартъ (австрийски), Леге (френски) и Позитано (италиянски) да напуснатъ заедно съ поданницитѣ си града. Вицеконсулитѣ се противопоставили най-енергически на това и заявили, че нѣма да напуснатъ града и ще държатъ пашата отговоренъ за всѣка щета. Пашата съобщилъ сжщото и на останалото население, като го замолилъ да изнесе и имота си. Но дебелиятъ снѣгъ и несигурностьта на пжтищата отъ черкези и башибозуци не давали смелость да напуснатъ града не само християнитѣ, но и мохамеданитѣ. Вълнението въ София било голѣмо. Още на 31 декември се чували въ София ясно топовнитѣ гърмежи отъ Богоровъ, а когато разбититѣ войници на Османъ Нури паша, между които били много ранени, се завърнали въ града, уплахата у турцитѣ била голѣма; християнитѣ очаквали скорошно избавление, но сжщо били много изплашени.

За отбрана на София били поставени малко турци да пазятъ моста при Враждебна, но Искъръ билъ отчасти замръзналъ, та руситѣ лесно изобиколили моста и се упжтили въ много колони къмъ оставения на сждбата му градъ. Пазачитѣ на враждебненския мостъ го запалили преди да отстжпятъ, но войскитѣ на генералъ Раухъ го бързо изгасили и минали по него на пжть за София. Презъ нощьта на 3 срещу 4 януари, турскитѣ войски се изтеглили презъ Владайския проходъ, за да заобиколятъ Витоша и презъ Самоковъ

заминатъ за Т.-Пазарджикъ; заедно съ тѣхъ избѣгали въ Македония съ имота си, натоваренъ на кола, много турски фамилии отъ София.

На 4 януари (23 декември ст. ст.) по обѣдъ влѣзълъ въ София прьвъ генералъ Раухъ, а после него въ сѫщия день и генералъ Гурко на чело съ войскитѣ си; тѣ били тържествено посрещнати отъ гражданството съ музики и пѣсни. Въ катедралата се отслужилъ благодарственъ молебенъ за освобождението на града. Веселбата била голѣма. Само обстоятелството, дето Османъ Нури паша бѣ взелъ съ себе си нѣколко софийски първенци българи, всѣвало тѫга и безпокойство у тѣхнитѣ домашни. Османъ Нури паша оставилъ въ София много ранени и болни турски войници, които се нуждаели отъ грижи за храна и лѣкуване.

Всѣка година софиянци празднуватъ деня на освобождението, като отдаватъ благодарность на руситѣ, които въ най-голѣми студове и снѣгове преминаха Стара-планина и съ бързото напредване спасиха града отъ клане, грабежъ и пожаръ.

Литература: Felix Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, II. Ausgabe, Leipzig 1882, Band II. — Anton Springer, Der Russisch-Türkische Krieg 1877—1878 in Europa, Wien 1893, т. 7. — Д. Храновъ, Спомени за генералъ Гурко отъ време на освободителната война, Бълг. Сбирка 1909. — Никола Недевъ, Освобождението на София, Столиченъ общински вестникъ, год. XIII, 1928, брой 3—4. Статията е издадена и въ отдѣлна книжка съ сѫщото заглавие.

III. София — столица на България.

Когато говорихъ за положението на София въ началото на моитѣ статии, изтъкнахъ достатъчно ясно голѣмото значение на Софийското поле и неговия градъ София за политико-стопанския и културенъ животъ на цѣлия български народъ. Въ двайсетвѣковната история на София, безъ огледъ на нейния владетель, личи предимството ѝ предъ други градове да бѫде срѣдищенъ пунктъ на голѣма область отъ Балканския полуостровъ. Когато турцитѣ завладѣли цѣлия Балкански полуостровъ и преминали отвъдъ Дунава и Сава, оценили добре срѣдищното положение на градъ София и го направили седалище на румелийския бейлербей, комуто били подчинени 26 санджакбейове. Това траяло четири вѣка и пѫтешественицитѣ отъ XVI до XIX вѣкъ наричали София найвече столица на България, понеже се намира въ тая земя.

По време на църковната борба се повдигалъ често пѫти въпросътъ, да се съсрѣдоточи въ София народно-църковната и просвѣтна дейность на българитѣ, и само мисъльта да бѫдатъ нашитѣ народни водители по-близо до политическитѣ крѫгове ги накарала да предпочетатъ Цариградъ предъ София.

Когато се сключи Санъ-Стефанскиятъ договоръ и се създаде руско окупационно правителство подъ управлението на князъ Дондуковъ-Корсаковъ, то се настани първо въ Пловдивъ, дето стоя отъ юни до края на септември 1878 год. Щомъ се привърши берлинскиятъ конгресъ, въ който се разпокѫса Санъ-Стефанска България и се създаде наредъ съ васалното на Турция княжество България и автономната область Източна Румелия, захванаха се обсѫждания, кой градъ да бѫде избранъ за столица на България. Въ първо време рускитѣ официални крѫгове бѣха наклонни да направятъ гр. Търново столица на

новото княжество. Но професоръ М. Дриновъ, който бѣше министъръ на просвѣтата въ окупационното руско правителство и който познаваше най-добре българската история и голѣмото политико-народно значение на София, пожела да създаде отъ нея мощно срѣдище на разпокѫсанитѣ български земи и настоя силно предъ императорския комисарь князъ Дондуковъ-Корсаковъ да направи София столица на българското княжество. И действително князъ Дондуковъ-Корсаковъ усвоилъ мнението на Дринова и писалъ на руския воененъ министъръ въ Петроградъ съ дата 24 юли 1878 година дълго писмо, съ което обявява своето решение да пренесе столицата на България отъ Пловдивъ въ София. Между другото стоятъ следнитѣ важни доводи: „Само оттукъ (София) азъ ще мога да следя постоянно за политическото настроение на българското население въ Румелия и Македония и да взема своевременно мѣрки за неговото възможно успокоение. . . Като пояснихъ политическитѣ причини, които ме заставиха да се установя въ избора на София, длъженъ съмъ да кажа, че и въ военно отношение градътъ представя по-голѣми предимства отколкото Търново". Руското правителство и събраното българско представителство въ Търново усвоиха Дриновитѣ доводи за високото политико-народно значение на София и я направиха столица на Княжеството и сѫщевременно срѣдищенъ пунктъ на българскитѣ земи. Голѣма е заслугата на М. Дринова за избора на София като столиченъ градъ на царство България, но тя не е още добре оценена отъ столичани!

Въ октомври 1878 година се премѣсти руското окупационно правителство въ София, а тепърва следната година на 1 юли влезе тържествено въ новата столица първиятъ български князъ Александъръ I.

Като идеална столица на една държава се смѣта тая, която лежи най-близо до срѣдището на държавата. Такива столици обаче сѫ малко: Мадридъ въ Испания и донѣкѫде Москва въ европейска Русия и Ангора въ азиятска Турция. Предимствата на София като столица на България сѫ следнитѣ: тя лежи на най-важния пѫть на Балканския полуостровъ, който свързва западна и срѣдна Европа съ предна Азия и е сѫщевременно важно кръстопѫтище въ пѫтната мрежа на България и на земитѣ вънъ отъ нея. Близо до София се намира държавната каменовѫгленна мина Перникъ, която ѝ доставя лесно и бързо нужнитѣ вѫглища за индустрия, съобщение и отопление. Около столицата се разстила пространенъ сгоденъ теренъ за разширение на града. Увеличеното население, което само за себе представя значителна покупателна сила, и лесното желѣзопѫтно съобщение съ всички крайща на царството сѫ добри условия да се създаде индустрия, търговия и съобщения — основи за по-нататъшно растене на града. Софийското поле е заградено отъ всички страни съ височини, които представятъ естествена защита на града, но се́ пакъ отмѣстването на сръбско-българската граница въ Ньойи нѣколко километра на изтокъ за смѣтка на България е голѣмъ ударъ за лесната защита на столицата и на най-важната българска каменовѫгленна мина въ Перникъ. Къмъ тази опасность се прибавя и шовинистическото безосновно твърдение на сърби, че Софийско спада въ обсега на сръбскитѣ земи.

Благодарение на централизацията, която се прокара въ нашата държава още отъ начало на нейното сѫществуване, въ София се съсрѣдоточи всичката

културна и материална мощь на народа. София стана сърдцето не само на българската държава, но и на българския народъ безъ огледъ на политически граници. София се развива като истински главенъ и престоленъ градъ на България.

Литература: А. Иширковъ, Маринъ Дриновъ и столицата София (День, бр. 1860, 1909 година).

IV. Името на градъ София.

Най-старото познато име на градъ София било Σερδική, Οὔλπια Σερδική, Serdica или Ulpia Serdica. По-късно се явява името Sardica. Срѣдневѣковнитѣ българи превърнали името Сердика въ Срѣдецъ, като го осмислили съ понятието срѣда. И много по-късно въ житието на св. Никола Софийски се обяснява, че градъ София премѫдро нарекли **Срѣ́децъ, за ѥже нижѐ къ вьсто́кѹ нижѐ къ западѹ па́кы лѣ́житъ, нъ посредъ некáко ѡбоихъ.** Византийцитѣ направили отъ българското име Срѣдецъ — Τριάδιτζα, а отъ него Τράλιτζα. Последното име се възприело отъ кръстоносцитѣ въ следнитѣ многочислени форми: Stralice, Straleiz, Straliz, Stralicia, Stralizion, Streliza, Streliten, Sternitz, Listriz и Hesternit. У Идризи е отбелязано името на София — Атрáлиса, а у руситѣ е преминало въ формата Середокея. Още въ времето на последнитѣ български царе наредъ съ името Срѣдецъ се явява и името София. Въ грамотата на царь Шишмана, дадена на монастира Св. Богородица Витошка, четемъ едно до друго **Кефалие Срѣдешъское и въ градѣ црва ми Софи.** Сѫщо въ единъ дубровнишки записъ отъ 1376 година се среща името Sophya. Името София било употрѣбявано отъ народа сигурно много по-рано, но въ писменитѣ документи то си пробило пѫть по-късно. Това явление е общо за всички селища, които сѫ мѣнявали имената си. Турското господство, което прекѫснало традицията, помогнало много да закрепне името София, но сѐ пакъ въ писменитѣ паметници наредъ съ името София се среща често и името Срѣдецъ, Сардакия и други форми. Константинъ Философъ пише въ 1431 година ту **отъ Софиие**, ту **до Срѣдьца**, ту **въ Срѣдьци**; сѫщото срещаме у Владислава Граматика. Въ житието на св. Никола Софийски, рѫкописъ отъ XVI вѣкъ, срещаме и **гра́дѣ Сардакiискωмъ, глѥмѣ и Софiа**, и **Сардакïа** и **градъ са́рдакiискïи.** Софийскиятъ епископъ Григори (1588 год.) се подписалъ на една грамота: „Софiи Премудрости, називаемiя Сардика". Въ грамотата на рилскитѣ старци до руския царь и патриархъ (1628 год.) стои: „Въ области Сардикiйской, на горѣ називаемой Книшава, есть царскаго созданiя священая обитель Рыло, храмъ прѣподобнаго отца нашего Iована пустинослужителя". Сѫщо и Лукаричъ въ своитѣ Annali di Ragusa (Venezia 1605) нарича София ту Sredaz, ту Soffia.

Всички, които сѫ се занимавали съ въпроса за името на градъ София, сѫ дошли до убеждението, че това име стои въ свръзка съ името на хубавата голѣма църква Св. София, чиито развалини стоятъ и до днешенъ день. Но понеже и митрополията носила името Св. София, то М. Дриновъ съ право забелязва, че остава нерешенъ само въпросътъ, дали направо отъ името на църквата или посредствомъ митрополията е пренесено името Св. София и върху града. Не е изключена възможностьта, и църквата, и митрополията съ еднаквото си име да сѫ способствували да възникне и се усвои отъ населението новото

име. Мнението на Д-ръ Грюнвалдъ, че градътъ София получилъ името си отъ прѣкора на нѣкой си печенежки краль (!) Софи, който дохождалъ въ 1456 година да се бие съ турцитѣ, нѣма никаква стойность, следъ като знаемъ, че още въ времето на царь Шишмана градътъ Срѣдецъ се наричалъ вече София.

У софийското население се запазило сигурно предание, че името на града произлиза отъ църквата Св. София и ние срещаме това предание въ списанията на многочислени пѫтешественици и коментатори.

Пѫтешественицитѣ отъ XVII вѣкъ наричатъ града София и Совиа, но и тогазъ по традиция вървятъ и старитѣ имена — Триядица, Сардакия и Срѣдецъ. Споредъ Богдана (Диодата) и въ XVII вѣкъ тълкували името Триядица като сложна дума отъ трия (гръцко числително три) и дере (турска дума — рѣка), сир. три рѣки. И това осмислюване ставало ужъ въ свръзка съ тритѣ рѣкици, които протичали презъ София. Имената Сардакия и Срѣдецъ се срещатъ и въ първата половина на миналия вѣкъ. Въ една записка отъ 1822 г. стои „има се знати въ Сѡфия гратъ Сардакия, кога се прѣстави Сѡфийски архиепископъ Ѳеофанъ родомъ ѿ Сакъсъ“. Г-нъ Е. Спространов пише, че селянинъ отъ Подуене му съобщилъ, какво градъ София преди да дойдатъ турцитѣ се казвалъ Зердекия. Наши учени родолюбци пожелаха да възстановатъ старото име Срѣдецъ. Възприе го дори и Книжовното Дружество въ своитѣ издания, но то не можа да се задържи, остана си името София, но не се е още установило литературното му ударение и се изговаря ту Со̀фия, ту Софѝя. Мѣстното население употрѣбява втория изговоръ.

Литература: К. Иречекъ, Княжество България. Пловдивъ 1899, стр. 14 и 15. — Д. Е. Г., Градътъ София. Различнитѣ му названия (сп. Свѣтлина, год. IV, кн. I, стр. 11—12). — М. Дриновъ, По що и отъ кога сегашната българска столица е наречена София (Сп. Свѣтлина, год. IV, кн. 2 и въ Съчинения на М. С. Дриновъ, София 1909, т. I стр. 642—644). — А. Ишírковъ, Градъ София презъ XVII вѣкъ. София 1912, стр. 10—12.

НАСЕЛЕНИЕ НА СОФИЯ

(ЕТНОГРАФИЯ И СТАТИСТИКА; ФИЗИОНОМИЯ НА ГРАДА)

отъ проф. А. ИШИРКОВЪ

I. Когато турцитѣ превзели въ 1386 година градъ София, той билъ богатъ български градъ съ значително число жители. Французкиятъ рицарь Bertrandon de la Brocquière, който посетилъ София презъ 1433 година, пише: „София е най-голѣмиятъ градъ въ цѣла България, ала отъ крепоститѣ съборени дори до земята се познава миналата негова още по-голѣма слава. Жителитѣ въ града и околностьта сж българи; тамъ живѣятъ много малко турци, та християнитѣ копнѣятъ за освобождение". Тепърва подиръ полско-унгарския походъ срещу Турция въ 1443 година и когато османската империя се много разширила и градъ София поради своето сгодно централно и кръстопжтно положение station сталъ седалище на румелийския бейлербей, се заселили въ него много турци. Вече въ 1553 год. рицарьтъ Дернщвамъ твърди, че покрай 100 малки джамии се издигали въ София още единайсеть голѣми. Петъръ Богданъ изброява въ София въ 1640 година около 8,000 турски кжщи съ 150 джамии, 6,000 православни кжщи съ петь църкви (две били съборени отъ турцитѣ), 4,000 еврейски и 200 арменски кжщи. Тѣзи числа изглеждатъ силно преувеличени; споредъ тѣхъ числото на софийскитѣ жители би се равнявало близо на 100,000 души.

Преди освобождението, споредъ турскитѣ официални книжа, градъ София ималъ 3,106 кжщи, отъ които 1,369 турски и 1,737 християнски и еврейски. Споредъ църковнитѣ списъци българитѣ броили 1,022 кжщи и 1,150 семейства.

Първото официално преброяване на населението въ София стана на 31 декември 1880 година. Тогава София имаще 20,501 души. Отъ обстоятелството, дето числото на роденитѣ въ града било само 11,395 и отъ тѣхъ 4,146 били евреи, 788 цигани и 535 турци, комай се́ старо население на града, можемъ да заключимъ, че освободителната война заварила въ София само около 5,500 души българи, което число отговаря донѣкжде на числото отъ църковнитѣ списъци: 1,150 семейства срѣдно по 5 души — 5,750 души. Споредъ преброяването на населението въ София на 31 декември 1926 година наличното население било въ чертитѣ на града 154,025 (81,303 мжже и 72,722 жени).

Отъ 1880 година насамъ годишното растене на населението въ София вървѣло по следния начинъ: отъ 1880 до 1887 година — 6·90 %, отъ 1887 до 1892 — 10·13 %, отъ 1892 до 1900 — 5·69 %, отъ 1900 до 1905 — 4·38 %, отъ 1905 до 1910 — 4·89 %, отъ 1910 до 1920 — 4·98 % и отъ 1920 до 1926 — 6·4 %. По своето бързо растене градъ София заема първо мѣсто между градовета на България. Особно голѣмъ е билъ прирѫстътъ на населението въ 1887—1892 година, когато София се свърза чрезъ желѣзна линия (лѣтото на

1888 г.) съ срѣдна и западна Европа отъ една страна, и съ предна Азия отъ друга.

Родно мѣсто. — Бързото растене на населението въ София се дължи на прииждането на хора отъ всички крайща на Царство България и отъ земи извънъ него. Това личи най-добре отъ процента на роденитѣ въ града. Докато въ 1880 година процентътъ на роденитѣ въ София билъ 55·6, въ 1900 г. — 38·49, въ 1920 г. той е само 34·08. При роденитѣ въ София броятъ на женитѣ е значително по-голѣмъ отъ тоя на мжжетѣ: на първитѣ е 36·55%, на вторитѣ 31·88%. По-голѣмата часть отъ населението е дошло отъ Софийския окржгъ (16·30%) и отъ другитѣ окржзи на България (29·26%); всичко роденитѣ въ България жители на София съставятъ 79·64% отъ цѣлото население на града за 1920 година или 122,671 души. При роденитѣ въ България вънъ отъ София софийски жители процентътъ на мжжетѣ е по-голѣмъ отколкото на женитѣ, но понеже у роденитѣ въ София жители процентътъ на женитѣ е много голѣмъ, то излиза процентътъ на женитѣ по-голѣмъ и при всички родени въ България жители: 80·53% ж. и 78·85% м.

Роденитѣ въ чужбина жители на София сж споредъ статистиката отъ 1920 год. 31,287 души или 20·31%; мжже 21·10%, жени 19·43%. Отъ тѣхъ сж родени най-много въ Македония (19,673 или 12·77%), въ Тракия 1,823 (1·18%), въ преминалитѣ къмъ Сърбия западни крайща 1,672 (1·09%) и въ Добруджа 1,307 (0·35%); всички софийски жители, дошли отъ български земи вънъ отъ Царството, сж 24,475 души или 15·89%; отъ тѣхъ 16·78% мжже и 14·90% жени. Отъ роденитѣ въ Македония жители най-голѣмъ процентъ представятъ дошлитѣ въ София отъ Солунско (5·15%) и Битолско (4·70%). Роденитѣ вънъ отъ българскитѣ земи съставятъ само 4·42%.

Езикъ. — София, като градъ на важно кръстопжтище и съ голѣма търговия, ималъ винаги смѣсено население. Това виждаме и въ днешно време. Отъ освобождението насамъ, следъ като се изселиха турцитѣ, които порано съставяха мнозинство, броятъ на българитѣ въ София бързо расте чрезъ естественъ прирѫстъ и прииждане на българи отъ цѣлото Царство и отъ българскитѣ земи вънъ отъ него. Споредъ преброяването отъ 1920 година числото на българитѣ въ София било 126,737 или 82·28% отъ всичкото население на града. Българи въ София, родени въ царството, сж 102,480 или 66·53%; родени въ Македония 18,816 или 12·22%, въ Тракия 1,001 или 0·65%, въ Добруджа 1,174 или 0,76, въ преминалитѣ къмъ Сърбия земи отъ западна България 1,647 или 1·07%; всичко българи въ София, родени въ български земи вънъ отъ границитѣ на Царството: 22,638 или 14·70% отъ цѣлото население на града. Родени българи вънъ отъ българскитѣ земи били 1,616 или 1·05%.

Новата статистика разпредѣля населението по народность и езикъ, чиито числа понѣкога се доста различаватъ.

После българитѣ по брой идатъ евреитѣ, които по народность или по-право по религия броели въ 1920 г. 17,007 души или 11·4%, а съ спаньолски езикъ 16,196 или 10·5%; въ 1880 година говорили испански 4,146 души или 20·2%. Евреи е имало отдавна въ София, но тѣхниятъ брой се увеличилъ, когато дошли въ Балканския полуостровъ изпжденитѣ отъ Испания въ края

на XIII вѣкъ испански евреи. Тѣ претопили немскитѣ и други евреи, известни подъ името ешкинази.

Циганитѣ идатъ на трето мѣсто по брой. Въ 1920 година тѣхното число било по народность 2,664, по езикъ 2,582, въ 1880 година 788. Тѣ сж мохамедани и живѣятъ въ отдѣлна махала. Споменуватъ се за първи пжть като жители на София въ 1571 година; дошли сж отъ Индия презъ Египетъ въ Балканския полуостровъ въ първата половина на XIV вѣкъ.

Руси дойдоха въ София, както и въ други части на България, като бежанци подиръ болшевишката революция. Тѣхниятъ брой въ 1920 год. по народность билъ 1591, по езикъ 1,691, а въ 1900 год. били само 207.

Арменци сж живѣли отдавна въ София; въ XVII вѣкъ тѣ сж имали община и църква, която още сжществува. Пжтешественицитѣ ги споменуватъ отъ 1553 година насамъ. Въ 1920 година числото на арменцитѣ въ София по народность било 962, по езикъ 910, въ 1900 год. 339. Мнозинството сж бежанци отъ Турция. — Немцитѣ по народность сж 835, а по езикъ 1,491, въ 1900 год. 1,377. — Турци по народность 829, съ турски езикъ 887, въ 1880 г. 535. — Цинцари (628) и ромъни (165) сж по народность 793, а по езикъ 813.

По-малъкъ брой по езикъ представятъ чехитѣ (636), гърцитѣ (368), французитѣ (279), албанцитѣ (270), италиянцитѣ (264), маджаритѣ (199), сърбитѣ (195) и др.

Вѣра. — Населението на София е разнообразно не само по народность и езикъ, но и по вѣра. Най-много отъ жителитѣ изповѣдватъ господствуващата източно-православна вѣра, защото, освенъ българитѣ, нея изповѣдватъ още руси, ромъни, сърби и гърци. Източно-православнитѣ сж 129,112 или 83·83%, 1880 г. 68·54%, 1900 г. 78·93%, 1910 г. 81·12%. Силното увеличение на българското население въ София увеличило много и процента на населението съ източно-православна вѣра. На второ мѣсто идатъ евреитѣ съ израилска вѣра, 17,038 души или 11.06%. Въ 1880 год. тѣхниятъ процентъ билъ 20·85, въ 1900 г. 12·86, въ 1910 г. 12·50. На трето мѣсто въ религиозно отношение идатъ католицитѣ съ 2,690 души или 2·62%, на четвърто мохамеданитѣ съ 2,440 души или 2·38%. Протестантитѣ (0·77%) и арменогригорианцитѣ (0.43%) сж малко на брой. Обявили се за свободомислящи 184 души (147 мжже и 37 жени). Жителитѣ отъ всѣка вѣра иматъ свои религиозни домове.

Възрасть.—Най-невѣрна се явява статистиката по възрасть, защото повечето я показватъ въ закржглени числа. Споредъ преброяването отъ 1920 година наличното население на София се разпада така:

Възрастни групи	Всичко жители (налично население)			На % отъ всѣка възр. група
Години	Всичко	м.	ж.	Всичко
Отъ 0— 5	10,789	5,551	5,238	7·00
„ 5—10	12,442	6,250	6,192	8·08
„ 10—15	15,811	7,369	8,442	10·27
„ 15—20	17,704	8,711	8,993	11·49
„ 20—25	21,837	12,961	8,876	14·18
„ 25—30	15,238	8.706	7,162	9·89
„ 30—35	12,510	6,739	5,771	8·12
„ 35—40	11,618	6,404	5,214	7·54
„ 40—45	8,249	4,484	3,765	5·36
„ 45—50	6,905	3,651	3,254	4·48
„ 50—55	6,501	3,571	2,930	4·22
„ 55—60	4,746	2,692	2,054	3·08
Отъ 60 нагоре	9,605	4,800	4,805	6·24
Непок. възр.	70	44	26	0·05
Всичко. . .	154,025	81,303	72,722	100·00

Родъ (полъ). — Понеже числото на жителитѣ въ София се увеличава най-вече чрезъ прииждане на хора отъ други мѣста, то се явява естествено, че повече се заселватъ мѫже, които сѫ по-подвижни и търсятъ градове, дето има по-добра печалба. Освенъ това въ София сѫ събрани много войници, ученици и студенти отъ цѣла България.

Споредъ статистиката отъ 1926 год. на 1000 жители се падали 558 мѫже и 442 жени. Това отношение е било следното за миналитѣ години:

Въ 1880 година	на	1000	души	се	падали	594	мѫже	и	406 жени.
„ 1887	„	„	„	„	„	579	„	„	421 „
„ 1892	„	„	„	„	„	597	„	„	403 „
„ 1900	„	„	„	„	„	563	„	„	437 „
„ 1905	„	„	„	„	„	555	„	„	445 „
„ 1910	„	„	„	„	„	541	„	„	459 „
„ 1920	„	„	„	„	„	519	„	„	480 „

Отъ приведената таблила виждаме, че тенденцията е да се изравни числото на мѫжетѣ съ това на женитѣ. Едно изключение правятъ числата за 1892 година, което стои въ свръзка съ извънредно голѣмия приръстъ на населението чрезъ прииждане въ периода 1887—1892 г. (10·13 %).

Отношението въ броя на мѫже и жени по възрасть и народность и родно мѣсто е най-различно. На възрасть отъ 0 до 10 години броятъ на мѫжетѣ надминава малко броя на женитѣ, на възрасть отъ 10 до 20 години броятъ на женитѣ надминава малко броя на мѫжетѣ. На възрасть отъ 20 до 25 год. броятъ на мѫжетѣ надминава много тоя на женитѣ (срещу 12,961 м. 8,876 ж.). Отъ 30 до 60 годишна възрасть броятъ на мѫжетѣ надминава малко броя на женитѣ, отъ 60 години нагоре числото на двата пола се изравнява. Различното отношение на броя на мѫже и жени при повечето възрасти се лесно обяснява; мѫчно се подава на обяснение само фактътъ, че на възрасть отъ 10 до 20 години броятъ на женитѣ е по-голѣмъ. Сигурно това произлиза отъ голѣмия брой слугини на тая възрасть, дошли вънъ отъ София.

По народность у българитѣ на 1,000 жители мѫже сѫ 531 и жени 469, но отъ роденитѣ въ София на 1000 жители се падатъ мѫже 494 и жени 506. У българитѣ родени въ български земи вънъ отъ царството е 558 м. и 442 ж. — До 1900 година отъ роденитѣ въ Турция българи на 697 мѫже се падали само 303 жени, по-малко отъ половината. Въ това време е имало въ София още много македонци „гурбетчии“, чиито жени си живѣли въ роднитѣ си мѣста.

У различнитѣ други народности отношението между двата пола е най-различно. Повече сѫ мѫжетѣ отъ женитѣ у турцитѣ (821‰), у албанцитѣ (726‰), у руситѣ (653‰), у арменцитѣ (550‰), италиянцитѣ (548‰), сърби и гръци (по 504‰). По-голѣмъ е броя на женитѣ отъ мѫжетѣ у маджаритѣ (635‰), у хърватитѣ (626‰), у чехитѣ (582‰), у немцитѣ (581‰), у французитѣ (579‰), у ромънитѣ (570‰), у цинцаритѣ (549‰), у поляцитѣ (521‰), у евреитѣ (504‰) и у циганитѣ (501‰).

Грамотность. — Въ статистиката на жителитѣ въ гр. София отъ 1920 година сѫ отбелѣзани грамотни 113,845 или 73·9%; отъ тѣхъ мѫже 65,783 или 80·9% и жени 48,062 или 66·1%. Като извадимъ отъ числото на жителитѣ децата до 6 годишна възрасть (15,809), отъ които не може да се изисква

грамотность, процентътъ на грамотностьта се увеличава на 82·3%, отъ който за мжжетѣ 89·8 и женитѣ 73·9. Мжжетѣ показватъ най-голѣма грамотность въ възрастьта отъ 21 до 40 год. (94·7%), а женитѣ отъ 15 до 20 год. (85·1%). Увеличението на грамотность у софийското население бързо напредва; въ 1900 год. намираме общо само 57·40%, у мжжетѣ 68·88%, у женитѣ 42·74%.

У различнитѣ народности грамотностьта е много различна. У българитѣ е 75·9% (у м. 83·2, ж. 67·6), у евреитѣ 68% (76·4 и 59·7), у циганитѣ 4·6% (7·7 и 1·6). Най-голѣма грамотность показали отъ чужденцитѣ французитѣ—92·8%, чехитѣ — 91·6% и немцитѣ — 90%. Като изключимътурцитѣ, чиято грамотность е малка (30·9%), и албанцитѣ (52·4%), у останалитѣ чужди народности грамотностьта отива между 72·3% (сърби) и 92·8% (французи).

Поданство. — Макаръ броятъ на роденитѣ вънъ отъ България софийски граждани да е голѣмъ, но чуждитѣ поданици сж малко, защото преселенитѣ отъ чужбина българи безъ формалности се признаватъ за български поданици. Споредъ статистиката отъ 1920 година българскитѣ поданици били 146,392 или 95·05%, чужди поданици само 4·95%. Отъ чуждитѣ поданици най-много сж рускитѣ — 1,604 или 1·04%, подиръ тѣхъ идатъ югославянскитѣ — 1,030 или 0·67%, на трето мѣсто сж турскитѣ — 880 или 0·57%, на четвърто румънитѣ — 782 или 0·50%; останалитѣ чужди поданици сж малко на брой.

Литература: А. Иширковъ, Статистически бележки върху населението въ София (Сп. на Бълг. Иконом. Д-во, год. IX, 1905, кн. 8 и 9, стр. 504—510). — Месечни статистически известия на главната дирекция на статистиката на Българското Царство. Год. XII, № 6, 7, стр. 2—9.

* * *

II. Днешна София, столицата на Царство България, срѣдището на културенъ, общественъ и политически животъ на българитѣ, най-хубавиятъ, най-модерниятъ градъ на България има много малко общо съ София преди 50 години.

Въ природно отношение сж станали малко промѣни въ градъ София и неговата околность, защото Витоша на югъ, Стара-планина на северъ и цѣла редица планини, които допълнятъ оградата на равното Софийско поле и задъ които надничатъ върховетѣ на Рила и Руй, представятъ красивата рамка на днешната софийска картина, както много столѣтия по-рано. Днешната българска столица обхваща мѣстото на София преди 50 години, но тя се е далеко разширила къмъ всички небесни посоки.

Градъ София преди 50 години заемалъ малко пространство, той се простиралъ на югъ до днешната улица Гургулятъ, на северъ само пръснатитѣ малки Банишоръ - махала, Драсъ-махала и Циганска махала се разтилали отвъдъ Владайска рѣка; на изтокъ само по булевардъ Дондуковъ градътъ е продължавалъ до днешната улица Дунавъ, и южно отъ Царь Освободитель — до площада предъ Народното събрание; на западъ градътъ отивалъ само до булевардъ Хр. Ботевъ. Мочурливитѣ мѣста на западъ, на северъ и на югоизтокъ отъ града, които сега сж гжсто застроени, били ливади, бостани, а нѣкои дори непроходими блата въ кишево време. Сухитѣ мѣста околовръсть на града били завзети отъ гробове на мохамедани, християни и евреи. Тепърва задъ тѣхъ се разтилали плешиви пасбища, мери, сега отчасти залесени и

застроени. Освенъ днешнитѣ рѣки Владайска и Перловска, които текли покрай града, въ свръзка съ последната рѣка текла по улицитѣ Витошка и Солунска, подъ Народния театъръ, та чакъ до изхода на улица Аксаковъ, Градската вада, която се засипа при регулацията на града, но и сега изъ нейното покрито старо легло избива навънъ вода и пакости. Отъ банитѣ и отъ буйни чешми текли малки потоци вода къмъ мочуритѣ на Кюлуцитѣ и бостанитѣ, които се разтилали на западъ отъ днешната улица Тетевенска.

Въ турско време градъ София изглеждалъ отвънъ много красивъ и привлекателенъ, защото многобройнитѣ минарета на джамиитѣ се издигали високо надъ зашуменитѣ дворове и оловени покриви на джамии, ханища и на безистена. Сѫщо и залесениятъ Куру-бааларъ и тъмната и висока Витоша задъ него образували хубавъ тъменъ фонъ на бѣлия градъ София. Но възторженитѣ пѫтешественици отъ външния хубавъ изгледъ на града бивали скоро разочаровани отъ вѫтрешностьта му. Ами Буе, който посетилъ София въ 1837 година, пише: „Вѫтрешностьта на града не отговаря на външния изгледъ; личи си, че е много пострадалъ. Старата ограда отъ стени е почти изчезнала, улицитѣ сѫ криви и ужасниятъ имъ калдаръмъ е пъленъ съ дупки и каль, тротоаритѣ сѫ така повредени, че трѣбва да се внимава много, кога ходи човѣкъ по тѣхъ. Нѣколко голѣми площади сѫ покрити съ огромни купища сметъ, трупанъ, може би, повече отъ единъ вѣкъ насамъ. Пазарьтъ се състои отъ тѣсни улички, покрити и смрадливи“. Когато Феликсъ Каницъ посетилъ София въ 1871 г., покривитѣ на пазаря били махнати, направени били дори опити да се разширятъ нѣкои улици, по които имало по-голѣмо движение. Най-главни били улицитѣ, които се явяватъ като продължение на

Обр. 20. — Кѫща на Гаки Трифоновъ, въ махала Куру-чешме, сега ул. Витошка.

главнитѣ пжтища, които свършвали въ София между банята и двореца. Тѣ били Нишкиятъ пжть съ Чукурската врата, Берковскиятъ съ Куршумлийската врата, Старо-планинскиятъ или Орханийскиятъ пжть съ Чаушъ-пашовата врата, Кюстендилскиятъ или Македонскиятъ пжть съ Алкаларската врата. Портитѣ не представяли никакъвъ архитектуренъ или исторически интересъ. Нѣкои отъ тѣхъ били дори дървени.

Въ 1871 година Каницъ наброява около 45 голѣми и малки джамии, отъ които шесть порутени и изоставени, три безъ минарета и нѣколко съ дървени минарета. Той сочи като най-интересна „Бююкъ джамия“, днешния археологически музей. Старитѣ ханища и кервансараи, строени въ XVI и XVII вѣкъ, въ разцвѣта на градъ София, когато той билъ седалище на могжщи бейлербейове, били вече порутени.

Обр. 21. — Стари софийски кжщи на ул. Дунавъ.

Освенъ джамиитѣ, безистена, църквитѣ Св. Недѣля и Св. Спасъ, Синагогата, нѣколко по-голѣми държавни и обществени сгради и стотина голѣми кжщи съ пространни чардаци на софийски първенци (обр. 20), най-вече турци — всички останали кжщи били малки и слаби, сложени направо на земята, съ стени отъ плетъ измазанъ съ глина и не винаги варосани (обр. 21 и 22). Най-хубавото на тия кжщурки били градинкитѣ имъ съ трънкосливи, бъзе, чемшири и различни цвѣтя. Въ последнитѣ 50 години отъ тия кжщурки не сж останали нито 50. Навѣрно честитѣ земетръси, липсата на лозарство и домашна индустрия сж били причина да се строятъ въ София малки, низки и слаби кжщурки.

Подиръ освобождението на България, когато София станала столица на България, градътъ изглеждалъ по-лошо, отколкото въ времето на Ами Буе и Каница. Ето какъ проф. Константинъ Иречекъ е описалъ София отъ това време:

„Запустѣлитѣ джамии, полусъборенитѣ кервансараи, разнитѣ новоизгорени сгради, пространнитѣ турски гробища и лошиятъ изгледъ на многото преправени или привременни правителствени сгради правѣха тжжно впечатление. Южната часть бѣше съвършенно пуста; тамошнитѣ турски граждани презъ време на войната избѣгали, а рускитѣ войници извадили отъ напуснатитѣ кжщи всичкия дървенъ материалъ за отопление, тъй че глинестиятъ остатъкъ въ скоро време се преобърна въ развалини. Неравнитѣ купове отъ глина едвамъ показуваха мѣстоположението на нѣкогашнитѣ кжщи. Въ дъждовно време колитѣ затъваха въ бездъннитѣ улици, а ноще и въ сухо време бѣше опасно да ходимъ насамъ, поради множеството отворени бунари между тревата и храсталака на нѣкогашнитѣ дворове“ . . .

Обр. 22. — Стара софийска кжща на жгъла на ул. Ц. Шишманъ и Аксаковъ.

. . . „Въ каленъ зименъ день първото впечатление за всѣкиго, който е дошелъ въ София въ първитѣ месеци отъ сжществуването на княжество България, е било страшно. Всичко, улици, врати, прозорци, стрѣхи, се отличаваше съ съвършенъ недостатъкъ на равни черти въ геометрическата имъ основа. Кжщичкитѣ повечето бѣха вехти, тѣсно слепени колиби, като че ще се съборятъ, простъ конгломератъ отъ дървени голѣми и малки рамки, напълнени съ глина, а отвънъ не винаги варосани, при това неправилни малки прозорчета и дървени мрежи, низки врата, които те каратъ да се наведешъ, когато влизашъ въ тѣхъ, и керамидена стрѣха. Теренътъ на улицитѣ бѣше или грапавъ калдаръмъ отъ твърди рѣчни обли камъни, или само природна глина, която въ дъждовно време умекваше и зимно време се обръщаше въ бездънна каль съ дълбоки гьолове. Известни крайща съ разлѣна вода по улицитѣ напомняха почти на Венеция. За преминаване презъ калнитѣ улици

на нѣкои мѣста сѫ поставени голѣми издигнати плоски камъни както въ стария Помпей; който си ходѣше ноще въ кѫщи, трѣбваше добре да запомни тѣхното мѣстоположение“ . . . „най-лошата часть на града е еврейската махала въ самия неговъ центъръ. Отъ нейнитѣ тѣсни и вонещи улици съ криви слѣпи улички безъ да щешъ бързашъ вънъ на чистъ въздухъ къмъ съседната катедрална църква, чието мѣсто се познава по покрититѣ съ олово кубета“.

Много е интересно да се разясни, какъ се настанили евреитѣ въ срѣдата на града между българскитѣ цръкви и защо българитѣ сѫ построили всички свои цръкви една до друга.

Малкото мѣсто, което ми е отредено въ юбилейната книга на София, не допуща да се спирамъ на тия въпроси; не мога сѫщо да направя повече извадки отъ съчинението на Иречека, за да характеризирамъ София въ първитѣ години подиръ освобождението. Съ търпение и любовь Иречекъ е описалъ вѣрно физиономията на града и живота въ него въ първитѣ отъ осемдеситѣ години. Много нѣща, особно отъ чаршийския животъ, продължаватъ и сега, но много интересни, чисто ориенталски обичаи сѫ вече изчезнали отъ новата столица и младитѣ хора могатъ да научатъ нѣщо за тѣхъ само отъ хубавитѣ описания на Иречека.

Сега, подиръ 50 години, градъ София се изцѣло промѣни досежно своята физиономия. Той е вече голѣмъ градъ, важно кръстопѫтище на желѣзни линии, модерно планиранъ, съ водопроводъ, съ канализация, електрическо освѣтление и електрически трамваи. Намѣсто низкитѣ малки кѫщици, отъ които сѫ останали сега сгушени въ градини само нѣколко, се издигатъ голѣми яко зидани сгради. Въ срѣдата на града изчезнаха кѫщитѣ за живѣене; около двореца, по Царь Освободитель, ул. Александъръ I, Московска, Търговска, Леге се издигнаха голѣми сгради: църкви, народното събрание, театърътъ, пощата, банки, здания на легации, на министерства, на клубове, на осигурителни дружества, на часть отъ университета, на бюра и други. Около двореца се създаде „Сити“, както въ всички голѣми градове. И това „Сити“ се разширява отъ день на день за смѣтка на кѫщитѣ за живѣене.

Съ увеличаване на градското население и развитието на търговията се оживѣва желѣзопѫтното съобщение и движението въ града, за което служатъ, освенъ трамваитѣ, многобройни автомобили, камиони, фаетони и по-прости кола. Особно оживенъ бива градътъ по обѣдъ, когато много хиляди чиновници, работници, ученици и студенти тръгнатъ отъ сградитѣ на своето занятие за въ кѫщи или за гостилницитѣ; сѫщото се повтаря и къмъ 6 часа подиръ обѣдъ. София има вече и своето „корзо“ по булеварда Царь Освободитель, дето надвечерь се движатъ масово хиляди хора.

Изпърво София се развиваше като чиновнически градъ и въ духа на българскитѣ навици. Върху развалинитѣ на старитѣ кѫщи се строяха спретнати едноетажни кѫщи съ градинка и дворъ. Всѣки гледаше да бѫде самъ господарь на кѫщата си, да се чувствува у дома си. Голѣми кѫщи се строяха само за даване подъ наемъ на държавата за нейнитѣ многобройни учреждения. И понеже казармитѣ се намираха покрай града, то въ тѣхната близка околность възникнаха кѫщи на офицери и градътъ се развиваше равномѣрно, хубавъ въ срѣдата и по крайщата. Тепърва по-късно, когато населението на

града бързо порастна и мѣстата въ по-срѣднитѣ части поскѫпнѣха, захванаха да изчезватъ градинитѣ и двороветѣ и да се строятъ по-голѣми доходни кѫщи. Върху едноетажнитѣ кѫщи захванаха да надстрояватъ още два и три етажа. Новата техника за строежъ съ бетонъ подпомогна много за надстройкитѣ. Когато подиръ голѣмата война настѫпи жилищна криза, банкитѣ бѣха задължени да построятъ свои помѣщения и това стана причина да се издигнатъ или надстроятъ много голѣми и хубави сгради. Понеже мѣстата въ срѣдата на града станаха скѫпи, ония граждани, които не желаятъ да живѣятъ въ далечнитѣ крайща на града, се примириха съ мисъльта, намѣсто да притежаватъ своя собствена кѫщичка, да си купятъ жилище въ голѣмитѣ кооперативни сгради. И въ кѫсо време се издигнаха въ различни части на града много 3—4—5 етажни кооперативни сгради съ по 10—15—20 жилища съ всички сгоди за живѣене. Изглежда, че въ тази посока ще се отиде по-нататъкъ и София ще заприлича въ това отношение на голѣмитѣ градове. Но въ противоположность на голѣмитѣ сгради въ срѣдата на града, въ крайщата му се построиха много малки кѫщици, често пѫти отъ една стая и кухня, и съ това се не само загрози столицата ни, но се създаде едно голѣмо зло за бѫдащето ѝ. Градътъ се много разшири и не ще бѫде възможно да се благоустрои въ скоро време.

Въ своя градежъ и начинъ на животъ столицата на България, колкото и голѣмъ напредъкъ да е сторила въ последнитѣ 50 години, представя преходъ между висока и низка култура, между запада и изтока, между градъ и село. Наредъ съ хубаво посланитѣ улици съ блокчета, идатъ шосиранитѣ, чиято грапава основа се подава на повръхнината, а по-нататъкъ улици безъ всѣка постилка, които въ кално време сѫ непроходими. Поради липса на вода за поливане лѣте и многото натрупана каль въ по-лошитѣ улици, кога завѣятъ вѣтрове въ сухо време, градътъ заприличва на пустиня; гѫсти прахове се понасятъ въ праволинейнитѣ улици и се стелятъ по дрехитѣ и лицата на хората; тѣ навлизатъ въ кѫщата и най-грижливитѣ домакини не могатъ да поддържатъ чистота у дома си. Въ свръзка съ калнитѣ улици на София се създало въ града голѣмото съсловие на ваксаджии, които сѫ типични за Ориента.

Културнитѣ придобивки на запада не се пренасятъ изцѣло и системно въ София, затова не се постига хармония. Преди да постелимъ добре улицитѣ и да можемъ де ги поливаме съ вода или минерално масло, внесохме въ София най-бързото превозно средство — автомобила, който дига облаци прахъ подиръ себе си.

Досежно облеклото и грижата за чистота и спретнатость, се срещатъ въ софийскитѣ улици хора на най-различна степень. Наредъ съ най-елегантно облеченитѣ граждани и гражданки, се движатъ или навъртатъ изъ улицитѣ дрипльовци, които могатъ да се видятъ само въ южна Европа, селяни съ най-различни носии, хора небрежно облечени, заплеси, типове на лица, които представятъ половината раси на земното кълбо. Сѫщото нѣщо ще срещнете въ по-малкитѣ гостилници, кафенета и киноматографи. Доскоро просеци безпокояха гражданитѣ на всѣка улица и мнозина ленивци се преструваха на хроми, слѣпи, нѣми и хранѣха себе си и още по-ленивитѣ водачи чрезъ досадна просия.

Голѣма смѣсь на модерно и най-старинско представятъ превознитѣ средства въ София. Наредъ съ автомобили, камиони, фаетони, изъ София се движатъ още широкоплатформенитѣ кола за преносъ на мебели, малки едноконни кола, двуколейнитѣ гальоти за каменни въглища, волски и биволски селски кола, слаби коне, натоварени съ дървени въглища, и магарета съ типичнитѣ тенекиени сѫсѫди за прѣсно млѣко. Отъ София изчезнаха въ деветдесетитѣ години многобройнитѣ едноконни брички, украсени вѫтре съ огледала и покрити отвънъ съ кожи, които се караха отъ рошави евреи. Съ тѣхъ софиянци пѫтуваха за околнитѣ бани, за Бояна и Драгалевци, и дори изъ града. Отъ София не сѫ изчезнали още типичнитѣ за Ориента носачи (хамали), които пренасятъ на гръбъ тежки товари.

Вѫтрешниятъ и външниятъ изгледъ на София се бързо промѣня; нашата столица можеше да стане много хубавъ градъ, защото се планира въ сгодно време, когато мѣстата бѣха ефтини и около града имаше много свободна земя, съ която можеха да се обезщетятъ тия, на които се сринаха кѫщитѣ, за да се отворятъ нови улици и площади. Достатъчно бѣше да се поддържа яко принципътъ, че за доброто на града София, гражданитѣ трѣбваше да се подчинятъ на благоустройственитѣ изисквания. Не биваше да се позволява въ главнитѣ части на града да строи всѣки, каквото може и каквото иска. Известни улици и площади трѣбваше да се застроятъ по отрано предвиденъ планъ, за да се добие единство и красота.

София притежава сега много хубави, монументални сгради, като църквата Александъръ Невски, двореца, театъра, народното събрание, пощата, академията, университета, нѣколко банки и голѣми частни кѫщи, но не се е създалъ още нито форумъ, нито една улица съ здания на еднаква височина, безъ калкани и еднакво подредени. Много отъ общественитѣ здания не сѫ построени на открито и подходящо мѣсто и затова не сѫ лични. Пощата ще се развие единъ день до улица Гурко и до новопрокараната задъ нея уличка, но тя нѣма да сочи като хубава сграда, защото ще е заградена само отъ тѣсни улици. Сѫщото ще стане съ бѫдащитѣ държавни и обществени сгради, за които не сѫ предвидени удобни мѣста. Дори за народния театъръ е оставено малко мѣсто предъ него и около него.

П а з а р и и с ъ б о р и. — Днесъ само имената Житни пазарь, Солни пазарь, Конски пазарь, Меденъ пазарь, Говежди пазарь ни напомнятъ мѣстата, дето въ турско време сѫ ставали въ София голѣми пазари. Тѣ не сѫществуватъ вече и тѣхнитѣ мѣста, отваряни нѣкога най-често отъ пожари въ махалитѣ, се погълнаха сега въ по-голѣмата си часть отъ кѫщи и улици, а и самиятъ начинъ на търговия се промѣни.

Преди освобождението така нареченията Женски пазарь ставаше при джамията до банитѣ и това продължаваше дълги години отпосле. Въ насрещната страна отъ джамията имаше и покритъ пазарь. Селянки отъ близкитѣ села донасяха въ петъкъ за пазаря яйца, кокошки, гѫски и патици, прѣсно масло, зеленчуци, най-вече коприва, семена, сушени пиперки и всѣкакъвъ видъ подправки на споредъ годишнитѣ времена, и се нареждаха съ своитѣ стоки въ дълги редици, като приклекнато стояха съ часове край своитѣ малоценни стоки. Наредъ съ тѣхъ се редѣха и движеха циганки и цигани, които

продаваха своитѣ груби желѣзарски стоки. Мѫжетѣ отъ по-далечни села докарваха дърва, дървени вѫглища и дървенъ строителенъ материалъ; тѣхниятъ пазарь ставаше край града. Есень докарваха отъ близката околность въ София много кола съ зеле, лукъ, прасъ, пиперъ и тикви.

Много моми и ергени идваха на пазарь, за да купятъ предмети за украса и да се огледатъ. София биваше въ време на пазарь, събори и празднични дни мѣсто за среща на младежьта и на сватове отъ различни села. Често пѫти селски момци отвличатъ своитѣ изгори у дома си, подпомогнати отъ вѣрни другари. Такова отвличане е ставало повечето пѫти съ взаимно съгласие на младитѣ, за да отбегнатъ откупа или сломятъ упорството на моминитѣ родители, но не рѣдко то е ставало и въпреки волята на момата. Такива отвличания на моми сѫ докарвали и кървави свади и дълги разтаквания по духовни и граждански сѫдилища.

Кога се разтурѣше пазарьтъ, мѫже и жени тръгваха изъ града да пазаруватъ най-вече въ безистена и въ чаршията, дето се продаваха кожи за опинци, а после се прибираха въ многобройнитѣ ханища и кръчми, дето добре похапноваха и попийваха, та кога си тръгваха за селата, мнозина отъ мѫжетѣ се клатучкаха или премѣтаха отъ конетѣ, добре напити.

Сега пазарьтъ се премѣсти на булевардъ Драгоманъ и се простира отъ Владайска рѣка до улица Клементина при театъръ Ренесансъ. Сегашниятъ пазарь се коренно измѣни. На него се явяватъ съ стока повече софиянци търговци отколкото селяни продавачи. Новиятъ пазарь стана главенъ центъръ на софийската амбулантна търговия. Всички стоки, които се продаватъ въ дюкенитѣ на града, се продаватъ и тамъ на сергии по-ефтино, затова пазаруватъ на пазаря не само селяни, но и граждани. Новиятъ софийски пазарь се приближава до западно-европейскитѣ махленски пазари, само че той става единъ пѫть на седмицата и е единственъ, когато на западъ въ по-голѣмитѣ градове става най-малко два пѫти въ седмицата и то подъ редъ въ различни махали, така щото всѣки день има въ града пазарь, на който може да се купи, ако не по-хубава, то сигурно по-ефтина стока.

Понеже градътъ порастна и се пръснаха въ него чаршиитѣ, то сега се губятъ изъ него пазаркатитѣ селянки и селяни и не биятъ вече тъй въ очи, както по-рано. Но тоя, който се интересува отъ живота на селянки и селяни изъ софийското поле, който редовно посещава пазаря, е забелѣзалъ голѣми промѣни въ облекло и начинъ на животъ. Но това се вижда най-добре въ съборитѣ.

Близкостьта на много софийски села до града помогнала да се създадатъ въ София събори въ свръзка съ великденскитѣ праздници и Гергьовдень. Тѣзи събори, които ставали въ полето край Владайската рѣка, въ Подуене и край Александровската болница, се посещавали отъ селяни и граждани, ставали голѣми хора и веселби, младитѣ се сгледвали и задиряли, старитѣ се почерпвали въ съседнитѣ кръчми. Новото застрояване на София стѣсни старитѣ мѣста на съборитѣ, нѣкои промѣниха дори мѣстото си, но тѣ още сѫществуватъ и, безъ да бѫдатъ поощрявани отъ нѣкого, се дори засилватъ. Въ ново време за тѣзи събори, особно за великденския, се издигатъ набързо много засѣнчени гостилници и кръчми, въ които свирятъ музики и въ които може

добре да се хапне и пийне; издигатъ се люлки и въртелешки, има циркове, фотографски ателиета и много други забавни игри. Продавачи на овощия, сладки, лимонада, пуканки и други съ дрезгави гласове приканватъ непрекѫснато купувачи. Нѣкогашнитѣ събори, въ които хорото е било най-важното, се приближаватъ сега къмъ панаиритѣ и мисля, че тѣ ще се развиятъ още повече въ тая посока.

Внимателниятъ наблюдатель, който редовно е посещавалъ съборитѣ, е забелѣзалъ, че най-голѣма промѣна е станала въ носията на селянитѣ. Бѣлитѣ дрехи на мѫжетѣ сѫ се смѣнили вече съ черни или сиви. И въ Софийско бѣлодрешковцитѣ изчезватъ, както това е станало въ много други части на България. Бѣлитѣ башъ-беневреци отъ аршинъ и полъ се много рѣдко срещатъ. Всичко бѣло се замѣстя съ черно или синкаво. Бѣлитѣ гайтани отъ сукманитѣ на женитѣ изчезнаха, сѫщото стана и съ бѣлитѣ забрадки, които се замѣстиха съ шарени. По-рано шопитѣ се смѣтаха за много консервативни и мнозина вѣрваха, че тѣ дълго ще задържатъ своята носия непромѣнена. Действителностьта показа съвсемъ обратното. Въ двайсеть години носията както на мѫже, така и на жени се съвсемъ промѣни. Младитѣ мѫже, намѣсто бѣли беневреци съ гашници, носятъ черни панталони, често подгънати доле, вмѣсто долактанци — джилетка, вмѣсто капа — каскетъ, вмѣсто опинци — градски обуща. Само везаната риза се не само задържа, но се и краси сѐ повече. Особно много промѣниха своята носия младитѣ шопкини. Косичникътъ, приплетенъ съ конопени шевета и украсенъ съ различни монети, охлювчета, мидени черупки и други примитивни предмети за украса, изчезна и на негово мѣсто се явиха двойни коси и главата бива често наполовина покрита съ тънка пъстра кърпа. Широкитѣ сукмани се замѣниха съ тѣсни, които приличатъ на трънскитѣ литаци и украшенията сѫ отъ златни ширити. Политѣ на ризитѣ сѫ обшити съ широки дантели, а рѫкавитѣ сѫ отъ коприненъ платъ, често пѫти съ различенъ цвѣтъ. Обущата и чорапитѣ сѫ сѫщитѣ, каквито носятъ гражданкитѣ и градската мода въ това отношение се строго следи. При липса на сѫщински златни монети за огърлици, обеци и брошки, у по-беднитѣ тѣ се замѣстятъ съ позлатени сребърни монети, но тѣ не липсуватъ отъ накита. Пазарнитѣ дни и съборитѣ сѫ пробнитѣ мѣста, дето се вижда, дали една мода ще се възприеме или отхвърли. Наблюдавалъ съмъ найстранни нововъведения, които бързо изчезваха. Момитѣ, научили се въ града да синьосватъ долни дрехи, засилиха боята и захванаха да носятъ ризи силно синьосани, но тоя обичай се изостави вече. Единъ пазаренъ день се явиха нѣколко моми съ началнитѣ букви на имената си върху нагрѫдника; тая мода не се много разпространи и не трая дълго време; сѫщо не се задържа дълго време и цвѣтниятъ коприненъ нагрѫдникъ. Къмъ накита на момитѣ трѣбва да прибавимъ и чадъра, съ който играятъ на хоро и се пазятъ съ него отъ слънце само кога сѫ на пазарь и съборъ. Зимно време по-богатитѣ млади селянки носятъ дълги палта отъ платъ, който наподобява на черна кѫдрава кожа. Млади и стари обичатъ да носятъ трикотажни дрехи.

Софийската община трѣбваше да запази мѣста за събори въ София и да ги поощрява. Отъ тия събори биха произлѣзли съ време добри панаири, въ които може да се върши добра търговия. За да се постигне поефтиняване,

въ София трѣбва да се наредятъ повече пазари въ седмицата и да се опредѣлятъ повече мѣста за тѣхъ.

Литература: Ami Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne 1854, I, стр. 64—67. — F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, II, стр. 210—244. — Конст. Иречекъ, Княжество България, II, стр. 1—58. — А. Иширковъ, Софија. Антропогеографске црте (Гласник Српског Географског Друштва, I, 1912, св. 2, стр. 176—182).

СОФИЯ КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ И КУЛТУРЕНЪ ЦЕНТЪРЪ

отъ проф. С. БАЛАМЕЗОВЪ

Презъ октомври 1878 „Гражданското Управление", начело съ императорския комисарь князъ Дондуковъ-Корсаковъ, било премѣстено отъ Пловдивъ въ София. Пловдивъ ставалъ главенъ градъ на предвидената въ чл. 13 отъ берлинския договоръ Източна Румелия, провинция съ административна автономия. Ето защо, следъ пристигането на международната комисия въ тоя градъ, Дондуковъ-Корсаковъ здалъ временното гражданско управление на генералъ Столипинъ и трѣбвало да отиде въ Българското Княжество, за да подготви неговата административна организация, изработването на „Органически Правилникъ" и избиране на Князъ, съгласно чл. 6, 4, 3 отъ берлинския договоръ. Но защо изборътъ пада върху София? Съображения трѣбва да е имало много. Единъ отъ чиновницитѣ въ канцеларията на Дондуковъ-Корсаковъ бележи, че премѣстването въ София се е наложило и поради настжпилитѣ по онова време движения и вълнения въ съседнитѣ Македония и Албания, които изисквали най-зорко наблюдение отъ руска страна, както въ политическо, така и въ военно отношение. Тукъ, въ София, се получаватъ отговоритѣ на 16-тѣхъ въпроса, които на 8 октомври отъ Пловдивъ сж били отправени до 16 български първенци, относително предстоящето държавно устройство на Българското Княжество. Тукъ се довършва и редактирането на проекта за „Органически Уставъ", бждащата наша Конституция. Тоя проектъ е билъ вржченъ на Императора въ Ливадия на 6 ноември, а билъ повърнатъ, значително измѣненъ, на Дондуковъ-Корсаковъ съ препроводително писмо отъ 27 декември 1878. Тогава, съгласно постановлението на чл. 4 отъ берлинския договоръ, предстояло свикването въ Търново на едно събрание отъ първенцитѣ на България, за да изработятъ „Органически Правилникъ на Княжеството". И ето, че се обрисуватъ вече три града като три политически центра: Пловдивъ, дето започва първата работа по държавното устройство на българския народъ и тоя градъ става временно столица на Източна Румелия, която, модерно организирана, се съединява съ Княжеството; Търново видѣ у себе си Учредителното Събрание, което изработи Търновската Конституция, и си затвърди привилегията на стара българска столица, въ която трѣбва да става „коронацията"; а София стана столица на третото българско царство, седалище на учреденитѣ власти, политическо и културно звено изобщо за българското племе.

Учредителното Събрание се открило въ Търново на 10 февруари 1879, а приключило своята работа на 16 априлъ с. г. На другия день, 17 априлъ, свиканото вече съгласно приетата Конституция I Велико Народно Събрание избрало първия български Князъ. На 26 юни той пристига и полага клетва предъ сжщото Събрание. Кжде е столицата на тоя държавенъ глава, който ще пристжпи къмъ образуване на първия министерски съветъ? Тя е била

опредѣлена отъ Учредителното Събрание. Въ заседанието отъ 22 мартъ 1879 (Дневникъ XIII) Геровъ изказва мисъльта, че е „нужно да се опредѣли столицата на Княжеството“. Предлага се София. Друго предложение не се прави. Споредъ Цанковъ „ний имаме две столици: Търново — историческа и София — правителствена“. И той предлага, щото „и за напредъ София да си остане за резиденция на Княза, а въ Търново да става коронацията на Княза“. Дневникътъ гласи, че „това предложение на г. Цанкова се прие съ вишегласие, за да се мине въ протокола“. Ето какъ София е била провъзгласена за столица.

* * *

Българското Княжество има своята Конституция, своята столица, има и свой държавенъ глава. На 1 юли ст. ст. князъ Александъръ пристига въ София, напусната отъ Дондуковъ-Корсаковъ, който презъ Търново отпжтувалъ за Русия. На 5 юли е образуванъ първиятъ ни Министерски Съветъ,подъ председателството на Бурмовъ. Произведени сж избори за I Обикновенно Народно Събрание и то се открива въ София на 21 октомври 1879. Столицата става вече партиенъ центъръ, защото тукъ се състезаватъ — въ Народното Събрание и вънъ отъ него — първитѣ ни политически партии: консерваторитѣ, привърженици на кабинета Бурмовъ, и либералитѣ, начело съ Каравеловъ и Цанковъ. На 24 ноември камарата е разтурена поради изричния бламъ, който тя бѣше изказала на кабинета Бурмовъ, чрезъ приемане къмъ отговора на тронното слово на единъ пасажъ, съ който се порицава тоя кабинетъ. Сжщия день е съставенъ вториятъ кабинетъ, пакъ консервативенъ, начело съ митрополитъ Климентъ. Произведенитѣ избори даватъ още по-малъкъ брой депутати-консерватори. И едвамъ тогава се образува либераленъ кабинетъ, начело съ Цанковъ и съ Каравеловъ като министъръ на финанситѣ — 24 мартъ 1880. Тия първи години, тия първи стжпки въ полето на свободния конституционенъ животъ могатъ да се характеризиратъ така: двете политически настроения, които се проявяватъ въ Учредителното Събрание, сж оформени въ две непримирими партии и опититѣ на Княза, да състави първия кабинетъ чрезъ коалиция, не успѣватъ; веднага започва да се прилага парламентарниятъ режимъ и първиятъ кабинетъ е изрично бламиранъ отъ първата камара, изборитѣ произведени при консервативенъ кабинетъ даватъ дори по-голѣмъ брой привърженици на либералната партия и нейнитѣ водачи се налагатъ за поемане на управлението.

На 27 априлъ 1881 по стенитѣ на софийскитѣ улици е била разлепена прокламация до българския народъ, съ която Князътъ съобщавалъ за решението си да се откаже отъ престола, ако Великото Народно Събрание, „върховний органъ на народната воля“, не узакони „ония необходими за управлението на страната условия, отсжтствието на които е основната причина на днешното безизходно положение“. Исканитѣ „условия“ се приематъ отъ II Свищовско Велико Народно Събрание. И настжпва т. н. режимъ на пълномощията, така мжчително изживянъ отъ цѣла България и специално отъ нейната столица, дето изцѣло е съсрѣдоточенъ партийниятъ животъ. Презъ този периодъ въ София сж излизали следнитѣ вѣстници: „Витоша“ (1879) — консервативенъ органъ; „Цѣлокупна България“ (1879) и „Независимость“ (1880) — либерални

органи; следъ тѣхъ „Български Гласъ“ (1880) ратува за суспендирането на Конституцията; „Свѣтлина“ (1882) — за нейното възстановяване, а „Свирка“ (1882) специално е насоченъ срещу консерваторитѣ; „Балканъ“ (1883) е органъ русофилски.

Търновската Конституция се възстановява на 6 септември 1883, следъ като членоветѣ на III Обикновенно Народно Събрание поднасятъ вкупомъ отговора на тронното слово, въ който се моли Князътъ да възстанови Конституцията. И софиянци четатъ по своитѣ стени манифеста отъ 6 септември, съ който Князътъ оповестява, че Конституцията е възстановена. Настжпва нормаленъ животъ и Министерскиятъ Съветъ се съставя и председателствува отъ Др. Цанковъ, а следъ това отъ П. Каравеловъ. Между двамата водачи на либералната партия настжпва пълно разногласие и за председатель на Събранието се избира Ст. Стамболовъ, кандидатъ на Каравеловъ. Печатанъ органъ на Каравеловъ е „Търновска Конституция“ (1884), а Цанковъ започва да редактира „Срѣдецъ“ (1884).

* * *

Нови събития очакватъ България и нейната столица, събития ту радостни, ту скръбни. Обявено е съединението между Българското Княжество и Източна Румелия (6 септември 1885 ст. ст.). Чужди войски сж на българска територия. Война. София, столица на общото отечество, е близо до главния театъръ на сраженията. На пжть за Сливница, презъ нея минаватъ всички полкове, дружини, отряди. Тукъ се вематъ всички важни решения. Тукъ се организирва и прехраната на армията, и гледането на раненитѣ и болни. София не само преживява войната — тя я чува. Тукъ пристигатъ първитѣ известия за нашитѣ успѣхи и за крайната победа. И столицата посреща младата победоносна армия. А следъ това, една сутринь тя узнава за принудителната абдикация на Княза, тя го вижда пакъ при себе си, за да се прости за винаги съ него и да приеме по-късно неговитѣ останки. А следъ това — междуособици, бунтове, разединения изъ цѣлата страна. Въ столицата се следи пулсирането на България и се вематъ мѣрки за нейното спасение. Разединението продължава да прониква и въ партийния животъ. Отъ бившата либерална партия се отдѣля трето и четвърто крило: Стамболовъ съ „Свобода“ (1886) и Радославовъ съ „Народни Права“ (1888). Вмѣсто бившитѣ либерали, имаме каравелисти и цанковисти.

На 22 юли 1887 III В. Народно Събрание, свикано въ Търново, избира втория български Князъ. Столицата посреща новия държавенъ глава, а по-късно и първата незабравима българска Княгиня. София узнава за раждането на българския престолонаследникъ. Но тихо е изъ нейнитѣ стари улици. Тя, съ цѣлата страна, преживява режима на Стамболова, който трае отъ 22 августъ 1887 до 18 май 1894. И ето — временно обединение на политическитѣ сили: коалиционниятъ кабинетъ на Стоиловъ, а следъ това неговиятъ хомогененъ кабинетъ, опрянъ на народната партия. Въ София се създаватъ нови вестници: „Свободно Слово“ (1894) и „Миръ“ (1894), за да подкрепятъ новия режимъ, а демократитѣ-каравелисти основаватъ свой новъ органъ „Знаме“ (1894), презъ 1897 прекръстенъ въ „Прѣпорецъ“. Появява се и „Работнически

Вестникъ“ (1896), цанковиститѣ-прогресисти иматъ новъ органъ „България“ (1897), имаме още една либерална фракция съ „Новъ Вѣкъ“ (1899).

Следъ Стоиловъ имаме редица кабинети, често съставени по съображения на държавния глава: Грековъ, Иванчовъ, Р. Петровъ, следъ това коалиционния кабинетъ на Каравеловъ — Даневъ, хомогенния кабинетъ на Даневъ, Р. Петровъ, Петковъ, а следъ това — Малиновъ, Гешовъ, Даневъ. Презъ този периодъ отъ демократитѣ-каравелисти се отдѣля нова партия — радикалната, съ своето списание „Демократически Прегледъ“, а по-късно в. „Радикалъ“ (1910). Въ социалъ-демократическата партия настѫпва разцепление и „широкитѣ“ основаватъ свой вестникъ „Народъ“ (1911). Отъ 1910 се създава въ София ежедневниятъ информационенъ печатъ. А политическитѣ партии и групи разполагатъ вече не само съ ежедневни органи, но нѣкои дори и съ свои списания. Заедно съ цѣлата македонска емиграция, София следи съ трепетъ изхода на голѣмото Илинденско възстание. България се обявява за независимо Царство. Отъ столицата се подготвя балканския съюзъ. Народниятъ въпросъ, предъ който се изправятъ като предъ първа длъжность членоветѣ на Учредителното Събрание, въпросътъ, съ който изцѣло живѣе България и българското племе — ще бѫде разрешенъ. Кой съвременикъ ще забрави тържествената сериозность на столицата при обявяването на общата мобилизация, изпращането на войскитѣ, настѫпилото затишие, първитѣ известия отъ първитѣ ранени. Победа, победи! Никакво съмнение, че българското племе ще бѫде обединено, а неговата земя — мита отъ Дунава и две морета. А следъ това — мѫчително съмнение, опасения, несигурность, разочарование. Останалото се знае.

* * *

Свѣтовната война заварва България уморена, разединена, обезвѣрена. За едни мѣстото на България бѣ въ лагера на Русия и нейнитѣ съюзници. Други намираха най-добрия изходъ въ пълния неутралитетъ. Още презъ декември 1913 Народното Събрание се опита да бламира кабинета — привърженикъ на централнитѣ империи — и то като му откаже бюджетъ. Но къмъ полунощь на 1 декември 1913 то бѣ разтурено. За известно време София стававаженъ дипломатически центъръ, дето държавитѣ отъ двата лагера правиха своитѣ повече или по-малко конкретни предложения. Правителството на Радославовъ временно възприе неутралитета, за да вреди по-късно малкото ни отечество въ голѣмия свѣтовенъ конфликтъ на страната на двет ѣ централни империи и Турция. София бѣ напълно изолирана отъ свѣта и осведомявана само чрезъ официалнитѣ бюлетини на Берлинъ и Виена. Къмъ мрачната загриженость за общия изходъ на войната и новата сѫдба, отредена на отечеството, се присъединява и голѣмата обща нѣмотия, за мнозина граничеща съ мизерия и гладъ. Кой ще забрави купонитѣ, по които рѣдко се получаваше нѣщо отъ нѣкой продуктъ. Столицата бѣ преобърната въ грамадна болница, която, въпреки всичкитѣ си голѣми помѣщения, не можа да побере всички измѫчени синове на измѫчената страна. Около раненитѣ и болни сѫ заети голѣмъ брой софийски дами и първо мѣсто между тѣхъ заема царица Елеонора. Надъ главитѣ на софиянци пролетяха неприятелски

аероплани. И настжпва втората катастрофа отъ септември 1918: Солунското примирие, отразеното нашествие върху столицата отъ българи, появяването на съглашенскитѣ части, настаняването въ София на цѣлъ съглашенски щабъ. При тая нерадостна обстановка встжпва на престола Царь Борисъ III. За кратко време имаме двата кабинета на Малиновъ и двата на Теодоровъ.

Смжтни надежди навѣватъ само прокламиранитѣ отъ Уилсонъ принципи и вѣрата въ справедливостьта и великодушието, като не се държи смѣтка нито за грамаднитѣ загуби въ лагера на победителитѣ, нито за високата стойность, която тамъ даватъ на загубенитѣ си синове, нито за задълженията на голѣмитѣ държави къмъ тѣхнитѣ малки съюзници — наши съседи, нито за сигурностьта, която победителитѣ решиха да си създадатъ за въ бждаще. Но всички, дори тия, които разбираха мотивитѣ на победителитѣ, всички бѣха покрусени отъ известието за условията на договора за миръ и България единодушно ги счете, счита ги и ще ги счита за несправедливи и дори жестоки. Отъ 6 октомври 1919 до 9 юни 1923 продължава режимътъ на Стамболийски. София е свидетелка на многолюдни манифестации, правителствени конгреси, за прьвъ пжть съпровождани отъ конници. Известни права и свободи на гражданитѣ, гарантирани отъ Конституцията, бѣха ограничени и въ края на крайщата се очерта едно управление, което още въ древностьта е било наричано „охлократия“. И софиянци осъмватъ предъ акта отъ 9 юни 1923. Тая дата групира една часть отъ раздробенитѣ ни политически и обществени сили, но не можа да спре прогресивния процесъ на разпокжсването по други линии и направления. Нѣкога въ София в. „Знаме“ бѣ преименуванъ въ „Прѣпорецъ“, а днесъ имаме и „Знаме“, и „Прѣпорецъ“. Имаме и два вестника „Независимость“. Имахме и два вестника „Земледѣлско знаме“. Създадоха се и нови партийни органи: „Слово“, „Демократически сговоръ“, „Зора“, „Свободна речь“.

* * *

Софиянци често сж преживѣвали трескавото състояние на министерската криза. Презъ изтичащитѣ 50 години на конституционенъ животъ София видѣ 42 кабинета, въ смисъль, че 42 пжти отставката на кабинета е била приета и короната е натоварвала сжщия или новъ прьвъ министъръ да състави новъ кабинетъ. Ако броимъ, колко пжти друго лице е замѣствало предшествующето на чело на министерския съветъ, то сме имали 39 Съвета. А 22-ма сж били ония, които сж заставали на чело на кабинета, нѣкои отъ тѣхъ по нѣколко пжти. Настоящето ни Народно Събрание е XXII-ро. Но само петь сж изживѣли законодателния периодъ: V-то и VI-то, при 3 годишенъ мандатъ на народнитѣ представители, въ сила до измѣнението на Конституцията отъ 1893; XIII-то, при 5 годишенъ мандатъ, въ сила до измѣнението отъ 1911; XVII-то и XXI-то, при 4 годишния мандатъ, въ сила отъ 1911 насамъ. Всички останали, а именно 16 народни събрания, сж били разтуряни преди срока. И въ всички случаи, когато предстоятъ нови избори, София става центъръ на цѣлия изборенъ механизъмъ, централа и на всички комбинации, компромиси, прокобвания, изчисления.

Столицата е била свидетелка на грандиозни митинги и тия на открито не винаги сж завършвали напълно благополучно. Чрезъ импозантни шествия,

различни политически партии манифестиратъ своята численa сила. Заранъ и вечерь десетки хиляди броеве отъ вестници носятъ на софиянци последнитѣ новини. Нѣкога откриването на Народното Събрание ставаше съ голѣмъ церемониялъ, който привличаше цѣла София на бул. Царь Освободитель. Днесъ булевардътъ е пъленъ ежедневно. И народнитѣ представители, като напускатъ Събранието, се вливатъ въ масата отъ минувачи и потжватъ въ нея. Софиянци сж свикнали съ каляскитѣ и униформитѣ при вржчването на акредитивнитѣ писма на Царя отъ чуждитѣ пълномощни министри. Самиятъ Царь е тъй често между гражданитѣ, че неговото появяване предизвиква изблинъ на хубави чувства, но не и любопитство. Само министерската криза и законодателниятъ изборъ изострюватъ интереса или апетита, и то до степень, че тъкмо въ такива дни се чувствува най-силно, до колко София е наистина политически центъръ на България.

* * *

Малко сж държавитѣ, въ които не столицата е и центъръ на културния животъ или пъкъ такива центрове има нѣколко: така е въ Швейцария, Съединенитѣ Щати, до известна степень въ Германия и Италия. Обикновено, въ столицата е съсрѣдоточенъ и цѣлиятъ културенъ животъ на нацията. Така е и у насъ.

Преди освобождението българската политическа мисъль и българското просвѣтно слово се разнася отъ Цариградъ и Букурещъ. Следъ освобождението, дори следъ като София става столица на княжеството, градъ Пловдивъ играе значителна роля поради това, че тамъ се установяватъ за известно време редица просвѣтени българи, поради умнитѣ и предприемчиви книгоиздатели, които работятъ тамъ, а сжщо и поради обстоятелството, че тамъ се оттеглятъ редица отъ дейцитѣ на княжеството презъ режима на пълномощията. Но постепенно, особно следъ съединението, София взима надмощие. Бавно за живота на човѣка, но извънредно бързо за растежа на държава и на градъ, София само въ половинъ вѣкъ става не само единъ хубавъ градъ, но и значителенъ културенъ центъръ.

Нѣкогашното Българско Книжовно Дружество е преобразено и преименувано въ Българска Академия на Наукитѣ отъ 1912. Нѣкога висше училище, наричано така до 1909, макаръ по-рано напълно да се бѣше оформило въ университетъ, днесъ Софийскиятъ Университетъ — за разлика отъ нормалния типъ въ чужбина, съставенъ отъ четири факултета — брои седемь факултета: историко-филологически отъ 1888, физико-математически отъ 1889, юридически отъ 1892, медицински отъ 1918, агрономо-лѣсовъдски отъ 1921—22, богословски отъ 1923 и ветеринарно-медицински отъ 1923. Въ тоя централенъ храмъ на висшата наука у насъ работятъ 167 професори, доценти и лектори и 140 асистенти, а се обучаватъ 3,888 младежи отъ двата пола, 2,803 студенти и 1,085 студентки. Свободниятъ Университетъ дава висши познания на ония, които, заети презъ деня съ изкарване на своята прехрана, предпочитатъ да посветятъ вечернитѣ часове на научни занятия. Художествената Академия оформява свободни художници, дава на гимназиитѣ преподаватели, а сжщевременно, чрезъ публични лекции по история на изкуството, попълва културния мирогледъ на голѣмъ брой софиянци. Една Музикална Академия

безшумно върши своето голѣмо дѣло. Основана е и една висша кооперативна школа. Почти ежедневно могатъ да се чуятъ публични лекции, уреждани отъ разни дружества и четени предимно отъ специалисти. Не малко лектори се канятъ да посетятъ и други градове. Две богати библиотеки обслужватъ научнитѣ работници и любителитѣ на художествената литература: Народната Библиотека и Университетската. Нѣколко музея сѫ на разположение на публиката: Народниятъ, Етнографическиятъ и тоя на Царя. Една добре уредена царска зоологическа градина привлича голѣми групи, предимно деца, и неусетно насажда много полезни познания.

А Народниятъ Театъръ и Народната Опера! Малка театрална трупа, основана въ Пловдивъ презъ 1883, тя се премѣства въ София презъ 1888 и получава отъ правителството временна помощь отъ 3,000 лева и субсидия отъ Народното Събрание — 10,000 лева. Така насърчени, артиститѣ построяватъ голѣма дъсчена барака „Основа" и я откриватъ на 4 декември 1888. Преустроена въ „Сълза и Смѣхъ", трупата започва да дава своитѣ представления въ новопостроения салонъ „Славянска Беседа". Презъ 1907 се поставя начало и на опера чрезъ основаването на „Оперна дружба". Днесъ това сѫ два голѣми културни института. Пораснали, възмѫжали, сигурни въ себе си, тѣ съставятъ сѫщинска национална гордость. Гастроли на цѣли чужди трупи и на отдѣлни артисти вече не ги затъмняватъ. Дори самитѣ тѣ отдѣлятъ изъ своята срѣда отлични сили за голѣмитѣ западни сцени.

Около редица литературни списания, въ София се групиратъ голѣмъ брой дарования, едни съ затвърдено име, а други млади, начинаещи, но на които съ положителность може да се предрече слава. Такава слава очаква — ако не приживе, то сигурно следъ смъртьта — и редица голѣми таланти между нашитѣ художници и ваятели, които така често се появяватъ съ свои платна или скулптури въ хубавитѣ изложби или дори уреждатъ свои.

Въ София сѫ централнитѣ управления на всички съюзени организации. Тукъ се събиратъ вече и международни конгреси. Но особно оживена става столицата презъ лѣтото, когато тя гъмжи отъ конгресисти, дошли изъ всички крайща на България, за да се опознаятъ, сподѣлятъ мисли, да чуятъ нѣкой рефератъ, да се приобщатъ къмъ културата на столицата и да се върнатъ у дома си по-бодри или съ носталгия за София.

Пълни сѫ улицитѣ, особно Царь Освободитель, и всичко това е почти изключително младежь. А въ дни на народни тържества има ли по-хубава гледка отъ тая на хилядитѣ момичета и момчета, гимназисти и гимназистки, студенти и студентки, които бодро и стройно, спретнати и здрави, дефилиратъ предъ нашитѣ очи. Да, София расте, но не старѣе. София расте, цъвти и хубавѣе!

ЧАСТЬ II
КУЛТУРНО-ПРОСВѢТЕНЪ ДѢЛЪ

УЧЕБНОТО ДѢЛО ВЪ СОФИЯ

отъ Л. ИВ. ДОРОСИЕВЪ

Както въ всички наши градове и градчета, които сж били преди освобождението ни наши културни огнища, огнища на народното ни пробуждане, тъй и въ София свещениятъ огънь на народната ни просвѣта е запаленъ най-напредъ въ ония скромни храмове за четмо и писмо, които сж известни въ историята на нашето възраждане съ името килийни училища. Кога и отъ кого е отворено въ София първото килийно училище, не може да се установи. Макаръ нѣкои изучвачи на учебното дѣло въ София да казватъ, че едва въ 1828 уч. год. даскалъ Стоименъ Рилчанинътъ отворилъ въ кжщата си първото килийно училище въ София[1]), ние сме убедени, че килийни училища е имало много по-рано, защото презъ 1825 г. въ София е имало обществено училище. Това казваме възъ основа на сведенията, които се намиратъ въ една кондика на църквата Св. Недѣля за периода отъ 1821—1853 година: тамъ, въ смѣтката за 1825 г., редомъ съ другитѣ разходи, които църковниятъ епитропъ направилъ презъ годината, фигурира и разходъ за училището, за заплата на учителя — „на даскало айлукъ". Нѣма съмнение, че както другаде, тъй и въ София, и следъ като сж отворени обществени училища, е имало и частни, килийни училища, като училището на Стоименъ Рилчанина.

Следъ отварянето на обществено училище, въ развоя на учебното дѣло въ София има четири главни периода които започватъ съ: въвеждането на взаимноучителната метода, съграждането на голѣмото училищно здание, отваряне на мжжко класно училище и отваряне на девическо училище.

Взаимноучителната или Белъ-Ланкастерската метода е въведена на 2 май 1839 год. отъ Захарий Икономовичъ Круша, родомъ отъ Самоковъ. Презъ 1834—35 уч. год. той е билъ учитель въ Копривщица и е билъ изпратенъ отъ известния копривщенски първенецъ, Чорбаджи Вълко Чалъковъ, единъ отъ голѣмитѣ и лични дейци въ епохата на нашето възраждане, въ Габрово при отца Неофита Рилски да изучи взаимноучителната метода и да я въведе въ Копривщица. Той изпълнилъ най-добросъвестно своя дългъ и презъ 1839 г., по решение, взето отъ софийскитѣ първенци и удобрено отъ софийския митрополитъ, Мелетия, билъ поканенъ и условенъ за учитель въ София, дето въвелъ

[1]) Юбилеенъ сборникъ 1897—1907 на Софийското бълг. благотворително дружество „Ив. Н. Денкоглу", стр. 61.

новата метода и учителствувалъ до края на 1850—51 уч. год. съ едно малко прекжсване презъ 1845 г., безъ да напуща София.

Годината 1849 е начало на втория периодъ въ развоя на учебното дѣло въ София: презъ тая година е построено въ двора на църквата „Св. Недѣля" двуетажно училищно здание, което било до самото наше освобождение главното огнище за възпитание и образование на растещитѣ софийски поколѣния, главно огнище за повдигане на националното съзнание на софиянци и за разпространение между тѣхъ на животоноснитѣ лжчи на умствена свѣтлина и народна просвѣта. Сграждането на това училище станало съ доброволни пожертвувания. Най-голѣми пожертвувания направили голѣмиятъ софийски благодетель, Иванъ Николаевичъ Денкоглу, и софийскиятъ митрополитъ Паисий. Първиятъ далъ 30,000 гр., а вториятъ — 20,000 гр. Това училище изгорѣло презъ 1880 г.

Третиятъ периодъ започва отъ началото на 1857—58 уч. година, когато е отворено Софийското народно класно мжжко училище. Това важно за София и, изобщо, за учебното дѣло и за народната ни просвѣта събитие се дължи на току-що споменатия софийски благодетель, Ив. Н. Денкоглу, който пристигналъ въ София презъ августъ 1857 год. заедно съ Сава Вълчовъ Филаретовъ, родомъ отъ Жеравна, свършилъ съ негова стипендия Московския университетъ. Филаретовъ билъ доведенъ въ София за главенъ учитель, и още въ началото на септември с. г. той, редомъ съ грижитѣ за уредбата на взаимното училище, отворилъ и класно училище, което било образцово наредено.

Четвъртиятъ периодъ въ развоя на учебното дѣло въ София започва отъ началото на 1858-59 уч. год., когато е отворено девическо училище. Създаването и отварянето на това ново народо-просвѣтно огнище се дължи на Филаретова. За учителка въ това училище била назначена, по препоржка на Найденъ Геровъ до Филаретова, Недѣля Петкова, родомъ отъ Сопотъ. Следъ отварянето на девическото училище, идеалътъ на Филаретова билъ, това училище да се сдобие съ свое здание. И той билъ щастливъ да види много скоро и този свой идеалъ осжщественъ: презъ пролѣтьта на 1859 год. билъ поставенъ основниятъ камъкъ на зданието за девическо училище, а презъ лѣтото постройката била свършена, та въ началото на 1859-60 учебна година новото училищно здание било осветено и занятията на ученичкитѣ въ девическото училище били започнати въ него. Тази нова културна придобивка се дължи на другъ софийски благодетель, Димитъръ Трайковичъ, който построилъ училището съ свои средства и го снабдилъ съ нужната покжщнина и учебни помагала.

Учителствуването на Филаретова въ София е най-свѣтлата епоха за учебното дѣло въ тоя градъ, но, понеже по гръцки интриги турската власть започнала да го подозира въ нелегална дейность, той, макаръ и дълбоко уважаванъ отъ цѣлото софийско общество, напусналъ София на 1 априлъ 1861 г.

Следъ Филаретова, по-забележителни главни учители въ София сж: Константинъ Геровъ, родомъ отъ Копривщица, братъ на Найденъ Геровъ, свършилъ по философия въ Московския университетъ; Михаилъ К. Буботиновъ, родомъ отъ София; Веселинъ Груевъ, и той родомъ отъ Копривщица, братъ на

Якимъ Груевъ; Д. Д. Македонски, Б. Горановъ, Стояновичъ, въ времето на когото (1870-71 уч. г.) мжжкото класно училище имало 4 класа.

Въ класното училище сж учителствували преди освобождението ни и следнитѣ учители: Д. Мановъ, Хр. Ковачовъ, Никола Бойчевъ Чернокожовъ, Стояновъ, Ив. Расолковъ и Спасъ Тумпаровъ.

Отъ учителитѣ въ взаимното и първоначалното училище най-изпжкнала личность съ своята дейность и въ училището, и вънъ отъ него е софиянецътъ Манолъ Лазаровъ, баща на генералъ Лазаровъ. Други взаимни и първоначални учители съ заслуги къмъ учебното дѣло въ София сж: Сотиръ Антоновъ Иотовъ, Симеонъ Антоновъ, Т. Ангелаковъ, Ангелъ Маноловъ и Георги Стоянчевъ; а отъ учителкитѣ по-известни сж, освенъ Недѣля Петкова, Рахила Г. Баракъ, З. Тумпарова (съпруга на учителя Тумпаровъ, която е още жива и сега живѣе въ София) и Бона Димитрова, по мжжъ Иванова, съпруга на Ив. Ивановъ, бившъ секретарь на министерския съветъ.

* * *

Въ тоя отдѣлъ ще разгледаме всички учебни заведения, отворени въ София следъ освобождението ни, като почнемъ отъ детскитѣ училища и достигнемъ до висшитѣ учебни заведения — Софийския държавенъ университетъ, Свободния университетъ, Музикалната и Художествената академия.

Понеже едни отъ учебнитѣ заведения сж народни и се издържатъ отъ държавата, общината, Светия синодъ, Търг.-индустриалната камара и разни дружества; други сж инородни и иновѣрни, и се издържатъ отъ вѣроизповедни общини, членоветѣ на които сж български граждани, а трети сж пакъ инородни и иновѣрни, но се издържатъ или отъ правителствата на други държави, или отъ чуждестранни религиозни мисии — ще раздѣлимъ тоя отдѣлъ на два подотдѣла: народни и частни училища.

НАРОДНИ УЧИЛИЩА

Голѣмата часть отъ народнитѣ училища се намиратъ подъ ведомството на Министерството на народното просвѣщение, но има доста училища и подъ ведомството на другитѣ министерства. Ето защо ще разгледаме народнитѣ училища въ отдѣлни глави, споредъ министерствата, подъ ведомството на които се намиратъ.

А. МИНИСТЕРСТВО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

1. Основни училища.

Първиятъ законодателенъ актъ, съ който се урежда нашето учебно дѣло следъ освобождението ни, е Привремененъ уставъ за народнитѣ училища и учители и учението въ тѣхъ, изработенъ отъ нашия именитъ ученъ сънародникъ, панагюрецътъ Маринъ Дриновъ, професоръ въ Харковския университетъ, който следъ подписването на С.-Стефанския договоръ — 19. февруари 1878 г., е билъ управляющъ отдѣла на просвѣщението и духовнитѣ дѣла въ временното правителство на чело съ княза Дондуковъ-Корсаковъ, назначенъ за императорски комисарь. Споредъ тоя уставъ, утвърденъ на 29

августъ 1878 г., учебнитѣ заведения, предназначени да дадатъ първоначално образование на народа, сѫ три степени: първоначални училища съ 3-годишенъ курсъ, срѣдни или двукласни училища и главни или четирикласни училища (чл. 1). Учението въ първоначалното училище е задължително, а срѣдното и главното училище сѫ училища за незадължително първоначално учение.

Съ Закона за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата, приетъ отъ Народното събрание на 21 май 1880 г. и утвърденъ съ княжески указъ № 226 отъ 23 май с. г. въ времето на министра Ив. Гюзелевъ, курсътъ на първоначалното училище става четиригодишенъ съ 4 отдѣления (чл. 7), а вмѣсто двукласнитѣ и четирикласнитѣ училища се основаватъ трикласни, учението въ които трае три години и не е задължително.

Четиригодишенъ съ четири отдѣления остава курсътъ на първоначалното училище и при Закона за общественитѣ и частни училища, утвърденъ съ указъ № 2 отъ 30 януари 1885 г. въ времето на министра Р. Каролевъ, а съ Закона за народното просвѣщение, гласуванъ и приетъ отъ Народното събрание презъ декември 1891 г. и утвърденъ съ указъ № 164 отъ 14 декемвpи с. г. въ времето на министра Георги Живковъ, се внася въ първоначалното училище, наречено съ тоя законъ основно училище, една голѣма промѣна — учението въ него трае не четири, а шесть години и се дѣли на три курса: доленъ, срѣденъ и горенъ, всѣки единъ отъ които трае по две години и се състои отъ по две отдѣления. Програмата на горния курсъ е еднаква съ програмата на първитѣ два гимназиални класа и ученицитѣ, свършили VI отдѣление, минаватъ безъ изпитъ въ III гимназиаленъ класъ. Освенъ това, съ тоя законъ се уреждатъ и детски училища за деца отъ 3—6 години. А най-важното нововъведение на този законъ е, че съ него се отнема правото на училищнитѣ настоятелства да назначаватъ учителитѣ въ общинскитѣ, основни и класни училища — право, създадено и осветено въ епохата на възраждането и зачитано отъ всички закони, издадени следъ освобождението ни. Постановленията на тоя законъ за горния курсъ (V и VI отд.) на основното училище и за назначение на учителитѣ въ основнитѣ училища отъ окрѫжнитѣ училищни инспектори и въ класнитѣ отъ министерството, бидоха отмѣнени въ времето на министритѣ К. Величковъ и Ив. Вазовъ. Въ 1909 год. съ Закона за народното просвѣщение, утвърденъ съ указъ № 7 отъ 16 февруари с. г., въ времето на министра Н. Мушановъ, горниятъ курсъ на основнитѣ училища, възстановенъ отъ министра Д-ръ Ив. Шишмановъ, биде преименуванъ въ прогимназия, учението въ която трае три години, и съ измѣненията въ Закона за народното просвѣщение отъ 1921 год. въ времето на министра Ст. Омарчевски стана задължително за децата на всички български граждани — постановление, което е въ сила и сега.

а. Детски училища.

Първо детско училище (забавачница) въ София е отворено въ началото на 1888—89 уч. година. То е било образцово детско училище, отворено отъ държавата за хоспитация и практика на ученичкитѣ въ Софийската девическа гимназия по изучването на Фребеловата метода, въведена въ началото на сѫщата година въ гимназията. Това детско училище е сѫществувало до

края на 1900—901 уч. година, когато е приложена програмата за VII педагогически класъ. Презъ следната уч. година (1901—902) Софийското училищно настоятелство отворило едно детско училище съ 2 учителки и 20 ученика (11 момчета и 9 момичета). Това детско училище сѫществувало само една година и до 1905—906 уч. година въ София не е имало общинско детско училище. Презъ тая година училищното настоятелство открило едно детско училище съ 2 учителки и 62 деца (28 момчета и 34 момичета). Това училище е било отворено и презъ следната 1906—907 уч. година съ 2 учителки и 66 деца (33 момчета и 33 момичета). Презъ следнитѣ две учебни години пакъ не е имало въ София общинско детско училище, а презъ 1909—910, 1910—911 и 1911—912 Женското благотворително дружество „Евдокия" отворило и поддържало детско училище съ една учителка и 44 деца (24 момчета и 24 момичета) презъ първата година, 41 (20 момчета и 21 момичета) презъ втората и 54 деца (25 момчета и 30 момичета) презъ третата година, когато е имало и едно общинско детско училище съ една учителка и 43 деца (17 момичета и 26 момчета). Презъ следнитѣ две учебни години пакъ нѣма народно детско училище, а презъ 1914—915 сѫ открити две детски училища съ по една учителка. Едното отъ тия училища е било общинско и е имало 45 деца (18 момчета и 27 момичета), а другото е отворено и поддържано отъ дружество „Евдокия" и е имало 19 деца (11 момчета и 8 момичета). Презъ следнитѣ три учебни години пакъ нѣма нито едно детско народно училище, а презъ 1918—919 г. дружество „Евдокия" пакъ открива едно детско училище съ една учителка и 50 деца (33 момчета и 17 момичета). Презъ 1919—920 пакъ нѣма народно детско училище, но въ началото на 1920—21 уч. год. училищното настоятелство отворило 5 детски училища съ 5 учителки и 227 деца (97 момчета и 130 момичета). Отъ тогава училищното настоятелство се е стремило да увеличава броя на детскитѣ училища и, благодарение на тоя неговъ похваленъ стремежъ, София имаше презъ 1921—22 уч. година 10 детски училища, презъ 1922—23 уч. година — 15, презъ 1923—24, 1924—25 и 1925—26 уч. година — по 20, а презъ 1926—27 уч. година — 30 детски училища съ 30 учителки и 1,553 деца, отъ които 759 момчета и 794 момичета. Това голѣмо увеличение въ броя на детскитѣ училища се дължи предимно, па дори и изключително, на грижитѣ на училищнитѣ настоятелства и не се съмнѣваме, че тия похвални грижи ще продължатъ до тогава, до като столицата на България ще бѫде щастлива да види пълното приложение на чл. 27 отъ Закона за народното просвѣщение досежно детскитѣ училища.

б. Първоначални училища.

Съ рапорта си отъ 19 януари 1879 година софийскиятъ губернски училищенъ инспекторъ, Иосифъ Ковачевъ, по-после професоръ въ нашето Висше Училище, съобщава въ Министерството, че презъ 1878—79 уч. год., първа следъ освобождението ни учебна година, въ София е имало едно първоначално мѫжко училище съ 380 ученика и 7 учители, и едно първоначално девическо съ 160 ученички и 3 учителки. А презъ 1881—82 уч. год., споредъ рапорта на софийския окрѫженъ училищенъ инспекторъ отъ 31 май 1882 г., въ София е имало 5 училища съ 712 ученика и 354 ученички, обучавани отъ 14 учи-

тели и 4 учителки срещу 380 ученика и 160 ученички, 7 учители и 3 учителки презъ 1878—79 уч. година, т. е. презъ 1881—82 уч. год. броятъ на ученицитѣ е увеличенъ съ 87·74%, броятъ на ученичкитѣ — съ 118·75%, а изобщо броятъ на ученицитѣ и ученичкитѣ е увеличенъ съ 97·45%, а учителскиятъ персоналъ презъ сѫщата учебна година е увеличенъ съ 8 души — имало е 14 души учители и 4 учителки срещу 7 учители и 3 учителки презъ 1878—79 уч. год., т. е. едно увеличение отъ 80%.

Увеличението въ броя на ученици, ученички, учители и учителки въ софийскитѣ първоначални училища, а така сѫщо и въ броя на самитѣ училища е изразено нагледно отъ цифритѣ въ срещната таблица, която е една пълна картина за развоя на първоначалнитѣ училища въ столицата отъ 1884—85 учебна година до края на 1926—27 учебна година

Учебна година	Училища	Учители	Учителки	Всичко	Ученици	Ученички	Всичко
1884— 85	5	—	—	20	—	—	1150
1889— 90	9	—	—	36	1115	798	1913
1894— 95	16	44	44	88	2330	1770	4100
1899—900	16	32	60	92	2497	2048	4545
1904—905	15	47	65	112	3011	2872	5883
1909—910	20	59	84	143	3487	3192	6679
1914—915	22	85	83	168	4497	4212	8709
1919—920	24	90	120	210	5301	5430	10731
1924—925	32	97	167	264	4911	4715	9626
1925—926	32	79	161	240	4560	4257	8917
1926—927	36	76	162	238	4466	4097	8563

Отъ тая таблица можемъ да извадимъ следнитѣ заключения:

1. Срещу дветѣ първоначални училища въ София презъ 1878—79 уч. год. и 5-тѣ презъ 1884—85 уч. год., презъ 1926—27 уч. год. е имало 32, т. е. 30 повече, или едно увеличение въ сравнение съ 1878—79 уч. год. отъ 1500%, а въ сравнение съ 1884—85 уч. год. — 620%.

2. Срещу 10-тѣ души учители и учителки презъ 1878—79 уч. год., презъ 1926—27 уч. год. е имало 238 души, т. е. 228 души повече. Само учителитѣ сѫ се увеличили съ 69 души, а само учителкитѣ — съ 159 души. Тия увеличения, изразени въ проценти, сѫ: за цѣлия учителски персоналъ 2,280%, само за учителитѣ 943%, а само за учителкитѣ 5,300%. А направимъ ли това сравнение съ учителския персоналъ презъ 1924—25 уч. год., когато броятъ на учителитѣ и учителкитѣ въ софийскитѣ първоначални училища е билъ найголѣмъ, ще намеримъ, че увеличението за учители и учителки е 254 или 2,540%, само за учителитѣ е 90 или 1,286%, а само за учителкитѣ — 261 или 8,700%. Това увеличение е най-красноречиво доказателство за феминизирането на учителския персоналъ, започнало не отъ 1899—900 уч. год., както се вижда отъ цифритѣ въ таблицата, но три години по-рано — презъ 1895—96 уч. год., когато въ софийскитѣ училища е имало 36 учители и 53 учителки.

3. На единъ учитель или учителка сѫ се падали презъ 1878—79 уч. год. 45 деца, презъ 1884—85 уч. год. — 57 д., презъ 1899—900 уч. год. — 50 д., презъ 1904—5 год. — 55 д., презъ 1909—910 г. — 47 д., презъ 1814—15 г. — 52 д., презъ 1919—920 г. — 51 д., презъ 1924—25 г. — 40 д., презъ 1925—26 г. — 37 д., а презъ 1926—27 уч. год. — 36 деца. Понеже колкото по-малко ученици се падатъ срѣдно

на единъ учитель, толкова повече условия има за постигане на по-голѣмъ успѣхъ съ обучението въ училището, явно е, че отъ къмъ тази страна най-неблагоприятна година за софийскитѣ първоначални училища е била 1884—85 уч. год., когато на единъ учитель или на една учителка сѫ се падали срѣдно по 57 деца, а най-благоприятна е била учебната 1926—27 год., когато на единъ учитель или учителка сѫ се падали срѣдно по 36 деца.

4. Спремъ ли се върху броя на ученицитѣ, виждаме, че и той едновремено расълъ и презъ 1919—20 учебна година достига своя максимумъ — 10,731 ученици и ученички, а следъ това започва да намалява и презъ 1926—27 уч. год. е 8,563, т. е. съ 2,168 или съ 20·2% по-малко отъ 1919—20 уч. год. Това голѣмо намаление въ броя на ученицитѣ и ученичкитѣ въ първоначалнитѣ училища въ София е общо за първоначалнитѣ училища въ цѣла България и се дължи на войната, презъ време на която ражданията се намалиха извънредно много.

5. Като разглеждаме броя на ученицитѣ и ученичкитѣ, виждаме, че броятъ на последнитѣ презъ цѣлия периодъ отъ освобождението до края на 1926—27 уч. год. е по-малъкъ отъ броя на ученицитѣ. Едно щастливо изключение намираме само презъ 1919—920 уч. година, когато ученичкитѣ сѫ били съ 129 повече отъ ученицитѣ. За по-малкия брой на ученичкитѣ има две причини: 1) че броятъ на лицата отъ женския полъ, както въ цѣла България, тъй и въ София, е по-малъкъ отъ броя на лицата отъ мѫжкия полъ[1]) и 2) че родителитѣ сѫ се грижили по-малко за образованието на момичетата, а повече за образованието на момчетата си. Отъ сѫщитѣ цифри обаче виждаме, че постепенно съ културното повдигане на нашето семейство, се е намалявало и дори изчезнало влиянието на втората причина: презъ 1889—90 уч. год. момичетата сѫ съставлявали 41·76% отъ цѣлото училищно население (ученици и ученички), презъ 1909—910 уч. година тѣ сѫ били 47·79%, презъ 1914—915 уч. год. — 48·25%, презъ 1924—25 уч. година —49%.

6. Сравнимъ ли броятъ на ученицитѣ и ученичкитѣ презъ 1878—79 уч. год. съ броя имъ презъ 1926—27 уч. год., намираме, че презъ първата година той е съ 8,023 по-малъкъ отъ броя презъ втората или че презъ последната година ученицитѣ и ученичкитѣ сѫ се увеличили съ 1,485·7%; само ученицитѣ сѫ се увеличили съ 4,086 души или 1,075%, а само ученичкитѣ — съ 3,937 или съ 2,460%. А направимъ ли това сравнение помежду броя на ученицитѣ и ученичкитѣ презъ учебнитѣ 1878—79 и 1919—20 уч. год., когато той е достигналъ своя максимумъ, ще намеримъ, че ученицитѣ и ученичкитѣ сѫ били презъ последната година съ 10,191 или съ 2,053·9% повече отъ ученицитѣ и ученичкитѣ презъ първата година. Само ученицитѣ сѫ се увеличили съ 4,921 или съ 1,294%, а само ученичкитѣ — съ 5,270 или съ 3,294%. Тия цифри показватъ нагледно, колко голѣмъ успѣхъ е направила София въ

[1]) Въ София, споредъ преброяването презъ 1887 г., е имало 17,916 мѫже и 13,012 жени; споредъ преброяването въ 1892 година — 27,804 мѫже и 18,789 жени; споредъ преброяването въ 1900 год. — 38,190 мѫже и 29,599 жени; споредъ преброяването въ 1905 година — 45,832 мѫже и 36,789 жени; споредъ преброяването въ 1910 година — 55,635 мѫже и 47,177 жени, и споредъ преброяването презъ 1920 година — 81,308 мѫже и 72,722 жени.

областьта на първоначалното образование въ периода отъ освобождението до края на 1926—27 уч. година.

в. Прогимназии.

Въ началото на 1909—910 учебна година дотогавашниятъ горенъ курсъ на основното училище, а така сѫщо и трикласнитѣ училища и долниятъ курсъ на гимназиитѣ бидоха превърнати, както видѣхме, съ Закона за народното просвѣщение, утвърденъ съ указъ № 7 отъ 16. II. 1900 г., въ прогимназии, въ тоя имъ видъ, въ който ги имаме и днесъ, т. е. и като горенъ курсъ на основното училище, и като доленъ курсъ на гимназията. При това двояко назначение на прогимназията, и нейната цель е двояка, а именно тя има за цель да продължи дѣлото на първоначалното училище, като заякчи и разшири познанията, давани отъ него, като сѫщевременно подготви ученицитѣ за по-нататъшно образование — за постѫпване и следване въ гимназия и въ срѣдни специални училища.

Какъ е вървѣлъ развоятъ на прогимназиитѣ въ София, се вижда отъ следната таблица:

Учебна година	Прогимназии				Учит. персоналъ			Ученици			Свършили		
	Мѫжки	Девически	Смѣсени	Всичко	Учители	Учителки	Всичко	Момчета	Момичета	Всичко	Момчета	Момичета	Всичко
1909—910	7	6	—	13	112	64	176	2492	1746	4238	407	288	695
1914—915	7	6	—	13	84	120	204	3157	2420	5577	542	412	954
1919—920	—	—	13	13	72	138	210	3540	2926	6466	827	736	1563
1924—925	—	—	19	19	117	171	288	3777	3259	7036	753	725	1478
1925—926	—	—	19	19	102	163	265	3782	3207	6989	744	715	1459
1926—927	—	—	19	19	101	167	268	3655	3199	6854	—	—	1339

Отъ тая таблица можемъ да извадимъ следнитѣ заключения:

1. Прогимназиитѣ сѫ се увеличили въ последнитѣ учебни години съ 6: срещу 13-тѣ прогимназии презъ 1909—910 г., въ 1924—25 уч. год. е имало 19, колкото сѫ и сега.

2. Учителскиятъ персоналъ е постоянно увеличаванъ и презъ 1926—27 уч. год. е имало 92 учители и учителки повече отъ учителитѣ и учителкитѣ презъ 1909—910 уч. год., но отдѣлно само учителитѣ сѫ намалени — тѣ сѫ съ 11 души по-малко, а учителкитѣ сѫ увеличени съ 255% — тѣ сѫ съ 103 повече. Това показва, че и тукъ, въ прогимназиитѣ, учителкитѣ заематъ, както и въ първоначалнитѣ училища, по-голѣмата часть отъ учителскитѣ длъжности. Ще рече, че и тукъ учителскиятъ персоналъ е феминизиранъ: презъ 1909—910 уч. год. учителитѣ сѫ съставяли 67% отъ цѣлия учителски персоналъ, а учителкитѣ — 33%; пъкъ презъ 1926—27 уч. год. виждаме обратното — учителитѣ съставятъ 37% отъ цѣлия учителски персоналъ, а учителкитѣ — 63%.

3. Броятъ на ученицитѣ и ученичкитѣ се е увеличавалъ всѣко петилѣтие и всѣка година и презъ 1924—25 достига своя максимумъ—7,036, а следъ това започва да намалява и презъ 1926—27 уч. год. е имало 6,854 ученици и ученички, т. е. 182 души по-малко. Това намаление се дължи на намалението

на ученицитѣ и ученичкитѣ въ първоначалнитѣ училища — намаление, за което говорихме по-напредъ.

4. Сравнимъ ли броя на ученицитѣ и ученичкитѣ презъ двѣтѣ предѣлни години — 1909—910 г., годината, когато се основаха прогимназиитѣ, и последната, 1926—27 уч. год., ще намеримъ, че презъ последната уч. година е имало 2,616 ученици и ученички повече, отколкото презъ 1909—910 уч. год., или че имаме едно увеличение отъ 61·73%. Това увеличение само за момчетата е 1,163 или 46·67%, а само за момичетата е 1,453 или 83·2%, т. е. и въ прогимназиитѣ, както и въ първоначалнитѣ училища, и абсолютното, и процентното увеличение на момичетата-ученички е много по-голѣмо отъ увеличението на момчетата-ученици. Увеличението и въ общия брой на ученици и ученички, и отдѣлно въ броя само на ученицитѣ, и само на ученичкитѣ, е по-голѣмо презъ 1924—25 уч. год., когато тоя брой достига своя максимумъ—7,036. Това увеличение е 2,798 или 66% общо за ученици и ученички, 1,285 или 51% само за ученицитѣ и 1,513 или 87·6% за ученичкитѣ.

5. Спремъ ли се върху последната графа на таблицата, виждаме, че съразмѣрно съ увеличението броя на ученицитѣ и ученичкитѣ върви и увеличението на ония отъ тѣхъ, които сѫ свършили курса на прогимназиитѣ. Тѣхниятъ брой е достигналъ своя максимумъ презъ 1919—20 уч. год., когато сѫ свършили 1,563 души, отъ които 827 ученици и 736 ученички. Въ сравнение съ броя на свършилитѣ презъ 1909—10 уч. год., свършилитѣ презъ 1919—20 уч. год. сѫ били съ 868 души или съ 125% повече. Само ученицитѣ сѫ били съ 420 или съ 103·2% повече, а само ученичкитѣ — съ 448 души или съ 155·5%. Презъ 1926—27 уч. год. свършилитѣ прогимназиитѣ ученици и ученички сѫ съ 644 души или съ 93% повече отъ свършилитѣ презъ 1909—910 уч. год. Това голѣмо увеличение се дължи предимно на задължителностьта на учението въ прогимназиитѣ.

Въ това кѫсичко изложение за основнитѣ училища въ София би останала голѣма празнота, ако не се спремъ и върху два института, въ които се обучаватъ деца, подлежащи на задължително учение, но поради природни и придобити недостатъци не могатъ да се обучаватъ въ училищата за нормални деца. Тия институти сѫ: Институтътъ за глухонѣми деца и Институтътъ за слѣпи деца.

Институтъ за глухонѣми деца.

Тоя институтъ е отворенъ на 15 априлъ 1898 г. отъ германеца Фердинандъ Урбрихъ, отлично подготвенъ учитель за обучението на тия нещастни деца, глухонѣмитѣ, и предаденъ отъ сърдце и душа на това обучение. Презъ първата година Ф. Урбрихъ издържаше училището само съ свои лични средства, а презъ 1899 г. Министерството на народното просвѣщение му даде 1,800 лв. помощь, много малка за нуждитѣ на училището. Съзнавайки това, Министерството увеличи презъ 1900 г. помощьта на 2,000 лв., а презъ 1901 г. на 4,000 лв. Съ получването на тая помощь Ф. Урбрихъ, който не живѣеше и не работѣше за материални блага, а само за облекчение на тежката сѫдба на нещастнитѣ глухонѣми деца, отвори пансионъ за ученицитѣ въ своето едничко и първо по рода си училище въ България съ едничката цель, да бѫде винаги

помежду тѣхъ и да работи денонощно за развързването на тѣхния езикъ и, изобщо, за тѣхното възпитание. Едновременно съ работата си съ ученицитѣ, Ф. Урбрихъ се занимаваше и съ подготовката на български учители за извънредно трудната работа по обучението на глухонѣмитѣ. Подготовката на наши учители за обучение на глухонѣми деца се започна презъ 1903—904 уч. г., когато Министерството командирова въ училището на Ф. Урбриха двама първоначални учители, които бѣха и като негови ученици, и като негови помощници.

Въ началото на 1906—1907 уч. год., въ времето на министра Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, училището стана държавно и биде наречено Институтъ за глухонѣми деца. Неговиятъ основатель, Фердинандъ Урбрихъ, биде назначенъ за неговъ директоръ. Тоя институтъ, уреденъ образцово отъ Ф. Урбрихъ, сѫществува и до днесъ и тепърва що се развива. При него и сега има пансионъ и различни работилници, завеждани отъ майстори специалисти. Курсътъ на учението трае 9 години, последната отъ които е предназначена за специализация по оня занаятъ, който всѣки ученикъ е изучвалъ презъ изтеклитѣ четири години. Въ института се изучаватъ учебнитѣ предмети, предвидени въ програмата за първоначалнитѣ училища, като се отдѣля повече време за развитие на говора и за рисуване, моделиране, рѫчна работа и занаяти, а отъ началото на петата година всѣки подиръ обѣдъ ученицитѣ се занимаватъ изключително съ рѫчна работа и занаяти, и то такива, по които презъ първитѣ четири години сѫ проявили особни способности — момчетата съ кошничарство, рѣзбарство, столарство, обущарство, шивачество, а момичетата — съ бродерия, шевъ на горни и долни дрехи и пр.

Въ следната таблица даваме сведения за ученицитѣ и ученичкитѣ въ тоя институтъ за периода отъ 1906—1907 уч. год. до края на 1926—27 г., презъ което време институтътъ е билъ държавенъ.

Учебна година[1])	Ученици			Редовни учители			Лектори			Всичко	Учебна година	Ученици			Редовни учители			Лектори			Всичко
	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.			м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	
1906—907	21	9	30	5	—	5	1	1	2	7	1919—920	19	29	48	5	3	8	—	1	1	9
1907—908	26	11	37	5	—	5	2	1	3	8	1920—921	26	33	59	4	3	7	1	1	2	9
1908—909	27	12	39	5	—	5	2	—	2	7	1921—922	29	28	57	4	4	8	1	—	1	9
1909—910	33	20	53	7	—	7	1	—	1	8	1922—923	32	28	60	5	5	10	1	—	1	11
1910—911	34	23	57	9	—	9	1	—	1	10	2923—924	31	23	54	7	3	10	1	—	1	11
1911—912	34	23	57	9	—	9	1	—	1	10	1924—925	29	18	47	7	2	9	1	—	1	10
1913—914	32	24	55	7	2	9	1	—	1	10	1925—926	27	19	46	7	3	10	1	—	1	11
1914—915	30	25	55	7	3	10	1	—	1	11	1926—927	35	19	54	6	4	10	1	—	1	11
1918—919	13	18	31	5	3	8	—	1	1	9	1927—928	36	25	61	6	4	10	9	—	6	16

Макаръ курсътъ на учението въ института да е 9-годишенъ, но до сега не е имало ученици и ученички да следватъ деветата година, и то поради

[1]) Презъ учебнитѣ години 1912—13, 1915—16, 1916—17 и 1917—18 институтътъ е билъ затворенъ поради войнитѣ и поради това въ тая таблица нѣма сведения за тия години.

липса на мѣста за ателиета; освенъ това малка часть ученици сѫ следвали и по 8 години, защото повечето ученици сѫ изваждани преждевременно отъ института, за да се освободятъ мѣста за постѫпване на други деца. Ученицитѣ, изваждани преждевременно отъ института, сѫ избирани измежду ония, които сѫ напреднали най-много въ говора.

Ученицитѣ, следвали и излѣзли изъ института, сѫ се залавяли веднага на работа по занаята, който сѫ изучвали. И едни отъ тѣхъ сега сѫ добри обущари, други шивачи и шивачки, трети столари, четвърти машинописци, а петь души възпитаници на института сѫ следвали, като извънредни ученици, въ нашата Художествена академия и сѫ завършили успѣшно курса ѝ, като практици.

Институтъ за слѣпи деца.

Тоя институтъ е основанъ въ началото на 1905—906 уч. год. отъ министра Д-ръ Ив. Шишмановъ. Курсътъ на обучението и въ него трае 9 години и се изучаватъ всички учебни предмети, предвидени въ програмитѣ на първоначалнитѣ училища и прогимназиитѣ, като се обръща повече внимание на обучението по музика (пиано, цигулка и разни духови инструменти) и на изучването на разни занаяти. Може да се каже, че първитѣ 7 години сѫ предимно общообразователни, а последнитѣ две съставляватъ професионаленъ курсъ по музика и занаяти. И при тоя институтъ има пансионъ и работилници.

Институтътъ е далъ първия си випускъ въ края на 1914—915 уч. год., когато сѫ свършили 10 момчета. Отъ тогава до края на 1923—24 уч. год. сѫ свършили още 38 дущи, отъ които 10 момичета и 28 момчета. Следъ 1923—1924 уч. год. не е имало випускъ. Такъвъ ще има въ края на текущата уч. година на свършили 9-годишния курсъ.

По-голѣмата часть отъ свършилитѣ сѫ музиканти и като музиканти изкарватъ прехраната си. Останалитѣ сѫ занаятчии, предимно кошничари, четкари и рѣзбари. Успѣхътъ, постигнатъ въ областьта на тия занаяти отъ ученицитѣ въ института за слѣпи, е видѣлъ всѣки посетитель на урежданитѣ отъ управлението на училището изложби въ края на всѣка учебна година.

Въ насрещната таблица даваме сведения за учителския персоналъ и ученицитѣ въ тоя институтъ отъ основаването му до края на 1926—27 уч. година.

Отъ тая таблица можемъ да извадимъ следнитѣ заключения:

1. Броятъ на ученицитѣ е нарасълъ отъ 11 презъ 1905—906 уч. год на 74 презъ 1927—928 уч. год.

2. Увеличаванъ е и броятъ на учителския персоналъ — срещу двама души учители и единъ майсторъ презъ 1905—906 уч. год., презъ 1927—928 уч. год. имаме 8 души редовни учители и учителки, 7 лектори и 2 майстори.

3. Въ първитѣ две години институтътъ е посещаванъ само отъ момчета, а отъ началото на третата учебна година постѫпватъ и момичета, броятъ на които е билъ винаги по-малъкъ отъ броя на момчетата.

Учебна година	Ред. уч-ли		Лектори		Практикан.		Мэйстори	Ученици			Учебна година	Ред. уч-ли		Лектори		Практикан.		Майстори	Ученици		
	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.		Момч.	Момич.	Всичко		м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.		Момч.	Момич.	Всичко
1905—906	2	—	—	—	—	—	1	11	—	11	1917—918	2	4	—	—	1	—	—	31	12	43
1906—907	3	—	—	—	—	—	1	18	—	18	1918—919	4	3	—	—	—	—	—	28	9	37
1907—908	4	—	2	—	1	—	—	29	—	29	1919—920	3	3	—	—	1	—	—	30	10	40
1908—909	5	—	2	—	1	1	—	38	5	43	1920—921	3	4	—	—	1	—	—	26	12	38
1809—910	3	—	2	—	3	—	—	36	6	42	1921—922	4	5	—	—	1	—	—	36	12	48
1910—911	4	—	1	—	—	—	—	39	9	48	1922—923	3	2	3	—	3	1	1	34	10	44
1911—912	5	2	—	—	—	—	—	42	9	51	1923—924	2	3	3	—	2	2	2	35	14	49
1912—913	3	2	—	—	2	1	—	32	7	39	1924—925	4	4	4	—	1	1	1	37	17	54
1913—914	3	2	—	—	—	—	—	43	12	55	1925—926	3	4	8	—	—	3	1	40	18	58
1914—915	4	5	—	—	1	—	—	47	12	59	1926—927	4	4	8	—	—	3	2	48	21	69
1915—916	2	5	—	—	1	—	—	31	12	43	1927—928	4	4	7	—	—	2	2	54	20	74
1916—917	2	5	—	—	1	—	—	27	11	38											

2. Срѣдни училища.

Споредъ Закона за народното просвѣщение (чл. 113), срѣднитѣ училища, които се намиратъ подъ ведомството на Министерството на народното просвѣщение, сѫ, както въ цѣла България, тъй и въ София, два вида: общообразователни (гимназии) и специални (педагогически училища). Тѣ сѫ мѫжки, девически и смѣсени. Въ София нѣма смѣсени гимназии: има само мѫжки и девически. При една отъ девическитѣ гимназии — Трета образцова — има и педагогически отдѣлъ.

а. Държавни мѫжки гимназии.

Първа държавна мѫжка гимназия. — Видѣхме, че нашиятъ именитъ сънародникъ, Маринъ Дриновъ, е уредилъ нашитѣ основни училища. Ала неговата дейность не се ограничава само съ уредбата на тия училища: той решилъ да отвори и отворилъ и мѫжки гимназии (класически и реални), и девически гимназии, и духовни училища. Класическитѣ гимназии сѫ били две: една въ София и една въ Габрово. Софийската класическа гимназия е отворена на 7 януари 1879 година въ находящето се при църквата Св. Недѣля Софийско общинско училище, построено, както видѣхме, презъ 1849 г. и ремонтирано презъ 1857 год. отъ Ив. Николаевичъ Денкоглу. Отварянето на гимназията станало на 7 януари 1879 г. отъ първия ѝ директоръ Георги Стаменовъ. При отварянето си гимназията е имала два класа. Въ първия класъ постѫпили 76 ученика, а въ втория — 30 ученика. Учителскиятъ персоналъ се състоялъ отъ трима души: Димитъръ В. Македонски, добилъ образованието си въ училището въ Куру-Чешме (Цариградъ); Тончо Мариновъ, свършилъ Габровската гимназия, и Димитъръ Шурбановъ, свършилъ Цариградския лицей.

Въ началото на всѣка нова учебна година е откриванъ по единъ новъ класъ, и тъй гимназията се е развивала, та въ началото на 1883—84 уч. година

е откритъ и VII кл., а въ края на сжщата година е билъ произведенъ първиятъ зрѣлостенъ изпитъ и гимназията дала първия си випускъ, броящъ 7 души.

До края на 1885—86 уч. година гимназията е била само класическа, а въ началото на 1886—87 уч. година се отваря и реаленъ отдѣлъ, и то само съ IV класъ. Въ началото на всѣка нова учебна година е откриванъ въ тоя отдѣлъ по единъ новъ, по-горенъ класъ, а въ началото на 1889—90 уч. година е откритъ и VII реаленъ класъ. Въ края на сжщата учебна година е произведенъ зрѣлостенъ изпитъ и за ученици отъ реалния отдѣлъ. На тоя изпитъ сж допуснати отъ 18-тѣ седмокласници само 10 души, и всички сж го издържали.

Следъ откриване на реалния отдѣлъ, броятъ на ученицитѣ започналъ да се увеличава всѣка година твърде много и въ началото на 1896—97 уч. год. достигналъ своя максимумъ — 1,924 ученика. Това извънредно голѣмо увеличение въ броя на ученицитѣ налагало раздѣлянето на гимназията на две гимназии, но, понеже въ бюджета нѣмало кредитъ за втора гимназия, Министерството открило въ квартала Три кладенци две трикласни училища, които били клонове на гимназията. Въ началото на 1898—99 уч. година броятъ на ученицитѣ въ гимназията и въ двете трикласни училища достига 2,200; поради това Министерството открива още едно трикласно училище на ул. Витошка. Въ началото на 1902—903 уч. година само въ гимназията постжпили 1,208 ученика. Въ интересъ на възпитанието и образованието на ученицитѣ, въ интересъ и на дисциплината, Министерството решило да отвори II гимназия.

Уредбата на I Софийска мжжка гимназия, а така сжщо и на всички гимназии въ България, отъ първитѣ години на освобождението ни — отъ времето на М. Дринова и министритѣ Ив. Гюзелевъ и М. Сарафовъ — се запазва и съ Закона за общественитѣ и частни училища на министра Р. Каролевъ, и съ Закона за народното просвѣщение на министра Г. Живковъ. И до началото на 1909—910 уч. година, както тая гимназия, тъй и всички мжжки гимназии въ Царството сж седмокласни и се състоятъ отъ два курса: доленъ отъ три учебни години (I, II и III кл.) и горенъ отъ четири години (IV, V, VI и VII кл.). Само съ Закона за основното и срѣдното образование на министра Н. Апостоловъ долниятъ гимназиаленъ курсъ бѣ увеличенъ отъ 3 на 4 години и бѣ нареченъ прогимназиаленъ, а горниятъ бѣ намаленъ отъ 4 на 3 години; обаче тази промѣна не се приложи, защото самиятъ законъ не бѣ приложенъ.

Коренна промѣна въ уредбата на мжжкитѣ гимназии, следователно и въ уредбата на I Софийска мжжка гимназия, се направи отъ министра Н. Мушановъ съ Закона за народното просвѣщение, утвърденъ съ указъ № 7 отъ 16. II. 1909 год. Съ този законъ както мжжкитѣ, тъй и девическитѣ гимназии станаха петокласни съ петгодишенъ курсъ и се установиха три гимназиални отдѣла: реаленъ, класически и полукласически. Въ I гимназиаленъ класъ на кой да е отдѣлъ се приематъ ученици, свършили прогимназия.

Съ Закона за измѣнение на нѣкои членове отъ Закона за народното просвѣщение презъ 1921 г. министъръ Ст. Омарчевски внесе нова промѣна въ уредбата на гимназиитѣ: отъ първитѣ три гимназиални класа създаде новъ типъ училища — реалки, съ тригодишенъ курсъ, та гимназията остана само съ два класа — IV и V — всѣки единъ по една година — време, досущъ недостатъчно както за реалния, тъй и за класическия и полукласическия отдѣлъ,

и затова съ измѣненията на Закона за народното просвѣщение, утвърдени съ указъ № 193 отъ 6 августъ 1924 г. въ времето на министра Ал. Цанковъ, постановленията въ сѫщия законъ за реалкитѣ се отмѣниха и курсътъ на гимназиитѣ стана пакъ петгодишенъ съ петь класа (IV, V, VI, VII и VIII класове) и съ три типа програма: съ латински и гръцки, само съ латински и безъ тия езици за тритѣ гимназиални отдѣла — класически, полукласически и реаленъ.

Въ продължение на цѣлия периодъ отъ 1883—84 уч. година, когато гимназията е дала първия си випускъ, до края на 1926—27 уч. година тая гимназия сж свършили съ зрѣлостенъ изпитъ 3,492 души.

Втора държавна мжжка гимназия. — Както казахме по-горе, Министерството решило презъ 1903 година — и то по ходатайство на директора на I мжжка гимназия, Ст. Станимировъ, да отвори втора мжжка гимназия и предвидѣло нужния за поддържането на тази гимназия кредитъ въ бюджета за 1903 финансова година. Презъ ваканцията на 1903 г. е наето зданието на Тома Малковъ на ул. Витошка, въ което втора гимназия се помѣщава и сега. За директоръ на гимназията е назначенъ учительтъ въ I мжжка гимназия, Владимиръ Дяковичъ, подъ ржководството на когото е приготвена презъ ваканцията нужната училищна покжщнина, и въ началото на новата 1903—904 уч. година става тържествено откриването на новата гимназия съ водосветъ и речи, произнесени отъ министра Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ и отъ директора.

При откриването си гимназията започва своята учебно-възпитателна работа при образцовъ редъ и дисциплина съ 449 ученика и 31 учители.

Броятъ на ученицитѣ се е постепенно увеличавалъ и презъ учебната 1918—919 год. достига своя максимумъ — 823 или съ 374 души повече отъ броя на сжщитѣ при основаването на гимназията. Следъ тая година настжпва едно постепенно намаление и презъ 1926—27 уч. год. въ гимназията е имало 679 ученика. Отъ отварянето си до края на 1926—27 уч. год. гимназията е дала 24 випуска, които броятъ 1,791 ученика, завършили курса ѝ съ зрѣлостенъ изпитъ.

Трета държавна мжжка гимназия „Вилиямъ Гладстонъ".— Тази гимназия е открита въ началото на 1906—907 уч. год. и то най-напредъ като клонъ на I мжжка гимназия, защото не е билъ предвиденъ нужниятъ кредитъ за издържането ѝ, а отъ 1 януари 1907 г. става напълно самостоятелна. При отварянето си тя е имала 3 отдѣла: реаленъ, класически и търговски (само съ IV кл.), съ 20 паралелки, 763 ученика и 45 учители. Първиятъ директоръ на тая гимназия е Ив. Владимировъ.

При отварянето си гимназията е била помѣстена въ частно здание, а на 21 септември 1909 год. е настанена въ новото държавно здание на улица Пиротска, предназначено за втора гимназия, защото въ 1905 г., когато е започната постройката, третата гимназия не е сжществувала, но въ 1909 г., когато постройката е свършена, зданието е дадено на трета гимназия, защото нейнитѣ ученици сж били предимно отъ квартала Три кладенци.

На 16 декември 1909 г., по случай 100-годишнината отъ рождението на великия човѣколюбецъ и още по-великъ дѣецъ за освобождението на България, именития английски държавникъ Вилиямъ Гладстонъ, учителскиятъ съветъ решилъ, гимназията да носи на вѣчни времена името „III Софийска държавна мжжка гимназия Вилиямъ Гладстонъ". На 4 януари 1910 г. станало

СОФИЯ

тържественото освещение на новото гимназиално здание. По тоя случай, следъ водосвета, сѫ произнесени прочувствени речи отъ министра Мушановъ и директора Д-ръ Мл. Панчевъ.

Броятъ на ученицитѣ и въ тая гимназия постоянно се увеличавалъ и презъ 1918—919 уч. год. достига своя максимумъ — 1,123. Следъ тая година настѫпва едно намаление и презъ 1921—22 уч. година ученицитѣ сѫ били 769 души; но отъ следната уч. година ученицитѣ започватъ наново да се увеличаватъ и презъ 1926—27 уч. год. сѫ били 980 души. Ще рече, че презъ тая учебна год. ученицитѣ сѫ били съ 217 души повече отъ ученицитѣ при отварянето на гимназията, а съ 143 по-малко отъ ученицитѣ презъ 1918—19 уч. год. Отъ отварянето си до края на 1926—27 уч. год. гимназията е дала 21 випускъ, които броятъ 2,179 души, свършили курса ѝ съ зрѣлостенъ изпитъ.

* * *

Въ следната таблица даваме сведения за учителския персоналъ и ученицитѣ въ тритѣ мѫжки гимназии въ столицата за цѣлия периодъ отъ отварянето на първата мѫжка гимназия — 1 януари 1879 год.—до края на 1926—27 уч. год. Тия сведения сѫ на периоди отъ по 5 години и показватъ броя на ученицитѣ, постѫпили въ началото и въ течение на учебната година. Тия сведения рисуватъ най-ясна картина за развитието на мѫжкитѣ гимназии въ столицата.

Учебна година	I гимназия			II гимназия			III гимназия		
	Ученици		Учители	Ученици		Учители	Ученици		Учители
	Постѫпили	Свършили		Постѫпили	Свършили		Постѫпили	Свършили	
1878— 79	111	—	4	—	—	—	—	—	—
1883— 84	178	7	—	—	—	—	—	—	—
1888— 89	517	8	—	—	—	—	—	—	—
1893— 94	762	30	—	—	—	—	—	—	—
1898— 99	1299	64	—	—	—	—	—	—	—
1903—904	869	133	—	449	25	31	—	—	—
1908—909	818	97	45	543	70	36	914	44	46
1913—914	1085	56	51	713	59	42	919	44	37
1918—919	1448	157	81	714	92	48	1123	158	43[1])
1923—924	671	89	70	644	67	46	935	121	57[2])
1925—926	779	97	68	632	77	46	964	148	60[3])
1926—927	848	103	58	679	177	48	980	137	49

Отъ тая таблица можемъ да извадимъ следнитѣ заключения:

1. Ученицитѣ въ софийскитѣ мѫжки гимназии сѫ били най-много презъ 1913—14 уч. год., когато броятъ имъ е достигналъ своя максимумъ — 3,275. Сравнимъ ли това число съ броя на ученицитѣ презъ 1878—79 уч. година, намираме една разлика отъ 3,164, а това ще рече, че презъ 1913—14 уч. год.

[1]) Отъ тѣхъ 4 души лектори на урокъ.
[2]) „ „ 3 „ „ „ „
[3]) „ „ 6 „ „ „ „

ученицитѣ въ столичнитѣ гимназии сѫ били съ 3,164 или съ 2,850% повече отъ ученицитѣ презъ 1878—79 уч. год. Сравнимъ ли броя на ученицитѣ презъ 1878—79 уч. год. съ броя на ученицитѣ презъ 1926—27 уч. год., намираме, че презъ последната година ученицитѣ въ София (2,507) сѫ били съ 2,396 или съ 2,159% повече отъ ученицитѣ презъ първата година.

2. Броятъ на ученицитѣ, свършили съ зрѣлостенъ изпитъ, е най-голѣмъ презъ 1926—27 уч. год. — 417, и презъ 1918—19 уч. година — 407.

3. Броятъ на учителитѣ не е съразмѣренъ съ броя на ученицитѣ: презъ 1918—19 уч. год. при 3,275 ученика е имало 130 учители, а презъ 1926—27 уч. год., когато ученицитѣ сѫ 2,507 или съ 23% по-малко, е имало 155 души учители, когато и тѣ е трѣбвало да бѫдатъ намалени съ сѫщия процентъ (23) и вмѣсто 130 да останатъ 101.

4. Тая несъразмѣрность помежду броя на ученицитѣ и учителитѣ не е еднаква въ тритѣ гимназии: презъ 1923—24 уч. год. въ III гимназия е имало на 935 ученика 54 учители, въ II гимназия на 644 ученика 46 учители, а въ I гимназия на 671 ученика — 70 учители. Презъ 1925—26 уч. год. въ III гимназия на 964 ученика е имало 54 учители (безъ лекторитѣ), а въ първа гимназия на 779 ученика е имало 68 учители. Сѫщо и презъ 1926—27 уч. год.: въ III гимназия при 980 уч. е имало 49 учители, а въ I гимназия при 848 уч., т. е при 132 уч. по-малко, е имало 58 учители. На какво се дължи тоя много печаленъ фактъ при сегашното много тежко финансово положение на България? . . .

б. Държавни девически гимназии.

Първа държавна девическа гимназия. — Управляющиятъ отдѣла на народното просвѣщение и духовнитѣ дѣла, Маринъ Дриновъ, е ималъ намерение да отвори въ северна България две девически гимназии — една въ София и една въ Търново, обаче не успѣлъ да отвори тия гимназии, навѣрно за това, защото не е могълъ да намери учители. Ето защо девическата гимназия въ София е отворена въ началото на 1879—80 уч. година въ времето на втория министъръ на просвѣщението Д-ръ Атанасовичъ. Понеже Министерството не е могло да намери лице за инспекторъ (директоръ) на гимназията, назначенъ е протоиерей Тодоръ С. Митовъ за подинспекторъ, като му възложили да преподава законъ Божи и география.

При отварянето си гимназията е имала само два класа — I и II, съ 41 ученички, отъ които само 4 сѫ били родомъ отъ София. Учителскиятъ персоналъ се е състоялъ отъ Мария Шишеджиева, Георги Прошекъ, Мария Юрданова и Николай Николаевъ. Съ Закона за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата, приетъ отъ Народното събрание на 21 май 1880 г. и утвърденъ съ указъ № 226 отъ 23 май с. г., министъръ Ив. Гюзелевъ преименувалъ девическитѣ гимназии въ девически учителски семинарии, предназначени да приготовляватъ учителки за първоначалнитѣ училища. Тѣхниятъ курсъ е билъ петгодишенъ и сѫ имали по петь класа, отъ които последниятъ, петиятъ класъ е билъ специаленъ педагогически класъ. Както Софийската, тъй и Търновската девически учителски семинарии сѫ дали първия си випускъ въ края на 1882—83 уч. година, когато въ софийската девическа семинария сѫ издържали изпитъ за свършенъ курсъ 12 девици.

Отъ 1 септември 1888 г. Софийската девическа семинария се преименува въ девическа гимназия съ шестгодишенъ курсъ. Съ увеличението на курса съ още една година се измѣня и програмата на гимназията и то само за горнитѣ три класа (IV, V и VI), като редомъ съ другитѣ предмети се въвежда и Фребелова метода, та свършилитѣ гимназията да могатъ да бѫдатъ учителки не само въ първоначалнитѣ училища, но и въ забавачницитѣ. Споредъ промѣнитѣ въ програмата, двата горни класа — V и VI, сѫ били предимно педагогически. Презъ първото полугодие на VI класъ ученичкитѣ отъ тоя класъ сѫ присѫтствували на образцовитѣ уроци, държани отъ учителя по педагогика по всѣки учебенъ предметъ въ първоначалнитѣ училища, а презъ второто полугодие сѫщитѣ ученички се упражнявали въ преподаване пакъ по всички учебни предмети въ отдѣленията на първоначалнитѣ училища и пакъ подъ рѫководството на учителя по педагогика. За хоспитиране и практика по Фребелова метода е отворена, както видѣхме по-напредъ, едновременно съ откриване на VI класъ, и образцова забавачница, а за хоспитиране и практика по предметитѣ въ първоначалнитѣ училища Министерството образувало отъ 1 септември 1898 год. образцово първоначално училище. За цельта послужило общинското първоначално училище „Неофитъ Рилски“. Преди това ученичкитѣ сѫ хоспитирали и практикували въ общинскитѣ първоначални училища „Сава Филаретовъ“, „Денкоглу“ и „Неофитъ Рилски“. Презъ 1889—90 уч. год. въ гимназията се въвежда — и то пакъ само за горнитѣ три класа — нова програма, съ която се увеличаватъ главно часоветѣ по педагогическитѣ прѣдмети, учебниятъ материалъ по тия предмети и часоветѣ по хоспитация и практика на ученичкитѣ.

Въ времето на министра К. Величковъ уредбата на девическитѣ гимназии се основно промѣня: съ Закона за срѣдно девическо образование, утвърденъ съ указъ № 10 отъ 20 февруари 1897 г., девическитѣ гимназии ставатъ седмокласни и се състоятъ отъ два курса: доленъ — петгодишенъ, и горенъ — двегодишенъ. Горниятъ курсъ се състои отъ два отдѣла — общообразователенъ и педагогически, а общоообразователниятъ се раздѣля на два клона — наученъ и литературенъ. Долниятъ курсъ, петокласното училище, дава образование, необходимо за една просвѣтена съпруга, домакиня и майка; общообразователниятъ въ горния отдѣлъ има за цель да даде нужната подготовка на ония девици, които ще следватъ въ висши училища, а педагогическиятъ отдѣлъ — да приготовлява учителки за основнитѣ училища.

Както въ Софийската първа мѫжка гимназия, тъй и въ Софийската първа девическа гимназия, броятъ на ученицитѣ се е увеличавалъ всѣка година и поради това въ началото на 1896—97 уч. год. сѫ отворени две трикласни девически училища, като клонове на гимназията. Едното отъ тия трикласни училища е имало петь паралелки и се е помѣщавало въ частно здание на ул. Леге, а другото е имало 6 паралелки и се е помѣщавало сѫщо въ частно здание на ул. Срѣдна гора. Презъ 1898—99 уч. год. клонътъ на ул. Леге е премѣстенъ на ул. Санъ-Стефано, а клонътъ въ ул. Срѣдна гора е премѣстенъ на ул. Софроний и Булевардъ Фердинандъ въ зданията на братя Блажеви, които държавата откупи презъ 1901 год. и сега служатъ за помѣщение на III софийска образцова девическа гимназия. При тия два клона, които отъ

1 септември 1901 г. станаха самостоятелни училища, се откриваха постепенно нови класове и презъ 1903—904 уч. год. и двѣтѣ бѣха шестокласни училища, едно отъ които по-после се разви въ педагогическо училище, а другото — въ пълна гимназия.

Коренни преобразования на девическитѣ гимназии въ Царството се направиха въ времето на министра Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ: съ Закона за срѣдното девическо образование, утвърденъ съ указъ № 9 отъ 12 февруари 1904 г., той уреди девическитѣ гимназии и педагогическитѣ училища по типа на мѫжкитѣ, т. е. приравни напълно девическитѣ гимназии съ мѫжкитѣ. Споредъ тоя законъ, петгодишниятъ доленъ курсъ на девическитѣ гимназии става тригодишенъ, а горниятъ курсъ става четиригодишенъ, вмѣсто дотогавашния, споредъ закона на Величковъ, двегодишенъ, като при долния курсъ могатъ да се откриятъ по единъ или два класа съ професионаленъ характеръ. Възъ основа на тоя законъ, министъръ Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ преобразува отъ 1 септември 1905 г. съ окрѫжно № 7852 отъ 24 юни с. г. I софийска гимназия заедно се IV-класното училище на ул. Санъ-Стефано въ пълна общообразователна гимназия по типа и съ програмата на мѫжкитѣ гимназии, а II софийска девическа гимназия, отворена въ началото на 1903—904 уч. год., преобразува заедно съ VI-класното девическо училище „Мария Луиза“ въ квартала Три кладенци, въ девическо педагогическо училище по типа и съ програмата на мѫжкитѣ педагогически училища.

Следъ това реформиране на девическитѣ гимназии, всички промѣни и реформи, за които говорихме въ главата за мѫжкитѣ гимназии, се отнасятъ и до девическитѣ гимназии, та нѣма нужда да го повтаряме тукъ, защото девическитѣ и мѫжкитѣ гимназии иматъ отъ 1905 год. и до днесъ една и сѫща уредба, и една и сѫща програма.

До края на 1926—27 уч. год. въ I софийска държавна девическа гимназия сѫ свършили съ изпитъ за свършенъ курсъ или съ зрѣлостенъ изпитъ 4,106 девици, отъ които 89 сѫ свършили отъ 1882—83 уч. год. до 1886—87 уч. г. V-класната гимназия, наричана девическа учителска семинария, 626 сѫ свършили отъ 1887—88 уч. год. до 1899—900 уч. год. VI-класна гимназия, 1,169 сѫ свършили отъ 1900—901 уч. год. до края на 1908—909 уч. година VII-класна гимназия, а 2,222 сѫ свършили отъ 1909—910 уч. год. до 1926—27 уч. година VIII-класната гимназия.

Втора софийска държавна девическа гимназия. — Тая гимназия е образувана отъ непълната гимназия, шестокласното девическо училище на улица Санъ-Стефано, като при това училище е отворенъ въ началото на 1909—910 уч. година и VII гимназиаленъ класъ. При откриването си тая гимназия е имало 380 ученички, а презъ 1926—27 уч. година — 938, т. е. броятъ на ученичкитѣ се е увеличилъ съ 558 или 146·9%. До края на 1926—27 уч. год. въ тази гимназия сѫ свършили съ зрѣлостенъ изпитъ 2,371 ученички.

Трета образцова държавна девическа гимназия и Девическо педагогическо училище. — Тая девическа гимназия е втората по хронологиченъ редъ девическа гимназия въ София. Макаръ още въ началото на 1896—97 уч. г. да сѫ се образували, както видѣхме, 2 клона на I дев. гимназия, но броятъ

на ученичкитѣ въ тая гимназия постоянно се е увеличавалъ и въ 1901—902 уч. год. достига цифрата 1,168. Това голѣмо увеличение на ученичкитѣ, раздѣлени на 32 паралелки, поставя предъ Министерството на народното просвѣщение въпроса за откриване въ столицата на втора държавна девическа гимназия. Тоя въпросъ биде разрешенъ отъ министра Александъръ Радевъ, който предвидѣ въ бюджета на Министерството за 1903 финансова година нужния кредитъ за заплата на директоръ и секретарь-отчетникъ на новата гимназия. Отварянето на гимназията стана въ времето на министра Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ на 22 септември с. г. съ водосветъ и речи, произнесени отъ министра и директора, Д-ръ Г. Паунчевъ.

Тая гимназия биде превърната въ началото на 1905—906 учебна година въ педагогическо училище, а презъ 1922—923 уч. год. къмъ педагогическото училище се прибавиха и гимназиални класове и училището се нарече Трета държавна образцова девическа гимназия и педагогическо училище. Тя се нарече и нарича „образцова", защото до преди три години въ нея хоспитираха и практикуваха ония студенти и студентки отъ Държавния университетъ, които се приготовляватъ за учители и учителки, а отъ три години насамъ или по-точно отъ 1924—925 уч. год. насамъ, въ нея хоспитиратъ и практикуватъ всички стажанти и стажантки за учители въ срѣднитѣ училища.

Въ първата година на откриването си тая гимназия е имала 500 ученички. Презъ 1913—914 уч. г. въ нея е имало най-много ученички — 862. Следъ тая година броятъ на ученичкитѣ е намалявалъ и презъ 1926—27 уч. год. е билъ 513. До края на 1926—27 уч. год. въ тая гимназия и педагогическо училище сѫ свършили съ зрѣлостенъ изпитъ 1,296 педагогическия отдѣлъ, 124 реалния отдѣлъ и 84 полукласическия отдѣлъ. Всичко 1,404.

* * *

Развоятъ на девическитѣ гимназии въ столицата се вижда най-ясно въ насрещната таблица, въ която даваме сведения за учителския персоналъ и за ученичкитѣ, постѫпили въ началото и въ течение на учебната година и свършили гимназията и педагогическото училище. Тия сведения даваме за всѣки петгодишенъ периодъ отъ отварянето на първа девическа гимназия до края на 1926—27 учебна година.

Отъ тая таблица можемъ да извадимъ следнитѣ заключения:

1. Броятъ на ученичкитѣ въ тритѣ гимназии е билъ презъ 1926—27 уч. год. най-голѣмъ — 2,636, т. е. съ 2,595 или съ 6,302°/₀ повече отъ ученичкитѣ презъ 1879—80 уч. год.

2. Броятъ на абитуриенткитѣ отъ тритѣ гимназии е най-голѣмъ презъ 1924—25 уч. година — 364 срещу 20 абитуриентки презъ 1884—85 уч. год., т. е. съ 344 или 1,720°/₀ повече.

3. Учителскиятъ персоналъ въ III гимназия е увеличенъ въ последнитѣ три години извънредно много: срещу 32-та учители и учителки презъ 1919—20 уч. год., презъ 1924—25 уч. год. има 78, презъ 1925—26 уч. год. — 88, а презъ 1926—27 уч. год. — 151, когато броятъ на ученичкитѣ е почти еднакъвъ. Това увеличение се дължи на учителитѣ-кандидати, които стажуватъ само въ тази гимназия, а редовнитѣ учители сѫ намалени въ сравнение съ 1919—920 учебна година.

Учебна година	Първа гимназия					Втора гимназия					Трета гимназия				
	Ученички		Учит. персон.			Ученички		Учит. персон.			Ученички		Учит. персон.		
	Постъпили	Свършили	м.	ж.	вс.	Постъпили	Свършили	м.	ж.	вс.	Постъпили	Свършили	м.	ж.	вс.
1879— 80	41	—	4	3	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884— 85	195	20	9	12	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1889— 90	207	17	6	17	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1894— 95	720	47	13	20	33	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1899—900	855	138	24	46	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1904—905	791	—	24	23	47	—	—	—	—	—	515	61	16	10	26
1909—910	540	84	13	19	32	366	82	—	—	—	456	83	18	10	28
1014—915	1041	98	21	27	48	680	110	16	21	37	758	61	19	24	43
1919—920	1115	107	6	62	68	1037	205	10	68	78	469	25	8	24	32
1924—925	1149	142	17	58	75	836	122	7	53	60	438	100	46	32	78
1925—926	1146	167	22	58	80	837	113	9	50	59	470	66	30	58	88
1926—927	1268	139	18	55	73	855	128	9	50	59	513	96	70	81	151

* * *

Къмъ срѣднитѣ училища можемъ да причислимъ и следнитѣ училища:

1. Драматическа школа при Народния театъръ, отворена на 1 септември 1925 год. Тя се намира подъ управлението на главния режисьоръ на театра и има двегодишенъ курсъ. Постъпване въ школата става съ приеменъ изпитъ. Презъ 1925—26 уч. год. школата е посещавана отъ 14 ученика и 14 ученички, а презъ 1926—27 уч. год. — отъ 20 ученика и 20 ученички. Преподавателскиятъ персоналъ се е състоялъ и презъ двѣтѣ години отъ 10 души.

2. Българска драматическа школа на К. Сагаевъ, отворена въ началото на 1921—22 уч. година. Има два курса — общъ и режисьорски. И двата курса сѫ двегодишни. Започнала съ 24 ученика и 12 ученички въ общия отдѣлъ, презъ 1926—27 уч. год. тая школа е имала въ края на зимното полугодие само 13 ученици, а въ края на лѣтното 1 ученичка и 4 ученика. Режисьорскиятъ курсъ е закритъ въ края на 1924—25 уч. година. Тая школа сѫ свършили отъ отварянето ѝ до края на 1926—27 уч. година 24 души.

3. Курсове на свещеникъ Михайловъ, отворени въ началото на 1915—16 уч. год. съ цель да се даде прогимназиално и гимназиално образование на лица, които не сѫ имали възможность да следватъ въ народнитѣ прогимназии и гимназии. При отварянето си тия курсове сѫ имали само три прогимназиални класа съ 20 ученика, а презъ 1921—22 уч. год. сѫ отворени и всички гимназиални класове съ 100 ученика. Тогава курсоветѣ сѫ затворени по заповедь отъ Министерството, а презъ 1923—24 уч. год. сѫ отворени наново съ шесть класа и 101 ученика; презъ 1924—25 уч. год. сѫ отворени VII и VIII класове и въ всички класове е имало 127 ученика, а презъ 1926—27 уч. год. ученицитѣ въ всички класове сѫ били 211.

3. Полувисши училища.

Учителски институти.

Съ Закона за народното просвѣщение отъ времето на министра Н. Мушановъ се създаде новъ, несѫществуващъ дотогава у насъ типъ училище, наречено Допълнителенъ педагогически курсъ. Тоя курсъ бѣше двегодишенъ и цельта му бѣ, да приготовлява учители и учителки за основанитѣ съ сѫщия законъ прогимназии. Тия училища по-после бѣха наречени Висши педагогически курсове, а следъ това, съ измѣненията на закона презъ 1921 г., имъ се даде сегашното име — Учителски институти.

Софийскиятъ учителски институтъ биде отворенъ въ началото на 1919—20 уч. год. и, макаръ да се отличаваше съ своята образцова въ всѣко отношение уредба и съ своя отбранъ и изцѣло предаденъ на работата си персоналъ, тоя институтъ, който бѣше истинска гордость за столицата на България, биде закритъ, възъ основа на промѣнитѣ, внесени въ Закона за народното просвѣщение презъ 1924 г. Тоя институтъ даде 6 випуска, които броятъ 557 души, отъ които 261 мѫже и 296 жени. Последниятъ випускъ бѣ презъ 1925—26 уч. год., когато свършиха 25 мѫже и 62 жени.

4. Висши училища.

а. Държавенъ университетъ.

Д-ръ Константинъ Иречекъ, като министъръ на народното просвѣщение, е първиятъ държавникъ въ България, който даде мнение още презъ 1881 г. „за отваряне на едно българско високо училище, единъ университетъ". Следъ него Тодоръ Иванчевъ, като народенъ представитель, повдига презъ 1884 г. въ Народното събрание въпросъ за отваряне на VIII педагогически класъ, въ който да се подготвятъ учители за III-класнитѣ училища; ала неговиятъ починъ, макаръ и одобренъ отъ Народното събрание, не билъ осѫщественъ, поради настѫпилитѣ презъ следната година събития — Съединението и войната съ Сърбия. Но Т. Иванчевъ не забравилъ това свое хубаво начинание: презъ 1886 г., когато става министъръ на народното просвѣщение, той предвижда въ бюджета за 1887 г. нужния за цельта кредитъ, а съ заповедь отъ 5 юли 1887 г. утвърждава и Правилникъ за Висшъ педагогически курсъ въ гр. София. Този курсъ щѣлъ да бѫде отворенъ при Софийската държавна м. гимназия въ началото на 1887—88 уч. год. За тази цель Т. Иванчевъ билъ направилъ всички нужни разпоредби; обаче на 17 юли 1887 г. министъръ Т. Иванчевъ е билъ замѣстенъ отъ Д-ръ Ст. Чомаковъ, който отмѣнилъ всички разпоредби по отварянето на курса и поради това последниятъ е отворенъ едва на 1 октомври 1888 г. Отварянето на Висшия педагогически курсъ съ историко-филологическо отдѣление и двегодишенъ курсъ трѣбвало да се узакони отъ Народното събрание. При разглеждане на внесения за цельта законопроектъ, Народното събрание взело решение, отворениятъ вече Висшъ педагогически курсъ да се нарече Висше училище съ тригодишенъ курсъ и три отдѣла: историко-филологически, физико-математически и юридически. Въ началото на следната 1889—90 уч. год. е отворенъ физико-математическиятъ отдѣлъ, а въ началото на 1892—93 уч.

година — юридическиятъ отдѣлъ. Съ Закона за Висшето училище, утвърденъ съ указъ № 205 отъ 20 декември 1894 г. въ времето на министра К. Величковъ, тритѣ отдѣла въ Висшето училище сѫ наименовани факултети. Съ сѫщия законъ се предвижда отваряне и на два нови факултета — богословски и медицински. На всички факултети курсътъ остава тригодишенъ, а за медицинския факултетъ се предвижда повече отъ 4-годишенъ курсъ.

До края на 1900—901 уч. год. въ Висшето училище не сѫ приемани девици. Едва презъ 1901 г. е разрешено да се приематъ и девици, и въ началото на 1901—902 уч. год. сѫ постѫпили 12 девици въ историко-филологическия факултетъ и 4 въ физико-математическия.

Съ Закона за измѣнение на чл. 12 отъ Закона за Висшето училище въ времето на министра Д-ръ К. Вачевъ се постанови, да се приематъ за редовни студенти и свършилитѣ курса на Военното училище.

Важна реформа въ Висшето училище внася министъръ Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ: съ Закона за университета, утвърденъ съ указъ № 6 отъ 23. I. 1904 г., Висшето училище въ София се преименува и преурежда въ университетъ, на който, съгласно съ завещанието на Евлогий Георгиевъ, се дава името: Български университетъ „Евлогий и Христо Георгиеви“. Споредъ тоя законъ, Университетътъ остава съ тритѣ факултета, сѫществуващи въ Висшето училище: историко-филологически, физико-математически и юридически. Освенъ това, съ тоя законъ курсътъ на учението въ всѣки факултетъ трае не 6, а 8 семестра — 4 години.

Министърътъ Н. Мушановъ, съ своя Законъ за народното просвѣщение, който е утвърденъ съ указъ № 7 отъ 16. II. 1909 г. и съ който се отмѣняватъ всички дотогавашни закони по народната просвѣта, предвижда, освенъ тритѣ факултета, узаконени съ току-що цитувания законъ за университета, още два нови — технически и агрономически.

Съ Закона за измѣнение на нѣкои членове отъ Закона за народното просвѣщение, утвърденъ съ указъ № 21 отъ 20 ноември 1917 г., министъръ Петъръ Пешевъ разреши единъ важенъ за нашия университетъ и родната ни наука въпросъ — отваряне на медицинския факултетъ, което стана въ началото на лѣтния семестъръ презъ 1917—918 уч. година, когато въ тоя факултетъ постѫпиха 80 студенти и 11 студентки.

По-после съ Законъ за измѣнение на нѣкои членове отъ Закона за народното просвѣщение, утвърденъ съ указъ № 145 отъ 11 юли 1921 въ времето на министра Ст. Омарчевски, научната область на нашия университетъ се разшири още повече — сдоби се той съ още три факултета: агрономо-лесовъдски, богословски и ветеринарно-медицински. Първиятъ отъ тия факултети се отвори въ началото на 1921—22 уч. год., а вториятъ и третиятъ — въ началото на лѣтния семестъръ на 1922—23 уч. година.

Съ отварянето на тия три факултета можемъ да кажемъ, че се закрѫгли развоятъ на нашия университетъ и се създаде едно широко огнище за нашата родна наука, за наученъ трудъ на нашитѣ учени, за раздаване плодоветѣ на висшата наука на нашата растеща младежь, за постепенното издигане на нашия народъ до равнището на по-напредналитѣ културни народи.

Понеже мѣстото, съ което разполагаме, не ни позволява да разгледаме обстойно развоя на нашия университетъ, ще се задоволимъ да кажемъ само следното, което рисува достатъчно ясно тоя развой:

1. Броятъ на студентитѣ и студенткитѣ постоянно е расълъ: презъ 1919—20 уч. год. срещу 43-та студенти презъ 1888—89 уч. год. и 279-тѣ презъ 1893—94 уч. год., въ нашия университетъ е имало 8,450 студенти и студентки, отъ които 6,877 (6,392 мѫже и 485 жени) въ юридическия факултетъ, 1,127 (346 м. и 781 ж.) въ историко-филологическия и 446 (197 м. и 249 ж.) въ физико-математическия. Следъ 1919—20 уч. год. броятъ на студентитѣ и студенткитѣ е намалявалъ и презъ 1923—24 уч. год. пада на 2,212, и то при 7 факултета; следъ това започва наново да се увеличава и презъ 1926—27 уч. год. достига 3,617 отъ които 2,643 студенти и 974 студентки.

2. Съ отварянето на новитѣ факултети е увеличаванъ и броя на преподавателския персоналъ. Това се вижда най-ясно отъ следнитѣ цифри: презъ 1888—89 уч. год. е имало 8 души преподаватели; презъ 1894—95 уч. год. — 43; презъ 1904—905 уч. год. — 50; презъ 1921—22 уч. год., когато имаме два нови факултета — медицинския и агрономо-лесовъдския, — 150, а презъ 1926—27 уч. год., когато и седемьтѣ факултета сѫ напълно развити, преподавателскиятъ и нему помощниятъ персоналъ се е състоялъ отъ 284 души, отъ които 52 редовни професори, 40 извънредни професори, 8 хонорувани професори, 24 редовни доценти, 21 частни доценти, 7 допълнителни преподаватели, 6 лектори и 126 асистенти, отъ които 64 сѫ въ медицинския факултетъ.

3. До края на 1927 г. университетътъ е далъ 37 випуска. Първиятъ випускъ е даденъ презъ 1891 год., когато 35 души сѫ свършили историко-филологическия отдѣлъ на Висшето училище. Последниятъ випускъ е випускътъ презъ 1927 г., когато сѫ свършили 156 души, отъ които 122 мѫже и 34 жени. Отъ тѣхъ 16 м. и 12 ж. свършили историко-филолог. факултетъ, 14 м. и 12 ж. — физико-математическия, 45 м. и 2 ж. юридическия, 25 м. и 6 ж. медицинския, 16 м. и 2 ж. агрономо-лесовъдския и 6 м. богословския факултетъ.

4. До края на 1927 година 6,959 души сѫ свършили университета. Отъ свършилитѣ 5,930 сѫ мѫже и 1,029 сѫ жени. По факултети свършилитѣ се разпредѣлятъ тъй: 1,338 сѫ свършили историко-филологическия факултетъ, 1,205 — физико-математическия, 4,131 — юридическия, 194 — медицинския, 85 — агрономо-лесовъдския и 6 — богословския факултетъ.

б. Свободенъ университетъ.

Свободниятъ университетъ, наричанъ и Балкански близкоизточенъ институтъ за политически и стопански науки, се отвори въ началото на учебната 1920—21 година по починъ на нашия виденъ общественикъ, професоръ Стефанъ С. Бобчевъ. Уставътъ му е утвърденъ отъ Министерството на народното просвѣщение, подъ чийто надзоръ се намира и действува, а съ законъ отъ 28 мартъ 1924 г. той е признатъ за юридическа личность.

Свободниятъ университетъ има три факултета (отдѣли): дипломатическо-консулски, административно-финансовъ и търговско-стопански. Курсътъ на всѣки факултетъ е 3-годишенъ. За постѫпване въ Свободния университетъ се изисква сѫщия цензъ, какъвто цензъ се изисква и въ Държавния универси-

тетъ. Броятъ на студентитѣ и студенткитѣ е увеличаванъ всѣка година отъ отварянето на университета до 1925—26 уч. год., когато е достигналъ своя максимумъ — 2,188, отъ които 1,981 мѫже и 207 жени, срещу 1,084 (1,046 м. и 38 ж.) презъ 1920—21 уч. год., т. е. едно увеличение отъ 1,104 души или 102 %. Но презъ 1926—27 уч. год. има едно голѣмо намаление: броятъ на постѫпилитѣ въ университета студенти и студентки е 1,325, отъ които 1,147 студенти и 178 студентки.

Съ развитието на университета е увеличаванъ и броятъ на преподавателитѣ: презъ 1920—21 уч. год. е имало 22 преподаватели, а презъ 1926—27 уч. г. — 44 души, голѣма часть отъ които сѫ професори отъ Държавния университетъ. До края на 1926—27 уч. год. Свободниятъ университетъ е далъ 5 випуска, които броятъ 562 студенти и студентки. По факултети свършилитѣ се разпредѣлятъ тъй: 83 сѫ свършили дипломатическо-консулския факултетъ, 152 — административно-финансовия и 320 — търговско-стопанския.

в. Художествена академия.

Начало на Художествената академия постави министъръ К. Величковъ съ Закона за рисувалното училище, утвърденъ съ указъ № 4 отъ 6 февруари 1896 г. Рисувалното училище е отворено въ началото на 1896—97 уч. година съ четирма преподаватели, отъ които двама редовни и двама извънредни на урокъ, и 48 ученици, отъ които 45 момчета и 3 момичета. Първиятъ директоръ е нашиятъ именитъ художникъ Ив. В. Мърквичка, който заема тази длъжность до 2 априлъ 1909 г.

Училището имаше два курса: общъ, тригодишенъ, и специаленъ, четиригодишенъ. Специалниятъ курсъ имаше: а) школа за учители по рисуване, б) школа за живописци и иконописци, в) школа за декоратори и г) школа за скулптори.

Съ специаленъ законъ, който влезе въ сила презъ 1908—909 уч. година, министъръ Н. Мушановъ преименува Рисувалното училище въ Художествено-индустриално училище съ два курса: общъ и специаленъ. Общиятъ курсъ е двегодишенъ, а специалниятъ тригодишенъ съ отдѣли по живопись, скулптура, декорация, графическо изкуство, везба и дантели, керамика и рѣзба.

Съ измѣнението на Закона за народното просвѣщение презъ 1921 г. въ времето на министра Ст. Омарчевски, Художествено-индустриалното училище биде преименувано въ Художествена академия и стана висше учебно заведение. Презъ 1924 год. въ времето на министра Александъръ Цанковъ се направиха, както видѣхме, нови измѣнения въ Закона за народното просвѣщение. Съ тия измѣнения (чл. 250) Академията се раздѣля на два отдѣла: а) отдѣлъ за изящнитѣ пластични изкуства и б) отдѣлъ за приложни изкуства. Съ тая промѣна се даде и пълна автономия на Академията, създаде се и Академически съветъ, състоящъ се отъ директора и 10 редовни професори и преподаватели, като се установи сѫщевременно назначаването на преподавателитѣ да става съ конкурсъ предъ Академическия съветъ. Курсътъ на учението и въ двата отдѣла е 5-годишенъ — две години общъ и три години специаленъ.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

Въ течение на 30-годишното съществуване на училището, отъ 1896—97 до 1925—26 уч. год. включително, въ него сѫ постѫпили 1,434 ученици и ученички, а сѫ свършили пълния му курсъ 327 ученика и ученички и то 227 — по живопись, 42 — по скулптура, 50 — по декоративно изкуство, 1 — по керамика, 5 — по рѣзба и 2 — по дантели. Къмъ свършилитѣ трѣбва да прибавимъ още 37 (27 студенти и 10 студентки), свършили презъ 1926—27 уч. г., за да получимъ пълния брой на всички свършили — 364.

Преподавателскиятъ персоналъ се е увеличавалъ ежегодно, паралелно съ развитието на училището. И срещу двамата редовни и двама извънредни преподаватели презъ 1896—97 уч. год., презъ 1918—19 е имало 27, а презъ 1926—27 уч. год. — 21.

г. Музикална академия.

Началото на Музикалната академия се постави отъ нашитѣ музикални дейци Ив. Николаевъ, П. Наумовъ, Д. х. Георгиевъ и Х. Визнеръ на 4 декември 1904 г., когато тѣ отвориха въ София Музикално училище, първо по рода си въ България. Презъ 1912 г. това училище стана държавно съ специаленъ законъ, внесенъ въ Народното събрание отъ министра С. С. Бобчевъ, гласуванъ и приетъ на 14 февруари 1912 г., а утвърденъ съ указъ № 38 отъ 6 априлъ с. г. Споредъ тоя законъ, свършилитѣ курса на Музикалното училище се ползуватъ съ право на свършили срѣдно училище. Следъ 9 години това училище биде превърнато съ измѣненията на Закона за народното просвѣщение отъ министра Ст. Омарчевски въ Държавна музикална академия. Тя е, споредъ тия измѣнения, висшъ музикаленъ институтъ съ два отдѣла: 1) общъ отдѣлъ съ петгодишенъ и двегодишенъ курсъ; въ тоя отдѣлъ се приематъ съ конкурсъ ученици и ученички, свършили прогимназия или VI гимназиаленъ класъ, и 2) специаленъ отдѣлъ, на който курсътъ е тригодишенъ и въ който се приематъ пакъ съ конкурсъ ученици и ученички, свършили или общия отдѣлъ на Академията, или срѣдно училище. Съ промѣнитѣ въ Закона отъ 1924 г. отдѣлитѣ станаха три: общъ, специаленъ и учителски (чл. 229). Съ тия промѣни (чл. 233) Академията стана автономенъ институтъ, управляванъ отъ академически съветъ подъ председателството на Директора на академията, избиранъ за две години.

Броятъ на ученицитѣ и ученичкитѣ е увеличаванъ постепенно съ постепенното развитие на Академията и презъ 1923—24 и 1924—25 уч. год. е достигналъ своя максимумъ — 387 срещу 72 души презъ 1912—913 уч. год., първата година на Музикалното училище като държавно училище. Сѫщото е и съ броя на преподавателския персоналъ: презъ 1912—13 уч. год. тоя персоналъ се е състоялъ само отъ 10 души, а презъ 1924—25 уч. год. достига своя максимумъ — 45 души. Презъ 1926—27 уч. год. ученицитѣ сѫ били 346, т. е. съ 41 по-малко, а преподавателскиятъ персоналъ се е състоялъ отъ 39 д., т. е. съ 6 души по-малко отъ 1924—25 уч. год.

До края на 1926—27 уч. год. сѫ свършили Академията 411 души, отъ които 300 души (99 мѫже и 201 жени) — сѫ свършили общия отдѣлъ, а останалитѣ — висшия отдѣлъ, учителския и специалния, и то 88 (35м. и 55 ж.) сѫ свършили учителския отдѣлъ, а 23 (10 м. и 13 ж.) — специалния.

Б. МИНИСТЕРСТВО НА ВОЙНАТА

1. Военното на Негово Величество училище.

Това училище е открито съ голѣма тържественость на 1 декември 1878 г. отъ императорския комисарь, князъ Дондуковъ-Корсаковъ, следъ тържественъ водосветъ, извършенъ отъ софийския митрополитъ Милетий, придруженъ отъ цѣлото софийско духовенство. Първъ началникъ на Военното училище е билъ капитанътъ отъ императорската гвардия Флейшеръ, назначенъ отъ императорския комисарь съ приказъ № 14 отъ 1 септември 1878 год.

Цензътъ за постжпване въ училището е билъ различенъ: най-напредъ отъ кандидатитѣ за юнкери се искало да иматъ IV-класно образование, по-после — V-класно, а отъ 1900 година — второкласно. Това намаление на ценза стана въ 1900 г., когато при Военното училище се отвори Кадетскиятъ корпусъ. Отъ основаването до закриването на този корпусъ (1907 г.) курсътъ на училището бѣше 7-годишенъ — петь гимназиални класа (отъ III до VII) и два специални. Следъ това, отъ 1907 г. до днесъ, курсътъ на училището е тригодишенъ, а цензътъ за постжпване въ него е гимназиално образование.

Броятъ на ученицитѣ въ училището се е увеличавалъ паралелно съ развоя и увеличаването на нашата войска и презъ 1913—914 уч. год. е 1,028, презъ 1914—15 г. — 1,066, а презъ 1917—918 уч. год. достига своя максимумъ — 1,121 срещу 202 души презъ 1878—79 уч. год. и 143 души презъ 1880—81 учебна година. До края на 1926—27 уч. год. Военното училище е дало 46 випуска, които броятъ 5,940 души офицери, отъ които) 684 или 11·6% отъ всички сж убити презъ 4-тѣ войни, които водихме отъ освобождението до 1918 г., при изпълнение на своя войнишки и отечественъ дългъ.

Презъ цѣлия периодъ на своето сжществуване Военното училище, ржководено отъ достойни началници и инспектори на класоветѣ, дълбоко проникнати отъ съзнанието за важностьта и на своя дългъ, и на свързаната съ него отговорность, е изпълнявало и изпълни примерно своето високо за народа ни назначение. То ни даде, заедно съ школата за запасни офицери въ Княжево, хилядитѣ добре подготвени и храбри офицери, за които идеалитѣ на народа ни и интереситѣ на младата ни държава бѣха тѣхни идеали и интереси и за тѣхъ тѣ живѣеха; за тѣхъ, за тѣхното осжществение тѣ подготвяха и издигнаха нашата млада войска до идеална висота и извършиха съ нея по многобройнитѣ бойни поля презъ време на войнитѣ ония велики подвизи на нечувана храбрость, себеотрицание и неустрашимость, които увѣнчаха и тѣхнитѣ чела, и челата на тѣхнитѣ войници — вържжения български народъ — съ неувяхаеми лаврови вѣнци и написаха въ нашата история нови, свѣтли страници, които ще бждатъ на вѣчни времена гордость на нашия народъ.

2. Ветеринарно подофицерско училище.

Това училище, което има за цель да приготовлява нужнитѣ за войската ветеринарни фелдшери съ подофицерски чинъ, е отворено презъ 1898 г. За ученици въ него сж вземани войници отъ коннитѣ полкове най-малко съ трикласно образование. Отъ отварянето на това училище до края на 1926—27 уч. год. сж свършили курса му 1,239 души. Броятъ на ученицитѣ е билъ

най-голѣмъ презъ 1906—907 уч. год. — 188 души, а броятъ на свършилитѣ курса му е билъ най-голѣмъ презъ 1915—16 уч. год., когато сж свършили 126 души, и презъ 1917—918 уч. год., когато сж свършили 177 души. Броятъ на учителитѣ, ветеринарни лѣкари, се е движелъ между два и петь, но обикновено въ училището е имало само по 4 души учители.

в. СВЕТИЯТЪ СИНОДЪ

Духовна семинария.

Духовната семинария въ София се отвори въ началото на 1902—903 уч. год., когато новото здание, строено предимно съ суми, завещани отъ наши църковни архипастири, и предназначено за духовна семинария, биде окончателно свършено и снабдено съ необходимата покжщина, както за класоветѣ, тъй и за пансиона при семинарията, който сжществува и до днесъ, защото всички ученици въ семинарията трѣбва да живѣятъ въ него, въ пансиона. Въ началото на сжщата учебна година биде премѣстено въ София, въ зданието на семинарията, Самоковското богословско училище съ 126 ученика въ II, III и IV кл. Тия ученици сж следвали и свършили образованието си до края на 1904—905 уч. год. по програмата на Богословското училище. Курсътъ на учението въ семинарията е шестгодишенъ (отъ I до VI кл.). За ученици въ I кл. се приематъ съ конкурсъ момчета, свършили най-малко прогимназия.

Презъ първата година на отварянето си семинарията е имала само 25 ученика въ I кл. Тоя брой постоянно е расълъ — съ изключение на годинитѣ презъ последната война — и презъ последнитѣ две уч. години (1925—26 и 1926—27) е достигналъ своя максимумъ — 411. Презъ първата отъ тия учебни години е най-голѣмъ и броятъ на свършилитѣ семинарията съ зрѣлостенъ изпитъ — 59 души, а презъ втората тоя брой е съ три по-малъкъ — 56 души. До края на 1926—27 уч. год. семинарията е дала 18 випуска — презъ първитѣ 2 год. на войната не е имало випускъ — отъ които първиятъ, броящъ 23 свършили, е презъ 1906—907 уч. год. Всички випуски броятъ 483 души.

Броятъ на учителитѣ се е увеличавалъ паралелно съ развоя на семинарията и увеличаване броя на ученицитѣ и презъ 1925—26 уч. год. е билъ най-голѣмъ — 28 души, отъ които 19 редовни учители и 9 лектори. Презъ последната, 1926—17 уч. год. лекторитѣ сж намалени съ двама, та цѣлиятъ персоналъ е билъ 26 души.

г. МИНИСТЕРСТВО НА ТЪРГОВИЯТА, ПРОМИШЛЕНОСТЬТА И ТРУДА

Всички търговски и промишлени училища и курсове въ Царството се намиратъ подъ ведомството и върховния надзоръ на това министерство. Съгласно съ чл. 6 на Закона за търговско-промишленото образование, търговскитѣ и промишлени училища сж два вида — срѣдни и практически.

а) Срѣдни търговски и промишлени училища.

Курсътъ на срѣднитѣ търговски и промишлени специални училища трае 4 или 5 години, ако въ първия имъ класъ се приематъ ученици, свършили прогимназия, а две или три години въ ония отъ тѣхъ, въ които се приематъ

ученици, свършили VI класъ. Учението се свършва съ зрѣлостенъ изпитъ. Въ София имаме следнитѣ срѣдни търговски и промишлени специални училища:

1. Търговска гимназия. — Тая гимназия е отворена въ началото на 1912—913 уч. год. и се издържа отъ Софийската търговско-индустриална камара. Отъ отварянето си до края на учебната 1924—25 год. тази гимназия бѣше мѫжка, а въ началото на 1925—26 уч. год. се отвори и девически отдѣлъ за ученичкитѣ на закритата търговска гимназия на Анна Карима.

При отварянето си тази гимназия е имала 108 ученика, а презъ 1926—27 уч. година — 550, отъ които 415 ученика и 135 ученички. Тя е дала до края на 1926—27 уч. год. 11 випуска, които броятъ 718 души, държали зрѣлостенъ изпитъ, отъ които 706 сѫ момчета и 12 момичета. Най-голѣмъ е билъ випускътъ презъ 1923—24 уч. год., когато сѫ свършили 142 души. Учителскиятъ персоналъ, който при отварянето на училището се е състоялъ отъ 3 редовни преподаватели и 9 лектори, презъ 1926—27 уч. год. е броилъ 29 души, отъ които 16 сѫ били редовни преподаватели, а останалитѣ 13 — лектори.

2. Механико-електро-техническо училище. — Това училище води началото си отъ Първа държавна учебна занаятчийница, отворена презъ 1883 г. въ Княжево съ два отдѣла — дърводѣлски и желѣзарски, къмъ които отъ 1 септ. 1888 г. сѫ прибавени още два отдѣла — грънчарски и текстилно-бояджийски. Презъ 1893 г. тая работилница е наречена Държавно техническо училище, което е било разформирована въ края на 1894—95 уч. г. и само желѣзарскиятъ му отдѣлъ билъ запазенъ и пренесенъ въ Самоковъ, дето е било отворено въ началото на 1895—96 уч. год. Държавно практическо желѣзарско училище. Презъ ноември 1905 г. това училище е премѣстено въ София и презъ 1909 г. е наречено Държавно индустриално желѣзарско училище, което презъ 1914 г. е преименувано въ Държавно срѣдно механо-техническо училище, а въ началото на 1926—27 уч. год. му е дадено сегашното име — Държавно механико-електро-техническо училище. Курсътъ на това училище е 5-годишенъ и има 4 отдѣла: машиненъ, електро-технически, металенъ и галвано-технически. Въ първия класъ — IV, се приематъ ученици, свършили прогимназия.

Броятъ на ученицитѣ постоянно се е увеличавалъ и презъ 1921—22 уч. год. достига своя максимумъ — 598, срещу 202 презъ 1920—21 уч. год. Следъ това настѫпва намаление и презъ 1925—26 уч. год. ученицитѣ сѫ 409 души, а презъ 1926—27 уч. год. пакъ се увеличаватъ и достигатъ цифрата 495.

Учителскиятъ персоналъ е увеличаванъ едновременно съ развоя на училището и увеличението на ученицитѣ, и презъ 1924—25 уч. год. броятъ на учителитѣ достига своя максимумъ — 52 души, а презъ 1926—27 уч. година учителитѣ сѫ били 45 души. Отъ 1905—906 уч. год., отъ когато училището е премѣстено въ София, то е имало 19 випуска, които броятъ 452 души.

3. Първо срѣдно девическо стопанско училище „Мария Луиза“. — Това училище е отворено въ началото на 1893—94 уч. год. отъ Софийското женско благотворително д-во „Майка“, което преди да го отвори е построило нужното за цельта здание на ѫгъла на улицитѣ Алабинска и Лавеле. Най-напредъ училището е имало два отдѣла — отдѣлъ за бѣли дрехи съ едногодишенъ курсъ и отдѣлъ за горни дрехи съ две годишенъ курсъ, а на 10 януари 1894 г. е отворенъ и трети отдѣлъ — по готварство, съ

10-месеченъ курсъ. Презъ 1900—901 уч. год. курсътъ на отдѣла за бѣли дрехи става двегодишенъ, а на отдѣла за горни дрехи — тригодишенъ. Презъ учебната 1908—909 година къмъ това първо по рода си въ България училище е присъединено по нареждане на Министерството на търговията Държавното училище по шапкарство, изкуствени цвѣтя и бродерия. Презъ 1909—910 уч. година при училището е откритъ съ разрешение на Министерството на народното просвѣщение двегодишенъ специаленъ курсъ за учителки по ржкодѣлие въ гимназиитѣ и прогимназиитѣ. Въ тоя курсъ се приематъ ученички, свършили гимназия съ зрѣлостенъ изпитъ.

Съгласно съ новия правилникъ, влѣзълъ въ сила въ началото на 1924—25 уч. год., въ училището се приематъ: а) ученички, свършили най-малко прогимназия и б) ученички, свършили VI и VII класове. Първитѣ ученички следватъ въ Практическото училище, курсътъ на което е тригодишенъ (IV, V и VI кл.), а вторитѣ — въ Срѣдното специално стопанско училище, курсътъ на което е тригодишенъ. Съ новата програма, утвърдена отъ Министра на търговията, промишленостьта и труда съ заповедь № 2822 отъ 23 ноември 1924 г., двата отдѣла за бѣли и горни дрехи се сливатъ въ единъ.

Отъ 1893—94 уч. год. до края на 1926—27 уч. год. въ училището сж се записали 10,630 ученички, а сж свършили курса му 2,429, отъ които 278 сж свършили отдѣла за бѣли дрехи, 1,338 — отдѣла за горни дрехи, 318 — специалния двегодишенъ курсъ за учителки, 91 — шапкарския отдѣлъ, 39—цвѣтарския отдѣлъ, 39 — отдѣла за бродерия и 20 — готварския отдѣлъ. Освенъ това, презъ последнитѣ три години сж свършили по новата програма 303 ученички общия отдѣлъ за бѣли и горни дрехи. Цвѣтарскиятъ отдѣлъ и отдѣлътъ за бродерия сж закрити въ края на 1923—24 уч. година.

Броятъ на учителкитѣ е расълъ съразмѣрно съ развоя на училището и презъ последнитѣ две учебни години е достигналъ своя максимумъ — 22 души, отъ които 19 редовни учителки и 3 лекторки.

4. С т о п а н с к о у ч и л и щ е н а М а р и я М и л к о в а. — Това училище е отворено отъ г-ца Мария Милкова въ началото на 1902—903 уч. година съ четири отдѣла: бѣли дрехи, горни дрехи, шапкарство и бродерия. Презъ 1906—907 уч. год. е откритъ и отдѣлъ по готварство, а презъ 1911—12 уч. год. — двегодишенъ специаленъ курсъ за учителки по ржкодѣлие за гимназиитѣ и прогимназиитѣ.

Броятъ на ученичкитѣ е билъ презъ 1902—903 уч. год. 30, а презъ 1926—27 уч. год. — 63. Най-много ученички е имало презъ 1911—12 уч. год. — презъ тая година ученичкитѣ сж били 96. До края на 1926—27 уч. год. 343 ученички сж свършили курса на Практическото училище, а 167 — специалния курсъ за учителки по ржкодѣлие. Учителскиятъ персоналъ се е състоялъ презъ първата година при отварянето на училището отъ 4 учителки, а презъ последнитѣ две учебни години — отъ 10 учителки.

5. Д ъ р ж а в н о с р ѣ д н о у ч и л и щ е з а к н и г о п е ч а т а н е и г р а ф и ч е с к о и з к у с т в о. — Това училище се отвори въ началото на 1923—24 уч. год. при Държавната печатница. Курсътъ му е тригодишенъ и въ първия му курсъ се приематъ ученици, свършили VI кл. Презъ първата година сж постжпили 67 ученика (61 момчета и 6 момичета), а презъ 1926—27 уч. год. — 115

(110 момчета и 5 момичета). До края на 1926—27 уч. год. училището е дало два випуска, които броятъ 45 души. Условията за ученицитѣ въ това училище сѫ много благоприятни, защото се смѣтатъ за чиновници въ Държавната печатница и получаватъ I-вокурсницитѣ по 700 лв. месечно, II-курсницитѣ по 900 лв., а III-курсницитѣ по 1,200 лв. Отъ тия заплати на ученицитѣ се правятъ одрѫжки за пенсионния фондъ и времето, прекарано въ училището, имъ се зачита за пенсия. Ученицитѣ иматъ два вида занятия — половинъ день теоретически въ училището и половинъ день практически въ печатницата.

б. Практически търговски и промишлени училища.

Тия училища иматъ за цель да дадатъ на младежитѣ отъ двата пола достатъчна подготовка за самостойно упражняване на дадена професия по търговията и промишленостьта. Курсътъ на учението въ тия училища трае, споредъ изучваната въ тѣхъ специалность, две или три години. Въ първия имъ класъ се приематъ ученици и ученички, свършили прогимназия. Учението се свършва съ изпитъ за свършенъ курсъ. Ученицитѣ, издържали успѣшно тоя изпитъ, прекарватъ отъ 6—12 месеца професионална практика въ работилници, уредени при училището, или въ частни работилници и фабрики. Следъ като свършатъ тая практика, тѣ добиватъ свидетелство за майстори по специалностьта си. Въ София имаме следнитѣ практически търговски и промишлени училища:

1. Практическо търговско мѫжко училище „Меркурий“. — Това училище е отворено отъ учителя Тошко Костовъ въ началото на 1913—14 уч. год. съ 69 ученика. Презъ 1926—27 уч. год. то е имало 120 ученика. До края на 1926—27 уч. год. това училище е дало 14 випуска, които броятъ 429 ученика, завършили курса му, който е билъ до 1921—22 уч. г. двегодишенъ, а отъ 1922—23 уч. год. досега е тригодишенъ.

2. Практическо търговско мѫжко училище „Мусевичъ-Бориковъ“ на Захари Берберовъ. — Това училище е отворено въ началото на 1926—27 уч. год. съ три класа (IV, V и VI), 114 ученика, 3 редовни учители и 7 лектори. Въ края на годината сѫ свършили училището 19 ученика.

3. Практическо търговско девическо училище на г-жа Екатерина Д-ръ Д. Гаврийски. — Това училище е отворено на 16 окт. 1926 г. съ единъ класъ (IV), 10 ученички, 1 редовенъ учитель и 10 лектори.

4. Практическо девическо стопанско училище „Надежда“. — Това училище е отворено отъ г-жа Д. Палигорова въ началото на 1906—907 уч. г. До края на 1926—27 уч. год. то, рѫководено отъ основателката си, е дало 21 випуска, които броятъ 482 ученички. Започнало съ 38 ученички и една учителка, училището е имало презъ 1926—27 уч. год. 107 ученички и 6 учителки.

5. Практическо девическо стопанско училище „Бѫдашность“. — Това училище е отворено въ началото на 1923—24 уч. год. отъ г-жа М. Н. Христова. Започнало съ 38 ученички и 7 учителки и лектори, то е имало презъ 1926—27 уч. год. 101 ученички и сѫщото число учителски персоналъ, като е дало до края на тая учебна година 3 випуска, които броятъ 46 ученички.

6. Практическо девическо стопанско училище на Зора Ил. Ачкова. — То е отворено въ началото на 1920—21 уч. год. съ 32 уче-

нички, две редовни учителки и 2 лектори, а презъ 1926—27 уч. год. е имало 114 ученички, 3 редовни учителки и 3 лектори. То е дало 5 випуска, които броятъ 57 ученички, свършили курса му.

7. Практическо девическо плетачно училище. — Това училище е отворено отъ г-жа Р. М. Атанасова въ началото на 1909—910 уч. год. съ 1 учителка, 2 лекторки и 30 ученички. То е първо и едничко до сега по рода си въ България училище и е дало до края на 1926—27 уч. година 17 випуска, които броятъ 389 ученички, свършили курса му.

8. Практическо девическо стопанско училище при Домакинския институтъ „Евдокия и Надежда". — Това училище е отворено въ началото на 1920—21 уч. год. отъ управлението на института за девицитѣ, възпитаници на института. До края на 1926—27 уч. год. това училище е дало 5 випуска, които броятъ 279 ученички, свършили курса му.

9. Държавно практическо грънчарско училище. — Това училище е отворено въ началото на 1924—25 уч. год. съ 15 ученика, 3 учители и 1 учителка редовни и 1 лекторъ. Презъ 1926—27 уч. год. е имало 28 ученика, 5 учители и 1 учителка редовни и 1 лекторъ. До края на сѫщата учебна година 12 души сѫ свършили училището.

10. Държавно практическо столарско-рѣзбарско училище. — И това училище е отворено едновременно съ грънчарското въ началото на 1924—25 уч. год. съ 39 ученика, 4 редовни учители, 1 лекторъ и 1 лекторка. Презъ 1926—27 уч. год. е имало 81 ученика съ 9 редовни учители, 2 лектори и 1 лекторка. До края на сѫщата година сѫ свършили курса му 34 души, отъ които 18 по рѣзбарство и 16 по столарство.

11. Практическо професионално училище при дома на инвалидитѣ отъ войнитѣ. — Това училище е отворено на 1 септември 1921 год. отъ Министерството на войната и се издържа отъ фонда за подпомагане пострадалитѣ отъ войнитѣ. Въ него има отдѣли по: плетачество, кошничарство, шивачество, обущарство, рѣзбарство, детски играчки и тенекиджийство. Всѣки единъ отъ тия отдѣли се рѫководи отъ майсторъ-специалистъ. Курсътъ на учението трае две години. До края на 1926—27 уч. год. въ това училище сѫ постѫпили 226 ученика, инвалиди отъ войнитѣ, предимно отъ последната война, а сѫ свършили курса му 98 души, на които фондътъ за подпомагане пострадалитѣ отъ войнитѣ е отпущалъ заеми, за да си набавятъ нужния за занаята имъ инвентаръ. Тия заеми се изплащатъ въ течение на 10 години.

Законътъ за търговско промишлено образование предвижда, освенъ срѣднитѣ и практическитѣ търговско-промишлени училища, които разгледахме, и допълнителни практически училища, предназначени за служащитѣ въ търговията, индустрията и занаятитѣ (чл. 57). Тия училища сѫ задължителни за всички работници и служащи въ съответнитѣ професии отъ 14 до 21-годишна възрасть, които не сѫ свършили професионално училище или гимназия. Курсътъ на учението въ тия училища трае отъ 2—3 години съ 8 работни месеца и най-малко по 8 часа седмично.

Такива училища въ София има две:

1. Чирашкото училище на Софийската търг.-индустриална камара. — То е отворено на 11 октомври 1922 год. съ три отдѣла: столарски, шивачески и обущарски, а презъ 1926—27 уч. год. сѫ отворени още два отдѣла — тапицерски и коларски. Презъ първата година на отварянето си това училище е имало 4 паралелки съ 111 ученика и 9 учители, а презъ петата, 1926—27 уч. год. — 18 паралелки съ 572 ученика и 24 учители. До края на 1926—27 уч. год. то е дало 4 випуска, които броятъ 529 души, отъ които 266 столари, 134 шивачи и 129 обущари.

2. Държавно допълнително графическо-печатарско училище. — Това училище е отворено при Държавната печатница въ началото на 1925—26 уч. год. То има двегодишенъ курсъ. Занятия три пѫти седмично по 3 урока отъ 6—9 часа вечерь. Въ него следватъ работници-печатари отъ всички частни печатници въ София. Презъ първата година на отварянето му въ него сѫ постѫпили 75 момчета и 2 момичета. Толкова сѫ били ученицитѣ и презъ втората, 1926—27 уч. год., когато сѫ завършили курса му 25 момчета. И презъ първата, и презъ втората година преподавателскиятъ персоналъ се е състоялъ отъ 11 души лектори.

Д. МИНИСТЕРСТВО НА ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО И ДЪРЖАВНИТѢ ИМОТИ

1. Висша кооперативна школа. — Цельта на тая школа е да приготви теоретически и практически дейци за рѫководене на кооперативното дѣло въ страната, а така сѫщо и необходимия на държавата и окрѫзитѣ инструкторски и ревизорски персоналъ по кооперативното дѣло. Курсътъ на учението трае две години. За ученици се приематъ свършилитѣ най-малко съ добъръ успѣхъ срѣдно земледѣлческо или търговско училище, а така сѫщо и гимназисти, семинаристи, педагогисти, ако сѫ работили най-малко една година въ нѣкоя кооперация или въ Земледѣлческата и Централната кооперативна банка. Управлението на школата е възложено на кураториумъ, който се състои отъ директора ѝ, назначенъ отъ Министра на земледѣлието, отъ по двама представители на Министерството на земледѣлието, Земледѣлската банка, Агрономическия факултетъ и по единъ представитель на Централната кооперативна банка, на Съюза на българскитѣ земледѣлчески кооперации, Съюза на популярнитѣ банки, Съюза на потрѣбителнитѣ и производителни кооперации и Българското земледѣлческо дружество. Презъ първата година на отварянето на школата е имало 38 ученика, 1 редовенъ професоръ (директора), и 11 лектори; презъ втората — 77, отъ които една девица ученика, 1 редовенъ професоръ, 1 редовенъ доцентъ и 22 лектори, а презъ третата — 66 ученика, отъ които 3 девици, и сѫщия преподавателски персоналъ. Училището е дало първия си випускъ въ края на 1925—26 уч. год., когато сѫ свършили 33 души, а втория — въ края на 1926—27 уч. год., когато сѫ свършили 22 души.

2. Висшъ земледѣлчески курсъ. — Тоя курсъ е отворенъ въ началото на 1920—21 уч. год. Той е билъ двегодишенъ и за ученици сѫ приемани само лица, свършили земледѣлческо училище. Презъ първата година на отварянето му въ него сѫ постѫпили 76 ученика, отъ които презъ втората година

сж останали само 41 и отъ тѣхъ 36 души сж издържали въ края на сжщата година изпитъ за свършенъ курсъ, следъ което училището е закрито.

Е. МИНИСТЕРСТВО НА БЛАГОУСТРОЙСТВОТО

Срѣдно държавно техническо училище.—Това училище е отворено отъ министра на народното просвѣщение, Н. Мушановъ, въ началото на 1909—910 уч. год. Презъ първитѣ две години на сжществуването си то е било поставено подъ управлението на директора на I Софийска мжжка гимназия, а после се отдѣля отъ гимназията и започва да функционира като самостоятелно учебно заведение съ свой директоръ. Курсътъ на учението въ това училище е 5-годишенъ съ 5 класа (IV—VIII). Първитѣ два класа (IV и V) сж общообразователни, а последнитѣ три (VI—VIII) — специални. Въ първия му класъ се приематъ ученици, свършили прогимназия, а въ първия специаленъ (VI) — ученици, свършили VI гимназиаленъ класъ. При отварянето си училището е имало два отдѣла — строителенъ и землемѣренъ. Съ тия отдѣли то е преминало подъ ведомството на Министерството на общественитѣ сгради, пжтищата и благоустройството. Въ началото на 1919—20 уч. год. е откритъ трети отдѣлъ — лесовъденъ; въ началото на 1921—22 уч. год. строителниятъ отдѣлъ е раздѣленъ на два отдѣла — архитектуренъ и инженеренъ, като е откритъ още единъ новъ отдѣлъ — миненъ. И отъ тогава до сега училището има петь отдѣла: архитектуренъ, инженеренъ, землемѣренъ, лесовъденъ и миненъ. Въ началото на 1925—26 уч. год. Министерството отворило въ Луковитъ клонъ на училището. Тоя клонъ е ималъ при отварянето си само IV кл. съ 150 ученика, а презъ следната година е отворенъ и V кл., и ученицитѣ въ двата класа сж били 260. Тоя клонъ ще остане и за напредъ съ тия два общообразователни класа (IV и V), а ученицитѣ, които свършватъ V кл., ще продължаватъ образованието си въ София, въ централното училище.

Броятъ на ученицитѣ се е увеличавалъ всѣка година и презъ 1926—27 уч. г. е билъ 1118, безъ 260-тѣ ученика въ клона, срещу 82 презъ първата година отъ отварянето на училището. Сжщо и учителитѣ сж се увеличавали ежегодно и презъ 1926—27 уч. год. е имало 44 редовни преподаватели и 12 лектори, когато презъ 1909—910 уч. год. е имало само 2 учители.

Училището е дало първия си випускъ въ края на 1913—14 уч. година, когато сж свършили съ зрѣлостенъ изпитъ 30 души: 21 строителния отдѣлъ и 9 землемѣрния отдѣлъ. До края на 1926—27 уч. год. то е дало 14 випуска, които броятъ 594 души, отъ които 190 сж свършили строителния отдѣлъ, 83 — архитектурния, 69 — инженерния, 177 — землемѣрния, 48 — лесовъдния и 27 — минния отдѣлъ.

Ж. МИНИСТЕРСТВО НА ЖЕЛѢЗНИЦИТѢ, ПОЩИТѢ И ТЕЛЕГРАФИТѢ

Подъ ведомството на това министерство има две училища: Телеграфо-пощенско и Желѣзопжтно. Отварянето на тия училища стана въ началото на 1922—23 уч. година съ решение на Министерския съветъ, а после Народното събрание гласува и прие особенъ законъ — Законъ за откриване на Телеграфо-пощенско и Желѣзопжтно училище, утвърденъ съ указъ № 60 отъ 4. I. 1923 година.

Телеграфо-пощенското училище има два отдѣла: 1. Срѣденъ отдѣлъ за подготовка на кондуктори-електротехници на свободна практика и чиновници за пощитѣ и телеграфитѣ — механици и телеграфисти. — 2. Професионаленъ отдѣлъ за подготовка на електромонтьори на свободна практика, строители, надзорници и пощалиони за поддържане и постройка на телеграфо-пощенската мрежа, радиотелеграфнитѣ станции и пощенската служба.

И Желѣзопѫтното училище има два отдѣла: 1. Срѣденъ отдѣлъ за подготовка на машиненъ персоналъ, локомотивни машинисти и на станционенъ персоналъ — чиновници по движението и търговската служба. — 2. Професионаленъ отдѣлъ за подготовка на превозенъ персоналъ, кондуктори, началници на влакове, огняри и надзиратели по постройката и поддържането на желѣзопѫтнитѣ линии.

Въ срѣдния курсъ и на дветѣ училища се приематъ ученици, свършили VI класъ, а въ професионалния — ученици, свършили прогимназия. Курсътъ и въ двата отдѣла на дветѣ училища трае по 4 години теория и практика. Четвъртата година се преминава изключително на практика и то не въ училището, а по желѣзницитѣ и телеграфопощенскитѣ станции. И дветѣ училища сѫ интернати и ученицитѣ се издържатъ отъ държавата.

И дветѣ училища дадоха първия си випускъ въ края на 1925—26 уч. год. Въ Телеграфо-пощенското училище тоя випускъ броеше 154 души, отъ които 93 бѣха свършили срѣдния отдѣлъ, а 61 — професионалния. Въ Желѣзопѫтното училище випускътъ броеше 130 души — 80 отъ срѣдния отдѣлъ и 50 отъ професионалния. Въ края на учебната 1926—27 год. и дветѣ училища дадоха втория си випускъ. Въ Телеграфо-пощенското училище тоя випускъ броеше 85 ученика, отъ които 32 бѣха свършили срѣдния отдѣлъ, а 53 — професионалния. Въ Желѣзопѫтното училище тоя випускъ броеше 91 ученици: 33 отъ срѣдния отдѣлъ и 58 отъ професионалния. Всички свършили и отъ двата випуска сѫ назначени веднага, следъ като сѫ свършили, на държавни служби.

З. МИНИСТЕРСТВО НА ВѪТРЕШНИТѢ РАБОТИ

Полицейска школа. — Тая школа е отворена на 1 септември 1925 г. и има за цель да подготвя кандидати за полицейска служба и да опрѣснява и допълва познанията на служителитѣ подъ ведомството на Дирекцията на полицията въ цѣлото царство. Тя има курсове за младши стражари, за старши стражари, за полицейски пристави и за полицейски агенти. Учението въ тия курсове трае отъ 1—3 месеца. Персоналътъ въ школата се състои отъ единъ началникъ, двама взводни командири и 9 души лектори. До 15. XI. 1927 год. школата сѫ свършили 594 души, отъ които 330 младши стражари, 170 старши стражари, 54 полицейски пристави и 40 полицейски агенти.

И. ДРУЖЕСТВО „ЧЕРВЕНЪ КРЪСТЪ“

Училище за милосердни сестри.

Първото училище за милосердни сестри е отворено презъ 1894 г. отъ Дамския комитетъ при Българското дружество „Червенъ кръстъ“, а въ 1900 год.

1922—23 уч. год. Презъ тази година въ детското училище е имало 10 момчета и 6 момичета, въ първоначалното училище — 25 момчета и 29 момичета и въ гимназията, която е полукласическа — 116 момчета и 41 момичета. Презъ сжщата година учителскиятъ персоналъ се е състоялъ: въ детското училище отъ 1 учителка, въ първоначалното — 2 редовни учители, 1 редовна учителка и 3 лектори, а въ гимназията — 16 учители и 4 учителки. Следъ 4 години, презъ 1926—27 уч. година, въ детското училище е имало 35 момчета и 42 момичета съ 2 учителки, въ първоначалното — 69 момчета и 61 момичета съ 4 редовни учителки и 2 лектори, а въ гимназията — 126 момчета и 46 момичета съ 17 учители и 6 учителки.

6. Френски католишки конгрегационни училища. — Тия училища иматъ своето начало отъ 1880—81 уч. година, когато сж били отворени едно мжжко и едно девическо първоначални училища. Въ тия две първоначални училища ученицитѣ и ученичкитѣ постоянно сж се увеличавали и презъ 1922—23 уч. год. броятъ имъ е достигналъ своя максимумъ — 955, отъ които 465 ученика и 490 ученички съ 9 учители и 10 учителки. Следъ тая година тоя брой се е намалявалъ и презъ 1926—27 уч. год. е билъ 723 — 351 ученика и 372 ученички, обучавани отъ 11 учители и 16 учителки. Презъ 1903—904 уч. година е отворено и едно детско училище, а презъ 1909—910 е отворено още едно, и тия две училища сж имали най-много деца презъ 1919—20 уч. год., когато броятъ имъ е билъ 131, отъ които 46 момчета и 85 момичета, обучавани отъ 3 учителки.

Презъ 1895—96 уч. год. е отворено и класно мжжко училище, което въ 1910—11 уч. год. се е развило въ VI-класно, каквото е останало до края на 1918—19 уч. год., а отъ тогава до сега е трикласно. Това училище, започнало при отварянето си съ 45 ученика, е имало презъ 1926—27 уч. година 249 ученика, обучавани отъ 6 учители. Презъ 1910—11 уч. година при това училище е отворенъ и курсъ по търговия съ 15 ученика и 3 учители. Тоя курсъ е билъ закритъ въ края на 1914—915 уч. год., когато е ималъ най-много ученици, а въ началото на 1922—23 уч. год. е билъ наново отворенъ съ 67 ученика и сжществува и до днесъ. Презъ 1926—27 уч. год. въ него е имало 102 ученика и 4 учители.

Презъ 1894—95 уч. год. е отворено Девическото класно училище „Saint Joseph," което при отварянето си е било III-класно съ 57 ученички и две учителки, а презъ 1905—906 уч. година се е развило въ IV-класно, каквото е и сега. Презъ 1926—27 уч. год. броятъ на ученичкитѣ въ това училище е достигналъ своя максимумъ — 454, а учителскиятъ персоналъ се е състоялъ отъ 13 учителки.

7. Германски (немско-протестантски) училища. — Въ началото на 1891—92 учебна година въ София е имало едно германско първоначално смѣсено училище съ 5 учители и 57 ученика и ученички. Това училище е функционирало непрекжснато до края на 1917—18 уч. година, когато е имало най-много ученици — 369, отъ които 166 момчета и 203 момичета, и когато е затворено, поради настжпилитѣ презъ есеньта на 1918 год. събития. Въ началото на 1920—21 уч. год. това училище е наново отворено и презъ 1926—27 уч. год. е имало 346 ученика, отъ които 181 момчета и

165 момичета, обучавани отъ 11 учители, отъ които 6 души сѫ лектори — българи, и 4 учителки.

Презъ 1900—901 уч. год. е отворено II-класно мѫжко училище съ 20 ученика и единъ учитель; следъ две години то става смѣсено училище, каквото е и сега. Отъ 1901—902 уч. год. това училище е трикласно. Само презъ 4 учебни години то е имало и IV класъ. Въ края на 1917—18 уч. год., когато е имало най-много ученици — 145, отъ които 39 момчета и 106 момичета, и то е затворено и е отворено наново въ началото на 1924—25 уч. год. и то само съ I класъ и 47 ученика. Презъ 1926—27 уч. год. то е вече III-класно и е имало 142 ученика, отъ които 64 момчета и 78 момичета. Учителскиятъ персоналъ се е състоялъ отъ 3 учители и 2 учителки, но и нѣкои отъ учителитѣ и учителкитѣ въ първоначалното училище сѫ имали уроци.

Въ началото на 1920—21 уч. год. е отворено и детско училище, което следъ 3 години е затворено по липса на помѣщение.

8. Немско училище при сиропиталището „Княгиня Надежда“. — Това училище е пълно основно — състои се отъ детско училище, първоначално училище и прогимназия. Детското и първоначалното училища сѫ отворени въ началото на 1922—23 уч. год. съ 2 учителки, 83 момчета и 55 момичета въ второто и 17 момчета, 16 момичета и една учителка въ първото. Презъ 1924—25 уч. год. е отворенъ I прогимназиаленъ девически класъ, презъ следната година — II класъ, а презъ 1926—27 уч. год. прогимназията е била пълна и е имала 38 ученички и 5 учителки. Презъ сѫщата уч. година въ първоначалното училище е имало 64 ученика, 75 ученички и 4 учителки, а въ детското училище — 31 ученици и 42 ученички, обучавани отъ една учителка.

9. Американски училища. — Първото американско училище въ София е Детското училище, което е отворено въ началото на 1900—901 уч. год. отъ г-ца Елисавета К. Кларкъ. Това училище е функционирало непрекѫснато отъ отварянето си до днесъ и се́ подъ рѫководството на своята основателка и организаторка. Това училище е имало при отварянето си 26 деца (13 момчета и 13 момичета), обучавани отъ една учителка — г-ца Кларкъ, а презъ 1926—27 уч. год. — 103, отъ които 61 момчета и 42 момичета, обучавани отъ 3 учителки. Едновременно съ отварянето на това училище, г-ца Кларкъ е отворила и курсъ за подготовка на учителки за детски училища. До края на 1926—27 уч. год. въ тоя курсъ сѫ свършили 28 учителки-забавачки.

Въ началото на 1922—23 уч. год. е отворено и първоначално американско училище само съ I отдѣление, въ което е имало 6 ученички, 6 ученика и една учителка. Презъ 1925—26 уч. год. това училище е имало 4 отдѣления и презъ 1926—27 уч. год. е посещавано отъ 80 ученика, отъ които 45 момчета и 35 момичета, обучавани отъ 5 учителки. Презъ сѫщата година е отворенъ и I прогимназиаленъ класъ съ 7 ученика и 4 ученички, обучавани отъ учителкитѣ въ първоначалното училище.

10. Основно училище на В. П. Кузмина. — Това училище има за главна цель изучаването на новитѣ езици. Сега се изучаватъ само френски, руски и български езици. То е отворено въ началото на 1926—27 уч. год. и е имало въ първоначалното училище 9 ученика и 12 ученички, а

въ прогимназията — 4 ученика и 17 ученички. Обучението е водено и въ двет̀ѣ училища — първоначалното и прогимназията — отъ 4 учители и 9 учителки.

Литература: Н. Ив. Ванковъ, Изъ архивата на Министерството на народното просвѣщение, София, 1905 г. — Н. Ив. Ванковъ, История на учебното дѣло въ България. Враца, 1926 г. — Матей Георгиевъ, Възраждането на градъ София. Исторически материали. София, 1918 г. — Юбилеенъ сборникъ на Софийското българско благотворително образователно дружество „Ив. Н. Денкоглу", 1897—1907, София, 1907 г. — Ефтимъ Спространовъ, Приносъ къмъ историята на учебното дѣло въ София. „Училищенъ прегледъ", год. VI (1907), стр. 370—375. — Велико Йордановъ, Развитие на нашето просвѣтно дѣло отъ освобождението до войнитѣ. Книга II отъ Материали за изучване на учебното дѣло въ България. София, 1925 г. — Велико Йордановъ, Нашето просвѣтно дѣло презъ време на войнитѣ (1913—1919). Книга IV отъ Материали за изучване на учебното дѣло въ България. София, 1925 г. — Л. Ив. Доросиевъ, Нашитѣ класни, срѣдни и специални училища преди освобождението. Книга I отъ Материали за изучване на учебното дѣло въ България, София, 1925 г. — Л. Ив. Доросиевъ, Развитие на учебното дѣло въ нашитѣ първоначални училища. „Училищенъ прегледъ", год. IV и V, кн. 5, 9, стр. 503—1027 и 245. — Кондика за времето отъ 1821—1853 година на софийската църква Св. Недѣля. — Всички училищни статистики, издадени отъ Дирекцията на статистиката отъ 1890—91 уч. год. до 1921—22 уч. година. — Освенъ това, ние се ползувахме и отъ сведения, които получихме отъ Инспекцията на столичнитѣ основни училища и направо отъ всички почти учебни заведения въ столицата. За тази ценна услуга тукъ предаваме на всички нашата благодарность,

РЕЛИГИОЗНИЯТЪ ЖИВОТЪ ВЪ СОФИЯ ОТЪ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ДНЕСЪ

отъ СТ. СТАНИМИРОВЪ

I. Религиозниятъ животъ на православнитѣ християни въ София.

1. Презъ времето на митрополитъ Мелетий (1877—1883 г.) — Митрополитъ Мелетий е първиятъ български митрополитъ, изпратенъ въ София отъ светата българска екзархия. Той се родилъ въ чисто българския градъ Струмица отъ родители българи презъ 1832 година. На 19 годишната си възрасть (презъ 1851 г.) той се замонашилъ въ Зографския български (на Атонъ) монастиръ и, следъ като завършилъ духовното си образование въ Атина и Петербургъ, дето две или три години билъ въ Духовната академия, отдалъ се на служене на църквата. Избранъ отъ клира и народа на софийската епархия (въ избора не взела участие брезнишката околия), архимандритъ Мелетий билъ ръкоположенъ въ Цариградъ за софийски митрополитъ на 15. X. 1872 год., а въ началото на м. априлъ 1873 година той вече билъ въ София. Тука той останалъ до края на 1876 г., а въ началото на 1877 г., по заповедь на турското правителство, билъ извиканъ въ Цариградъ и оставенъ да живѣе на свобода подъ надзора на Екзархията. — Въ началото на м. ноември 1877 година митрополитъ Мелетий избѣгалъ отъ Цариградъ и презъ Триестъ дошълъ при рускитѣ освободителни войски въ България. За тази му постъпка смѣсениятъ екзархийски съветъ (на 7. XI. 1877 г.) и Св. Синодъ (на 10.XII. с. г.) го обявили за лишенъ отъ софийската катедра. Въпреки тѣзи решения митрополитъ Мелетий, следъ като София била завзета отъ рускитѣ освободителни войски (23. XII. 1877 г. ст. ст.), дошълъ въ София и се настанилъ тука, като канонически кириархъ на епархията.

Презъ м. октомври 1877 г. София била провъзгласена за столица на новооснованото Българско Княжество. Населението ѝ скоро се увеличило съ многобройни преселници, на първо време главно чиновници. Религиозниятъ животъ на православнитѣ християни въ София, който и до освобождението билъ твърде високъ, се засилилъ още повече, което между другото се вижда и отъ усърдието, съ което тѣ посещавали храмоветѣ. Особно силно съдействували за това рускитѣ военни свещеници, които за цельта основали и „Свещеническо братство“ съ читалня и библиотека съ книги съ религиозно нравствено съдържание. Редомъ съ това откритъ билъ и магазинъ съ църковно-богослужебни книги и църковни принадлежности, за да се снабдятъ православнитѣ храмове съ всичко необходимо имъ за благолепието на богослужението, и било започнато издаването на списание подъ насловъ „Християнско братско слово“ и прочитни книжки съ религиозно нравствено съдържание. Всичко това мощно съдействувало за поддържането и засилването на религиозния животъ на софиянци.

На 31. XII. 1881 година било произведено първото преброяване на населението въ княжеството. Констатирано било, че въ София има 13,195 души православни българи, отъ които само около 6,000 души били кореняци, а останалитѣ — преселници: чиновници, търговци, занаятчии и други. При все това религиозниятъ животъ въ София не само че не се измѣнилъ, а се подобрилъ: сега вече едно значително число интелигентни младежи подавали добъръ примеръ съ набожностьта си и привързаностьта си къмъ църквата и нейнитѣ наредби. Справедливостьта, обаче, ни диктува да подчертаемъ, че

Обр. 23. — Митрополитъ Мелетий.

вече въ онова време започнало да се проявява и недоволство отъ служителитѣ на църквата. Свещеницитѣ били прости, неуки, та никога не произнасяли проповеди или каквито и да било поучения въ храмоветѣ и домоветѣ при отслужване на разнитѣ треби. Самъ митрополитъ Мелетий, който безъ право завземалъ Софийската катедра, не само че не поучавалъ, но и съ нетактичнитѣ си и неразумни постѫпки възбуждалъ паството си противъ себе си. Работата дошла дори до тамъ, че въ края на 1881 година (ноември и

декември), когато въ София заседавалъ Св. Синодъ, софиянци, за да покажатъ на митрополитъ Мелетия, че той трѣбва вече да напусне града имъ, изнесли изъ катедралния храмъ митрополитския тронъ и подали до Негово Блаженство Екзарха молба, да имъ се разреши да си изберать митрополитъ. Случило съ така, че тази молба останала неразгледана докато Св. Синодъ заседавалъ въ София, а била разгледана едвамъ чакъ на 11 февруари 1883 год., когато Св. Синодъ заседавалъ въ Цариградъ. Сега Св. Синодъ решилъ да се приведе въ изпълнение решението му отъ 10. XII. 1887 год., като митрополитъ Мелетий се изпрати да живѣе въ Рилския монастиръ. По молбата на митрополитъ Мелетия, Св. Синодъ му разрешилъ, предъ видъ на болестьта му, да се посели въ Кюстендилъ. Като отстранилъ митрополитъ Мелетия отъ София, Св. Синодъ възложилъ управлението на разстроената Софийска епархия на Доростоло-Червенския митрополитъ Григорий. — Въ началото на 1891 год. митрополитъ Мелетий отишелъ въ Египетъ и тамъ на 6 май 1891 година се поминалъ и билъ погребанъ въ мѣстностьта „Стари Каиро“, въ монастиря „Св. В. М. Георги“. — Заминавайки за Египетъ, той оставилъ завещание, съ което завещалъ на Св. Синодъ една значителна за онова време сума, лихвитѣ отъ която да се изразходватъ главно за издаване на книги съ религиозно нравствено съдържание.

2. Презъ време на безначалието (1883—1892 год.). — Настжпилъ единъ периодъ отъ цѣли 9 години, презъ време на който София оставала безъ митрополитъ. Това зле се отразило върху религиозния животъ на софиянци, които останали почти безъ духовни ржководители. Единъ отъ тогавашнитѣ митрополити — Доростоло-Червенскиятъ Григорий — искалъ да стане софийски митрополитъ, та не допускалъ да стане изборъ. Мѣстното духовенство, просто и неуко, останало безъ върховенъ надзоръ и ржководство, съвсемъ занимарило длъжностьта си. А пъкъ тъкмо въ онова време въ София, сега вече препълнена съ млади интелигентни хора, били потрѣбни високопросвѣтени свещеници, които да могатъ да задоволяватъ религиознитѣ нужди на православнитѣ. Най-после назначенъ билъ изборъ, който билъ произведенъ на 27. I. 1891 год. Избранъ билъ архимандритъ Василий, протосингелъ на митрополитъ Григория, човѣкъ съ висше образование, д-ръ по философия отъ Хайделбергския университетъ. Но той, подъ натиска на митрополитъ Григория, се отказалъ отъ избора: „съзнавайки своитѣ слаби сили и немощь, да отговори на задълженията, които изборътъ му налагалъ“.

Скоро подиръ това за управляващъ софийската епархия билъ назначенъ самоковскиятъ митрополитъ Доситей. Върху религиозния животъ на православнитѣ софиянци и този благъ и ученъ митрополитъ не е могълъ да упражни никакво влияние, защото е трѣбвало на първо мѣсто да се занимава съ работитѣ на своята епархия. Най-сетне, по настояването на министра Стамболовъ и по решението на софийския епархийски духовенъ съветъ, въ началото на 1892 г. билъ назначенъ втори пжть изборъ за софийски митрополитъ. Стамболовъ не скривалъ, че иска да се избере човѣкъ, който въ всичко ще го слуша. Изборътъ билъ произведенъ на 26 януари 1892 г. Избранъ билъ кандидатътъ на министъръ Стамболовъ — Партений, епископъ Велички.

литургия въ храма „Св. Недѣля", като въ края на тая литургия извършилъ свещеното миропомазване на Князъ Бориса. Това било небивало, невиждано въ София тържество на православието. Старитѣ софиянци-кореняци, които добре помнили приниженото състояние на православната църква въ турско време, не могли да сдържатъ радостнитѣ си сълзи, гледайки това блѣскаво тържество. Презъ това посещение Негово Блаженство останалъ въ София само 9 дена. На десетия день — четвъртъкъ, 8. II. 1896 г. — той съ специаленъ влакъ се завърналъ въ Цариградъ, изпратенъ тъй тържествено, както билъ и посрещнатъ.

Следъ блѣскавата балканска война и нещастната за България междусъюзнишка война Негово Блаженство трѣбвало да напустне Цариградъ и да се пресели въ София, дето и пристигналъ на 26. XI. 1913 г. По този начинъ София втори пѫть станала седалище на главата на българската православна църква (за пръвъ пѫть София станала седалище на българския патриархъ, ако и за кѫсо време, когато Иванъ Цимисхи превзелъ Източното Българско Царство — 972 г.). Негово Блаженство останалъ въ София до блаженната си кончина, последвала на 20. VI. 1915 г. — Сломенъ отъ постигналото България нещастие — засвояването на Македония отъ сърби и гърци — Негово Блаженство, сега вече 73-годишенъ старецъ, постояно боленъ, не можалъ да направи нищо за религиозно-нравственото издигане на софиянци.

Презъ последнитѣ години на светителствуването на митрополитъ Партения въ София вече имало повече отъ 115 хиляди православни християни. Редомъ съ увеличението броя на православнитѣ християни, увеличилъ се и броятъ на православнитѣ свещеници. А защото било вече забранено да се рѫкополагатъ за свещеници въ градоветѣ хора безъ завършено срѣдно богословско образование, а къмъ това време измрѣли и почти всички стари свещеници, то въ София били рѫкоположени за свещеници все хора съ завършено срѣдно богословско образование. Рѫкополагани били дори и хора съ висше богословско образование. Младитѣ образовани свещеници се заловили за работа съ голѣма ревность. Тѣ ясно виждали, колко много и колко тежка работа имъ предстои, но това не ги обезкуражило. Тѣ енергично се заловили да проповѣдватъ, като не пропущали нито единъ недѣленъ или празниченъ день безъ проповѣдь. Голѣма била ползата отъ тази дейность на младитѣ образовани свещеници. Обаче тя се захванала твърде късно, когато злото било пустнало дълбоки корени въ София. Това зло, освенъ социалиститѣ, били разнитѣ „учители", които вече редъ години почти безпрепядствено разпространявали своитѣ учения между православнитѣ християни въ София, макаръ тѣзи учения да нѣмали нищо общо съ спасителното Христово учение. Такива учители били и още сѫ въ София водителитѣ на теософитѣ, адвентиститѣ, дъновиститѣ, светото братство и модерниститѣ-атеисти, къмъ които трѣбва да прибавимъ и пропагандитѣ: католическа и протестантска. Въ такова положение се намирали православнитѣ християни въ София, когато на 20 юни 1918 година се представилъ о Господѣ митрополитъ Партений.

4. Отъ смъртьта на митрополита Партения до избирането на митрополита Стефана (1918—1922 г.). — Трѣбва да забележимъ, че грамадното мнозинство православни християни въ София си оставало непо-

3. Презъ време на митрополита Партения (1892—1918 г.). — Митрополитъ Партений билъ човѣкъ простъ, грубъ и безъ всѣкаква способность да говори речи, да поучава. А между туй тъкмо въ онова време, когато той билъ избранъ за софийски митрополитъ, благочестивитѣ православни софийски християни имали голѣма нужда отъ високопросвѣтенъ митрополитъ, благъ и добъръ ораторъ, способенъ учитель и проповедникъ на спасителното Христово учение. Презъ време на 9-годишното безначалие религиозниятъ животъ на православнитѣ софиянци силно се разстроилъ. Потрѣбни били голѣмо умение и тактъ,

Обр. 24. Митрополитъ Партений.

за да се възстанови онова положение, което било въ началото на осемдесетитѣ години на XIX вѣкъ, а после това вече да се заработи и за по-нататъшното подобрение. А тъкмо за такава творческа работа митрополитъ Партений не билъ годенъ. Нека прибавимъ, че къмъ времето на неговото избиране за софийски митрополитъ, въ България изобщо, а най-вече въ София, християнството захванало да се подкопава и дори отрича отъ пренесеното въ България социалистическо учение. Нека отбележимъ и това, че тъкмо по онова време

социалиститѣ у насъ гръмко твърдѣли, че човѣкъ разуменъ, — а такива непременно били само ония, които четѣли социалистически книжки, — не може да вѣрва въ сѫществуването на Бога, не може да бѫде християнинъ, не може да изповѣдва каквато и да било вѣра. При тѣзи условия дори и интелигентнитѣ софиянци, а толкова повече проститѣ, но добри християни имали належаща нужда отъ постоянна поука, отъ безспирно изложение на истинитѣ на светата ни вѣра отъ висотата на църковния амвонъ. Между туй голѣма часть отъ енорийското духовенство въ София, останало почти безъ надзоръ и рѫководство близо 9 години, само́ при това почти безъ образование и познаване на истинитѣ на Божественото Христово учение, било се превърнало въ требоизпълнители, а самъ митрополитъ Партений не можалъ да произнесе две свързани думи. Въ едно свое „Изложение" до Св. Синодъ отъ 15 юни 1905 г. той нарича социализма „социална язва", която между другото и чрезъ живото слово — вечерни училища и сказки — разяжда тѣлото на Христовата църква, безъ да може да ѝ се попречи, и възлага на държавата всичката грижа за борба съ тая язва. Отъ всички свещеници въ София само четворица проповѣдвали, и то не винаги, въ храмоветѣ въ празниченъ день следъ божествената литургия. Тѣзи свещеници, разбира се, не въ всѣка проповедь сѫ имали предъ видъ социалната язва, защото главната имъ цель е била да разкриватъ и разясняватъ истинитѣ на вѣрата. Като че ли не стигало това — липсата на свещеници-проповедници! — въ София по онова време нѣмало и изповедници, голѣмото значение на които въ дѣлото на вѣрата е несъмнено. При осемьтѣ тогавашни храмове въ София имало само единъ изповедникъ. Това заставило митрополита Партения да разреши на нѣкои стари вече пенсионирани свещеници, а сѫщо и на нѣкои отъ енорийскитѣ свещеници да изповедватъ. Но какво сѫ могли да направятъ и тѣзи свещеници, които самъ митрополитъ Партений нарича требоизпълнители, които не знаятъ нито даже църковния редъ? — Между това православнитѣ християни въ София все си оставали преданни чада на църквата, за което сведочи между другото и обстоятелството, че усърдно посещавали храмоветѣ, каквито въ онова време въ София имало 8. Тѣзи храмове били: 1. Св. Недѣля, 2. Св. Николай, 3. Св. Седмочисленици (бившата Черна джамия), 4. Св. Параскева, 5. Светитѣ Кирилъ и Методи, 6. Св. Богородица, 7. Свето Възнесение (Св. Спасъ) и 8. Св. Петка. Нека отбележимъ и храма Св. В. М. Георги (бившата Гюлъ-джамия), въ който се извършвала служба само три пѫти презъ годината, а именно: на 11 февруари (Св. Георги нови Софийски отъ Кратово), на 26 май (Св. Георги нови Софийски отъ София) и на 23 априлъ (Св. В. М. Георги).

Презъ време на светителствуването на митрополитъ Партения Негово Блаженство българскиятъ екзархъ Иосифъ I на три пѫти идвалъ въ София. Второто му идване се отличавало по особното му блѣскаво посрещане и изпращане, устроено му отъ Негово Царско Височество Княза Фердинандъ I, правителството и народа. Цельта на това идване било приемането чрезъ миропомазване въ лоното на светата православна църква Негово Царско Височество Престолонаследника Князъ Борисъ Търновски, сега благополучно царствуващия царь на българитѣ Борисъ III. Негово Блаженство пристигналъ въ София въ понедѣлникъ, 30. I. 1896 г. На 2. II. с. г. той служилъ тържествена

колебимо привързани къмъ праотеческата си православна вѣра и използувало всѣки благоприятенъ случай да прояви тази си привързаность. Такъвъ благоприятенъ случай билъ и деньтъ 6 февруари 1921 г. — откриването на втория църковенъ народенъ съборъ. Въ този день катедралниятъ съборъ, а сѫщо и площадьта около него били препълнени съ богомолци, които взели живо участие въ величествената процесия до храма „Свети Седмочисленици", дето

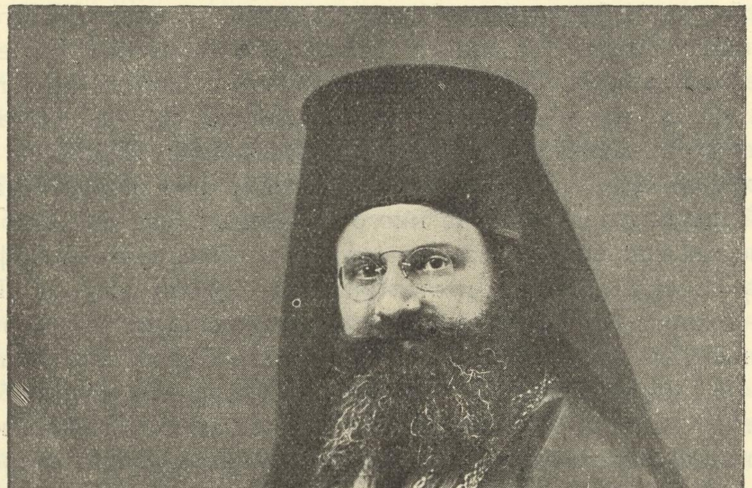

Обр. 25. — Митрополитъ Стефанъ.

станало откриването на събора. Този храмъ и площадьта около него сѫщо били препълнени съ богомолци. И когато — въ 11 часа презъ деня — общиятъ звънъ на всички камбани въ София възвестилъ откриването на събора, благочестивитѣ богомолци бурно изявили накипѣлитѣ си чувства на религиозенъ възторгъ. — Другъ подобенъ случай билъ на 6 декември 1920 г. Този день

билъ обявенъ за день на сирачетата. Въ София презъ този день били събрани повече отъ 200 хиляди лева пожертвувания въ полза на сирацитѣ. А когато презъ 1921 г. Св. Синодъ се обърналъ съ покана да му се помогне да построи здание за духовна семинария въ Пловдивъ, православнитѣ софиянци чрезъ храмоветѣ си внесли въ синодната каса 450 хиляди лева.

Подиръ смъртьта на митрополитъ Партения София останала безъ свой митрополитъ почти цѣли 4 години. Едвамъ на 26 мартъ 1922 год. билъ произведенъ изборъ. Избранъ билъ Маркианополскиятъ епископъ Стефанъ.

Митрополитъ Стефанъ е човѣкъ младъ и енергиченъ. Той е съ завършено висше богословско образование и надаренъ съ хубавъ даръ на словото. Рано е още да се каже, какъ неговата дейность се е отразила и ще се отрази върху религиозния животъ на православнитѣ софиянци; но ако е вѣрно, че „хубавъ день отъ сутринь се познава“, ние можемъ да се надѣваме, че той ще допринесе твърде много и за доизлѣкуването на онѣзи рани, които тъй несмислено били нанесени на тѣлото на Христовата въ София църква отъ стеклитѣ се обстоятелства и отъ разнитѣ незвани учители. Тѣзи благи надежди сѫ толкова повече оправдателни, че сѫществуватъ и всички условия за подобрение. При софийската митрополитска катедра сега има епископъ-помощникъ — Паисий Знеполски — който е човѣкъ съ висше богословско образование, съ широки богословски познания и при това добъръ и усърденъ проповѣдникъ на словото Божие. Дори и протосингелътъ при митрополията е човѣкъ също съ висше богословско образование и усърденъ проповѣдникъ. Енорийскитѣ свещеници — освенъ 2—3 — сѫ съ завършено срѣдно богословско образование, а има и такива съ висше богословско образование. Сега вече въ София много голѣма рѣдкость е да мине божествена литургия въ недѣля или праздникъ безъ проповѣдь, като почти въ всички случаи проповѣдитѣ сѫ нагодени къмъ нуждитѣ и разбиранията на енорияшитѣ.

Тукъ му е мѣстото да отбележимъ, че презъ първитѣ години на светителствуването на митрополита Стефана православнитѣ християни въ София преживѣли една страшна, грозна катастрофа. Заблудени политикани-комунисти — на Великия четвъртъкъ (16 априлъ 1925 г.), когато катедралниятъ съборъ Св. Недѣля билъ препълненъ съ богомолци, дошли да дадатъ последне цѣлование на единъ добъръ православенъ християнинъ, починалъ отъ рѫката на злодеецъ, хвърлили въ въздуха съборния храмъ, заровили подъ развалинитѣ му около 150 души дълбоко вѣрващи православни християни — отлични синове на Отечеството — и осакатили стотици други подобни.

5. Православни християнски братства и благотворителни дружества. — Както вече казахме, първото православно християнско братство въ София подъ името „Преподобни Иванъ Рилски“ било основано наскоро следъ като София била провъзгласена за столица на българското княжество — въ началото на 1879 год. То сѫществувало до 1903 година, когато и то започнало до се управлява по изработения отъ Св. Синодъ общъ уставъ за всички православни свещенически братства въ България. И управлявайки се по новия уставъ, това братство пакъ остава мощенъ двигатель на религиозния животъ на православнитѣ християни въ София. — Презъ 1900 г. свещеноикономъ Апостолъ Георгиевъ започналъ да събира енорияшитѣ си

въ параклиса Св. София въ извънъ богослужебно време и да ги поучава. Не следъ дълго време тука било образувано братство, което подъ името „Свето Преображение Господне" сѫществувало до Балканската война (1912). Сега при сѫщия параклисъ има братство „Св. Иванъ Предтеча", което има и свой печатанъ органъ: „Християнска мисъль". — Много по-широка дейность сега въ София развива православно-християнското културно просвѣтно д-во „Православни библейски курсове", начало на което дружество положилъ Стоянъ Петковъ още презъ 1918 г. Членоветѣ на това дружество между другото изучаватъ и църковно пѣние и пѣятъ заедно съ всички богомолци въ време на богослужение въ храма Св. Николай. Управата на това дружество създала православнитѣ християнски ученическо, студентско и юношеско дружества въ България, а сѫщо и „Интерконфесионалното студентско дружество въ София", което има свой печатанъ органъ — сп. „Нова Ера". — При много отъ енорийскитѣ храмове въ София сѫщо има православни християнски братства, отъ които най-деятелни сѫ: 1) Братството при параклиса свети Апостоли Петъръ и Павелъ, 2) при храма Св. Седмочисленици, 3) при храма Св. Великомѫченикъ Георги, 4) при храма Св. Богородица, 5) при храма Св. Николай Софийски. Освенъ тѣзи нека отбележимъ и следнитѣ православни християнски братства: 1) при училището „Константинъ Фотиновъ", 2) при Телеграфо-пощенското училище и 3) Женското младежко християнско братство, което прави своитѣ събрания въ частни домове. Благотворителни православни християнски братства въ София има две: 1) „Всѣхъ скорбящихъ радость", основано още презъ 1909 г. То издържа приютъ, въ който прибира престарѣли бедни, немощни и недѫгави отъ двата пола българи отъ православно вѣроизповедание. При помѣщението си то сега строи храмъ. 2) При храма Свети Кирилъ и Методи. Това дружество подпомага крайно бедни православни българи съ средства, събирани главно отъ енорияшитѣ на храма.

6. Храмове. Въ София днесъ има 28 православни храма и параклиситѣ сѫ: 1) Свети Александъръ Невски, 2) Свети Царь Борисъ (въ Синодната палата), 3) Свети Иванъ Рилски (при Духовната семинария), 4) Свети Седмо, численици (при Военното на Н. Величество училище), 5) Голѣми Св. Никола. 6) Св. Петка, 7) Св. Апостолъ Петъръ (при централния затворъ), 8) Покровъ на Пресвета Богородица (при приюта „Всѣхъ скорбящихъ радость"), 9) Успение на Пресвета Богородица (при гробищата) и 10) Св. Великомѫченикъ Георги (бившата Гюлъ джамия). Тѣзи 10 храма сѫ безъ енории. — 11) Св. Недѣля, 12) Св. Спасъ, 13) Свети Кирилъ и Методи, 14) Св. Параскева, 15) Св. София, 16) Свети Седмочисленици (бившата Черна джамия), 17) Свети Великомѫченикъ Георги, 18) Св. Богородица, 19) Св. Великомѫченикъ Димитри, 20) Св. Николай Софийски, 21) Свети Апостоли Петъръ и Павелъ, 22) Възкресение Христово, 23) Св. Апостолъ Андрей, 24) Света Тройца и 25) Света Параскева. Всичкитѣ тѣзи 15 храма сѫ енорийски. — Освенъ изброенитѣ 25 храма и параклиси въ София има още 3 храма при легациитѣ: 1) руска (Св. Николай), 2) ромънска (Св. Тройца) и 3) гръцка (Св. Великомѫченикъ Георги).

7. Печатни издания. Православната църква въ София има три печатни органа: 1) Църковенъ вестникъ съ три приложения: Духовна култура, Църковенъ Архивъ и Книжици за деца. Той е официалниятъ органъ на Св. Синодъ;

2) Народенъ стражъ, органъ на софийската митрополия и 3) Пастирско дѣло, органъ на Свещеническитѣ братства въ България. — Редомъ съ това Св. Синодъ постоянно издава книги и брошури съ религиозно-нравствено съдържание, които се разпространяватъ преди всичко въ София и твърде много допринасятъ за религиозно-нравственото привдигане на православнитѣ софиянци. — Трѣбва да отбележимъ и дейностьта на професоритѣ при Богословския факултетъ на университета, които, особно въ Годишника на университета, печататъ строго научни трудове по религиозни въпроси и съ това доста задоволяватъ нуждата отъ подобно четиво на православнитѣ християни съ висше образование. — Твърде много въ това отношение допринасятъ и хубавитѣ издания на женското православно християнско братство „Бѣлъ Кръстъ“, което, ако и да има седалището си въ монастира св. Иванъ Рилски въ с. Курило (близо до София), счита се за софийско братство. Неговото списание „Християнка“ е твърде много разпространено въ София.

Старообредци. — Между поселилитѣ се въ София руски бежанци има нѣколко души старообредци, които въ сжщность сж източно-православни християни.

II. Религиозниятъ животъ на инославнитѣ християни въ София.

1. Католици. Непосредствено преди освобождението въ София нѣмало католици постоянни жители. Следъ освобождението, обаче, въ София се явили и католици. На първо мѣсто трѣбва да поставимъ дипломатическитѣ агенти на католическитѣ държави и чиновницитѣ при тѣзи агентства. Редомъ съ тѣхъ трѣбва да поставимъ и нѣколцината държавни чиновници и търговци. Скоро следъ освобождението, а имено въ 1878 год., билъ положенъ и основниятъ камъкъ на първия католически храмъ въ София (въ западната часть на града). Храмътъ билъ посветенъ въ честь на „Св. Иосифа“, по името на австрийския императоръ Францъ Иосифъ. По-после въ София се поселили и други католици чужденци — занаятчии, работници, чиновници при чуждестраннитѣ банки и търговски кантори. Преселили се и българи католици, тъй че сега въ София се наброяватъ около 2,000 души католици.

Следъ освобождението на България папата назначилъ епископъ и за София съ седалище въ Пловдивъ. Този епископъ изходатайствувалъ отъ австрийския императоръ една значителна сума и съ нея построилъ втори католически храмъ въ София (въ източната часть на града). Този храмъ е посветенъ на „Св. Францискъ“. Освенъ тѣзи два храма католицитѣ иматъ въ София и два параклиса. Свещеницитѣ при тѣзи храмове сж хора образовани и добри и усърдни проповѣдници. Тѣхнитѣ хубави проповѣди привличатъ въ храмоветѣ имъ много богомолци, между които не рѣдко се забелѣзватъ и православни българи. Цельта на католическото духовенство въ София е да пропагандира католицизъма между българитѣ. Ето защо въ София се изпращатъ отбрани свещеници. На помощь на тѣзи свещеници идатъ и разнитѣ училища и благотворителни заведения, каквито католицитѣ поддържатъ доста въ София. — Въ София католицитѣ издаватъ ето вече четвърта година и седмиченъ вестникъ „Истина“ съ мото: „Ego sum via, veritas et vita“ (Ив. XIV, 6).

2. Унияти. До края на голѣмата европейска война въ София почти нѣмало унияти. Следъ тази война часть отъ напусналитѣ Македония унияти се поселила въ София, та сега тукъ наброяватъ около 200 души унияти. Тѣ иматъ трима свещеници българи отъ Македония и двама епископи, единиятъ отъ които е италиянецъ. Иматъ и единъ храмъ, „Св. Богородица", построенъ на ул. Люлинъ, въ която, казватъ, нѣма нито единъ униятинъ. Този храмъ се посещава и отъ бедни бежанци православни християни, на които униятитѣ даватъ материална помощь. Изобщо униятитѣ въ София развиватъ трескава дейность, за да привлекатъ къмъ себе си нѣкои православни българи.

3. Армяно-григориянци въ София и околноститѣ ѝ има около 2,500 души. Тѣ иматъ въ София единъ храмъ Св. Богородица, единъ архиепископъ, двама свещеници и едно първоначално училище „Арамянъ".

4. Протестанти. — До освобождението въ София протестанти нѣмало. Следъ освобождението, обаче, въ София се заселили и такива. Самъ първиятъ български князъ Александъръ Батембергъ билъ протестантинъ. За задоволяване на религиознитѣ му нужди въ София на булевардъ Дондуковъ билъ въздигнатъ първиятъ протестантски храмъ. Следъ време броятъ на протестантитѣ се увеличилъ сѫщо тъй, както се увеличилъ и броятъ на католицитѣ. Появили се протестанти и българи, каквито сега наброяватъ 140 семейства съ близо 900 члена. — Освенъ поменатия храмъ протестантитѣ иматъ още единъ храмъ на ул. Солунска. Освенъ това протестантитѣ иматъ още и салони („д-ръ Лонгъ") и частни кѫщи въ разни части на града, дето се събиратъ на молитва и поучение. Изобщо протестантитѣ въ София развиватъ много голѣма пропагандическа дейность. Тѣ разпространяватъ твърде много брошури, вестници, книги, всички насочени противъ православието, и четатъ твърде много сказки въ храмоветѣ (въ извънъ богослужебно време) и въ салонитѣ си, които доста се посещаватъ и отъ православни българи. Освенъ това съ сѫщата цель тѣ и благотворятъ, като издържатъ сиропиталище и протестантско училище, въ което мнозинството отъ ученицитѣ сѫ деца на православни българи.

5. Теософи (Либерална вселенска църква). — Казватъ, че въ София имало около 800 теософи, отъ които само 30 души били редовни членове на „Либералната вселенска църква". До скоро теософитѣ имали само единъ „свещеникъ", който при извършване на служба обличалъ свещенически одежди. Сега тѣ иматъ трима свещеници. Молитвенитѣ си събрания тѣ правятъ въ единъ салонъ на бул. Дондуковъ. Издаватъ и свой вестникъ: „Познай себе си".

6. Адвентисти въ София има много малко. Нѣкои едвамъ ги наброяватъ до 30 души. Тѣ иматъ свой храмъ въ четвъртата градска часть съ надписъ: „Българско благотворително общество. Пазитель на истината. Адвентска реформаторска църква". За да привличатъ последователи, водителитѣ на адвентиститѣ издаватъ и разпространяватъ брошури, въ които е изложено вѣроучението имъ.

7. Дъновисти въ София нѣма особно много. Тѣ иматъ свой храмъ на ул. Оборище, въ който се събиратъ на обществена молитва всѣки недѣ-

пенъ день. Приближенитѣ до „Учителя“ се събиратъ на частна молитва и въ другъ нѣкой день презъ седмицата. Учението си и държанитѣ беседи „Учительтъ“ излага въ брошури, които често се раздаватъ и даромъ.

8. Петдесетници въ София има нѣколко семейства (нѣкои наброяватъ само 2 семейства). Тѣ не се кръщаватъ, не се вѣнчаватъ и при погребението на умрѣлитѣ си не четатъ никакви молитви. Четатъ, обаче, Библията и казватъ, че вѣрватъ въ онова, което е писано въ нея.

9. Православно свето общество. Това недавна основано общество се намира подъ ржководството на „Водитель“, редомъ съ когото стои и една „Кръстоноска“, защото така било заповѣдано на Водителя чрезъ откровение отъ Бога. Водительтъ издава листове: „Ангелска тржба“, „Пророчески часове“, „Благословено време“, „Благи вести“ и др., чрезъ които пропагандира учението си. Сега това общество е признато за законна обществена религиозна организация.

10. Добриятъ Самарянинъ. — Казватъ, че членоветѣ на това общество по-рано били членове на „Православното свето общество“, отъ което се отдѣлили поради породилитѣ се недоумения между „Водителя“ и едного отъ първенцитѣ. Обаче самъ началникътъ на обществото „Добриятъ Самарянинъ“ малко по-иначе обяснява произхода на това общество. Въ единъ листъ подъ насловъ: „Божий зовъ къмъ българския народъ и обществото Добрия Самарянинъ“ той казва: „Отъ петь години насамъ Богъ вика къмъ българския народъ чрезъ своитѣ раби и рабини, избрани между преститѣ и неграмотни хора, защото така е било винаги, така е и сега“.

„Този Божий зовъ се възприе отъ нѣколко души българи и се образуза по Божие повеление обществото „Добриятъ Самарянинъ съ единствена задача да предава чрезъ живо слово и печата това, което Богъ иска отъ всички человѣци и частно отъ българския народъ, за да се спасятъ отъ великата скърбь, която ще дойде по цѣлата земя и за която Исусъ Христосъ каза: „И ако не се скратѣха ония дни, не би се спасила никоя плъть; но заради избранитѣ ще се скратятъ ония дни“ (чети Мт. 24, 22).

Въ изпълнение на Божиитѣ заповеди едни отъ членоветѣ на обществото „Добриятъ Самарянинъ“ ходятъ отъ градъ на градъ, отъ село на село и съ проповѣди предаватъ на народа това, което Богъ заповѣдва.

Освенъ това обществото печата книги и издава вестникъ „Утѣха“, въ който се печата това, което Богъ говори и което е говорилъ чрезъ пророцитѣ, като разкрива ония мѣста въ пророческитѣ книги, които сж били забулени за очитѣ на всички поколения до днесъ.

В. Последна поща (година VI, брой 273 отъ 21 януари 1928 г.) пише за това общество, което нарича православно, следващето: „Сектитѣ въ България. Взаимната имъ борба. — Следъ войната, използувайки моралната безпжтица, въ която изпадна народа, сектитѣ започнаха бързо да увеличаватъ редоветѣ си. — Едва въ последно време Св. Синодъ се сепва и започва борба съ тѣхъ. Но изглежда, че тѣ сами ще изчезнатъ, поради взаимната имъ борба. — Така например православното общество „Добриятъ Самарянинъ“ води борба едновременно противъ Дънова, Софрони Никовъ и Хр. Устабашиевъ. — Дъновъ се нарича „лъжеучитель“ и „лъжепророкъ“, който си е

задалъ сатанинската цель да събори християнството. Софрони Никовъ (теософъ) билъ „брахманъ“, а не християнинъ. Устабашиевъ (водитель на прав. соф. св. общество) олицетворявалъ „Каина, Валаама и Корея“.

Заслужава да се отбележи следното: въ Министерството на народното просвѣщение напоследъкъ зачестили да постѫпватъ сведения, отъ които ставало ясно, че нѣкои учители съ ексцентрични и еретични схващания ставали вредни за възложената имъ отъ народа и държавата учебно-възпитателна задача. Тѣ, вмѣсто, споредъ призванието си, да коренятъ всѣка заблуда и суевѣрие, насаждали такива въ маловъзрастнитѣ си възпитаници дори и съ живота и примѣра си. За да се тури край на тая пакостна дейность на въпроснитѣ учители, Министерството на народното просвѣщение съ окрѫжно № 24845 отъ 6. X. 1927 г. предписва на училищнитѣ инспектори зорко да следятъ за дейностьта на ония учители, които биха се проявили въ нѣкакво сектантство и да долагатъ въ Министерството за всѣки такъвъ случай.

III. Религиозниятъ животъ на иновѣрцитѣ въ София.

1. Евреи. — Сега въ София има две еврейски общини: 1) община на евреитѣ шпанйоли и 2) община на евреитѣ ешкеназимъ. — Шпанйолитѣ, споредъ отчета на софийския еврейски общински съветъ (София 1927 г.), сѫ на брой 19,330 души, отъ които български поданици сѫ 17,692 души. Тѣ иматъ 4 синагоги: 1) Централна, 2) Ючбунарска, 3) Дйортбунарска и 4) Шеветъ Ахимъ на ул. Бачо Киро. Тѣзи синагоги се управляватъ отъ единъ равинъ съ висше образование и шесть свещеници съ завършено срѣдно богословско образование. — Благотворителностьта у шпанйолитѣ е много силно развита. Тъй, тѣ издържатъ: 1) едно сиропиталище „Царица Елеонора“ съ около 70 питомци еврейчета, за което презъ 1927 година построили ново солидно и съ всички удобства здание на ул. Стефанъ Стамболовъ; 2) една лечебница съ амбулатория, 3) две основни училища съ около 1,400 ученика, 4) една безплатна ученическа трапезария, дето се дава безплатна храна на около 350 бедни ученици и 5) дружество „Маибишъ Арумимъ“, което ежегодно дава дрехи и обуща на около 260 бедни деца еврейчета-ученици.

Евреитѣ ешкеназимъ сѫщо образуватъ община. Споредъ сведения отъ секретаря на тази община, ешкеназимитѣ сѫ на брой около 1,600 души. Иматъ една синагога съ единъ свещеникъ. При синагогата има забавачница, посещавана отъ 15—20 деца, рѫководени отъ една учителка. Иматъ и 4 дружества, две отъ които, а имено: „Ешкеназко женско благотворително дружество“ и „Израилско ешкеназко погребално дружество“, както показватъ и самитѣ имъ названия, сѫ благотворителни.

2. Турци. Турцитѣ превзели София презъ 1382 година и отъ тогава и до день днешенъ тя безъ турци не е оставала. Били даже моменти, когато мнозинството отъ населението ѝ се състояло отъ турци. Въ туй време, когато турската империя била на върха на своето могѫщество — презъ XVI вѣкъ — въ София имало твърде много турци и единъ отъ пѫтешественицитѣ пише, че София има напълно турски изгледъ. — Въ XVI и отчасти презъ XVII. вѣкъ въ София живѣели богати и именити турци, които построили много джамии

кервансараи, имарети, чешми и други човѣколюбиви и богоугодни заведения и съ това увѣковѣчили имената си. Такива били: 1) Коджа Мехмедъ Паша, за когото единъ отъ пѫтешественицитѣ бележи, че „построилъ въ София единъ хоспиталъ или колежъ, наричанъ у турцитѣ имаретъ, за да се ползуватъ отъ него бедни болни и да служи за семинария на студенти по правото и мухамеданска религия, наградилъ го съ добри приходи, а до него построилъ и своята джамия, съ лека архитектура, съ архитрави по романски начинъ и съ куполъ". 2) Сияушъ Паша, който около 1582—1593 год. три пѫти билъ великъ везиръ. По негово име „Св. София", която още по-рано била обърната въ джамия, се наричала „Сияушъ паша джамия". Той основалъ въ София и най-голѣмия керванъ — сарай. Казва се дори, че презъ негово време въ София имало около 150 джамии, между които били и храмоветѣ Св. София и Св. Великомѫченикъ Георги Победоносецъ (Гюлъ джамия). Но колкото повече западала турската империя, толкова повече броятъ на турцитѣ въ София намалявалъ, а следъ освобождението на София (23. XII. ст. ст. 1877 г.) той и съвсемъ намалѣлъ. Днесъ въ София, заедно съ чиновническия персоналъ въ Мюфтийството (централното турско религиозно управление) има 28 души турци, а цигани мухамедани има около 3,000 души. Отъ многобройнитѣ нѣкога си джамии сега сѫществуватъ само три: 1) Бююкъ джамия (сегашниятъ Народенъ Археологически Музей), която е една отъ най-голѣмитѣ джамии въ София. Тя се наричала още и „Коджа Махмудъ паша джамия", по името на единъ бележитъ софийски благодетель. — 2) Коджа-дервишъ-Мехмедъ паша джамия, наричана отъ българитѣ Черна джамия. Сега тя е български християнски православенъ храмъ Св. Седмочисленици. — 3) Баня-баши джамия, която вѣроятно е сѫщата, за която единъ турски пѫтешественикъ казва, че се нарича Молла-ефенди джамия. Тя сега е единствениятъ турски молитвенъ домъ (джамия) въ София. Предполага се, че тя е построена на онова мѣсто, дето нѣкога си се издигалъ каменниятъ храмъ Св. Иванъ Рилски, построенъ отъ велможата Грждъ, следъ като мощитѣ на Св. Иванъ Рилски били пренесени отъ Рилския монастиръ въ София и въ който свети Ивановитѣ мощи се пазили до пренасянето имъ въ Търново отъ Иванъ Асень I. — Сега живущитѣ въ София турци и цигани мухамедани сѫ толкова бедни, че не могатъ да издържатъ ходжа за едничката си джамия и днесъ тѣ сѫ безъ ходжа. А безъ щедрата помощь отъ страна на българското правителство биха се отказали и отъ джамията си, защото не биха могли да я поддържатъ, При тая джамия има отдѣление, наречено „Терюме", което служи за читалище. Религиознитѣ нужди на мухамеданитѣ въ София се обслужватъ отъ единъ проповедникъ и двама имами. — Училище нѣматъ.

НАУЧНИ ИНСТИТУТИ И МУЗЕИ

отъ проф. Б. ФИЛОВЪ

Напредъкътъ, който столицата е направила въ научно отношение въ продължение на 50-тѣ години отъ освобождението насамъ, личи най-добре въ развитието на нейнитѣ научни институти и музеи, които, наредъ съ Университета и другитѣ висши училища, се явяватъ като главни срѣдища на научната мисъль въ България. Още въ 1879 година, непосредствено следъ освобождението, въ София е била основана Народната Библиотека, въ която е билъ предвиденъ и музеенъ отдѣлъ. Наскоро следъ това въ София бѣ пренесено и седалището на Българското Книжовно Дружество въ Браила, което по-късно бѣ обърнато въ Българска Академия на Наукитѣ. По-късно, съ постепенното засилване на интелектуалния животъ у насъ, появиха се още редица други научни дружества и институти. Днесъ столицата може да се гордѣе съ това, че тя притежава, наредъ съ научнитѣ институти и сбирки при Университета, още и нѣколко значителни самостойни научни института и музеи, които развиватъ отчасти твърде оживена дейность и служатъ за разсадници на българската наука.

I. Софийски Университетъ.

По-горе (стр. 106) се дадоха нѣкои сведения за софийския Университетъ като учебно заведение. Тукъ ще прибавимъ още нѣколко думи за научната дейность на Университета.

Още при своето създаване като Висше Училище въ 1888 год., Университетътъ е билъ призованъ да бѫде не само учебно заведение, което да даде на българската младежь висше образование по разнитѣ клонове на науката, но да стане сѫщевременно и главно срѣдище за разработване на българската наука. Професоритѣ отъ Университета сѫ имали възможность, наредъ съ своитѣ лекции, да предприематъ и специални научни издирвания, резултатитѣ отъ които сѫ били обнародвани било въ отдѣлни статии, било въ по-голѣми монографични трудове. Съ постепенното си развитие и разширение на своята дейность, съ откриването на нови катедри и факултети, Университетътъ успѣва малко по малко да групира около себе си почти всички научни сили на страната и да стане по такъвъ начинъ главниятъ факторъ за развитето на българската наука.

Не ще съмнение, че най-напредъ сѫ били разработени ония научни области, които иматъ непосредствена връзка съ нашето отечество и които сѫ били застѫпени въ двата най-стари факултета на Университета: историко-филологическия и физико-математическия. Български езикъ и литература, българска история и археология, географията на България, нейната фауна и флора, нейнитѣ минерални богатства, нейниятъ геологически строежъ и клима-

тически условия — това сѫ ония области, въ които българскитѣ учени можаха най-рано и най-много да се проявятъ. По такъвъ начинъ тѣ допринесоха извънредно много за всестранното проучване на нашето отечество. По-късно се развиха у насъ ония науки, които нѣмаха прѣко съотношение съ страната ни и които по тази причина привличаха по-малко работници, а именно философскитѣ, математическитѣ и юридическитѣ науки. Съ откриването на новитѣ факултети презъ последнитѣ години — медицински, агрономо-лесовъденъ, богословски и ветеринарно-медицински — създадоха се условия за научното разработване и на съответнитѣ специалности.

Научнитѣ издирвания въ Университета се улесняватъ твърде много отъ разнитѣ институти и семинари, които сѫществуватъ при него и които образуватъ, наредъ съ университетската библиотека (около 150,000 тома), неговиятъ най-важенъ наученъ апаратъ. Такива институти и семинари сѫществуватъ почти при всѣка катедра и днесъ тѣ възлизатъ вече на 75 (8 за историко-филологическия факултетъ, 10 за физико-математическия, 6 за юридическия, 21 за медицинския, 12 за агрономо-лесовъдния, 9 за богословския и 9 за ветеринарно-медицинския). Много отъ тѣзи институти и семинари, наредъ съ наржчнитѣ си библиотеки, притежаватъ и специални сбирки отъ учебни пособия. Макаръ тѣ, поради оскѫднитѣ средства, които се отпущатъ за тѣхната издръжка, да не стоятъ още на нужната висота, тѣ все пакъ свидетелствуватъ за усилията, които сѫ били полагани отъ Университета, за да се създадатъ въ него условия за сериозна научна работа.

До 1904 год. научнитѣ трудове на професоритѣ отъ Университета излизаха въ разни наши и чужди списания. Презъ 1904 год. бѣ създаденъ специаленъ наученъ органъ на Университета, а именно неговия „Годишникъ". Първиятъ томъ отъ този Годишникъ, за учебната 1904/1905 год., излезе презъ 1905 год. Скоро Годишникътъ стана толкозъ обемистъ, дето отъ 1910 год. той трѣбваше да се раздѣли на части и всѣки единъ отъ тритѣ тогавашни факултета на Университета започна да издава отдѣленъ свой Годишникъ. Открититѣ по-късно факултети сѫщо така излѣзоха съ свои Годишници. До днесъ Университетътъ е обнародвалъ всичко 85 тома отъ своитѣ Годишници (23 за историко-филологическия факултетъ, 23 за физико-математическия, 22 за юридическия, 5 за медицинския, 5 за агрономо-лесовъдния, 4 за богословския и 3 за ветеринарно-медицинския).

Освенъ своя Годишникъ, Университетътъ издава още и редица отдѣлни книги подъ общо заглавие „Университетска библиотека", въ която влизатъ предимно рѫководства за студенти по различнитѣ науки, застѫпени въ Университета. Въ тая „Библиотека" сѫ издадени вече 70 книги. Семинарътъ по славянска филология издава сѫщо свои „Известия", въ които си помѣстватъ по-добритѣ писмени работи на студенти, приготвени подъ рѫководството на тѣхни професори. Отъ тѣзи „Известия" сѫ излѣзли до сега 5 книги.

Отъ този кратъкъ прегледъ се вижда, колко голѣма е научната дейность на софийския Университетъ, който заема безспорно първо мѣсто между научнитѣ институти на столицата.

II. Българска Академия на Науките.

Още презъ 1854 година между българските книжовници се появява идеята, да се създаде едно българско научно-книжовно срѣдище, което да прибере около себе си по-образованите българи, за да могатъ тѣ съ задружни усилия да разработятъ по-добре българския езикъ и българската история. Тази идея можа да се осѫществи едва въ 1869 година, когато бѣ основано въ Браила „Българското Книжовно Дружество", което още отъ следната година започва да издава своето „Периодическо Списание". До 1876 година отъ това списание излѣзоха въ Браила 12 книжки. Освободителната война прекрати за малко време дейностьта на дружеството. Следъ освобождението на България, на 28 ноември 1878 година, въ Браила е било свикано общо събрание на Книжовното Дружество, въ което е било взето решение, да се пренесе дейностьта на дружеството въ България. Обаче това не е могло да стане веднага, тъй като Маринъ Дриновъ, който е билъ душата на дружеството, напуща заедно съ руските окупационни власти България. Решението отъ 28 ноември 1878 година могло да бѫде изпълнено едва презъ 1881 год. Тогавашниятъ министъръ на Народното просвѣщение К. Иречекъ, възъ основа на това решение, свиква членовете на дружеството въ София на заседание подъ председателството на завърналия се отново въ България Маринъ Дриновъ. На това заседание се взема решение, да се поднови дейностьта на дружеството и още отъ следната 1882 година започва да излиза вече въ София неговото „Периодическо Списание", което до 1889 година, когато М-вото на Народното просвѣщение започна да издава своя „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина", оставаше единственото българско научно списание.

Въ София Книжовното Дружество има възможность да засили значително своята дейность. Съгласно изработениятъ презъ 1884 год. новъ уставъ на дружеството, неговата цель е била „всестранното изучване на България, развиването на българската книжнина, разработването и разпространението на науките изобщо". Съгласно сѫщия уставъ, дружеството е било раздѣлено на три клона: клонъ историко-филологически, клонъ за природните и медицинските науки и клонъ за държавните науки. Като главенъ наученъ органъ на дружеството остана неговото „Периодическо Списание", отъ което до 1910 г. бѣха издадени всичко 71 книжки. Наредъ съ това списание обаче дружеството обнародва още 9 броя отъ „Българска библиотека", три книги отъ „Български старини", две книги отъ „Български художествени старини", единъ „Сборникъ" за 1901 год. и издаде редица отдѣлни трудове на наши учени. Освенъ това отъ 1903 год. дружеството пое отъ М-вото на Народното просвѣщение и издаването на „Сборника за народни умотворения."

Презъ 1911 година Книжовното Дружество бѣ обърнато въ „Българска Академия на Науките", която, съгласно чл. 2 отъ устава ѝ, има за цель „да развива и разпространява науките и изкуствата, особно съ огледъ къмъ българите и българските земи, българския езикъ и българската книжнина". Академията се раздѣля на три клона: историко-филологиченъ, философско-общественъ и природо-математиченъ. Съ законъ отъ 1 февруари 1912 год. Академията бѣ призната за самостойно и независимо научно учреждение, което държавата

подпомага парично. Съ сжщия законъ Академията се задължи да продължава изданията на бившето Книжовно Дружество, а именно „Сборникъ за народни умотворения", „Български старини" и „Български художествени старини". „Периодическо Списание" се замѣсти съ два нови научни органа на Академията, а именно съ нейния „Сборникъ" и нейното „Списание".

Съ течение на времето при Академията бѣха създадени различни фондове за насърдчение на българската наука. Общата сума на тѣзи фондове възлиза презъ 1928 год. на повече отъ два милиона лева. Обаче много отъ фондоветѣ, създадени още преди общоевропейската война, се обезцениха твърде много вследствие спадането на лева и по тази причина тѣ днесъ не могатъ да постигнатъ цельта, за която сж били създадени.

Отъ голѣмо значение за Академията е обстоятелството, че отъ тази година тя ще може да се настани въ собственото си здание, построено специално за нейнитѣ нужди на площада предъ Народното Събрание. Това помѣщение, което ще представя всички удобства за научна работа, ще даде възможность да се уреди по-добре и библиотеката на Академията, която брои вече близо 30,000 тома и която, наредъ съ Народната и Университетската библиотеки, ще бжде едно важно помагало за развитието на българската наука.

Литература: Сборниче за юбилея на професора М. Дриновъ, издаде Българското Книжовно Дружество въ София, 1900. — Периодическо списание кн. 10, 1884, стр. 145—202. — Лѣтописъ на Българското Книжовно Дружество кн. I—XI, 1900—1910. — Лѣтописъ на Бълг. Академия на Наукитѣ кн. I—IX, 1911—1926.

III. Български Археологически Институтъ.

Още въ края на 1901 год. въ София, по инициативата на Св. Синодъ, бѣ основано „Българско Археологическо Дружество", което имаше за цель да издирва, съхранява и изучва паметницитѣ на миналото въ границитѣ на цѣлокупна България и да буди интересъ за тѣхъ въ народа. Отначало дружеството разполагаше съ твърде ограничени средства, поради което то не можеше да предприема по-значителни разкопки и изучвания. За да се буди обаче интересъ къмъ задачитѣ на дружеството, устройваха се сказки върху археологическитѣ паметници на България. Едва следъ като М-вото на Народното просвѣщение почна да отпуща по-значителни помощи на дружеството, неговата дейность се засилва. Предприети бѣха и разкопки при Гигенъ (Никополско), Кадинъ-мостъ (Кюстендилско) и на Хисарлъка при Кюстендилъ. Презъ 1910 год. Софийскиятъ градски общински съветъ създаде особенъ „Фондъ за написване историята на София", чието управление бѣ повѣрено на Археологическото Дружество. Съ средства отъ този фондъ бѣха предприети обширни разкопки въ вжтрешностьта и въ непосрѣдствената околность на църквата Св. София въ столицата. Презъ 1910 год. бѣ създаденъ научниятъ органъ на дружеството, неговитѣ „Известия", които спомогнаха твърде много, за да се издигне значението на дружеството както у насъ, така и въ чужбина. До края на 1920 година, въпреки голѣмитѣ мжчнотии, които създадоха балканската и общоевропейската войни, отъ тѣзи „Известия" излѣзоха 7 тома. Презъ това време дружеството обнародва и 4 книги отъ „Материалитѣ за историята на София".

Въ края на 1920 год. дружеството бѣ превърнато въ „Български Археологически Институтъ", който съ законъ отъ 16 юли 1921 год. бѣ признатъ отъ държавата за самостойно научно учреждение съ права на юридическа личность. Съ сжщия законъ държавата се задължава да подпомага Института парично. Цельта на Института се заключава въ „всестранното изучване на старинитѣ и на художественитѣ паметници въ българскитѣ земи, както и въ по-основното разработване на българската история". Институтътъ се издържа отчасти съ частни средства, отчасти съ помощи отъ държавата и отъ други обществени учреждения.

Макаръ да среща голѣми мжчнотии, поради липса на достатъчно парични средства, Институтътъ успѣ да развие до сега значителна дейность, която намира своя изразъ преди всичко въ редовнитѣ заседания на Института, на които се четатъ и разискватъ научнитѣ трудове на неговитѣ членове. Такива заседания сж ставали до сега отъ 10 до 17 пжти всѣка година. Подробни сведения за тѣхъ се даватъ въ „Отчетитѣ" на Института, които се печататъ всѣка година. На второ мѣсто трѣбва да се споменатъ разкопкитѣ, които Институтътъ предприе вече на нѣколко мѣста у насъ (Пастуша, Бѣлово и Карлуково) икоито дадоха твърде ценни резултати.

„Известията" на Института, отъ които излѣзоха вече 4 тома, се явяватъ като продължение на „Известията" на Археологическото Дружество. Тѣ съдържатъ трудове както на наши, така и на чужди учени върху археологията и историята на страната ни. Благодарение на обстоятелството, че всички статии, обнародвани на български, сж снабдени съ извлечения на френски или на немски езикъ, а нѣкои статии сж обнародвани и на чужди езици, институтскитѣ „Известия" добиха доста широко разпространение и на чужбина, като спомогнаха по този начинъ да се издигне престижътъ на българската наука и вънъ отъ България.

Освенъ своитѣ „Известия" и „Отчети", Институтътъ започна да издава особна редица книги подъ заглавие „Художествени паметници на България" съ паралеленъ текстъ на френски и на български, както и „Популярна археологическа библиотека", предназначена за по-широки крждове. Институтътъ продължи да издава и „Материалитѣ за историята на София", като обнародва книга V и VI отъ тѣзи материали.

Една отъ главнитѣ грижи на Института до сега е била и тази, да създаде по-тѣсни връзки между нашата и чуждестранната наука чрезъ обмѣна на своитѣ издания съ изданията на други подобни научни учреждения въ чужбина. До сега Институтътъ успѣ да си създаде такива връзки съ повече отъ 90 подобни учреждения въ Европа и Америка, между които се намиратъ и почти всички голѣми европейски академии. При Института сжществува и специална библиотека, която днесъ брои вече надъ 5,400 съчинения.

Литература: Б. Филовъ, Историческа бележка за Българското Археологическо Дружество, въ „Изв. на Бълг. Арх. Д-во" IV, 1914, стр. 242—247. — „Отчети" на Бълг. Арх. Инст. I—VI, 1922—1927

IV. Македонски Наученъ Институтъ.

Македонскиятъ Наученъ Институтъ е създаденъ въ края на 1923 год. по инициативата на Щипското Благотворително Братство. Неговата цель се заключава предимно въ това, да спомага за проучването на историята, етнографията, географията и стопанския животъ на Македония. Тази своя цель Институтътъ се стреми да постигне главно чрезъ своитѣ издания и чрезъ уреждането на една специална библиотека „Балканика“, която съдържа вече надъ 1500 съчинения. Турнато е начало и на единъ историко-етнографски музей при Института.

Наученъ органъ на Института е списанието „Македонски Прегледъ“, което се урежда по образеца на „Периодическо списание“ и отъ което до сега сж излѣзли вече 11 книги съ твърде ценно и разнообразно съдържание. Освенъ това Институтътъ издаде и 8 книги отъ своитѣ „Материали за историята на македонското освободително движение“. Друга една редица издания на Института съ популяренъ характеръ, предназначена за всестранното запознаване съ Македония, излиза подъ заглавие „Македонска библиотека“. Отъ тази библиотека, която намери твърде широко разпространение, сж обнародвани вече 8 книжки.

Отъ досегашната дейность на Македонския Наученъ Институтъ се вижда, че този институтъ постига напълно назначението си и че той ще може въ скоро време да се развие като едно отъ най-значителнитѣ научни срѣдища въ страната ни.

Литература: Бележка по основаването на Македонския Наученъ Институтъ, Макед. Прегл. I, 1924, кн. I, стр. 156—161. — Общъ годишникъ на България, 1928, стр. 397—402.

V. Научни дружества.

Освенъ Академията на Наукитѣ, Археологическия Институтъ и Македонския Наученъ Институтъ, въ София сжществуватъ още редица по-малки научни сдружения съ по-ограничена дейность, които сж си поставили за цель да развиватъ на българска почва отдѣлни клонове отъ науката. Наредъ съ чисто научнитѣ си цели, нѣкои отъ тѣзи дружества преследватъ и професионални интереси. Обаче тѣ всички сж допринесли твърде много за развитието на българската наука, като сж поддържали интереса къмъ научнитѣ изследвания и при ония отъ своитѣ членове, които не сж се посветили специално на научна кариера. Такива сж напр. следнитѣ дружества: 1) Историческо Дружество, основано презъ 1901 г.; издава „Известия“, отъ които сж излѣзли до сега 8 книги; 2) Българско Икономическо Дружество, основано презъ 1895 год.; издава свое „Списание“, отъ което сж излѣзли 27 годишнини; 3) Българско Природоизпитателно Дружество, основано презъ 1896 год.; издава „Годишникъ“ (отъ 1898 до 1905 год., 5 книги) и „Трудове“ (отъ 1900 год. насамъ, 13 книги); 4) Географско Дружество, основано презъ 1919 година, издава „Географска Библиотека“, отъ която сж излѣзли 4 броя; 5) Българско Химическо Дружество, основано презъ 1922 год., издава списание „Химия и Индустрия“; 6) Българско Геологическо Дружество, основано презъ 1925 год., издава „Списание“; 7) Дружество на икономиститѣ академици, основано презъ 1927 год., и др.

Тукъ трѣбва да споменемъ и различнитѣ организации на свободнитѣ и други професии, които сѫщо така иматъ своитѣ печатни органи. Въ тѣхъ, наредъ съ въпроси отъ професионаленъ характеръ, се разглеждатъ и чисто научни въпроси. Такива сѫ напр.: Българското Инженерно-архитектно Дружество (основано още презъ 1893 г.), Българскиятъ Лѣкарски Съюзъ (основанъ презъ 1901 год.), Българското Земледѣлско Дружество, Дружеството на ветеринарнитѣ лѣкари въ България, Дружеството на българскитѣ архитекти, Учителскитѣ съюзи, Съюзътъ на адвокатитѣ, Съюзътъ на сѫдиитѣ и др.

VI. Народенъ Музей.

Началото на Народния Музей въ столицата бѣ турнато още въ 1879 г., веднага следъ освобождението на България, когато въ основаната въ сѫщата година Народна Библиотека започватъ да се събиратъ археологически и

Обр. 26. — Народниятъ музей въ София. Външенъ изгледъ.

етнографически материали отъ най-разнообразно естество. Наредъ съ археологически и етнографически предмети и стари монети, намираме разни минерали, вкаменелости, писмени документи, печати на революционни комитети, даже и предмети отъ най-ново време, като напр. единъ часовникъ „особена конструкция, издѣлие на Ив. Себшановъ отъ Пловдивъ". За нѣкаква система при събирането на тѣзи материали не може и дума да става. При все това учредяването на такъвъ единъ отдѣлъ при Народната Библиотека е било много умѣстно и е послужило за запазването на твърде ценни за археологията и етнографията на България предмети.

Музеятъ получава възможность да се развива правилно и целесъобразно едва следъ отдѣлянето му отъ Народната Библиотека, когато е билъ уреденъ като самостоятелно учреждение. Това нѣщо става на 23 септемврй 1892 год., когато назначениятъ отначало за временно управляющъ, а отъ 1 януари 1893 г. за директоръ В. Добруски приелъ събранитѣ въ билиотеката материали.

Музеятъ наследилъ отъ библиотеката доста значителна вече сбирка, която се състояла отъ 343 разни предмета, записани подъ 165 номера, и 2,357 разни стари монети. Минералогическитѣ и палеонтологическитѣ предмети, на брой 22 екземпляра, били предадени на тогавашното Висше Училище, сегашния Университетъ. Останалитѣ предмети, повечето безъ особно значение, сѫ образували ядката на музея. Между тѣхъ, макаръ и малобройни, сѫ се намирали обаче и нѣкои предмети, които и до сега заематъ твърде важно мѣсто въ музейнитѣ сбирки.

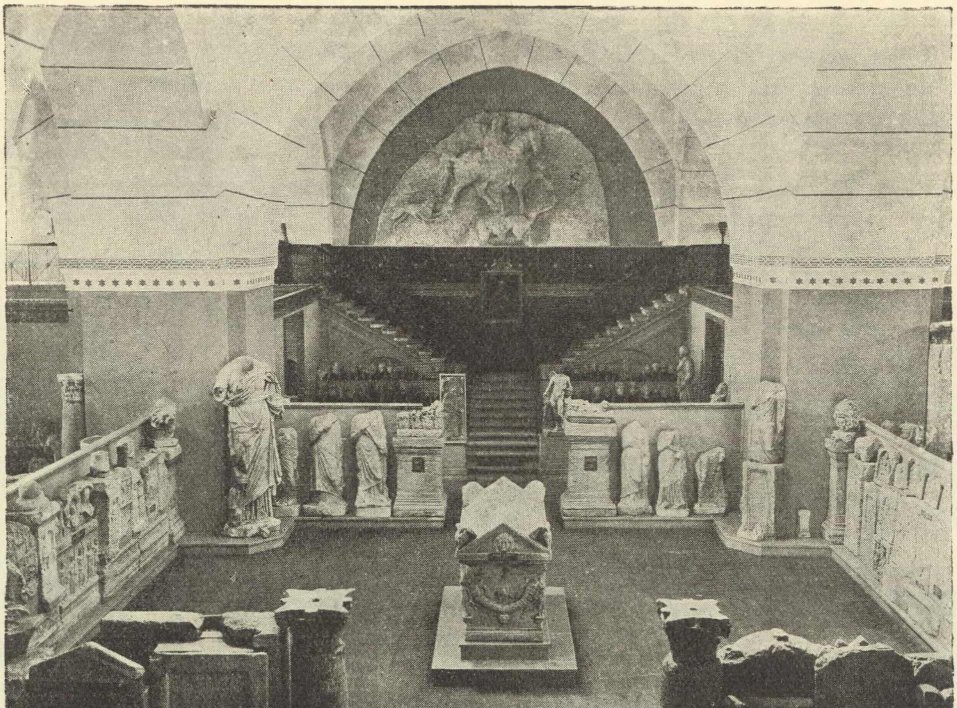

Обр. 27. — Народниятъ музей. Вѫтрешенъ изгледъ.

Въ музея още отъ самото начало сѫ били предвидени, наредъ съ главния отдѣлъ за археологически паметници, още два самостоятелни отдѣла: нумизматически и етнографически. Презъ 1906 год. етнографическиятъ отдѣлъ се развилъ като самостоятеленъ етнографически музей (гл. за него по-доле стр. 149).

Една отъ първитѣ задачи на новооснования Народенъ Музей е била да събере всички открити старини, които сѫ се намирали пръснати изъ цѣла България. За тази цель е било отправено специално окрѫжно до административнитѣ власти, които указали въ това отношение най-енергично съдействие на Музея. Не сѫ липсвали въ това време и нѣкои подаръци за Музея.

Обаче главното увеличение на музейнитѣ сбирки е ставало чрезъ покупки, за която цель отъ 1893 год. сж били предвиждани редовно суми въ държавния бюджетъ. Тѣзи суми, които за времето до 1910 година сж били срѣдно 20,000 лева годишно, сж се указвали винаги недостатъчни, за да се удовлетворятъ нуждитѣ на Музея.

Музейнитѣ сбирки сж се помѣщавали отначало въ нѣкои отъ стаитѣ на Висшето Училище (на ул. Московска, задъ двореца). По-късно (1895 год.) тѣ сж били пренесени въ Бююкъ-джамия, която по-рано служела за помѣщение на Държавната Печатница и която била приспособена за нуждитѣ на Музея, като е била и разширена съ една пристройка (обр. 26 и 27). Тази джамия, построена въ 1474 год., съ своитѣ високи сводове, се явява твърде пригодна за излагането на голѣми каменни паметници. Обаче голѣмата влага, която владѣе въ нея, се отразява извънредно зле върху часть отъ музейнитѣ сбирки, особно върху картинитѣ, иконитѣ и металическитѣ предмети. Официалното откриване на Музея станало едва презъ 1905 година.

Нарастването на музейнитѣ сбирки за времето отъ 1892 до 1909 година е представено въ помѣстената тукъ таблица.

години	монети	старини	всичко
Отъ Народната Библиотека	2357	343	2700
1892 год.	709	46	755
1893 „	540	388	928
1894 „ . . . . , .	802	279	1081
1895 „	700	216	916
1896 „	1126	350	1476
1897 „	623	230	853
1898 „	551	253	804
1899 „	763	317	1080
1900 „	547	292	839
1901 „	755	520	1275
1902 „	263	298	566
1903 „	216	254	470
1904 „	46	220	266
1905 „	116	116	232
1906 „	53	190	243
1907 „	188	159	347
1908 „	112	85	197
1909 „	773	269	1042
Всичко	11,245	4,825	16,070

Сжществени измѣнения въ уредбата на музея бѣха въведени презъ 1909 г. съ новия Законъ за Народното просвѣщение отъ сжщата година (чл. 374—402), прокаранъ отъ министра на Народното просвѣщение Н. Мушановъ. Съ новитѣ промѣни се е гонела цельта, да се поставятъ музейнитѣ сбирки на по-солидна научна основа. Музейниятъ персоналъ бѣ увеличенъ, като сжщевременно за него бѣ предвиденъ въ закона специаленъ цензъ. Въ музея се създадоха четири отдѣла: староврѣковенъ, срѣдновѣковенъ, нумизматически и художественъ. Всѣки отдѣлъ се завежда отъ специаленъ уредникъ. Освенъ това при музея бѣ уреденъ специаленъ музеенъ комитетъ, въ който, освенъ директора и уредницитѣ на отдѣлитѣ, влизатъ като делегати на М-вото и две вещи лица, назначени отъ Министра на Народното просвѣщение. Презъ 1920 година бѣ създаденъ още единъ самостоятеленъ отдѣлъ съ специаленъ уредникъ, а именно предисторическиятъ отдѣлъ. Фактически този отдѣлъ сжще-

ствуваше и по-рано, тъй като предисторическитѣ паметници заемаха винаги видно мѣсто въ музейнитѣ сбирки.

Следъ реформитѣ, направени въ музея презъ 1909 година, той доби официално названието „Народенъ Археологически Музей“. Това название не отговаря на сѫщинското предназначение на музея и по тази причина то не можа да си пробие пѫть. Художествениятъ отдѣлъ на музея бѣ предназначенъ да се събиратъ въ него произведения на съвременното българско изкуство, които не могатъ по никой начинъ да се включатъ въ понятието „археология“. По тази причина фактически названието „Народенъ Музей“ се запази и следъ реформитѣ отъ 1909 год.

Следната таблица показва, по какъвъ начинъ сѫ се увеличавали музейнитѣ сбирки презъ времето отъ 1910 до 1926 година.

Години	Предисторически отдѣлъ	Старозѣковенъ отдѣлъ	Срѣдновѣковенъ отдѣлъ	Нумизматически отдѣлъ	Художественъ отдѣлъ	Всичко
1910 година	50	489	72	991	6	1608
1911 „	43	221	138	3328	52	3782
1912 „	811	102	48	297	3	1261
1913 „	11	283	113	218	2	627
1914 „	962	131	199	1603	17	2912
1915 „	3	105		300	6	414
1916 „	18	72		1630	3	1723
1917 „	141	85	159	370	—	596
1918 „	11	57		1588	2	1658
1919 „	3	38		589	116	905
1920 „	2	25	327	221	18	593
1921 „	126	73	229	144	415	987
1922 „	1436	64	125	2631	55	4311
1923 „	103	39	89	519	22	772
1924 „	75	24	44	5337	20	5500
1925 „	246	105	56	80	7	494
1926 „	33	41	70	524	21	689
1927 „	8	22	5	71	—	106

Слабото увеличение на музейнитѣ сбирки презъ последнитѣ години се дължи на обстоятелството, че на музея сѫ отпущани презъ това време твърде ограничени кредити.

Въ края на 1927 година Народниятъ Музей е разполагалъ съ следнитѣ сбирки:

1) Предисторически отдѣлъ: 5,156 предмета.
2) Старовѣковенъ „ 5,511 „
3) Срѣдновѣковенъ „ 2,217 „
4) Нумизматически „ 43,705 „
5) Художественъ „ 852 „

всичко 57,441 предмета.

Освенъ това при музея сѫществуватъ още следнитѣ сбирки:

1) Материали за историята на църковната и свѣтска архитектура, живопись и художествена индустрия (снимки, копия, планове и др.) — 704 предмета.

2) Фотографически снимки отъ музейни и извънмузейни паметници и художествени произведения — 5,305 негатива.

3) Библиотека — 2,807 тома (до края на 1927 год.).

Отъ 1919 година насамъ Народниятъ Музей обнародва свой Годишникъ, въ който, наредъ съ официалнитѣ данни за службата въ музея, се помѣстватъ и научни студии върху музейнитѣ паметници. Музеятъ издава и „Материали за археологическа карта на България", отъ които до сега сѫ излѣзли 6 книги. Освенъ това музеятъ обнародва до сега цѣла редица отдѣлни, отчасти твърде обширни монографии изъ областьта на българската археология и на старото българско изкуство, като спомогна по този начинъ въ твърде голѣма степень за развитието на българската археологическа наука.

Литература: официалнитѣ рапорти върху състоянието на Народния Музей, печатани въ „Архивъ на М-вото на Народното просвѣщение" II, 1910, кн. 1 и 4, и въ „Годишницитѣ на Народния Музей" за 1919—1925 год. — А. Протичъ, Народниятъ Музей въ София, въ „Водачъ за Народния Музей", София 1923, стр. 3—20. — Общъ годишникъ на България, 1928, стр. 403—462.

VII. Народенъ Етнографически Музей.

И този музей води своето начало още отъ 1879 година, когато при Народната Библиотека, наредъ съ археологически паметници, се почнало събирането и на етнографически материали. Когато презъ 1892 година музеятъ билъ отдѣленъ отъ библиотеката, етнографическата сбирка образувала часть отъ музея. Тази сбирка бѣ увеличена значително презъ 1893 год. предимно съ народни костюми, събирани за Пловдивското изложение презъ 1892 год. отъ разни крайща на България и Македония. Отъ 1903 година насамъ се почва събирането на разни печатани и рѫкописни документи отъ епохата на възраждането, които, заедно съ старопечатанитѣ български книги, образуваха особенъ отдѣлъ на музея подъ име „Архивъ на възраждането". Презъ 1906 година етнографическата сбирка и Архивътъ на възраждането бѣха отдѣлени като самостоятеленъ Народенъ Етнографически Музей.

Законътъ за Народното просвѣщение отъ 1909 година прокара въ устройството на Етнографическия Музей промѣни подобни на тѣзи, които се направиха съ сѫщия законъ и въ Археологическия Музей. Като задача на Етнографическия Музей се постави, да събира и да съхранява етнографическитѣ материали изъ българскитѣ земи, да представя чрезъ модели всички предмети и форми на материалната култура на българския народъ, а така сѫщо да събира и пази всички документи, които иматъ каква и да е връзка се историята на българското възраждане. Съответно съ това музеятъ бѣ раздѣленъ на два отдѣла: етнографически и исторически (стариятъ Архивъ на възраждането). Презъ 1924 година Архивътъ на възраждането се предаде на Народната Библиотека, тъй че музеятъ остана само съ своитѣ етнографически сбирки, които презъ последнитѣ години бѣха значително нараснали.

Благодарение на своята планомѣрна дейность, Етнографическиятъ Музей успѣ да запази ценни образци отъ българскитѣ народни облѣкла, шевици и накити, които следъ освобождението, подъ влиянието на съвременната европейска култура, започнаха бързо да изчезватъ у насъ. За излагането на носиитѣ музеятъ имаше нужда отъ особни фигури (манекени), каквито отначало се поръчвали обикновено въ чужбина. Отъ 1911 година при музея бѣ назначенъ особенъ художникъ-скулпторъ, който има за главна задача да изработва подобни фигури отъ български типъ.

Етнографическиятъ Музей се помѣщава за сега въ една съвсемъ неудобна частна сграда, вследствие на което материалитѣ не сѫ подредени така, както трѣбва, а отчасти, поради липса на мѣсто, не сѫ и изложени. Въ първия етажъ на сградата сѫ помѣстени сребърни и златни женски накити, домашни и църковни сѫдове, орѫжия отъ времето на възстанията, щампи отъ предосвободителната епоха, една Чипровска златарница съ всички принадлежности, гостна стая отъ Жеравна отъ 1870 год., първата българска печатарска преса отъ Самоковъ и печатарската преса на Хр. Ботевъ отъ Букурещъ. На втория етажъ сѫ поставени народнитѣ носии и шевици, а на третия — старъ мaданъ за добиване на желѣзо отъ Самоковско, материали отъ народната медицина, обредни хлѣбове и великденски яйца, селска стая съ наредбата ѝ, а така сѫщо модели на воденица, тепавица и др.

Напоследъкъ при музея бѣ създаденъ още единъ отдѣлъ за народна музика, въ който сѫ събрани отъ вещи лица около 3,000 народни пѣсни съ мелодиитѣ имъ. Голѣма часть отъ този материалъ ще може наскоро да се обнародва. Музеятъ притежава и свой наученъ органъ, „Известия на Народния Етнографически Музей въ София", въ който се издаватъ студии и материали по етнографията на българския народъ.

VIII. Природонаучни институти на Негово Величество Царя.

(отъ Пенчо Дрѣнски).

Преди около 50 години въ София се тури начало на редица научни учреждения, първи по рода си въ България и на Балкански полуостровъ. Това сѫ Природонаучнитѣ Институти на Негово Величество Царя, а именно: Царската Зоологическа Градина, Царскиятъ Природонаученъ Музей, Царската Ботаническа Градина, Царската Научна Библиотека и Царската Ентомологична Станция. Замислени и изпълнени още отъ самото начало съ разбиране и планъ по чисто наученъ потикъ отъ Царь Фердинандъ I, поддържани съ ентусиазъмъ отъ Царь Борисъ III, днесъ тѣ сѫ станали огнище на здрава и истинска наука, целяща опознаването на богатата и красива природа на нашето Отечество.

Отъ Природонаучнитѣ Институти на Негово Величество Царя първи се развиха още въ 1889 година Царската Зоологическа Градина и Царскиятъ Природонаученъ Музей. Още съ встѫпването си на българска земя и на българския престолъ, Царь Фердинандъ I, надаренъ съ естествено влечение къмъ природнитѣ науки, съ жаръ се зае да опознае България въ природонаучно отношение. Първитѣ уловени отъ него живи или леко ранени птици, зверове

и др. животни въ България дадоха материалъ за първоначалната Зоологическа Градина. Тия животни сѫ били настанявани отначало въ тогавашната зеленчукова градина на двореца София, обикновено вързани подъ примитивни навеси. А убитиятъ дивечъ, особно птици и бозайници, сѫ се пращали въ странство, за да бѫдатъ препарирани, и тѣ сѫ послужили за начало на Природонаучния Музей на Негово Величество Царя.

Отначало Зоологическата Градина се развивала бавно. Скоро обаче първитѣ навеси се замѣнятъ съ специални клетки, животнитѣ се умножаватъ, градината се обогатява и съ нѣкои екзотични представители и по такъвъ начинъ, само следъ 10 годишно сѫществуване, тя става една отъ ония забележителности на София, за които почва да се говори въ цѣлата страна. Като естествено последствие отъ Зоологическата Градина, въ 1896 година се обзаведе Кричимскиятъ Ловенъ Паркъ (Пловдивско), дето се пренесоха и развъдиха елени, сърни, разновидни фазани, диви пуйки, манбърски кози и пр. Това е образцово ловище, отъ което нашитѣ съвременни ловци черпятъ много поука за защита и развъждане на полезния дивечъ у насъ. Въ 1908 година се огради и организира втори ловенъ паркъ въ околноститѣ на Царска Бистрица (Рила планина), дето се пренесоха еленитѣ, вапититѣ и бизонитѣ отъ Зоологическата Градина, по нѣмане на мѣсто въ нея. А въ 1909 година въ парка Врана при София се отдѣлиха и слоноветѣ, яковетѣ, камилитѣ, биволитѣ албиноси и други по-едри животни, пакъ по липса на мѣсто въ Зоологическата Градина. Днесъ всички животни, наши и екзотични, съхранявани въ Зоологическата Градина и придаденитѣ къмъ нея ловища, възлизатъ на около 5,000. Тѣ сѫ подредени въ специални клетки и се гледатъ образцово.

Природонаучниятъ Музей на Н. В. Царя отначало се помѣщавалъ въ 2—3 стаи отъ зданието на юго-източния ѫгълъ на Двореца, дето сѫ били съхранявани препарирани първитѣ убити отъ Царь Фердинандъ животни въ България. Тия сбирки на първоначалния Музей бързо се увеличавали. Майката на Царь Фердинандъ I, покойната Княгиня Клементина, обогатила тия сбирки съ редъ рѣдки и скѫпоценни обекти, които и днесъ красятъ витринитѣ на Музея. Днесъ 16 голѣми зали въ сѫщото здание сѫ станали тѣсни за богатитѣ природонаучни сбирки и материали на музея, въ които сѫ застѫпени и тритѣ царства на природата: животното, растително и минерално. Сега се строи ново голѣмо здание, специално за нуждитѣ на Музея. Богатитѣ природонаучни сбирки и материали отъ всички представители на животното царство у насъ и чужбина сѫ художествено препарирани, подредени подъ строго наученъ планъ и съхранявани по образцовъ начинъ. Тѣ сѫ достояние на всѣки, който иска да види събрана на едно мѣсто цѣлата българска природа.

Най-добре разработена, най-богата по видове и най-многочислено е представена фауната на птицитѣ. Благодарение на голѣмия наученъ интересъ, който Царь Фердинандъ I е ималъ къмъ тая група животни, тукъ сѫ събрани повече отъ 4,500 препарирани и систематично подредени птици, принадлежащи на около 2,300 видове, събрани главно отъ България, Тракия и Македония. Освенъ изложенитѣ, има повече отъ 15,000 екземпляра птици, сѫщо систематично подредени, запазени като кожи. Къмъ тѣхъ има сбирка отъ 3,166 екземпляра яйца, принадлежащи на около 500 видове птици. Сбирката

отъ птици е една отъ първитѣ на континента. Само тукъ можете да намерите и видите цѣлото онова богатство и разнообразие, което представя птичето царство у насъ и въ чужбина.

Следъ птицитѣ сравнително добре сѫ застѫпени влечугитѣ: гущери, змии и костенурки. Благодарение на голѣмия наученъ интересъ, който Царь Борисъ III има особно къмъ змиитѣ, въ последно време се създаде една образцово подредена колекция отъ около 1,000 екземпляра нашенски влечуги, принадлежащи на около 200 видове, числото на които постоянно се увеличава. Между тѣхъ личатъ рѣдки и съ голѣма научна стойность видове, каквито сѫ: черната усойница, турската боа, чудноватата червеовидна змия и пр. Отъ голѣмъ интересъ е и сбирката отъ най-голѣмитѣ български змии — смоковетѣ.

Не по-малко добре е разработена и сбирката отъ риби. Повече отъ 2,000 екземпляра сладководни и морски риби отъ нашитѣ води, принадлежащи близо на около 200 видове, сѫ подредени по единъ образцовъ начинъ. Това е най-новиятъ отдѣлъ въ Природонаучния Музей на Н. В. Царя. Следъ рибитѣ сравнително добре сѫ застѫпени бозайницитѣ съ около 500 екземпляра, принадлежащи на повече отъ 260 видове. Особно добре сѫ разработени сбиркитѣ отъ нашенски прилепи и отъ полски и горски мишки. Отъ екзотичнитѣ представители личи лъвътъ, представенъ тукъ въ 3 великолепни екземпляра, кръвожадния рисъ, изчезналъ отъ нашитѣ балкани, и бизонитѣ, препарирани като живи, сѫщо почти изчезнали въ диво състояние.

Ето най-сетне и сбирката отъ земноводни, застѫпена съ около 300 наши и чужди представители, принадлежащи на около 40 видове.

Когато човѣкъ гледа събрани и подредени тия научни богатства, вижда, колко малко познава родната си природа, срѣдъ която е израстналъ. Тукъ ще се намерятъ животни, които сѫ непознати за мнозина и никога не би се допустнало, че се срещатъ въ нашитѣ предѣли. Ще се видятъ гигантскитѣ черноморски костенурки, уловени при Созополъ; ще се види морската ни фауна, за която почти нищо не знаемъ; ще се види колосалната медуза или „сърдцето на морето", както много сполучливо крайбрѣжното население я нарича, уловена лично отъ Царь Борисъ III въ Черно море; ще се видятъ и великолепно подредени почти всички по-едри представители отъ нашитѣ паяци, между които и черниятъ паякъ, който презъ последнитѣ 2—3 години направи чрезъ опаснитѣ си ухапвания не малки неприятности на земледѣлското население въ Ново-Загорско.

Въ Природонаучния Музей на Н. В. Царя е подредена и флората на България. Благодарение на голѣмия наученъ интересъ и голѣмитѣ познания по флората на България, които има Царь Борисъ III, тукъ сѫ прибрани и пазятъ всички по-ценни хербариуми на българскитѣ ботаници, съдържащи растения, събирани отъ разнитѣ крайща на България, Тракия и Македония, а така сѫщо и нѣкои геологически и палеонтологически сбирки. При Музея има и лаборатория, препарационно ателие и богата библиотека.

Въ 1899 година, по инициатива на Царь Фердинанда, се тури начало на третия отдѣлъ отъ Природонаучнитѣ Институти на Негово Величество Царя. Това е Ботаническата Градина, която е въ съседство съ Зоологическата Гра-

дина. Бърже тукъ се построиха топлицитѣ и нѣколко алпинеуми. Топлицитѣ послужиха за отглеждане и съхранение на тропичната растителность, а по алпинеумитѣ се насадиха рѣдки наши растения, събирани лично отъ Царь Фердинанда и неговитѣ синове изъ високитѣ планини на нашето Отечество. Въ 1900 година Ботаническата Градина се разшири, като часть отъ нейнитѣ обекти, особно палми и други екзотични декоративни растения, се пренесоха въ Двореца Евксиноградъ при Варна. А въ 1908 година въ парка Врана при София се построи специаленъ покритъ басейнъ съ топла вода, въ който много хубаво се отглежда и вирѣе великолепното водно тропично растение Victoria regia и наредъ съ нея много още други рѣдки представители на тропичната растителность. Тукъ въ топлицитѣ се пренесоха и повечето орхидеи.

Въ 1905 год., по потикъ на Царь Фердинандъ I, бѣ уредена и обзаведена Царската Ентомологична Станция. Тя е най-младиятъ членъ на научнитѣ институти на Н. В. Царя, съ задачи: 1. Всестранно проучване на ентомологичната фауна на България, Тракия и Македония; 2. Проучване на биологията на полезнитѣ и вредни насѣкоми и посочване на мѣркитѣ за борба съ тѣхъ, и 3. Съставяне на биологически и систематически колекции отъ тая фауна. Царската Ентомологична Станция има за сега 3 отдѣла: сбирка, инсектариумъ и лаборатория, завеждани отъ единъ уредникъ и двама асистенти.

Наличниятъ съставъ на сбирката е следниятъ:

Сбирки	Препарирани и научно обработени		Непрепириранъ материалъ		Всичко	
	кутии	броеве	кутии	броеве	кутии	броеве
I. Екзотични насѣкоми.	77	2079	—	1000	77	3079
II. Сбирки на Царското семейство:	—	—	—	—	—	—
А. Сбирка Царь Фердинандъ I	155	6220	—	—	155	6220
Б. „ Царь Борисъ III	65	1931	—	—	65	1931
III. Систематични сбирки	—	—	—	—	—	—
1. Lepidoptera: а. Дневни	271	15051	—	2000	271	17051
б. Вечерни	25	609	—	100	25	709
в. Нощни	153	17694	—	1000	153	18694
2. Hymenoptera.	53	4080	—	2000	53	6080
3. Diptera	46	5585	—	2000	46	7585
4. Haemiptera.	36	8460	—	2000	36	10460
5. Neuroptera	37	1790	—	400	37	2190
6. Pseudoneuroptera (Odonata)	14	250	—	100	14	350
7. Coleoptera	154	37320	—	3000	154	40320
8. Orthoptera	35	3108	—	1000	35	4108
Всичко:	1121	104177	—	14600	1121	118777

Близо 120,000 разни насѣкоми! Това е колосаленъ материалъ отъ голѣма научна стойность. Тия сбирки отъ насѣкоми представляватъ цененъ приносъ къмъ дѣлото на Царскитѣ Научни Институти и българската наука и ще бѫдатъ основата на множество бѫдащи научни и приложни изследвания въ тази область въ България и съседнитѣ ѝ страни. Наредъ съ тия сбирки сѫ

изложени и биологическитѣ колекции, които нагледно илюстриратъ живота на много полезни и вредни насѣкоми. Това е последната и най-нова придобивка на Царската Ентомологична Станция. Между тия биологични колекции сѫ представени: причинителитѣ за западане на сливовата култура въ Кюстендилско, неприятелитѣ на овощнитѣ дървета, неприятелитѣ на розата, лозата, тютюна; неприятелитѣ на зърненитѣ храни и посевитѣ, на широколистнитѣ и иглолистни гори; много паразитни насѣкоми, неканени гости по тѣлото и въ жилището на човѣка и животнитѣ, и пр.

Инсектариумътъ е специална стая за отглеждане на насѣкоми и наблюдения върху тѣхния животъ. Съ хиляди живи насѣкоми се отглеждатъ тука всѣка година. Лабораторията е снабдена почти съ всички пособия за научни и приложно-научни изследвания и препариране на насѣкоми. При Ентомологичната Станция има и богата библиотека, въ която сѫ подбрани всички поважни специални ентомологични трудове, излезли до сега въ странство и у насъ.

Освенъ богатитѣ специални библиотеки, каквито притежаватъ всички отъ споменатитѣ Царски Природонаучни Институти, Негово Величество Царьтъ поддържа и обща, не по-малко богата научна библиотека, подредена въ Неговия дворецъ и съдържаща днесъ повече отъ 20,000 тома научни книги и научни трудове на българскитѣ учени.

Голѣмото значение на царскитѣ природонаучни институти за развитието на българското природознание и за изследването на България въ природонаучно отношение явно проличава отъ множеството научни публикации, съставени възъ основа на сбиркитѣ на тия институти. А голѣмото тѣхно педагогическо значение се вижда отъ това, че тѣ се масово посещаватъ. Презъ последнитѣ 2 години напр. Царската Зоологическа Градина е била посетена ежегодно отъ 130,000 души, а Царскиятъ Естествено-Исторически Музей — отъ 15,000 души. Днесъ тѣзи институти могатъ да се посочатъ като една отъ главнитѣ забележителности на София.

IX. Музей Иванъ Вазовъ.

(Официално съобщение отъ дирекцията на музея).

Създаването на музея Иванъ Вазовъ, който се намира подъ управлението на Народната Библиотека въ София, е отъ голѣмо културно-историческо значение. Името и личностьта на Вазова владеятъ една дълга епоха отъ нашето духовно възраждане. Отъ зората на освобождението до днешенъ день, той тегли една ярка незаличима следа.

Музеятъ Иванъ Вазовъ, освенъ хранилище на неговия голѣмъ духъ и личность, ще бѫде и единъ паметникъ на духовно полувѣковно развитие на възкръсналата България. Колкото малко и да сѫ останали за жалость документитѣ, които да ни говорятъ за личностьта и творчеството на поета, все пакъ създаването на музея е отъ значение, защото неговата задача не е само да съхрани останалото следъ смъртьта на Вазова, а да издири и изучи, до колкото е възможно, всичко около неговата личность и дейность отъ времето, когато е почналъ да работи, до края на живота му. За тая цель музеятъ не само съхранява останалитѣ отъ поета вещи, но при него се създава и архивъ,

дето ще се събиратъ писмени документи, свързани съ личностьта на поета, ржкописи, библиография и библиографически данни.

Съ откупване на собствената кжща, въ която поетътъ дълго време е живѣлъ и работилъ, се туря едвамъ начало на музея. Неговото попълване и развитие ще стане съ течение на времето. Музеятъ се намира на жгъла на ул. Вълковичъ и ул. Раковски. Кжщата е строена презъ 1895 год. Тя е двуетажна масивна постройка, която заема около 100 кв. м., съ дворно мѣсто отъ сжщата голѣмина. Музеятъ се откри на 26 ноември 1926 г. и отъ тогава е отворенъ за посетители два пжти презъ седмицата. Интересътъ къмъ него оть страна на широката публика е слабъ. Неговитѣ посетители сж повечето отъ интелигентнитѣ срѣди, а главно отъ учащата се младежь.

За сега задачата на музея е да пази и съхрани всичко, каквото е намерено въ дома на поета следъ неговата смърть, да събере и съхрани всички нѣща и предмети, свързани съ личностьта на писателя, както и да образува архивъ, дето да бждатъ събрани писма и документи за неговата писателска и обществена дейность. Първата отъ тия задачи до нѣкжде е постигната, благодарение на обстоятелството, че музеятъ Иванъ Вазовъ се създаде наскоро следъ смъртьта на писателя, всички негови вещи сж запазени и съхранени така, както сж били и при неговия животъ. Кабинетътъ, спалнята, салонътъ на писателя съ всички нѣща сж запазени въ тѣхния обичаенъ порядъкъ. Стаята на майката на поета е възстановена съ съдействието на сестра му г-жа Фетваджиева, приблизително така, както е била. Сжщо така запазена е и трапезарията въ долния етажъ, дето поетътъ почина. Другитѣ три стаи на долния етажъ, дето дълго време е живѣла сестрата, сж определени за събиране и съхранение на вещи и предмети, свързани съ живота на писателя — дрехи, сувенири, ордени и подаръци. Новото, което отпосле е донесено тукъ, сж два голѣми портрета въ маслени бои отъ художницитѣ Георги Евстатиевъ и Никола Михайловъ, маската на поета, разни издания отъ съчиненията му и мозъкътъ и сърдцето му, запазени въ специални стъкленици.

Събирането на материали за архива, който ще бжде единъ важенъ отдѣлъ при музея, е доста трудно, поради обстоятелството, че Вазовъ не е оставилъ много нѣщо, свързано съ неговата писателска и обществена дейность. Много лица, съ които Вазовъ е имал връзки, не сж запазили писмата, а на други не имъ се ще да се раздѣлятъ съ тѣхъ и да ги дадатъ на музея. Най-голѣма липса за музея сж и ржкописитѣ на Вазовъ. Отъ близкитѣ му се узнава, че той не е пазилъ ржкописитѣ си и следъ печатането имъ ги е кжсалъ.

Музеятъ Иванъ Вазовъ е новъ, току що основанъ институтъ. Неговото развитие ще бжде за напредъ. Би било добре, ако всички съвременици, които пазятъ писма, документи и ржкописи отъ поета, ги предадатъ на музея, дето ще бждатъ запазени и използувани по-добре.

НАРОДНАТА БИБЛИОТЕКА ВЪ СОФИЯ

отъ РАЙЧО РАЙЧЕВЪ

Като държавно учреждение, подъ ведомството на Министерството на народното просвѣщение, Народната Библиотека въ София сѫществува отъ 1879 год. Ала не ще бѫде погрѣшно, ако началото на нейното сѫществуване потърсимъ въ една по-отдалечена дата, когато въ 60-тѣ години на миналия вѣкъ, по инициатива на Сава Филаретовъ, се основало първото софийско народно читалище, наречено на името на софийския благодетель и родолюбецъ Иванъ Николаевичъ Денкоглу. Това читалище, по богатството и подбора на книгитѣ за онова време, е заемало едно отъ първитѣ мѣста въ България. То именно и послужило подиръ освобождението като основа на бѫдащата Народна Библиотека въ София. Софийската община го предала въ 1878 год.

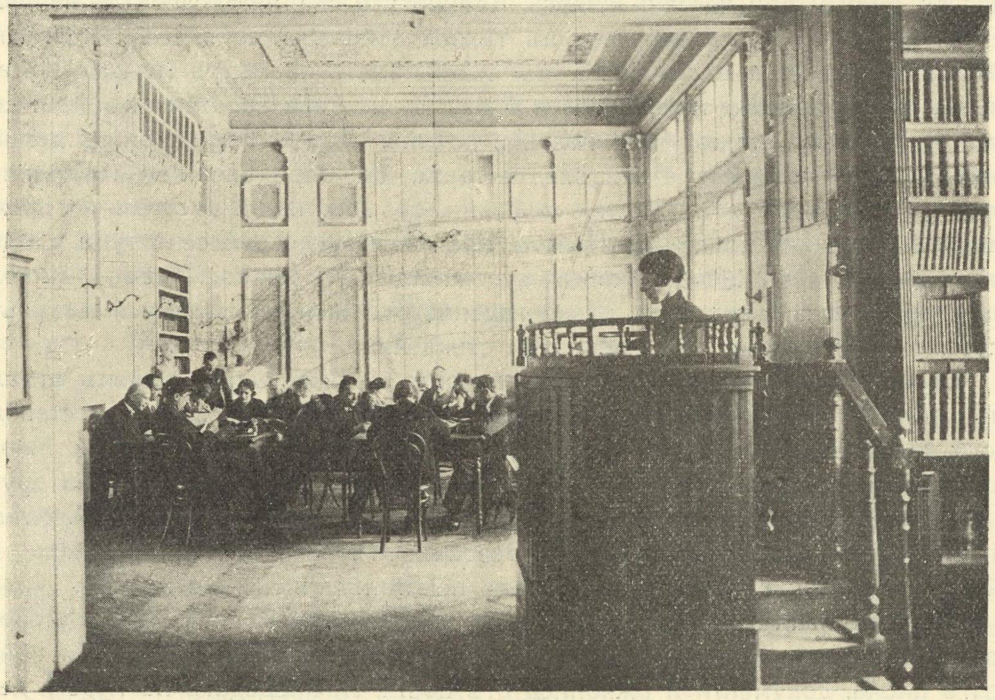

Обр. 28. — Библиотечна зала въ Народната Библиотека.

на губернаторството и било наречено Публична Библиотека. Самъ губернаторътъ, Петъръ Василевичъ Алабинъ, е съставилъ уставъ за нейната уредба, утвърденъ отъ императорския руски комисарь въ България, князъ Дондуковъ-Корсаковъ. Почнали да постѫпватъ дарения на книги отъ офицери и чиновници на рускитѣ окупационни войски. Изпратени били позиви за пожертву-

вания въ Русия и скоро почнали да пристигатъ сандъци съ книги отъ най-разнообразно съдържание изъ всички крайща на Освободителката. Като най-ревностенъ събирачъ на такива се проявилъ 80 годишниятъ старецъ, бившъ професоръ отъ Харковския университетъ, Иванъ Василевичъ Платоновъ, който, освенъ че подарява собствената си библиотека отъ 2,000 тома, но съ

Обр. 29. — Народната Библиотека. Вѫншенъ изгледъ.

юношески жаръ почналъ да събира книги и отъ други лица и благотворителни учреждения, та изпратилъ въ България повече отъ 6,000 тома.

Съ такива източници за обогатяване на книжовното ѝ богатство и издържана съ скромнитѣ ѝ средства отъ членски вноски, Публичната Библиотека не могла да прояви успѣхъ и да играе ролята на свѣтилникъ за младата

зараждаща се българска култура. Като имало съзнание за това, настоятелството на библиотеката, съставено отъ най-видни граждани, нѣкои отъ които играли отпосле не маловажна роля въ политическия животъ на страната, подкрепени отъ председателя му Маринъ Дриновъ, управляющъ въ онова време Отдѣла на просвѣтата, поискали отъ правителството, библиотеката да премине изцѣло подъ грижитѣ на Министерството на просвѣтата. Това искане било удобрено отъ руския комисарь и отъ 5 (7) юли 1879 год. Публичната Библиотека става държавна подъ името „Българска Народна Библиотека". За пръвъ нейнъ директоръ е билъ назначенъ Георги Кирковъ, човѣкъ съ заслуги за нейното начално развитие, наредъ съ тия на Маринъ Дриновъ, а по-късно и на Д-ръ К. Иречекъ, който презъ 1884 г. е билъ нейнъ директоръ. Съ съставения отъ Иречека „Правилникъ" (следъ Устава на Алабина), както и съ развитата отъ сѫщия дейность, той пръвъ положилъ основата на една истинска библиотечна уредба. По инициатива на Маринъ Дриновъ, къмъ новооснованата „Българска Народна Библиотека", — следъ като тя странствувала отъ една турска двуетажна постройка най-напредъ въ църквата Св. Никола, после въ „турския конакъ" и най-сетне стигнала до голѣмата Бююкъ джамия,— билъ прибавенъ и археологически отдѣлъ, отъ който постепенно се развилъ сегашниятъ Народенъ Музей.

Първитѣ ценни придобивки на Публичната и Народна Библиотека, които почватъ да ѝ даватъ физиономия на библиотека за сериозна и научна работа сѫ постѫпленията въ нея на: 1) частната библиотека на Спиридонъ Н. Палаузовъ, 2) библиотеката на Българското Книжовно Дружество въ Браила и 3) частната библиотека на Любенъ Каравелова. Първата е била купена презъ втората половина на 1879 год. за 2,000 рубли отъ вдовицата на покойния заслужилъ българинъ Палаузовъ, живущъ въ Русия. Това е една ценна колекция отъ книги съ научно съдържание, часть отъ които сѫ едни отъ най-важнитѣ по история на Балканския полуостровъ, които Народната Библиотека притежава. Презъ сѫщата година били предадени на библиотеката книгитѣ и архива на Българското Книжовно Дружество въ Браила, които, следъ възстановяването на сѫщото дружество въ София, били върнати обратно. Малко по-късно се приема по завещание и библиотеката на покойния Любенъ Каравеловъ, състояща се отъ 821 книги. За Народната Библиотека въ София е била изпратена отъ Одеса и така наречената „Венелинска библиотека". Ала тя, на пѫть за София, по неизвестни причини, е била задържана въ Пловдивъ, дето се намира и сега въ тамошната библиотека.

Така, въ първитѣ години следъ освобождението, Народната Библиотека постепенно се създавала, нейното книжовно богатство все повече расло, уредбата ѝ се установявала, и тя добивала все повече физиономия и характеръ на народна библиотека. Постепенно, съ отпусканитѣ отъ държавата кредити, макаръ и твърде оскѫдни, почнали да се доставятъ книги на разни езици отъ чужбина. Ала приръстътъ на българскитѣ книги вървѣлъ слабо — отъ една страна, защото малко се печатало, отъ друга, защото, при липса на законъ за задължително депозиране на печатанитѣ въ България книги, нѣмало възможность да се набавя редовно и малкото онова, което излизало отъ печатъ. Презъ периодътъ 1888—1890 година Народната Библиотека претърпява едно

чувствително накърнение на книжовното ѝ богатство съ вземането отъ нея на 2,412 съчинения въ 4,002 тома — измежду най-ценнитѣ ѝ научни книги — които послужватъ за основа на библиотеката при новосъздаденото Висше Училище, после Университетъ.

За едно по-системно събиране въ Народната Библиотека на българскитѣ печатни книги може да става дума едва следъ изработването на специаленъ законъ за задължително депозиране на такива книги, влѣзълъ въ сила на 22 февруари 1897 г. Трѣбва да се отбележи, обаче, че макаръ прирѫстътъ на българскитѣ книги и да е почналъ да се увеличава отъ казаната година, депозирането имъ, все пакъ, продължава да бѫде нередовно, по-скоро случайно — въ зависимость отъ интелигентностьта на печатаря, отъ съзнанието му за моралната отговорность, която тежи върху него. Едва презъ последнитѣ години, следъ измѣнението на закона отъ 1920 и 1925 г., може да се счита, че задължителното депозиране на български книги не е само фикция, а съ блѣстящи резултати строго прилагана мѣрка.

Още отъ първитѣ години на основаването ѝ, Народната Библиотека е почнала да събира и съхранява стари рѫкописи. Така, съ течение на времето, сѫ образувани две много ценни сбирки: българо-славянска и ориенталска. Първитѣ придобивки на български рѫкописи се дължатъ на дарения отъ родолюбиви българи. И по-сетне, та и до днесъ, Народната Библиотека е продължавала да прибира — доколкото сѫ ѝ позволявали винаги оскѫднитѣ средства — всички книжовни старини отъ българска и славянска писменость, и така постепенно е набрала, кое отъ подаръци, кое отъ покупки, една богата рѫкописна сбирка съ значение за славянската наука. По старина, славянскитѣ рѫкописи на Народната Библиотека не отиватъ по-далече отъ XII вѣкъ (само два рѫкописа), сравнително малко — отъ XIII и XIV вѣкъ, а най-много сѫ отъ XV, XVI до XIX в. По съдържание, тѣ сѫ или църковни книги, или книги за християнска поука — това се отнася за тия до XVII вѣкъ — и само твърде малка часть отъ тѣхъ съдържатъ и други четива; колкото се приближаваме къмъ по-ново време, толкова повече преобладаватъ рѫкописи съ извънцърковно съдържание, които даватъ на сбирката по-разнообразенъ характеръ. За славянската литература и филология, особно пъкъ за историята на българския езикъ, тая сбирка е много ценна. Съхраняватъ се днесъ всичко 1,110 старославянски рѫкописи. За да се направи достѫпна за научна работа, за да се даде възможность на учения свѣтъ, както въ България, тъй и вънъ отъ нея, да я изучава, бѣше необходимо да се приготви единъ подробенъ описъ, научно съставенъ, който да служи като огледало на тая много ценна сбирка. Съ тази много трудна задача се зае най-добриятъ познавачъ у насъ на историята на българския езикъ, проф. Б. Цоневъ, сега покойникъ, който изготви специаленъ „Описъ на славянскитѣ рѫкописи въ Народната Библиотека въ София“, издаденъ отъ сѫщата библиотека въ два тома: първиятъ излезе въ 1910, а вториятъ — въ 1923 г. Този „Описъ“ съставлява голѣмъ приносъ къмъ нашата млада езикова наука и библиография.

Ориенталската сбирка се състои отъ рѫкописи и старопечатни книги — на турски, арабски и персийски езици — прибрани следъ освобождението отъ джамии, текета и архиви на разни турски учреждения, както и отъ библиоте-

ката на известния видински паша Пазвантоглу, донесена отъ Видинъ презъ 1889 г. Тази сбирка, съдържаща много важни материали по нашето минало и стопански животъ отъ време на турското робство, стои, за голѣмо съжаление, още неразчетена, неописана и несистематизирана — ние нѣмаме подготвено за такава научна работа лице. Единствениятъ ориенталистъ, който България е имала, Д-ръ Ив. Димитровъ, завършилъ наукитѣ си на държавни средства въ берлинския университетъ, стана жертва при изпълнение на отечествения си дългъ презъ 1913 год., безъ да успѣе да извърши отдавна очакващето го научно дѣло. Отъ тогава и до днесъ ориенталскиятъ отдѣлъ на Народната Библиотека се намира въ пъленъ застой.

Сбирката отъ старопечатни български книги, обхващаща периода 1802 — 1877 г., е сѫщо така една отъ най-ценнитѣ колекции на Народната Библиотека въ София, защото тя изразява постепенното развитие на културно-просвѣтната дейность на българския народъ въ отбелѣзаната епоха. За огледало на тази сбирка бѣ изработенъ отъ проф. Валерий Погореловъ наученъ „Описъ на старитѣ печатни български книги“, издаденъ презъ 1923 год. отъ Народната Библиотека.

Архивната сбирка, съхранявана въ Народната Библиотека, се състои отъ всички архиви съ историческо и културно значение, а сѫщо и отъ отдѣлни исторически писма и документи по духовното и политическо възраждане на българския народъ, както и по отношенията му съ съседнитѣ и други народи. Презъ мартъ 1924 год. къмъ тази сбирка бѣ прибавенъ и намиращия се до тогава въ Етнографическия Музей така нареченъ „Архивъ на възраждането“. Този отдѣлъ на Народната Библиотека се намира въ началото на своето организиране; по-голѣмата часть отъ материалитѣ сѫ още непроучени, несистематизирани и некаталогизирани, но въ това направление се работи сега усилено.

Друга една сбирка, която съставя, така да се каже, специалность на Народната Библиотека, е Balkanica, съдържаща съчинения на всички езици по история, етнография, стопанство, търговия, финанси, политика и пр. на балканскитѣ народи. Библиотеката се стреми да събере, доколкото ѝ позволяватъ средствата, всичко отнасящо се до тѣзи въпроси.

Общо взето, библиотеката днесъ разполага съ следния имотъ: 1) съчинения на български и други европейски езици — 150,000 тома; 2) периодически издания — 30,000 тома; 3) дубликати на български езикъ — 25,000 тома; 4) ориенталска сбирка — 4,428 тома; 5) старославянски рѫкописи — 1,110 тома.

Днесъ библиотеката стои на една доста голѣма висота, както по отношение на книжовното ѝ богатство, тъй и по отношение на добрата ѝ уредба. Особни грижи въ тѣзи две направления се полагатъ презъ последнитѣ години. И ако, въпреки всичко, не сѫ се постигнали всички желани резултати, това се дължи на техническитѣ и материални незгоди, които библиотечното управление среща на всѣка стѫпка. Действително, едно отъ най-сѫщественитѣ условия за развитието на модернитѣ библиотеки — специална за цельта постройка — е единъ боленъ въпросъ за нашата Народна Библиотека, който винаги ще спъва нейното развитие, докато желаната цель не бѫде единъ день осѫществена. Както ние днесъ съ усмивка на уста си мислимъ за отдавнашното онова време, когато библиотеката се е помѣщавала въ църквата

Св. Никола или въ Бююкъ-джамия, тъй и онѣзи, които ще дойдатъ подиръ насъ, ще се очудватъ, какъ е могло вече голѣмата, богата Народна Библиотека, каквато е днесъ, да се помѣщава въ единъ бившъ картоиграленъ клубъ — днешното ѝ помѣщение на улица Раковски, не даващо никаква възможность за създаването на необходимитѣ технически и др. условия за спокойна научна работа, каквито трѣбва да намира ученията ни свѣтъ въ една държавна библиотека. Въ всѣки случай, и въ това отношение е направено и се прави възможното.

Сѫществуватъ и други причини — отъ материално и морално естество — които спъватъ правилното развитие на нейния напредъкъ и уредба, между които нека споменемъ: крайно оскѫднитѣ средства, които държавата предвижда въ бюджета си за нейнитѣ нужди. Като се вникне въ сѫщностьта на тѣзи причини, не може да не се дойде до нерадостното заключение, че тѣ се коренятъ въ владеющитѣ у насъ понятия за значението и ролята, които Народната Библиотека има за изграждането на националната ни култура. Какво голѣмо значение отдаватъ на своитѣ народни библиотеки всички културни народи въ Европа и Америка, това знае всѣки, който се е интересувалъ колкогоде отъ тия въпроси.

Днесъ, когато наближава времето да изтекатъ петдесеть години отъ основаването на нашата Народна Библиотека — която трѣбва да бѫде наша национална гордость — нека пожелаемъ да си извоюватъ мѣсто и у насъ други идеи и други понятия за нейното високо културно значение и роля, за да се издигне тя въ всѣко отношение на висотата, която ѝ се пада.

Литература: Годишници на Народната Библиотека за 1912, 1913—14 и 1924—25 год. — Документи отъ архивата на библиотеката.

СОФИЙСКИ ЧИТАЛИЩА

отъ СТ. АРГИРОВЪ

Движението за основаване на читалища въ България преди освобождението, което съвпада съ издаването презъ 1856 г. на хатихумаюна (както изтъкнахъ другаде, първото „народно читалище" се отваря презъ тази година въ Свищовъ), достига до София доста късно — едва презъ 1867 година. За основаването на първото читалище въ София узнаваме отъ една дописка въ вестникъ „Македония", год. I, бр. 52 отъ 8 ноември 1867 год. То се е помѣщавало въ една стая на митрополията. Авторътъ на дописката, който изтъква, че е познавалъ и читалищата въ другитѣ български градове, казва за Софийското, че е „много по-долно отъ тия по другитѣ мѣста, но колкото за прьвъ пѫть е добро, защото сѣка една работа отъ началото е мѫчна и мѫчно се нарежда". Отварянето на читалището е било дѣло на „старитѣ" и за забелѣзване е, че и тукъ, както въ повечето наши градове, е имало раздори между стари и млади, раздори, за които често пише и Каравеловата „Свобода" отъ това време. Младитѣ сѫ били противъ отваряне на читалище и сѫ пречили за неговото закрепване, та дописникътъ дава съветъ на читалищнитѣ членове „да постоянствуватъ, и да не даватъ ухо на думытѣ на нѣкои отъ по-вышитѣ въ учението младежи. Наистина, то (читалището) би се наредило по-добре, ако би присѫтствували и тѣ, но жалко! че освѣнъ дѣто не участвуватъ, ами още си позволяватъ да се подигравать, както сѫ научавамъ". И възмутенъ отъ това държане на Софийскитѣ учени младежи, авторътъ на дописката завършва съ думитѣ „Не учтиво"!

Създадено при такива условия читалището, естествено, не е могло да проживѣе дълго. На 1869 год. то вече е било затворено, за което се научаваме пакъ отъ дописка въ вестникъ „Турція", год. V, бр. 2 отъ 10 февруари 1869 г.: „. . . Преди нѣколко време отворената читалищна стая въ митрополията за прочитане разни полезни книги за поучение на възрастни хора, по капризитѣ на нѣкои си била затворена. Главната причина билъ икономътъ имъ, който спечелилъ добри парици чрезъ освещаване на разни черкви и монастири".

Дали читалището до освобождението е било наново възстановено, върху това липсватъ данни [1]).

Ако не смѣтаме Народната Библиотека, която още при основаването си на 1878 година се е оформила като държавенъ институтъ, като първо читалище, открито въ София следъ освобождението, трѣбва да смѣтаме „Славянска Беседа", основана на 1880 година. Наистина, тя не носи името читалище, ала

---

[1]) Въ статията „Нѣколко бележки по възникването на Софийската народна библиотека", която стои на чело на Годишника на сѫщата за 1912—1913 година, се твърди, че читалище въ София било основано къмъ 60-тѣ години на миналия вѣкъ отъ Сава Филаретовъ и било наречено на името на софийския благодетель и патриотъ Иванъ Николаевичъ Денкооглу. Възъ основа на какви данни авторътъ на статията е дошълъ до това откритие, не ни се съобщава, за това и не можемъ да го приемемъ за достовѣрно. Софиянецътъ М. К. Боботиновъ, старъ учитель и народенъ дѣецъ, билъ казалъ, споредъ автора на сѫщата

средствата, които уставътъ ѝ изброява за постигането на нейната цель — да развива славянска взаимность помежду членоветѣ си и да възбужда и подобрява дружествения животъ въ обществото, ни я рисуватъ като сѫщинско читалище. Така напр. тя е трѣбвало да открие читалище за членоветѣ на дружеството, да нареди библиотека, която да доставя здраво четиво на членоветѣ си, да дава забавителни и поучителни сказки и т. н.

Изглежда, че „Славянска Беседа" и Народната Библиотека за дълго сѫ удовлетворявали духовнитѣ нужди на малката още София, защото едва следъ 17 години се открива второ читалище — „Ив. Денкоглу" презъ м. октомври 1897 г., а на 23 ноември сѫщата година се основава трето читалище „Алеко Константиновъ" въ квартала Подуене. Минаватъ се други 15 години до отварянето на четвърто читалище „Ив. Вазовъ" на 2 априлъ 1912 година. И отъ тогава нататъкъ, презъ година, презъ две, презъ три въ периферията на все повече и повече нарастващата София захващатъ да никнатъ нови и нови читалища, чийто брой на 1927 година достига цифрата 19. Така презъ 1917 год. се основава читалище „Хр. Ботевъ", на 15 май 1919 г. — читалище „Карнеги", презъ месецъ юни 1920 — Македонско емиграционно читалище „Гоце Дѣлчевъ", на 18 декември 1921 г. — читалище „Мисъль", на 18 юни 1922 г. — читалище „Г. С. Раковски" [1]), на 23 мартъ 1924 г. — читалище „Св. Кирилъ и Методи", на 8 юли 1924 год. — читалище „Х. Н. Бяликъ", на 10 октомври 1925 г. второ читалище „Г. С. Раковски", на 25 ноември сѫщата година — читалище „П. Х. Беронъ", на 21 февруари 1926 г. — читалище „Срѣдецъ", на 28 ноември сѫщата година — второ читалище „Д-ръ П. Х. Беронъ" въ квартала Ив. Вазовъ, на 27 май 1927 год. — читалище „Тодоръ Александровъ"; сѫщата година се основаватъ още две читалища — на 11 септември трето читалище „Д-ръ П. Х. Беронъ" и на 1 декември читалище „П. Славейковъ". Къмъ тѣзи 18 читалища трѣбва да прибавимъ и прехвърлилото се въ София, следъ народната катастрофа презъ 1918 год. „Царибродско бѣжанско читалище", основано презъ 1898 година.

Отъ всички тѣзи читалища собствени помѣщения иматъ само „Славянска Беседа", читалище „Алеко Константиновъ" и читалище „Хр. Ботевъ"; съ по една само стая разполагатъ читалищата „Ив. Денкоглу" и „Срѣдецъ". Останалитѣ заематъ частни помѣщения.

статия, въ своята речь на едно празденство на 4 априлъ 1878 год., че „градътъ има библиотека — Денкооглуската", ала отъ тѣзи думи на Боботинова съвсемъ не може да се заключи, че това е било библиотеката на нѣкакво читалище „Денкооглу". Г-нъ Трайко Димитровъ, въ статията си „Ив. Ник. Денкоглу. Биографични свѣдения", помѣстена въ „Юбилеенъ сборникъ по случай десетгодишнината отъ основаването на Софийското българско благотворително образователно дружество „Ив. Н. Денкоглу", София, придв. печ. 1907 г., ето какво казва за тази библиотека (стр. 23): „Ив. Н. Денкоглу е ималъ богата библиотека, която е послужила за основа на Народната библиотека въ София. Следъ уреждането на тая последната, повечето книги отъ библиотеката на Ив. Н. Денкоглу сѫ били върнати и сѫ се съхранявали въ столичното основно училище „Денкоглу". Отъ тѣзи думи на г. Димитрова може да се заключи, че библиотеката е била върната тамъ, отдето е била взета и че тя, следователно, е била притежание на училището „Денкоглу".

[1]) На тази дата то е било основано подъ името „Софийско културно-просвѣтно дружество Лозенецъ" и тепърва на 1 юни 1926 година е било преименувано въ читалище „Г. С. Раковски".

Сравнително по-богати измежду софийскитѣ читалища, чиито бюджети се движатъ презъ 1927 година около сумата 100,000 лева, сѫ „Славянска Беседа“, „Алеко Константиновъ“, „Хр. Ботевъ“, „Г. С. Раковски“, „Св. Кирилъ и Методи“. Бюджетитѣ на останалитѣ читалища сѫ далеко подъ 50,000 лева.

По голѣмината на своитѣ библиотеки на първо мѣсто стои читалището „Алеко Константиновъ“ съ 9,274 тома въ края на 1927 година, следъ него иде читалище „Хр. Ботевъ“ съ 5,500 тома, читалище „Гоце Дѣлчевъ“ съ 4,587 тома и едва на четвърто мѣсто най-старото и най-богатото читалище „Славянска Беседа“ съ своитѣ 3,894 тома; следъ тѣхъ се редятъ читалище „Карнеги“ съ 2,500 тома, читалище „Х. Н. Бяликъ“ съ 1,900 тома, „Царибродското бѣжанско читалище“ съ 1,586 тома, читалище „Мисъль“ съ 1,245 тома, читалище „Ив. Денкоглу“ съ 1,000 тома; останалитѣ читалища иматъ библиотечки подъ цифрата 850 тома.

Малко сѫ читалищата, въ които е застѫпена въ задоволителенъ размѣръ периодичната литература. Само „Славянска Беседа“ получава 27 списания, читалище „Хр. Ботевъ“ — 20 и читалище „Алеко Константиновъ“ — 14 списания. Останалитѣ читалища получаватъ по едно, две, а най-много до 6 списания.

Използуването на читалищната библиотека е показалецъ за живота на едно читалище. Въ това отношение на първо мѣсто стои читалището „Ал. Константиновъ“, което е заело презъ 1927 година на своитѣ членове 6.351 книги; следъ него иде читалището „Гоце Дѣлчевъ“, чиято библиотека, макаръ и да съдържа само 4,587 тома, е заело 5,673 книги; трето мѣсто заема читалището „Хр. Ботевъ“, отъ което сѫ заети 2,500 книги; четвърто мѣсто заема читалището „Х. Н. Бяликъ“, което отъ своята съдържаща 1,900 тома библиотека е заело 2,000 тома; на пето мѣсто стои читалище „Г. С. Раковски“, чиито заеми възлизатъ на 1,700 книги, макаръ библиотеката му да се състои само отъ 650 тома; на шесто мѣсто трѣбва да поставимъ читалището „Ив. Вазовъ“, което съ една библиотека отъ 848 тома е заело 1,470 книги; едва на седмо мѣсто стои „Славянска Беседа“, която е дала въ заемъ на своитѣ членове само 1,205 книги. Даннитѣ за другитѣ читалища сѫ още по-незадоволителни. Заетитѣ книги се движатъ въ тѣхъ между цифритѣ 95 книги за читалище „Срѣдецъ“ и 285 книги за „Царибродското бѣжанско читалище“.

Модерни каталози на картички иматъ само читалищата „Алеко Константиновъ“ (азбученъ и систематиченъ) и „Ив. Вазовъ“. „Славянска Беседа“ е единствената, която има печатанъ каталогъ.

Уредбата на най-голѣмия брой читалищни библиотеки е била въ рѫцетѣ на изборни, почетни библиотекари, безъ специална библиотечна подготовка. Само библиотекитѣ на читалищата „Хр. Ботевъ“ и „П. Славейковъ“ сѫ били рѫководени отъ библиотекари, следвали едномесечнитѣ библиотекарски курсове, които презъ последнитѣ петь години уреждаше Върховниятъ читалищенъ съюзъ. Платени библиотекари сѫ имали само читалищата „Алеко Константиновъ“ и „Хр. Ботевъ“.

Софийската община трѣбва да вземе по-присърце читалищното дѣло въ града, да отдѣли една часть отъ голѣмитѣ си грижи за училищата и за читалищата, защото въ това отношение тя е останала доста назадъ въ сравнение съ много провинциални градове.

НАРОДНИЯТЪ ТЕАТЪРЪ — ДРАМА И ОПЕРА

отъ НИКОЛА Т. БАЛАБАНОВЪ

Театърътъ въ България, преди първитѣ представления изнесени отъ български трупи до освобождението, не е проученъ, защото нѣма достатъчно сведения и данни. Предстоятъ издирвания. За сега се знае само, че полскитѣ и маджарски емигранти на Кошута, Дембински и Бемъ въ 1849 год. даватъ любителски представления въ Шуменъ, които се посещаватъ и отъ българската интелигенция. Повече сведения обаче нѣма. Добри Войниковъ по него време е 16 годишенъ юноша и много е възможно, бѫдащиятъ основатель на българския театъръ да е повлиянъ отъ тия представления. По-късно, 1860 год., споредъ дописката на „единъ Граховчанинъ" — Сава Филаретовъ — помѣстена въ брой 12 на редактирания отъ Раковски в. „Дунавски Лебедъ," една „чета нѣмски актѐри" дава представление въ София. Въ четата имало и актриси. За сега това е първо съобщение за актриси въ България. Представлението, споредъ дописника, било поучително. Още по-късно, следъ 1875 год., има вече повече данни за чужди театрални представления, отзиви за които се срещатъ въ цариградскитѣ всѣкидневници. Въпросътъ за чуждитѣ театрални трупи до освобождението сѫщо така иска да се проучва. Той може да освѣтли нѣкои страни отъ историята и развитието на българското театрално дѣло.

Първоначенки на български театъръ преди освобождението сѫ известнитѣ диалози, въ които българскиятъ учитель вижда удобна форма за пробуда и просвѣта. Въ срѣдата на миналия вѣкъ, когато закипява усилена работа за възраждане и освобождение на българското племе, въ съзнанието на българскитѣ просвѣтители и будители сцената се очертава като силно средство за влияние върху духа и ума на българския народъ. Тогавашниятъ учитель се запретва да импровизира или да пише диалози и декламации, които се изпълняватъ главно при училищнитѣ изпити. Тия диалози, и особно тѣхното предназначение, налагатъ свой отпечатъкъ върху театралното изкуство преди освобождението. Като въ никоя друга страна, може би, то носи изключително просвѣтно-политически характеръ и се обуславя напълно отъ задачитѣ и нуждитѣ на историческия моментъ. Театърътъ е мощно средство за просвѣта и подклаждане на национално чувство — упорния щитъ на българския народъ въ борбата за вѣра, езикъ и свобода.

Началото на българския театъръ обаче датира отъ срѣдата на миналото столѣтие, когато на нѣколко мѣста въ страната, почти едновременно, събудени граждани изнасятъ първитѣ театрални представления. Първото представление се дава въ гр. Шуменъ на 15 августъ 1856 година. Играе се въ известното въ града „Турско кафене" пиесата на будния учитель Сава Доброплодни — „Михалъ Мишкоѣдъ". Второто се изнася на 12 декември 1856 година въ гр. Ломъ, споредъ една дописка, помѣстена въ „Цариградски вестникъ" отъ 23 февруари 1857 год. Поставя се, по инициатива и грижа на ломския учитель

Кръстю Стояновъ Пишурка, пиесата „Многострадална Геновева“. Независимо отъ това, кога точно е изнесено първото българско представление, историята на българския театъръ започва отъ 1856 г. Характерно е, че вече въ самото начало репертоарътъ отбелязва български или побългарени пиеси, изникнали вѣроятно върху опита отъ диалозитѣ и външна поука. Сава Доброплодни е интелигентенъ учитель, който владѣе и чужди езици, а освенъ това е ходилъ въ Цариградъ и Карловци. Десетина години следъ шуменското представление Добри Войниковъ съставя първата българска професионална драматическа трупа, съ която обикаля Ромъния и България. Първото представление се дава въ Браила на 29 януари 1866 година и то поставя действителното начало на българския театъръ. По-голѣмата часть отъ репертоара на трупата се запълня съ пиеси, написани отъ директора Добри Войниковъ. Малко по-късно С. Доброплодни, Ил. Блъсковъ, Л. Каравеловъ, В. Друмевъ наредъ съ Д. Войниковъ и други създаватъ на българския театъръ оригиналенъ и побългаренъ патриотиченъ репертоаръ.

Следъ 1870 година театралното дѣло се разширява и цъвти вследствие на икономическото подобрение на живота и главно вследствие на повишения културенъ и просвѣтенъ животъ, сърѣдоточенъ въ не малъкъ брой читалища и дружества. Театърътъ преди освобождението е училище, трибуна, вестникъ. Вънъ отъ естетичното въздействие, което упражнява на времето си, той играе и значителна роля за поддържане и отхранване на национално съзнание, любовь и вѣра къмъ наука и просвѣта. Тукъ собствено е и неговото голѣмо значение. Той служи на народнитѣ идеали. И затова първитѣ пионери работятъ като влюбени юноши. Тѣхното изкуство завладява, а българскиятъ театъръ жъне успѣхи, макаръ да сѫ липсвали улегнали разбирания върху принципиални въпроси по драматичното изкуство, макаръ артистическитѣ стремления да не сѫ били уяснени, макаръ да сѫ липсвали технически удобства и средства и много други условия, съвсемъ необходими за всѣко сценично възпроизвеждане. Дори на 17 май 1867 година, само десетина години следъ първото българско представление, трупата на Войниковъ играе въ Ромънския народенъ театъръ въ Букурещъ въ присѫтствието на краля. Тоя успѣхъ преди освобождението се дължи още и на непосрѣдно и силно вживѣване съ театъра и свежи връзки съ живота и нуждитѣ на времето. Той изхожда отъ българскитѣ национални стремления върху основата на историческо и битово изображение. Театърътъ и драмата отъ друга страна сѫ живо свързани: Сава Доброплодни е актьоръ и драмописецъ, Добри Войниковъ е освенъ това и шефъ на трупа, В. Друмевъ сѫщо е драмописецъ и актьоръ. Освенъ въ вѫтрешността, на театъра не оставатъ чужди и българитѣ въ Цариградъ — на 20 февруари 1872 година въ театъра „Османие“ се играе за пръвъ пѫть Величковата драма „Свѣтославъ и Невѣнка“.

* * *

Освобождението идва при създадена вече театрална традиция съ национално-исторически и битовъ репертоаръ. При свободенъ животъ любителски групи продължаватъ да изнасятъ сценични продукции съ благотворителни и просвѣтителни цели. Тѣхниятъ репертоаръ обаче, оригиналенъ и преводенъ,

освободенъ отъ великата задача, която му опрѣдѣляше епохата преди освобождението, чуждъ все още на художествени разрешения, слиза къмъ леката забава: следъ умората отъ борбитѣ леката забава е естественъ завой. Но тя не задоволява общество и власть, които бързо напредватъ въ своитѣ разбирания. Подъ тоя напоръ въ Източна Румелия, при съдействие и насока на Дирекцията на народното просвѣщение, изниква въ 1883 год. въ гр. Пловдивъ първата театрална трупа, основана отъ сподвижника на Д. Войниковъ — Константинъ Сапуновъ и актьора Стефанъ Поповъ. Въ тая трупа се явяватъ и първитѣ български актриси следъ освобождението.

Тогавашниятъ директоръ на просвѣщението, Константинъ Величковъ, издействува отъ Областното събрание 20,000 златни гроша субсидия. Трупата се настанява въ театъръ Люксембургъ, дето работи до Съединението: настжпилитѣ събития спиратъ живота ѝ. Въ репертоара ѝ личатъ: Иванко отъ В. Друмевъ, Райна Княгиня отъ Д. Войниковъ, Свѣтославъ и Невѣнка отъ К. Величковъ, Михалаки чорбаджи и Руска отъ Ив. Вазовъ, Ижиния отъ Силвио Пелико, Лукреция Боржия отъ В. Хюго, Пловдивъ нѣкога и сега, и други. Следъ Сръбско-българската война, въ 1886 година, пакъ въ Пловдивъ се образува нова драматическа трупа подъ името „Пловдивска любителска трупа“, която работи периодически въ театъръ Люксембургъ. Артиститѣ, между които има и професионалисти, упражняватъ своя занаятъ и между това готвятъ репертоаръ. Ржководитель на трупата е Никола Кравaревъ, а въ състава ѝ влизатъ почти всички членове отъ образуваната трупа презъ 1883 година. Презъ 1888 година тази трупа гостува въ София въ салона на японския акробатъ Камчикъ — дъсчена постройка въ Градската градина. Столицата посреща съ радость трупата и по настояване на столичани тя остава въ София. Нейниятъ успѣхъ ѝ осигурява и 3,000 лева помощь отъ Министерството на народното просвѣщение, отпусната по инициатива на министъръ-председателя Ст. Стамболовъ, но при условие трупата да попълни състава си и съ други сили. Условието било изпълнено и на следната година субсидията се увеличава на 10,000 лева. Общината тъкми да приспособи за театъръ Бююкъ Джамия, въ която сега се помѣщава Народниятъ Археологически Музей, но този проектъ не успѣва. Най-после, лишена отъ свое помѣщение, трупата, съ средства на артиститѣ, си изгражда дъсченъ театъръ, на мѣстото, дето днесъ се издига красивата сграда на Народния театъръ. Въ тоя театъръ на 4 декември 1888 година тя открива сезона съ „Хубавата Сидония“ и „Червенитѣ панталони“. Трупата презъ юни 1889 година се преустройва и преименова „Народна българска

Обр. 30. — Театъръ „Основа“ въ София.

театрална трупа Основа" и отъ тамъ името на самата дъсчена барака — Театъръ Основа. При голѣми мѫчнотии „Основа" изнася цѣлъ сезонъ, следъ което, поради възникнали недоразумения, презъ време на обиколката си въ провинцията, се раздѣля на две групи. Едната, съ почти изцѣло новъ съставъ, се рѫководи отъ артиста Антонъ Поповъ, а стариятъ съставъ се води отъ Иванъ Поповъ. И двегѣ претендиратъ за името Основа. Спорътъ дори прониква въ пресата. Групата съ стария съставъ на „Основа", на чело съ артиста Иванъ Поповъ, се връща въ София и на 16 октомври 1889 година излиза съ своето първо представление — „Клавиго" отъ Гьоте и комедията „Гладниятъ поетъ", преведена отъ гръцки отъ артиста Стефанъ Поповъ. Трупата си има настоятелство съ председатель Иванъ Поповъ. Тъкмо на годишнината отъ първото представление на „Основа", на 4 декември 1889 година, на пиесата Райна Княгиня отъ Добри Войниковъ присѫтствува и Князъ Фердинандъ I.

Презъ 1890 година младежи, завършили музикални школи въ чужбина, се завръщатъ и заработватъ за основаване на опера — Драгомиръ Казаковъ, А. Букурещлиевъ и Иванъ Славковъ. И тѣ дирятъ подкрепа на държавата. За групиране на артистичнитѣ сили, съ знание и съдействие на министра на просвѣщението Георги Живковъ, се образува Драматическо-Оперна трупа съ две отдѣления: драматическо и оперно. Министърътъ дава на трупата и 20,000 лв. субсидия. Съставянето на трупата той възлага на Драгомиръ Казаковъ — единъ отъ буднитѣ тогава пионери на операта. Когато трупата се съставя, управлението се опредѣля отъ Министерството на просвѣщението. Начело на драматическото отдѣление, въ което влиза почти изцѣло съставътъ на „Основа", застава като режисьоръ добилиятъ вече опитъ даровитъ артистъ Ив. Поповъ, а на оперното — Др. Казаковъ. Следъ закриване на сезона, на 15 май 1891 г., драматическото отдѣление се отдѣля и отива въ провинцията съ по-голѣмата часть отъ състава си. За да не загуби види се остатъка отъ предвидената субсидия, оперното отдѣление сформирова ново драматическо отдѣление. Старото драматическо отдѣление се връща и вече на 1 декември 1891 година въ салона на Славянска Беседа играе „Ревизоръ", а на 8 декември с. г. — „Хернани". Двета драматически отдѣления, старото и новото, враждуватъ, докато най-после постигатъ споразумение и съ знание и съдействие на Министерството на народното просвѣщение артиститѣ Иванъ Поповъ и Василъ Костовъ Налбуровъ образуватъ единъ комитетъ съ задача да съставятъ нова трупа. Тѣхната мисия се увѣнчава съ успѣхъ и въ края на 1891 г. изниква на по-здрави основи професионална трупа подъ име „Столична българска драматическа трупа Сълза и Смѣхъ". На 8 февруари 1892 год. „Сълза и Смѣхъ" излиза съ първото представление — „Женитба" отъ Гоголя и „Недоразумение", водевилъ въ побългаренъ преводъ отъ В. К. Налбуровъ. Режисьоръ на новата трупа е Василъ Костовъ Налбуровъ, единъ просвѣтенъ и компетентенъ по театралното дѣло актьоръ, режисьоръ и директоръ. Работилъ и по-рано въ нашитѣ трупи, той води режисьорския институтъ до пролѣтьта на 1893 година, когато умира. Неговъ помощникъ и касиеръ на трупата е Иванъ Поповъ. Презъ 1892 год., по време на изложението, „Сълза и Смѣхъ" работи въ Пловдивъ. Оперното отдѣление, което сѫщо ходи въ Пловдивъ, нѣма успѣхъ и се разформирова. Следъ смъртьта на Налбурова, режисьоръ,

а после и директоръ на „Сълза и Смѣхъ" става Радулъ Канели — младъ интелигентенъ учитель, завършилъ драматически курсове въ Петерсбургъ. Налбуровъ и Канели сѫ две дарования, оставили следи въ нашия театраленъ животъ. Хора съ опитность и познания, тѣ вливатъ нова струя въ познатия до тогава репертоаръ.

Презъ 1894 година борбитѣ между артиститѣ налагатъ заключението, че трупата трѣбва да се управлява отъ външни лица, опредѣлени отъ Министерството. Така изниква идеята за единъ управителенъ комитетъ, който бива назначенъ къмъ есеньта на 1894 година. Управителниятъ комитетъ е срѣдна инстанция между трупата, чрезъ нейния режисьоръ, и Министерството на народното просвѣщение. Комитетътъ има своето значение — той внася дисциплина и налага системность и критичность въ работата на трупата. Пакъ презъ есеньта на 1894 година изниква въ София нова трупа подъ име „Зора", която работи два сезона въ столицата, 1895 и 1896 години, и единъ въ провинцията — 1897 г. Нейни основатели сѫ Тодоръ Тончевъ и Борисъ Пожаровъ, тогава словослагатели, Петъръ Калчевъ, интелигентенъ и културенъ човѣкъ и даровитъ артистъ, и нѣкои други. Трупата работи въ дъсчената сграда на италиянеца Анжело Пизи — на мѣстото на днешния Окрѫженъ сѫдъ. Следъ три години тази трупа се разформирова и нейнитѣ добри сили минаватъ въ „Сълза и Смѣхъ". Нѣколко месеци презъ 1896 година „Сълза и Смѣхъ" се управлява отъ едно лице — режисьора Радулъ Канели. Недоразуменията между артиститѣ пакъ започватъ. Системата на управителния комитетъ се указва практична и трупата се връща пакъ къмъ нея. Сами артиститѣ изработватъ „Уставъ за управлението на народната драматична трупа Сълза и Смѣхъ", който се утвърждава отъ Министерството на просвѣщението.

Споредъ устава, трупата се намира подъ ведомството на Министерството на народното просвѣщение, което назначава тричлененъ управителенъ комитетъ, вънъ отъ състава на трупата. Комитетътъ се грижи за „преуспѣване на трупата въ техническо отношение и за подигането на българския народенъ театъръ", съставя бюджета, одобрява репертоара и разпредѣлението на ролитѣ, представлява персонала за назначение и уволнение. Съставътъ на трупата се сношава съ комитета чрезъ свой представитель, който е сѫщевременно и режисьоръ и който води канцеларията. Трупата е длъжна, споредъ устава, да изнася 85 представления годишно, отъ които 25 въ провинцията. Уставътъ задължава комитета да изработи и правилникъ за вѫтрешния редъ на трупата. Следъ утвърждаване на устава, тогавашниятъ министъръ на просвѣщението К. Величковъ назначава отново управителенъ комитетъ презъ есеньта на 1896 г. Системата на управителнитѣ комитети се прилага до лѣтото на 1903 година.

Комитетското управление има голѣмо значение въ живота на „Сълза и Смѣхъ". Покрай непосредствения контролъ върху трупата, той внася редъ, туря край на разправиитѣ между артиститѣ, подбира състава, контролира разходитѣ по бюджета, грижи се за репертоара и най-важното — внася дисциплина въ всичкитѣ сложни служби на трупата, осмисля значително художествената работа на артиститѣ и художествената страна на репертоара.

Презъ юли 1898 година „Сълза и Смѣхъ" става предметъ на особно внимание. Управлението на Императорскитѣ руски театри смѣнява гардероба на театритѣ и по починъ и нареждане на самия императоръ управлението подарява на „Сълза и Смѣхъ" 3,292 костюма въ 8,636 парчета.

Илия Миларовъ, самъ писатель, съ повече и по-строги разбирания въ изкуството, още съ поемане на управлението, като председатель на втория управителенъ комитетъ следъ устава отъ 1896 година, поканва хърватина Адамъ Мандровичъ за артистически директоръ на трупата — първиятъ режисьоръ чужденецъ. Работилъ около 40 години въ Загребския театъръ, човѣкъ съ голѣмъ опитъ, съ култура и разбирания, той се отзовава на поканата и макаръ да работи кратко време — отъ края на 1899 год. до 1 януари 1901 год. — той дава поука и на трупата, и на артиститѣ. Особно ценна е неговата работа като режисьоръ. Следъ А. Мандровичъ отговорниятъ режисьорски постъ се заема последователно отъ домашни сили — Гено Кировъ, Кон. П. Сапунаровъ, В. Кирковъ и Ив. Поповъ.

При министъръ Шишмановъ, презъ 1903 г., уставътъ на „Сълза и Смѣхъ" се промѣня въ смисъль, че управлението на театъра се възлага на едно лице извънъ персонала на трупата, а освенъ това се изработва и поставя въ действие и Правилникъ за управлението на народната драматическа трупа „Сълза и Смѣхъ". Следъ тия промѣни въ устава, управлението на трупата се възлага на писателя Илия Миларовъ (1. VII. 1903 г.), а режисьорскиятъ институтъ се повѣрява на Иванъ Поповъ. Следната 1904 год. Илия Миларовъ получава титлата интендантъ вмѣсто управитель. Илия Миларовъ и тоя пѫть поема грижата да доведе опитенъ артистически директоръ и поканва хърватския писатель Сергианъ Туцичъ, който заема тоя постъ отъ декември 1903 г. до ноември 1905 год. Режисьоръ остава Иванъ Поповъ. Фактически артистическитѣ директори сѫ режисьори, а режисьоритѣ сѫ единъ видъ управители на трупата, тѣ сѫ непосредствени началници на артиститѣ и сценичния персоналъ. Отъ началото на 1904 год. „Сълза и Смѣхъ" получава името „Български народенъ театъръ" и фактически се намира изцѣло подъ ведомството на Министерството на народното просвѣщение. Сѫщата година се въвежда и практика, въ празднични и недѣлни дни да се даватъ класически и поучителни пиеси съ намалени цени за учащи се и по-широки срѣди. Подобряватъ се материално артиститѣ и се започва лека-полека организация и устройство на бѫдащия държавенъ институтъ за сценично продуциране. Репертоарътъ добива тежесть и свежесть съ редица нови пиеси. При този репертоаръ съ нѣкои значителни художествени дѣла Българскиятъ народенъ театъръ пораства. Той е спечелилъ вече довѣрието и на обществото, и на властьта. Презъ 1904 година субсидията е 90,000 лева, презъ 1905 г. — 100,000 лв., а презъ 1906 г. — 110,000 лева. Отъ началото на 1906 год. за артистически директоръ бива назначенъ Йосифъ Шмаха, актьоръ и режисьоръ отъ Пражкия народенъ театъръ. Той поставя на добри основи трупата и съ тактъ и личенъ примеръ въвежда редъ, дисциплина и творческа работа и по този начинъ довършва сложната и всестранна подготовка на довчерашната „Сълза и Смѣхъ" за голѣмата творческа работа, която ѝ предстои въ бѫдащия Държавенъ Народенъ Театъръ.

Така трупата „Сълза и Смѣхъ“ завършва единъ периодъ на развитие. Тя е вече порастнала, благодарение на изкуството на българския артистъ, укрепналитѣ културни нужди на българската публика, грижитѣ на просвѣтната властъ, чувството къмъ театъра и създадената традиция. Въ процеса на утвърждаване на „Сълза и Смѣхъ“ въ Държавенъ Български Народенъ Театъръ най-голѣмъ дѣлъ обаче се пада на българския артистъ. „Сълза и Смѣхъ“ създаде голѣми артисти и изтъкна голѣми дарования. Тѣ сѫ, които наложиха „Сълза и Смѣхъ“ като културна необходимость. Но будното око и любовьта на енергичнитѣ зидари на българския театъръ не спиратъ тукъ. Интереситѣ на българското драматическо изкуство сѫ по-широки. Идеята за изграждане на народенъ театъръ се затвърдява вече въ решение. Славянската Беседа е тѣсна за израстналото българско сценично изкуство, откърмено съ радости и скърби въ „Сълза и Смѣхъ.“

* * *

Народниятъ театъръ като архитектурно-художествено разрешение е китна постройка въ най-новия престоленъ градъ на българскитѣ царе. Неговото изграждане не е уединено явление, нито дѣло на случайно хрумване, нито пъкъ отгласъ на вънщенъ повѣй, на каквито странични причини се дължатъ нѣкои появи въ културния животъ у насъ. Постройката на Народния театъръ е последна стѫпка на изминатъ пѫть, рожба на театрална традиция, която, макаръ да не е много стара, говори за укрепнала културна потрѣбность, за висока склонность и възприемчивость къмъ сложното и красиво сценично изкуство, които е отхранила душата на българския народъ. Въпросътъ за неговото изграждане сѫщо така има своя история. Той дълго вълнува българския артистъ и българското общество. Още съ създаване на трупата „Сълза и Смѣхъ“ изниква идеята за изграждане на театъръ. Въпросътъ се подема и по-късно на нѣколко пѫти отъ разни страни. Презъ 1892 година столичното кметство изработва дори планове, но поради скѫпо изпълнение на проекта не може да го реализира. На 15 декември 1898 година Народното събрание решава да освободи Софийската класна лотария отъ гербовъ налогъ, като срещу това се внасятъ ежегодно по сто хиляди лева за изграждане на театъра. Когато сумата нараства на 350,000 лева, презъ 1904 година, тогавашниятъ министъръ на народното просвѣщение, Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, внася предложение и Народното събрание решава да започне да се строи Народниятъ театъръ. Пристѫпва се веднага къмъ строежъ. Въ края на сѫщата година съ материални жертви на държавата сградата на театъра е окончателно готова. Построена по проекта на виенската архитектна кѫща Фелмеръ и Хелмеръ, тя струва 1,500,000 лева. На 3 януари 1907 год. става освещаване и откриване на Народния театъръ въ присѫтствието на Н. В. Князъ Фердинандъ I, княжевото семейство, министритѣ и видни лица и общественици съ специално написаната за случая феерия — прологъ: „Славата на изкуството“, отъ народния пѣвецъ Иванъ Вазовъ.

Отъ сега нататъкъ почватъ нови грижи, нови старания, нова енергия, за да се постави новиятъ институтъ на художествена висота. Техническитѣ неудобства, както и редица други препядствия, сѫ вече минало, история. Новата сграда е

напълно пригодена за правилно сценично изпълнение. Откриването на Народния театъръ създава нови възможности и поставя нови начала на националния институтъ за сценично изкуство.

Презъ февруари 1907 год. идва първиятъ законодателенъ актъ, който признава театъра за държавенъ институтъ и го постави на други основи, а презъ юни с. г. излиза първиятъ правилникъ, който урежда всички сложни въпроси, свързани съ живота на театъра. Законътъ за народното просвѣщение на министра Н. Мушановъ отъ 1909 год. утвърждава Народния театъръ въ София като държавно учреждение подъ ведомството на Министерството на народното просвѣщение, съ задача да „култивира драматическото изкуство, като съдействува за създаване на национална драма."

Това е първиятъ законодателенъ актъ, който урежда вече изцѣло и напълно театъра като държавно учреждение за сценично продуциране. Последнитѣ

Обр. 31. — Народниятъ театъръ въ София, изгорѣлъ презъ 1923 год.

промѣни въ Закона и правилника идватъ да допълнятъ и да урегулиратъ сложнитѣ въпроси на театъра. Сѫществена промѣна правятъ измѣненията и допълненията на Закона за народното просвѣщение отъ 1921 г. при министъръ Ст. Омарчевски. При театъра се създаватъ ваче два отдѣла — драматически подъ името Народенъ театъръ и оперенъ подъ името Народна опера, и му се поставя една по-широка цель — „да култивира драматическото и оперно изкуство и да съдействува за създаване на национална драма и опера."

На 4 февруари 1923 г. въ сградата на театъра започнаха тържества по случай 65 годишнината отъ първото българско представление и 15 годишнината отъ откриване на Народния театъръ. Презъ време на едно отъ юбилейнитѣ представления, на 10 февруари, избухна стихиенъ пожаръ, който унищожи цѣлата сцена, декоративния складъ и часть отъ историческия и

модеренъ гардеробъ. Загубата бѣ много тежка. Трѣбваха много грижи и много материални жертви, предъ които не се поколебаха нито управницитѣ, нито народътъ. Веднага следъ пожара по починъ на Дома на изкуствата и печата се образува граждански комитетъ „Фондъ български народенъ театъръ", който си постави благородната задача да събере необходимитѣ суми за пълно възобновяване на театъра. Министерскиятъ съветъ и Министерството на народното просвѣщение още на другия день следъ пожара издадоха позиви за събиране на помощи. Всички се притекоха на помощь — едни дадоха материали, други пари. Много дадоха учащитѣ се. Тѣхната помощь е удивително трогателна. Фондътъ образува свои клонове въ провинцията. По този начинъ до края на декември 1927 година бѣ събрана сумата 11,011,000 лв. Въ края на 1927 год., следъ като изпълни мисията си, комитетътъ бѣ разформированъ.

Веднага следъ пожара съставътъ на театъра бѣ раздѣленъ на две групи, които започнаха да работятъ въ провинцията. И работиха тамъ до 26 юни

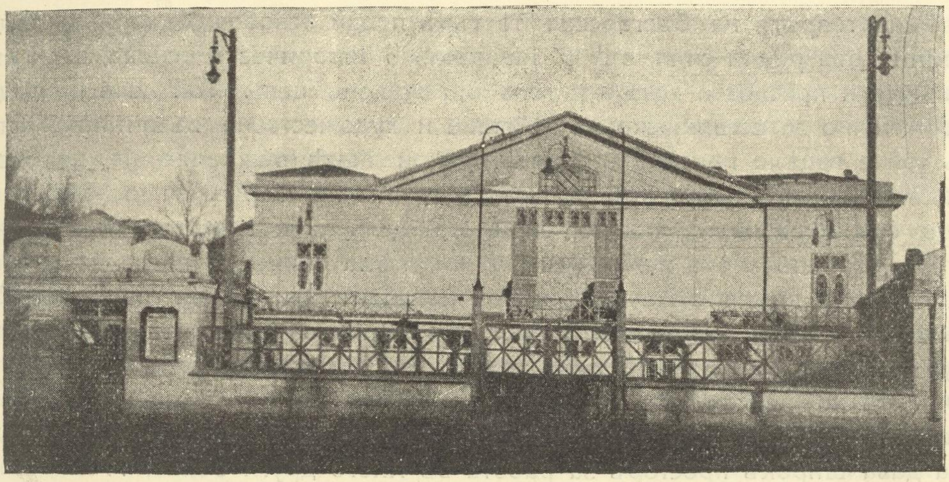

Обр. 32. — Свободниятъ театъръ въ София.

1923 година, когато бѣха прибрани, за да може да се посрещне настѫпающия сезонъ. Временно театърътъ се установи въ Свободния театъръ — лека, неудобна постройка съ малка сцена и редица технически неудобства, дето работи и до днесъ. Въпреки това, както драмата, така и операта, работятъ и сега на тази сцена при значителенъ успѣхъ.

Последниятъ законодателенъ актъ, който засяга Народния театъръ, сѫ измѣненията и допълненията на Закона за народното просвѣщение отъ 1924 год. при министра професоръ Ал. Цанковъ, които запазиха независимостьта на двата отдѣла, но предоставиха на директора на драматическия отдѣлъ въпроситѣ, свързани съ техническия и административенъ персоналъ, както и въпроситѣ за обща организация и домакинство.

Наскоро следъ пожара въ театъра започва работа за неговото възобновяване. За улесняване на строежа Министерството на народното просвѣщение назначи специаленъ строителенъ комитетъ, който работи по специаленъ Правилникъ и който, за да не се губи много време при строежа, е освободенъ

отъ обикновения отчетенъ начинъ на процедиране за държавни постройки. Строежътъ се извършва по проекта на Дрезденския професоръ архитектъ Мартинъ Дюлферъ, приетъ и одобренъ следъ единъ международенъ конкурсъ. Новата сграда има една отъ най-модернитѣ и най-добре поставенитѣ сцени съ всички познати днесъ приспособления и усъвършенствувания. Тая сцена задоволява всички нужди на драмата и операта съ огледъ и на най-сложни постановки. Салонътъ за публиката сѫщо е удълженъ и при едно вѫтрешно преустройство ще може да събира доста голѣмъ брой зрители. По външно архитектурно разрешение новата сграда е единъ внушителенъ масивъ и културенъ паметникъ. Строежътъ, който се извършва съ средства на фонда и на държавата, върви усилено и вѣроятно ще бѫде завършенъ презъ есеньта на 1928 година.

* * *

Репертоарътъ на българския театъръ преди освобождението, изграденъ предимно отъ родни сили, върху национално историческа основа, заключава една идея и преследва ясна и строго опредѣлена цель. Той не е пригоденъ изключително за естетическо въздействие и художествено възпитание, напротивъ той е изцѣло пригоденъ къмъ националнитѣ тежнения на поробения народъ и идва като орѫжие въ неговата велика борба за освобождение. Следъ освобождението, когато гонимата цель е постигната, българскиятъ театъръ, застѫпенъ отъ любителски трупи, нѣма единъ уясненъ репертоаръ. Той включва драми и комедии, плодъ на родно творчество, после творбитѣ безъ художествени достойнства на популярния тогава Т. Х. Станчевъ. Не липсва и булевардната сензация. Освенъ липсата на опредѣлена задача на театъра, причинитѣ на неуяснения репертоаръ се криятъ и въ състава на трупитѣ. Интелигентниятъ артистъ е рѣдкость или даже липсва, защото младата държава дава широкъ просторъ за работа въ много други области. Между артиститѣ любители, покрай чиновници, офицери, учители, личатъ и словослагатели, стражари и обущари. Но това не е за дълго. Вкусоветѣ и разбиранията напредватъ. Започва да се дири не забавата, а изкуството. При такова настроение се формира въ Пловдивъ първата професионална драматическа трупа. Тя допада до нѣкѫде на общественото настроение и напредналия вкусъ, но неукрепнала още, идва сръбско-българската война. Следъ войната репертоарътъ отново е подъ влияние и носи отпечатъкъ на войната: опиянението отъ победата намира изразъ въ патриотическия подемъ на сцената. Но като следъ всѣка война, идва редъ на лекото и забавното. Патриотичниятъ репертоаръ отстѫпва мѣсто на булевардно-сензационния. Лека-полека обаче настѫпва успокоение. Отъ друга страна часть отъ интелигенцията, особно тази, която е живѣла въ чужбина, има по-укрепнали разбирания, има свои идеали и стремежи. Тя дири и въ изкуството нѣщо повече и нѣщо ново. Репертоарътъ отстѫпва предъ единъ напоръ: той се обогатява съ преводни художествени работи. Ефтиниятъ сцениченъ ефектъ, фокусътъ не задоволяватъ. Тѣ изчезватъ. Тѣ не сѫ вече за публиката, която, напреднала въ своитѣ разбирания, дири нѣщо ново. Така, въ това дирение се оформя единъ репертоаръ, който издигна

художественото ниво на „Сълза и Смѣхъ“ и трупата бѣ вече напълно готова да влѣзе и да започне своя активъ въ Народния театъръ.

Репертоарътъ на Народния театъръ отъ 3 януари 1907 год. до края на 1927 година се опредѣля отъ идеята и цельта — да култивира драматическото изкуство като съдействува и за създаване на национална драма, които сѫ намерили изразъ въ Закона за народното просвѣщение. Презъ тоя двадесеть и една годишенъ периодъ репертоарътъ, макаръ презъ всѣки почти сезонъ да показва известни колебания, все пакъ изнесе голѣмъ брой значителни художествени драматически произведения и отбеляза редица имена на най-голѣми художници на драмата. Тия именно значителни дѣла въ нашия репертоаръ, вънъ отъ своето непосредствено значение и влияние като художествени произведения, изтъкнаха и много артистични сили отъ голѣма величина. Нѣщо повече дори, нашиятъ театъръ показа артисти, голѣми дарования, които, ако и драмата имаше универсалностьта на операта, щѣха да бѫдатъ голѣми фигури на сцената. Отъ друга страна тѣ дадоха възможность да се постигнатъ сценични продукции, които по завършеность, пълнота, свежесть, ансамблъ, декоративенъ и сцениченъ ефектъ, изобщо съ цѣлата съвокупность на сложния и деликатенъ апаратъ на сценично възпроизвеждане, сѫ действително крупни художествени успѣхи.

По-голѣмата часть отъ репертоара се е запълнялъ отъ европейската драма, отъ която сѫ почерпени много поуки и къмъ която се стреми по своята художествена сила и нашето драматическо изкуство.

Българската драма презъ тоя 21 годишенъ периодъ е застѫпена съ 41 пиеси. Не може да се каже, че, като националенъ, театърътъ не е указалъ сериозно внимание на българската драма. Той е намерилъ не малко дѣла съ художествена стойность, която е давала основание да бѫдатъ поставени известни български пиеси. Разбира се, не сѫ могли да бѫдатъ избегнати компромиси, било съ общото настроение въ даденъ моментъ, било съ отдѣлни вкусове или влияния и затова не всичко, което е изнесено, може да се сочи като творение съ известна художествена стойность. Общо взето българската драма не даде нѣщо, което да завладѣе изцѣло и да укаже влияние съ своята художествена сила. Гостуването на чужди трупи и отдѣлни артисти допринесе сѫщо така за повдигане художественото ниво на нашия театъръ.

* * *

Музиката, като елементъ на сценична продукция, се явява у насъ при театралнитѣ представления преди освобождението, изпълнението на които се съпровожда съ оркестрова музика, която допълня естетичното въздействие. Има сведения сѫщо, че къмъ срѣдата на миналото столѣтие, презъ 1849 год., любителски трупи отъ полски и маджарски емигранти даватъ театрални представления въ Шуменъ, на които присѫтствува и градската българска интелигенция. Единъ отъ емигрантитѣ, нѣкой си Шафранъ, урежда дори и „банда“ — единъ видъ оркестъръ. Малко по-късно, нѣщо като опера отбеляза градъ Ломъ, споредъ една дописка въ „Цариградски вестникъ“ — брой 317 отъ 1857 година. Споредъ тая дописка презъ 1856 година въ Ломъ била играна

„Велиссариева-та опера“. Пиесата била изпъстрена съ пѣсни. Още по-късно, презъ 1873 година, сѫщата пиеса, преработена отъ учителя Т. Тишковъ, се поставя съ изпълнение на български народни пѣсни и пѣсни съчинени отъ преводача и нагласени по чешки мелодии. Възможно е сѫщо така преди освобождението страната да е била посещавана отъ малки оперни трупички, но и за това нѣма данни. Знае се само, че следъ освобождението България се посещава отъ малосъставни оперни трупи. Особно деятелна и известна е трупата на италиянеца Масини, която обикаляла и провинцията съ оперенъ репертоаръ и която дълго работи въ страната.

Първиятъ опитъ за създаване на българска опера датира отъ 1890 год. Той е дѣло на ентусиазирани младежи, школували по музика въ чужбина, като държавни стипендиянти. Както при всѣко почти ново начинание, инициаторитѣ дирятъ материална подкрепа на държавата. По това време и една драматическа трупа дири помощь отъ Министерството на народното просвѣщение. За да избегне, види се, разпокѫсване на тогавашнитѣ сили, Министъръ Живковъ заявява, че ще отпустне субсидия, ако опернитѣ и драматически артисти се групиратъ. По този начинъ, съ знанието и дори съ съдействието на Министерството, презъ августъ 1890 година се основава въ столицата Драматично-оперна трупа съ две отдѣления — драматическо и оперно. По него време състава на театъра „Основа“ се пръска изъ провинцията Новообразуваната Драматично-оперна трупа получава държавна субсидия и се установява въ дъсчения театъръ „Основа“. Оперното отдѣление се попълва съ трима души чехи артисти. Започва се усилена работа и на 6 октомври се открива сезонътъ съ драмата „Ижиния“ отъ Силвио Пелико, а първото оперно представление се изнася три месеци по-късно — 2 януари 1891 година, вече въ новопостроения салонъ на Славянска Беседа. Изпълняватъ се изпърво части отъ опери. Отначало опернитѣ представления се изнасятъ на чешки и руски, а после вече и на български по преводитѣ на учителя чехъ Владиславъ Шакъ. Първата изцѣло изнесена опера е „Лукреция Боржия“. Тя е и последната при опита отъ 1890 година. Отначало всички опери се изнасятъ безъ хоръ и безъ оркестъръ, а после при хоръ, съставенъ отъ италиянци работници по линията София-Романъ, които иматъ свое дружество, и съ музиканти отъ оркестъра на гвардията. Драматическото отдѣление, следъ закриване на сезона, отива въ провинцията и следъ завръщането си въ София се преустройва въ самостоятелна драматическа трупа „Сълза и Смѣхъ“, а оперното започва да работи въ Пловдивъ, но при много трудни условия и безъ успѣхъ. Най-после презъ октомври 1892 година и оперното отдѣление се разформирова. Първиятъ опитъ за опера не успѣ, защото нѣмаше условия. Българското общество нѣмаше достатъчно музикална култура, каквато по-късно се създаде, особно следъ откриване на музикалното училище.

Второ, вече трайно начало датира отъ 1907 година, когато пристигатъ отъ Русия Михайловъ К. Стоянъ и Ив. Вулпе. Михайловъ К. Стоянъ хвърля идеята за опера и сърцата на музикалнитѣ дейци трепватъ, блѣсва. вече нова надежда — опера, българска опера! Той намира одобрение на идеята отъ всички музикални срѣди. Скоро Михайловъ К. Стоянъ оформя напълно своята идея и дири сътрудничество на музикалнитѣ срѣди. То не му

се отказва, защото вѣрата въ него е голѣма. По това време почти всички музикални сили отъ столицата и провинцията сѫ членове на Българския музикаленъ съюзъ, въ управителния съветъ на който влизатъ най-виднитѣ дейци. Въпросътъ за операта скоро става общественъ и въ периодическия печатъ се започва цѣла оперна война. Едни сѫ за опера, други сѫ противъ. Найпосле на 2-й юли 1907 година въ дома на стария музикаленъ деецъ Н. Ив. Николаевъ най-яркитѣ ревнители на операта и членове на управителния съветъ на Българския музикаленъ съюзъ — Н. Ив. Николаевъ, Петко Наумовъ, Ив. Вульпе и Хенрихъ Визнеръ — подписватъ протоколъ за образуване на „Оперна дружба". Въ мотивитѣ къмъ протокола се казва, че въпросътъ е вече назрѣлъ, че има условия за работа и най-главното — присѫтствието на Михайловъ К. Стоянъ, артистъ отъ рускитѣ императорски опери. Нему съ протокола се възлага да изработи проектъ за уреждане на Българската оперна дружба. Михайловъ К. Стоянъ слага върху протокола следния текстъ и се подписва: „Съгласенъ съмъ и съ голѣмо удоволствие приемамъ да изпълня този приятенъ дългъ".

Започва се работа, резултатитѣ отъ която следъ една година излизатъ на лице. На 31-й августъ 1908 година въ единъ отъ салонитѣ на Музикалното училище енергичнитѣ оперни дейци изнасятъ първата пробна оперна репетиция, на която присѫтствува и тогавашниятъ министъръ на народното просвѣщение — Никола Мушановъ. Репетицията има решающе значение, особно за управляющитѣ фактори. Идеята за опера не само се възприема напълно, не се и налага и на 18-й октомври 1908 година въ Народния театъръ новообразуваната Оперна дружба изнася първитѣ оперни представления. Софийското общество посрѣща възторжено представленията и акламира артиститѣ. Следъ първитѣ представления Н. Мушановъ изпраща нѣколко младежи съ стипендии да се учатъ въ чужбина. Макаръ Министерството да бѣ отпуснало и първата субсидия отъ 4,000 лева, младата опера прекарва криза, която става особно чувствителна следъ заминаване на стипендиянтитѣ. Самъ министъръ Мушановъ е склоненъ да закрие временно операта — до завръщане на стипендиянтитѣ. Но за българския музикантъ тя е скѫпа и любима рожба и за да не погине хубавото начало, артиститѣ Михайловъ К. Стоянъ, Драгомиръ Казаковъ и Ив. Вульпе зарегистриратъ операта на тѣхно име, като събирателно дружество съ фирма „Оперна дружба", като подписватъ и полици за издръжката ѝ и заставатъ начело на управлението. По-късно къмъ тѣхъ се присъединяватъ артиститѣ Д. П. Ивановъ и Ст. Николовъ. Тия хора съ много материални жертви и дългове, съ много свои средства се грижатъ за операта съ единъ удивителенъ идеализъмъ.

Въ началото на 1910 година дружбата изнася вече цѣли опери въ Славянска Беседа, като започва на 1. I. 1910 година съ Рубинщайновата опера „Демонъ". Лека полека, благодарение на труда и любовьта на създателитѣ си, дружбата се налага. Отъ 1-й януари 1911 год. тя започва да играе редовно на сцената на Народния театъръ, на която изнася и първитѣ български опери: „Каменъ и Цена", „Тахиръ Беговица" и „Бориславъ". Отъ началото на 1912 год. дружбата се настанява окончателно въ Народния театъръ, срещу известенъ

наемъ и добавъчно възнаграждение за техническия персоналъ. Финансовитѣ кризи презъ този периодъ, както и по-късно, не сѫ ѝ чужди.

Борбитѣ въ операта, които датиратъ още отъ нейното основаване, не преставатъ. Най-после се дохожда до заключението, че този институтъ не може да се управлява отъ артисти и на 19-й септември 1913 година Министерството на народното просвѣщение назначава първия управителенъ комитетъ. Отъ тогава насетне, при голѣма държавна субсидия, операта се управлява отъ комитети, въ състава на които влизатъ все опитни и преданни на дѣлото лица, благодарение на които тя постепенно се стабилизира административно и технически и издига своето художествено ниво. Крепена съ домашни сили, дала значителни успѣхи при неблагоприятни условия, благодарение на любовьта и енергичностьта на инициаторитѣ и нашитѣ артистични сили, най-после операта се наложи и държавата окончателно и напълно я взе подъ своитѣ грижи.

Българската народна опера, като държавно учреждение, нагодено за оперно сценично възпроизвеждане, е единъ отъ най-новитѣ културни институти. Въ тоя си видъ тя сѫществува отъ 1-й априлъ 1922 година по силата на Закона за измѣнение на чл. 1, 2, 3, 6, 10 и пр. отъ Закона за народното просвѣщение, на тогавашния министъръ на народното просвѣщение Ст. Омарчевски. Преобрѫщането ѝ въ държавенъ институтъ е отговоръ на една нужда, изникнала върху основитѣ на уяснена музикална култура на българското общество. Цѣлиятъ персоналъ на операта се приравнява къмъ държавнитѣ чиновници, като имъ се признава за пенсия и времето отъ 1908 год. до 1-й априлъ 1922 година. Управлението се повѣрява на единъ комитетъ.

Следъ 9-й юни 1923 година управлението на операта се води вече отъ директоръ. Като държавенъ институтъ операта се постави на здрави основи: стабилизираха се и се подготвиха всички помощни институти, необходими за сложната художествена работа — хоръ, балетъ, оркестъръ. Тѣхниятъ съставъ бѣ подобренъ и поставенъ при опредѣлена заплата. Отъ сезонъ на сезонъ операта са поставя все по-високо и по-високо въ художествено отношение. Изнасятъ се опери, които я приравняватъ къмъ висотата на европейскитѣ опери. При това тя работи само съ домашни сили: — малко опери, особно между съседитѣ, иматъ това преимущество.

Репертоарътъ на нашата опера винаги е показвалъ стремежъ къмъ голѣмитѣ художествени дѣла на музикалното изкуство, като не е излизалъ отъ рамкитѣ на възможнитѣ за нашата сцена продукции и като не е оставалъ чуждъ на всички по-значителни опери, каквито европейскиятъ гений е създалъ. Българската опера, чрезъ известни, означени като по-сполучливи опити, сѫщо бѣше изнесена, но и тукъ, като въ драмата, ние нѣмаме своя опера, която да завладѣе, да се наложи и да упражни влияние като художествено произведение.

Литература: Б. А. (Божанъ Ангеловъ), Петнадесеть години репертоаръ въ Народния драматически театъръ. Сп. „Демокрация“, год. I, кн. 21. — Н. Атанасовъ, Петдесетгодишнината на българския театъръ. Сп. Учил. Прегледъ, год. XI, 1906 кн. VI. — Т. Атанасовъ, Очеркъ върху историята на нашия театъръ. Пер. Сп. 1909. — Б. Денизовъ и Н. Икономовъ, Българска театрална антология. „Маска“, София 1925 год.

— Иванъ Поповъ, Театрални спомени. Сп. Театъръ, год. I, II и III, 1911, 1913 год. — Ст. Хайредовъ и Ст. Г. Македонски, Пантеонъ на българския театъръ и неговитѣ представители. — Михайловъ К. Стоянъ, По въпроса за основаване на Българска народна опера и статии отъ К. Величковъ и П. Наумовъ. София 1907 година. — Дим. х. Георгиевъ, По основаването на Народната опера. Муз. вестникъ, год. VIII, 1921 г. брой 5. — Х. Визнеръ, Спомени по основаването на Народната опера. Муз. вестникъ год. VIII, 1921 г. брой 6. — Д. х. Георгиевъ, Изъ дейностьта и миналото на Народната опера. Муз. вестникъ год. VIII, 1922 г. брой 15 и 16. — Др. Казаковъ, Малки спомени. Муз. вестникъ год. X, 1926, брой 16 и 17. — П. Наумовъ, Основаването на Народната опера. Сп. „Театъръ и опера", год. I, 1921, кн. 7. — Н. Абаджиевъ, Народната опера. Сп. „Театъръ и опера" год. I, 1911, кн. 5. — П. Наумовъ, Истината по основаването на Народната опера. Музикаленъ вестникъ год. VIII, 1921, брой 5.

ИЗКУСТВОТО ВЪ СОФИЯ

отъ АНДРЕЙ ПРОТИЧЪ

Разположена почти въ центъра на българскитѣ земи, близо до долинитѣ на голѣмитѣ български рѣки Морава и Вардаръ, Искъръ, Струма и Марица, София бѣ избрана по време на освобождението ни за престоленъ градъ на България, смѣтана тогава въ границитѣ на Санстефанския договоръ. И макаръ тия граници да сѫ все още единъ неосѫщественъ блѣнъ, София, следъ съединението на Северна и Южна България единствена столица на освободеното отечество, стана особно следъ преживѣнитѣ освободителни войни презъ 1912—13 и 1915—18 год. и духовенъ центъръ на емиграцията отъ неосвободената родина. Като столица на българската държава и като духовенъ центъръ на цѣлокупното отечество, София стана и най-голѣмиятъ, съ най-голѣмо благосъстояние нашъ градъ, привлече и привлича въ себе си своитѣ първи и най-надежни личности и почувствува най-рано влиянието на чужденцитѣ и на възприелитѣ чуждата култура българи съ тѣхната жажда да европеизиратъ народа чрезъ възпитанието на неговото естетично чувство и съ художествени произведения, за които трѣбваше да бѫдатъ създадени необходимитѣ условия.

I. Първи художници-чужденци и българи. Художествено училище. — Освобождението на България предизвика коренень преломъ въ живота на народа. То измѣни и интереситѣ, дейностьта на водителитѣ му. До създаването на самостоятелно и независимо княжество, главната задача на първенцитѣ се заключаваше въ културното пробуждане и въ подигане на националното самосъзнание на заробения народъ. Но веднъжъ политическата свобода постигната, главниятъ интересъ, почти изключителната дейность на правителствата и на народнитѣ водители бѣха обърнати къмъ политическото и стопанското съвземане на довчерашния робъ. Всичко, което се предприемаше за културния напредъкъ на народа, въ първитѣ години следъ освобождението, се ограничаваше въ подобрение на първоначалното и срѣдно образование. Пъкъ другояче не можеше и да бѫде. Нуждата на народа отъ училища и подготвени отъ тѣхъ лица за значителни държавни и общински служби е била тъй голѣма, че мисъльта за насърчаване на изкуството, даже да би се породила, би била отхвърлена на най-заденъ планъ. Но тъкмо затуй че всички, на първо мѣсто правителството, съглеждаха своята главна културна задача въ уредбата на образованието, тѣ служеха и на нашето изкуство. Въ срѣднитѣ училища е трѣбвало да се преподава и рисуване. Българи специалисти за този учебенъ предметъ е нѣмало достатъчно, пъкъ и по-добритѣ живописци сѫ били заети на по-важни държавни или общински служби. Трѣбвало е да бѫдатъ поканени отъ чужбина и учители по рисуване, както сѫ били викани отъ тамъ по сѫщата причина учители и по други предмети. И макаръ доста млади българи да сѫ били изпратени въ западни академии на изкуството като стипендиянти, нуждата отъ учители по рисуване е била попъл-

вана ежегодно съ чужденци-художници. Тя не изчезна дори следъ като бѣ отворено въ София държавното рисувално училище. Особно за специалнитѣ му ателиета по художествена индустрия и по графика, та даже за класоветѣ по свободнитѣ изкуства, биваха викани редъ години чужденци-художници или майстори-техници.

Презъ сръбско-българската война (1885) престояха въ България като военни кореспонденти-рисувачи за западни илюстровани списания нѣкои художници, които дадоха художествено въплощение на мотиви и изъ близката революционна и военна история, изъ бита и природата на България. Други художници-чужденци бѣха дошли у насъ, за да отворятъ частни рисувални училища или да опитатъ и тука щастието си, но вече само като свободни художници, безъ да заематъ нѣкаква държавна или общинска служба.

Не заварили въ младото княжество почти никакъвъ художественъ инте-

Обр. 33. — Ив. Ангеловъ, Жътва.

ресъ, чужденцитѣ-художници, съ рѣдки изключения, престояваха малко време въ България. Въпреки това тѣ даваха своя приносъ къмъ развитието на изкуството не само като учители и професори, не само като съучастници въ колективни и частни изложби, но и съ влиянието на свои произведения, откупени за Народния музей.

Но българското национално изкуство трѣбваше да бѫде създадено и отъ наше българско рисувално училище. Презъ 1887 год. Князъ Фердинандъ се бѣше изказалъ предъ устроилия въ негова честь изложба Иванъ Ангеловъ, че би взелъ подъ свое покровителство инициативата за едно художествено училище, стига тя да намери отзивъ и подкрепа въ срѣдата на правителството и народа. Ив. Ангеловъ съобщи този свой разговоръ на политическия изгнаникъ въ Римъ Константинъ Величковъ. Презъ 1894 год. Величковъ, като министъръ на Народното просвѣщение и почетенъ председатель на „Друже-

ството за поддържане изкуствата въ България“ си спомни княжеското желание за художествено училище и заработи, заедно съ председателя на това дружество, Д-ръ Ив. Шишмановъ, за по-скорошното осѫществяване на идеята за такова училище. Презъ 1895 год. Народното събрание гласува Законъ за рисувално училище въ София. Училището бѣ открито презъ следната година и имаше за цель да подготви: а) художници по свободнитѣ изкуства; б) учители и учителки по рисуване, чертание, краснописъ и рѫчна работа за гимназиитѣ, специалнитѣ и класнитѣ училища (прогимназиитѣ), както и художници по разнитѣ клонове на художествената индустрия (иконописъ, рѣзба, декоративно изкуство, керамика, златарство, тъкачна индустрия и пр.). Презъ 1908 г. това училище бѣ преобърнато отъ тогавашния министъръ на Народното про-

Обр. 34. — Никола Мариновъ, Назадъ отъ извора (акварелъ).

свѣщение Н. Мушановъ въ художествено-индустриално, като бѣ отстраненъ отъ неговата програма онзи баластъ отъ часове и работа по чертание, краснописъ, рѫчна работа, педагогия и други предмети, които отнематъ време и отчуждаватъ отъ изкуството. Презъ 1921 год. това училище бѣ преобърнато отъ тогавашния министъръ на Народното просвѣщение Ст. Омарчевски въ художествена академия, която, разбира се, запазва отдѣла по художествена индустрия, по приложно изкуство.

II. Изложби. Порѫчки и покупки. Картинна галерия.— Каква мѫчителна и бавна работа лежи задъ сегашното състояние на условията за художествено творчество въ България, каква значителна роля игра случаятъ

при създаване на тия условия и какъ внезапно художествениятъ интересъ нахлу и между по-широката народна маса, туй би изпжкнало най-релиефно чрезъ единъ бѣгълъ прегледъ върху развитието на изложбеното дѣло у насъ.

Първата художествена изложба въ България е била устроена презъ декември 1887 год. отъ учителя при Софийската мжжка гимназия, Ив. Ангеловъ, възпитаникъ на Мюнхенската академия на изкуствата. Петь години следъ туй правителството устрои първата колективна художествена изложба у насъ въ „Павилиона за изящнитѣ изкуства" на Първото българско народно промишлено-земледѣлческо изложение въ Пловдивъ (презъ 1892 год.). За да бжде тя реализувана, тѣрбваше да бждатъ поканени за нея не само всички худож-

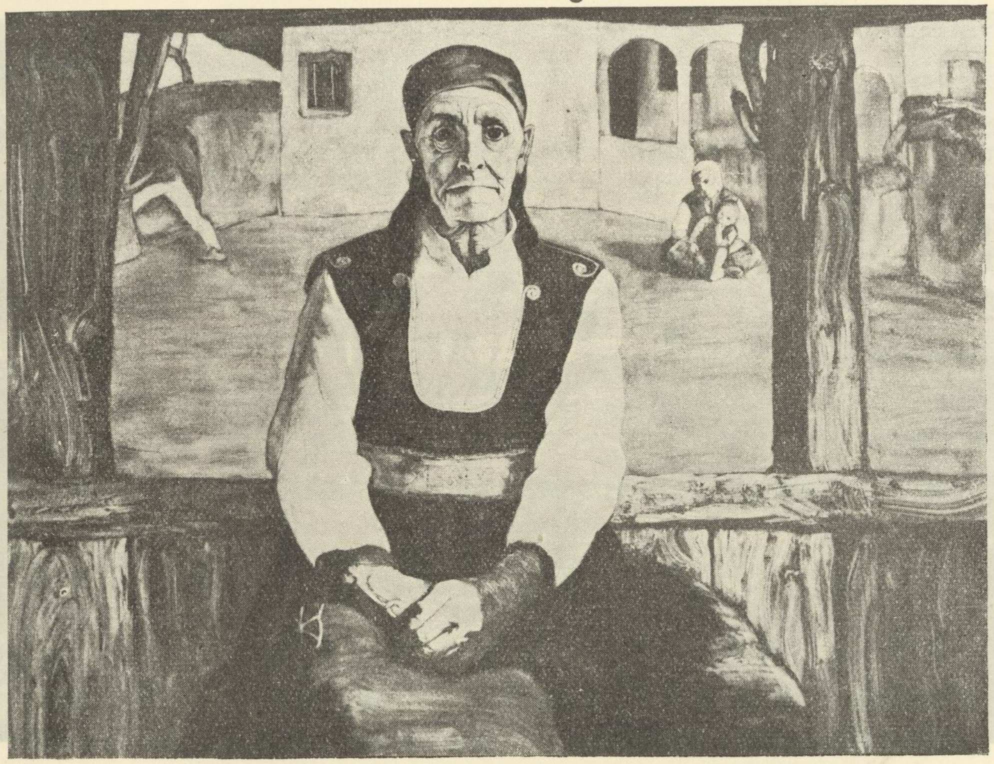

Обр. 35. — Василъ Стоиловъ, На гости.

ници чужденци и българи въ България, но така сжщо и чужденци-художници, живущи извънъ България, разработващи наши исторически сюжети, както и българи-студенти по живопись и скулптура въ чужбина. И на рисунки отъ гимназиални ученици бѣ предоставено доста мѣсто. Тази изложба е била тъй игнорирана, че за нея се отзова по-подробно само единъ единственъ български вестникъ, „Балканска зора", съ подлистникъ-рецензия. А последната не би била написана, ако авторътъ ѝ (Антонъ Митовъ) не би билъ участникъ въ тази първа колективна художествена изложба на България. Дори списанието „Нашето първо изложение", органъ на дирекцията на Народното промишлено-земледѣлческо изложение, който е трѣбвало да информира, презъ двегодишното си излизане, подробно върху хода на устрояваната изложба и върху

успѣха на вече откритата изложба, нито споменава за нейния художественъ отдѣлъ. Само една незначителна информационна бележка за картината на чешкия, не идвалъ никога въ България художникъ Емилъ Холарекъ, „Връщането на българскитѣ пленници, ослѣпени отъ Василия I“, бѣ дадена въ него.

Скоро, и то още презъ 1894 год., бѣ устроена въ София първата изложба на „Дружеството за поддържане изкуствата въ България“. Тази изложба, както и следнитѣ три на това сѫщото дружество (презъ 1897, 1898 и 1899 год.) можеха да бѫдатъ устроени само съ паричната помощь на правителството. Първата колективна изложба, устроена даже безъ моралната подкрепа на правителството, бѣ на дружеството „Съвременно изкуство“ (презъ декем-

Обр. 36. — Никола Петровъ, Рѣката Ерна (Трънско).

ври 1903 година). Съ материалната подкрепа на правителството, дружеството „Съвременно изкуство“, както и вече споменатото първо българско художествено дружество, преименовано въ „Дружество на художницитѣ въ България“, взеха участие въ първата Южно-славянска художествена изложба въ Бѣлградъ (презъ септпември 1904 год.) и устроиха презъ августъ и септември 1906 год. втората Южно-славянска изложба въ София. Отъ по-къснитѣ чужди изложби въ София трѣбва да бѫде спомената голѣмата Германска ретроспективна изложба презъ 1918 год., която даде произведения на първитѣ немски майстори, и то все въ оригиналъ. Отъ изложбитѣ, устроени отъ българското правителство въ чужбина, трѣбва да се отбележатъ художественитѣ зали не въ българскитѣ павилиони въ Гандъ, Торино, Филаделфия, Парижъ и пр., а

въ голѣмитѣ художествени изложбени дворци, преди всичко въ Мюнхенъ (1909 год.) и Римъ (1912 год.), дето произведенията на нашитѣ художници бѣха допуснати, следъ като бѣха прегледани и одобрени отъ тамошното върховно жури.

Едновременно съ моралния успѣхъ на изкуството се засили и материалната му подкрепа, макаръ и доста бавно. Купувачътъ отъ първата изложба въ България — тази на Иванъ Ангеловъ — не е билъ българинъ; той се заинтересува отъ чисто българскитѣ сюжети „Руината Св. София въ София", „с. Сливница" и „гр. София", които окачва въ своя ресторантъ „Панахъ".

Най-щедриятъ купувачъ на художествени произведения е билъ винаги Царь

Обр. 37. — Борисъ Деневъ, Търново.

Фердинандъ. Съ всѣка една дружествена или частна изложба, покупкитѣ, било отъ Царя, било отъ правителството, било отъ частни лица — чужденци и българи, сж се увеличавали. Има случай на откупване на всички изложбени произведения. Първата голѣма покупка е тази отъ Южно-славянската художествена изложба въ София презъ сжщата 1906 год., както и отъ изложбата на „Дружеството на художницитѣ въ България", устроена по сжщото време, но отдѣлно, и то по случай на десетгодишния юбилей на Държавното рисувално училище. Отъ тия изложби Царьтъ откупи картини за 35,000, а държавата за 25,000 лева. Най-голѣмата покупка отъ изложбата на единъ художникъ е тази отъ изложбата на Андрей Николовъ, отъ която се откупиха скулптури почти за 750,000 лв. Отъ 1923 г. насамъ правителството откупува

ежегодно за 500,000 лв. картини и скулптури отъ художественитѣ изложби, а отъ 1927 г. — само отъ общата изложба на всички художници въ България.

Отъ голѣмо значение за изкуството въ България бѣха и поржчкитѣ отъ страна на свѣтската и църковна власть. Д-ръ Ив. Шишмановъ, единъ отъ най-голѣмитѣ създатели и организатори на културни учреждения и фондове, като редакторъ на издавания отъ Министерството на народното просвѣщение „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина", за да разкрие и

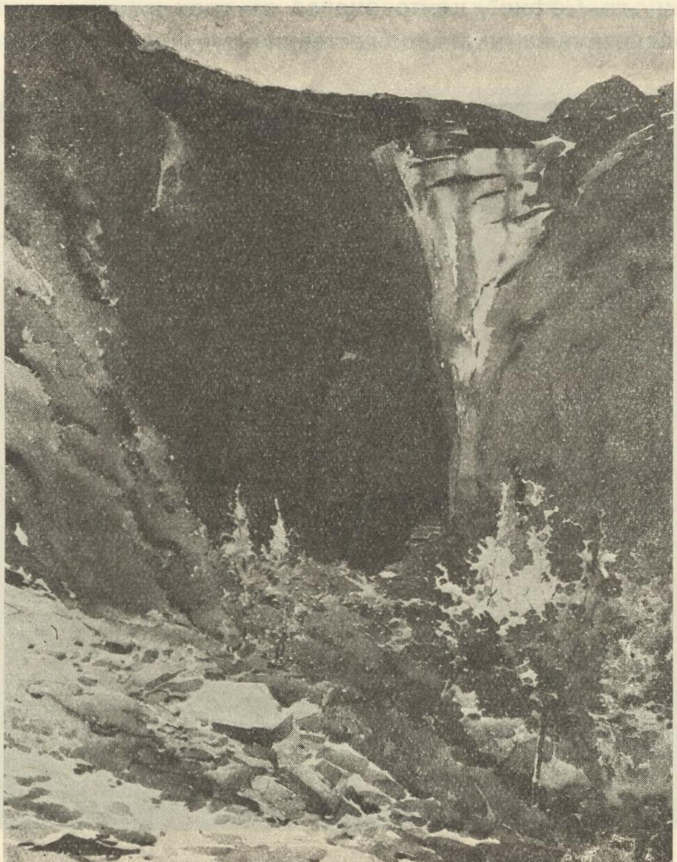

Обр. 38. — К. Щъркеловъ, Проходната пещера при Карлуково (акварелъ).

запази българската етнография чрезъ репродукции на скици отъ народни типове въ тѣхнитѣ разноцвѣтни декоративни носии, или на селската и градска българска архитектура и на предмети отъ домашната индустрия, възложи на художницитѣ, да приготвятъ необходимитѣ скици. По инициативата на Константинъ Величковъ като министъръ на Народното просвѣщение, Министерскиятъ съветъ реши презъ 1896 г. да поднесе на руския царь Николай II,

по случай коронацията му, единъ албумъ отъ оригинални български картини съ изключително български сюжети (народни типове и сцени, пейзажи, революционери отъ преди освобождението, български и турски архитектурни развалини и пр.). За този албумъ бѣха изработени 62 картини отъ 21 художници. Драганъ Цанковъ, като председатель на Народното събрание, възложи презъ 1902 г. на Никола Михайловъ да изработи портретитѣ на всички бивши председатели на Народното събрание. Централното управление на Земледѣлческитѣ банки въ България възложи на художницитѣ Ив. Мръквичка и Антонъ Митовъ да украсятъ съ битови картини плафона и стенитѣ на тържествената зала въ зданието на това управление (сега Министерски съветъ).

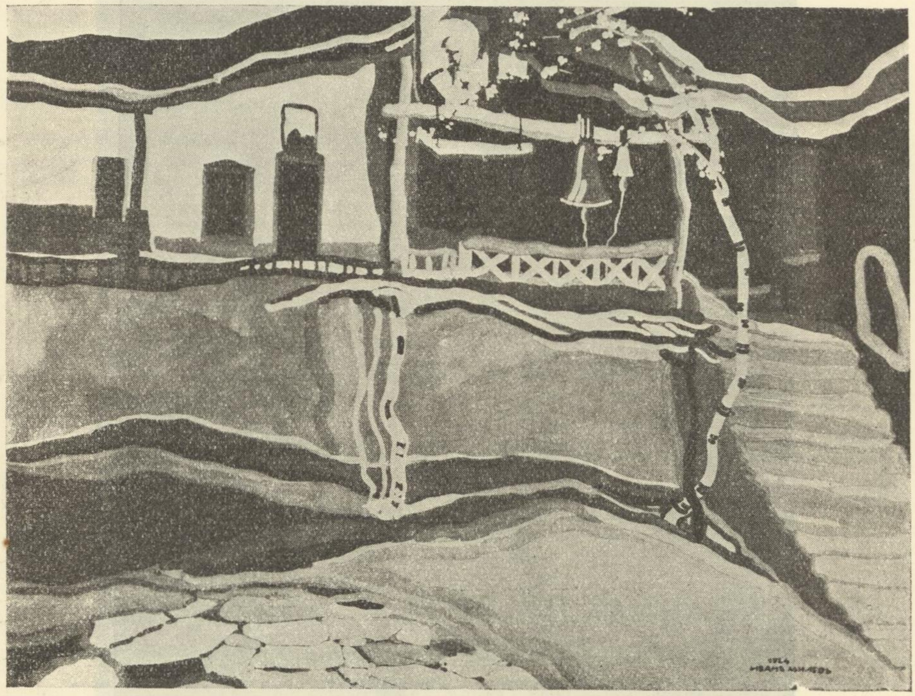

Обр. 39. — Иванъ Милевъ, Монастиръ (детайлъ отъ триптихъ).

Комисията, която ржководѣше преобръщането на „Черната джамия" въ София въ православенъ храмъ, Синодътъ, който се грижи за духовната семинария и църквата ѝ въ София; комитетътъ „Царь Освободитель", който издигна паметникъ-мавзолей на падналитѣ при Плевенъ руски войници презъ последната руско-турска война, а сжщо и частни лица, спадащи къмъ енорията на църквитѣ „Св. София", „Св. Седмочисленици", „Св. Никола" и „Св. Кирилъ и Методи" поржчаха необходимитѣ икони за всички тия църкви и параклиси въ държавното рисувално училище, дето се изработиха отъ професори и тѣхни ученици. Най-голѣмата поржчка е тази на фрескитѣ и иконитѣ въ църквата Александъръ Невски, изписани, наредъ съ първостепенни руски майстори, и отъ наши художници.

Най-голѣмата художествена сбирка въ България притежава Царьтъ. Той е разпредѣлилъ притежаванитѣ отъ него произведения въ всички свои дворци и вили (главно въ София, Враня и Евксиноградъ). Доста български художествени произведения има и въ чужбина като притежание на музеи и частни лица. Чужденцитѣ, престоявали въ България, сѫ откупували сѫщо така български художествени произведения. Царь Фердинандъ още като князъ е подарявалъ както на шефствувани отъ него полкове, тъй и на свои роднини и на

Обр. 40. — Никола Михайловъ, Портретъ.

членове отъ Софийското дипломатическо тѣло скици и картини, които не сѫ въ България. Отъ I-та Южно-славянска художествена изложба въ Бѣлградъ, въ която участвуваха български художници и отъ двегѣ дружества („Съвременно изкуство" и „Дружество на художницитѣ въ България"), откупиха български картини Краль Петъръ за своя дворецъ, сръбското правителство за сръбския Народенъ музей, а сѫщо и частни лица. Сѫщо и отъ Лиежкото всемирно изложение презъ 1905 г. бѣха откупени отъ чужденци нѣкои български

художествени произведения, които будѣха интересъ съ своитѣ ориенталски или чисто български сюжети.

Въ сѫщата 1892 год., когато музейниятъ отдѣлъ на основаната презъ 1879 г. Народна библиотека и музей въ София бѣ отворенъ като самостоятелно учреждение, бидоха откупени за него отъ Министерството на народното просвѣщение и първитѣ картини отъ павилиона за изящнитѣ изкуства при I Българско земледѣлско-промишлено изложение въ Пловдивъ (1892 год.). Значителни покупки се направиха отъ изложбитѣ, устроени презъ 1894, 1897

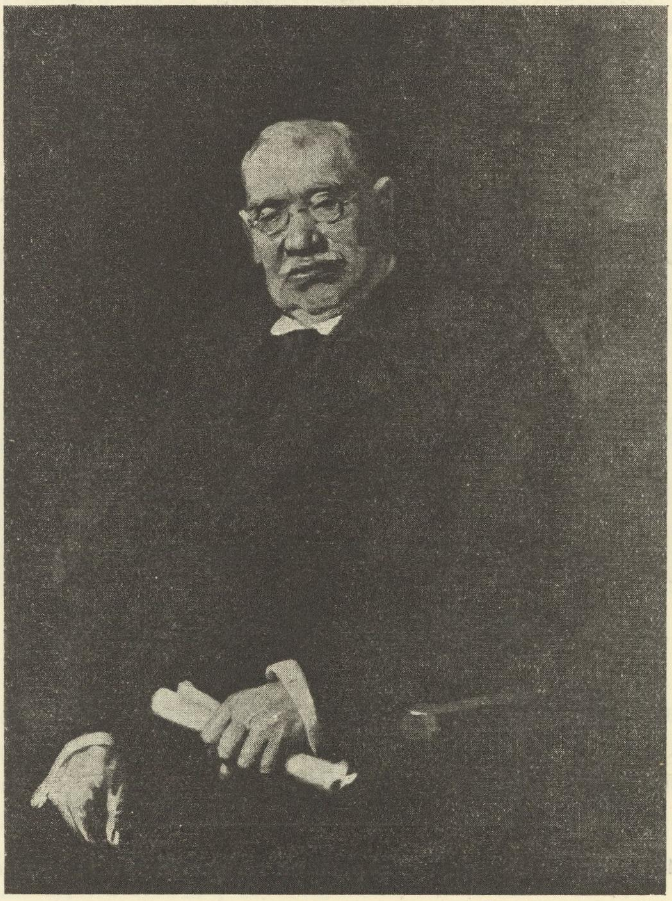

Обр. 41. — Борисъ Митовъ, Портретъ на Д. Мишевъ.

и 1906 г. отъ „Дружеството за поддържане изкуството въ България" и презъ 1906 г. отъ Южно-славянската изложба въ София. Следъ това, почти отъ всѣка по-голѣма изложба сѫ откупувани картини и скулптури за художествения отдѣлъ на музея. Съ много малко изключения, художествени произведения сѫ откупувани съ извънредни или бюджетни кредити на Министерството на просвѣщението. Едва въ 1910 г. Народниятъ музей откупи за пръвъ пѫть съ свой бюджетенъ кредитъ картини и скулптури отъ художествена изложба. Направенитѣ отъ Министерството и Народния музей покупки не засѣгатъ само

съвременното наше изкуство, а и предосвободителното. Отъ 1920 г. насамъ Народниятъ музей не откупува отъ своитѣ кредити съвременни художествени произведения. Той ги подбира измежду откупенитѣ отъ специалната Комисия за откупуване на художествени произведения за държавнитѣ учреждения, която функционира при Министерството на народното просвѣщение.

Съвременното наше изкуство е застѫпено, особно като маслена картина, достатъчно добре, за да могатъ да се проследятъ неговитѣ родове, стилното му развитие и най-добритѣ му представители. Сравнително добре сѫ застѫпени чужденцитѣ-художници, битовата картина, пейзажа, портрета и

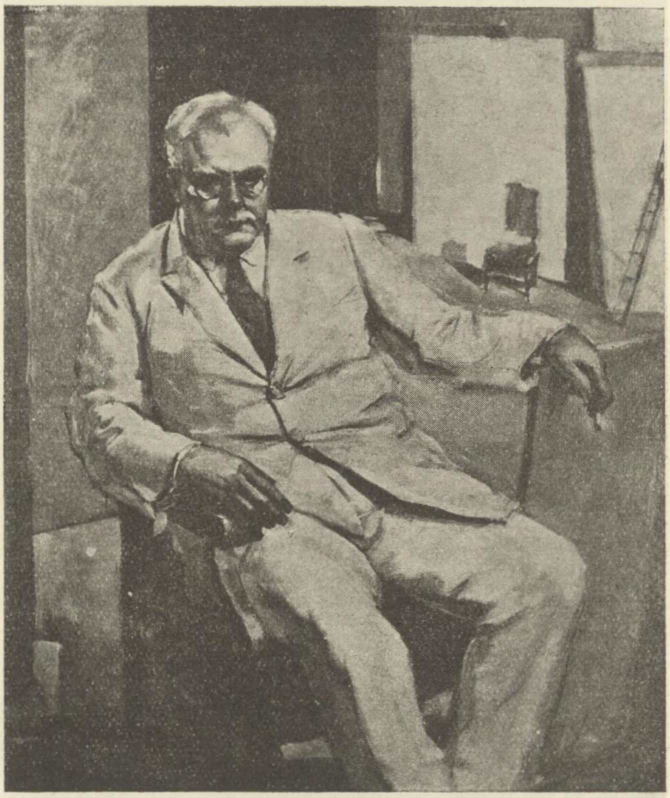

Обр. 42. — Дечко Узуновъ, Портретъ на гл. режисьоръ Масалитиновъ.

фигурната живопись. По досегашнитѣ притежания на художествения отдѣлъ на музея може да се проследи и борбата за стилъ въ нашето изкуство, който обаче още нѣма националенъ характеръ. Извънредно незначително е влиянието на художествения отдѣлъ на музея върху художественото възпитание на народа, а главно върху развитието на нашето изкуство, и то главно поради липса на помѣщение за картинна галерия.

III. Художествени дружества. — И нашитѣ художествени дружества, сѫщо както тия въ чужбина, не изчерпватъ задачата си само съ това, да обединяватъ и сближаватъ труженицитѣ отъ една професия, да устройватъ изложби отъ произведенията на членоветѣ си, да улесняватъ продажбата и

поръчката на произведенията имъ и да се борятъ за създаване изобщо на условия за художествено творчество, преди всичко за художествено училище и картинна галерия. Изложби устройватъ дружествата, за да съпоставятъ художественитѣ произведения на членоветѣ си и да предизвикатъ чрезъ това едно дълбоко съревнувание и едно свободно взаимно влияние, т. е. едно стилово обединение или разединение. И по отношение на публиката художественитѣ дружества не преследватъ съ своитѣ изложби само едно художествено възпитание, основата на което е вѣрно око при съзерцанието. Тѣ иматъ за задача да спечелятъ за тѣхния стилъ и по-широката, образованата публика. На тази борба, да се запази надмощие на единъ всеобщо приетъ стилъ или да се наложи единъ новъ стилъ, който носи съ себе си единъ новъ мирогледъ, една нова морална преоценка на живота и свѣта, се дължатъ въ културнитѣ страни разцепленията на старитѣ художествени дружества и създаването на нови.

Наредъ съ това художественитѣ ни дружества сѫ, разбира се, и главнитѣ

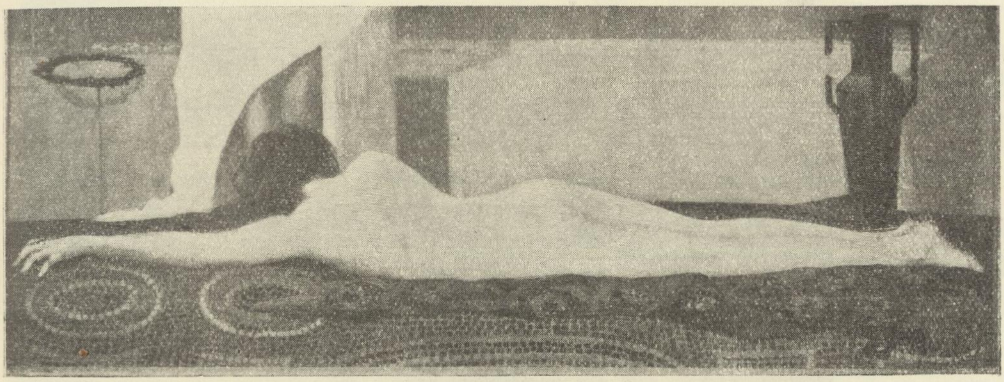

Обр. 43. — Гошка Дацовъ, Самарянка.

носители на борбата за създаване на условия за художествено творчество, като сѫ се стремили да използуватъ за тая своя голѣма цель държавенъ глава и правителство, общественици и общество. И различията въ схващанията на назначението на художника и на изкуството предизвикваха разцепление на художественитѣ дружества и създаване на нови дружества. А пъкъ последнитѣ не винаги избираха единъ новъ, революционенъ стилъ.

Първото художествено дружество, „Дружеството за поддържане изкуството въ България“, бѣ основано презъ 1894 г. Неговитѣ цели бѣха да устройва изложби, да популяризира чрезъ едно художествено списание изкуството въ България и да работи предъ правителството за откриване въ София на Рисувално училище. Около това дружество, основателитѣ на което не бѣха само художници, се групираха всички художници — чужденци и българи. На това дружество се дължатъ първитѣ колективни изложби, създаването на Рисувално училище, първото художествено списание „Изкуство“, намирането на значителни доходи (чрезъ покупки и поръчки на картини и икони), участието на български художници въ чужбина (въ българскитѣ занаятчийско-промишлени павилиони въ Парижъ, Филаделфия, Лондонъ, Лиежъ, Милано и другаде).

Условията за художествено творчество бѣха създадени предимно, ако не изключително, отъ това първо наше художествено дружество. И именно тия вече създадени условия за по-спокойно и успѣшно художествено творчество, особно рисувалното училище, донесоха на дружеството зародиша както на голѣмъ подемъ, така и на разцепление. Отъ чужбина се бѣха върнали млади художници, архитекти и писатели, които подъ влиянието на модерната архитектура и на импресионистичното изкуство, поставяха съвършено нови изис-

Обр. 44. — Стефанъ Ивановъ, Капятъ есеннитѣ листе . . .

квания спрѣмо художествения животъ у насъ, и на живописьта, и на скулптурата, и на архитектурата, и на декоративното изкуство. Къмъ тия идеални побуждения дойдоха и чисто практически интереси. Рѫководителитѣ на „Дружеството за поддържане изкуството въ България“ бѣха използували щедрото покровителство на Двореца и широкитѣ връзки съ правителството и Синода, за да вематъ само за себе си живописната декоративна украса както на църкви и параклиси (църквитѣ „Александъръ Невски“, „Св. Седмочисленици“, „Семинарската църква“, „параклисътъ“ въ Народното събрание, „Мавзолеятъ“ въ Плевенъ), така и на обществени здания (тържествената заседателна зала

на Земледѣлската банка). Строещитѣ се тогава сгради на Рисувалното училище даваха огромни плоскости и ниши за линеарна и живописна, рѣзбарска и скулптурна декорация. Всички тия благодарни изгледи тревожеха младитѣ художници, които сигурно щѣха да бждатъ оставени извънъ участие въ новитѣ постройки и конкурси. Презъ 1903 г. „Дружеството за поддържане изкуството въ България" се преименова въ „Дружество на художницитѣ въ България". Въ сжщата година младитѣ основаха свое дружество — „Съвременно изкуство". Главната цель на това дружество бѣ да сдружи за съвмѣстно дѣло работницитѣ отъ разнитѣ области на изкуството (архитектура, живопись, скулптура и декоративно изкуство), да прокара и популяризира въ България съвременното изкуство (импресионизма), да проучи зачатъцитѣ на старото българско изкуство и да ги използува въ съвременна смисъль. Отъ тия цели

Обр. 45. — Ярославъ Вешинъ, Люлебургазкото полесражение следъ отстжплението на турцитѣ (1912 год.).

първата и последната останаха платонически, втората биде осжществена както никога по-рано. За новия полетъ на нашето изкуство може да се сжди отъ честитѣ редовни изложби на дружеството „Съвременно изкуство" и отъ тѣхния не виденъ до тогава материаленъ успѣхъ: често всички изложени художествени произведения биваха откупувани.

По-способнитѣ, по-напредничави въ схващането и изпълнението художници отъ „Съвременно изкуство" нѣмаха смелостьта да не допускатъ въ изложбитѣ шаблоннитѣ или недозрѣлитѣ работи на свои членове. Старитѣ пъкъ отъ „Дружеството на художницитѣ въ България", за да представятъ по-новото дружество за излишно, не се тревожеха, че произведенията на по-младитѣ и по-способни тѣхни членове обезценяватъ и убиватъ работитѣ имъ, та

привличаха по-добритѣ отъ завърналитѣ се отъ чужбина възпитаници на нашето Рисувално училище. Тази липса на смелость, когато се журираха картинитѣ за изложбитѣ на „Съвременно изкуство“, и тая толерантностъ на старитѣ къмъ младитѣ въ „Дружеството на художницитѣ въ България“ не можеха да предотвратятъ едно разцепление и на двѣтѣ дружества, което създаде дружеството „Родно изкуство“ веднага следъ като бѣ закрита устроената презъ 1919 г. по случай 25 годишния юбилей на Художественото училище съвмѣстна изложба. До каква степень на дружеството „Родно изкуство“ липсва като мотивъ за основаването му каквато и да е необходимость да се обединятъ само художници на единъ по-напредничавъ революционенъ стилъ, това може

Обр. 46. — Борисъ Георгиевъ, Вѣчниятъ пѫть.

да се види най-добре отъ неговия позивъ къмъ българското общество. Като изтъква художествения интензивенъ животъ презъ последнитѣ, инакъ тежки години и установява, че „бързото появяване на художници и изложби, безъ потрѣбната зрѣлость на изложбитѣ и сериозно отнасяне къмъ изкуството, носи опасностьта да се даде единъ нежелателенъ характеръ на отечественото изкуство и да повлияе върху възпитанието и разбиранията срѣдъ българското общество“, група художници отъ двѣтѣ стари дружества заявяватъ, че основаватъ „ново дружество“, не за да се запази родното изкуство отъ пагубни влияния, отъ единъ шаблонъ и издребняване, а за да се „постави нашето изкуство на по-здрави основи и правилно развитие“.

Все не като новаторско революционно сдружение бѣ основано пакъ въ София, презъ 1920 год., „Дружеството на независимитѣ художници“ Неговата цель е да урегулира, кой да излага, колко произведения да изложи и какъ да ги изложи. Споредъ устава му, всѣки членъ излага опредѣленитѣ максимумъ произведения, безъ да бѫдатъ подхвърлени на преценка отъ когото и да било; изложбенитѣ плоскости се опредѣлятъ съ жребие и всѣки нарежда по нему припадающитѣ се плоскости своитѣ произведения тъй, както той намира за най-добре. Всички стари членове, а не едно специално жури, решаватъ, дали трѣбва да се приематъ въ изложбата произведенията на художникъ не членъ на дружеството. Когато помисли човѣкъ, колко малко самокритика притежава българскиятъ художникъ и каква голѣма отговорность за упадъка на „Съвременно изкуство“ носи толерантностьта на журитѣ му, не може да се очакватъ значителни резултати отъ едно дружество съ подобни цели.

Обр. 47. — Д. Гюдженовъ, Трагедия.

Колко мѫчно създаваха дружествата даже най-необходимитѣ условия за творческата си работа и колко малка заинтересованость проявяваха къмъ тѣхъ правителството и общината, може да се сѫди отъ това, че даже 50 години свободенъ животъ сѫ били недостатъчни, за да бѫдатъ издигнати въ София сгради за Художествената академия, Картинна галерия и Изложбено помѣщение, безъ които развитието на изкуството не би могло да върви и не върви нормално. За Картинна галерия въ музея служи една малка зала, колкото недостатъчна и влажна, толкова и задрѫстена отъ витрини съ монети, бронзови статуйки и други антични и срѣдновѣковни старини. Сградата за Художествена академия е недовършена, а пъкъ за изложба на дружествени произведения служи една ниска постройка, наречена „Постоянна художествена галерия“. Тя направи на нашето изкуство най-голѣми заслуги и създательтъ на тая галерия Трънко

направи онова, за което не мислятъ нито държавницитѣ, нито богатитѣ приятели на изкуството. А пъкъ „Галерията на 6-тѣ" е едно надмагазинно помѣщение, ниско, безъ прозорци и освѣтлявано съ електричество. Едва по случай 50 годишнината отъ освобождението на столицата ни нейниятъ общински съветъ отпустна мѣсто за изложбено помѣщение (въ Борисовата градина).

IV. Родове живопись; рисунка и скулптура. Художници. — Сегашното българско изкуство е дѣло изключително на епохата, настѫпила въ България следъ освобождението й. Предосвободителната епоха на духовното и национално самосъзнание и възмъжаване познаваше, освенъ религиозната и портретна живопись на мѣстнитѣ зографски школи, само портрети и исторически и революционни литографии отъ художници, обучени и възпитани въ

Обр. 48. — Василъ Захариевъ, Стара улица въ Самоковъ (холцшнитъ).

академиитѣ въ Москва и Петроградъ, Виена и Мюнхенъ. Нашитѣ зографи, подъ влиянието на стиловетѣ на новото време, главно на донесени у насъ западни гравюри барокъ, рококо и ампиръ, и на портрета, който тѣ култивираха не само като стенописъ, ревностно се стремѣха да се приближатъ, да разкриятъ пѫтя на едно индивидуално изкуство и въ религиозната живопись. Отъ своя страна и индивидуалнитѣ художници въ отношение на църковната живопись се опитваха да приложатъ своя западенъ академизъмъ и въ иконата. Единъ отъ тѣхъ — Николай Павловичъ — отиде до крайность. Той взе за моделъ на религиознитѣ типове въ иконитѣ си за църква въ родния си градъ известни на съгражданитѣ имъ свои роднини, безъ да ретушира, одухотвори и при-

ближи тѣхнитѣ характерни черти до традиционнитѣ религиозни типове. Развитието на цѣлото изкуство отъ предосвободителната епоха бѣ преустановено веднага следъ освобождението на България, чиято най-насѫщна нужда бѣ организирането ѝ като държава. Новото следосвободително изкуство изискваше и други условия за художествено творчество. Едва когато тия нови условия бѣха създадени, изкуството на младата държава взе своето нормално развитие.

Ядката на нашето ново изкуство бѣше битовата картина. Въ нея се опитаха почти всички художници. Тя обединяваше въ себе си почти всички родове живопись и по нея българското изкуство направи своето развитие отъ академизъмъ презъ импресионизъмъ и новоимпресионизъмъ до умѣренъ експресионизъмъ. Никой художникъ не е предавалъ тъй неуморно всичката разнообразность на народния животъ, както Ив. Мръквичка. Повиканъ въ България още презъ 1881 год., той даде и характерното, набраздено и изпечено лице, и набитата и жглова фигура на селянина, и пъстрата декоративность на народната носия, и примитивностьта на полската и кѫщна работа, и своеобразната процесионалность на народнитѣ обичаи. Съ своя макаръ академизуванъ импресионизъмъ Мръквичка отстрани веднажъ за винаги чисто академичното схващане и предаване на нашитѣ народни типове отъ Ив. Димитровъ и П. Клисуровъ.

Обр. 49. — Ракаровъ, Майка.

Най-голѣма дълбочина на народния сюжетъ даде Ив. Ангеловъ. Той издигна селянина борецъ съ земята и природнитѣ стихии до трагична личность, селянинътъ и земята у него сѫ органически свързани единъ съ другъ. Една своеобразна декоративность предаде на своитѣ битови картини Антонъ Митовъ чрезъ разпредѣлението на свѣтлина и сѣнка въ широки плоскости. Мръквичка, Митовъ, Ангеловъ и повечето отъ тѣхнитѣ ученици изтъкваха въ своитѣ картини предимно етнографската стойность на сюжета. И художественитѣ проблеми, които трѣбваше да бѫдатъ разрешени въ тия картини, оставаха на

второ мѣсто. Първиятъ художникъ въ България, който издигна битовата картина до завършено жанрово художествено произведение, бѣ Ярославъ Вешинъ, повиканъ въ България презъ 1897 г., умрѣлъ въ нея презъ 1915 год. Тукъ той се издигна до много по-голѣмъ майсторъ, отколкото въ Мюнхенъ. Той се освободи отъ оня компромисъ между импресионизъмъ и академическо изкуство, който му се налагаше и отъ членството му въ Мюнхенъ. Въ произведенията си отъ последнитѣ свои години Вешинъ мина къмъ импресионистичния декоративенъ стилъ. Отъ по-младитѣ художници на битовата картина Цено Тодоровъ е изключително импресионистъ. Н. Мариновъ, Д. Гюдженовъ, Ст. Баджовъ и др. третираха все битовата картина като оттърсена отъ етнографическитѣ ѝ елементи, тъй подчертавани отъ по-старитѣ художници.

Между най-младитѣ художници Владимиръ Димитровъ-Майсторътъ е умѣренъ експресионистъ въ стила на Гогенъ. Отъ това влияние той се освободи въ своитѣ скици „Жътва", които даватъ най-мощенъ изразъ на битовия сюжетъ (всички тия скици сѫ откупени въ Америка). Но докато Вл. Димитровъ-Майсторътъ схваща кърската работа на селянина като мощна и кървава епопея, най-голѣмиятъ, ранопочиналиятъ декоративенъ живописецъ Ив. Милевъ навлезе въ трагедията на любовния животъ на селянката. Отъ най-младитѣ най-надежднитѣ сѫ Д. Узуновъ и В. Стоиловъ. Тѣ предпочитатъ единичната фигура.

Българскиятъ пейзажъ, макаръ разработенъ и отъ първата генерация художници, намѣри своитѣ сѫщински майстори въ Атанасъ Миховъ и Никола Петровъ, и двамата ученици на Вешина.

Атанасъ Миховъ взе отъ Вешиновитѣ битови картини просторностьта на пейзажа, като отстрани всѣкакви ефекти. Отъ себе си той даде едно опростотворяване на сюжета, който е схванатъ и предаденъ по възможность въ най-сѫществени черти. Никола Петровъ тръгна още въ първитѣ си пейзажи по свой пѫть. Той вложи въ произведенията си единъ дълбокъ природенъ мистицизъмъ, предаденъ предимно чрезъ боитѣ, разкрити отъ слънцето презъ всѣко време на деня. Въ този художникъ, започналъ като импресионистъ, миналъ скоро къмъ новоимпресионизма, за да стигне къмъ края на живота си (1918 г.) до експресионистичния декоративенъ пейзажъ, се оглежда развитието на цѣлото българско изкуство. За това той има и най-голѣмо влияние върху най-младата генерация български художници. Акварелистътъ Коста Щъркеловъ почна съ една колоритна екзалтация отъ природата, за да мине къмъ нейнитѣ плътни и тежки форми, безъ да изгуби опиянението си отъ нейнитѣ краски. Единъ отъ най-голѣмитѣ приятели на снѣжнитѣ Рилски върхове и на езерата на Рила — както Щъркеловъ на Пиринскитѣ — е Хр. Йончевъ, който въ своитѣ акварели предава природата само тъй, както я вижда неговото здраво и остро око, безъ никакви притурени ефекти. Борисъ Деневъ мина презъ декоративнитѣ пейзажи на Петровъ, за да стигне чрезъ Сезанъ до едно кулисно схващане и предаване на сюжета. Никола Таневъ се облегна на новоимпресионистичнитѣ архитектурни пейзажи на Петрова, за да внесе въ тѣхъ плоскостность, изтъкната чрезъ игра на сѣнка и свѣтлина, предадени чрезъ колкото яркъ, толкова и опростотворенъ колоритъ. Никола Гюдженовъ даде колоритъ сведенъ до най-малко бои и най-вече вальори, а Никола Кожухаровъ — най-вече нежни ефекти.

Отъ другитѣ пейзажисти Сиракъ Скитникъ е подъ влиянието на рускитѣ експресионисти. Николай Райновъ е декоративенъ символистъ. Райко Алексиевъ мина въ декоративната живопись. Тази живопись бѣ въведена у насъ отъ Хар. Тачевъ и Ст. Баджовъ. Най-значителниятъ декоративенъ художникъ бѣ починалиятъ Ив. Милевъ и по дълбочината на схващането на природата, и по своитѣ видения, и по линията и колорита си, отъ които се опиянява фантазията му, пропита отъ народния епосъ и народната приказка. Ив. Пенковъ е декоративенъ художникъ на широки линии и плоскости. Морския пейзажъ третиратъ Н. Кювлиевъ (рано починалъ), Ал. Мутафовъ и Хр. Каварналиевъ.

Паралелно съ битовата картина и пейзажа се развиваше, макаръ въ много по-ограниченъ размѣръ, и портретътъ. Докато по-старитѣ художници изтъкваха репрезентативната страна на портретираната личность, нейното схващане и предаване само въ най-сѫщественитѣ характерни черти бѣ изтъкната едва отъ по-младитѣ художници-българи, добили образование въ чужбина. Най-значителниятъ отъ тѣхъ е Никола Михайловъ (живѣе отъ 1910 г. въ Берлинъ, напоследъкъ въ южна и северна Америка), подъ влиянието на старитѣ майстори и на мюнхенскитѣ портретисти. Подъ влиянието на Рембрандъ и на новитѣ френски портретисти бѣ Цено Тодоровъ. Съ малко средства и елегантно предадени сѫ акварелнитѣ портрети на Никола Мариновъ. Следи на силния темпераментъ на художника носятъ портретитѣ на Никола Ганушевъ, точността на колорита у г-жа Консолова-Вазова, на голѣма техническа сръчность — тия на Борисъ Митовъ. Портретътъ на Никола Петровъ е въ новъ импресионистиченъ стилъ, а на Вл. Димитровъ-Майстора — въ стила на Гогенъ; Ат. Тасевъ (живѣе постоянно въ Прага) и Дечко Узуновъ изтъкватъ въ малко широки четки личностьта на портретирания, особно първиятъ. Ст. Ивановъ даде следъ своето едногодишно престояване въ Парижъ своитѣ най-добри портрети съ една опростотворена техника, която изчезва задъ характеристиката на личностьта. Отъ портретиститѣ, които третиратъ личностьта, обикновено жената, не като рѣзка индивидуалность, а като носителка на известни настроения и ѝ даватъ много типичность, сѫ Ст. Ивановъ, Никола Мариновъ и Вѣра Карамихайлова.

Най-слабо застѫпено въ България е голото тѣло и композиционната фигура. За голото тѣло българитѣ нѣмаха никакво чувство. Нѣкога то се третираше отъ Ст. Ивановъ, а сега — отъ Никола Ганушевъ, който влага извънредно голѣмъ еротиченъ темпераментъ въ работата си. Покойниятъ Георги Дацовъ даваше голото тѣло само въ своитѣ символистични картини, главниятъ мотивъ на които бѣ душевната безпомощность на човѣка.

Създатель на композиционната фигурна картина бѣ Вешинъ. Той дигна дотогавашната предимно етнографска картина до жанрова композиция, въ която на всички природни елементи дава еднакво значение. Въ своитѣ картини, представляващи маневри на българската армия, Вешинъ, като официаленъ воененъ и дворцовъ художникъ, трѣбваше да прави компромисъ, но само въ отношение на приликата, на лицата и репрезентативнитѣ костюми. Въ всичко друго той си запази оная свобода, която той даваше въ картинитѣ си изъ народния животъ. Своята свобода като художникъ той взе напълно въ картинитѣ си отъ балканската война, дето декоративниятъ неговъ стилъ се прояви

ГОЛ. БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

най-рано. Никола Кожухаровъ третира народни легенди, Борисъ Деневъ — военни и старозаветни, Ив. Милевъ — изъ българския епосъ и приказки, Д. Баджаковъ — исторически сюжети.

Единъ отъ най-голѣмитѣ майстори на линията не само въ България, е Борисъ Георгиевъ (живѣе постоянно въ Римъ), и въ символичнитѣ си работи, и въ портретитѣ. Много популярни въ България сѫ рисунката и офортътъ. Първата е застѫпена главно чрезъ карикатурата на Ал. Божиновъ и Ал. Добриновъ, пейзажнитѣ скици на Б. Деневъ и на Н. Таневъ, цвѣтнитѣ офорти на Ст. Баджовъ и П. Морозовъ и холцшнититѣ на най-добрия техникъ-гравьоръ, В. Захариевъ.

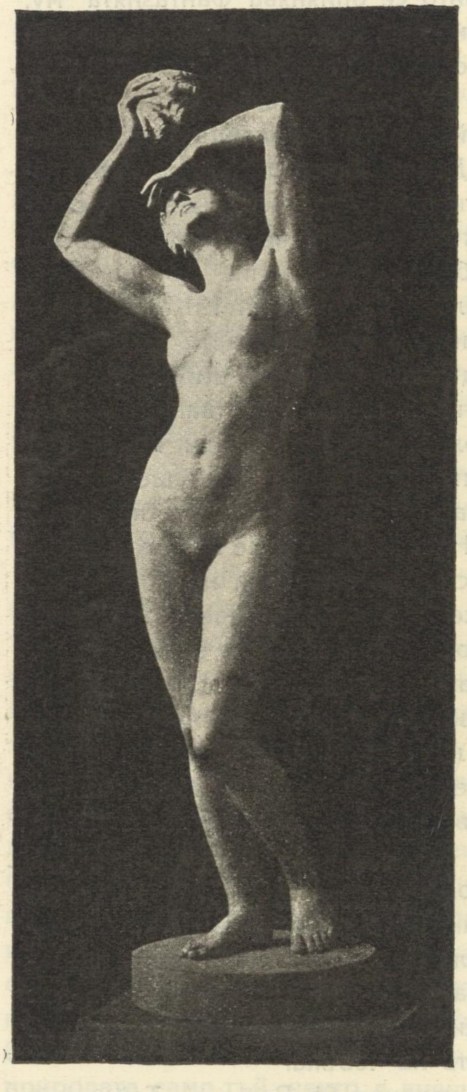

Обр. 50. — Жеко Спиридоновъ, Русалка (бронзъ).

Сравнително до най-голѣмъ разцвѣтъ стигна българската скулптура, за която народътъ ни бѣ първоначално най-малко подготвенъ. Отъ по-старитѣ скулптори Ж. Спиридоновъ е майсторъ на формалния академизъмъ, а Маринъ Василевъ — на характерното впечатление; отъ помладитѣ Андрей Николовъ (живѣе повечето въ Римъ) е единъ отъ най-достойнитѣ, не само у насъ, ученици на френската скулптура на съвършенната форма. Иванъ Лазаровъ е предимно декоративенъ скулпторъ, Александъръ Андреевъ е често много изразителенъ въ интимния бюстъ, П. Киселинчевъ е майсторъ на малката животинска скулптура. Едва наймладата генерация скулптори сѫ експресионисти (Рамадановъ, Ракаровъ и др.).

Едно значително бѫдаще предстои на характерния, портретния бюстъ като украса на площади и градини. Докато въ първитѣ години следъ освобождението ни издигнатитѣ паметници като народенъ изразъ на почить и уважение къмъ паметьта на заслужили на България личности (Царь Освободитель, В. Левски и др. голѣми личности отъ епохата на духовното и политическото ни възмъжаване и отъ руско-турската война) бѣха обикновенитѣ четиристенни пирамиди съ съответна подставка, презъ последнитѣ десетилѣтия взе окончателно връхъ (бюстътъ на Иванъ Вазовъ отъ Ж. Спиридоновъ, на Хр. Ботевъ отъ А. Николовъ и на П. Беронъ отъ Ив. Лазаровъ). Най-величествената скулптурна украса на столицата ни е паметникътъ на Царя-Освободителя отъ А. Цоки.

V. Стилно развитие. — Досегашното развитие на новото българско изкуство е една непрекжсната борба да завладѣе нови сюжети, да вдълбочи съдържанието (чувството) и обнови формата на живописьта и скулптурата ни. Тази борба не е още свършена, освенъ въ отношение на съвършенството и изразителностьта на линията — както въ рисунката и живописьта, тъй и въ скулптурата.

Наши художници се заемаха често съ сюжети, за които бѣха неподготвени. Затова тѣ скоро ги и изоставиха. Докато битовата картина, пейзажътъ, портретътъ, та даже скулптурата, въпреки бавното развитие, и въ първо време, а не само по-късно, закрепваха и се сродиха съ майсторитѣ си и народа ни, други родове живопись преживѣваха тъкмо противната участь. Картини съ сюжети изъ нашата народна пѣсень се явиха въ значително количество още презъ 1902 г. отъ Никола Михайловъ, за да изчезне тоя родъ живопись за повече отъ 15 години и бжде подхванатъ едва отъ нова генерация художници, на първо мѣсто отъ Н. Кожухаровъ. Историческата живопись, започната преди освобождението, продължена следъ него пакъ отъ Павловичъ и отъ чужденцитѣ Пиотровски и Холарекъ, чака десетки години, докато се явиха опититѣ на Гюдженова. Бойната живопись, извикана въ животъ презъ последнитѣ войни, изчезна веднага, щомъ настжпи спокойно време, за да я тачи само Борисъ Деневъ. За това пъкъ той изобразява най-възторжената наша победа — Тутраканъ!

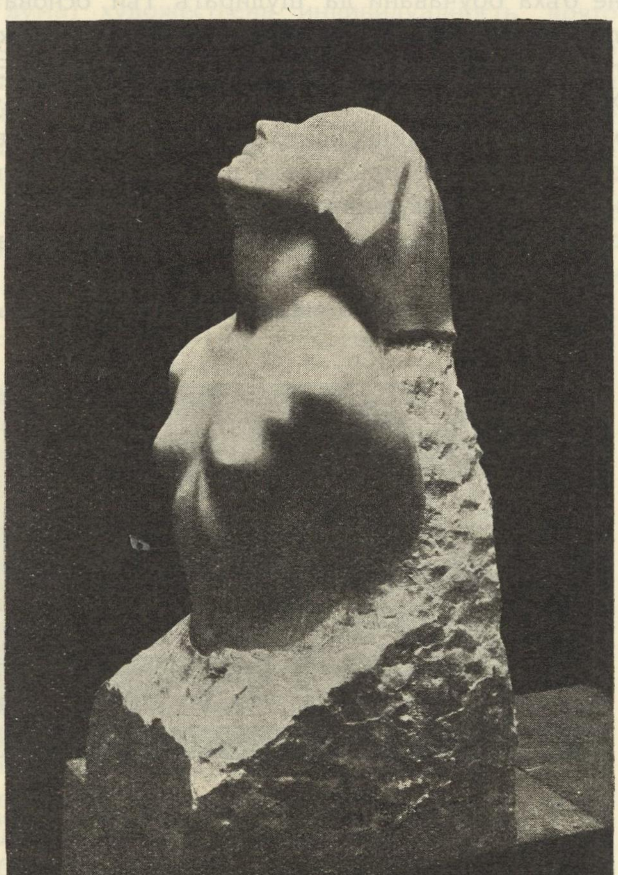

Обр. 51. — Андрей Николовъ, Духъ и материя (мряморъ).

Тази участь на тия родове живопись се дължи не само на липсата на материална обезпеченость и свободно време или на модели и на купувачи, на голѣми частни и обществени поржчки, а на това, че нашитѣ художници не бѣха достатъчно подготвени за голѣми художествени проблеми. Тази липса на подготовка бѣше недостатъчното владение на художествената форма, която трѣбваше да възприеме, одухотвори и обобщи отдѣлнитѣ природни форми. Главната отговорность за това лежи и въ недостатъчно подготвенитѣ учители

на по младитѣ художници, и въ начина, по който се обучаваха и възпитаваха въ изкуствата ученицитѣ въ нашето рисувално училище (отъ 1909 г. художествено-индустриално училище, отъ 1924 г. художествена академия), и въ самитѣ млади художници презъ време на школуването и на свободно творчество. А пъкъ обстоятелството, че възпитаницитѣ на нашето художествено училище не бѣха обучавани да щудиратъ тъй основателно природата, както голото тѣло, създаде отъ една страна голѣми, непокварени отъ школски умувания пейзажисти (като Ат. Миховъ, Ник. Петровъ, Бор. Деневъ, Коста-Щъркеловъ, Хр. Каварналиевъ, Иванъ Милевъ и много други), отъ друга страна застави мнозина художници, които се отдадоха изпърво всецѣло на пейзажа, да се откажатъ скоро отъ него и да минатъ обикновено къмъ портрета, битовата или изобщо фигурната картина. И по-старата генерация възпитаници на чужди съ шаблонизиранъ академизъмъ училища на изкуството преживѣха тази участь на отчуждаване отъ пейзажа.

Ето защо много малко художници иматъ значение за стилното развитие

Обр. 52. — Иванъ Лазаровъ, Плачущи македонки (изкуственъ камъкъ).

на българското изкуство. За импресионизма у насъ сж отъ значение Ат. Миховъ, Н. Петровъ и Цено Тодоровъ; за ново-импресионизма — Никола Петровъ; за декоративното схващане и предаване на природата — Н. Петровъ, Борисъ Деневъ, Владимиръ Димитровъ-Майстора, Иванъ Пенковъ, Д. Узуновъ, особно Иванъ Милевъ, за импресионистичното разкжсване на овалната, идеална линия допринесе най-вече Александъръ Божиновъ. Изразителность и богатство на колорита дадоха Н. Михайловъ, Н. Петровъ, Ц. Тодоровъ, особно Вл. Димитровъ-Майсторътъ и Ив. Милевъ, а за идеалната изразителность на линията въ живописьта — Борисъ Георгиевъ, — въ скулптурата Андрей Николовъ; Жеко Спиридоновъ даде формалната завършеность, Иванъ Лазаровъ — декоративность, а най-младитѣ (Рамадановъ и др.) — изразителность, която повече или по-малко разпръсва формата такава, каквато я считаха всички до преди експресионизма. Най-значителното наше постижение въ революционния експресионизъмъ се дължи на Г. Папазовъ (живѣе постоянно въ Парижъ).

Стилната неустановеность на новото наше изкуство имаше за последствие главно и това, че не винаги голѣми художествени способности сж носени отъ една значителна личность. За това често единъ и сжщи художникъ, въ едно и сжщо време, а не въ своето последователно развитие, рисува и моделира въ различни стилове.

А тая липса на безогледна въ схващането и предаването на природата (въ най-широкъ смисъль на тая дума) художествена индивидуалность, която да гледа винаги съ едно и сжщо мощно и здраво око природата, а не да прави компромисъ съ когото и да е, и съ каквито и да е установени стилови или нови художествени вѣения, които му сж чужди, има това последствие, че и до сега нашитѣ художници рисуваха пейзажи, фигури и композиции, обаче специфиченъ български типъ и фигура, български пейзажъ и българска линия, боя и композиция никой не създаде. Най-близко до това е Владимиръ Димитровъ-Майсторътъ съ своитѣ продадени въ Америка скици „Жътва".

Литература. А. Протичъ, Изкуство, Театъръ и Литература. София, 1907, стр. 1—124. — А. Protich, Fine Art in Bulgaria. London. 1907. — А. Протичъ, Изкуството въ България. София, 1907 (въ „Училищенъ прегледъ", год. XII стр. 884—914).—А. Protic, Dopis iz Bulharska: Dnesni bulharské umeni. Praha, 1925 (въ „Dilo", год. XVIII, кн. 5, стр. 34 сл.). — А. Протичъ, Новото българско изкуство, София, 1923 (въ „Водачъ за Народния музей въ София", стр. 285 - 376) — Victor Suman. Bulharské Umení. Praha. 1926.

Новата архитектура на София.

отъ архит. Ал. Рашеновъ.

Освобождението на България завари сегашната столица въ съвършено окаяно състояние. София като градъ, като обектъ на комуникация, хигиена и естетика, не е сжществувалъ. Освенъ нѣколкото старинни сгради, които съ право сж привличали вниманието на пжтешественика, историка и художника, София не е криела въ себе си нищо друго ценно.

Съ освобождението на България въ София веднага започна новъ животъ и архитектурата трѣбваше да задоволи новосъздаденитѣ му нужди. Първата грижа на столичната община е била да освѣти улицитѣ и да даде линии за строежъ на нова София. А за самия строежъ трѣбваше да дойдатъ чужденци архитекти, а даже и чужденци майстори. Защото вродената склонность и дългогодишната опитность на домораслия български майсторъ, доказани въ старата ни архитектура, все още не бѣха достатъчни да овладѣятъ новитѣ задачи, които по естественъ пжть се поставяха въ архитектурното творчество. Следъ освобождението веднага станаха необходими за столицата опитни съ добра школовка архитекти, каквито можеха да бждатъ само чужденци. Чужденцитѣ архитекти дойдоха въ София съ разбиранията на европейци и се постараха да пренесатъ тукъ европейската архитектура — тѣ даваха това, което се работѣше въ странитѣ, отъ които бѣха дошли.

Голѣмъ дѣлъ въ изграждането на архитектурата въ София се пада на австрийския архитектъ Грюнангеръ. Дошелъ тукъ още въ 1880 година, той направи първитѣ стжпки въ архитектурното дѣло. Подъ неговъ планъ и ржководство е съградено източното крило на софийския царски дворецъ, кжщитѣ

на Гешевъ, Ябლански, Сърмаджиевъ, Пулиевъ, синагогата въ София и др. Съ изключение на синагогата, навсѣкжде той дава хубавия виенски барокъ, като не държи обаче на съвършената чистота на стила, а често го примѣсва съ ренесансъ и рококо.

Макаръ много силенъ като архитектъ, съ нѣколкото си хубави сгради Грюнангеръ не можа да даде направление въ архитектурата на София. Тонъ на софийската архитектура отъ времето следъ освобождението даватъ Коларъ (чехъ) и Майерберъ (немецъ). И двамата работятъ въ строгитѣ форми на ренесанса. Особно Коларъ съ голѣмо умение раздробява фасадната стена съ множество ренесансови мотиви, които така събира въ единна хармония, че стената остава съ ефекта на напълно уравновесена плоскость (хотелъ България). Въ Военния клубъ — жгловъ архитектуренъ обектъ, той съ голѣмо разбиране е манипулиралъ въ композицията на маситѣ, като ярко е подчерталъ жгловата доминанта и къмъ нея добре хармониралъ подчиненитѣ и поясняващи я мотиви. Съ сжщата вещина работятъ Майерберъ въ Народната банка, Славянска Беседа, гробницата на Батембергъ и Шванбергъ въ сградата на Панахъ (на мѣстото на сегашния Фениксъ) — навсѣкжде се вижда добре усвоената школа на ренесанса и културата на европееца архитектъ. Все въ сжщия духъ е работилъ първата мжжка гимназия виенскиятъ архитектъ Йовановичъ. По неговъ проектъ е започнато и Народното събрание (строежътъ завежданъ и нѣкои измѣнения направени отъ Грюнангеръ).

Завърналитѣ се отъ западъ първи школувани български архитекти продължиха пжтя на Коларъ и Майерберъ. Въ строгитѣ форми на ренесанса тѣ останаха обаче само за малко, въ началото на архитектурната си дейность, а после започнаха да долавятъ и пренасятъ отъ западъ онова, което тамъ биваше новостъ или по-право ония вариации на френския и немския ренесансъ, съ които класицизмътъ отстояваше последнитѣ си позиции противъ революцията на модерното изкуство, започнала съ виенския „Вагнеръ-стилъ" („сецесионъ"). Голѣма дейность въ изграждането на София проявиха архитектитѣ Лазаровъ, Начевъ, Фингоѣъ, Ничевъ, Юруковъ, Маричковъ, Торньовъ, Милановъ, Койчевъ и др. Между тия първи пионери въ изграждането на София се явиха нѣколцина, които откриха интересни особности въ творбитѣ на старитѣ ни майстори и издигнаха гласа си, тия особности да влезатъ като елементъ въ новата българска архитектура — Торньовъ, Койчевъ, Милановъ, Момчиловъ и др. Опититѣ въ прилагането на старитѣ архитектурни форми въ новата архитектура сж отначалото плахи. Общата композиция, архитектурната замисъль е все още ренесансъ, а само обличането съ детайла става съ мотиви отъ старата ни архитектура. Така е съ градската софийска баня и отчасти даже и съ преработената отъ джамия църква Св. Седмочисленици отъ архитектитѣ Момчиловъ и Милановъ. И въ дветѣ архитектурната мисъль минава по сжщитѣ пжтища за търсене на хармонията, както това е въ ренесансовата софийска поща отъ Милановъ. По-свободна отъ влиянието на ренесанса е синодалната палата (Момчиловъ—Милановъ). Въ монументалнитѣ сгради, съ които се правятъ опити за сближение съ стара архитектурна традиция, се търсятъ колоритнитѣ ефекти, присжщи на византийско-българската архитектура отъ срѣднитѣ вѣкове — взети сж за образецъ главно месемврийскитѣ църкви. По такива ефекти отъ

месемврийскитѣ църкви черпи мотиви и архитектъ Торньовъ въ църквата Св. Никола. По разчленение на плоскостьта Торньовъ се стреми съвсемъ да се освободи отъ влиянието на ренесанса и да бѫде по-близко до народната ни архитектура.

Въ малката, жилищната сграда, главнитѣ мотиви, съ които се влиза въ връзка съ архитектурната ни традиция отъ XVIII в., сѫ „кобилицата" и еркерътъ (Койчевъ — собствения му домъ, кѫщитѣ — строени отъ Торньовъ).

Времето следъ войнитѣ, следъ 1918 год., се очертава като начало на новъ стремежъ на българската архитектура, и това най-ярко е изразено и почувствувано въ София. Може би защото разстоянието отъ време между годинитѣ 1912—1918, презъ които архитектурна дейность не е имало, е достатъчно, за да формира въ столичанина нови нужди и нови вкусове, може би и затова, защото и българинътъ, както и хората отъ всички други нации, се почувствува психологически подготвенъ за революции и новости въ всѣко отношение, за новости и въ областьта на архитектурата. Започва се трѣскава архитектурна дейность съ тенденция къмъ новаторство; не, разбира се, въ новаторството на Le Corbusier, но само въ разрушаване на шаблона на чистия и на „модернизирания" френски и немски ренесансъ, които чуждитѣ и българскитѣ архитекти даваха въ първитѣ тридесеть години следъ освобождението.

Мѫчно можемъ да подведемъ архитектурата на София следъ войнитѣ подъ нѣкой оформенъ стилъ. Поискаме ли да сторимъ това, трѣбва да отбележимъ пренесения отъ западъ вертикализъмъ като начало на новата, модерната архитектурна дейность: сградата се раздѣля на вертикални плоскости, които обхващатъ нѣколко етажа при правоѫгълна съвършено опростена профилировка. Бързо вертикализмътъ се популяризира, стана мода. Обаче въ скоро време той се така шаблонизира и развали, че отъ него се отказаха и ония архитекти, които бѣха първи и най-ярки негови привърженици. Защото излишно дебелитѣ фасадни зидове, които се налагатъ отъ вертикалното разчленение на сградата, за да се получи нужната пластичность, не сѫ въ съгласие съ економията, която софийскиятъ домостроитель търси въ постройката; и вертикалното разчленение започна да става вмѣсто въ пластика, въ линия, често само издълбана въ мазилката. При това желѣзобетонътъ, като рамкова конструкция, позволява тънка фасадна стена и е удобенъ за неразчленена гладка фасадна плоскость. И вертикализмътъ бързо се замѣни съ неразчлененатa фасада, въ която естетическото възприятие се търси въ хармоничното отношение между отворъ и стена и въ ефекта отъ различното комбиниране на гладка съ напръскана мазилка. Правятъ се опити съ неизмазана, а само фугирана тухлена фасада, отъ които, може би, скоро ще се яви разочарование, главно поради непригодностьта на обикновенитѣ ни тухли, съ които се работи фасадата, да замѣнятъ специалнитѣ за такъвъ случай, облицовачни силно пресовани и изпечени тухли.

Опититѣ за пренасяне на модернитѣ западни стилове почнаха да не задоволяватъ софийския архитектъ и домостроитель. Той почва да се издига все по-високо и по-добре да цени себе си и своето минало. Съзнава се вече, че всичко направено „модерно" е само по-добро или по-лошо копие на западенъ оригиналъ и че нѣма въ България условия и възможность да се

нареди архитектътъ въ редицата на малцината ония западни сили, които се мжчатъ да разрешатъ проблемитѣ на интернационалната архитектура — застаналъ въ тая редица, българскиятъ архитектъ би се съвсемъ изгубилъ, защото, преди всичко, би билъ неискренъ съ срѣдата, отъ която изхожда и въ която работи, а искреностьта е първо условие на всѣко творчество. И днесъ наново и по-силно отъ преди се пробужда въ българския и най-вече въ софийския архитектъ и домостроитель желанието за връщане къмъ източника на националната архитектура, връщане обаче не за да бжде копирана и повторена старата архитектурна форма, а да бжде пресъздадена и съгласувана съ изискванията на новия строителенъ материалъ, на новата, днешната духовна и естетическа култура.

Изхождайки отъ националното ни творчество, днесъ архитектътъ е все още въ периода на лутането и търсенето. Всѣко негово дѣло е новъ опитъ въ поставената проблема — често се различава отъ предидущето, а по нѣкога го и напълно отрича. Условията за поставяне и разрешаване на архитектурни проблеми за София, както и за България изобщо, сж днесъ съвсемъ непригодни. България и до днесъ изнемогва въ стремежа да отстрани мжчнотиитѣ за сносенъ животъ, да се справи съ хаоса, въ който я хвърлиха войнитѣ. И това най-силно се чувствува въ София, като стѣга здраво крилата на архитектурното творчество. Въпреки всички мжчнотии, все пакъ направено е достатъчно, вземе ли се предъ видъ, че отъ освобождението сж изминали само петдесеть години, и почти всички сж били погълнати отъ грижата за урешния день.

МУЗИКАТА ВЪ СОФИЯ

отъ ДОБРИ ХРИСТОВЪ

Освобождението отъ петвѣковното робство (1878 год.) ни свари безъ всѣкакви връзки съ цъфтящитѣ на западъ изящни изкуства. Най-близкото до природата на човѣка изкуство — музиката — въ действителность не бѣше чуждо за народа ни, напротивъ, то е отъ далечни времена и до днесъ негова стихия, отразена въ множеството запазени и непрестанно още създавани народни напѣви, които ние, съвременнитѣ поколѣния, ценимъ като едни отъ най-съкровеннитѣ плодове на всеобщия националенъ духъ. Съ своитѣ първобитни форми срѣдъ широкитѣ народни маси тѣзи наши напѣви, при всичкитѣ си ценности въ мелодика и ритъмъ, сѫ отражение и до днесъ на първобитенъ стадий на духовна култура. Като професия, музикалното изкуство у насъ и десетина години следъ освобождението се смѣташе още за недостойна унизителна професия за лица отъ по-издигнатитѣ срѣди; мисъль, която до скоро намираше оправдание въ народната поговорка: „Цигуларь кѫща не храни“. Пѣвци, свирачи, дори и поети въ недалечното минало сѫ окачествявани като несериозни, развалени хора.

Възкръсналата държава, която ни свари въ областьта на културата само съ килийнитѣ при църкви и монастири школи, бѣ принудена бързо да насажда всичко по примера на западнитѣ народи. Между задължителнитѣ учебни предмети въ новитѣ ни училища въведе се, вмѣсто псалтикийното по-рано пѣние, свѣтското ново пѣние. Не можеше и да бѫде друго яче. Възпитателното значение на тоновото изкуство бѣ познато отъ всички времена: музиката освежава, ободрява духа, създава приятно настроение, а родната патриотична музика сгрѣва сърцето и създава здраво чувство на обичь къмъ родината. За чудо, имаше и какво да се пѣе въ нашитѣ първи училища. Още като дете ученикъ въ II отдѣление (1885 г.), азъ знаяхъ десетина хубави школни и патриотични пѣсни. „Да прославимъ паметьта“ (химнъ на Св. Св. Кирилъ и Методия), „Вѣтъръ ечи, Балканъ стене“ и много други огласяха не само училищнитѣ стени, но и нашия скроменъ домашенъ кѫтъ. Наши ли бѣха тѣхнитѣ мелодии или заети отъ вънъ, това насъ, младитѣ българчета, не ни занимаваше: тѣ бѣха хубави и ставаха наша плъть. Не много на брой школни и патриотични пѣсни, наследие отъ близката предосвободителна епоха, бѣха познати въ училищата на цѣлата страна (разбира се, на първо мѣсто и въ София). Особна заслуга за въвеждане на хубави школни пѣсни въ градскитѣ ни училища иматъ редица първи наши учители, любители-музиканти. Въ София действуваше Н. И. Николаевъ, заслугитѣ на когото разрастватъ въ една по-висша область — художественото хорово пѣние.

Какво е било състоянието на музикалното изкуство въ София къмъ 1880 г., може да се сѫди отъ думитѣ на първия директоръ на единствената тогава Д. М. Гимназия, Ст. Станимировъ. „Пристигнахъ тукъ съ назначение

директоръ въ I Д. М. Гимназия и сварихъ учитель по пѣние г. Н. И. Николаевъ. По обичая трѣбваше да се уреди литературно-музикална забава изключително отъ изпълнители-ученици. Натоварихъ г. Николаева да организира ученически хоръ и да избере по единъ ученикъ за соло пѣние, цигулка или пиано. Докладва ми се, че въ гимназията нѣма подготвенъ ученикъ нито за соло пѣние, нито такъвъ за соло изпълнение на цигулка или пиано, а за съставяне на ученически хоръ би било необходимо повече отъ година време, поради липса на обучени пѣвци. Тогава, каза г-нъ директорътъ, поканихъ г-жа Прошекъ (чехкиня, съпруга на основателя на „Прошековата бирария") да изпълни единъ номеръ соло пѣние, което тя прие съ удоволствие, като съ декламации и други номера попълнихъ програмата. Наредъ съ чески пѣсни, сама съпровождайки ги на пиано, почитаемата г-жа Прошекъ изпълни и „Цвѣте мило", добре позната снародняла наша малка пѣсень съ неизвестенъ произходъ на мелодията си въ общъ западенъ тонъ. Жадната за родна пѣсень публика възнагради пѣвицата следъ изпълнението на „Цвѣте мило" съ громки ръкоплѣскания, а на другия день печатътъ хроникира чудото!" Сравнена тази картина съ днешното състояние на музикална София, това последното не може да не ни удиви съ своя огроменъ напредъкъ, който идва да потвърди не единъ пѫть изтъкваната мисъль, че българинътъ се отличава съ голѣма възприемчивость къмъ всѣка нова духовна култура, а въ музиката неговиятъ даръ най-ярко проличава.

Пѫтищата къмъ днешнитѣ висини въ музикалното състояние на София се очертаха не само чрезъ школитѣ. Най-важнитѣ фактори за бързото насаждане на новата хармонична музика въ страната ни, свързани съ запознаването на градскитѣ ни срѣди, особно въ София, съ великото западно и руско музикално изкуство въ творчество и изпълнение, сѫ отъ една страна военнокапелмайсторскитѣ школи, отъ друга — църковнитѣ и свѣтски хорове, а отъ трета страна — дѣйностьта на отдѣлни лица педагози (учители по пѣние и инструменти) и гостуванията на виртуози отъ голѣма европейска величина. Омайно бѣ въздѣйствието на новото музикално изкуство върху душата и мисъльта на събуждащия се къмъ новъ животъ българинъ. Поговорката „Цигуларь кѫща не храни" взе да губи своето значение: разумни родители започнаха да поощряватъ децата си въ занятие съ новото изкуство, което, въ първо време като забава, стана въ последствие професия на много бедни българчета като военни музиканти (духачи), а по-късно професия и на младежи отъ по-известни срѣди, като пианисти, цигулари, пѣвци и пѣвици. Постепенно любителитѣ учители по пѣние се замѣстватъ съ специалисти, усъвършенствували се на западъ.

Правѣше особно впечатление презъ първото четвъртвѣкови отъ освобождението ни прииждането въ голѣмитѣ ни градски центрове, особно въ София, на салонни оркестри съ преобладаващи дамски сили (обикновено чехкини), които ние наричахме арфянки. Българинътъ презъ този периодъ не смѣташе тази служба за достойна, а вънъ отъ това не бѣше подготвенъ за нея. Едвамъ отъ две-три десетилѣтия при нѣкои отъ военнитѣ музики се сформираха и струнни оркестри, които даваха възможность на българчета да се обучаватъ въ свирене на цигулка. Това, както и капелмайсторската служба, по-рано се смѣташе за достояние само на чехи и др. чужденци. Така, покрай духачитѣ про-

фесионалисти, се създаваше постепенно кадъръ и отъ музиканти на струнни инструменти, мнозина отъ които изпѫкваха и въ гражданскитѣ (цивилни) срѣди. Нарастналитѣ музикални нужди въ градоветѣ и попълването на ограниченитѣ щатни служби въ военнитѣ музики, отправиха погледитѣ на свободнитѣ музиканти къмъ частна работа. Естественията инстинктъ за насѫщния ги подтикваше да се погрижатъ за лично усъвършенствуване, необходимо въ борбата имъ да замѣстятъ чужденцитѣ. Резултатитѣ сѫ тия, които виждаме днесъ: съюзени мѣстни професионалисти музиканти-българи сѫ на служба въ разни локали, опери, оперети и кинотеатри. Мнозина даровити музиканти бѣха съблазнени и отъ капелмайсторската служба. Получили добра първоначална подготовка въ военнитѣ музики, нѣкои отъ тѣхъ прескочиха границитѣ на своето отечество и въ Прага, Букурещъ и Одеса, следвайки въ консерватории, почувствуваха се годни и за по-висока музикална служба, а именно сами да бѫдатъ капелмайстори, което не закъснѣ да стане.

До 1900 г. музикална София се гордѣеше съ два важни музикални центрове, добре подкрепяни отъ държавата и едновременно създадени (1879 г.). Единътъ отъ тѣхъ бѣ военната музика, основана отъ Йозефъ Хохола (чехъ), която отъ 1882 г. стана музика на Конвоя (Гвардейския полкъ). Следъ сръбската война, съ поемане княжеската корона отъ князъ Фердинанда, при Конвоя се основа и първиятъ въ България струненъ оркестъръ. Бидейки самъ твърде музикаленъ и особно почитатель на класическата и Вагнерова музика, Царьтъ даде пълно съдействие на талантливия капелмайсторъ Хохола въ организиране на струнния оркестъръ, който, макаръ при незначителенъ струненъ съставъ (2 първи цигулки, 2 втори, 1 виола, 1 чело и 1 контрабасъ), но при пъленъ духовъ съставъ (съ изключение на 2-и фаготъ, застѫпванъ отъ тромбонъ и безъ англ. рогъ), изпълняваше трудни класически пиеси, като Бетховеновата увертюра „Елеонора“, увертюритѣ „Фрайшуцъ“, „Оберонъ“ отъ Веберъ и др., а тъй сѫщо почти всички Вагнерови оркестрови творения. Българската музика бѣ застѫпена само съ „потпури“ отъ народни и снародняли пѣсни, а единъ видъ симфонично-програмна българска музика, винаги добре посрещана отъ слушателитѣ, беше „Гургулята“, картина отъ сръбско-българската война, стъкмена отъ самия капелмайсторъ

Това бѣ у насъ първиятъ опитъ отъ чужденецъ, да се използуватъ български мотиви за макаръ наивна художествена работа. Съ премѣстването на капелмайсторъ Кауцки (сѫщо чехъ) въ София, даде се възможность на софиянци да чуятъ редица художествено разработени български мотиви въ форма на „потпури“, валсове и др. И до сега съ наслада се слуша единъ валсъ отъ Кауцки съ мотиви отъ „Хубава си моя горо“ и др. популярни български пѣсни.

За музикалното развитие на София особно много допринасятъ и други двама капелмайстори, отъ които единътъ е Индрихъ Визнеръ (чехъ), абсолвентъ на Пражката консерватория, сега професоръ въ Музикалната академия, известенъ до преди десетина години като единственъ акомпаняторъ въ концертитѣ на чужди и наши артисти, а другиятъ е българинътъ Ат. Ивановъ, покойникъ отъ 2 години, душата на първото Музикално дружество въ София, основано презъ 1900 год. Съ основаването на софийското Музикално дружество, музикалниятъ животъ се пренася въ срѣдата на любители, а при наличностьта и

БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

на втора любителска музикална група при „Славянска Беседа", ржководена въ хоровата часть отъ г. Николаевъ и въ инструменталната отъ г. Визнеръ, се създава поле за благородно съревнование на любителска музикална почва. Първото софийско Музикално дружество (отъ 1900 г.) изниква по примера на много по-рано създадени такива въ Бѣлградъ (1853 г.), въ Прага (1861), въ Загребъ, Любляна и други славянски центрове, дето мнозина наши първи просвѣтени българи бѣха получили своето образование, и съзирайки назрѣлитѣ условия за това въ родината си, поставятъ се охотно на чело на новото за страната ни културно дѣло, тъй много ценено на западъ; по този начинъ изниква I-то софийско Музикално дружество. Дружеството е имало широки цели: култивиране на хоровото пѣние, даване сцени отъ опери, култивиране на камерна музика, като симфоничната музика е била предоставена на Гвардейския оркестъръ. Успѣшно сж били изпълнявани отъ дружеството сцени отъ „Русалка" (Даргомижски), „Жизнь за Царя" (Глинка) и др. Сжщо и редица камерни класически произведения. Презъ туй време като единствена школувана солистка пѣвица българка се продуцираше Катя Стоянова, а като цигуларка — Неда Втичева. Съ пристигането въ града на г-жа Ромаро (италиянка), завършила консерватория въ Милано като пианистка, занятията на софийското Музикално дружество се пренасятъ въ нейния домъ.

Изобщо следъ 1900 г. настава въ живота на българската музика единъ новъ периодъ, ознаменуванъ съ самостоятелни творчески прояви въ композиции, създаване на съюзни организации и музикални институти. Поредъ завръщатъ се отъ странство млади сили съ консерваторно образование: Букорещлиевъ (1896 г.), Д. х. Георгиевъ (1897 г.), П. Наумовъ (1903 г.), Д. Христовъ (1903 г.), Ал. Кръстевъ, Д. П. Ивановъ, Т. Хаджиевъ, Д. П. Радевъ и др.

Въ първо време всички групирани около стария Николаевъ, който играеше роля на менторъ и покровитель на всички млади музикални сили, всѣки отъ последнитѣ носѣше свои композиции — хорови, оркестрови и други, както и опитностьта на образования музикантъ. Малцина отъ тѣхъ бѣха техници музиканти, но при все това съ своитѣ солидни познания по теория на музиката тѣ допринесоха огромна полза като начинатели композиисти и главно като педагози.

Презъ 1902 г. се дава за пръвъ пжть възможность на българитѣ да изпитатъ своитѣ сили въ музикално състезание на творческа основа. Трѣбваше да се съчини кантата за Царя Освободителя по специално за цѣльта приготвенъ текстъ отъ Ив. Вазовъ. Въ конкурса в079ематъ участие двама чехи (Кауцки и Мацакъ) и нѣколко българи — Д. х. Георгиевъ, П. Наумовъ, Петковъ, Д. Христовъ (още студентъ) и др. Въ единъ тържественъ концертъ презъ 1904 г. въ присжтствието на Царя се изпълняватъ конкурснитѣ работи и премията се опредѣля на Д. х. Георгиевъ. Тъй българинътъ побеждава и получава признание за творческа способность въ областьта на най-финото изкуство — музиката. Казвамъ признание, защото въ първо време не се вѣрваше, че българинътъ въ музиката може нѣщо да съчини. Изобщо презъ този периодъ българинътъ се смѣташе още негоденъ нито за капелмайсторъ, нито за творчество. Следъ този пръвъ конкурсъ зареждатъ се редица други: за написване химнъ по случай 20 г. отъ възцаряване на княза, за студентски маршъ, за посрещане на славянскитѣ гости, увертюра за откриване на Народния ни театъръ и др.

Създаденитѣ творения затвърдиха постепенно вѣрата въ творческия даръ на българина. Помня до сега думитѣ на стария музикаленъ ратникъ Николаевъ следъ премиране на моята конкурсна увертюра „Ивайло“ (съ която се откри театъра). „Спомнямъ си, какво представляваше освободеното ми отечество презъ 1878 г. и никога не вѣрвахъ, че за единъ периодъ отъ 20 години ще имаме композисти и за сложната оркестрова музика. Действителностьта ме поразява и докарва у мене сълзи отъ умиление“.

Годинитѣ 1903 и 1904 сѫ свързани съ две важни въ музикалния животъ на България събития. Загрижени учителитѣ по пѣние за своето неуредено по Закона положение, събиратъ се въ София (1903 г.) на пръвъ учредителенъ музикаленъ конгресъ и турятъ начало на бѫдащия български музикаленъ съюзъ, който въ последствие взе активно участие въ уреждане на положението на учителитѣ по пѣние и на капелмайсторитѣ, а на следната година решава да се тури начало и на първото народно музикално училище. При съдействието на тогавашния министъръ на нар. просвѣта Д-ръ Ив. Шишмановъ, натоварва се съ основаването на училището П. Наумовъ, току що завърналъ се отъ Парижъ, младъ цигуларь, който става и пръвъ директоръ въ него, а председательтъ на съюза г. Николаевъ се поставя въ ролята на върховенъ инспекторъ. Училището по-късно, съ увеличенъ персоналъ, вече играеше роля на добъръ разсадникъ на техническото музикално изкуство и презъ 1912 год. се намериха добри условия да се превърне въ срѣдно държавно училище, а следъ още 10 години, съ специаленъ законъ, министъръ Омарчевски го превърна въ Академия, както и основаната презъ 1908 год. оперна дружба — въ държавна (народна) опера. Интересно е да се отбележи, че всички пѣвчески сили въ операта ни отъ самото начало на основаването ѝ сѫ българи. На първитѣ наши оперни пѣвци, оркестранти и диригенти (такива бѣха Хаджиевъ и по-късно Г. Атанасовъ) се дължи не само закрепването на тоя институтъ, но и заслугата за подготвяне на редица млади сили, които ги замѣстиха. Повечето отъ днешнитѣ млади артисти сѫ първи ученици на Ив. Вулпе, Д. П. Ивановъ и др. Оркестрантитѣ сѫ сѫщо въ мнозинство тукашни сили, усъвършенствуването на които се дължи предимно на професори отъ музикалната ни академия. Днесъ въ академията ни се учатъ около 400 ученика, и трѣбва да има надъ 4,000 само въ София, които усърдно взиматъ частни уроци по музика.

Музикалната техника, както и композиционната дейность, днесъ непрестанно се засилватъ. Следъ втората генерация музиканти-техници, композитори и педагози, редъ по редъ изпѫкватъ млади сили, мнозина отъ които вече получиха признание за своето изкуство и въ странство. Изкуството на Сашо Поповъ, Ас. Вапорджиевъ, Лиляна Д. Христова, П. Райчевъ, Анна Тодорова, Хр. Морфова, М. Милкова, М. Фратева-Христова и редица други укрепиха вѣрата на българина за добри бѫднини въ българското музикално поприще. Съ общитѣ усилия на Музикалната академия, Операта и единични сили, музикалниятъ животъ въ София закипява, гонейки да стигне музикалния напредъкъ на Запада.

Доброто ценение на музиката въ София обърна вниманието и на външни артисти, които зачестиха посещенията си въ столицата. Софиянци сѫ слушали въ „Беседата“, а по-късно въ Народния театъръ — Франтишекъ Ондричекъ,

Зауеръ (нѣколко пѫти), Кубеликъ, Ем. Ондричекъ, Хуберманъ, Ветчей, Коцианъ, Фойерманъ, Фьолдеши, Х. Марто и др. първокласни артисти, а отъ по-нозо време се наслаждаваха отъ изкуството на Корто, Чиампи, Итурби, Пшихода и др.

Днесъ ценението на великитѣ майстори техници, както и на самитѣ композициии, не е привидно, а истинско. Дори и тежко възприеманитѣ клавирни композиции вече иматъ въ София отлични ценители, което е признакъ на сигуренъ музикаленъ напредъкъ.

Съ създаването на самостоятеленъ оперенъ оркестъръ, зачестиха и симфоничнитѣ концерти, които, както и въ цѣлия културенъ свѣтъ, тъй и у насъ, съ жадность се посрещатъ. Начало на симфоничнитѣ концерти дадоха гвардейскитѣ капелмайстори Хохола, Мацакъ и Маестро Атанасовъ. Последниятъ въ разстояние на 2—3 години (между 1918—22 г.) продирижира около 80 популярни симфонични концерти. При опернитѣ диригенти Златинъ и Померанцевъ симфоничнитѣ концерти, макаръ и по-рѣдко, се даваха отъ името на първото филхармонично дружество, което се организира по инициатива на най-виднитѣ сили отъ оркестра — Цибулка, Кохъ, Н. Стефановъ и други. Напоследъкъ симфоничнитѣ концерти се уреждаха отъ оперната дирекция при дирижентството на последния главенъ диригентъ професоръ Добровенъ. Съ напущане на службата отъ последния, филхармонията наново се организирва отъ Съюза на професионалнитѣ музиканти. София бѣ щастлива презъ войната да се радва на гостуванията на два отлични чуждестранни оркестра, единъ германски и единъ австрийски.

Сравнително ний сме назадъ въ хоровото пѣвческо изкуство, при всичко че българинътъ притежава отлични гласови данни. Преди войната имаше добри изгледи да се развие това дѣло. Основаниятъ презъ 1908 г. отъ Д. Христовъ граждански хоръ достигна до завидни художествени висоти. Превърнатъ покъсно въ дружество „Родна пѣсень", той се сля съ бившето музикално дружество и действуваше успѣшно съ три отдѣла: камеренъ, оркестровъ (подъ ржководството на В. Мирчевъ) и хоровъ. Духовниятъ (ораториенъ) концертъ, даденъ въ Народния театъръ съ 100 души изпълнители, съ солистка г-жа К. х. Калчева, а при повторението му съ Хр. Морфова, до сега остава ненадминатъ. При директорството на Д. Христовъ Музикалното училище (1919—20 г.) даде 2-и ораториенъ концертъ (съ първата частъ отъ „Сътворението" на Хайденъ), въ който солисти бѣха Анна Тодорова (въ туй време преподавателка въ училището), Ив. Вульпе и Д. П. Ивановъ. Салонътъ бѣ препълненъ отъ публика, жадна да чуе хубавата ораторийна музика. Войната обаче разруши условията за развитието на хубавото пѣвческо изкуство, което днесъ е въ ржцетѣ на разпокжсани на малки групи бедни пѣвци, които пѣятъ по църкви. За забелѣзване е, че до 1900 г. въ София е сжществувалъ само църковниятъ хоръ на г. Николаевъ. Презъ тази година се отдѣля отъ последния г. Нашковъ (добъръ любитель на хоровото църковно пѣние, което изучилъ въ Русия въ битностьта си тамъ на студентъ по история и филология) и основава 2-и църковенъ хоръ въ храма „Св. Спасъ", но не за дълго, защото бива скоро премѣстенъ не по своя воля въ провинцията. Въ всички останали (8—9) църкви пѣнието се обслужваше съ псалти. Днесъ почти всички църкви иматъ свои хорове. Макаръ слабо субсидирани отъ църковнитѣ настоятелства, тѣ все

пакъ сѫ мѣрило за всеобщъ музикаленъ напредъкъ. Надѣваме се, че пѣвческото изкуство, това хубаво културно дѣло, ще се подеме наново, за да се постави на оная висота, на която се радва въ Европа.

Последнитѣ 10 години показватъ въ ярки черти напредъка на композиционното ни дѣло. Следъ първитѣ опити въ съчиняване на български опери: наивната по музикално съдържание „Каменъ и Цена“ отъ Ив. Д. Ивановъ и Кауцки, „Тахиръ Беговица“, по-сериозенъ опитъ отъ Д. Х. Георгиевъ, следватъ 5 опери отъ Г. Атанасовъ (Бориславъ, Гергана, Запустялата воденица, Цвѣта и Корсара) отъ които „Гергана“ е най-много играна. Оркестровата музика се обогати съ творения на Н. Атанасовъ, П. Наумовъ, Пипковъ, Д. Христовъ, П. Стайновъ , Ас. Димитровъ и др. Работитѣ на цѣлата тази група наши композитори сѫ градени съ стари композиционни средства и ще останатъ съ малки изключения само съ своето историческо значение въ развитието на композиционното ни дѣло. Особни надежди въ оперни композиции даваше преждевременно починалиятъ Д. Караджовъ, който, бидейки дълго време въ Виена, бѣше се приобщилъ съ техниката и разбиранията на новото време. Неговитѣ опери Милкана, Младиятъ краль и др. не можаха да се чуятъ у насъ. Само „Младиятъ краль“ бѣ изпълнена единъ пѫть въ Виена презъ време на войната.

Всесвѣтско признание за своитѣ композиторски дарби получи отъ десетина вече години най-даровитиятъ и най-младъ нашъ композиторъ Панчо Владигеровъ. Неговитѣ въ голѣмъ мащабъ съчинения будятъ вниманието на цѣлия музикаленъ свѣтъ. Въ програмата на предстоящитѣ въ Прага български музикални празденства (24 и 25 мартъ) Панчо Владигеровъ заема съ своитѣ работи най-предно мѣсто. Напоследъкъ добре се ценятъ музикалнитѣ творби и на Херакли Несторовъ, отъ които въ Прага ще се изпълни оркестровата му работа „Единъ лѣтенъ день“ и „Клавирни епизоди“. Отражение на новата композиционна техника се явяватъ и работитѣ на младия Дим. Неновъ, на когото първата модерна симфония биде изпълнена наскоро въ София.

До какви размѣри сме отишли днесъ въ своето общо музикално напредване, мѣрило могатъ да бѫдатъ пакъ самитѣ ни софийски училища — прогимназии и гимназии. До като преди 50 години въ първата софийска гимназия е нѣмало ученикъ да свири на цигулка или пиано, днесъ всѣка прогимназия има свой духовъ оркестъръ, а въ III-та и струненъ оркестъръ. Всѣка гимназия има сѫщо сносенъ духовъ и струненъ оркестъръ. Начало на духовитѣ оркестри въ училищата даде II-та софийска гимназия съ първъ рѫководитель Кауцки, а по-късно при близо 20-годишното рѫководство на Д. В. Радевъ. Този училищенъ оркестъръ стана разсадникъ за подобни и въ другитѣ гимназии.

София днесъ напълно може да се нарече музикаленъ градъ. Това се потвърждава не единъ пѫть и отъ голѣмитѣ артисти, които я посещаватъ: „Приятно ни е да свиримъ, казватъ тѣ, въ Вашата столица, защото въ сравнение съ другитѣ балкански центрове тукъ срещаме истински ценители на музикалното изкуство“.

ЧАСТЬ III
СТОПАНСКО-ФИНАНСОВѢ ДѢЛЪ

СТОЛИЦАТА И ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО

отъ ИЛ. ЯНУЛОВЪ, ч. доцентъ въ университета

Една съвсемъ нищожна часть отъ населението на столицата се занимава съ земледѣлие и скотовъдство, и то като твърде слабо допълнително занятие. Въ продължение на 50 години това допълнително занятие все повече намалява и едвамъ се проявява въ покрайнинитѣ на града. Следъ войната нуждата и добритѣ цени заинтересуваха нѣкои софиянци съ градинарство, овощарство, птицевъдство млѣкарство и пр., но тоя отличенъ белѣгъ е още съвсемъ слабъ. Отъ друга страна, бѣдностьта следъ войната на държава и община не позволява на тия последнитѣ да направятъ, както стана въ други страни, една по-чувствителна стѫпка напредъ и да създадатъ и насърдчатъ градинарството и пр. по стопански и хигиенични съображения като допълнително занятие на трудящитѣ се слоеве презъ свободното имъ отъ обикновеното занятие време.

Затова не би следвало, на пръвъ погледъ, да се свързва петдесетгодишното развитие на София съ земледѣлието. Защо, тогава, ние предшествуваме развитието на занаятитѣ, индустрията, търговията, акционерното дѣло, банковия капиталъ, кооперациитѣ, — съ тия кратки белѣжки по земледѣлието въ Софийско? Първо, защото столицата е единъ голѣмъ консомативенъ центъръ, — непрестанно растящъ, — който се нуждае отъ все повече зърнени храни, месо, масло, млѣко, яйца, зеленчуци, плодове и пр., и второ, защото стопанскиятъ прогресъ на София, — а, следователно, и културния — се крепи, въ края на краищата, на плещитѣ на българското земледѣлие. Столицата би изпитала най-тежки разочарования за блѣстящето бѫдаще, което заслужава, ако чрезъ една мѫдра стопанска политика, преди всичко тя, умствения и политически центъръ на царството, не изглажда постепенно, но смѣло дисхармонията между бързото растене на населението у насъ и твърде медления прогресъ на нашето земледѣлие. Дано грандиозната сграда на Агрономическия факултетъ въ София да бѫде символъ за тия грижи . . .

България е земледѣлска страна, не само защото $^3/_4$ отъ населението ѝ се занимава съ земледѣлие и скотовъдство, а и защото 90% отъ цѣлия ѝ износъ, — безъ който нѣма вносъ, нѣма кредитъ, нѣма стопански прогресъ и независимость, — се състои отъ чисто земледѣлски произведения. Ако вземемъ износа презъ 1926 г., ще видимъ, че чисто земледѣлскитѣ произведения сѫ 66% отъ общия износъ, скотовъднитѣ — 24%, оставатъ за други

произведения, и то пакъ свързани съ земледѣлието, едвамъ 10%. Пшеницата и брашното показватъ 13% отъ общия износъ, яйцата — 14%, тютюна — 36%.

Предъ насъ сѫ току-що публикуванитѣ данни на Дирекцията на статистиката за износа на България презъ 1927 г. Тѣ ни показватъ сѫщото, а именно, изнесено (въ милиони лева):

1. Биволи и биволици	29
2. Волове и крави	160
3. Овни и овце	85
4. Пърчове, кози и ярета	34
5. Кокошки	40
6. Кашкавалъ	104
7. Яйца	854
8. Пшеница и червенка	288
9. Ръжъ	116
10. Ечемикъ	435
11. Царевица	541
12. Просо	13
13. Бобъ	46
14. Пшенично брашно	163
15. Орѣхи	48
16. Тютюнъ суровъ	2,101
17. Обикновено вино	67
18. Отпадъци отъ маслодайни семена	61
19. Кожи овчи сурови	26
20. Кожи агнешки сурови	186
21. Кожи кози сурови	11
22. Кожи ярешки сурови	109
23. Пашкули	176

Какво друго фигурира въ нашия износъ за 1927 г.? Ето, както следватъ по-нататъкъ стоки — непосредствено свързани съ земледѣлието:

24. Захаръ	48
25. Спиртъ обикновенъ, чистъ	29
26. Розово масло	186

Освенъ всички тия пера има едно последньо: други стоки 640, което е по-малко отъ 10% отъ глобалната сума на износа презъ 1927 г. — 6,628 милиона лева.

Следъ 20 години населението въ сегашнитѣ граници на българското царство ще бѫде, — като се сѫди само по естествения прирѫстъ на населението, — надъ осемь милиона. Сегашнитѣ размѣри на произвежданитѣ у насъ зърнени храни не биха не само допуснали никакъвъ износъ, но не ще сѫ достатъчни за тъй увеличеното ни население, и ще бѫде нуженъ вносъ на зърнени храни въ земледѣлска България. Но, съ какво ще се уравновесява той въ търговския ни балансъ, който се крѣпи сега единствено на износа на земледѣлски произведения? Недопустимо е за 20 години да имаме такъвъ колосаленъ индустрияленъ подемъ, че той да корегира това парадоксално

положение, сѫдбоносно за България. Бързо, планомѣрно модернизиране на земледѣлието е най-голѣмия стопански въпросъ, който ни предстои.

Нека се надѣваме, че въ скоро време ще се създадатъ земледѣлскитѣ камари, за каквито има единъ забравенъ законъ, а вече е внесенъ въ Народното събрание и новъ законопроектъ.

* * *

Софийскиятъ окрѫженъ съветъ полага безспорно грижи за повдигане на земледѣлието въ окрѫга, и частно въ софийската селска околия, тъй тѣсно свързана съ голѣмия консомативенъ столиченъ центъръ. Тая околия не може безъ София, но и столицата не може безъ нея, и все повече я приспособява къмъ себе си.

Да видимъ, какъ се характеризира Софийско въ земледѣлско отношение следъ освобождението до сега. Въ тая най-важна областъ прогресътъ е несравнено по-малъкъ отколкото, — както ще видимъ въ следващитѣ статии, — въ занаятитѣ, индустрията, търговията и кредита. Има, наистина, едно чувствително увеличение на модерния земледѣлски инвентаръ общо въ страната, както и въ Софийско, но то далечъ не е достатъчно. За примѣръ да вземемъ плуговетѣ въ страната: въ 1893 г. е имало 18,710, въ 1897 г. — 32,399, въ 1902 г. — 38,925; или, да вземемъ вноса общо на земледѣлски машини и орѫдия въ България: 1890 г.—310 хиляди кгр., 1900 г.—733 хиляди кгр., 1910 г. — 4,934,000 кгр., 1912 г. — 8,509,000 кгр., презъ войнитѣ тоя вносъ съвсемъ намалява, но въ 1921 г. се издига до 4,312,000 кгр., 1925 г. — 4,439,000 кгр., 1926 г. — 4,123,000 кгр.

Общото пространство на софийскитѣ селска и градска околии е 212,860 хектари, отъ които обработена земя въ 1926 г. е имало: селската околия 80,122 хект., а градската — само 314 хектари, разпредѣлени по култури, за селската — зърнени храни 44,321 хектара, маслени и индустриални растения 567 хект., варива 702, картофи 881, бостани 278, зеленчуци 547, фуражни растения 32,385, лозя 37, овощни градини 402. черничеви 2 хектара; за градската — зърнени храни 133, варива 3, картофи 2, зеленчуци 10, фуражни 147, лозя 0·05, овощни градини 19 хектара. За да се види, какво представлява земледѣлието въ софийскитѣ две околии, заедно взети, въ сравнение съ цѣлата страна, нека съпоставимъ процентитѣ на обработваемата за различнитѣ култури земя въ тия околии и въ цѣлата страна.

На 100 хектара отъ общото пространство се пада:

	Зърнени храни	Маслод. и индустриални растения	Варива	Картофи	Бостани	Зеленчуци	Фуражъ	Лоза	Рози	Овощни градини	Черничеви градини	ВСИЧКО
въ софийска градска и селска околии . .	20·89	0·27	0·33	0·41	0·13	0·26	15·28	0·02	—	0·2	—	37·8
въ цѣла България . .	22·64	0·82	0·66	0·10	0·25	0·11	5·36	0·71	0·05	0·16	0·02	30·88

Производството по култури презъ 1926 г. въ софийска градска околия е било въ квинтали (100 кгр.): зърно 2,227, слама 2,661, варива 17, картофи 88, зеленчуци 1094, фуражъ 2,932, овощия 317; въ софийската селска околия, въ квинтали: зърно 589,999, слама 820,844, маслени и индустр. растения 5,778, варива 4,996, картофи 37,128, зеленчуци 42,649; бостани (въ лева) 1,212,000 лв., фуражъ квинтали 716,540, грозде 70,000 кгр., овощия 8,319 квинтали, черничеви листи 22 квинтали.

Стойностьта на производството въ софийскитѣ околии за 1926 г. е, за градската: зърно 1,110,000 л., слама 250,000 л., варива 12,000 л., картофи 22,000 л., зеленчуци 227,000 л., фуражъ 785,000 л., овощия 216,000 л., всичко 2,672,000 л., като среднйо на обработенъ хектаръ се пада 8,511 л.; за софийската селска околия: зърно 287,284,000 л., слама 78,208,000 л., масл. и индустриални растения 7,433,000 л., варива 4,113,000 л., картофи 9,359,000 л., бостани 1,212,000 л., зеленчуци 10,117,000 л., фуражни растения 168,929,000 л., овощия 4,915,000 л., черничеви листи 3,000 л., всичко 571,574,000 л. като среднйо на обработенъ хектаръ се пада 7,134 лева.

За 1926 г. разглежданото земледѣлско производство въ цѣлата страна е на стойность 19,578,153,000 лева, отъ която стойность производството на двете софийски околии е 2·93‰. Среднйо за България (1926 г.) на обработенъ хектаръ земя се пада отъ общата стойность на реколтата 6,147 лева, значи, софийскитѣ околии надминаватъ по стойностьта на производството на единъ хектаръ средната цифра за България.

Отдѣлно п щ е н и ц а (зимна и пролѣтна) има произведена презъ 1926 г. въ софийска градска околия: зърно само — 17 х. литри, а въ софийската селска: зърно 3,066 хек. литри, среднйо на хектаръ 11·36 хек. литри (за цѣла България 13·00), всичко на стойность 1,260,000 л. за зърното и 343,000 л. за сламата (за цѣла България 6,135,978,000 л. и 1,295,924,000 л.).

Р ъ ж ь (за градската почти нищо), за селската софийска околия, 1926 г.: зърно 24,586 хек. литри, средньо на хектаръ 12·57 (за цѣла България 13·85 хек. литри), всичко стойность 8,692,000 л. за зърното и 2,425,000 л. за сламата (за цѣла България 882,329,000 л. и 192,705,000 л.).

С м ѣ с ъ (пшеница и ръжь), — градската: 1,894 хек. литри зърно за 768,000 л.; селската 458,299 хек. литри зърно, срѣдньо на хектаръ 20·23 (за България 15·89 хек. литри), всичко на стойность 180,021,000 лева зърно и 47,412,000 л. слама (за цѣла България 630,428,000 л. и 147,527,000 л.).

Е ч е м и к ъ, — (градската почти нищо), селската: 77,672 х. литри, среднйо на хектаръ 24·12 (за цѣла България 19·70 х. л.), всичко на стойность 17,850,000 л. зърно и 7,051,000 л. слама (за цѣла България 979,790,000 л. и 282,792,000 л.).

О в е с ъ, — (градската почти нищо), селската: 239,528 х. литри зърно, срѣднйо на хектаръ 28·02 (за цѣла България 18·16 х. л.); всичко на стойность 37,166,000 л. зърно и 20,516,000 л. слама (за цѣла България 351,552,000 л. и 160,374,000 слама).

Ц а р е в и ц а, — селската: 137,103 х. литри, срѣднйо на хектаръ 19·05 (за България 15·79 х. л.); всичко на стойность 39,798,000 л. (за България общо 2,640,339,000 л.).

И тъй, софийскитѣ околии, както и цѣлиятъ софийски окрѫгъ, стоятъ твърде назадъ въ сравнение съ други околии и окрѫзи у насъ относно посѣва и производството на пшеницата, царевицата, ечмика; — а относно смѣсь (пшеница и рѫжъ), която се сѣе на по-високитѣ мѣста, софийскиятъ окрѫгъ заема първо мѣсто: отъ 101,151 хектари засѣта земя съ смѣсь въ цѣлото царство, на софийския окрѫгъ се пада почти половината 44,536 хектари, отъ които половината 22,653 хектари се падатъ на софийска селска околия; сѫщо тъй, относно овеса софийскиятъ окрѫгъ заема първо мѣсто: отъ 129,576 хектари засѣта земя съ овесъ въ царството, 25,678 хектари се пада на софийския окрѫгъ, отъ който 1/3 на софийска селска околия (8,549).

Това положение на земледѣлието въ Софийско относно зърненитѣ храни не е ново. Средната годишна реколта на пшеницата презъ осемъ-годишния периодъ 1903—1911 г., разгледанъ въ „Стопанска България" отъ Кирилъ Поповъ, поставя софийската селска околия на 68-мо мѣсто по околии въ цѣлата страна, като се взема за мѣрило срѣднйото производство на житель. Следъ нея е само Царибродска околия. Докато срѣднйото годишно производство пшеница на житель въ Балчишка околия е 973 кгр., въ Добришка 630, въ Ст.-Загорска 538 кгр., то е въ софийска селска само единъ кгр.

Въ реда на околиитѣ по количество на произведената царевица презъ 8 годишния периодъ (1903—1911), като се вземе срѣднйото годишно производство на житель, — софийска селска околия заема 28-то мѣсто (всичко 71 околии) съ 72 кгр. На първо мѣсто стоятъ околиитѣ: Орѣхово 403 кгр., Ломъ 428, Видинъ 331.

Отъ маслодайнитѣ и индустриални растения въ Софийско (сел. околия) се сѣе съвършенно малко тютюнъ — презъ 1926 г. 2·5 хектари съ производство 3,769 кгр.; ленъ — засѣта земя само 13·42 хектара съ производство семе 778 кгр. и влакна 2,966 кгр.; слънчогледъ — засѣти 304 хектари съ производство 323,568 кгр. на стойность 1,928,000 л.; конопъ — засѣти 243 хектари, производство семе 80,306 кгр. и влакна 120,945 кгр. на стойность заедно 5,224,000 л.; захарно цвекло — засѣти (все 1926 г.) само 4·12 хектари, производство само 45,436 кгр., — работили сѫ само нѣкои фабрики поради свръхпроизводство. Презъ 1926 г. въ софийския окрѫгъ съ цвѣкло сѫ засѣти 57 хектари, а въ 1922 г. — 772 хектара съ производство 10,855,443 кгр., въ 1924 — въ софийския окрѫгъ — 1302 хектара съ производство 21,260,469 кгр.; презъ 1925 г. съ захарно цвекло едвамъ сѫ засѣти 327 хектара поради настѫпилата криза въ производството на захарь у насъ, която презъ 1927 е вече преодоляна. До 1911 г. захарно цвекло се сѣеше главно въ софийската околия — и съвсемъ малко въ радомирска, бѣло-слатинска и врачанска околии, — поради мѣстонахождението на захарната фабрика въ София, но следъ 1911—12 г. съ откриването на три нови фабрики за захарь въ Русе, Гор.-Орѣховица и Пловдивъ, то започва да се сѣе и въ търновския, русенския и пловдивския окрѫзи.

Варива въ софийска градска околия се сѣятъ въ съвсемъ малки количества; а въ софийска селска околия (1926 г.): фасулъ — засѣта земя 635 хектари, производство 470,705 кгр.; леща — съвсемъ малко; бакла — 48 хектари, производство 19,626 кгр. По производство на картофи софийскиятъ окрѫгъ заема първо мѣсто (160,626·29 квинтала отъ 482,642·75 квинтали за цѣла

България), при което софийската селска околия с. г. има засѣта земя съ картофи 881 хектари и производство 3,712,820 кгр. на стойность 9,359,009 лв.

Относно зеленчуцитѣ софийска селска околия за 1926 г. показва: засѣта земя 547 хектари, производство 4,264,896 кгр. на стойность 10,117,000 лева. София консомира много по-голѣмо количество зеленчуци и ги плаща твърде скѫпо. Софийскиятъ окрѫгъ за с. г. показва производство на зеленчуци всичко 75,328 квинтали, когато търновскиятъ показва 178,829 кв., пловдивския — 175,141 кв., плѣвенския — 108,061 кв.

Относно бостанитѣ с. г. софийска селска околия показва 278 хектари засѣта земя, производство на стойность 1,212,000 л., — при 26,149 хект. и 149 милиона л. производство въ цѣлата стрина.

По производство на фуражни растения софийскиятъ окрѫгъ заема първо мѣсто (94.008 хект. отъ 552,628 хект. за цѣлата страна), а частно софийска селска околия първо мѣсто въ цѣлата страна — 32,385 хект., производство 716,540 квинтала на стойность 168,929,000 л. за 1926 г. Относно изкуственитѣ ливади първо мѣсто заема пловдивскиятъ окрѫгъ; софийскиятъ — едвамъ седмо мѣсто, но по естественитѣ ливади — първо мѣсто ($^1/_4$ отъ пространството на тия ливади въ цѣлата страна).

Относно овощнитѣ градини софийскитѣ околии стоятъ много назадъ. Селската околия за 1926 г. показва всичко 402 хектари засадени пространства съ овощни дръвчета, производство 831,864 кгр. на стойность 4,914,000 л.

Лозя, черничеви градини — почти нѣма.

Кошери съ пчели (1926 г.) софийска селска околия показва 7,172, а софийскиятъ окрѫгъ, заемайки първо мѣсто, показва 23,371 кошери отъ 195,000 въ цѣлата страна. Производството на медъ въ софийска селска околия (1926 г.) достига 46,281 кгр. на стойность 1,620,000 лева.

Софийска селска околия презъ 1926 г. е имала работенъ добитъкъ: биволи и биволици 3,591, волове и крави 21,126, коне и кобили 8,749; употрѣбявани сѫ кола: конски 3,006, волски и биволски 10,784; земледѣлски орѫдия и машини: орала (стара система) 10,301, дървени и желѣзни плугове 6,104, парни, моторни и трактори — 3, сѣячки 11, редосѣячки 8, жетварки 42, вършачки 28, вѣячки 2,633, триори 240, косачки 10, брани 458, сеносъбирачки 17, кукурузороначки 12. За да се види, колко назадъ въ техническо отношение стои земледѣлието въ софийска околия, достатъчно е да посочимъ, че въ цѣлата страна има напр. редосѣячки 967, жетварки 6,717, вършачки 2,253, триори 6,055, брани 16,980, кукурузороначки 20,113.

Едриятъ рогатъ добитъкъ е единъ отъ основнитѣ фактори на нашето земледѣлие. Софийска селска околия по числото на биволитѣ и биволицитѣ въ 1911 г. е заемала пето мѣсто по околии въ цѣлата страна; въ „Стопанска България“ сѫ посочени 12,218 биволи за софийската селска околия; въ 1926 г. тя заема, обаче, 13-то мѣсто и то само съ 3,591 биволи и биволици. Относно воловетѣ и кравитѣ соф. селска околия въ 1911 г. е заемала първо мѣсто съ 56,828 единици. а сега заема трето мѣсто, съ 21,126 единици.

Относно конетѣ, като работенъ добитъкъ, софийската селска околия е заемала въ 1910 г. второ мѣсто следъ добричката околия; сега заема трето мѣсто; въ 1910 г. соф. селска околия е имала 22,930 коня, а сега — 8,749.

По количеството на овцетѣ въ 1910 г. софийската селска околия е заемала първо мѣсто (396,270 овце); сега заема все пакъ едно отъ първитѣ мѣста. Относно козитѣ въ 1910 г. първо мѣсто е заемала самоковска околия, а софийска селска — пето мѣсто. Относно свинетѣ въ 1910 г. първо мѣсто заема кюстендилска околия, а софийска селска — трето. По количеството на кокошкитѣ въ 1910 г. трето мѣсто заема софийска селска околия съ 227,809 кокошки; изобщо, за домашни птици тя заема четвърто мѣсто.

Споредъ преброяването на 31 декември 1920 г. (това отъ 31 декември 1926 г. сега се обработва), въ софийския окръгъ е имало следното количество домашенъ добитъкъ и домашни птици, изобщо, безъ разлика на възрасть на добитъка:

коне	47,741	(първо мѣсто въ царството)
мулета	473	(седмо мѣсто „ „
магарета	4,020	(девето мѣсто „ „
биволи	31,474	(седмо мѣсто „ „
говеда (крави, волове, телета)	182,624	(второ мѣсто „ „
овце	841,415	(трето мѣсто „ „
кози	148,259	(трето мѣсто „ „
свине	98,194	(шесто мѣсто „ „
дом. птици	572,213	(шесто мѣсто „ „

София е най-голѣмия консомативенъ центъръ у насъ, тъй че тя представлява единъ отличенъ пазарь за известна часть отъ това животинско богатство, независимо отъ голѣмото стопанско значение на работния добитъкъ, което вече посочихме. Належащи сѫ, обаче, твърде много подобрения на скотовъдството въ окръга.

Относно горитѣ софийскитѣ околии страдатъ отъ общитѣ недѫзи изобщо на горското дѣло у насъ. До освобождението България е имала изобилни гори, които не сѫ били достатъчно запазвани поради нуждата отъ обработваеми пространства и главно поради нерационално използуване. Жалкото е, че това се констатирва отъ редъ години, а злото продължава, дори и сега, когато мината „Перникъ" има въглища въ достатъчно количество, за да се спре това пакостно сечене на горитѣ.

Споредъ разпредѣлението на горитѣ въ разнитѣ части на България въ 1908 г. софийската околия заеиа между другитѣ 67 тогава околии 14-то мѣсто, съ 54,681 хектара, като на сто отъ цѣлото пространство на околията (обща софийска) се пада 18·5, докато на казанлъшка околия се пада 76·7 %, на пещерска — 72·4 %, на котелска — 62·5 %, на орѣховска — 3·4 %, на свищовска едвамъ 2·1 %.

* * *

Нѣма да се спираме на законодателнитѣ и практически мѣрки, които самата държава е вземала за подобрение на земледѣлието въ цѣлата страна, и за застраховка на работния добитъкъ и посѣвитѣ; нѣма да излагаме и цѣлата стопанска програма за повдигане на земледѣлието, поне паралелно съ ръста на населението. Ще се ограничимъ само върху мѣркитѣ, които е предприемалъ за тая цель Софийския окръжженъ съветъ.

Въ първото си още заседание на 5 юли 1879 г. тоя съветъ е избралъ четири вещи лица, които „да изучатъ производителностьта на почвата". Въ 1882 год. съветътъ се занималъ съ възможноститѣ за лозарството въ софийския окрѫгъ и е решилъ, че „предъ видъ на климатическитѣ и почвени условия развитието на лозарство въ окрѫга е невъзможно". Следъ това въ 1889 г. съветътъ гласувалъ за пръвъ пѫть кредитъ за покупка на добра раса добитъкъ и следъ 3 години, въ 1892 г., е направена първата крачка за подобрение на земледѣлието, като е гласуванъ кредитъ за окрѫжно образцово стопанство въ Горна-баня.

Ето какъ се характеризира тая дейность на съвета въ собственото му издание „Материали за историята на Софийския окрѫженъ съветъ отъ освобождението на България до 1925 г. включително", приложение къмъ отчета му за 1925 г.:

„Отъ 1892 г. може да се каже датира селско-стопанската дейность на Соф. окрѫженъ съветъ. Тя брои, значи, около 33 години. Това е, обаче, единъ периодъ не толкова на творчество, колкото на книжна дейность, на опити, съмнения и колебания въ смисъль на важностьта и начина на действие въ тоя основенъ поминъкъ — земледѣлието съ неговитѣ клонове. Окрѫжниятъ съветъ въ разни времена, ту е проявявалъ добри инициативи за задоволяване на най-належащи нужди, ту пъкъ е напускалъ сѫщитѣ и е преминавалъ къмъ други неособено важни за дадено време".

И, наистина, съветътъ само следъ две години закрива гореспоменатото стопанство въ Горна-баня. Презъ 1901—1902 год. той гласува кредитъ отъ 120,000 зл. лева за практически земледѣлски курсове при трикласнитѣ училища, но не ги открива, — за да се предвидятъ наново едвамъ въ 1925 год.

Тая самокритика на Соф. окрѫженъ съветъ говори за единъ трезвенъ погледъ върху грамаднитѣ задачи, които му предстоятъ въ областьта на земледѣлието. Съветътъ е засилвалъ тая своя дейность все повече, както се вижда отъ следнитѣ лифри:

Презъ 1895 г. отъ цѣлия му бюджетъ е изразходвано по земледѣлието $^1/_{100}$ часть
„ 1900 „ „ „ „ „ „ „ „ $^1/_{214}$ „
„ 1905 „ „ „ „ „ „ „ „ $^1/_{15}$ „
„ 1910 „ „ „ „ „ „ „ „ $^1/_{19}$ „
„ 1915 „ „ „ „ „ „ „ „ $^1/_{14}$ „
„ 1920 „ „ „ „ „ „ „ „ $^1/_{9}$ „
„ 1925 „ „ „ „ „ „ „ „ $^1/_{10}$ „

Несполучилъ да открие земледѣлски курсове и училища, съветътъ започналъ отъ 1910 г. да праща младежи за специализация по земледѣлие въ чужбина, назначилъ пѫтующъ учитель по земледѣлие, устроилъ редица лекции по пчеларство, млѣкарство и пр. Съветътъ ежегодно отъ 1910 до 1915 г. е гласувалъ кредити за демонстративни стопанства, но тия кредити не сѫ използувани, защото Постоянната комисия не разполагала съ специалисти, както се заявява въ отчетитѣ ѝ. Въ всѣки случай все съ демонстративна цель, макаръ и безсистемно, доставяни сѫ и раздавани семена и земледѣлски машини, овощни фиданки, бубено семе и пр.

Въ продължение на 30 години Постоянната комисия е раздала, — безъ да се знае сега точно кѫде и кому — само 234 плуга, 140 брани, 52 сламорѣзачки, 16 жетварки, 51 триори, 60 пръскачки и пр., съвсемъ нищожни количества. За торението на почвитѣ при различнитѣ култури е сторено съвсемъ малко и предвиденитѣ кредити сѫ отивали най-често за награди на стопани за направа на образцови обори, торища и пр. Опититѣ констатиратъ, че въ окрѫга се срещатъ съвсемъ рѣдко модерни торища, и едно голѣмо богатство за земледѣлието се губи повече отъ половината. Относно семената до сега се е обръщало внимание на фуражнитѣ растения, почти никакъ не на житнитѣ и съвсемъ слабо на индустриалнитѣ, нѣкои отъ които (ленъ, конопъ, слънчогледъ, цвекло и пр.) могатъ успѣшно да вирѣятъ въ софийско. Съвсемъ е игнорирана културата на тютюна, макаръ че нѣкои опити на вещи лица да опровергаватъ мнението, че тя за софийско е осѫдена на неуспѣхъ.

Основната грѣшка е, че не е предприемано всестранно проучване на окрѫга въ селско-стопанско отношение и не е начертанъ единъ системенъ планъ за работа. Преди войнитѣ г. Н. Пушкаровъ, подпомогнатъ отъ съвета, е изследвалъ почвата на софийска и пирдопската околии въ геологично отношение и е издалъ за това отдѣленъ трудъ съ особена карта. Презъ 1922 г. Постоянната комисия е издала труда на агронома г. А. Данчевъ относно „Климатътъ и земледѣлието въ софийския окрѫгъ". Други изучвания като че ли нѣма. Споредъ отчетитѣ отпуснати сѫ въ 1920 г. десеть хиляди лева, а въ 1921 г. — 20,000 лв. на Бълг. З. Д-ство за отпечатване проучвания по овощарството въ окрѫга, но, споредъ цитирания вече сборникъ на Софийския окр. съветъ отъ 1926 г., нѣма още никакви резултати.

За насърдчение на производителитѣ устройвани сѫ конкурси съ награди, както и изложби. Такава бѣ и устроената отъ Подвижната земледѣлска катедра въ 1919 г. изложба на картофи.

Въ софийско има всички благоприятни условия за развитие на овощарството. Най-полезното срѣдство отъ тия, които е употрѣбилъ софийскиятъ окрѫженъ съветъ, е откриването на разсадници, каквито до сега има вече осемь въ окрѫга, а именно въ Златица, Сливница, Студена, Боженица, Манафъ-чифликъ, Самоковъ, Брезникъ и Новоселци. Пласиранитѣ отъ тия разсадници материали сѫ били достатъчни да се засадятъ около 7000 декара овощни градини. Площьта на тия последнитѣ въ окрѫга отъ 1910 до 1926 г. се е увеличила отъ 3,813 на 14,451 декара. Но сѫщевременно трѣбва да се помисли и за пласирането на тия овощия: износъ и овощна индустрия, която въ софийско не сѫществува, освенъ добиване на сливова ракия.

Зеленчуковото производство въ софийско има добри природни условия и отлични пазарни цени, обаче, за повдигането му почти нищо не е направено.

Хубави лозя е имало преди филоксерата въ орханийска околия; сега има около хиляда декара, отъ които 750 декара американски.

Условията сѫ много добри за развитие на пчеларството въ софийско; съветътъ го е насърдчавалъ съ помощи, доставки и курсове непрекѫснато отъ 1897 г., когато е изразходвана сумата 250,000 лева златни за купуване осъвършенствувани кошери и машини за вадене медь.

За бубарството презъ и следъ войнитѣ, и до сега не се прави почти нищо, когато, по всички данни, то може добре да се развива въ софийска околия, новоселска, пирдопска и особено орханийска. Презъ 1925 г. само две търговски фирми сж изнесли отъ орханийско 45,000 кгр. пашкули за около 5 милиона лева, — а това е едно лесно производство, при което се използува ржчния трудъ на женитѣ и децата въ самитѣ имъ домакинства.

Софийскиятъ окр. съветъ е положилъ похвални усилия за повдигане и на скотовъдство, но все пакъ безсистемни. Още презъ 1889 г. съветътъ е констатиралъ издребняването на мѣстнитѣ коне; тѣ вече не могатъ да отговарятъ на нуждитѣ на земледѣлскитѣ стопанства, особено при тенденцията да замѣнятъ бивола и вола за по-интензивна работа. Последователно Постоянната комисия е купувала жребци отъ чужбина за подобрение расата на конетѣ или е получавала жребци отъ държавнитѣ конезаводи.

Съветътъ се е грижилъ за подобрение и на рогатия добитъкъ още отъ 1895 г., като е раздавалъ на общинитѣ говежди бици за разплодъ. Но и тука се забелѣзва безсистемность въ общата работа на държава и окржгъ.

За подобрение на овцетѣ е направено съвсемъ малко, една-две доставки на нѣколко породисти единици, и всичко замира. Случайна е била работата и за подобрение свинетѣ, — презъ 1906 г. се набавятъ 12 нерези, 1907 г. — 5, 1915 г. — 12, раздаватъ се на общинитѣ и всичко се свършва. За птицевъдството е направено, сжщо, много малко: въ 1904 г. сж купени и раздадени на населението 68 породисти единици, презъ 1907 г. — 48 петли и 200 яйца, и съ това се свършило всичкото подобрение. Държавата открила птицевъдна станция при Павлово за опити, но съ нея става това, което се направи съ краварницата при Самоковъ: следъ петь годишно сжществуване и тая станция била закрита.

Софийскиятъ окр. съветъ се е загрижилъ, макаръ едвамъ въ 1910 г., и за залесяване голитѣ мѣста въ софийско, възпиране пороищата, корегиране рѣкитѣ, изсушаване блатата и пр., и въ последнитѣ 3—4 години отпуска по-голѣми суми за цѣльта. Това да се върши е крайно необходимо, защото софийскиятъ окржгъ, поради особени топографически условия, има най-голѣмъ процентъ гола площь — каменисти склонове, голѣми пѣсъчни пространства край рѣкитѣ, мочурливи мѣста и блата, — не само безполезни сами по себе си, но и крайно вредни като източници на разрушителни спрямо плодородната земя пороища.

София малко е мислила и правила за земледѣлието въ всичкитѣ му отрасли, не само общо за страната, но и частно за собствения си районъ. Напоследъкъ интересътъ къмъ подобрение селското стопанство, по причини отъ сждбоносно значение, които вече посочихме, е високо повдигнатъ, и за държава, и за столица, и за общество.

МИНИТѢ ВЪ СОФИЙСКИЯ ОКРЖГЪ

(по официални данни и отчети)

Споредъ официалната статистика презъ 1921 г. въ софийския окрж гъ е имало мини и кариери всичко три, отъ които една каменовъгленна държавна мина, една каменновъгленна частна, покровителствувана отъ държавата — и една каменна кариера частна, покровителствувана отъ държавата.

Ще се спремъ на държавнитѣ каменовъгленни мини въ владайско-мошинско-пернишката котловина, поради тѣхното извънредно значение за стопанската дейность на София.

Презъ 1879 г. е била открита първата държавна каменовъглена мина при с. Мошино (софийска околия); тая мина заема часть отъ пернишкия каменовъглищенъ басеинъ. Презъ 1892 г. е спрѣна експлоатацията ѝ. Презъ 1891 г. е открита държавната мина Перникъ. Продукцията ѝ за 1891 г. е била 8,129 тона, а въ 1906 г. — 133,205 тона. Държавната мина Бобовъ-долъ е отворена къмъ край на 1890 г. Цѣлото производство на каменни въглища въ страната отъ 1879 до края на 1887 г. е било 36,640 тона, а за сжщото време сж внесени чужди въглища 21,531 тона; отъ 1887 г. до края на 1906 г. производството на сжщитѣ е било 1,617,326 тона, а вносътъ на чужди камени въглища — 432,965 тона.

Производството на мина Перникъ презъ 1914 г. е било 389,256 тона презъ 1915 г. — 491,372 тона, презъ 1916 г. — 609,630 тона, презъ 1917 г. — 697,269 тона, презъ 1918 г. — 577,344 тона. Мината Перникъ дава почти 87% отъ цѣлото каменовъгленно производство въ страната. За мина Бобовъ-долъ производството за сжщитѣ години е по редъ: 7,607, 7,393, 9,211, 27,821, и 47,190 тона.

Годишното производство на държавнитѣ мини въ владайско-мошинско-пернишката котловина се е развило следъ войната, както следва:

години	производство тона	индексъ
1920	670,342	100
1921	835,720	123
1922	898,112	134
1923	914,004	136
1924	1,025,387	153
1925	1,031,259	154
1926	1,000,809	149
1927	1,021,614	152

Пласментътъ за последнитѣ три години е билъ:

1925	— 969	хиляди тона
1926	— 928	„
1927	— 960	„

Бълг. държ. желѣзници сж били и презъ 1927 г. най-главнитѣ клиенти на минитѣ „Перникъ“ (1924 г. сж взели 46% отъ целия пласментъ; въ 1925 г. — 48%; въ 1926 г. — 42%; въ 1927 г. — 43%). Пласментътъ въ индустрията е билъ: въ 1925 г. — 22%; въ 1926 г. — 24%; въ 1917 — 25%. Пласментътъ между частнитѣ лица е увеличенъ 3½ пжти въ 1927 г. въ сравнение съ 1924 г., което е резултатъ на ефикасната борба противъ безогледното изсичане на горитѣ. Износътъ на въглища отъ „Перникъ“ за Турция, Гърция, Италия и пр., заедно съ въглищата, давани на сръбскитѣ държавни желѣзници по договора за мира, е както следва: 1925 г. — 40,825 тона, 1926 г. — 49,575 тона, 1927 г. — 38,075 тона. Безъ даденото на сръбскитѣ желѣзници износътъ за 1926 г. е 22,000 тона, а за 1927 г. едвамъ 10 хиляди тона. Между това, въпросътъ за износа на въглищата е отъ първостепенно значение за развитието на минитѣ. Но, той има да преодолява голѣми пречки, създадени отъ силната протекционистическа система почти на всички наши съседи, които се стремятъ да задоволяватъ нуждитѣ си съ свои въглища.

Костуемата стойность на произведенитѣ презъ 1927 год. въглища е 208 л. 71 ст. на тонъ срещу 214 л. 27 ст. за 1926 год. Чистата печалба на тия мини за 1927 г. е 138 мил. л. срещу 134 мил. л. за 1926 г.

Все по-рационалната организация на техниката и работата въ тия мини се вижда отъ това, че макаръ производството да расте, числото на изработенитѣ презъ годината работнически надници намалява, както следва: 2,584,000 надници въ 1924 г.; 2,213,000 въ 1925 г.; 1,515,000 въ 1926 г.; 1,271,000 въ 1927 г. На единъ копачъ презъ 1925 г. сж се падали 580 тона, а въ 1927 г. — 827 тона. Общо, на всички работници по минитѣ заедно съ служителитѣ презъ 1925 г. производителностьта е била 122·6 тона, а презъ 1927 г. — 185·3 тона, т. е. 51% увеличение. Електрическата служба на минитѣ разполага съ две централи: 3,000 и 220 волта, като се покрива недостига — отъ енергията получавана отъ акц. д-ство „Орионъ“.

Прогресътъ на държавнитѣ ни мини презъ периода 1879—1928 г. е голѣмъ. Остава да се пожелае още по-успѣшно използуване на това национално богатство.

ЗАНАЯТЧИЙСТВОТО ВЪ СОФИЯ

отъ ИЛ. ЯНУЛОВЪ

До освобождението.

Занаятчийството у насъ има исторически заслуги не само въ стопанско отношение, но и при културно-националнитѣ усилия за самосъхранение, свобода и развитие на нашия народъ. Занаятътъ създава независими отъ властьта хора, способни да пазятъ своето и да се борятъ за него. Духовното и политическо освобождение на България се дължи на много причини, но не най-малката отъ тѣхъ е тоя психологически елементъ на българското занаятчийство.

Стопанскиятъ прогресъ на страната, сѫщо, въпрѣки многото негативни елементи въ еснафската организация, се дължи до голѣма степень на подготвени чрезъ занаятчийско школуване лица, които първи подеха българската манифактура и фабрично производство.

Занаятчийското стопанство е една първична форма на преработване суровитѣ материали и задоволяване човѣшкитѣ по-развити потрѣби. Естествено, занаятчийскитѣ организации въ различнитѣ народи доста си приличатъ взаимно по своята сѫщность и развитие. Но и влиянието е играло известна роля. България презъ първото българско царство е била тъкмо подъ съседското влияние на Византия, която е имала една широко развита занятчийска организация. Презъ второто българско царство нашата страна е имала вече своето занаятчийско производство[1]).

По-късно въ рапорта на Лала-Шахинъ паша до султанъ Мурада въ 1384 г., по поводъ превземането на София, се казва, че въ града е имало доста много желѣзарски работилници, както и други занаятчийски заведения, особно за дебели и тънки платове, съ които се обличали войницитѣ и мѣстното население; че търговията въ града е била много развита: „на всѣка страна се виждатъ като пиявици опнати пѫтища, по които сноватъ пѫтници — търговци, кервани съ разни стоки и издѣлия, които се работятъ въ София и се разпространяватъ по Румелия и по-нататъкъ; София и софийско поле представляватъ истинска райска градина".

Презъ турското робство занаятчийството е продължавало да се развива у насъ, — още повече, че работящитѣ необходимитѣ материали за турскитѣ войски сѫ били българи. Цариградъ е стоялъ на първо мѣсто по многобройностьта, цеховата организация, специалнитѣ права и независимость на българското еснафство. Но, и София си запазила промишления си занаятчийски характеръ. Така, установено е, че презъ XVII-то и XVIII-то столѣтие въ София

---

[1]) Хр. Хинковъ. Занаятчийството у насъ до освобождението, „Ик. Спис.", год, XX, 1921. — Д. А. Ихчиевъ, Известия на Историческото дружество, 1906 г.

сѫ сѫществували 63 вида занаяти, отъ които повече отъ половината (33) сѫ се упражнявали изключително отъ българи, а останалитѣ — смѣсено отъ българи и турци[1]). Данни за занаятчийството и неговата цехова организация ни дава за турската епоха една султанска заповѣдь-ферманъ отъ 1775 година, изпратена до всички централни градове на османската империя. Тая заповѣдь е записана въ софийския сѫдийски тефтеръ (№ 71, стр. 79, въ Народната библиотека); ние я цитираме въ следната глава.

Споредъ всички данни за еснафскитѣ организации у насъ до освобождението, може да се даде следнята скица за по-главнитѣ имъ наредби. Тая скица е необходимо да дадемъ, за да имаме основа за сравнение съ следосвободителната епоха; ние я заемаме отъ изучванията на Хр. Хинковъ и Д-ръ Б. Цоневъ[2]):

1. Самостоятелнитѣ майстори отъ единъ и сѫщи занаятъ въ единъ градъ сѫ образували еснафъ. Членоветѣ на еснафа сѫ избирали отъ своята среда старея, първомайсторъ — председатель на еснафа. Първомайсторътъ се е избиралъ обикновено отъ срѣдата на по-старитѣ и по-състоятелнитѣ членове на еснафа и е могълъ да бѫде преизбранъ. Той е бивалъ винаги по право единъ честенъ и уважаванъ отъ всички занаятчии старея, който рѫководѣлъ дѣлата на еснафа, свиквалъ членоветѣ на заседание, водѣлъ смѣтководството и е държалъ касата на еснафа. Подпредседательтъ е билъ помощникъ и замѣстникъ на първомайстора, но е билъ нему подчиненъ. Чаушинътъ се е избиралъ изъ помежду по-младитѣ майстори. Той е билъ длъженъ да съобщава на членоветѣ на еснафа решенията на тоя последния, да свиква на заседание майсторитѣ по покана на председателя, а често нему се възлагала и полицейската длъжность. Първомайсторътъ, помощникътъ и чаушинътъ сѫ се избирали по за шесть месеца (отъ Димитровъ-день до Гергьовъ-день и обратно) и сѫ служили на еснафа безплатно. Тримата заедно сѫ образували постоянното присѫтствие на еснафа.

2. Всичкитѣ самостоятелни майстори отъ еснафа сѫ образували лонджа или еснафско събрание (съветъ), Лонджата се е свиквала всѣки недѣленъ или праздниченъ день следъ черковния отпускъ въ еснафската стая, и тамъ сѫ се разгледвали следнитѣ по-главни въпроси: провъзгласяване на нови майстори, опредѣляне ценитѣ на стокитѣ, разглеждане спорове между майстори, съставяне или раздѣляне на ортаци, избиране на ново настоятелство, пазаряване на калфи и чираци, разглеждане на еснафски смѣтки и опредѣляне приходо-разхода на еснафа. Решенията, които сѫ се вземали въ лонджата, сѫ били окончателни за дѣла отъ чисто еснафски характеръ. Така че еснафскиятъ съветъ се е явявалъ нѣщо като сѫдебно-административно управление на занаятчиитѣ и е билъ облеченъ съ власть отъ държавния глава. За цѣльта се е издавалъ надлежниятъ султански ферманъ.

3. Всѣки единъ занаятчия е билъ длъженъ да мине по иерархическия редъ: чиракъ, калфа, башъ калфа, за да стане самостоятеленъ майсторъ. За

---

[1]) Л. Д. Ихчиевъ: Еснафски документи и еснафски организации въ турско време, — въ „Икон. Спис.“, г. XI (1907).

[2]) Д-ръ Б. Цоневъ: Споменна книга на софийския крояшки еснафъ; Хр. Хинковъ: Занаятчийството въ България.

да достигне до званието майсторъ, необходимо е било да се изучва занаята 7—8 години. Следъ като майсторътъ му съглеждалъ въ него зрѣлость и умение да управя самостойно занаята, на който е билъ посветенъ, ставалъ калфа. Майсторътъ, въ присжтствието на нѣколко души майстори и калфи, препасвалъ презъ кръста на чирака особенъ поясъ съ реси по краищата.

4. Въ състава на еснафа сж влизали всички майстори, калфи и чираци. За да има по-голѣмо сцѣпление помежду имъ, внисало се е седмично отъ майсторитѣ и калфитѣ извѣстна сума въ еснафската каса. Събирали се и извѣстни такси отъ всѣки новопровъзгласенъ майсторъ. Събранитѣ така суми въ еснафската каса сж служили за взаимо-спомагателни цѣли; отъ тѣхъ се давали и помощи на бедни занаятчийски семейства, а сжщо заеми на нуждающи се майстори. Когато еснафитѣ сж имали по-вече срѣдства, употребявали сж ги за купуване на еснафски недвижими имоти — еснафски ханища. Въ тѣхъ сж живѣели обикновено майсторитѣ ергени и калфитѣ. Въ тѣхъ сжщо сж работили и много отъ занаятчиитѣ, които сж нѣмали отдѣлни ходаи. Работата въ тѣхъ е кипѣла непрекжснато отъ ранна сутринь до вечерь. Тамъ е била сжщо и еснафската ходая, дето се събирала лонджата; тамъ сж се складирали суровитѣ еснафски стоки и изработенитѣ занаятчийски издѣлия.

5. Заедно съ сждебно-административната автономия на занаятчийскитѣ организации, била е призната на сжщитѣ и автономия въ областьта на тѣхния вжтрешенъ стопански животъ. Еснафскиятъ старѣя (първомайсторъ) самъ или съ своитѣ помощници е купувалъ отъ търговцитѣ стоки за смѣтка на цѣлия еснафъ, продавалъ и купувалъ за смѣтка на еснафа, следилъ печалбитѣ да се разпредѣлятъ равномѣрно и да не може единъ членъ на организацията да се обогатява за смѣтка на своя колега. Съ една речь, сжществували сж негласно занаятчийски кооперации за обща доставка на сурови материали и за обща продажба на изработенитѣ стоки. Едновременно съ това билъ установенъ контролъ при изработване на стокитѣ. Еснафскиятъ съветъ е налагалъ и наказания.

Такава е била стопанската организация на градоветѣ. Такава е била и стопанска София. Българското еснафство чрезъ своята сговорчивость, моралъ и средства е сторило много, за да се запази българската националность.[1]) Постройката и издръжка на училищата, издаването на учебници, подпомагане на учащитѣ се, грижата за града чрезъ благотворителность и пр. — това е едно извънредно важно, особено за времето си дѣло на българскитѣ еснафи. Стопанската имъ мощь е внушавала уважение къмъ тѣхната дума отъ страна на турската власть. Даже гръцката църковна власть е чувствувала силата имъ. Когато водачътъ на българитѣ въ Цариградъ, абаджийскиятъ първомайсторъ Никола Сапуновъ се явилъ предъ патриарха съ искане да се съгради българска църква (1847—49 г.), и му поднесълъ молба, подписана отъ търговцитѣ, патриархътъ отговорилъ: „ти ми каза, че имате тука 24 еснафа; да вземешъ тая молба, че да напишете друга, която да подпечатате съ еснафскитѣ мюхури, а не съ търговски подписи, защото днесъ за днесъ

---

[1]) Д. Мишевъ; „България въ миналото“.

ихтибаря е на еснафитѣ; еснафъ не умира, не се изгубва, а търговци днесъ ги има, утре ги нѣма. [1])

Както въ цѣла България, тъй и въ София, занаятчийското стопанство започва да отпада презъ втората половина на XIX-тия вѣкъ, по-късно отколкото въ западна Европа, кѫдето отъ началото на сѫщия вѣкъ бѣ провъзгласена икономическата свобода. Турция бѣ все повече проникната отъ вноса на чуждестранни стоки, фабрично западно производство, което търсеше пазари на изтокъ; установиха се въ разстроената отоманска империя търговски кѫщи за сношения съ чужбина, прокараха се първитѣ желѣзници, почнаха да се издигатъ по-голѣми промишлени заведения и да се въвежда по-усъвършенствувана техника. Настана критическиятъ периодъ за господствуващата тогава въ нашитѣ градове занаятчийска стопанска формация, появи се излишъкъ на стоки, липса на достатъченъ вѫтрешенъ пазарь, намалени доходи и безработица; а турската държава не бѣше способна да вземе каквито и да сѫ митнически покровителствени мѣрки или да въведе една система за насърдчение мѣстното производство. Така в. „Турция“ бр. 4, 1871 г. пише: „Ние изгубихме и онова що имахме отъ родителитѣ си. Ние днесъ прибѣгваме до чуждестранни архитекти, до чуждестранни желѣзари, до чуждоземна промишленость“. Тая криза и държавното безсилие да се отговори на нуждитѣ на градското население, засилиха до голѣма степень духа на недоволството.

Следъ освобождението.

Затова борбата за освобождение и радостьта отъ освобождението на България бѣше двойно по-голѣма всредъ градското население, което очакваше, наредъ съ политическата свобода, и стопанска защита за себе си. Споменътъ за „доброто стопанско минало“ се касае не до близката на освобождението ни епоха, а до по-ранншно време. Разбира се, не отъ първия день е почнало покровителството на нашата промишленость отъ българската държава, още повече, като се има предъ видъ, че по клаузитѣ на Берлинския договоръ оставаха задълженията ни по капитулациитѣ и 8% ad valor'ния, задължителенъ митнически тарифъ. Първата грижа на държавата въ тая область бѣ за професионалното занаятчийско образование, а именно въ 1883 г. биде открито въ с. Княжево, при София, първото занаятчийско училище съ отдѣли по желѣзарство, столарство и грънчарство. Презъ 1895 г. се издига вече настоятелно въпроса за сключване на търговски договори съ чуждитѣ държави, поради което се започва едно раздвижване между занаятчиитѣ, преди всичко въ София, за защита на икономическитѣ имъ интереси. [2]) На 15 августъ 1894 г. въ София се основава „Българско-промишлено-земледѣлски съюзъ“, една отъ целитѣ на който е била: „повдигане на българската занаятчийска индустрия и изучване състоянието на занаятитѣ у другитѣ напреднали страни“.

Но какъ да се помогне на занаятчийското производство? Дълго погледътъ бѣ насоченъ назадъ, като се смѣташе, че ако по законодателенъ редъ се възвърне старата цехова система, то ще се възкреси заедно съ нея и цвѣ-

---

[1]) Периодическо списание, 1884 г., кн. 11.

[2]) Хр. Хинковъ: „Занаятчийството въ България“.

тущето положение на занаятитѣ. Пропущаше се факта, че вече имаше съвсемъ други стопански условия, къмъ които следваше да се приспособи и занаятчийското производство, ако не иска да загине. Годинитѣ 1905—1908 ни даватъ най-бурнитѣ занаятчийски борби въ София за възвръщане на старата еснафска уредба. Въ началото на 1908 г. бѣ приетъ единъ законъ въ такава смисъль, съ който се създаваха задължителни еснафски сдружения. Противъ тия насилствени форми отъ миналото възстана голѣма часть отъ самитѣ занаятчии и всички работници, поради което камарата отмѣни презъ юни 1899 г. въпросния законъ. Проектъ за други законъ изработи софийската Търговско-индустриална камара и той биде приетъ отъ Народното събрание презъ 1903 г. Въ него се предвиждаха сѫщо задължителни занаятчийски сдружавания, изпити и подчиненость, безъ никакви права на работницитѣ, като контролътъ за прилагането на закона се повѣряваше на еснафския съюзъ. Опититѣ, обаче, на тоя съюзъ да приложи закона излѣзоха безплодни, макаръ че тѣ продължиха цѣли осемь години. Все повече се разбираше, че връщане назадъ е невъзможно и че подкрепата на занаятчийството може да дойде само чрезъ приспособяването му къмъ по-модерна техника, снабдяването му съ капитали, намирането на пазари за произведенията му, фискални и др. улеснения и широко насърдчаванъ кооператизъмъ.

Къмъ това схващане бѣ насоченъ Закона за организиране и подпомагане занаятитѣ отъ апр. 1910 г., който бѣ допълненъ презъ май 1925 г., и въ тоя си видъ остава въ сила до сега. Споредъ тоя законъ за занаяти се смѣтатъ ония предприятия за преработване материали, при които преобладава рѫчния трудъ, и при които изкуството за произвеждане или преработване се добива чрезъ дълго обучаване или упражняване въ работата. Поради твърде тѣснитѣ рамки на тая дефиниция оставатъ вънъ отъ режима на закона редица занятия, като месарство, кръчмарство, фотографство и др., както и домашната индустрия. Признатитѣ занаяти при новитѣ измѣнения на закона (1925 г.) се наброяватъ 97[1]), разбира се, въ по-малко групи. Калфенскитѣ и майсторскитѣ изпити се свързватъ вече съ професионалното образование и се полагатъ предъ комисия отъ компетентни представители на министерството, търговската камара и пр. Установява се договорътъ за наемъ на работа да бѫде писменъ, а ако работникътъ е непълнолѣтенъ, ще се подписва отъ родителя или настойника му и ще се потвърждава безплатно отъ мировия сѫдия или отъ общинското управление. Предвижда се минималната възрасть 12 години и свършенъ курсъ на първоначалното образование за всѣки чиракъ, а въ ония занятия, които сѫ опасни за здравието или живота на работника, или пъкъ сѫ несъвмѣстими съ слабитѣ физически сили на дѣцата, тая минимална възрасть е 18 години. Чиракуването при единъ майсторъ трае най-малко една година и най-много три години. Работническитѣ книжки сѫ задължителни за калфитѣ и чирацитѣ, но се забранява да се пишатъ въ тѣхъ работи вредни за работника, които биха му попречили при настаняването на работа; при това, тия книжки се издаватъ отъ търговско-индустриалнитѣ камари, а не отъ занаятчийскитѣ сдружения, Законътъ урежда занаятчийски помирителенъ сѫдъ, съ задача да

[1]) Ськр. протоколи на Соф. търг.-инд. камара, 1927 г.

разрешава професионални спорове. Тоя сѫдъ се състои отъ единъ избранъ представитель отъ самостоятелнитѣ майстори, единъ — отъ пълнолѣтнитѣ калфи и за председатель мѣстния мирови сѫдия. Законътъ предоставя на занаятчиитѣ да си образуватъ сдружения, безъ да бѫдатъ тѣ задължителни за когото и да е било, и състоящи се само отъ самостоятелнитѣ майстори, а не и отъ наемния персоналъ. За образуване на едно занаятчийско сдружение необходими сѫ минимумъ 10 самостоятелни и пълнолѣтни майстори въ дадена община; въ противенъ случай могатъ да се образуватъ общи занаятчийски сдружения. Законътъ въвежда единъ новъ и модеренъ институтъ — съвета на калфитѣ, като съвещателенъ органъ къмъ занаятчийското сдружение относно отношенията къмъ работницитѣ, борситѣ на труда, помирителния сѫдъ. При министерството на търг. пром. и труда въ София се създава специално занаятчийско бюро и единъ съветъ отъ представители на занаятчиитѣ. Бюрото ще дава сведения на занаятчиитѣ, ще урежда изложби, ще създаде и осъвършенствува най-различни видове на техническо образование, курсове, пѫтуващи учители, чирашки училища, ще покровителствува занаятчийското кооперативно дѣло относно доставка на сурови материали, машини и сила, по-евтинъ кредитъ, както и за задружно производство и обща продажба.

Грижата на държавата къмъ занаятчийството се изрази и въ други законодателни актове. За професионалното образование, — като се почне отъ Закона за държавни практически занаятчийски училища отъ 1895 г. и се свърши съ Закона за търговско-промишленото образование отъ 1924 г.; за насърдчение производството, — законодателното разпореждане отъ 1903 г., че за всички държавни, окрѫжни и общински предприятия и доставки, които ненадминаватъ 30,000 л., да се предпочитатъ сдруженитѣ занаятчии, даже когато предложенията имъ би превишавали съ 5% ония на другитѣ конкуренти; за кредита, — законътъ за занаятчийския кредитъ отъ 1907 г., споредъ който Б. Н. Банка урежда специаленъ за занаятчиитѣ кредитъ чрезъ занаятчийски кредитни сдружения, — а следъ войната гласуванитѣ въ помощь на занаятчийството кредити отъ 20 мил. л. и 50 мил. л.

Естествено, че грижитѣ на държавата за занаятчийството не бива да се изчерпватъ само съ тия мѣроприятия. Сѫществено е тя да го предпази отъ неиздържима външна конкуренция, а особено да не отива въ насърдчението на едрата индустрия до тамъ, че да поставя занаятитѣ въ по-тежки условия на конкуренция отъ, и безъ туй по-силната едра индустрия. Изобщо, налага се цѣла една система за защита и насърдчение на срѣднитѣ съсловия (Mittelstandpolitik).

За да дадемъ една по-конкретна представа за развитието на занаятчийството въ София преди и следъ освобождението, ние ще се спремъ на софийскитѣ: крояшки, бакалски и дулгерски еснафи, които иматъ по-подробни документации.

Софийски крояшки еснафъ.

Ако отдѣляме за него специално нѣколко реда, то е, не само защото тоя еснафъ е единъ отъ най-старитѣ и най-организиранитѣ далечъ още преди освобождението, но и защото той допринася твърде много за разбулването

на българското еснафско развитие, чрезъ своята „Споменна книга“ по случай стогодишния му юбилей, написана съ отличенъ стилъ въ 1907 г. отъ професора по филология Д-ръ Боянъ Цоневъ. Въ предговора ѝ той казва между другото:

„Та, нали сме всинца все еснафски синове, какъ не ще милѣемъ за историята на това еснафство, което е било интелегентната ядка на българския народъ презъ толкова вѣкове!“

Споредъ изучванията на проф. Цоневъ българскитѣ еснафи сѫ получили примѣръ и потикъ не отъ Западъ, а отъ Изтокъ: тѣ дължатъ своя произходъ на турско-азиятскитѣ или арабски занаятчийски тайфи; това личи отъ терминологията имъ, която е изцѣло турско-арабска (еснафъ, калфа, чиракъ, харчъ, кяръ, пей, тефтеръ, сандъкъ, хакъ, башкалия, калъпъ, аршинъ, макара, рафтъ, ока, драмъ, дюкянъ, антерия, коланъ, пюскюлъ, джебъ, бой, каишъ, пазарлъкъ и пр.), — както и отъ официални турски документи, единъ отъ които е султанския ферманъ отъ 1773 г., вече цитиранъ отъ насъ, гдето се именува като основатель на еснафитѣ въ турската империя арапинътъ Ахи-Евранъ-Вели отъ тринадесетия още вѣкъ. Тоя ферманъ, въ който изрично се говори за вѫтрешната организация на еснафитѣ, за сѫдебнитѣ имъ права и наказания на провиненитѣ занаятчии (опозоряване предъ еснафа и биене съ тояги по боситѣ крака), започва съ позивъ къмъ „просветенитѣ, справедливи и достойни кадии и други власти въ казитѣ на Румелия, Анатолия, Египетъ, Тунисъ и Триполи“ да дадатъ всичкото си съдействие на носителитѣ на тоя ферманъ, членове отъ „съюза на еснафското братство въ империята, организирано отъ старо време отъ починалия шейхъ Ахи-Евранъ-Вели“.

Другъ важенъ за София старъ документъ е рѫкописния тевтеръ № 3, стр. 91, 1661 г., въ който е вписанъ единъ сѫдебно-шериатски актъ отъ софийския кадия относно избирането за егидбашия на всички софийски еснафи бояджията Ибрахимъ; изборътъ билъ утвърденъ отъ софийския бейлеръ-бей.

Трети документъ (рѫкописенъ тевтеръ № 120/7 отъ 1864 г.) е единъ сѫдебенъ актъ отъ софийския кадия относно избирането на двама видни „терзи-башии“ отъ софийското раятско население за коджа-башии на градъ София (да събиратъ отъ раята въ София и околностьта царската давнина).

Въ Рилския монастиръ има, както съобщава проф. Цоневъ, едно много хубаво престолно евангелие отъ XVI-я вѣкъ, подвързано и обковано въ София, въ 1582 г., както се вижда отъ надписа му: „поменете братие Матея Златара отъ Софию иже труди се и окова сие Евангелие въ лѣто 1582“; (съ славянски букви).

Софийскиятъ терзийски еснафъ можа да проследи ксторията си, поне отъ сто години благодарение на единъ запазенъ тевтеръ на тоя еснафъ — отъ 1807 г. Ценни материали за софийскитѣ еснафи се криятъ и въ шериатскитѣ софийски тевтери, на брой 120, останали отъ турската власть и прибрани въ Народната библиотека; но твърде малка часть отъ тѣхъ сѫ прегледани по липса на турколози, освенъ моогозаслужилия Ихчиевъ.

Отъ тия тевтери се вижда, че презъ XVII и XVIII столѣтия е имало шестдесеть и едно еснафски сдружавания въ София. Ето списъкътъ на тия 61 еснафи: абаджийски, такеджийски, кечежийски, шивашки, сърмажийски, калпакчийски, астарджийски. кожухарски, кепежийски, гайтанджийско-клободански,

черчийски, кафтанджийски, кундураджийски, папукжийски, бояджийски, иорганджийски, табашки, стивачески, налбантски, налчийски, бръснарски. соларски, мутафчийски, хлѣбарски, симитчийски, тюфекчийски, ножарски, семерджийски, бъчварски, бакалски, казанджийски, дюкмеджийски, ахтарски, златарски, грънчарски, седларски, луледжийски, леблебиджийски, арпаджийски, масларски, брашнарски, свещарски, касапски, търговски, сарафски, сладкарски, ковачески, сапунджийски, кръчмарски, ханджийски, вжжарски, платнарски, опинчарски, халваджийски, бюрекчийски, лъжичарски, каменарски, кебапчийски, стъкларски, коларски, басмаджийски.

Колко сж били еснафскитѣ сдружения въ София къмъ срѣдата на XIX-тия вѣкъ, се вижда отъ една кондика на софийската съборна църква „Св. Кралъ" (въ Народния музей, кондика № 54), само че даннитѣ, отнасяйки се за събрани помощи да се изгради тая църква, изключватъ другитѣ еснафи освенъ чисто българскитѣ. Затова сж посочени само 21 еснафа, но и числото на членоветѣ имъ, а именно дали помощи:

Механжийски	еснафъ	далъ	32250	гроша,	събрани	отъ	44	души
Бакалски	„	„	6520	„	„	„	55	„
Абажийски	„	„	2555	„	„	„	20	„
Калпакчийски	„	„	3965	„	„	„	38	„
Такачески	„	„	1790	„	„	„	23	„
Семерджийски	„	„	1720	„	„	„	18	„
Терзийски	„	„	5340	„	„	„	60	„
Кюркчийски	„	„	4390	„	„	„	51	„
Папукчийски	„	„	2540	„	„	„	44	„
Кацарски	„	„	1350	„	„	„	14	„
Куюнджийски	„	„	1320	„	„	„	19	„
Бакърджийски	„	„	485	„	„	„	7	„
Грънчарски	„	„	300	„	„	„	6	„
Тютюнджийски	„	„	380	„	„	„	8	„
Ковашки	„	„	180	„	„	„	4	„
Фурунджийски	„	„	1095	„	„	„	14	„
Мутафчийски	„	„	495	„	„	„	6	„
Дограмаджийски	„	„	480	„	„	„	9	„
Дюмерски	„	„	3930	„	„	„	54	„
Товаджийски	„	„	1500	„	„	„	12	„
Бостанджийски	„	„	780	„	„	„	11	„

При развитието си близкитѣ еснафи сж се сливали. Само съ това се обяснява, че следъ освобождението е имало 30—35 еснафа, които къмъ 1907 г. сж даже по-малко, като 28 образуватъ еснафския съюзъ. Така Софийскиятъ кроячки еснафъ се е образувалъ отъ четири еснафа, които по старина вървятъ така:

мантаджии	до кжде	1835	год.
дюзъ-терзии	„ „	1845	„
сърмаджии	„ „	1865	„
панталонджии	отъ	1865	год. насамъ.

Тѣ сж слѣли въ терзийски еснафъ въ 1866 година.

Това се потвърдява и отъ интереснитѣ лични спомени на Манолъ Багдатлийски, които намираме въ „Споменната книга“: „Еснафи въ София имаше нѣкога си твърде много, помня ги до 70; шивачитѣ — 4 еснафа, обущарскиятъ занаятъ се дѣлеше на папукчийски, еминиджийски, кундуражийски еснафи; желѣзарскиятъ занаятъ състоеше отъ петаладжии, ковачи, ножари и продавачи на желѣзарии. Българитѣ упражняваха всичкитѣ занаяти; турцитѣ бѣха само табаци, бояджии, бръснари, кафеджии, сарачи, джамбази и налбанти; евреитѣ бѣха обикновено тенекеджии; ерменци, гърци и цинцари имаше само по единъ, по двама, кое занаятчии, кое търговци; а циганитѣ бѣха повече ковачи, налбанти, джамбази и хамали“.

„Споменната книга“ на Софийския крояшки еснафъ заслужава голѣмо внимание. Интересенъ е списъка на първомайсторитѣ на тоя еснафъ отъ 1807 до 1907 г., за едно столѣтие, по колко души годишно нови майстори сѫ провъзгласявани, както и божиитѣ заеми давани отъ еснафската каса. Еснафскитѣ пари сѫ били считани като свещенъ имотъ, божи пари, които не е смѣелъ никой да злоупотрѣби. Тая е българската традиция къмъ общото, а не противната, каквато понѣкога се проявява въ ново време.

„Споменната книга“ дава подробни сведения за инициативитѣ и дейностьта на Софийския крояшки еснафъ следъ освобождението относно образуването Съюза на софийскитѣ еснафи, петициитѣ на тоя последния до камарата за подобрение поминъка и пр. И днесъ Софийското крояшко дружество заема първо мѣсто между софийскитѣ занаятчийски сдружения по интелегентностьта на членоветѣ си, както и по материалното си положение: то притежава свой еснафски домъ и редовно отдѣля отъ лихвитѣ на своя капиталъ за благотворителни и обществени цели. Тоя изводъ на проф. Цоневъ въ 1907 г. може съ още повече право да се тегли и днесъ.

Софийски бакалски еснафъ.

Не можемъ да не отбележимъ втората споменна книга отъ сѫщия характеръ: „Юбилейна книга на Софийското бакалско благодѣтелно дружество Св. три Светители“ по случай стогодишния му юбилей, написана отъ П. Тишковъ, асистентъ при университета, въ 1912 г. И тоя еснафъ е ималъ щастието да се добере до единъ свой автентиченъ документъ-тевтеръ, по който може да се проследи историята и дейностьта му като професионална организация отъ 1812 година. Ето първия протоколъ отъ 10 май 1812 година:

„Знати се како се собрахме сви софийски майсторе бакалски еснафъ, мали и велики, и поставихме майсторъ Илия да ни е игитъ-башия, и сваки майсторъ да му се покоруе и да му има послушание, и коима излети башкалия да му даде единъ грошъ, и кой се наортачи и они по грошъ, и отъ чираци кои уцани по 4 пари на иштъ-башията; тако советъ увещахме да буде за истина господъ Богъ да го непосрами, аминъ; и кои излезе башкалия да си даде за башкалъкъ осумдесеть гроша у кутия, и кои кому артирише на дюкяно кирия да е кабахатлия и ради тоя кабахатъ да даде на майсторете педесеть гроша“.

Отъ особенъ интересъ е отбелѣзаната отъ П. Тишковъ единъ видъ кооперативна организация на тоя еснафъ чрезъ тъй наречения пазаръ-башия,

който е ималъ за задача да се грижи за доставянето на нѣкои артикули, напр. орисъ, масло, сирене, риба, смокини, медъ, пастърма и пр., за цѣлия еснафъ на обща негова смѣтка. Още въ 1897 г. е създадена взаимоспомагателна каса, която е отпускала заеми съ „аспра и полъ файда“, около 15%, което не е много при извѣстнитѣ високи лихви на частнитѣ лихвари преди особождението, па даже и следъ освобождението.

Софийското бакалско дружество е продължило — и до сега — своята дейность въ защита на членоветѣ си и има отъ 1897 г. собствено здание.

Софийско дюлгерско занаятчийско сдружение.

Около 1832 година майсторитѣ дюлгери отъ Македония, Трънско и др. български мѣста, които сж бродили Балканския полуостровъ на длъжъ и ширъ, основали свое сдружение. Тия пионери и създатели на строителната култура въ България и съседнитѣ намъ страни сж съдействували твърде много за дѣлото на възраждането. Покровителствувани отъ турскитѣ закони, като еснафъ, тѣ сж били всецѣло въ услуга на родината ни. Следъ освобождението тѣхното сдружение продължи. Презъ 1910 година сдружението построи свой собственъ домъ на петь етажа. Следъ войнитѣ, когато строежътъ се разрастна необикновено сдружението почувствува нужда отъ добре подбранъ кадъръ, поради което то ежегодно открива четиримесечни курсове по сградостроителство. Сдружението сега брои 650 редовни члена.

На 1 мартъ 1926 година се състоя по инициатива на Софийското строително занаятчийско сдружение учредителенъ конгресъ, на който се основа Съюза на строителнитѣ занаятчийски сдружения въ България. Съюзътъ обединява въ своята организация 25 строителни (дюлгерски) занаятчийски сдружения въ страната съ повече отъ 2000 члена. Съюзътъ издава свой органъ в. „Строитель“, който излиза седмично въ 2100 броя.

Презъ 1919 година майсторитѣ строители отъ Софийското дюлгерско сдружение основаха производителна-потрѣбителна кооперация „Строитель“, която сега брои 150 члена съ капиталъ 450,000 лева.

Софийскиятъ шериатски сждъ и софийскитѣ еснафи.

Ето нѣкои отъ решенията на Софийския шериатски сждъ относно софийскитѣ еснафи въ далечното минало, — цитирани по „Изв. на истор. дружество“, и „Икон. минало на София“ отъ М. Георгиевъ.

1. Софийскитѣ желѣзарски и налбантски еснафи въ 1615 г. сж били изправени предъ сжда да се разграничатъ тѣхнитѣ области на работа; сждътъ изслушалъ вещи лица и постановилъ: „Желѣзарскиятъ еснафъ се счита за помощникъ на налбантския еснафъ, — както това е било отъ старо време; а демирджийската орда ще фигурира въ списъка на военно-административната власть като ямаци (ямакларъ) на налбантитѣ презъ времето, когато се свиква обща мобилизация на царската войска и когато за това бжде издаденъ височайши ферманъ“.

2. Грънчарскиятъ еснафъ въ София е билъ изправенъ предъ сжда въ 1614 г. относно данъка-испенчъ; сждътъ, следъ като прочелъ представения отъ

негова страна шериатски актъ, гдето буквално и точно е отбелѣзано туй, което тѣ устно изповѣдали, като сравнили, и провѣрили, че данъкътъ имъ за всѣко лице отъ грънчарския еснафъ е опредѣленъ по 12 акчета годишно — възъ основа на това решилъ, щото налога „испендже“ и за напредъ да бжде по 12 акчета, да не имъ се взима повече отъ това, като се забранява на външни лица да причиняватъ насилие и спънки на грънчаритѣ отъ София“.

3. Софийски хлѣбарски еснафъ се оплакалъ противъ произволитѣ на полицията, която неправилно и насилствено събирала отъ фурнитѣ ония сомуни-хлѣбъ, които дохаждали ексикъ единъ-два драма на сомунъ. Сждътъ постановилъ, щото на всѣки сомунъ, като право за подържане беднитѣ и немощнитѣ въ града, да се взема по едно акче за всѣки изваденъ и опеченъ хлѣбъ, — тежината на който варира отъ 20—25 драма; на ексикъ хлѣбъ да се взима глоба по 7 акчета на сомунъ. Никаква друга такса не се налага на хлѣбаритѣ. Актътъ е отъ 1614 г.

Занаятчийска статистика на София.

Една пълна занаятчийска статистика за България и частно за София до сега нѣма. Стопанското преброяване отъ 31 дек. 1926 г. ще ни даде до извѣстна степень такава. Анкетитѣ, обаче, въ тая область допълнятъ статистиката. Софийската търг. камара още въ 1921 г. е предприела една такава анкета за своя районъ и частно за София. Тъкмо отъ тая анкета се вижда, че презъ 1921 г. въ града София е имало 5,006 майстори, 3590 калфи и 2684 чираци. Тѣ работятъ въ 2,822 занаятчийски работилници при твърде нехигиенични условия. Отъ всички тия майстори, калфи и чираци 35% сж по-малки отъ 20 г. Тая анкета засѣга 22 групи занаяти; броя на занаятчиитѣ е още по-голѣмъ.

Анкета е направена отъ търг. камара и въ началото на 1925 г. относно сжщитѣ 22 групи занаяти за града София. Едно сравнение, прочее, е възможно, съ огледъ, разбира се, на увеличението на населението въ столицата. Така, анкетата за 1925 г. (началото) ни дава следнитѣ цифри за тия 22 занаяти въ града София: 8683 майстори, 8638 калфи и 5662 чираци, или всичко 22,983 активно заети лица срещу 11,289 такива за сжщитѣ занаяти въ края на 1921 г. За три години е удвоено числото на активно заетитѣ лица въ тия 22 занаяти въ София, споредъ тия анкети, когато населението за сжщото време далечъ не е удвоено; при преброяването на 31 дек. 1920 г. София е имала 154,025 жители и следъ шесть години (31 дек. 1926 г.) има 213,162 жители, т. е. едно увеличение съ 40%. Разбира се, това сравнение не бива да се взема като точно математически, а само указателно за тенденциитѣ на занаятчийското производство въ голѣмия индустриаленъ градъ София, т. е., че занаятчийството като стопанско-трудова организация незападa, а, напротивъ, има маса жизнеспособни занаяти, които напредватъ. Тия анкети сж извършени доста правилно, като сж събрани данни чрезъ общинитѣ, финансовитѣ управления и инспекциитѣ на труда.

Ето кои сж тия 22 анкетирани групи отъ занаяти въ града София:

занаяти	майстори	калфи	чираци
1. шивачи (дамски и мжжки)	1450	860	674
2. обущари	1792	1630	1392

3. кожухари, шапкари	241	261	216
4. юрганжии	45	57	47
5. сарачи, ременари, куфарджии	67	84	112
6. кожари, табаци, опинчари	89	77	57
7. дърводѣлци, столари, стругари	1190	1467	1507
8. ковачи	90	180	163
9. желѣзари, механици, електромонтйори, ножари	863	1415	1002
10. налбанти	42	38	18
11. бакърджии, казанджии	63	124	114
12. часовникари, златари, печаторезачи	93	57	65
13. тенекеджии. оржжейници, тенекеджии-покривачи	183	212	84
14. колари, кацари	68	50	29
15. грънчари (керамици)	28	42	17
16. абаджии	40	31	12
17. каменодѣлци	63	25	19
18. мутафчии и вжжари	24	18	19
19. кошничари	17	9	6
20. бояджии на здания и фирмописци	215	472	94
21. бояджии на дрехи и платове	20	30	15
22. дюлгери, зидари, строители	2000	1500 (непостоянно, въ зависимость отъ голѣмината на строежа).	

Отъ не по-малко значение сж даннитѣ, които ни дава сжщата анкета за сжщитѣ занаяти въ селската софийска околия. Тенденцията е къмъ едно широко и бързо развитие на занаятитѣ въ самитѣ села, което има важни стопански последици и е резултатъ на численото и културно повдигане на селата, както и на увеличението броя на подготвенитѣ майстори. Така на 1 януари 1925 г. въ софийската селска околия е имало:

	майстори	калфи	чираци
1. шивачи	216	113	144
2. обущари	186	50	75
3. кожухари, шапкари	85	24	70
4. юрганджии	1	—	—
5. сарачи, ременари, куфарджии	12	6	2
6. кожари, табаци, опинчари	42	23	32
7. дърводѣлци, столари, стругари	216	97	128
8. ковачи	134	65	45
9. желѣзари, механици, електромонтйори, ножари	89	44	19
10. налбанти	116	74	33
11. бакърджии, казанджии	11	2	2
12. часовникари, златари, печаторезачи	15	4	3
13. тенекеджии, оржжейници, тенекеджии-покривачи	23	5	1
14. колари, кацари	111	46	71
15. грънчари (керамици)	52	18	14
16. абаджии	170	50	120
17. каменодѣлци	15	13	2

18. мутафчии, вжжари	49	17	23
19. кошничари	2	—	1
20. бояджии на здания и фирмописци	11	3	—
21. бояджии на дрехи и платове	24	6	3
22. дюлгери, зидари, строители	290	400	200

Нѣмайки една стопанска статистика до сега отдѣлно за занаятитѣ въ царството, и специално за София, неумѣстно е да искаме да опредѣлимъ точния брой на заетитѣ въ занаятитѣ майстори, калфи и чираци и тѣхнитѣ семейства въ София. Но, надѣваме се, че тая задача ще бжде твърде олеснена, като се изработятъ и публикуватъ даннитѣ отъ стопанското общо преброяване на населението на 31. XII. 1926 г, Начинътъ, по който покойниятъ Кирилъ Поповъ въ „Стопанска България“ и Христо Хинковъ въ „Занаятчийството въ България“ изчисляватъ занаятчийското население чрезъ изваждане на индустриалното такова отъ общия брой на оная часть отъ населението, която се включва въ рубриката „индустрия и занаяти“ въ официалната ни статистика, — е, наистина, единствено възможния за сега, но не може да даде освенъ далечно приблизителни резултати, а затова — различни заключения. Като далечно ехо отъ миналото звучи твърдението въ „Стопанска България“ (стр. 305), че „даннитѣ вече сѫ една поразителна ясность изтъкватъ постепенното намаление на еснафството, — тѣ явно сочатъ развитието на едрата индустрия у насъ“. Авторътъ вади това заключение отъ намалението на собственицитѣ еснафи сами работещи, между1887 г. и 1905 г., когато то е знакъ само за пролетаризирането на съвсемъ дребнитѣ занаятчийски стопани, за изчезването на нѣкои занаяти, за известна концентрация въ занаятчийството, но не за неговото намаление въ общото стопанство.

Цифритѣ следъ 1905 г. показватъ едно увеличение не само на изцѣло взетото занаятчийско население (работодатели и работници), но дори и отдѣлно на самостоятелнитѣ майстори, на предприятията, както се вижда отъ следната табличка:

	1905 г.	1910 г.	1920 г.
самостоятелни майстори . .	65,563	67,911	76,280
помощенъ персоналъ . . .	71,507	93,964	94,117
	139,070	161,875	170,397

Отъ тия данни Хр. Хинковъ вади заключение, и съ право, че на мѣстото на съвсемъ дребнитѣ еднолични занаятчийски предприятия, които, наистина, западатъ, се разширяватъ сжщинскитѣ днесъ занаятчийски предприятия съ повече работници, което се вижда и отъ табличката. Докато населението между 1900 и 1920 г. расте годишно съ 1·40%, занаятчийското население изцѣло е расло за сжщото време ежегодно среднйо съ 1·45%. До сжщото заключение се иде и отъ даннитѣ за данъка върху занятието: въ 1902 г. обложени самостоятелни занаятчии е имало 40,541, а въ 1912 г. — 61,815 души.

Кои групи занаяти сж изложени на загинване (абаджии, кожухари и пр.), кои сж жизнеспособни за известно време (грънчари, казанджии и пр.), кои прогресиратъ (желѣзари, дърводѣлци, домостроители, шивачи, обущари и пр.), по тоя въпросъ отправяме къмъ годишницитѣ на Софийската търг.-инд. камара.

Прогресътъ на занаятчийското производство, прочее, далечъ не може да се измѣри само съ увеличеното число на занаятчийскитѣ стопанства. Той е възможенъ, дори ако това число е намаляло. Съвсемъ едностранно би било заключението основано само на тоя елементъ.

Въпросътъ е по-скоро, дали тая производствена, стопанска форма е жизнеспособна наредъ съ по-голѣмата индустрия, въ рамкитѣ на капитализма, при модерната техника, а не дали днесъ София е по-занаятчийска отъ вчера. То се знае, че преди 50—100 години София е нѣмала почти друго градско производство. Горнитѣ данни сж достатъчни, обаче, да се констатира жизнеспособностьта на софийското занаятчийство.

Но, ние имаме и други сжществени белѣзи за това: все повече растящия капиталъ, който се влага въ него, все по-широкото му организиране въ производителни кооперации, и все по-голѣмото използуване на немускулната двигателна сила; тия данни излагаме въ статията въ сжщия тоя сборникъ върху кооперативното дѣло въ София. Относно широкиятъ развой на професионалното занаятчийско образование въ София достатъчно е да подчъртаемъ тука, че прогресътъ и въ тая область на подпомагане занаятчийството е забележителенъ за половинъ вѣкъ: въ 1896 г. има всичко едно занаятчийско училище и то въ Княжево, а въ 1926—27 г. е имало въ града София: 6 занаятчийски курсове, единъ подготвителенъ чирашки курсъ, едно чирашко училище (първата година 1922/23 — съ 4 паралелки и 69 ученика, а презъ 1926/27 год. — съ 17 паралелки, 685 ученика и три работилници: шивашка, обущарска и столарска), калфенски курсове, независимо отъ насърдчаванитѣ частни занаятч. курсове и търговската гимназия.

Сдруженията на софийското занаятчийство.

Въ града София презъ 1927 год. е имало 51 сдружения, отъ които 31 занаятчийски и 20 професионални.

Законътъ за организиране и подпомагане на занаятитѣ отъ 1910 год. наложи на заваренитѣ тогава сдружения да се преустроятъ съгласно неговитѣ изисквания. Тъй че, отъ 1910 год. до 1920 год. на лице въ София сж следнитѣ сдружения:

а) занаятчийски: часовникарско, столаро-стругарско-резбарско, кожухарско, тенекеджийско, ковачо-коларско, дамско-крояческо-шапкарско, крояческо, дюлгерско, налбантско, обущарско, бояджийско-декоративно, сараческо, бакърджийско, желѣзарско, грънчарско; (презъ тоя периодъ отъ време сж престанали да сжществуватъ следнитѣ сдружавания: чехларско, тапицеро-реснарско, терзийско-юрганджийско, шлосерско);

б) професионални: талигарско, хлѣбарско, посредническо, яйчарско, електро-монтйорско, технико-механическо, млѣкарско, халважийско, сладкарско, кафеджийско; (престанали да сжществуватъ: зжботехническо, кебапчийско, кифладжийско, готваческо, джамбазо-калайджийско-гребенарско, ваксажийско, тухларско, бръснарско).

Все въ градъ София следъ 1920 г. сж образувани:

Въ 1921 г. — книговезко, тапицеро-реснарско, кацарско занаятчийски сдружения; и сладкарско, хотелиерско и файтонжийско професионални сдружения;

въ 1922 г. — бръснарско професионално сдружение;

въ 1923 г. — калайджийско и модерно-кожухаро-шапкарско занаятчийски сдружения, както и готварско професионално сдружение:

въ 1924 г. — коваческо и шапкарско (капеларско) занаятчийски сдружения и градинаро-цвѣтарско професионално сдружение;

въ 1925 г. — табашко и вжжарско занаятчийски сдружавания и кифло-симитчийско, перално-гладаческо, джамбазко и талигарско (възобновено) професионални сдружения;

въ 1926 г. — бояджийско-текстилно занаятчийско сдружение и фотографско професионално сдружение;

въ 1927 г. — четкарско, за изкуственъ мряморъ и мозайка, хлѣбарско-електро-монтйорско, фирмописко, монтйоро-велосипедно занаятчийски сдружавания и млѣкарско професионално сдружение.

Въ София е седалището на Съюза на занаятчийскитѣ и професионални сдружения въ България, съ близо 40,000 члена. Въ София е и Занаятчийската кооперативна банка, основана въ 1922 г. съ 91 члена и 120,000 лв. дѣловъ капиталъ, а въ началото на 1928 г. има 1640 члена и дѣловъ капиталъ надъ 7 мил. л. заедно съ фондоветѣ.

Безспорно, София става все повече единъ голѣмъ индустриаленъ центъръ. Но, наредъ съ голѣмата индустрия, несъмненъ е вече факта, — обратенъ на предсказванията, — че едно здраво и устойчиво занаятчийство се задържа, модернизира и разширява въ бързо растящия по население столиченъ градъ. Разгадката на това нагледъ парадоксално явление е, че занаячийското производство се показа доста приспособимо къмъ новитѣ условия и съумя да се реформира основно чрезъ кредитната, производителната, за общи доставки и общи продажби кооперативни форми и чрезъ впрѣгане на механичната, електрическата и химически сили за по-съвършени и по-производителни начини на работа. Остава държавата все по-правилно и по-широко да насочва своята закриляща и среднитѣ съсловия стопанска политика.

Литература: Хр. Хинковъ, Занаятчийството у насъ до освобождението, студия въ „Икономич. списание", год. XX-та 1921 г. — Хр. Хинковъ, Занаятчийството въ България (минало, настояще и срѣдства за подпомагането му), стр. 181, София, издание на автора, 1926 г. — П. Тишковъ, Приносъ къмъ историята на българското еснафство, София. — А. Д. Ихчиевъ, Еснафски документи и еснафски организации въ турско време, въ „Икономич. списание", год. XI, 1907 г. — Д-ръ Б. Цоневъ, Споменна книга на софийския крояшки еснафъ, София, 1907 г. — П. Шишковъ, Юбилейна книга на софийското търг. бакалско благодетелно д-ство, 1912 г. — Проф. Д-ръ А. Иширковъ, Градъ София презъ XVII-тия вѣкъ. — Матей Георгиевъ, Историческото минало на гр. София и Софийско. Изследвания, 1926 г. — Д. Мишевъ, България въ минолото. — Каницъ, Donau-Bulgarien. — Проф. Иречекъ, Княжество България, ч. II.

Тоя списъкъ далечъ не е изчерпателенъ даже само за София. Има още редица ценни студии въ „Ик. сп.", „Период. сп.", „Българска сбирка", „Еснафски защитникъ", „Извѣстията на Бълг. истор. д-ство" и пр., както и отдѣлни глави въ курсоветѣ на проф. Кинкелъ, проф. Данаиловъ, проф. Ал. Цанковъ, проф. Бобчевъ, проф. Благоевъ и др.

СОФИЯ КАТО ИНДУСТРИАЛЕНЪ ЦЕНТЪРЪ

отъ **Д. Юрдановъ**

Преди освобождението града София не се е различавалъ по нищо отъ всѣки другъ провинциаленъ турски градъ съ кални и мръсни улици, съ вѣковни дървета всредъ чаршията. Той даже не е обладавалъ духовната култура и материялното благосъстояние на градове, като Самоковъ, Свищовъ, Габрово и Котелъ; не е билъ търговски центъръ колкото Русе или Варна.

За индустрияленъ подемъ на София презъ турския режимъ не може и дума да става: едно, поради самата организация на еснафството, която изключвала възможностьта, щото едно лице да се издигне до положението на фабрикантъ, и, второ, поради конкуренцията идеща отъ чужбина. Вънкашната търговия на Европейска Турция, съсрѣдоточена въ ръцетѣ на чужденци, се е ползувала съ твърде благоприятенъ тарифъ, въ вреда на мѣстното производство и индустрия. Съ това бившата турска империя е издавала своето безсилие да се защити съ охранителни мита. Какъ може да се окачестви това, да се допущатъ само съ 5% мито вносимитѣ отъ чужбина стоки, а да се облагатъ съ 12% (по фискални съображения) ония мѣстни произведения, които сѫ предназначени за износъ? Тази митнишка тарифа, по договоръ съ Англия отъ 1838 год., е била много щедра по отношение на чужденцитѣ, а въ ущърбъ на интереситѣ на поданицитѣ на самата Турция, и то въ това време, когато Англия е държала въ свои рѫце 70% отъ вноса на Турция и се е намирала въ разцвѣта на своето търговско и индустриално надмощие.

Едва въ 1869 год. митническиятъ режимъ е билъ промѣненъ въ полза на Турция, а именно 8% за вноса и толкова за износа. Този тарифъ се наложи и на насъ следъ освобождението по чл. 8 отъ Берлинския договоръ.

Първата задача на българското правителство следъ освобождението въ областьта на стопанския животъ е била, да се справи съ остатъцитѣ на спахилъка и съ организацията на еснафитѣ, да развие производителнитѣ сили на страната и да подготви почвата за охрана на мѣстното производство. И наистина, първата българска конституция, твърде либерална въ своитѣ постановления, откри широко поле за частната инициатива, трудъ и способности.

Сигналъ за пробуждане на частната инициатива бѣ даденъ отъ обявенитѣ търгове за доставки отъ всѣкакво естество и отъ засиления строежъ — общественъ и частенъ.

Строителната политика на държавата, съпроводена съ такава на градскитѣ общини за благоустройство, канализация и водоснабдение, извикаха на животъ цѣло предприемаческо съсловие. Мѫчнотията, обаче, се състоеше въ това, че за производство въ по-голѣмъ мащабъ се изискваше и по-голѣмъ капиталъ, — безъ да говоримъ за техническата подготовка, — какъвто рѣдко се намираше тогава у насъ. Въ сѫщото време чуждата конкуренция неотслабно продължаваше своя ходъ и нанасяше разорение въ редоветѣ на

мѣстнитѣ занаятчии и домашна индустрия. Заинтересованитѣ срѣди обърнаха погледъ къмъ държавата и потърсиха отъ нея помощь и защита.

Така възникна първиятъ „Законъ за развитие на народната ни промишленость", помѣстенъ въ бр. 138 отъ 22 декем. 1883 год. на „Държавенъ вестникъ" и „Временнитѣ допълнения" къмъ него отъ 24 декемврий с. год. Споредъ тия законоположения българскитѣ произведения се предпочитатъ при доставки за войската, стражата и пр. предъ инностраннитѣ, дори и тогава, когато, при равни качества, последнитѣ се предлагатъ на цена 15% по-долу.

Това сѫщото положение, разширено за много други предмети, освѣнъ облекло и обувки, е легнало въ основата на „Закона за снабдяване войската съ предмети за въорѫжение, облекло, храна и разни други потребности" отъ 12 декемврий 1891 год. („Държ. вестникъ", бр. 44 отъ 26.II 1892).

По силата на частенъ договоръ между българското правителство и френския поданикъ Бержие е била издигната спиртнате фабрика въ с. Княжево (Вж. договора въ „Държав. вестникъ", бр. 77 отъ 21 октомврий 1881 г.).

Презъ този началенъ периодъ частната инициатива се е проявила най-много въ областьта на текстилната, керамична, кожена и мелнична индустрии, които и до днесъ иматъ затвърдено положение.

* * *

Въ София и близката околность на града презъ този периодъ сѫ били основани 24 фабрични заведения, а именно: мелничарски 3 (отъ тѣхъ 1 въ с. Княжево); керамични 4: металолѣярни и желѣзарски 3; кожарски 1; столарска 1 (на гара Бѣлйово); килимарски 1; бирени 3 (отъ тѣхъ 1 въ Павлово); спиртни 2 (1 въ Княжево и 1 въ с. Владая); сапунени 3; и тютюневи фабрики 3. По-главнитѣ отъ тия 24 фабрики сѫ: 1) мелницата на команд. д-во „Брашнарници въ България" (бивша Жюлъ Вайсъ), 2) мелницата на Джумалиевъ (бивша Лудвигъ Партелъ), 3) фабриката за машини и машинни части на Българското акционерно желѣзолѣярно дружество „Стругъ" (бивша Хр. Ив. Дюкмеджиевъ), 4) спиртната ф-ка въ с. Княжево на Ив. Хаджиеновъ (бивша Бержие), 5) държавната пивоварна ф-ка въ Павлово (бивша Лазаръ Трифковичъ), 6) държавната керамична ф-ка и оная на I-то Бълг. анон. акц. тухларско д-во „Работникъ", 7) Керамичната ф-ка на I-то Бълг. анон. акц. д-во за глинени издѣлия (бивша Юрданъ Симидовъ & С-ие), 8) кожарската фабрика на I-то Бълг. анон. акц. кожарско д-во (бивша Дим. Сотировъ & С-ие), 9) Първата българ. сапунена ф-ка „Солунъ" на бр. Стоилови, 10) бирената ф-ка на братя Прошекови, и др. По-нататъкъ следватъ фабрикитѣ отъ по-малъкъ размѣръ, като: мелницата на Дим. Шишковъ въ Княжево, спиртната ф-ка на Златарски въ Владая (бивша Серафиди), фабриката за пиво на Младенъ С. Тодоровъ (днешната ф-ка „Македония"), и пр.

При изработването на общия законъ за покровителстото на мѣстната индустрия е работено продължително: отъ индустриалната комисия при Министерството на народното просвѣщение, отъ министерството на финансиитѣ (законопроектъ на министъръ Начевичъ), отъ търговско-индустриалния съборъ въ Пловдивъ (1892 г.) и най-сетне отъ Министерството на търговията и земледѣлието (1894 г.), отъ което е билъ внесенъ въ камарата и гласуванъ

отъ VIII-то обикн. народно събрание. Въ него се предвиждатъ, по думитѣ на м-ръ Начевичъ, улеснения по-голѣми отъ всичкитѣ ония, които подобни закони въ другитѣ държави сж предвиждали или предвиждатъ.

Покровителството, споредъ тоя законъ, се простира върху всички индустрии въ страната, когато се касае до набавяне отъ чужбина на оръдия за производство — безмитенъ вносъ на машини и тѣхнитѣ части, и 35% намаление въ тарифата на превоза по българскитѣ държавни желѣзници; а съ различни облаги, концесии и премии сж се ползували въ различни градации индустриитѣ, поименно изброени въ чл. 2 на закона, и то, които работятъ съ основенъ капиталъ най-малко отъ 25,000 лв. или си служатъ, споредъ характера на производството, съ 20 работника най-малко. Оставаха вънъ отъ покровителството на закона само брашняната индустрия, фабрикацията на тютюня и графическото производство — печатницитѣ.

Едновременно съ вжтрешното покровителство на индустриитѣ, българското правителство разчистваше пжтя на митнишката отбрана. За тая цель то трѣбваше да се освободи отъ капитулациитѣ на миналото и чл. 8 отъ Берлинския договоръ. Заслугата въ това отношение се пада на кабинета Стоиловъ-Гешевъ, който успѣ да сключи въ 1897 г. на базата на равноправието първия търговски договоръ съ Австро-Унгария, къмъ който се присъединиха една следъ друга и останалитѣ държави, съ които сме въ търговски сношения. Следъ като направи известни отстжпки въ полза на договорящата страна (Австро-Унгария) по тоя договоръ, нашето правителство можа да изтръгне облаги за българското стопанство, като изходатайствува повишение въ вносното мито на стокитѣ отъ чужди произходъ отъ 8 на 14%, а за нѣкои артикули, които особено конкурираха мѣстното производство, като кожени издѣлия, сапунъ, вълнени платове, сукна, стъклария, захарь и др. митото достигаше до 16, 18 и дори до 20%. По тоя начинъ ржцетѣ на българското правителство сж били развързани, за да действува по силитѣ си за покровителство на мѣстната индустрия и жизнеспособнитѣ занаяти, както и за създаване вжтре въ страната на нови индустрии и производства.

Само до 1 октомври 1897 год., сир. за три години отъ въвеждането на закона, сж били дадени 16 концесии, а именно: 2 за захарни фабрики, 3 за стъкларски фабрики, 1 за книжна фабрика, 2 за картонъ и амбалажна хартия, 2 за памучно предачество, 1 за кибритъ, 2 за стеаринови свещи, 1 за маргаринъ и 1 за циментъ[1]); а отъ анкетата на г. Д. Яблански, предприета къмъ срѣдата на 1900 год. чрезъ централното управление на Б. З. Банка, се установява, че въ България тогава е имало 103 насърдчавани отъ закона заведения съ вложенъ въ тѣхъ основенъ капиталъ въ здания и машини отъ 19,813,000 лв. и съ заетъ въ производството работнишки персоналъ отъ 4,716 души, или срѣдно на заведение: 192,360 лв. за капитала и 46 за работницитѣ.

Понеже събранитѣ отъ г. Яблански сведения сж напечатани по единично за заведение (вж. Списание на Иконом. дружество, год. V кн. 4 и 5), ние имаме възможность да обособимъ ония сведения, които се отнасятъ само до

[1]) Вж. Stoil Staneff. Das Gewerbewesen und die Gewerbepolitik in Bulgarien, 1901.

София и околностьта на града, и получаваме: брой на насърдчаванитѣ заведения — 25, пласиранъ капиталъ 7,931.000, число на работницитѣ 1,252 или срѣдно на заведение 317,240 лв. за капитала и 50 за работницитѣ. Достатъчно е да посочимъ само нѣкои отъ тѣхъ въ допълнение на поменатитѣ по-горе, като: 1) захарната фабрика на народното А. Д. за захарна индустрия въ София съ капиталъ 3 мил. лв. и 300 души работници и работнички; 2) керамичната ф-ка Бълг. акц. индустр. керамично д-во „Изида" на гара Новоселци съ капиталъ 800.000 лв. и 650 души работници; 3) фабриката за кибритъ на Безименото привилегировано д-во за български кибритъ — Брюкселъ-София — на гара Костенецъ-Баня съ капиталъ 300,000 лв. (тогава на изграждане); 4) фабриката за мукава на I-то Бълг. анон. А. Д. за книжно-мукавено производство въ с. Княжево съ капиталъ 30,000 лв. и 7 души работници; 5) Първата мебелна ф-ка въ София на Ив. Бруха и Ганчо Гавраиловъ съ капиталъ 100,000 лв. и 40 души работници; 6) Хидравлическата юзина въ с. Панчерево на „Електрическото д-во за София и България", поставена въ действие презъ 1900 год., и др. Като ненасърдчавани, въ горния брой (25) на софийскитѣ фабрики не влизатъ мелницитѣ, печатницитѣ и тютюневитѣ фабрики въ града.

Последующитѣ мѣроприятия на правителството за засилване на мѣстната индустрия имаха за задача да се включатъ въ зоната на протекция нови производства и индустрии, като се стори мѣсто тамъ и на кооперативнитѣ производителни дружества, а сѫщо така да се даде преднина на механическата сила при производството. Облагитѣ се дѣлятъ на общи и специални, като едно отъ условията за ползуване отъ специалнитѣ облаги е задължителното употрѣбление на механическа сила отъ 5 кон. сили по закона отъ 1905 год. и 10 по онзи отъ 1909. Въ такъвъ случай работницитѣ могатъ да бѫдатъ и по-малко, отколкото ги изискваше законътъ отъ 1894 год., но не по-малко отъ 15 по закона отъ 1905 и по-малко отъ 10 (закона отъ 1909). Единственото нѣщо, което се отнемаше на предприятията съ последния законъ, се състои въ това, че обичайниятъ % на предпочитане при доставки по търгъ на мѣстни произведения предъ ония отъ чуждъ произходъ се намали, съгласно чл. 37 отъ закона, отъ 15 % на 5 %.

Благодарение на вѫтрешната протекция, отъ една страна и на митнишкото покровителство отъ друга, създаде се въ страната благоприятна атмосфера за развитие на производствения капиталъ, билъ той мѣстенъ или навлѣзълъ отъ чужбина. Потвърждение на това намираме въ анкетитѣ на Дирекцията на статистиката.[1])

	1904	1909	1921
Брой на заведенията	166	261	504
Вложенъ основенъ капиталъ (хил. лв.)	30,599	64,385	99,861
Брой на работницитѣ	6,149	10,163	17,960
Стойность на годишното произв. (хил. лв.)	32,776	74,361	73,678

[1]) За 1921 год. инвестираниятъ капиталъ и годишното производство сѫ показани въ обезцененъ левъ. Въ случая, за сравнение съ даннитѣ отъ миналитѣ две анкети, сумитѣ за 1921 год. сме превърнали въ златна валута по курсъ отъ декември 1921 — 2765 лева за 100 швейцарски франка.

Среднйо на заведение	капиталъ (лв.). . . .	198,697[1])	246,689	198,137
	работници	37	39	36
	производство (лв.) . .	197,451	284,908	146,187

Както се вижда отъ числата въ тая таблица, броятъ на частнитѣ предприятия, насърдчавани отъ държавата, се е увеличилъ отъ 166 въ 1904 год. на 504 въ 1921, т. е. той се е утроилъ; тройно е, сѫщо така, увеличението на работническия персоналъ (отъ 6149 на 17,960). Що се касае до годишното производство — онова отъ 1921, като последица отъ войнитѣ, едва настига производството отъ 1909 година. Отъ среднитѣ числа пъкъ на заведение се констатира, че броятъ на работницитѣ остава стабиленъ и дори е намалѣлъ отъ 39 въ 1909 год. на 36 въ 1921, поради туй, че мускулната сила на работника, тамъ кѫдето може, се замѣства отъ моторната сила на парата, електричеството и пр.

Частно за София, анкетата отъ 1904 година е обхванала, като насърдчавани отъ закона, 27 фабрични заведения, а оная отъ 1909 — 41.

По-главнитѣ отъ тѣхъ, неупоменати до сега, сѫ: 1) Тухларската фабрика на бр. Спиркови, основана въ 1900 година; 2) фабриката за захарни издѣлия на Велизаръ Пѣевъ (1901); 3) фабриката за оцетъ на д-ръ Червенивановъ (1902[2]); 4) Първата българ. вѫжарска ф-ка на Ц. Паяковъ & Ив. П. Вѫжаровъ въ с. Павлово (1904 г.); 5) желѣзарската фабрика „Стомана" на Никодимъ Андрейчевъ & Добри Кацаровъ (1904); 6) I-та бълг. ф-ка на команд. д-во Албертъ Р. Леви & С-ие за разни желѣзарски издѣлия (1905); 7) Столарската ф-ка на Христо Кръстевъ (1905); 8) Креватната ф-ка на Григоръ Хр. Янковъ (1906); 9) Кожарската фабрика на Бр. Шаулови (днесъ акционерно д-во за кожар. индустрия „Аписъ"), основана въ 1906 година; 10) Кожарска фабрика на Л. Фридманъ — Синъ (1906 година); 11) Първата софийска фабрика за вълнени платове на Д. Беровъ и А. Хоринекъ (днесъ Белгийско акционерно дружество на бившитѣ заводи Беровъ & Хоринекъ), основана въ 1906 год.; 12) Фабриката за мукава и амбалажна книга на А. Д. „Марица" на гара Костенецъ-баня (1907); 13) Фабриката за вагони и машини на инжинеръ Анастасовъ (днесъ А. Д. „Афедъ", 1907); 14) Фабриката за бетонена индустрия на първото българско акц. д-во „Гранитоидъ" (1908); 15) Фабриката за тестени произведения (фиде и макарони) на Коста Доневъ (1908); 16) Първата българ. сапунена ф-ка „Македония" на Тодоръ Стоиловъ (1908); 17) „Вѫгледвуокисъ", първа бълг. ф-ка за течна вѫглена киселина и кислородъ на д-ръ Добревъ & С-ие (1908); 18) дъскорѣзница и мебелна ф-ка на Ив. Сребърниковъ & Синъ въ с. Долна-баня (1909); 19) ф-ката за захарни издѣлия и таханъ на Аврамъ М. Чальовски (1909), и др.

По-нататъкъ съ официалната статистика не ще можемъ да си послужимъ за настоящата статия, понеже заведенията, които ние имаме предвидъ, несъвпадатъ съ административнитѣ единици, по какъвто редъ сѫ сумирани сведенията въ изданията на Дирекцията на статистиката: по окрѫзи отъ анкетитѣ

---

[1]) Изчисленъ капиталъ за 154 заведения, тъй като 12 такива не сѫ показали капиталъ по мотивъ, че държатъ фабрикитѣ подъ наемъ.

[2]) Начиная отъ 1907 год., фабриката е премѣстена въ Русе.

ПРОИЗВОДСТВА Споредъ класификацията на министерството	Насърдчав. предприятия				Отъ софийскитѣ фабрики				
	Общо за България		Частно за София		Число на заведен.	Сборъ на работното време			Наемен. работнич. персоналъ
	1911	1926	1911	1926		дни	нощи	изв.ч	
I. Храни, питиета и продоволствие:									
а) Брашняна индустрия	61	69	3	3	2	415	121	—	72
б) Тестени произв. (фиде, макарони)	3	10	1	2	1	210	—	—	45
в) Производство на захарь . . .	1	5	1	1	—	—	—	—	—
г) Зах. издѣлия, шоколадъ, гликоза.	10	26	4	8	7	1609	—	—	519
д) Консерви на съестни продукти .	1	19	—	2	2	577	—	—	42
е) Пивоварство	15	17	3	2	2	560	100	—	190
ж) Спиртоварство	6	5	1	1	—	—	—	—	—
з) Винарство и конякъ	2	1	—	—	—	—	—	—	—
II. Текстилна индустрия:									
а) Предарство и тъкачество на вълна.	36	42	1	2	2	579	—	—	195
б) " " на памукъ и коприна.	8	38	1	7	6	1627	446	—	237
в) Предарство и тъкачество на ленъ, конопъ, юта.	2	14	—	2	1	143	—	—	10
г) Вжжарство, килим., пасмантерия.	8	27	1	9	8	1944	165	1457	158
д) Плетачество и гайтанджийство.	12	9	—	1	1	300	—	—	18
е) Бояджийство	7	2	—	—	—	—	—	—	—
III. **Мини.** Преработване на изкопаеми вещества отъ катег. на минитѣ.	1	²) 3	—	—	—	—	—	—	—
IV. **Метални.** Изработване на предмети отъ разни метали	19	119	5	47	29	7826	50	—	912
V. Кариерна иидустрия:									
а) Каменодѣлство, обработване на мраморъ и др. строителни материяли, бетонъ	2	4	1	3	1	166	—	—	34
б) Циментъ, варь, асфалтъ, гипсъ и др.	2	7	—	1	1	365	365	—	658
в) Керамични издѣлия	10	65	3	7	6	1013	—	—	876
VI. Химическа индустрия:									
а) Химически торъ, преработване животински отпадъци, растителни и животински масла и смоли, таханъ.	9	68	—	12	8	1463	156	—	101
б) Сапунарство, свѣщарство, парфюмерия и стъкларство	11	29	3	11	9	2504	85	—	167
в) Бои, химич. произвед., оцетъ, мастила, червенъ восъкъ, кибритъ, медицински и превързочни материяли и розово масло	15	42	1	10	6	1606	—	—	³)300
г) Взривни вещества	4	6	—	2	1	280	—	—	10
VII. **Кожарска индустрия.** Обработване на разни видове сурови кожи	20	45	5	6	3	848	—	—	117
VIII. Дървена и мебелна индустрия Мебели, бъчви, качета, бурета, столарство, коларство и бастони . .	16	40	5	12	9	2379	—	—	291
IX. Хартиена индустрия:									
а) Разни видове хартия, картонъ и хартийно тесто	3	3	3	3	2	552	243	—	184
б) Картонажни издѣлия	1	29	1	12	7	1858	—	—	183
X. **Електрически инсталации** за индустриялни цели	2	28	1	2	2	725	725	—	63
XI. **Разни.** Сламени и плъст. шапки.	—	1	—	—	—	—	—	—	—
XII. **Кооперации производителни:** Занаятчийски и земледѣлски . . .	2	125	—	35	18	5021	100	—	⁴)432
	289	898	44	203	134	34570	2556	1457	5814

даватъ отчетъ на министерството за 1926 година (соф. фабрики)

Механически двигатели								Стойность на суровитѣ материали	Стойность на годишното производ.	Забележки
парни		електр.		други		Всичко				
бр.	к. с.	бр.	к. с.	бр.	к. с.	бр.	к. с.			
—	—	5	506	1	300	6	806	112,907,228	121,700,196	
—	—	13	40	1	16	14	56	1,185,343	1,686,206	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—1)	
2	73	51	402	—	—	53	475	53,114,098	78,920,162	
—	—	5	29	—	—	5	29	11,765,714	17,150,533	
2	145	5	78	1	120	8	343	10,209,744	42,073,312	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—1)	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1) Фабриката не е работила презъ 1926 год.
1	200	14	220	2	110	17	530	20,681,415	27,727,406	
2	110	40	121	1	30	43	261	18,109,504	24,530,951	
—	—	3	17	—	—	3	17	161,800	665,200	
—	—	46	106	—	—	46	106	8,768,403	18,033,390	
—	—	3	4	—	—	3	4	1,825,000	2,450,000	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2) Насърдчаванитѣ предприятия сѫ: 1) мина Плакалница, 2) минното дружество „Бждаще" (мина въ с. Нейкозци, Дрѣновска околия) и 3) синдиката „Общъ подемъ" въ гр. Провадия.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	70	160	658	2	38	163	766	52,377,333	100,028,897	
1	105	—	—	—	—	1	105	628,285	1,000,000	
—	—	44	2500	4	1315	48	3815	8,176,440	91,407,600	
9	985	5	167	1	40	15	1192	1,966,991	37,808,962	
3	50	12	107	6	60	21	217	13,402,709	17,320,725	
2	60	13	70	2	19	17	149	40,079,434	63,014,598	
5	295	7	28	2	13	14	336	14,714,066	31,965,461	3) Решающе значение има персонала на кибритената фабрика — 233 работници.
—	—	—	—	3	15	3	15	1,211,000	2,400,000	
2	72	18	258	1	40	21	370	33,256,778	39,555,024	
1	12	64	252	—	—	65	264	9,175,853	21,262,625	
2	225	5	150	1	120	8	495	9,656,225	27,533,287	
—	—	16	80	—	—	16	80	8,415,166	13,669,670	
4	2800	—	—	10	10000	14	12800	—	44,316,272	4) Тукъ не влизатъ коолераторитѣ, заети въ производството, и техническия персоналъ (майстори специалисти), на брой 110 души.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	20	40	185	2	28	43	233	70,508,696	88,063,785	
38	5222	569	5978	40	12264	647	23464	502,297,225	914,284,262	

1904 и 1909 и по околии отъ анкетата 1921. За нашата цель ние неможемъ да изключимъ фабрикитѣ въ близкитѣ на София мѣста, като Княжево, Горна-баня, Костинбродъ, Новвселци и др., дори и когато тѣ сж въ друга околия, тъй като тѣ, олеснени отъ желѣзопжтнитѣ и др. съобщения, иматъ за обектъ на пласмента си „голѣмия" градъ, кждѣто сж складоветѣ имъ и централнитѣ управления. Напримѣръ, фабриката за циментъ на гара Батановци, притежание на А. Д. „Гранитоидъ", е въ непосредствена връзка съ оная за бетонни изделия въ града; тукъ сж и складоветѣ ѝ за цимента. Сжщото може да се каже за фабрика „Изида" въ Новоселци и др., макаръ подобни фабрики да се намиратъ вънъ отъ района на софийската градска или софийска селска околии.

Ето защо ние потърсихме другъ източникъ. Отчетитѣ, които насърдчаванитѣ заведения представляватъ ежегодно на министерството, съдържатъ достатъчно материялъ за цельта.

Съ сведенията за инвестирания въ предприятията капиталъ не си послужихме, защото при едни предприятия (по-старитѣ) той е вече амортизиранъ и не е показанъ такъвъ, при други капиталътъ е показанъ споредъ баланса — покупна цена на сгради и машини, безъ амортизиранитѣ, а при трети той е надутъ до неимовѣрность, понеже е показанъ произволно по сегашната оценка на имота.

Таблицата, приготвена отъ насъ по данни на министерството, обхваща насърдчаванитѣ предприятия въ България изобщо презъ 1911 година (сегашни предѣли) и 1926 година; както и софийскитѣ, въ частность, съ детайлни сведения за 135 софийски предприятия презъ 1926 година, (вж. страница 246 и 247).

Броятъ на фабричнитѣ предприятия въ България, както се вижда отъ таблицата, се е увеличилъ въ продължение на 15 години (1911—1926) отъ 289 на 898 (увеличение въ троенъ размѣръ), а онзи на заведенията само въ и около София отъ 44 на 203 (увеличение близо 4 пжти). Индустриалниятъ развой на София е вървѣлъ въ по-силенъ темпъ, отколкото оня на цѣла България. Русенскиятъ окр. управитель въ „Изложението" си за 1922—1924 год. казва: „Градътъ Русе е държалъ първо мѣсто до нашето освобождение съ 7 индустриални заведения (отъ 20 такива въ цѣлия Дунавски вилаетъ); това мѣсто Русе е запазилъ до 1904 год., следъ която софийскиятъ окржгъ добива пър, венство, благодарение неговото положение на столица. Следъ тия два окржга първото мѣсто следва на търновския окржгъ. Сега Русе върви следъ София и Търново по броя на индустриалнитѣ заведения".

Увеличението на столичнитѣ фабрики по производства е следното: желѣзарскитѣ отъ 4 въ 1911 година ставатъ 47 въ 1926 год.; химическитѣ отъ 4 на 35; текстилнитѣ отъ 3 — на 21; кооперациитѣ отъ нито една — 35.

По-голѣмитѣ фабрики, добили правото на покровителство презъ периода 1912—1926, сж посочени въ долнитѣ редове.

а) Кариерна индустрия: 1) фабриката за керемиди и тухли отъ варь и пѣсъкъ на А. Д. „Нова тухла" (1912); 2) ф-ката на Ал. Л. Виларовъ въ Горни Лозенецъ (1914); 3) ф-ката за циментъ и хидравлическа варь на Бълг. А. Д. „Гранитоидъ" — гара Батановци; 4) деветѣ фабрики въ с. Долни Богровъ, принадлежащи на две различни акц. д-ва, а именно „Мургашъ" (1921) и „Львъ" (1924) и 5) ф-ка „Струма" на гара Батановци, притежание на

акц. д-во подъ сжщото наименование. Прибавиме ли къмъ тия фабрики най-новата, втора такава на Ал. Л. Виларовъ, построена презъ 1927 година на шосето София—Дървеница, ще имаме една идея за консума на столицата отъ материали за строежъ, канализация и водоснабдение.

б) Метална индустрия: 1) машинната ф-ка „Орелъ“ въ индустр. кварталъ на акционерно дружество подъ сжщото наименование (1913 год.); 2) ф-ка „Чукъ“ на металолеярното и машинно А. Д. (1926); 3) машинната ф-ка „Сила“ (1926); 4) ф-ката на Фридрихъ Мартъ въ индустр. кварталъ за телеграфни гайки и пирони за стълбоветѣ (1926); 5) ф-ката на инж. Пиперковъ & Цорна за централни отопления (1924); 6) ф-ката на Рублйовъ & Ароновичъ (сега А. Д. „Юнионъ“) за домашни сждове отъ цинкъ (1925) и разширено презъ 1927 г. за земледѣлски уреди и машини. Въ тоя браншъ съ успѣхъ работятъ и нѣколко кооперации, между които машинната ф-ка и металолѣярна „Вулканъ“, бакърджийската „Трудъ“ и др. Останалитѣ заведения отъ металната индустрия, представени въ София въ най-голѣмъ брой, не сж освенъ модернизирани занаятчийски работилници, приспособени за производство на издѣлия отъ металитѣ (балкони, врати, перила за стълби, таблени кревати и пружини за тѣхъ).

в) Текстилна индустрия: 1) Вълнено-предачната ф-ка на текстилното А. Д. „Искъръ“ въ с. Панчерево (бивша Райновъ, Савовъ & Ничевъ, 1912); 2) копринено-тъкачната на Балканската копринена ф-ка, А. Д. (бивша Чековъ & Cie, 1911); 3) памучно-предачната и за боядисване на акц. д-во „В. Стоиловъ“ (1927); 4) ф-ката за памучни платна на Англо-Българското А. Д. „Платно“ (1922); 5) ф-ката за тирета и конци отъ памукъ, ленъ и коприна на Петро Мейнарди (1925); 6) пасмантерийната ф-ка на А. Лозанчевъ (първа българ. ф-ка за пасмантерийни издѣлия, 1922); 7) за сжщото производство ф-ката на Леонъ Рафаелъ (1923); 8) ф-ката за шевици, ленти, връзки за обуща на бълг. текст. А. Д. „Торшонъ“ (бивша Максъ Фровайнъ, 1926) и др. Пасмантерийнитѣ и плетачни заведения, (между които 5 кооперативни), както и ония за приготовление на книжни торби и книженъ канапъ, представляватъ дребни фабрики, пръснати наредъ съ жилищнитѣ помѣщения изъ различнитѣ части на града, и само шумътъ на електромотора по нѣкога подсѣща минувача за сжществуване на фабриката.

г) Кожарска индустрия: 1) фабриката за хромови кожи на А. Д. „Хромъ-шевро“ (1911 год.); 2) ф-ката за обработване на сурови кожи на Ив. Дипчиковъ (1922); 3) за сжщото производство на кооперациитѣ „Напредъкъ“ (1922) и „Съгласие“ (1924); 4) ф-ката за царвулджийски и папукчийски гьонъ, сиромятни кожи, мешини, сахтияни и марокинъ на Митю Междереклиевъ (1922); 5) за сжщото производство ф-ката на Коенъ & Ашеровъ (1927).

д) Химическа индустрия: 1) фабриката на Савовъ, Пеперевски & Чилевъ за производство на сапунъ и туткалъ на гара Костинбродъ (бивша бълг. анон. д-во за производство на туткалъ и химич. торове, 1912); 2) ф-ката за медицински и превързочни материали (памукъ, марла и бинтове) на А. Д. „Анастасъ Мустаковъ“ — боянско шосе (бивша Ст. Мушановъ, 1912); 3) фабриката за гумени издѣлия на А. Д. „Каучукъ“ (1922) и оная на Марко и Х. Бакишъ (1922); 4) сапунената ф-ка на Милевъ & Каназиревъ (1924); 5) ф-ката

за лакове и бои на Дамяновъ & Цочевъ при Военната рампа (1925); 6) маслодайната фабрика на А. Д. „Екваторъ“ — на дървенишкото шосе (1924)· 7) фабриката за слънчогледово масло, памучно масло и маргаринъ на индустр. търг. д-во „Херкулесъ“ (бивша Вегоилъ Рефайнерисъ — Лондонъ-София, 1922); 8) ф-ката за растиг. масла на Апостолъ п. Анастасовъ (1925) и др. по-малки.

е) Дървена и мебелна индустрия: 1) ф-ка „Столъ“ на Бр. х. Вълчеви и Луиджи Макори, индустр. кв. (1912); 2) мебелна ф-ка „Софа“ (1917); 3) ф-ката за мебелна индустрия на Величко Тодоровъ (1924); 4) ф-ката за разни мебели и предприятия на Анастасъ П. Грoздановъ & С-ие (1926) и др. Доста е застжпено това производство и отъ следнитѣ дървод. производ. кооперации: „Мебелъ“, „Балканъ“, „Палисандъръ“, „Тонетъ“. Съ обектъ производство на бъчви се занимава I бълг. бъчвар. произв. коопер. „Джбъ“; за производство на рамки за огледала се насърдчаватъ фирмитѣ: Барухъ Меворахъ (1912), Ешая Исакъ & С-ие (1924) и Синове С. Франко (1927); насърдчава се, сжщо така, коларската и желѣзарска ф-ка на Йосифъ Комещикъ основана въ 1910 година.

ж) Индустрии за храни, пития и продоволствие: 1) ф-ката за шоколадъ и захарни издѣлия на Г. Н. Гьондовъ & синъ (1911); 2) за сжщото производство Аронъ Р. Бераха & братъ (1914); 3) за производство на шоколадъ и шоколадени издѣлия — ф-ката въ Своге на А. Д. „Велизаръ Пѣевъ (1926); ф-ката за консервирано месо на Бр. Крушарови (1925); за сжщото производство — ф-ката на Кръстю Лулчевъ (1926).

Отъ сжщата таблица се вижда, че отъ 203 предприятия въ София, само 134 сж представили отчетъ на министерството за 1926 година. Останалитѣ сж нови, находящи се въ периода на организиране, или пъкъ огаснали вече, но не заличени още по книгитѣ на министерството; има и такива, които сж били глобени отъ министерството за неспазване на чл. 45 отъ закона, но следъ като сж платили глобата (1000 лв.), съ това считатъ, че пада и задължението имъ да дадатъ исканиятъ отчетъ.

Преобладаваща роль въ София има електричеството: електрическата енергия е въведена въ почти всички заведения, спадащи въ района на София или въ онзи на А. Д. „Орионъ“, като по-ефтина и по-пригодна за целитѣ на тия заведения — отъ среденъ типъ, които сж и най-жизнеспособнитѣ за сега, понеже работятъ само за нуждитѣ на мѣстния пазарь и за ограниченъ кржгъ консоматори, между които на първо мѣсто държавата и обществeнитѣ учреждения.

Годишното производство на 134-тѣхъ заведения достига за 1926 година на 914,284,262 книжни лева или по курсъ на долара 138 — 33,126,241 зл. лв.; а средно на заведение се пада 247,211 зл. лв. Дето ще рече, средно годишното производство на една софийска фабрика за 1926 год. е по-голѣмо отъ средно-годишното производство на едно отъ 166-тѣхъ заведения въ България презъ 1904 год. и отъ онова на 504 въ 1921 год., а именно 197,451 и 146,187 съответно; обаче, остава по-долу отъ средно-годишното производство на 261 заведения въ 1909 год., което се пресмѣташе на 284,908 лв.

На свършване нашия прегледъ, ще кажемъ нѣколко думи и за ненасърдчаванитѣ отъ закона предприятия.

По задачи, технически приспособления и хигиеничность първо мѣсто въ печатарското производство на София и България заема Държавната печатница. Тя е първото голѣмо индустриално заведение, стопанисвано отъ държавата. Откриването ѝ е станало още въ 1880 г. въ София за държавни нужди. До 1887 г. се е помещавала въ една скромна пристройка, несѫществуваща вече отдавна, къмъ джамията, въ която се помещава сега Народния музей, — а въ края на сѫщата година е била пренесена въ новопостроеното специално за държавна печатница здание. Тогава въ нея сѫ работили 112 души. Отъ 1904 г. парното ѝ движение се замѣня съ електрическо — отъ 4 мотора съ 29 конски сили. Презъ 1912 г. персоналътъ е вече 500 души. Следъ войната печатницата се раздѣля на петь отдѣла: словослагателски, печатарски, книговезки, графически и домакински. Сега, близо следъ 50 години отъ създаването ѝ, Държавната печатница има 700 души персоналъ и представлява едно предприятие съ повече отъ 100 милиона лева свой капиталъ. Освенъ това тя е единствения за сега графически институтъ у насъ, който съ специално училище (1925 г.) и вечерни курсове работи за издигане на професионалната подготовка за книгопечатане и графически изкуства.

Общиятъ брой на частнитѣ печатници въ столицата, — кооперативни, партийни и пр., достига 70 съ 1165 души работници, отъ които 398 жени; по-голѣми отъ тѣхъ сѫ 40 съ 1056 работници и работнички.

Броятъ на тютюневитѣ фабрики въ столицата се установява на 12, отъ които 3 не работятъ — „Ениджe", „Султание" и „Комета". Напълно работили ф-ки презъ 1926 г. имаме 6; отъ тѣхъ 1 е закрита на 1. II. 1927, а сѫ открити нови 4; така щото въ срѣдата на 1927 год. действуватъ 9 фабрики.

Годишното производство на 6-тѣ столични ф-ки, които сѫ работили презъ цѣлата 1926 год., достига на 751,271 кгр. тютюневи издѣлия: папироси, нарѣзанъ тютюнъ за лули и пр. Въ тия фабрики моторната сила е отъ 121 к. с., а наеменъ персоналъ 81 работника и 264 работнички. За манипулация (подреждане) на суровия тютюнъ фабрикантитѣ и много отъ тютюнотърговскитѣ фирми (мѣстни и чужди) подържатъ складове въ столицата, на брой повече отъ 20, въ които намиратъ работа доста голѣмо число работници и работнички. По сведения на инспекцията на труда въ София има 33 тютюневи складове и фабрики (заедно) съ работнически персоналъ 3,070 души, отъ които 691 мѫже и 2,379 жени.

За производството на електрическата енергия въ София се говори на друго мѣсто въ настоящата книга.

София, прочее, става все повече индустриаленъ центъръ, като има за това всички благоприятни условия — природни и икономически.

СОФИЯ КАТО ТЪРГОВСКИ ЦЕНТЪРЪ

отъ Д-РЪ ИВ. САКЪЗОВЪ

Стопанската история на земитѣ въ Балканския полуостровъ е отдѣлила едни отъ най-блѣскавитѣ си страници въ миналото на града Срѣдецъ. Въ епохата на турското владичество той е билъ единъ отъ малкото Residenzstädte на голѣмата империя, първостепененъ центъръ на администрация и седалище на значителенъ гарнизонъ. Разположена на стария воененъ и търговски пжть — Via Singidunum старата Триадица е била главна упорна крепость на турската военна сила и изходенъ пунктъ на тѣхнитѣ походи къмъ Централна Европа. Около този пжть свързващъ Цариградъ съ Виена, който е билъ главния нервъ на империята и на цѣлия полуостровъ, турската колонизация е била най-гжста и поради това самиятъ градъ твърде много оживенъ. Съ преминаване епохата на голѣмитѣ войни на Турция, Срѣдецъ—София става естествено срѣдище на търговскитѣ и стопански предначинания на най-различни народности, почивна станция на многобройнитѣ кервани отъ изтокъ за западъ и мѣсто на постоянни посещения на европейски куриери и посланици до Високата Порта. Отъ това мѣсто на Полуострова сж излизали оживѣни търговски друмове къмъ всички страни, свързващи едновременно западна Европа съ изтока, както и Македония и Влашко. Мисионерътъ П. Богданъ отъ 1640 г. казва, че „София е разположена на публичния пжть и е всредъ страната и затова е търговски градъ, кждето се срещатъ даже хора отъ всѣкжде т. е. отъ Унгария, Влашко, Молдова дори отъ Полша“.[1])

„София е единъ отъ най-голѣмитѣ пасати на Турция, съобщава другъ пжтешественикъ отъ 1624 г., защото, за да се отиде отъ Цариградъ за Венеция, за Рагуза и въ Унгария, трѣбва да се мине презъ нея“.[2])

София е била географическия и стопански центъръ на турскитѣ владения въ Европа — действителенъ „Срѣдецъ“ на цѣлия Балкански Полуостровъ. Голѣмата отдалеченность на града отъ държавнитѣ граници осигурявало неговото спокойно стопанско развитие и превръщането му въ оживенъ посреднически пунктъ на търговията въ п-ва. Отъ всичкитѣ цивилизации, които сж се настилали въ разни исторически времена върху балканскитѣ земи, само презъ епохата на турското владичество София е имала толкова благоприятни условия на развитие. Въ по-късната епоха на българското възраждане София е вече първостепененъ търговски и промишленъ градъ на голѣмата турска империя, въ което положение я заварва и самото освобождение презъ 1878 г

Едва ли има градъ въ Европа, който въ такова кратко време — само за 50 години да е направилъ толкова голѣмъ напредъкъ, какъвто е направила столицата на III-тото българско царство. Бждащиятъ историкъ на юго-

---

[1]) Fermendrin, Acta bulg. ecclesiastien Zagraliae 1887, стр. 73

[2]) Споменик срп. кр. Академия, кн. XXXVII, Београд.

западна Европа не ще може да не отбележи, че по своето културно и стопанско развитие София заема първо мѣсто всредъ държавитѣ на близкия изтокъ.

Въпрѣки тѣснитѣ граници на малкото българско княжество София се мжчи да се приспособи къмъ новитѣ условия на стопанския животъ въ п-ва безъ да загуби много отъ миналата си слава. Разбира се, че новата обстановка на п-ова, при кореннитѣ промѣни на политическата карта на югозападна Европа, е накърнила въ голѣма степень стопанския просперитетъ на София.

Бързитѣ промѣни, които освобождението наложи въ балканскитѣ земи въ областьта на митническитѣ граници, пазаритѣ и международнитѣ пжтища превърнаха столицата за редъ години въ затворенъ, чисто чиновнически градъ, поради което и животътъ въ него стана по-скжпъ отъ всѣкжде другаде въ Европа.[1]) Младата българска държава, обаче, си постави за задача да преустрои всецѣло — културно-стопански и социално града. Голѣмата закъснѣлость въ икономическото развитие на всички бивши турски провинции въ сравнение съ западно-европейскитѣ държави наложи голѣми грижи и усилия на управлението, както и поставянето начало на обширна строителна политика за прокарване желѣзни пжтища, пощи, телеграфи, строежъ на държавни сгради и др. Специално столицата погълна въ това отношение най-много културни и стопански грижи. Самиятъ миренъ договоръ, сключенъ въ Берлинъ, задължаваше България да свърже своята желѣзопжтна мрежа съ тази отъ западна Европа. Това се налагаше отъ стопански и военни нужди.

До прокарването на желѣзопжтната линия до Царибродъ презъ 1888 г. столицата се обслужваше съ дунавскитѣ пристанища Сомовитъ и Ломъ, поради което и външната търговия на България се извършваше най-вече чрезъ Варна и по Дунава. Значителниятъ консомативенъ фондъ, който представяше гарнизона, администрацията и чужденцитѣ въ столицата, привличаше маса търговски свѣтъ отъ провинцията и европейскитѣ държави и налагаше все повече и повече свързването на София съ Варна, Царибродъ и Пловдивъ.

Въ първитѣ 10 години следъ освобождението София не представляваше особенъ интересъ като търговски центъръ. Дори въ 1886 г. презъ софийската митница не е изнесено нищо, а цѣлиятъ вносъ възлиза само на 489,000 лв. срещу 13,945,000 лв. вносъ презъ варненската митница. Съ свързване на желѣзницитѣ при Царибродъ презъ 1888 г. за столицата на България се отвориха отново перспективи да възстанови положението си на първостепененъ търговски центъръ отъ епохата преди освобождението.

Включването на България въ международната търговия и бързото културно приобщаване на българското общество къмъ западна Европа донесоха едно голѣмо засилване на външната търговия. Сключването на търговски конвенции съ Австрия засилиха участието на последнята въ българската търговия, още повече, че тя бѣ най-близката до България западна страна. Отклоняването на текстилния вносъ отъ Варна въ София засили търговското значение на столицата. Тази тенденция се затвърди до тамъ, че софийската митница отне близо половината отъ вноса на Варна, за да я надмине дори презъ 1924 г. Тази успѣшна конкуренция на София като търговски центъръ

[1]) Иречекъ, Пжтувания, Пловдивъ, 1899, стр. 53.

съ най-голѣмото дебуше на България — Варна — можемъ да потвърдимъ съ следнитѣ цифри на вноса и износа по години:

	ВЪ ХИЛЯДИ ЛЕВА							
	1886		1906		1912		1924	
	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ	Вносъ	Износъ
София	489	—	18,641	10,848	43,904	3,444	1,583,789	541,361
Варна	13,945	9,836	35,466	19,648	58,168	38,504	1,305,316	1.044,375

Това надмощие на София предъ Варна въ вносната търговия на България бѣше особено чувствително презъ време на войнитѣ, когато цѣлото черноморие бѣше блокирано, и единствено презъ София се сношаваше цѣлата страна съ чужбина. Тѣзи кратки цифри сѫщевременно показватъ, че София се явява единъ естественъ първостепененъ посрѣдникъ въ търговията на България. На това новоизвоювано положение на София сѫ влияли редица фактори.

Като столица на България — София е ангажирвала непрекѫснато грижитѣ на управлението въ задоволяване нейната амбиция да стане първъ градъ на п-ва. Усилениятъ строежъ и регулация, направиха въ 2—3 десетилѣтия столицата неузнаваема за човѣка отъ епохата на освобождението. При създаденитѣ редица културни удобства на животъ тукъ се стича и заселва всичко по-заможно отъ провинцията. Тукъ засѣдатъ най-първо чужденцитѣ—търговци и разни представители. Тукъ стопанскитѣ интереси на чужденцитѣ сѫ най-запазени и живота имъ най-удобенъ. Столицата е града свързанъ съ най-много желѣзни и шосейни пѫтища, телеграфи и телефони, — което най-много е влияло за търговията. Тукъ печатътъ е най-голѣмъ и рекламата най-разнообразна. Консомативнитѣ нужди на населението, сѫщо така, подъ влиянието на по-културния западъ се бързо разнообразявали и разширявали. При тѣзи естествени условия за всѣки стопански напредъкъ търговията на града е расла въ голѣми размѣри, — при това имаме бързия ръстъ и на самото население. София до епохата на голѣмитѣ войни има най-голѣмъ прирѫстъ на населението, по-голѣмъ отъ всички балкански столици. Отъ 20,000 жители презъ 1880 г. София презъ 1900 г. става на 67,789, презъ 1910 — 102,812, презъ 1920 — 154,025 и презъ 1926 — 213,162 жители при единъ голѣмъ ежегоденъ прирѫстъ.

Редица обществени и частни учреждения, настанени въ града още отъ освобождението, сѫ влияли прѣко или косвено на търговското му повдигане. Презъ 1893 г. тукъ се създава специало министерство на търговията и земледѣлието съ специални грижи върху стопанския животъ на страната. Къмъ това м-во се причисли бюрото за регистрация и защита на европейскитѣ търговски и индустриални марки.

Въ столицата се създаде презъ 1895 г. Търговско-индустриална камара за търговско и промишлено преуспѣване. Би трѣбвало да се проследятъ внимателно подробнитѣ протоколи и решения на тази камара, за да се видятъ постояннитѣ грижи, предначинания и съвети, съ които тя въ продължение на повече отъ 30 години е съпѫтствувала и подпомагала търговското раз-

витие на града. Въ специални доклади за економическото състояние на района презъ 1896, 1902 и 1906 г. до м-вото на търговията, този институтъ се грижилъ за отстраняването на всички пречки, които сж спъвали повече или по-малко търговията на града и окржга.

София е седалище отъ 1898 г. на Търговско-промишленъ музей, кждето мѣсни и чужди търговци сж могли да видятъ главнитѣ продукти на българската родна промишленость, като се даватъ и всички необходими стопански сведения интересуващи търговския свѣтъ. Върху тѣзи институти е лежала главната грижа за откриване на вжтрешенъ и външенъ пазаръ на националното производство. Сжщитѣ уреждатъ постоянни изложби и колекции на всѣкакви произведения и обслужватъ договорящитѣ страни съ сведения. Отъ 1880 г. до днесъ почти всѣка година въ столицата се откриватъ изложби отъ най-разнообразенъ характеръ, които привличатъ търговския свѣтъ отъ цѣлата страна. Това голѣмо движение на населението е донасяло винаги покрай специалнитѣ ползи за производители и консоматори на отдѣлни браншове, голѣмо оживление на обикновения пазаръ.

София е центъръ на българската икономическа мисъль. Отъ тукъ найчесто излиза всѣка стопанска инициатива и всички полезни мѣроприятия въ областьта на търговията. Основаното презъ 1895 г. Българско икономическо д-во и издаваното отъ сжщото отѣ 1896 г. научно списание, въ продължение на 32 г. проучватъ публично всички проблеми отъ търговско-промишленъ характеръ и даватъ компетентно мнѣние по главнитѣ въпроси на държавната стопанска политика. Въ помощь на такива инициативи служи и основания въ столицата Български търговски съюзъ. Чрезъ вестници, брошури и публични сказки това свободно сдружение защищава едновременно съ своитѣ професионални интереси правилното развитие на търговията въ столицата.

За бързото търговско развитие на София сж влияли още нѣколко стопански фактора — стопанския хинтерландъ на града, националнитѣ малцинства, заети въ търговията, и състоянието на търговския кредитъ.

София е градъ разположенъ на твърде плодородно поле съ добъръ климатъ, богата орна земя и иззбилие на вода. Колонизацията на цѣлия стопански хинтерландъ на града е завършена още презъ турската епоха. Затова и населението е установило извѣстни традиции въ производството и размѣната. Характерътъ на стопанската дейность на нашия селянинъ е, че той постоянно се сношава съ тържищата. Самата обмѣна на блага е още твърдѣ подвижна, поради което и мѣстнитѣ годишни панаири и ежеседмични пазари сж постоянно посѣщавани. Специално софийскиятъ окржгъ презъ 1912 г. заема второ мѣсто отъ всички окржзи въ страната по числото на панаиритѣ — 47 на брой, а по броя на пазаритѣ (20) — трето мѣсто. Общо само софийски окржгъ има близо $^1/_4$ отъ всички пазарни мѣста въ страната. Още веднага съ освобождението държавата регламентира този родъ търговия съ закона отъ 1880 г. приложенъ въ действие въ 1883 г. Специално софийската община въ миналото има заслугата да поддържа традицията на тѣзи пазари чрезъ разрешаването имъ по старитѣ мѣста въ града. Още презъ 1899 г. проф. Иречекъ отбелѣзва въ своитѣ „Пжтувания" голѣмитѣ грижи на първитѣ общински управления въ

направата на улицитѣ съ засипване на блатата около тържищата, както и доброто освѣтляване на най-отдалеченитѣ улици съ газови ламби[1]).

Въ града още отъ турско врѣме е имало на нѣколко мѣста най-разнообразни тържища. Въ „Житието на Св. Никола софийски" се вижда, че още въ XV в. е имало въ София „Меденъ пазарь", както и голѣма търговска улица — „Людски поутъ"[2]). Даже 20 години следъ освобождението споредъ думитѣ на съвременници „стария градъ е ималъ главната си артерия чаршията, — собственно две улици — продължение на шосетата отъ Видинъ и Нишъ, които сж се срещали предъ вратитѣ на нѣкогашния палатъ на беглербега"[3]). Дори и днесъ тѣзи две улици сж едни отъ най-търговскитѣ. Въ града почти всѣки еснафъ ималъ своя отдѣлна чаршийска улица, или махла. Това стопанско разпредѣление на града едва напоследъкъ изчезва, макаръ да сж останали още голѣми следи отъ него.

За нуждитѣ на вжтрешната търговия столичната община построи и привърши презъ 1911 г. голѣмъ покритъ пазарь — халитѣ, кждето подъ контролата на санитарни власти сж настанени търговци — детайлисти. Сжщо така на нѣколко мѣста въ града сжществуватъ и днесъ разни пазари, които иматъ не само значение за града, а, преди всичко, за голѣмата и гжсто населена околия, която въ голѣма степень е спомагала за доброто търговско развитие на столицата.

Голѣмо значение за търговията на София иматъ разнитѣ етнически малцинства, живущи въ града. Още презъ турската епоха тукъ сж живѣли много чужденци: евреи, ерменци, гърци, а въ по-далечната епоха и голѣмъ брой рагузани. Освобождението заварва въ града значителна еврейска колония, която държала голѣма часть отъ търговията. Преброяването на населението на 1.I. 1881 г. намира православни 14,052 души (68.54%) и 4274 души евреи (20·85%) т. е. 1/5 часть отъ цѣлото население. Сжщото състояние се е запазило до нови времена. Презъ 1920 г. при 126,360 православни, е имало 17,002 души евреи. Въ тѣхни ржце, както въ миналото, тъй и днесъ, е по-голѣмата часть отъ търговията. Тѣ държатъ не само манифактурната, но и кожарската и брашнарска търговия, който изискватъ значителни капитали, както и голѣми и навременни кредити.

За степеньта на търговското развитие на града сигурни данни ни дава броя на онѣзи жители на столицата, ангажирани въ търговията. Това се вижда отъ следнитѣ цифри за броя на населението по професии:

ПРОФЕСИИ	1880 при население 20,501	1900 при 67,799	1920 при общъ брой 154,025
Търговия	1404	11,736	29,752
Съобщения и превозъ	378	5,326	12,855
Администрация, управление	1134	5,177	13,786

[1]) Иречекъ, Пжтувания, Пловдивъ, 1899, стр. 36.

[2]) Сырку, Житіе Св. Никола софийскаго.

[3]) Иречекъ, цит. съч. стр. 37.

Докато презъ 1880 г. София е имала колкото чиновници, толкова и лица занимаващи се съ търговия и едва $^1/_3$ отъ това число жители участвующи въ транспорта, то презъ 1920 г. чиновницитѣ сж близо $^1/_2$ отъ броя на търговцитѣ и почти толкова души, колкото сж ангажирани въ транспорта. Затова физиономията на освободена София показва, че тя е била редица години главно чиновнически градъ.

Въ последнитѣ години на своето развитие столицата заема едно отъ първитѣ мѣста въ България по отношение външната търговия. Осигуряването на взаимни облаги между България отъ една страна и централнитѣ европейски държави — Австро-Унгария и Германия, е довело до голѣми размѣри стопанскитѣ връзки между тѣхъ. Това се вижда отъ следната таблица, въ която сж дадени повечето отъ държавитѣ, съ които България търгува.

Стойность на вноса и износа на София презъ 1919—23 г. въ левове:

1919 г.				1920 г.				1921 г.			
Вносъ	%	Износъ	%	Вносъ	%	Износъ	%	Вносъ	%	Износъ	%
155,158,095	16·10	40,970,050	7·42	464,707,366	20·99	34,457,571	2·10	672,844,748	23 04	95,693,508	4·31

1922 г.				1923 г.			
Вносъ	%	Износъ	%	Вносъ	%	Износъ	%
982,240,530	24·33	446,782,008	10·32	1,288,356,767	25·14	358,733,442	10·14

Тази таблица ни говори за бързото издигане иа София като търговски градъ, който взима въ свои ржце голѣма часть отъ националния вносъ. Само въ тѣзи 5 години последния нараства стъ 16·10 % на 25·14 % т. е. $^1/_4$ отъ цѣлия държавенъ вносъ. Въ сравнение съ другитѣ градове на страната процентното отношение на ангажирания отъ тѣхъ вносо-износъ презъ сжщия периодъ време се очертава така въ %:

Митници	1919 г.		1920 г.		1921 г.		1922 г.		1923 г.	
	Вносъ	Изн.	Вносъ	Изн.	Вносъ	Изн.	Вносъ	Изн.	Вносъ	Изн.
София	16·10	7·42	20·96	2·10	23·04	4·31	24·33	10·32	25·14	10·14
Варна	59·24	21·52	47·83	15·19	36·31	19·30	32·53	22·66	31·34	23·92
Бургазъ	11·51	35·33	14·18	42·40	19·25	38·16	22·08	43·05	20·00	35·21

Тѣзи цифри ни показватъ, че еднаква тенденция на търговско просперирание показватъ само градове София и Бургазъ, които въ твърде широки размѣри и твърде бързо отнематъ отъ Варна националния вносо-износъ.

София извършва голѣмата часть отъ своя вносо-износъ презъ Царибродъ, а друга презъ Бургазъ. Специално съ столицата търгуватъ Германия, Австрия и Италия презъ Царибродъ и отчасти презъ Ломъ по Дунава. По отношение на вносо-износа, търговията на София съ европейскитѣ държави се разпредѣля презъ 1923 г. така:

	Австрия	Англия	Германия	Италия	Турция
Вносъ	207,882	127,681,218	353,299,775	220,106,938	51,728,528
Износъ	19,422,967	16,689,419	59,823,183	37,434,142	28,852,874
Унгария	Франция	Холандия	Чехословашко	Швейцария	Югославия
58,767,441	89,271,138	6,570,600	62,927,889	17,801,408	30,698,596
42,305	51.033,481	5,567,165	5,004,337	93,808,863	6,863,890

Първо мѣсто въ клиентитѣ на българската столица заематъ Германия и държавитѣ отъ бившата Австро-Унгарска монархия: Австрия, Унгария, Чехословашко и часть отъ Югославия. Следователно, София се явява единъ голѣмъ консоматоръ на стокитѣ на държавитѣ отъ централна Европа, които сж същевременно и най-голѣми потрѣбители на български сурови произведения. Търговскитѣ връзки на столицата съ Европа иматъ и въ миналото подобенъ характеръ.

Общиятъ вносо-износъ на София презъ периода 1890—1894 година се разпредѣля така:

Вносъ и износъ на София презъ 1890—94 год. на стойность въ левове и въ процентно отношение спрѣмо общия вносо-износъ въ цѣла България.

Години	**Вносъ въ левове**	%	**Износъ въ левове**	%
1890	12,128,956	14·35	1,373,850	1·93
1891	12,817,228	15·76	1,107,709	1·56
1892	9,558,686	12·37	1,092,633	1·46
1893	13.153,956	14·48	950,009	1·04
1894	17,148,396	17·28	890,208	1·22

Известна разлика между този далеченъ периодъ време и този презъ годинитѣ 1919—23 г. се забелѣзва най-ваче въ незначителния износъ, който се извършвалъ презъ столицата въ миналото. Докато средниятъ годишенъ % на износа презъ периода 1890—94 г. е 1·4, то % на износа презъ годинитѣ 1919—23 г. е 6·9 % т. е. 4 пжти повече. Следователно, съ това се потвърждава гореизтъкнатия отъ насъ възгледъ за бързото търговско нарастване на столицата и нейното голѣмо значение въ експортната търговия на страната.

Сжщото явление се забелѣзва и въ вноса. Отъ средно 14·8 % вносъ презъ София за периода 1890—94 г. последниятъ се възкачилъ на 21·9 % отъ цѣлия националенъ вносъ презъ всички митници въ царството за периода 1919—23 г., а презъ 1923 г. вноса на стоки въ София съставлява вече повече отъ $^1/_4$ отъ вноса на всички митнически пунктове.

По отношение на държавитѣ, съ които столицата търгува, се забелѣзватъ известни промѣни въ разгледания 30 годишенъ периодъ. Така вносо-износа на София презъ 1894 г. се разпредѣля така, съпоставенъ съ сжщия на Варна:

	Австро-Унгария	Англия	Германия	Турция	Франция
Вносъ					
София	8,852,132	1,474,262	3,003,052	1,482,242	675,992
Варна	3,024,408	8,056,577	1,005,963	3,484,761	596,796
Износъ					
София	267,929	—	84,438	428,111	94,104
Варна	107,523	3,659,265	1,811,793	4,437,037	1,651,765

Отъ тѣзи цифри разбираме, че още 15 години следъ освобождението София е успѣла да отнеме значителна часть отъ националния вносъ и то най-вече отъ Австро-Унгария и Германия, които и по-късно се явяватъ най-значителни пласьори на столицата. По отношение на Англия, обаче, София въ миналото твърде слабо търгува, а въ износа не е зарегистрирала никакви сдѣлки. Забележителното е и това, че презъ 1894 г. София не е изнесла абсолютно никакви стоки не само въ Англия, но и въ Гърция, Италия, Русия, Холандия, Швейцария, Швеция и Норвегия. Цѣлата търговия съ тѣзи страни е въ ржцѣтѣ предимно на черноморскитѣ дебушета Варна и Бургазъ. По-късно, обаче, София почва да работи направо и съ другитѣ държави и то дотолкова, че презъ 1923 год. напр. Италия се явява вече втора по редъ страна, която най-много внася стоки въ София (за 220,106,938 лв.).

По отношение на стокитѣ, съ които търгува София, може да се каже, че на първо мѣсто стоятъ текстилнитѣ и метални стоки. Въ подробности това се вижда отъ следнята таблица за 1894 г., която ние съпоставяме съ 1923 г. по стойность въ хиляди левове:

Категории стоки	ВНОСЪ		ИЗНОСЪ	
	1894	1923	1894	1923
1. Живи животни			47	
2. Хранителни произведения отъ животни . .				205,000
3. Зърнени храни и варива				7,000
5. Колониялни стоки	1,635	24,000		
6. Пития	860			
8. Торъ и отпадъци			38	
11. Вещества за щавене и боядисване . . .		36,000		
12. Смоли и минерални масла	342			
13. Масла, восъкъ и тлъстини	322	30,000		
14. Вещества медицински и медикаменти . .		145,000		
15. Парфюмерии			2	56,000
16. Камъни, земи и стъкла	640	46,000		
17. Метали и метални издѣлия	2,091	140,000		
18. Вещества за дърводѣлство			9	
19. Хартия		63,000		
20. Кожи и издѣлия	1,282	64,000	246	
21. Текстилни стоки	4,968	592,000	130	
23. Вагони, коли, автомобили		37,000		
24. Машини, инструменти и апар.		134,000		

Показани сѫ само онѣзи стоки, на които вносо-износа е по-значителенъ по стойность.

Отъ тази таблица се вижда, че София внася както въ миналото, тъй и днесъ най-много текстилни, метални и кожени издѣлия и стоки, а изнася най-вече разни хранителни произведения отъ животни и малко парфюмерийни стоки. София не е тържище нито на зърнени храни, нито на животни. Твърде много е засиленъ вноса на хартия и машини. Значително мѣсто и твърде постоянно количество по вноса си заематъ колониялнитѣ стоки, на които обикновено София служи като пазаръ на едро за редица провинциални градове. Сѫщото може да се каже и за машинитѣ, инструменти, апарати и хартията. Столицата е главно стоварище на голѣмата часть отъ стоки и сурови материали. Това сѫ вагони, локомотиви, хартия за държ. печатница, която по оборотъ работи колкото всички частни печатници въ цѣлата провинция, медикаменти и др. Отъ докладитѣ на Соф. търговска камара научаваме, че София почва да изнася яйца и птици едва презъ 1901 г. На първо време износа се извършва отъ една френска фирма, а после отъ двама англичани и единъ австриецъ. Докато презъ 1895 сѫ изнесени яйца за 167 хил. лв., презъ 1900 за 1,060,000 лв., то презъ 1901 г. износътъ се възкачва на 2,897,624 лв.[1]). Тѣзи яйца конкурирали успѣшно на унгарскитѣ. Също София изнасяла добитъкъ въ голѣми количества за Турция, особено следъ сключване на митническата конвенция. Въ износа на тютюнъ София постепенно заема видно мѣсто. Докладитѣ сравняватъ въ това отношение София съ Царибродъ, и то въ следнитѣ цифри:

	1895 г.	1901 г.
Изнесено презъ Царибродъ за	58,709 лв.	5,060 лв.
„ „ София „	46 лв.	102,113 лв.[2]).

Единъ сигуренъ признакъ и безспорно мѣрило на София като центъръ на търговията е желѣзопѫтния трафикъ. Тъй като столицата е най-рано свързания градъ на България съ по-значителнитѣ центрове и краища на страната, затова и цифритѣ на превозенитѣ до и отъ София стоки биха допринесли значително за изясняването на търговското значение на града.

Пристигнали стоки съ голѣма и малка бързина въ София презъ 1895 г. отъ чуждестраннитѣ желѣзници:

	ВЪ ТОНА ТЕЖИНА			
	Съ голѣма бързина		Съ малка бързина	
		Отъ всичко пристигнали		Отъ всичко пристигнали
Пристигнали презъ гара Царибродъ	134,09	136·19	4,491	5,310·12
Пристигнали црезъ гара Сарамбей	1229·46	1,301·46	12,783	19,437·80

---

[1]) Докладъ на Соф. търг.-инд. камара за 1902 г., София, 1903, стр. 141.

[2]) п. т. стр. 153.

Изпратени отъ София стоки съ голѣма и малка бързина презъ 1895 г. за чуждитѣ държави

	ВЪ ТОНА ТЕЖИНА			
	Съ голѣма бързина		Съ малка бързина	
		Отъ всичко изпратени		Отъ всичко изпратени
Изпратени презъ гара Царибродъ	6·01	7·01	644·47	812·33
Изпратени презъ гара Сарамбей	60·95	67·34	2708·22	24,555·14

Изпратени стоки отъ София съ голѣма и малка бързина презъ 1895 за локално движение въ тона:

Изпратени отъ София 74·28 отъ всичко 91·00 натоваренъ отъ всички станции по линиитѣ Царибродъ—София—Перникъ—Бѣлово съ голѣма бързина. Сѫщитѣ цифри за малка бързина сѫ: 6427·99 отъ всичко 96,765·31 за другитѣ станции.

София е била и е значителна транзитна станция на международния трафикъ. Така, отъ даннитѣ за 1895 г. се вижда, че презъ столицата сѫ минали транзитъ съ голѣма и малка бързина стоки къмъ изтокъ 9153·04, а къмъ западъ 2,864·82 отъ всичко 12,017·87 тона тяжесть.

Трафикътъ на столицата отъ 30 години насамъ, съобразно бързото развитие търговията на града е твърде много нарастналъ. Отъ следващата сравнителна таблица за годинитѣ 1895, 1906 и 1922/23 може да се види и самото развитие. За по-голѣма прегледность даваме едно сравнение съ Варна:

Градове:	въ тона тяжесть											
	1895				1906				1922/23			
	Пристигнали		Изпратени		Пристигнали		Изпратени		Пристигн.		Изпрат.	
	гол. бърз.	малка бързина	гол. бърз.	малка бързина	гол. бързина	малка бързина	гол. бърз.	малка бързина	гол. бърз	мал. бърз.	гол. бърз	мал. бърз.
София	1377·76	122,554·40	141·24	9,781·38	3,021·68	236,044·67	314·14	36,516·61	4,108	497,573	1324	95,818
Варна	47·21	72,656·17	123·29	11,474·69	99·40	239,869·94	217·49	50,166·07	1,224	225,007	358	70,362

Заключенията отъ тѣзи цифри сѫ: столицата си служи, както въ миналото тъй и днесъ, съ бързия транспортъ; надмощието, което Варна — най търговския градъ на България, е имала въ миналото, е отстѫпено на столицата презъ последнитѣ години. По отношение на вноса София надминава два пѫти импортния трафикъ на Варна презъ финансовата 1922—23 г. и близо съ 30% експортния. По бързия трафикъ Варна има едва 1/4 отъ това, което столицата получава и изпраща като стока.

Особено благоприятни условия за търговското развитие на столицата настѫпиха презъ военния периодъ, когато цѣла България се сношаваше съ чужбина посредствомъ София—Царибродъ—Нишъ. За да се види, какво е значението на столицата презъ 1915—18 г. като транзитна станция, даваме цифритѣ на общо превозенитѣ стоки презъ София.

Превозени стоки по количество съ голѣми и малки бързини: 1915 год. 2,022,478; 1916 г. 2,833,875; 1917 г. 3,454,660; 1918 г. 2,925,759.

Въ голѣма степень бързото търговско развитие на столицата се дължи на значителното кредитиране, което банкитѣ указвали на търговията. Въ това отношение Българската Народна Банка е играла първостепенна роль на кредитенъ институтъ.

Б. Н. Б. е разширявала постепенно съ своето развитие като кредитенъ институтъ т. н. „текущи лихвени смѣтки". Такива били отваряни предимно на търговския и индустрияленъ свѣтъ. Движението на този кредитъ се вижда отъ следнитѣ цифри по години:

Години	Тек. смѣтки въ София	Години	Тек. смѣтки въ София
1890	3,591,000	1900	14,286,000
1891	3,232,000	1905	42,000,000
1893	6,820,000	1910	42,287,000
1895	17,604,000	1914	50,917,000
1897	25,126,000		

За да се види, че въ сжщность голѣмата часть отъ кредита, отпущанъ отъ софийския клонъ на Б. Н Б., е отивалъ за подпомагане на търговията, даваме следнята таблица:

	Търговци		Занаятчии		Земледѣлци	
	БРОЙ НА		БРОЙ НА		БРОЙ НА	
Год.	Зап.	Сума	Зап.	Сума	Зап.	Сума
1890	696	1,894,000	298	191,000	389	390,000
1891	512	907,000	230	167,000	304	186,000
1893	753	1,519,000	310	262,000	364	297,000
1895	2653	3.218,000	878	684,000	1949	923,000
1897	2554	4,726,000	539	348,000	124	62,000
1900	1151	2,849,000	223	101,000	50	21,000
1905	2220	3,348,000	465	216,000	254	124,000
1910	2168	4,656,000	246	211,000	36	44,000
1914	1099	3,704,000	200	289,000	—	—
Всичко	13807	26,824,000	3381	2,469,000	3570	2,067,000

Само за 9 години търговията въ София била кредитирана съ повече отъ 26 мил., докато занаятчиитѣ и земледѣлцитѣ сж получили общо едва 4,500,000. Отъ тѣзи данни може да се извади заключението, че най-голѣмия въ страната кредитенъ институтъ Б. Н. Б. е кредитиралъ твърде добре столицата и особено търговския свѣтъ.

Трѣбва да добавимъ и това, че вънъ отъ този държавенъ кредитенъ институтъ търговията въ столицата е кредитирана и отъ частнитѣ банки, които днесъ кредитиратъ по размѣръ даже въ по-голѣма степень отколкото Б. Н. Б.

АКЦИОНЕРНОТО ДѢЛО ВЪ СОФИЯ

отъ СТ. БОЧЕВЪ

Римското господство върху Балканския полуостровъ дава значение на София, преди всичко, като на стратегическо мѣсто, господствуващо надъ сношенията съ Византия на изтокъ, господствуващо на сношенията между Вардарската и Дунавската равнини.

Българското старо господство е търсило начини да се затвърди по Софийското поле, повече като опора за проникване къмъ Моравската долина и къмъ Вардарската. Но и то е считало, че търговскитѣ интереси на страната гравитиратъ главно къмъ изтокъ — Цариградъ и югъ — Солунъ, кѫдето се е стремило да добие права и привилегии за българскитѣ произведения и търговцитѣ, които ги носятъ тамъ,

Турското господство, крепено само на военна сила, никакъ не се е грижило за стопанския напредъкъ на своитѣ провинции, особно преди да бѣ се спрѣлъ неговия победоносенъ напоръ на западъ. А Софийското поле и София сѫ биле важна опора за турското настѫпление на западъ и всички походи и отстѫпления, особно следъ принудителното снемане на обсадата на Виена въ 1529 година, сѫ се отразявали крайно зле върху стопанското състояние на софийския край.

Лала-Шахинъ, пълководецътъ на Султанъ Мурада, въ своя докладъ до султана, като говори за съпротивата на София и че „крепостьта по никой начинъ не може да се превземе съ атаки отвънъ“, описва Софийско като „обширна и богата равнина . . ., изобилна въ земледѣлско и скотовъдно отношение, може да храни огромна армия, . . . съ много работилници, занаятчийници . . . обработватъ тънки и дебели, вълнени и памучни платове . . . Овощия и лозя има въ изобилие. Търговци и търговски кервани съ разни стоки и издѣлия, които се работятъ въ София, се разпространяватъ по всѣка посока на Румелия. Пѫтищата и друмоветѣ сѫ много голѣми . . . София и Софийско поле представляватъ истинска райска ябълчева градина“.

Но тая райска градина турцитѣ превърнаха на пустиня. Наистина, и тѣ дадоха права и привилегии на генуезки, венециянски и дубровнишки търговци да кръстосватъ полуострова, но мѣстното население е било парализирано въ своята економическа експанзивность.

Особно дубровничани, които сѫ проникували отъ Адриатика презъ Нови-Пазаръ — Скопие — София, за Дунавската равнина, сѫ направили отъ София свое разтоварище и по едно време (1581 година) сѫ имали колония отъ 150 души търговци.

Но, мѣстното население става апатично къмъ всичко и едвамъ презъ XVI в. проявява повече грижи къмъ своитѣ общи интереси, чрезъ Яковъ Трайковъ, софиянецъ, който вече печати книги въ Венеция.

София започва да добива по-голѣмо търговско значение чакъ презъ XVIII в., когато турцитѣ ясно съзнаватъ, че тѣхното господство може да се закрепи, само ако държавата се устрои и благоприятствува за повдигане благоденствието на населението. Нейното значение пораства особно въ началото на XIX в., когато проникването на западната търговия и влияние, срещайки голѣми пречки по другитѣ посоки, се насочва освенъ по старитѣ пѫтища на дубровичанитѣ но и по посоката Бѣлградъ — Нишъ — София, т. е. стария римски пѫть. А когато въ Турската империя се появи движението за нагаждане устройството на турската държава, по подобие на другитѣ европейски страни, властьта започва да бѫде по-внимателна къмъ Софийско. Българското събудено вече съзнание и внимание се насочва за производителна и търговска дейность главно отъ подбалканскитѣ селища презъ Пловдивъ и Одринъ, къмъ Царидрадъ, моретата, М.-Азия, дори Египетъ.

Избликналата народна енергия търси просторъ за разширение. Следъ прегрупирането на българското население отъ планинитѣ и полетата въ градоветѣ — една миграция, която отъ XVIII в. трае, впрочемъ и до днесъ, макаръ и по различни причини, — то иска съ своята стопанска дейность да излезе изъ рамкитѣ на мѣстния пазаръ, на дребното и рѫчно производство, и да се яви на международния пазаръ, дори да мине къмъ индустриално производство. Български търговски кантори се появяватъ по Дунава, къмъ устията на тая рѣка, въ гр. Нѣжинъ, гдето е работилъ и Ив. Н. Денкоглу съ още дванадесеть семейства отъ София, — въ Москва и по-после въ Одеса на Черно-море, а най-вече въ Цариградъ. Въ вѫтрешностьта търговската предприемчивость, освенъ въ подбалканскитѣ паланки, се проявява усилено въ Скопие, Велесъ,[1]) Самоковъ, Ст.-Загора, Свищовъ, а особно въ Русе, Варна, Пловдивъ.

Ако се опитаме да проследимъ създаването на търговски дружества презъ средата на XIX в., значи въ разцвѣта на българското възраждане, намираме следитѣ на първата българска „Компания за абаджийска стока“ въ Ески-Захра, основана въ 1848 г., която изнасяла своитѣ произведения въ Цариградъ подъ търговска марка Х. М. И. С. Заизреждатъ се следъ това, Търговско дружество въ Бургазъ. (1850 г.); Обща народна каса въ Цариградъ (1859 г.); Търговско българско дружество за вносо-износъ (1860г.); „Българска пчела“ въ Браила (1862 г.); Българско търговско параплувно съдружество „Провидение“ въ Цариградъ (1862 г.); Българска дружина за памучни работи, Пловдивъ, (1862 г.); Дружина „Народность“ за хотелъ въ Браила (1864 г.), — всички тия голѣми търговски, акционерни инициативи на българи, нѣкои осѫществени, други не, но въ всѣкой случай свидетелствуващи за подема на българския предприемчивъ духъ.

София, далечъ отъ море и голѣми рѣки, несвързана съ желѣзници, стояла малко настрана отъ тоя подемъ къмъ едри предприятия. Въ 1863 г. се появява „Дружество на колата Нишъ-София“. Въ 1866 г. се явява идеята за фабрика за захарь въ София.[2])

---

[1]) Въ Велесъ е било основано първото българско търговско училище около 1835 г.

[2]) Тая интересна епоха на българска акционерна дейность е разгледана отъ насъ въ IV дѣлъ на книгата „Акционерното дѣло въ странство и у насъ“, стр. 213—268.

Нека изложимъ даннитѣ, съ които разполагаме, за тъй малкото акционерни инициативи въ София преди освобождението.

Дружество на колата Нишъ-София. Презъ септември 1863 г. е било основано акционерното д-во подъ горното наименование, съ 50 акции, по 2000 гроша, значи, основенъ капиталъ 100,000 гр. Първиятъ му „билянцъ" е публикуванъ въ в. „Дунавъ", бр. 8, отъ 21 априлъ 1865 г. и се е отнасялъ за 18 месечно сѫществуване, т. е. до 1 мартъ 1864 г. Дружеството е имало за цель да обезпечи съобщенията между тия два града и е разполагало съ 129 коня и 46 коли.

За една година и половина то е имало:

Приходъ. . .	350,469·05 гр.
Разходъ . . .	300,245·37 „
Печалба . . .	50,223·08 гр.

Тази печалба е употрѣбена: 11,942·06 гр. за купуване коне и разни нѣща; 2,500 гр. „подарени на чиновницитѣ на др-то, които сѫ слугували добре и ревностно, за да си ги подѣлятъ"; 12,500 гр. подѣлени на акционеритѣ по 250 гр. на всѣка акция, а останалитѣ 23,281·02 гр. сѫ били предназначени за нови коне и коли. Цитираме още:

„Това дружество е направило съгласие да пренася правителствената поща съ 20% по-долу отъ помощьта, която се дава отъ хазната на мензилханитѣ. По тоя начинъ хазната печели на годината близо до 40,000 гр. отъ опредѣлената цена, която се дава на мензилханитѣ въ Нишъ, Самоковъ, София и въ мѣстата, които зависятъ отъ тѣхъ, и дружеството, както се види отъ прихода, който е 50%, ще напредне отъ день на день".

Презъ априлъ 1865 год. се основало подобно дружество въ Русе, за да обезпечи съобщенията Русе-Свищовъ-Търново — кѫдето „търговията е твърде развита и пѫтницитѣ между тия мѣста и Русчукъ — твърде много". Но понеже е трѣбвало да се установятъ и връзки съ Варна, издадени били специално за тази цель още 50 акции по 2,000 гр. всѣка една: „Сичкитѣ тия решения се направиха отъ общото управление (събрание) на дружеството на колата и се удобриха отъ Изаре-меджилиси на вилаята, за да се турятъ веднага въ действие.[1])

Приходътъ на дружеството на колата Нишъ—София, за двѣтѣ години 1864 и 1865 вече е възлѣзълъ общо на 463.700 гр., но чистата печалба е била 22.281 гр. за първата отъ тѣхъ, 23.089 гр. за втората, всичко . 46.370 гр.
„Похарчено имало за нѣща, които сѫ като капиталъ" . . . . 31.870 гр.

Та остава. . . 14,500 т.

„За това се известява, че акционеритѣ, които иматъ на рѫцѣтѣ си запискитѣ за дружеството, да ги изпратятъ до управлението на това дружество, да си получатъ (зематъ) приходътъ"[2]).

Презъ 1866 г. това дружество се свързва съ дружеството въ Русчукъ: „та за сега дружеството на колата на Дунавската область се състои отъ 250 акции". То е създало по тоя начинъ връзка отъ Нишъ—София презъ Плѣвенъ —Търново, съ Русе—Варна.

[1]) в. „Дунавъ" бр. 10, отъ 5 май 1865 г.
[2]) Пакъ тамъ, бр. 70, отъ 4 май 1866 г.

Въ 1869 г. „Дружеството на колата въ Дунавската областъ“ съобщава че: „презъ м. февруария ще се направи обща смѣтка и е решено, щото отъ появената печалба да се дадатъ на акционеритѣ по две лири т.“[1])

„Главното управление на дружеството на колата ни съобщава общата годишна смѣтка за 1869 г. до до края на м. февруария (1870 г.). Тая смѣтка, която е подпечатана отъ директоритѣ на дружеството въ Русчукъ, София, Нишъ и Плѣвенъ, показва едно по едно месечнитѣ доходи и разходи, както и печалбата презъ речената година“[2]).

Тази смѣтка показва — общъ приходъ	1.256,688,19 гр.
„ разходъ	1.085.488.36 гр.
Печалба . . .	171.199.83 гр.

Но, дружеството наело пощата за 1870 г. за 200.000 гр. и предвижда, че ще има загуба, та решава: „печалбата ще се задържи и се известява, че по нужда сега нѣма да се даде нищо на господа акционеритѣ“.

Работитѣ на дружеството тръгватъ на зле: „Като неможаха акционеритѣ да получатъ очакванитѣ ползи, то е нужно да се изпита, ако това е отъ недоброто му управление или отъ неумѣстнитѣ му разноски, и да се намѣри срѣдство за поправлението му; по заповѣдь на Н. В. Митхатъ паша, който е най-главния акционеръ, състави се една комисия, която да провѣри смѣткитѣ“. А смѣткитѣ съвсемъ не били добри, особено пъкъ следъ като Митхатъ паша е трѣбвало да напусне вилаета, за който той се е грижилъ, както е известно, тъй много. Така се е завършила първата акционерна инициатива въ София, която, по всичко личи, не е българска.

Ф а б р и к а з а з а х а р ь в ъ С о ф и я. Идеята за тази фабрика, осѫществена въ 1897 г. отъ белгийци, има своето начало въ 1866 г. и е чисто българска. — Въ една дописка отъ София[3]) се съобщава:

„Знайно е, че отъ чукундурътъ се вари захарь, който въ София излазя най-добъръ, и лесно ще бѫде да се основе една фабрика въ тоя градъ. Фабриката съ всичкитѣ ѝ други потрѣбности, може да стане за 200,000 гр., които ще излѣзатъ отъ печалбата за една или две години. Обаче, това нѣщо може да стане посредствомъ едно дружество. Напримѣръ, ако се отворятъ 800 акции по 250 гр., то ще бѫде най-лесно и тия акции ще можатъ да се продадатъ въ София и вѫтре въ вилаята“.

Но тази идея си е останала само въ колонитѣ на вестника. Тридесеть години по после, презъ априлъ 1895 г. вече българска властъ — „Министерскиятъ съветъ решилъ да се дадатъ на две дружества концесии за построяване на захарни фабрики, въ пловдивски и софийски райони“[4]).

Така се завършва предосвободителната епоха. Но колкото нищожна е била акционерната дейность въ София тогава, толкова повече тя се разраства особно следъ 1905 г.

[1]) Пакъ тамъ, бр. 345 отъ 22 януари, 1869 г.

[2]) в. „Дунавъ“, бр. 437, 28 юни 1870 г.

[3]) Пакъ тамъ, бр. 106, отъ 7 септември, 1866 г.

[4]) Пром.-търговски вестникъ, бр. 15, отъ 18 априлъ, 1895 г.

* * *

Освобождението оставя цѣлата страна разорена, почти опустошена. Отъ всички стопански предприятия сѫ останали само развалини. Отъ сѫществуващитѣ преди освобождението ни нѣколко десетки акционерни дружества, сѫ оцѣлели само три: Българско търговско дружество въ Тулча, основано въ 1872 г., което продължава сѫществуването си чрезъ своя клонъ въ Варна и огасва въ 1883 г.; Странно търговско дружество „Напредъкъ" въ Плѣвенъ основано въ 1876 г. и сѫществуващо и сега, подъ наименование „Акционерна банка „Напредъкъ", — единственото отъ тази епоха, и Българско печатарско дружество „Промишление", въ Цариградъ, основано въ 1870 г, което следъ освобождението се пренася въ София.

Започватъ мѫчителнитѣ ония времена, 1879—1896 г., когато младата държава се мѫчи да се организира и да подеме стопанска дейность. Това не ѝ се подава лесно, както поради вѫтрешната и външна политическа нестабилность, тъй и поради чести неурожаи, особно презъ 1896—1899 г., когато наводнения се смѣняваха съ суши и страната изпадаше дори въ положение да гладува. Едвамъ отъ края на 1901 г. почва да се забелѣзва стабиленъ стопански подемъ, който добива своя разцвѣтъ въ 1905—1912 год.

Но, акционернитѣ инициативи въ страната, много рѣдки и слаби до 1897 г. зачестяватъ, и до края на 1901 г. се набелѣзватъ 133 акционерни дружества въ България. Една хроника[1]) отбелѣзва до края на 1896 г. 276 акционерни д-ва, друга[2]) отбелѣзва 303 акционерни д-ва до края на 1895 г. Но едната и другата съдържатъ голѣми неточности, произходящи, преди всичко, отъ оскѫднитѣ сведения, отъ неправилното класиране на д-вата, при което много неакционерни дружества, сѫ биле считани за такива.

Българската народна банка бѣ основана въ 1879 г.; дори до 1889 г. тя едва се е занимавала съ кредитъ. Сконтото ѝ презъ тази година е било само 4 милиона лв. и тек. дебит. смѣтки $1^1/_2$ мил. лв.

Въ 1895 год. се основава въ София първото софийско акционерно дружество[3]) — за застрахователни операции. До завършване на първия стопански периодъ, започващъ съ освобождението ни и граничащъ съ 1901 г., въ София се основаватъ всичко 14 акционерни дружества, които се разпредѣлятъ така:

2 строителни — за пристанището Варна и ж. п. линия Романъ — Шуменъ;
9 индустриални: керамичнитѣ „Изида", „Работникъ", „Стругъ"; Акц. д-во за глинени издѣлия;
3 печатарски — книгоизд.: „Промишление", „Миръ" и „Драганъ Цанковъ";
„Захарна фабрика"; Книжна фабрика (въ Княжево);
2 застрахователни: „Балканъ" и „Отечество"; и
една Българска лотарийна банка.[4])

А въ това време въ цѣлата страна сѫ били основани акционерни дружества, както следва:

[1]) Пром.-търговски вестникъ, бр. 50, отъ дедември, 1896 г.

[2]) „Спестовнитѣ дружества въ България" отъ Ст. Караджовъ въ Списанието на бълг. икономическо дружество, кн. 3-та, 1896 г.

[3]) Народно осигурително дружество „Балканъ".

[4]) Създадена била отъ германци за експлоатиране на Софийската класна лотария.

		отъ тѣхъ въ София
за земледѣлие	1	—
за мини	1	—
за индустрия	31	9
за търговия	8	2
за кредитъ	89	1
за застраховане	3	2
	133	14

Единъ кратъкъ анализъ на тия сведения веднага ни показва, че до 1901 год. въ София сж се основали акционерни дружества, имащи преди всичко връзка съ строителството, било на желѣзници и пристанища, било на сгради и благоустройство. Действително, тогава се започна оная обширна строителна работа, която продължава и до сега.

Презъ периода 1902—1912 г., най-спокойниятъ стопански периодъ, се основаватъ всичко 139 акционерни дружества, отъ които въ София 37. — Прочее, до като въ периода до 1901 г. София участвува въ акционернитѣ инициативи само съ 10·5%, за следващия периодъ, тя вече учасгвува съ 26·5%. Това иде да покаже, колко голѣма промѣна бѣ настжпила въ стопанска България и въ участието на София въ нея.

Презъ тоя периодъ чуждестранниятъ капиталъ започна да прониква у насъ не само чрезъ държавни и обществени заеми, но и по частна инициатива направо въ кредита, търговията и индустрията, и то постоянно и устойчиво. Първи чуждестранниятъ капиталъ даде потикъ на голѣми стопански предприятия въ София, и особно чрезъ създаването презъ 1905—6 г. голѣми банки, направи отъ столицата стопански и финансовъ центъръ на страната. Много отъ по-голѣмитѣ провинциални акционерни дружества презъ това време откриха клонове въ София, нѣкои отъ които станаха впоследствие централи, други, чисто и просто, пренесоха своитѣ седалища въ столицата, а трети вече се създаваха тукъ, макаръ че самото предприятие имаше своя обектъ въ провинцията. Таза тенденция, започнала въ 1902—1912 г., продължи и се разви особно следъ войната.

Презъ времето 1902—1912 година бидоха създадени въ цѣлата страна акционерни дружества:

		отъ тѣхъ въ София
за земледѣлие	1	—
за мини	3	3
за индустрия	66	15
за търговия	18	7
за кредитъ	51	12
за застраховане	—	—
	139	37

Важно е да се отбелѣжи, че презъ този периодъ създаденитѣ въ София акционерни дружества вече иматъ не мѣстенъ, а общонароденъ характеръ и тѣхното значение далече надвишава софийския районъ. Изобщо, до 1901 год. се основаха и въ София и въ провинцията акционерни дружества предимно

съ локаленъ характеръ. А следъ това — тия дружества, които макаръ че сѫ въ провинцията, щомъ надхвърлятъ мѣстнитѣ интереси, се пренасятъ въ София. Основанитѣ пъкъ въ София започнаха да извършватъ общонародни стопански функции, било като откриватъ клонове въ други градове, било, като вършатъ голѣми обороти, засѣгащи и провинциалната стопанска дейность.

Тъй щото, отъ освобождението ни до 1912 г., когато започна военната епоха, сѫ били основани у насъ всичко 272 дружества, отъ които сѫ били прекратени презъ това време 86, т. е. 31·6 %, а сѫ останали да сѫществуватъ следъ това 196 (а по настоящемъ отъ тѣхъ сѫ останали само 115). Отъ основанитѣ презъ сѫщото време въ София 51 акционерни дружества, до края на 1912 г. сѫ били прекратени само 6, т. е. 11·8 %. И тоя признакъ ще да подчертае, че въ София постепенно се създадоха по-добри условия за сѫществуване на акционернитѣ дружества.

Основанитѣ отъ освобождението до 1912 г. акц. д-ва сѫ били:

		отъ тѣхъ въ София
за земледѣлие . . .	2	—
„ мини.	4	3
„ индустрия	97	24
„ търговия	26	9
„ кредитъ.	140	13
„ застраховане. . .	3	2
	272	51

Обаче, нумерическиятъ размѣръ далечъ не представлява фактическото значение. Ако изложимъ капиталитѣ на така основанитѣ — и особно на сѫществуващитѣ въ края на 1912 г. акционерни д-ва, тогава ще видимъ, че нумерически София участвува съ 19 %, а като се вземе предъ видъ капитала на акционернитѣ дружества — това участие вече надвишава 35 %, при общо внесенъ капиталъ въ акц. предприятия за цѣлата страна около 117,299.000 лв.

Най-характерниятъ белѣгъ за това време бѣ голѣмото надмощие, което София взе въ кредита. Презъ този периодъ цѣлата кредитна и камбиялна работа на страната бѣ вече съсредоточена въ София, и до колкото може да се говори за българско парично тържище, то се установи въ София и измѣсти Русе, който до тогава изпълняваше тази функция.

* * *

Но, започна военната епоха отъ 1912—1919 г., чиито последици остро се чувствуватъ и до сега, и ще се чувствуватъ още дълги години. Най-характерната проява презъ това време, която повлия за основаване на нови акционерни дружества, вече не бѣха стопанскитѣ нужди, а голѣмия напливъ на банкноти, които търсятъ пласиране. Банкнотното обръщение се увеличаваше, за да покрие нарастналитѣ нужди на държавата, която презъ тия военни години не можеше да намѣри достатъчни източници въ данъцитѣ или чрезъ заеми. Проекти за стопанска дейность нѣмаше, и както е бивало и въ други страни при подобни условия, както впрочемъ бѣ и сега въ всички воюващи страни, тъй и у насъ, се разрази основаване на акционерни дружества —

често пѫти непроучени, понѣкога и безсмислени, та дори и устроени, само за да се изкористи настроението иа публиката да купува акции. Презъ това време цѣлиятъ животъ на страната като че ли бѣ съсредоточенъ въ София. Тукъ се основаха най-много дружества. Все пакъ основаванията презъ 1913—1916 г. имаха за свой потикъ стопанска дейность. Но следъ това? Пресни сѫ още впечатленията отъ основаването на акционерни дружества презъ 1917—1922 г., за да нѣма нужда да се спираме подробно върху него.

До като за годинитѣ 1913—1916 основаванията сѫ общо само 31, изведнажъ въ 1917 г. тѣ възлизать на 56, въ 1918 г. на 69, за да стигнатъ своя максимумъ въ следната година — 139 (основенъ капиталъ 360 мил. лв.). Отъ тогава основаванията започватъ да се намаляватъ: за 1920 г. — 50, 1921 г. — 53; 1922 г. — 60; 1923 г. — 36; 1924 г. — 44; 1925 г. — 43; 1926 г. — 40 и 1927 г. — 52.

Презъ това време, паралелно съ колебанията въ стопанското и финансово развитие на страната, ежегодно се зарегистриратъ край основаването на нови др-ва, много прекратявания (гласни и негласни), увеличавания на капитала на развиващитѣ се дружества, намалявания на капитала на другитѣ.

Общо, имали сме сѫществуващи акционерни дружества въ края на —

	брой	Основ. капит. въ хил. лв.	Внес. капит. въ хил. лв.
1912 г.	196	161,135	117,299
1917 „	280	589,217	375,360
1922 „	546	1,779,050	1,429,921
1926[1]) „	650	2,643,862	2,370,679

Каква роля играе София въ сегашното състояние на акционерното дѣло?

Ние вече подчертахме, че София привлече кредита още преди войнитѣ. А презъ тѣхъ и следъ това, тя разшири своята индустриална дейность до степень не само да съперничи съ старитѣ наши индустриални центрове, Габрово и Сливенъ, но и да ги надмине, взети дори заедно. Следъ като стана първъ кредитенъ центъръ, днесъ София е и първъ индустриаленъ центъръ. Тя вече завоюва и третото положение — става и първъ търговски центъръ.

Нещастията, които сполетѣха с.-и. България, отъ която, като биде откѫсната Добруджа, Варна изгуби своето господствуваще мѣсто въ търговията; разработването на бургазкото пристанище, което е по-близко до София, и съсредоточаването на другитѣ главни стопански функции въ столицата, я издигнаха и въ търговско отношение: даже и когато самото предприятие е въ провинцията, неговото седалище трѣбва да е въ София. Тази тенденция ще се засилва, тя ще вземе още по-голѣми размѣри, когато подбалканската ж.-п. линия съкрати разстоянието до Черно-море и нека се надѣваме, когато прѣка ж.-п. линия я свърже съ Солунъ, а особно пъкъ, когато България осѫществи своето право да има свое пристанище на Бѣло-море. Тогава София става пъленъ центъръ на главнитѣ ни стопански връзки и сношения, и нейното господство въ акционерното дѣло — което значи въ едрото производство, търговия и кредитъ, ще се засили още повече.

[1]) Сведенията за 1927 г. не сѫ обработени до сега (мартъ, 1928 г.).

Понеже сведенията за края иа 1927 г. още не сѫ публикувани, — баланситѣ на акционернитѣ дружества за края на дадена година се публикуватъ дори до средата, та и по-кѫсно, на следващата година, ние тукъ ще трѣбва да се задоволимъ съ сведенията[1]) за края на 1926 год.

Сѫществували сѫ въ края на 1926 г. акционерни дружества:

	БРОЙ	ВЪ ХИЛЯДИ ЛЕВА	
		Основенъ капиталъ	Внесенъ капиталъ
Земледѣлие и скотов.	15	42,670	40,761
Мини и кариери.	19	81,600	73,337
Индустрия	276	1,051,715	994,864
Транспортъ.	6	9,468	6,118
Търговия: Кредитна	147	921,598	780,899
Стокова	148	431,401	393,515
Застраховат.	19	65,300	47,900
Хотели, ресторъ.	9	15,460	13,735
Театри, кино.	11	24,650	19,550
Всичко.	650	2,643,862	2,370,679

Тѣзи цифри, обаче, не изразяватъ действителностьта. До като за броя имаме точна цифра, това не може да се каже за капитала — основенъ и внесенъ. Достатъчно е да припомнимъ, че въ края на 1912 год. въ цѣлата страна е имало 196 акционерни дружества съ основенъ капиталъ 161 мил. лв. (внесенъ 117 мил. лв.). За онова време тия данни означаватъ златна стойность, която сега би била изразена съ около 4,347,000,000 лв. кн. за основния капиталъ, (3,159,000,000 лв. кн. за внесения). А изложенитѣ по-горе сведения, макаръ че се отнасятъ за 650 дружества, ни показватъ и основенъ и внесенъ капиталъ по-малко. Огромното различие иде отъ факта, че всички дружества показватъ и до сега капитала си въ нумерически лева, както и преди войнитѣ, макаръ че на основанитѣ дружества преди войнитѣ капитальтъ, до колкото не е намаленъ поради загуби, е въ златна стойность. Това смешение става още по-очебийно, ако се вземе предъ видъ, че много предвоенни дружества, къмъ своя капиталъ въ златна стойность, прибавиха чрезъ нови емисии на акции, капиталъ въ книжни лева и механически като го присъбраха — показватъ въ баланса си основенъ капиталъ, който вече не представлява нито напълно златна стойность, нито стойность въ книжни лева.

Така щото тия сведения не могатъ да ни послужатъ за опредѣляне абсолютно величината на акционерния капиталъ, а само за сравнение на една година съ друга и по-специално — за сравнение на акционерното дѣло въ цѣлата страна и частно — въ столицата. Тази аномалия ще се премахне, когато — следъ неизбежната монетна реформа — всички акционерни дружества установятъ своето състояние и публикуватъ своитѣ баланси въ златни лева.

Но тия данни напълно сѫ мѣродавни, за да направимъ сравнението България—София.

[1]) На Соф. фондова борса.

Прочее, въ края на 1926 г. въ София сѫ били установени акционерни дружества:

	БРОЙ	% спрѣмо общото	ВЪ ХИЛЯДИ ЛЕВА Основенъ капиталъ	% спрѣмо общото	Внесенъ капиталъ	% спрѣмо общото
1. Земледѣлие и скотов. .	8	53	29,900	70	29,691	73
2. Мини и кариери. . . .	15	80	75,100	92	67,787	92
3. Индустрия . . . . , .	120	43	483,668	46	457,575	46
4. Транспортъ.	4	70	6,500	67	3,600	60
5. Търговия: Кредитна . .	42	29	663,464	72	549,758	70
Стокова търг.	75	50	281,131	65	172,279	43
Застраховат. .	18	95	60,300	92	42,900	90
Хотели, рест. .	6	70	14,060	91	12,685	93
Театри, кино.	5	45	21,000	85	16,800	86
Само въ София. . .	293	45	1,635,123	62	1,353,075	57
Общо въ цѣлата страна. .	650	—	2,643,862	—	2,370,679	—

Отъ тъй направенитѣ сравнения, както съ абсолютнитѣ числа, тъй и процентно, се вижда колко голѣма преднина е взела вече столицата въ акционерното дѣло у насъ. Въ осемь вида стопанска дейность София има повече отъ половината акционерна дейность. А въ главнитѣ клонове: мини и кредитъ има решително надмощие, до като въ индустрията тя има 46%, а въ стоковата търговия 50% по брой, а 43% по внесенъ капиталъ. А като сравнимъ общо — брой и капитала, оказва се, че въ столицата сѫ се съсредоточили 45% отъ всички акционерни дружества въ страната, имащи 62% отъ основния имъ капиталъ и 57% отъ внесения капиталъ въ акционерното дѣло въ България.

БАНКОВОТО ДѢЛО ВЪ СОФИЯ

(По отчети и статистически данни)

София е центъра на кредитното дѣло въ България, което все повече става главната ось на производство, транспортъ и вносно-износна търговия. Успѣхътъ ѝ за половинъ столѣтие и въ това отношение е извънредно голѣмъ.

Преди освобождението кредитътъ е билъ въ ржцетѣ на отдѣлни заможни хора, които сж вземали доста високи лихви. Въ борба съ лихварството и по едно здраво чувство на взаимопомощь сж създадени първитѣ спестовно-спомагателни кредитни дружества въ България, оформени въ 1862 г. отъ дунавския губернаторъ Мидхадъ-паша подъ името „общополезни каси". Тѣ сж се образували чрезъ вноски въ натура (жито) отъ цѣлото население въ дадено населено мѣсто. Софийско е имало сжщо такива каси. По-късно, но още преди освобождението, сж се образували първитѣ банки у насъ, все като спестовни дружества, въ търговскитѣ центрове, напр. най-старата българска банка „Напрѣдъкъ" въ Плѣвенъ (1876 г.). София е нѣмала такава банка.

Следъ освобождението се основава като акционерно дружество банка „Гирдапъ" въ Русе презъ 1882 г.; малки акционерни банки се основаватъ и въ нѣколко още провинциални градове. Презъ 1895 г. се основава въ Русе една по-голѣма банка — „Българска Търговска Банка", която въ последствие премѣсти централата си въ София. Тя е била съ 10 милиона лева капиталъ, само български, отъ който още при основаването ѝ 1/4 е билъ внесенъ.

Въ София на другата година следъ освобождението се е създала Българската Народна Банка, като държавно учреждение, съ 2 милиона лева основенъ капиталъ. Откриването ѝ е станало на 23 май 1879 г. Първата вноска е била отъ държавата 8,697,000 лева, отъ които 2 мил. лева като основенъ капиталъ. Цѣлата година банката е имала всичко 86 клиенти, вжтрешни и външни. Тая анемичность продължила и следнитѣ две-три години. Кирилъ Поповъ въ „Стопанска България" припомня, че „презъ 1879—1881 г. и по-късно видни сановници сж носили капитали отъ 5—10 хиляди лева на кемеръ", за по-сигурно.

Но, постепенно Б. Н. Б. увеличава своята деятелность, и по всички констатации, става основа на производството и кредита на България, които сж се борѣли съ едвамъ преодолими спънки. Къмъ края на 1904 г. тя е имала вече металическа наличность 19,722,000 лева, авоари въ чужбина 24,286,000 л., портофейлъ 24,313,000 л. и текущи смѣтки 12,962,000 л.; банкнотно обръщение 40 милиона лева.

Цѣлата ни мѣстна индустрия до 1904 г. е, по думитѣ на Кирилъ Попова, чадо на Б. Н. Б. Българскитѣ желѣзници, пристанища, шосета и мостове сж построени съ банкови пари. „София, като модеренъ градъ, продължава К. Поповъ въ цитираната книга, — и всички други градове въ България, се построиха и разхубавиха благодарение ипотекитѣ, давани отъ Б. Н. Б."

Неведнажъ тя е спасявала народния кредитъ. Това се констатира въ Доклада до Н. Ц. В. българския князъ отъ Министерския съветъ въ 1907 г. Настжпилиятъ общъ стопански кризисъ презъ 1898 г. въ Европа, още повече засиленъ у насъ отъ последвалитѣ неплодородни години, постави на тежко изпитание младата ни индустрия и държавния кредитъ. Докладътъ констатирва, че тъкмо въ това време „Б. Н. Б. се е явила като спасителка както на държавното съкровище, тъй и на цѣлото ни народно стопанство."

Другата голѣма банка, която се оформява следъ освобождението въ София, е Българската Земледѣлска Банка. „Общеполезнитѣ каси" сж продължили съ незначителни измѣнения сжществуването си и следъ освобождението до 1894 г., когато всички тия каси се обединиха въ едно централно управление. а въ 1903 г. образуваха Бълг. Земл. Банка съ 86 клона и централа въ София, Тя е направила извънредно много въ областьта на земледѣлския кредитъ у насъ, особено чрезъ кооперациитѣ; за тая ѝ дейность по-подробно се говори въ статията за кооперативното дѣло въ София въ настоящия сборникъ.

Следъ голѣмата стопанска криза у насъ презъ 1899—1900 г. настжпва благоприятния периодъ на 1902—1905 г. съ отлични реколти и общъ стопански подемъ. Нуждата отъ една по-широка организация на кредита бѣ несъмнена. Въ това време — края на 1905 г. — се основаватъ въ София първитѣ акционерни банки, съ чужди капитали: Генералната, Кредитната, Балканската, както и съ български капитали: Вносно-износната и Софийската. Номиналниятъ капиталъ на тия банки е билъ 17 мил. зл. лева, отъ които до края на 1911 г. сж били внесени 13 мил. зл. лева.

Генералната банка е основана въ 1905 г. съ капиталъ 4 милиона лева, отъ която сума по-голѣмата часть е била внесена отъ Banque de Paris et de Pays-Bas и отъ Banque Hongroise de Pest. Днесъ капитала на Генералната банка е 50 милиона лева, отъ французки и унгарски произходъ.

Кредитната банка е основана въ 1906 г. съ 3 мил. л. капиталъ, подписанъ отъ Diskonto-Gesellschaft, Berlin, отъ Bleichröder, Berlin и Norddeutsche Bank, Hamburg. Днесъ капиталътъ ѝ е 10 мил. лева.

Балканската банка е основана въ 1906 г. отъ Wiener Bank-Verein съ капиталъ три мил. л. По-късно сж внесли капитали Banque de l'Union Parisienne, Paris и Ungarische Allgemeine Credit-Bank Budapest. Сега капиталътъ ѝ е 50 милиона лева.

Презъ 1911 г. се основава въ София Българската централна кооперативна банка, единъ голѣмъ общественъ кредитенъ институтъ съ задача да обединява и регулира кооперативното дѣло въ България, както по-подробно се излага това въ статията за кооперативното дѣло въ София въ настоящия сборникъ. Сжщо тамъ се спираме и на Популярнитѣ банки въ София.

Ипотечниятъ кредитъ на тъй бързо растящата София до 1910 г. е билъ при двете държавни банки — Народната и Земледѣлската. Къмъ 1911 г. се основаватъ четери банки за ипотеченъ кредитъ, все въ София, съ чужди капитали: Генералната ипотечна банка, Българската ипотечна банка, Търговско-ипотечната банка на Балканитѣ и Френско-българската ипотекарна банка, отъ които първитѣ три сж вече ликвидирали.

Следъ войнитѣ чуждиятъ капиталъ ни дава още две голѣми банки:

Итало-българска търговска банка, основана въ 1919 г. отъ Banca Commerciale Italiana, Milano. Сега капитальтъ ѝ е 50 мил. лева.

Франко-белгийска банка, основана въ 1922 год. отъ Banque Belge pour l'Etranger, Bruxelles и отъ Credit Foncier d'Algerie et de Tunisie, Paris. Капитальтъ ѝ днесъ е 70 милиона лева.

Презъ войната се създаде въ София Германската банка (Deutsche Bank).

Освенъ тия по-нови банки съ чуждъ капиталъ, къмъ края на войната и следъ нея се основаха съ български капиталъ въ София още следнитѣ банки:

Франко-българска банка за интернационална търговия, образувана въ 1917 г. съ капиталъ 10 мил. л., увеличенъ въ последствие на 22 мил. лева, отъ който една трета е записанъ отъ нѣкои французки банки;

Българска банка, основана въ 1917 г. съ капиталъ 30 милиона лева;

Банка за народенъ кредитъ, основана въ 1919 г. съ капиталъ 15 мил. л.

Търговската банка, основана въ 1895 г. въ Русе, има сега своята централа въ София; въ 1922 г. тая банка увеличи капитала си съ съдействието на Banque de Paris et de Pays-Bas. Днешниятъ ѝ капиталъ е 60 милиона лева, отъ който една трета е отъ чужбина.

Освенъ всички тия изброени голѣми банки въ София има още 22 по-малки акционерни банки. Въ провинцията има 79 акционерни банки, които сж още по-малки, образуващи отъ 1926 г. единъ съюзъ съ една централна банка на провинциалнитѣ банки. Влизащитѣ въ тоя съюзъ банки, за сега 25—30, разполагатъ съ единъ капиталъ отъ 100 милиона лева и влогове на сума 225 милиона лева.

За да се види, какъ е концентриранъ банковия капиталъ въ София, достатъчно е да спремъ вниманието си на даннитѣ въ долнята таблица (1.I. 1927 г.):

БАНКИ	Капитали и резерви	Влогове и текущис-ки	Каса	Портфейлъ	Аванси	Всичко
	(въ милиони лева)					
5 голѣми чужди банки въ София	229·5	2,180	328	587	1,439	2,523
4 голѣми бълг. банки въ София	154	811	174	371	429	1,075
Всичко	383·5	2,991	502	958	1,968	3,598
22 по-малки банки въ София . .	214·7	717	43	211	607	963
79 провинциални банки	241·6	490	52	344	217	788
Всичко	839·8	4,198	597	1,513	2,792	5,349

Прочее, само петьтѣ голѣми банки съ чуждъ капиталъ въ София (Балканска, Генерална, Кредитна, Итало-българска и Франко-белгийска) иматъ собствени и повѣрени тѣмъ срѣдства на сума 2,219 милиона лева; четиритѣ голѣми съ български капиталъ банки въ София (Търговска, Франко-българска, Българска банка и Народенъ кредитъ) иматъ такива срѣдства 965 милиона лева; останалитѣ 22 акц. по-малки банки въ София иматъ 232 мил. лева, или всичко три милиарда и 416 милиона лева въ София срещу 732 мил. лв. такива срѣдства на банкитѣ въ цѣла България безъ София.

Тая концентрация е още по-голѣма, защото въ София се намиратъ тритѣ голѣми държавно-обществени банки, централитѣ (съ своитѣ софийски клонове) на всички кооперативно-кредитни институти, нѣкои професионални или съсловни банки, и голѣмитѣ застрахователни дружества, които иматъ и кредитенъ отдѣлъ.

Подробни данни за развитието на Българската народна банка следъ 1904 г. нѣма да даваме, защото излизатъ вънъ отъ границитѣ на тия наши констатации за София. Достатъчно е да подчертаемъ, че тя и следъ тая дата игра спасителна роля за нашето производство и националенъ кредитъ, въпреки тежкитѣ сътресения презъ и следъ войната въ цѣла Европа и частно у насъ, и въпрѣки нѣкои несъобразности. Въ последнитѣ години и месеци тя се очъртава все по-вече въ своята главна задача — единственъ емисионенъ институтъ на царството.

Най-новата банка, която се основа въ София презъ априлъ т. год., е Българската ипотекарна банка. Тя се образува споредъ спогодбата на българското правителство и финансовитѣ групи Блеръ — С-ие Форенъ Корпорейшънъ, Ню-Йоркъ, и Лазардъ Брѫдърсъ — С-ие, лимитедъ Лондонъ, като отъ 20,000 акции (10,000,000 швейцарски франка) тия групи запазватъ 12,000 акции, а останалитѣ се разпредѣлятъ така: 2,000 за българското правителство, 2,000 за Българската земледѣлска банка, 2,000 за Българската ц. кооперативна банка, 2,000 за застрахователнитѣ дружества съ седалище въ България.

Нека забелѣжимъ накрая, че не само тритѣ държавни банки въ София иматъ свои монументални здания, въ центъра на града, както и отдѣлнитѣ популярни банки, включително тѣхния съюзъ, — но и по-голѣмата часть отъ частнитѣ акционерни банки въ София, на първо мѣсто посоченитѣ десеть голѣми банки, иматъ широки и великолепни по архитектуренъ видъ собствени здания, построени съ малки изключения презъ последнитѣ години.

КООПЕРАТИВНОТО ДѢЛО ВЪ СОФИЯ

Отъ ИЛ. ЯНУЛОВЪ

Уводъ.

Къмъ 1902 г. София, наредъ съ Ямболъ, туря началото на потрѣбителнитѣ кооперации въ България. Една фурна на кооперативни начала, основана отъ 11 души работника, съ 300 лева капиталъ, вадеща въ началото по 70—80 хлѣба на день, — това е кооперация „Напредъ" преди четвъртъ вѣкъ, която днесъ има въ София 16 клона и освенъ това една централа съ 60 членове-кооперации, обхващащи близо 50,000 индивидуални члена.

Малко по-рано, къмъ 1897 г., пакъ отъ София е излѣзла инициативата за създаване на селски кредитни кооперации, каквито управлението на земледѣлскитѣ каси образува въ нѣколко софийски села. Първата лѣстовичка въ това отношение е все пакъ въ софийския окрѫгъ, — още преди приемането на Търговския законъ отъ 1897 г., който включва регламентацията на кооперативнитѣ сдружения, — а именно Спестовно-заемното дружество въ с. Мирково, пирдопско. Днесъ само въ софийския окрѫгъ такива кредитни сдружавания има повече отъ 150, съ централа въ София, която обгръща въ цѣла България около 1000 действующи сега кооперации.

И относно популярнитѣ банки София държи първенство. Първа въ България е основана Софийската популярна банка въ 1903 г. съ 32 члена и нѣколко хиляди лева капиталъ, а сега тя има къмъ 3,000 члена при единъ оборотъ (за 1926 г.) отъ близо 800 милиона лева, като, при това, въ София се намира централата на Съюза на популярнитѣ банки, обединяващъ близо 100 такива банки съ 55 хиляди члена, съ собствени капитали близо 200 милиона лева и съ общъ оборотъ надъ 9 милиарда лева (за 1926 г.).

Четвъртъ вѣкъ следъ освобождението България, следователно и София, сѫ били съвършено чужди на тая стопанска форма — кооперацията, която чрезъ взаимопомощьта довежда до неочаквано широки, просто необятни размѣри на масовата самопомощь. Но, следващиятъ четвъртъ вѣкъ до днесъ, кооперативното движение залива България, спечелва пълна гражданственость и популярность, обхваща надъ половинъ милионъ индивидуални членове, надминава цифрата 3500 зарегистрирани кооперации и 2300 действуващи отъ тѣхъ въ цѣлата страна, и представлява отъ себе си една материална ценость надъ 5 милиарда лева, — а още повече една морална ценность, неизмѣримо голѣма. Отдѣлно, София за сѫщия тоя четвъртъ вѣкъ е достигнала отъ първата кооперация съ 11 члена и 300 лв. капиталъ, до 300 зарегистрирани кооперации намиращи се въ града, отъ които 120 действуватъ и сега, съ 135 хиляди члена, съ дѣлове и фондове надъ 200 милиона лева, и съ отлични грамадни собствени здания, било на мѣстнитѣ кооперации, било на съответнитѣ съюзи.

Тоя, наистина, удивителенъ рѫстъ на кооперативното дѣло въ София далечъ надминава рѫста на населението по години. При това, мощьта на това народно дѣло щѣше да бѫде още по-голѣма, ако ходътъ на стопанското развитие на България не бѣ пресеченъ отъ злополучнитѣ за страната войни, последвани отъ една тъй тежка стопанска криза и отъ единъ безподобенъ по жестокость договоръ за миръ.

Съ особено задоволство трѣбва да констатираме, че Главната Дирекция на статистиката въ София се отзова на постоянно растящия интересъ къмъ кооперативното дѣло у насъ и наздрѣлата нужда отъ статистически данни за него, — и предприе презъ 1921 г. първо пробно статистическо изучване на кооперативнитѣ сдружения въ България. До сега сѫ публикувани четери тома относно кооперациитѣ за презъ 1920 г., 1921 г.. 1922 г. и 1923 г. Статистикитѣ, които скоро ще се публикуватъ за 1924 и 1925 г., ще бѫдатъ вече редовни, а не пробни.

Кредитни кооперации.

Нека следъ тоя уводъ се спремъ по-подробно върху появяването и развитието на отдѣлнитѣ видове кооперативни сдружения въ София, съ огледъ на съответното развитие на сѫщитѣ въ цѣлата страна. До сега такова едно съпоставяне не е направено и то представлява само по себе си голѣмъ наученъ и практически интересъ.

Подобно на земледѣлскитѣ производители, които чрезъ своитѣ кооперации намѣриха преди 25 години ефтинъ кредитъ, — занаятчиитѣ и дребнитѣ търговци отъ онова време потърсиха, сѫщо, чрезъ взаимопомощьта да организиратъ такъвъ кредитъ за себе си, като почнаха да създаватъ кооперативни, тъй наречени популярни банки, по подобие на тия въ Германия и Италия.

Първа такава банка у насъ биде създадена въ София, по инициатива на софийската търговско-индустриална камара. На 7 ноем. 1903 г. по покана на тая последнята сѫ били свикани на събрание по-видни столични занаятчии, предъ които секретарьтъ на камарата г. Д-ръ Ив. Златаровъ и тогавашниятъ администраторъ на Българската Земл. Банка г. Асенъ Ивановъ сѫ изложили мотивитѣ, които налагатъ основаването на популярни банки у насъ, както и каква да бѫде тѣхната организация. Събранието е удобрило идеята и съ съдействието на камарата Софийската популярна банка е била основана. Тя почнала да функционира на 10 февруарий 1904 г. Въ последующитѣ 3—4 години по инициатива и чрезъ материална подкрепа на Софийската камара сѫ били основани популярни банки въ почти всички градове на нейния районъ. Но, въ първитѣ години тия, за които се създадоха тия банки, сѫ гледали съ извѣстно недовѣрие къмъ тѣхъ; една голѣма опасность е застрашавала тия банки — да спратъ да функциониратъ поради липса на срѣдства за персонала. Обаче, намѣрили сѫ се достойни за похвала банкови чиновници, които отначало съвсемъ безплатно, а после срещу скромна субсидия отъ търговската камара сѫ водили смѣткитѣ на популярнитѣ банки. Такива субсидии софийската камара за 9 години е отпуснала 13,370 лева[1]). Веднажъ създадена Бъл-

[1]) Юбилеенъ сборникъ на търг.-инд. камари въ царството за 1905—1920 г.

гарската централна кооперативна банка въ 1910 г., тя обедини въ себе си тия банки, и въ скоро време такива се образуваха въ цѣлата страна. Макаръ и спъвани отъ тежкитѣ години на войнитѣ и стопанската криза, тия банки ни даватъ днесъ, споредъ баланситѣ отъ 31 декемврий 1926 г., следнитѣ резултати.

Четвъртъ вѣкъ следъ основаването на първата популярна банка — въ София, има днесъ повече отъ 150 такива въ страната, съ близо 100,000 членове, дребни стопански сѫществувания въ градоветѣ (занаятчии, малки търговци, работници, чиновници и др,). Дѣловиятъ капиталъ и фондоветѣ имъ достигатъ 320 милиона лева. Влоговетѣ надминавитъ 650 милиона л. и използуванъ кредитъ надъ 150 милиона лева. Въ края на 1922 г. активътъ и пасивътъ на популярнитѣ банки е билъ 249 милиона лева, а въ края на 1926 г. — 1,370 милиона лева. Дѣловиятъ капиталъ е разпредѣленъ по социални среди както следва: търговци — 36%, занаятчии — 23%, земледѣлци — 11%, чиновници — 10% и разни други стопански категории — 20%.

Въ края на 1926 г. популярнитѣ банки сѫ разполагали съ собствени и чужди средства на сума крѫгло 1,120 милиона лева, когато общитѣ срѣдства на тия банки прѣди петь години сѫ били едвамъ ¹/₅ отъ тая сума. Вложителитѣ сѫ, сѫщо както при дѣловия капиталъ, дребнитѣ градски стопански сѫществувания. Това подчъртава още по-силно взаимопомощьта, истинския кооперативенъ характеръ на популярнитѣ банки у насъ, — а именно:

Занаятчии . .	8,741	влога за лева . .	79,387,314
Чиновници . .	7,799	„ „ „ . .	59,264,626
Земледѣлци . .	7,288	„ „ „ . .	52,129,272
Търговци . . .	9.286	„ „ „ . .	141,696,695
Разни проф. .	26,269	„ „ „ . .	206,259,591
Разни временни суми		„ „ , .	116,728,564
		Всичко .	655,466,062

Раздаденитѣ заеми отъ популярнитѣ банки въ 1926 г. се разпредѣлятъ по социални категории така:

Занаятчии . .	16,689	. . . . . . лева	190,335,709
Търговци . .	14.033	. . . . „	306,646,136
Земледѣлци .	9,168	. . . . „	84,759,467
Чиновници . .	8,634	. . . . „	77,533,740
Разни професии	9,852	. . . . „	158,462,999
		Всичко . лева	817,738,051
Къмъ тая сума трѣбва да се прибави и пласмента по специалния зан. кредитъ .			40.662,750
		Или всичко заеми .	858,400,801

Или, въ проценти — кредититѣ на популярнитѣ банки се използуватъ така: занаятчиитѣ — 24%, търговцитѣ — 37%, земледѣлцитѣ — 10%, чиновницитѣ — 10% и други категории — 19%.[1])

[1]) Цифритѣ за популярнитѣ банки, изобщо взети, заемаме отъ студията на г. Ив. Михайловъ за градскитѣ кооперации („Коп. дѣло", 1927).

Презъ 1926 г. популярнитѣ банки въ България сж имали чиста печалба 34 милиона лева и сж раздали дивиденди на членоветѣ 17 мил. лева.

Отъ тия банки близо сто влизатъ въ Съюза на популярнитѣ банки въ София, който се създаде въ 1915 г. Отъ останалитѣ една часть се сгрупира преди две години въ конкурентна на съюза организация, но се правятъ надеждни усилия да се преодолѣе това вредно раздѣление.

Съюзътъ на популярнитѣ банки си издигна собствено здание, една монументална сграда на площадъ „Славейковъ". Споредъ отчета му за 1926 год., ето какъ сж се развивали присъединенитѣ къмъ него популярни банки относно членоветѣ, капитала и фондоветѣ си:

Год.	Съюзни п. банки	Членове при банкитѣ	Капиталъ	Фондове	Всичко собствени капитали
1918	33	10,760	5,251,578	396,407·01	5,638,085·01
1920	57	27,030	25,396,288	1,364,047·49	26,760,335·49
1924	66	38,064	85,481,489	12,455,799·67	97,937,288·67
1925	83	45,704	127,670,000	20,278,451·97	147,948,451·97
1926	93	54,155	161,102,006	30,496,200·96	191.599,106·96

Следъ новата година 1927 сж постжпили съобщения въ Съюза, че сж решили да се присъединятъ къмъ него още 7 банки, които до сега сж стояли индиферентни къмъ него. Горнитѣ цифри безъ да ги анализираме показватъ единъ извънреденъ прогресъ. Известно ни е вече, че въ началото на 1928 г. въ страната има 189 популярни банки.

Тоя прогресъ и голѣмото довѣрие на населението къмъ популярнитѣ банки се подчъртава отъ увеличението на влоговетѣ въ тия съюзени банки: до като въ края на 1920 г. срочнитѣ, безсрочни и спестовни влогове достигатъ 52 мил. лв., въ 1925 г. тѣ сж 244 мил. лв., а въ края на 1926 г. 366 мил. лв., едно увеличение за една година съ 122 мил. лв. Общиятъ пласментъ въ кредити на съюзенитѣ популярни банки къмъ края на 1926 год. е 528 мил. лв., когато въ 1920 г. е билъ 72 мил. лв., въ 1924 г. — 282 мил. л., въ 1925 г. — 416 мил. лв., и въ 1926 г. увеличението е съ 115 мил. лв. за една година, на което могатъ да завиждатъ, наистина, много кредитни институти въ страната.

Софийската популярна банка е основана въ 1904 год. и се е развивала постепенно, безъ скокове. Следъ 23 годишенъ животъ на тая банка можемъ да отбележимъ, че, наистина, тя е направила грамаденъ успѣхъ и то въ единъ градъ като столицата съ толкова много кредитни институти. Спомнете си първитѣ години на подвигъ, когато въ нея се е работило безплатно и когато членоветѣ ѝ сж били нѣколко десетки занаятчии и дребни търговци, и да сравнимъ съ 1925 и 1926 години. Споредъ последния ѝ отчетъ Софийската популярна банка презъ 1925 г. е имала 2445 члена, а въ 1926 г. тѣ се увеличаватъ съ още 248 души — 2693 члена. Дѣловиятъ капиталъ е нарастналъ за 1926 г. отъ 12,500,000 лв. кржгло, на 15,700,000 лв. Влоговетѣ сж се увеличили за сжщата година отъ 27 мил. лв. на 36 мил. лв. Общиятъ кредитъ на банковитѣ членове възлиза за 1926 г. на 78 мил. лв., срещу 63 мил. лв. за 1925 год. Тоя кредитъ е билъ използуванъ презъ годината: въ нови заеми 51 мил. лв., въ продължение 94 мил. лв., въ сконтирани полици 32 мил. лв.

или всичко 177 мил. лв., т. е. билъ е използуванъ два пѫти и три четвърти. Всички банкови членове сѫ се възползували 21,858 пѫти отъ банковия кредитъ; среднйо всѣки членъ се е ползувалъ 8·8 пѫти презъ годината. Опредѣлениятъ кредитъ за банката отъ Б. Ц. Кооп. Банка възлиза на 17 мил. л., но той почти цѣлия ($15^1/_2$ мил. лв.) е билъ непокѫтната резерва за влоговетѣ. Презъ 1925 г. се въведени популярнитѣ застраховки на членоветѣ на Софийската популярна банка — като до края на 1926 г. сѫ се застраховали вече 557 членове за единъ капиталъ отъ 9 мил. лева.

Операциитѣ на банката сѫ изключително кредитни. Тя осѫжда въ отчета си всѣко отклонение отъ тая цель.

Софийската популярна банка има по-млади сестри въ лицето на Ючбунарската популярна банка, на Подуенската и на Лозенската.

Първата отъ тѣхъ показва следното бързо нарастване на членоветѣ си презъ петилѣтието отъ своето основаване:

въ	края	на	1922	г.	— 620	души;
„	„	„	1923	„	— 1250	„
„	„	„	1924	„	— 1844	„
„	„	„	1925	„	— 2649	„
„	„	„	1926	„	— 3463	„
„	„	„	1927	„	— 4800	„

Тоя свѣтъ отъ дребни стопански сѫществувания въ по-бедния но наймногочисленъ кварталъ на столицата сигурно се обединява кредитно въ името на девиза, който стои на чело на отчета: „Ючбунарската популярна банка е стопанска организация за колективна самопомощь и взаимно подпомагане на икономически слабитѣ и трудящитѣ се“.

Живото участие на членоветѣ, наистина, е отразено въ изграждането на нейнитѣ материални основи. Собствениятъ капаталъ на тая банка въ края на първата ѝ 1922 г. е билъ крѫгло единъ милионъ лева, а въ края на 1926 г. той е 17 милиона лева. Резервитѣ и фондоветѣ ѝ отъ 150,000 лв. презъ 1922 г. наближаватъ въ 1926 год. четири милиона лева. А въ края на 1927 г. капиталътъ и резервитѣ заедно достигатъ вече $31^1/_2$ мил. лева. Спестяванията и влоговетѣ въ тая банка въ края на 1922 г. сѫ били 1,700,000 лв., въ края на 1926 година тѣ сѫ 23 мил. лева, а въ края на 1927 год. — 38 мил. лева. Освенъ тѣхъ тая банка добива средства още отъ Съюза на популярнитѣ банки, като кредитна централа на тия банки, чрезъ която тѣ сѫ свързани съ Б. ц. кооп. банка. Въ края на 1926 г. тоя кредитъ е отъ $16^1/_2$ мил. лева. На 1. II. 1927 г. задълженията при кредитната централа сѫ 6,600,000 лв., а свободнитѣ средства сѫ 9,200,000 лв.; тия последнитѣ иматъ значение на резерви, отъ които банката взема, саио когато тегленията по влоговетѣ превишаватъ вноскитѣ. Характерътъ на тая банка, като голѣмъ вече народенъ кредитенъ институтъ, се вижда отъ нарастването на общитѣ нейни кооперативни средства (капиталъ, фондове, спестявания, влогове, средства отъ кредитни текущи смѣтки и др.), а именно, въ края на 1927 год. тия общи средства достигатъ 100,000,000 лв., когато въ края на 1926 г. сѫ били 61,400,000 лв.; въ края на 1925 г. сѫ били 40,400,000 лв., а въ края на 1924 г. — 22,500,000 лв.

Сведенията за операциитѣ и оборота на Ючбунарската популярна банка презъ 5-годишното ѝ сѫществуване сѫ не по-малко насърдчителни; докато презъ 1922 г. сѫ извършени 8,183 операции за 45,700,000 лв., постепенно тая цифра расте и достига за 1926 г. до 53,000 операции за 560,000,000 лева. Пласментътъ е, сѫщо тъй, бързо расълъ: въ края на 1922 год. — 3,290,000 лева, края на 1924 г, — 18,700,000 лв., края на 1926 г. — 49,600,000 лв. Банката има собствено здание. Тая банка не се задоволява само съ кредитни операции, а чрезъ тъй наречени кооперативни общности, каквато вече е създадена отъ две години за столаритѣ и строителитѣ, банката иска да олесни общитѣ продажби и общитѣ доставки за отдѣлнитѣ занаятчийски браншове. Прогресътъ презъ 1927 г. е още по-голѣмъ.

Подуенската популярна банка е създадена въ 1921 год. съ 28 члена, а въ края на 1927 г. тя има вече 1630 такива. Започнала съ 800,000 лв. презъ първата си година, тя има къмъ края на 1927 г. дѣловъ капиталъ, фондове, влогове и кредитъ 16,500,000 лв. Презъ 1922 г. банката е отпустнала единъ милионъ лева заеми, а на 1927 година, въ края на ноември, тя има въ заеми 15 милиона лева. Предстояще е построяването на собствено банково здание въ Подуене.

Но и столичниятъ кварталъ Лозенецъ не иска да остане по-назадъ. „Шепа кооперативни дейци отъ Лозенецъ, носители на принципа — единъ за всички и всички за единъ — на 25 дек. 1921 г. туриха началото на кредитната коопарация — Лозенска популярна банка, която да бѫде утѣха, подкрепа и надежда на икономически слабитѣ, да ги сплоти въ едно и да ги изтръгне отъ ногтитѣ на спекулативния капиталъ“. Тъй мотивиратъ основателитѣ своята хубава инициатива. Въ края на 1922 г. тая банка има едвамъ 83 члена съ дѣловъ капиталъ 76,000 лева. Въ началото на 1927 г. тя достига да обедини 712 членове, дребни стопански единици, съ дѣловъ капиталъ, напълно внесенъ, 2,000,000 лв. Влоговетѣ възлизатъ на 31. XII. 1926 г. до 2,800,000 лева и то отъ 643 вложители, — т. е. съвсемъ дребни спестявания, което е особено надеждна проява. Презъ 1925 г, имаме 144 деца вложители на сума 60,077 лв., а презъ 1926 г. — 401 такива, на 107,912 лева. Особното значение на тия крайно възпитателни спестявания е несъмнено: децата — това е утрешна България. Пласментътъ сѫщо се разширява и то чрезъ собствени средства при единъ съвсемъ малъкъ външенъ кредитъ; така, презъ 1925 г. общиятъ пласментъ е билъ 3,095,000 л. при кредитъ 926,000 л., а презъ 1926 год. тоя пласментъ е 6,094,000 лева при кредитъ 1,287,000 лева. Заемитѣ сѫ дадени на занаятчии, дребни търговци, наемни работници, земледѣлци и чиновници.

Тия все повече растящи цифри показватъ, че София даде блестящи доказателства за практическия смисъль на идеята за кооперативенъ народенъ кредитъ. Нейнитѣ успѣхи заедно съ общобългарскитѣ въ това отношение може да бѫдатъ наша гордость и цененъ примѣръ на бързъ прогресъ — въ общата свѣтовна история на кооперативното дѣло. На тоя прогресъ се дължи до голѣма степень спасяването, запазването и разширението на нашето срѣднйо градско производство.

Ние очъртаваме кооперативната физиономия на София безъ да даваме изчерпателни статистически данни, нито да споменаваме поименно маса важни

макаръ и по-малки кооперативни сдружения въ София, въ случая — кредитни. Това е невъзможно въ границитѣ на тая статия и ненужно за поставената цѣль. Все пакъ нека отбелѣжимъ, че освенъ разгледанитѣ кредитни кооперации и съюзи въ София има и други взаимо-спомагателни спестовно-заемни каси предимно на служители отъ една и сѫща професия или учреждение. Ето защо, по последнята официална статистика за кооперациитѣ (за до 1.I. 1924 г.) фигуриратъ кредитни сдружения въ София (града) зарегистрирани 32 до 31.XII. 1923 г., отъ които действуващи 15.

София мѫчно може да се отдѣли стопански отъ селската софийска околия, затова ще отбелѣжимъ накратко кооперативното организирване на кредита въ селата на тая околия. До 31.XII. 1923 г. зарегистрирани сѫ били кредитни сдружения въ околията 67; отъ тѣхъ сѫ действували на 1.I. 1924 г. — 41 съ 3143 индивидуални членове, $1^1/_2$ милиона дѣлове, 670,000 л. фондове, 2,190,000 л. влогове. Това е единъ несъмненъ прогресъ на кредитната взаимопомощь въ софийскитѣ села. Тридесеть отъ тия сдружения сѫ образувани още преди 1910 г., 25 — между 1910 и 1920 г. и 11 следъ 1920 година. Твърде важно за отбелѣзване е, че въ 3—4 голѣми софийски села има, още до края на 1923 г., основани популярни банки. Както е извѣстно, кредитнитѣ селски кооперации сѫ сдружавания съ неограничена отговорность, спестовно-заемни каси, райфайзеновски типъ, а популярнитѣ банки сѫ кредитни кооперативни дружества съ ограничена отговорность и извършватъ много по-широки кредитни операции; типътъ имъ е сдружавания Шулце Деличъ.

Въ София е седалището на Общия съюзъ на българскитѣ земледѣлски кооперации, най-голѣмата кооперативна организация у насъ, съ задача да подпомага кредитно и изобщо стопански селското население, което е $^4/_5$ отъ цѣлото население. Тоя е най-стария кооперативенъ съюзъ въ България, основанъ преди 20 години (1907 г.). Споредъ отчета на тоя съюзъ за 1926 г., той обединява 970 коопер. сдружения, отъ които 18 районни съюзи; тия сдружения сѫ въ мнозинството си кредитни, но има и потрѣбителни, производителни и др. селски кооперации. Съюзътъ отива вече къмъ сто хиляди члена (92,400 души на 31.XII. 1926 г.), отъ които 86% сѫ земледѣлци, а другитѣ селски занаятчии, търговци и др. Отчета дава сведения за 829 кооперации: дѣловъ капиталъ $89^1/_2$ мил. л., срочни влогове $40^1/_2$ мил. л., спестявания $116^1/_2$ мил. л. и фондове 42 мил. л., крѫгло.

Кооперациитѣ сѫ раздали заеми за 353,194,961 лева; извършили сѫ общи доставки за 187,910,913 лева; направили сѫ общи продажби за 51,554,697 лева и обши преработки за 42,347,635 лв.

Сѫщитѣ кооперации сѫ извършили 666,082 операции съ общъ оборотъ 2,367,559,494 лв. и сѫ реализирали бруто печалба 109,559,738 лв.

Селскитѣ кредитни кооперации у насъ, споредъ доклада до Междун. кооп. съюзъ, сѫ около 1700, до края на 1926 год., отъ които крѫгло 1000 сѫ групирани въ Общия съюзъ на земл. кооперации.

Общо, — селскитѣ и градски кредитни кооперации обединяватъ въ себе си повече отъ 200,000 индивидуални членове, които съ семействата си наближаватъ единъ милионъ отъ населението; иматъ собствени средства къмъ 500,000,000 лева; влогове и спестявания надъ 800 мил. лв.; дали сѫ заеми,

които въ края на 1926 г. показватъ кръгло 1,200,000,000 лева; и сѫ имали оборотъ презъ 1926 г. около 12 милиарда лева. На почвата на обществената сплотеность, на партийния неутралитетъ и запазвайки винаги всредъ водителитѣ искрата на себеотрицание и ентусиазъмъ отъ първитѣ времена преди четвъртъ вѣкъ, кредитното кооперативно дѣло ще става все повече една отъ централнитѣ оси на общото ни стопанско развитие, и частно, на икономическия подемъ на София, олеснявайки многочисленитѣ дребни производители чрезъ ефтинъ кредитъ, и издигайки духа на спестовностьта.

Потрѣбителни, жилищни и благоустройствени кооперации.

София до края на 1923 г. е имала зарегистрирани такива сдружения всичко 107, отъ които много сѫ отишли въ обширното гробище на кооперациитѣ у насъ вследствие на пребързано основаване или липса на рѫководство, — тъй че на 1. I. 1924 год. сѫ действували само 29 кооперации отъ тая група въ града София, съ около 18 хил. члена и 40 мил. лева дѣловъ капиталъ. Отъ тогава до сега потрѣбителната кооперация не проявява численъ успѣхъ въ София, но жилищнитѣ кооперации (особено апартаментнитѣ) далечъ повишиха посочената по-горе обща цифра. Що се касае до селската софийска околия, потрѣбителнитѣ и жилищни кооперации сѫ съвсемъ слабо развити, както и въ цѣлата страна по селата. До 1. I. 1924 г. зарегистрирани има въ софийска селска околия 14 такива кооперации, а действуващи — четири.

Въ преходния периодъ следъ войната потрѣбителнитѣ кооперации въ градоветѣ порастоха по число твърде бърже, облекчавайки до известна степень консоматоритѣ. Но не всички тия кооперации запазиха сѫществуването си: докато въ 1920 г. имаме 409 потрѣбителни, жилищни и благоустройствени кооперации, въ 1921 г. имаме 339 такива, въ 1922 г. — 309 и въ края на 1923 г. — само 265, отъ които 245 потрѣбителни.

Това сѫ данни на „Статистиката на кооперативнитѣ сдружения на царство България презъ 1923 г.“. Споредъ „Статистически известия“ отъ 1927 г., зарегистрирани потрѣбителни, жилищни и благоустройствени кооперации въ България до 31 декемврий 1924 г. е имало 866, а на тая дата сѫ действували само 264, отъ които 220 потрѣбителни. Отъ това се вижда, колко малко отъ тия кооперации сѫ основани съ огледъ на необходимитѣ условия. Къмъ края на 1926 г. само потрѣбителнитѣ кооперации въ България иматъ активъ—пасивъ 143 мил. л., собствени срѣдства 38 мил. л., продадени стоки презъ 1926 г. общо за 350 мил. л., бруто печалба 48 мил. л., раздадени дивиденди 1,600,000 л. при чиста печалба 3 мил. л. Броятъ на членоветѣ имъ е 60,191, отъ които 10,640 работници, 10.182 дребни занаятчии, 11,385 дребни земледѣлци, 14,637 служащи и др. слаби социални сѫществувания.

Най-стара въ София е работническата потрѣбителна кооперация „Напредъ“, основана въ 1902 г. споредъ Г. Минчевъ въ неговата книга „Кооперативно дѣло; но, тя е почнала да действува въ 1903 г., следователно, може да се смѣта, че е била изпреварена по основаване отъ кооперацията „Братски Трудъ“, и отъ офицерската потрѣбителна кооперация, основани въ 1902 година. Кооперация „Напредъ“ е създадена въ София първоначално като кооперативна фурна за по-доброкачественъ хлѣбъ. Казахме, че тя е почнала

съ капиталъ 300 лева. Презъ 1907 година кооперация „Напредъ“ открива гостилница. Презъ 1910 г. тя открива първия си бакалски магазинъ, който до края на годината завършва съ печалба 1108 лева. Презъ 1912 г. се открива втората бакалница; презъ 1913 г. — третата; презъ 1917 г. се открива четвъртия магазинъ. Презъ 1920 г. тя има осемь магазина, печатница, клонъ манифактура, два склада за дърва и обущарска работилница; презъ 1926 г. тя има 13 магазина и хлѣбарница, а въ края на 1927 г. нейнитѣ клонове сѫ вече 16 само въ София. Кооперативната централа „Напредъ“ съ седалище София е основана въ края на 1919 г. за обща доставка на стоки, като самостоятелно кооперативно тѣло съ първоначаленъ капиталъ петь милиона лева, и съ членове софийската и провинциалнитѣ потрѣбителни кооперации. Въ края на 1926 г. централата има 55 кооперации за свои членове съ 45,450 члена, собствени срѣдства надъ 19 мил. лева, срочни и спестовни влогове 20½ мил. лева, а всичко собствени и чужди срѣдства 88 мил. л.; — въ края на 1927 г. всички тия срѣдства достигатъ цифрата 100,750,000 л. Въ своитѣ 138 магазини тия кооперации сѫ пласирали презъ 1926 г. стоки на обща сума 278,500,000 лева. Централата има собствени индустриални предприятия: парна мелница въ Червенъ Брѣгъ, при нея електрическа централа, варница на гара Сливница и пр.; освенъ това тя има отоплително бюро въ столицата.

Кооперация „Братски Трудъ“ е почнала да действува въ 1902 г. като едно сдружение на чиновници съ цѣль да купуватъ отъ единъ опредѣленъ магазинъ съ отстѫпка. Въ 1903 г. тя става чиновническо потрѣбително дружество, а въ 1904 г. — общогражданско такова съ 480 члена, 27 хиляди лв. крѫгло капиталъ и резервенъ фондъ. Въ края на 1920 г. има 3400 членове и 680 хиляди лева дѣловъ капиталъ и фондове, активъ 6 мил. лева и оборотъ 77½ мил. лева. Въ края на 1923 г. „Братски Трудъ“ има вече 3694 члена, дѣлове и фондове надъ 1,400,000 лева; въ края на 1926 г. има капиталъ крѫгло 1,700,000 лева, фондове 149.000 лева, дългъ къмъ Българската Кооперативна банка 3,574,000 лева, дългъ къмъ други тукашни и чужди фирми 1,524,000 лева, полици за изплащане 230,000 лева и пр.; въ актиѣъ сѫ минати: стоки въ колониялния, манифактурния и галантерийния отдѣли — 4,290,000 лева; стоки въ централния клонъ и въ другитѣ 9 клона на „Братски Трудъ“ въ София — 1,102,000 лева; стоки на консигнация 442,000 лева, дебитори — 1,246,000 лева, дружественото здание, изразено въ стойность, отговаряща на покупната му цена и направенитѣ ремонти — 358,000 лева, и други по-дребни суми. Кооперацията участвува като колективенъ членъ въ Английския съюзъ на потр. кооперации съ дѣлове за 1000 английски лири, редовенъ членъ е на Б. Ц. К. банка и спомагателенъ членъ на централа „Напредъ“.

Софийската Офицерска потрѣбителна кооперация, основана въ 1902 г., е отбелѣзала сѫщо достатъченъ прогресъ, като въ края на 1923 г. тя е броила около 1400 члена съ дѣлове и фондове 560,000 лева.

Много софийски потрѣбителни кооперации и тѣхни съюзи сѫ въ ликвидация или престанаха вече да сѫществуватъ; тѣ бѣха основани главно следъ войната при изключителни условия. Общото работническо кооперативно дружество „Освобождение“, основано въ 1919 г. съ седалище София и клонове въ провинцията, въ края на 1921 г. е имало 51,080 членове, основенъ капиталъ

5,270.000 лева, фондове 89,000 лева, влогове и спестявания 8,365,000 лв., активъ и пасивъ 24.773,000 лева и печалба 461,000 лева, — съ централенъ продоволственъ складъ въ София, 31 клонове и 76 пълномощничества съ 163 магазина въ цѣлата страна, една дърводѣлска работилница, една бичкижийница, печатница и издателство. Тази кооперативна централа биде поставена въ ликвидация при разтурването на комунистическата партия.

За отбелѣзване е прогресътъ на Вегетарианското потрѣбително кооперативно дружество въ София, основано въ 1919 г., което на края на 1923 г. има вече 1350 члена съ близо $^1/_2$ милионъ дѣлове и фондове. Естествено, ние съвсемъ не изчерпваме списъка на потрѣбителнитѣ кооперации въ София, които поименно може да се намѣрятъ въ официалната статистика на кооперативнитѣ сдружения за 1923 г. както, разбира се, и въ бѫдащитѣ издания на следващитѣ години.

Въпреки всички колебания успѣхътъ на потрѣбителната кооперация въ София е несъмненъ. Нѣма кварталъ въ столицата, кѫдето да липсва кооперативенъ магазинъ, въ нѣкои квартали — по нѣколко. Това несъмненно влияе за регулиране ценитѣ на най-необходимитѣ продукти и за издигане тѣхната доброкачественость. Бѫдащето на потрѣбителната кооперация въ тъй бързо растяща по население София се очъртава още по-надежно.

Жилищнитѣ кооперации, които бѣха въ близкото минало у насъ дори непознати, добиха поради острата жилищна криза следъ войната едно бързо развитие. Докато до 1918 г. не е имало нито една жилищна и благоустройствена кооперация у нас, въ 1920 г. има вече 13, въ 1923 г. — 20, въ 1924 — 43 градски и една селска съ 5,200 лични членове, активъ — пасивъ 102 милиона лева, дѣловъ капиталъ 72 милиона лева, недвижими имоти за 51 мил. лева. Днесъ въ цѣлата страна има повече отъ 80 жилищни кооперации, отъ които по-голѣмата часть иматъ за цель построяване ефтини и хигиенични многоетажни жилища, разпредѣлени между членоветѣ по апартаменти. Най-голѣмата часть отъ тия последнитѣ сѫ въ столицата. Отъ тѣхъ, въ София, групирани около Б. Ц. К. банка, която ги е олеснила съ ипотеченъ кредитъ, сѫ, на 31 декември 1926 г. 28, съ собствени средства 90 милиона лева, съ 1234 лични членове и съ 28 масови многоетажни жилища съ по 12—20—30 апартамента всѣко едно. Тия „изполини", въ сравнение съ другитѣ здания, облекчиха чувствително страшната жилищна криза въ София по отношение на по-лесно намиране жилищни помещения, както и на по-низки наеми. Това е примѣръ за едно бързо и широко използуване на кооперативната идея при жилищната проблема, и то безъ почти никаква подкрепа отъ страна на държавата и общинитѣ.

Въ София има нѣколко строителни и жилищни кооперации, които се ползуватъ напълно отъ режима на Закона за масовъ и ефтинъ строежъ. Тѣ сѫ, или общограждански, или свързани съ дадена професия или кварталъ.

Кооперативни сдружавания за доставки, продажби и преработки.

Такива въ София въ края на 1923 г. сѫ действували деветь отъ 27 зарегистрирани до тая дата. Тия 9 сдружения иматъ 2,200 индивидуални членове, дѣловъ капиталъ и фондове кржгло 9 милиона лева, и влогове около 2 мили-

она лева. Въ селската софийска околия отъ 9 зарегистрирани до края на 1923 г. не е имало на тая дата нито едно останало да действува.

Въ цѣлата страна на тая дата е имало всичко 452 зарегистрирани такива дружества, а действующи само 175. Отъ тѣзи последнитѣ 105 сж градски и 70 селски. Относно селското стопанство тѣ сж обикновено лозаро-винарски, пчеларски и бубарски, тютюно-производителни, градинаро-овощарски, млѣкарски, общо-земледѣлски и пр., а въ областьта на промишленостьта тѣ сж обикновено обущарски, шивашки, желѣзарски, дърводѣлски и пр. Свободнитѣ професии такива кооперации иматъ две, и то въ София: аптекарската, основана въ 1914 г., имайки въ края на 1923 г. 150 члена съ кржгло $5^1/_2$ милиона лева дѣлове и фондове, и зжболѣкарската кооперация, основана въ 1919 година, имайки въ края на 1923 год. 162 члена и около единъ милионъ лева дѣлове и фондове.

Въ тая категория кооперации особно значителни сж тютюнопроизводителнитѣ, които сж сдружения за общи продажби. Тѣ групиратъ въ себе си около 20,000 дребни селски стопани, производители на тютюнъ. Такива кооперации въ 1927 год. има повече отъ 50, отъ които надъ половината сж обединени въ Централния съюзъ на тютюневитѣ кооперации, основанъ въ 1925 г. съ седалище София.

Застрахователни кооперации.

Застрахователната кооперация въ София и изобщо въ България направи извънреденъ прогресъ. Въ края на 1923 г. въ София има 14 действуващи застрахователни кооперативни сдружения отъ 16 зарегистрирани до тая дата.

Отъ тия кооперации по-голѣмата часть сж посмъртни каси на персонала по различни учреждения. Само двѣ-три сж общозастрахователни дружества. На първо мѣсто стои Чиновническото кооперативно спестовно-застрахователно дружество, което днесъ е най-голѣмата кооперация въ България, съ по-вече отъ 110,000 застраховани членове съ 926 милиона лева осигурителенъ капиталъ, — по-вече отколкото всички други застрахователни дружества, взети заедно, — и съ едно собствено грандиозно здание. Това дружество е основано въ 1903 г. отъ сжщитѣ дейци на зараждащето се кооперативно движение въ София, отъ които излѣзе по онова време инициативата за образуване на Софийската популярна банка, на „Братски трудъ“, на „Учителската взаимоосигурителна каса“ и пр. Новото дружество е било посрещнато съ голѣмо недовѣрие, защото тъкмо въ това време се е случила аферата съ дружество „Подкрѣпа“. Частнитѣ застрахователни дружества го посрещнали като единъ сигуренъ конкурентъ. Позивътъ на дружеството дълги месеци неможалъ да събере необходимитѣ по устава 500 члена, за да започне дружеството да действува. Но, малко по-малко, дружеството си пробива пжть и фактически отъ чиновническо става общонародно. Следъ войнитѣ неговата деятелность се засилва още по-вече. Въ 1920 г. то открива освенъ клона животъ още два клона: пожаръ и злополука. Ето нѣкои цифрови данни за развитието на това голѣмо кооперативно дружество съ центъръ въ София.

Членоветѣ на дружеството по професия на 31 декемврий 1924 г. се разпредѣлятъ, както следва;

Селски стопани	13,077	търговци	14,327
занаятчии	12,872	работници	3,069
чиновници	27,629	свободни професии	4,071
домакини	30,952	индустриалци	623

За да се види голѣмия прогресъ, който дружеството е направило отъ основаването си до 1 януарий 1927 год., даваме следнята таблица за застрахования капиталъ, премиитѣ и фондоветѣ:

Години	Брой на полици	Застрахованъ капиталъ	Събрани премии	Резерви и фондове
1905	615	2,083,750	44,404	35,856
1910	5,383	19,331,850	747,886	1,882,279
1915	32,093	102,352,450	3,839,207	10,158,863
1920	56,132	298,851,250[1])	12,470,941	29,487,316
1921	67,022	416,012,000	17,926,550	37,543,122
1922	74,898	540,097,950	23.140,402	48,342,839
1923	78,660	631,852,400	29,123,841	64,290,173
1924	80,799	726,861,100	36,581,045	86,933,221
1925	82,945	824,184,750	39,376,379	107,963,843
1926	89,350	983,630,000	43,714,696	122,337,914

Отъ отчета на дружеството за 1927 год. се вижда, че на 31 декемврй сжщата година математически резерви и преносъ премии, които гарантиратъ изплащането на застрахования капиталъ при смърть или при преживѣване, дружеството има кржгло 158 милиона лева. Недвижимитѣ имоти на дружеството струватъ на сжщата дата кржгло 47 милиона лв., отъ които 35 мил. л. се падатъ на новопостроеното дружествено здание на бул. „Ц. Освободитель", а другитѣ имоти сж три голѣми здания въ центъра на града, кржгло за 7 милиона лева, единъ лѣтенъ домъ въ Вършецъ, морска градина въ Месемврия, лѣтна почивна станция въ Варна. Отъ тѣзи имоти дружеството е реализирало чистъ доходъ 3,230,000 лв. Ипотечнитѣ заеми и ипотечни текущи смѣтки представляватъ на сжщата дата едно перо отъ 91 мил. лева, дадени на дружествени членове срещу залогъ на масивни и доходни имоти; тука е голѣмия пласментъ на математическитѣ резерви и фондове. Заеми срещу застрахователни полици сж дадени на сума 23 мил. лева, а само презъ 1926 г. такива сж дадени кръгло 6,000,000 лева. Въ ценни книжа е облечена една сума отъ 5 милиона лева. Клонътъ пожаръ, макаръ да има по-скромни размѣри, проявява сжщо единъ голѣмъ напредъкъ: докато въ 1921 г. има сключени застраховки 1985, следъ три години, въ 1924 г. има вече 8,879 сключени застраховки за пожаръ относно единъ капиталъ кржгло отъ 2,300 милиона лв.; а на 1 януари 1926 г. броя на тия застраховки е 10,420 при застрахованъ капиталъ кржгло 3 милиарда лева. Работитѣ по клона злополука сж още въ началния си периодъ.

[1]) Въ продукцията отъ 1920 год. насамъ е включенъ и презастрахования капиталъ, който, започналъ отъ нея година съ 1,278,500 лева, въ края на 1924 г. възлиза на 61,724,500 л.

Втора голѣма застрахователна кооперация въ София е Учителската взаимо-спомагателна осигурителна каса, основана въ 1902 г., която въ края на 1926 год. има 8,300 застраховани членове съ осигурителенъ капиталъ 129 милиона лева, математически резерви кржгло 12 милиона лева, като при това, притежава въ столицата, въ центъра на града, свое собствено здание.

Други важни застрахователни кооперации съ центъръ София сж тая противъ градобитнина, както и тая за осигуровка на добитъкъ. Тия кооперации сж организирани отъ и групирани при Б. Ц. Кооп. Банка. Застраховката отъ градушка презъ 1917 г. обхваща 38,765 земледѣлски стопанства. Презъ 1922 г. броятъ на застрахованитѣ спада на 7,713. Отъ 1924 година броятъ на застраховкитѣ почва да расте и презъ 1927 г. надминава цифрата 52,000 застраховани стопанства. Такъвъ успѣхъ не е отбелѣзванъ до сега. Сжщото — и при застраховката на добитъка. Презъ 1915 година има сдружавания за застраховка на добитъкъ въ 79 общини. Презъ 1921 година спадатъ на 26, а днесъ броятъ на сдружаванията надвишава цифрата 500.

Производителни и трудови кооперации.

На първо мѣсто въ голѣмата група на производителни и трудови кооперации стоятъ спомагателно-производителнитѣ кооперации за ползуване отъ общи машини, за добиване минерални вещества, скотовъдни и риболовни, каквитѣ почти никакъ не сж развити въ столицата, но къмъ тѣхъ принадлежатъ още и тъй нареченитѣ водни синдикати, които представляватъ едри кооперативни предприятия. Въ края на 1920 г. има зарегистрирани 5 такива синдикати, отъ които 3 градски и два селски, а сж действували презъ 1921 г. всичко 3. Въ 1927 г. въ страната има 42 водни синдикати съ 31,000 лични и колективни членове, и дѣловъ капиталъ надъ 125 милиона лева. Воднитѣ синдикати сж здружавания за кооперативно напояване, отводняване, добиване на електрическа енергия и пр. Най-голѣмото отъ тѣзи кооперативни предприятия е електрическата централа „Вжча“ за електроснабдяване на пловдивската равнина, включително градоветѣ и селата, като се използува двигателната енергия на рѣката Кричимъ (около 100,000 к. с.), броейки само тая кооперация около 23,000 колективни и индивидуални членове.

Втората група отъ разглежданата категория кооперации сж трудово-производителнитѣ сдружения, въ които производителитѣ, обикновено занаятчии, влагатъ всичкия си капиталъ и всичкия си трудъ, като сж сжщевременно господари и работници, т. е. изключено е наемничеството и капиталистическата печалба. Въ действителность, нѣкои отъ тѣхъ иматъ и наемни работници; други пъкъ се образуватъ, само за да получатъ известни облаги и насърдчения отъ държавата. Сжщественото е, обаче, че тѣ, макаръ и не винаги въ идеална форма, все пакъ спомагатъ за закрепването и развитието на занаятчийското производство, като му даватъ отчасти преимуществата, които притежава конкуриращето го едро индустриално производство, — по-модерна техника, по-голѣмъ капиталъ, по-ефтинъ кредитъ и по-организиранъ пазаръ. И у насъ тия кооперации почнаха да се създаватъ главно следъ войната, подъ натиска на голѣмата, особено за занаятчийството, стопанска криза. Въ края на 1920 г. такива има у насъ 52 основани: до 1910 г. 2, до 1915 г. още

8, а въ 1919 и 1920 г. основани 42. Въ 1923 г. има 62, всичкитѣ градски. Въ края на 1926 г. такива кооперации има около 150, отъ които въ Съюза на производителнитѣ кооперации въ България, основанъ въ 1919 год. въ София, сж обединени вече 100 отъ тѣхъ.

Най-голѣмъ брой отъ тия кооперации сж обущарски, шивашки, дърводѣлски и желѣзарски. Тия 100 кооперации отъ 26 различни бранша обединяватъ въ себе си труда и средствата на 1160 отдѣлни кооператори. Дѣловиятъ имъ капиталъ въ края на 1926 г. е 35,850,000 лева. Оборотни срѣдства производителнитѣ кооперации черпятъ главно отъ Б. Ц. К. Банка и отъ частнитѣ търговски фирми: на Б. Ц. К. банка 72 отъ тия кооперации сж длъжни на 31 декември 1926 г. 29,900,000 лева, а на частни търговски фирми 32,000,000 лева. Общо производството на членуващитѣ при Съюза кооперации възлиза въ края на 1926 г. на 160,000,000 лева, а пласмента кржгло на 140,000,000 лева, — 15% повече отъ предшествующата година за производството и за пласмента. За сжщата година тия кооперации сж реализирали бруто печалба 62,340,000 лева, отъ която чиста печалба 3,600,000. Тия кооперации сж използували освенъ труда и познанията на своитѣ 1169 кооператори още и труда на 3,400 квалифицирани наемни работници и 160 души административенъ персоналъ. Извършени сж 56,700 счетоводни операции при единъ оборотъ отъ единъ милиардъ и четвъртъ. Най-надежното е, че тия 100 производителни кооперации притежаватъ вече машини и инструменти за 37 мил. лева. Съюзътъ прави всичко възможно да може да свикне отдѣлнитѣ кооперации да си набавятъ чрезъ него сурови материали направо отъ производителитѣ у насъ или въ чужбина. Презъ тази година той е успѣлъ на съвършено износни условия да направи това за нуждитѣ на софийскитѣ шивашки кооперации. Съюзътъ организира и пласмента на готовитѣ стоки, въ изпълнение на което въ 1924 г. съ съдействие на Б. Ц. К. банка той откри въ София Кооперативенъ пазаръ, въ който се складиратъ и продаватъ стокитѣ на една голѣма часть отъ съюзнитѣ кооперации. Успѣхитѣ на кооперативния пазаръ въ София окуражиха съюза и той откри последователно такива пазари и въ други градове. Чрезъ тѣхъ се достига и друга цель освенъ широкия пазаръ, а именно, че, депозирайки стокитѣ въ кооперативния пазаръ, кооперациитѣ могатъ да получатъ варантенъ заемъ отъ банката.

Презъ 1926 г. въ Кооперативния пазаръ въ София сж участвували съ свои произведения 50 кооперации отъ 26 различни бранша; имало е стока за 12,536,000 лева. Продадени сж въ продължение на годината стоки за 7,479,000 лева. Кооперативнитѣ пазари ще принесатъ неоценима полза на българското занаятчийство.

София има зарегистрирани до 31 декември 1923 г. 72 производителни и трудови сдружения, но сж действували презъ 1923 г. само 29. Софийската селска околия по сжщото време е имала само две такива сдружения. Тия 29 сдружения въ града София въ 1923 г. сж разполагали съ кржгло 7 мил. лева дѣловъ капиталъ, и 1,700,000 лева фондове. Въ края на 1927 г. софийскитѣ производителни кооперации сж 34, както следватъ:

обущарски . . . — 4	шивашки . . . . — 1
дърводелска . . . — 3	желѣзарска . . . — 4

печатарска	— 3	грънчарска	— 1
тенекежийска	— 2	кожарска	— 2
бояджийска	— 1	каменодѣлна	— 1
строителна	— 1	електрическа	— 2
медникарска	— 2	вжжарска	— 1
трикотажна	— 2	художествена	— 1
юрганжийска	— 1	кацарска	— 1
фотоцинкографска	— 1		

Влизащитѣ въ тия кооперации 500 занаятчии въ София щурмуватъ историческитѣ спънки на занаятчийското производство и му отварятъ широки хоризонти, наредъ съ развитието на голѣмата индустрия.

Чисто трудови кооперации, т. е. сдружения на работници отъ дадена професия, за да продаватъ задружно своя трудъ срещу опредѣлено общо възнаграждение, въ София има твърде малко. До края на 1922 г. статистиката отбелѣзва за цѣлата страна всичко две такива — едната на електроинсталатори, а другата на декоратори бояджии, основани и двете следъ войната въ София. Въ 1923 г. въ цѣлата страна има такива три и то градски, а въ 1924 г. — 5 действуующи, само градски, нито една селска, съ 40 лични членове, дѣловъ капиталъ, фондове и недвижими имоти кржгло 1,400,000 лв. Членоветѣ на чисто трудовитѣ кооперации не сж стопани по отношение на предприятието, не сж собственици на произвежданитѣ отъ тѣхъ продукти. Тѣ оставатъ винаги само работници въ разлика отъ стопански установенитѣ производителни кооперации. Предимно тѣ иматъ временeнъ характеръ (жънене, градинарство, зидарство, дюлгерство, бояджийство, хамалство и пр.). Ние мислимъ, че сжществуватъ въ страната, и частно въ София, повече такива сдружения, но не сж изучени, макаръ че заслужаватъ да бждатъ поощрени, защото тѣ действуватъ благоприятно за регламентиране пазаря на труда относно настаняване на безработнитѣ, работното време и работната заплата.

Кооперативни съюзи и централи.

Споредъ статистиката, въ 1924 година общи и районни кооперативни съюзи и централи въ страната е имало действуващи 26. Въ София общи кооперативни съюзи и централи е имало действуващи 8, — включително и Българското земледѣлско дружество, основано въ 1904 г., което е кооперативно сдружение, за да доставя стопански потрѣби на земледѣлцитѣ, да организира преработката и продажбата на земледѣлски произведения, но сжщевременно е единъ стопански институтъ за всестранно изучване на земледѣлието; въ края на 1923 г. то е имало 644 лични и 48 колективни члена.

Кооперативни банки.

Тъкмо въ София се намиратъ ония две банки, които, наредъ съ съюзитѣ и централитѣ, обединяватъ чрезъ кредитъ, насърдчение и контрола кооперативното движение у насъ. На първо мѣсто е Българската земледѣлска банка, родоначалникъ на нашитѣ кредитни кооперации. Тя е образувана отъ земледѣлскитѣ каси въ 1895 година. Тия каси сж създадени като околийски още въ 1862 г. отъ тогавашния валия на дунавската областъ, Мидхадъ

паша, чрезъ опредѣлени суми внасяни отъ селянитѣ задължително при продажбата на тѣхнитѣ земледѣлски произведения или тия отъ общинскитѣ ниви. Въ 1881 г. къмъ тия каси сѫ присъединени сиротскитѣ фондове, образувани отъ паритѣ на сирацитѣ. Земледѣлскитѣ каси сѫ отпускали заеми на земледѣлскитѣ стопанства. Днесъ Б. Земл. банка е втора по голѣмина следъ Б. Н. Банка; има надъ 150 клонове и агенции, разполага съ свои срѣдства 430 мил. лева и съ влогове около $1^1/_2$ милиарда лева. Нейниятъ кооперативенъ отдѣлъ е далъ презъ 1926 г. на 1350 кооперации кредитъ на около 900 милиона лева. Банката посрѣдничи, при това, за обща продажба на тютюнъ, пашкули и др., принадлежащи на кооперациитѣ.

Другиятъ голѣмъ центъръ на коопер. животъ у насъ е Бълг. Ц. Коопер. банка, основана въ 1910 г.; тя има свои средства 130 мил. л. и чужди влогове около 100 мил. л. Нейни членове сѫ въ края на 1926 г. 370 кооперации, главно въ градоветѣ, — съ повече отъ 250,000 члена и повече отъ 450 мил. л. срѣдства на тия кооперации. Презъ 1926 г. Банката е открила на тия кооперации кредитъ около 350 мил. л., отъ който използуванъ е около 200 мил. лв.

Кооперативно възпитание.

Отъ 1924 г. въ София сѫществува държавна Висша кооперативна школа за подготовка на кооперативни дейци; Националенъ комитетъ на бълг. кооперация, основанъ сѫщо въ 1924 г. въ София, имайки задача да организирва общи акции отъ интересъ на цѣлото кооперативно движение въ страната; Съюзъ на приятелитѣ на кооперацията отъ 1926 г. въ София, за пропаганда на кооперативнитѣ идеи; въ 1926 г. се създаде и обединителното учреждение на българскитѣ кооперации — Върховния кооперативенъ съветъ въ София, съ представители на всички категории кооперации, избирани на годишенъ общъ кооперативенъ конгресъ. Чрезъ тоя съветъ и конгресъ се турятъ основитѣ на тъй необходимия за единството на кооперативното движение у насъ утрешенъ Общъ кооперативенъ съюзъ въ България.

Заключение.

И тъй, столицата до 31 декемврий 1923 г. споредъ последнята статистика има зарегистрирани 303 отдѣлни кооперации, отъ които 111 действующи съ 134,485 индивидуални членове, 150 мил. лева дѣловъ капиталъ, 24 милиона фондове и 34 милиона влогове; а софийска селска околия има зарегистрирани 110 кооперации, отъ които действуващи 54 съ 5254 члена и дѣлове, фондове и влогове кржгло $5^1/_2$ мил. лева. Цифритѣ за София, както видѣхме при отдѣлнитѣ случаи, днесъ сѫ още по-голѣми. Трѣбва да се има предъ видъ, че голѣма часть лица сѫ сѫщевременно членове на нѣколко кооперации въ София. При все това, прогресътъ на кооперативното дѣло въ София, въ малкия периодъ отъ четвъртъ вѣкъ на неговото зараждане и развитие, е единъ блѣстящъ примѣръ за стопанска предприемчивость и обществена сплотеность на нашия народъ, който примѣръ опровергава легендата за неговия непреодолимъ индивидуализъмъ.

СТОПАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ И ИНСТИТУТИ ВЪ СОФИЯ

(по отчети)

Столицата е седалище на Съюза на индустриалцитѣ, на Търговския съюзъ, на Съюза на акционеритѣ дружества, на Кооперативнитѣ съюзи, централи и институти, които посочихме въ статията за кооперациитѣ, на Занаятчийския съюзъ, на Работническитѣ синдикални съюзи.

Независимо отъ тѣхъ при всѣко отъ свързанитѣ съ стопанството министерства има частични стопански съвети (индустриаленъ, занаятчийски, трудовъ и пр.).

Научно-обществени стопански институти въ София сж: Българското икономическо дружество, което сжществува вече близо 30 години съ своето списание и ежеседмични срещи съ реферати по стопански въпроси; Дружеството на икономиститѣ-академици съ по-доктринеренъ характеръ, образувано преди три години; Лойдъ-клубъ, образуванъ преди две години за опознаване на търговскитѣ кржгове; има читалня и беседи въ свой салонъ въ Градското казино.

Тука следва да подчъртаемъ Дирекцията на статистиката, по-голѣмата часть отъ чиято дейность представлява широкъ стопански интересъ. Тя е създадена въ София още презъ 1880 г. като статистическо отдѣление; извършва още сжщата година (31. XII. 1880 г.) първото преброяване на населението въ току-що освободената страна. Цѣлиятъ персоналъ на статистиката тогава се състоялъ отъ 7 души (до 1887 г.). Презъ 1897 г. отдѣлението става Дирекция на статистиката по силата на специаленъ законъ. Стопанскитѣ области, които до сега е засегнала нашата статистика, се включватъ въ: общитѣ преброявания, тия на сградитѣ, жилищна статистика, земледѣлска собственость, земледѣлска реколта, индустриалнитѣ анкети, социална статистика (стачки, злополуки, надници), статистика на външната търговия; пазарни цени, консумация и домакински бюджети; кооперации. Статистически годишници има издадени за 18 години. Въ чужбина нашата Дирекция на статистиката е призната като единъ добре уреденъ научно институтъ. Нейнитѣ материали принасятъ неоценима полза на нашето стопанство.

Софийската търговскс-индустриална камара е отъ първостепенно значение за стопанския прогресъ на столицата.

Законътъ за търговско-индустриалнитѣ камари е приетъ въ края на 1894 г. Презъ априлъ 1895 г. се произвеждатъ избори за тѣхни членове, а на 11 юний с. г. става откриването на софийската камара лично отъ министра на търговията и земледѣлието г. Ив. Евст. Гешовъ, който въ речьта си е цитиралъ едни твърде интересни думи отъ английския списатель Суифъ: „Човѣкъ, който успѣе да произведе два класа жито тамъ, кждето е расълъ единъ, е принесълъ повече услуга на отечеството си, отколкото всички политикани сбрани, вкупомъ“.

Софийската камара обгръща следнитѣ околии: двете софийски, врачанска, гор.-джумайска, дупнишка, кюстендилска, мелнишка, мехомийска, неврокопска, берковска, орханийска, пирдопска, петричка, радомирска, самоковска, струмишка, трънска, царибродска.

Информационната служба се създава при камарата презъ 1902 год., а търговско-промишленъ музей е имало въ София преди създаването ѝ, — при М-вото на търговията и земледѣлието. Професионални курсове камарата е открила още презъ 1897 г, а именно — единъ търговски. Сега тя има проф. курсове 35, чирашко училище съ 20 паралелки (1928 г.); при това, тя непрестанно отпуска помощи за специализиране на занаятчии въ странство. Камарата е открила търговска гимназия въ София въ 1913 г. която въ началото е имала 120—150 ученика, а сега сѫ надъ 400.

За подпомагане на занаятитѣ, индустрията и търговията, камарата е правила редица препорѫчвания и е поднасяла изработени отъ нея проекти. Тя е инициаторката за образуване на популярни банки. По силата на занаятчийския законъ и тоя за насърдчение на индустрията тя изпълнява редица функции, възложени ѝ отъ тия закони. Тя има редица популярни издания, годишни сборници, бюлетини, и урежда публични беседи. Нѣма стопански въпросъ, поставенъ актюелно отъ живота или издигнатъ като законодателна инициатива, по който тя да не е казвала винаги своето мотивирано мнение.

Софийската търг.-индустриялна камара има собствено здание, въ което се помещава отъ 1914 г. Въпросътъ за неговото построяване е повдигнатъ още въ 1896 г., като е гласуванъ въ бюджета на камарата единъ кредитъ отъ 5,000 лева, първа вноска за фонда „Постройка Търговска палата". Зданието е върху 570 кв. м., на четири етажа, съ 29 стаи, една отлична заседателна зала и библиотека.

Нека се надѣваме, че въ недалечно бѫдеще ще се издигне въ София, наредъ съ Търговско-индустриялната камара, и Земледѣлска камара, за каквито има вече законопроектъ, както и камара (борса) на труда, строението на която е вече решено.

ОБЩЕСТВЕНО-АДМИНИСТРАТИВЕНЪ ДѢЛЪ

КУЛТУРНИЯТЪ И ДРУЖЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ ВЪ СОФИЯ

отъ СОФИЯНЕЦЪ

Напразно човѣкъ ще дири характернитѣ черти на столичанина, неговитѣ нрави и обичаи, тъй както тѣ се очъртаватъ за провинциалнитѣ градове. Кореняци-софиянци сж една не голѣма часть отъ населението на столицата; тѣ си иматъ свой собственъ домъ, свое сдружение и на тѣхнитѣ извънредно добре посетени вечеринки има нѣщо битово отъ стария занаятчийски градъ. Но не по-малко многобройни сж вечеринкитѣ на търновци, на русенци, на свищовци и пр., всички имащи своитѣ дружби въ София за взаимопомощь, насърдчение на родния градъ и развлечение, и всички внасещи по нѣщо въ софийскитѣ нрави, обичаи и темпераментъ. Кореняшкиятъ 20,000 хиляденъ градъ въ 1880 г. стана 250-хиляденъ главно чрезъ приииждане. Македонскитѣ братства, включващи въ столицата една многочислена македонска емиграция носятъ типичнитѣ нрави и темпераментъ на тия наши братя. Ами тракийци, ами добруджанци?

Има една компактна маса отъ израилтяни, почти 20,000 души отъ всички 50,000 евреи въ цѣлата страна. Тѣ сж групирани въ II-ро (8,670 души), III-то (7,200) и I-во (2640) районни кметства на столицата, живѣятъ отлично съ българитѣ по националность, ползуватъ се съ всички свободи, и запазватъ всичкитѣ си многовѣковни нрави и обичаи, пречупени малко на софийска почва. Почти всички сж на независима отъ държавата работа (2200 търговци, 2400 служащи и работници главно въ частни заведения, 220 души на свободни професии и 1260 занаятчии); евреитѣ въ София не се вълнуватъ твърде много отъ политически работи и не се намиратъ въ чиновническа зависимость.

Нѣма нужда да посочваме и другитѣ националности въ София; тѣ запазватъ своя характеръ и нрави; още повече масата чужденци, които, особено следъ войната, дойдоха у насъ, — по политически причини каторуситѣ, или по търговски и индустриални съображения, нали София е вече центъръ на външната ни търговия, — като нѣмци, французи и пр. Тѣ носятъ съ себе си пропагандата на своя езикъ и култура. Колко вида черкви, училища, клубове, институти има вече въ столицата, съ тѣхнитѣ служби, библиотеки, курсове, вечеринки, туризъмъ. гимнастика, музика: Jnstitut français, Alliance française, Tur-Verein, италиянско, германско, френско училища и пр. Проникването на нравитѣ става въ всѣкидневнитѣ срещи, а по-официално въ различнитѣ между две нации дружества, — германо-българско, англо-българско, турско-българско, итало-българско и пр., както и търговскитѣ взаимни камари, каквито въ София

иматъ вече нѣколко държави (чешко-българска, полско-българска, германо-българска и пр.).

Освенъ тия причини има и чисто стопанско-социални, които постепено измѣнятъ стариння характеръ на кореняшка София и я приближаватъ все по-вече къмъ физиономията на по-голѣмитѣ европейски градове. Хората вече вървятъ бърже, използуватъ всички съобщителни срѣдства на лице, защото търговско-стопанскиятъ животъ кипи, София е центъръ на кредитъ, на индустрия, на кооперации, на международния нашъ транспортъ. Видѣхме въ стопанския отдѣлъ всестранния прогресъ въ това отношение. Социалниятъ вихъръ става все по-широкъ и по-задълбоченъ: толкова рискове дебнатъ десетки хиляди дребни съществувания — работници, служащи, чиновници, малки търговци и занаятчии. Общо, нѣма както нѣкога, окъсани хора, сега сж все спретнато облечени, по-скромно или по-разкошно, но физиономиитѣ сж различни, особено следъ войната — много сж съ отпечатъкъ на нѣмотия и несигурность. Самоубийствата сж по-чести, престжпностьта се огъва подъ една силна полицейска организация, но все притиска да се разшири, бездомничеството на малолѣтни расте.

Социалната политика на държавата и общината, както и дружествената благотворителность, действуватъ противъ тия антисоциални прояви. Има и специални дружества въ София за тая цѣль — това за борба съ престжпностьта, което построи домъ за безприютни деца, и дружеството за борба съ детската престжпность, което издигна свой специаленъ институтъ „Домъ на човѣщината“ за възпитание чрезъ работа на малолѣтни попаднали въ затвора.

Политиката допринася за още по-интензивния животъ въ столицата. Новинитѣ бързо се разнасятъ отъ камара, общински съветъ, министерства, сждилища. Сутринь и привечерь 10—15 ежедневници въ хиляди екземпляри отрупватъ софиянци. Сега има стотина будки за вестници и цигари, а преди войната бѣха 5—6.

Само си помислете: преди 30—40 години излизаха въ София 20—30 вестници и списания, а въ 1926 г. столицата има 431 периодически издания, отъ които 231 вестника и 200 списания. Всичко въ царството презъ сжщата година е имало 848 периодически издания, значи, въ София сж повече отъ половината. Слава Богу, че за тоя щастливъ резултатъ спомагатъ главно списанията, които въ цѣлата страна сж 263 с. г., а само въ София 200, докато вестницитѣ въ България с. г. сж 585, а въ София сж по-малко отъ половината — 231. Докато вѣстницитѣ и списания въ цѣлата страна презъ последнитѣ години ставатъ все по-многобройни (вестници въ 1923 г. — 468, въ 1924 г. — 539, въ 1025 г. — 524, въ 1926 г. — 585; списания — сжщитѣ години по редъ: 237, 244, 249, 263), то само въ столицата: списанията растатъ (за сжщитѣ години — 173, 187, 186, 200), но вестницитѣ намаляватъ (за сжщитѣ години — 201, 261, 239, 231). Освенъ нашата периодическа литература софийскитѣ будки сж изпъстрени особено въ последнитѣ години съ най-различни чуждестранни вестници и списания. Оставаме на страна непериодичната литература, която ни даватъ 70 печатници и не по-малко книжарници въ София, колкото и да е отслабналъ книжния пазаръ поради стопанската криза.

* * *

Съобщенията въ града налагатъ вече голѣма предпазливость за пѣшеходеца: вмѣсто старитѣ и единствени брички — сега имаме все по-вече растящето трамвайно движение, макаръ че то е далечъ още отъ възможностьта да ослужва, както въ по-голѣмитѣ европейски градове; освенъ него триста фаетони, 3100 коли, 102 камиони и камионетки, 620 леки автомобили, — къмъ 1 априлъ т. г. Автомобилътъ вече не е луксъ, той е не по-скѫпъ отъ файтона; има грамадни гаражи за автомобили, многобройни депа и магазини за продажба на такива, — това е съвсемъ нова София.

Пощенската мрежа е разширена съ ръста на града: има три централи (телеграфна, пощенска, телефонна), и 10 отдѣлни клонове съ всички служби. Телеграмитѣ отъ провинцията имате следъ 3—4 часа, писмата — два пѫти на день. Телефони се инсталираха въ София отъ 1885 год., а между столицата и провинцията — въ 1892 г., най-напредъ съ Пловдивъ по случай изложението. Броятъ на абонатитѣ въ София въ 1912 г. е 1272, а въ началото на 1928 г. — 7002 при маса нови искания на телефони. Среднйо на день въ столицата се водятъ около 60,000 разговора, обслужвани отъ три смѣни, само по 60 души персоналъ.

Прогресътъ на София стои на първо мѣсто на общия прогресъ на българскитѣ поши, телеграфи и телефони, който е забележителенъ, както се вижда и отъ следнитѣ данни: въ страната е имало въ 1886 г. всичко 100 телеграфопощенски станции, а въ 1912 г. — 370, 1921 г. — 466, а въ 1926 г. — 575; пощенски агентства и подвижни писалища въ 1886 г. — 8, въ 1912 г. — 1931, а въ 1925 г. — 2041; телеграфи: въ 1886 г. дължината на телеграфнитѣ жици е била 5,890 к.м., въ 1912 год. — 15,450 к.м., а въ 1926 год. — 40,120 к.м.; броятъ на подаденитѣ и полученитѣ телеграми: въ 1886 год. — 632,000, 1912 г. — 2,500,000, 1926 г. — 3,905,000; телефони; обща дължина на жицитѣ въ 1886 г. — 23 к.м., 1912 г. — 14,000 к.м., 1926 г. — 48,000 к.м.; апарати въ сѫщитѣ години: нѣколко единици, 2,972 и 10,200. Къмъ всичко това трѣбва да притуримъ радиотелеграфа, изобщо радиото, което презъ тая година тури много софийски кѫщи въ непосредственъ контактъ съ музиката въ цѣла Европа.

Маса външенъ свѣтъ посещава или минава презъ София. Отъ старитѣ ханища нѣма почти следа, а вмѣсто тѣхъ 63 по-голѣми или по-малки хотели на чело съ Империалъ, Юнионъ-паласъ, България и др., нѣкои отъ тѣхъ напълно европейски.

Привечерь — маса свѣтъ по улицитѣ; тѣ сѫ вече тѣсни за голѣмото движение — трамваи, автомобили, пѣшеходци, пъкъ и навикътъ е още слабъ. Изобилствуватъ червени шапки на студенти и студентки, буйна младежь се носи особено по бул. „Ц. Освободитель“ къмъ Борисовата градина. Нѣкога бѣше събитие да се отиде до тая градина, сега стотици, а праздникъ хиляди отиватъ въ нея. Софиянци се научиха да се разхождатъ.

Нѣщо повече, тѣ станаха юнаци, после спортисти, после туристи — богати и бедни, господари и работници, голѣми и малки по възрасть, момчета и

момичета. Празникъ тѣ напущатъ вече масово кжщитѣ, кръчмитѣ, кафенетата и клубоветѣ. Туристически съюзи, туристически дружества, а между работницитѣ по подобие на Виена — „Приятели на природата", — всички изъ хубавитѣ околности на София, къмъ висинитѣ на Витоша и пр. Многобройни увеселителни влакове всѣки празникъ. Голѣмиятъ градъ знае вече дя почива всредъ природата, да се освежава въ нея за новъ трудъ и творчество. Новата трамвайна линия за Княжево-Бояна олеснява още повече излетитѣ. Всичко това е, наистина, значителна стжпка въ пжтя на културата.

Ето нѣкои данни за софийския спортъ въ най-широка смисълъ. Първо почнаха юнацитѣ. Дружество „Юнакъ" се основа въ столицата още въ 1895 г.; сега има надъ три хиляди члена; а цѣлиятъ юнашки съюзъ съ централа, собствено здание съ 12 апартамента, подарено отъ г. К. Панайотовъ, свой вестникъ и пр. въ София, — има надъ 50 дружества съ повече отъ 15,000 члена. Колоездаческиятъ съюзъ, основанъ въ 1914 г., съ седалище София, брои надъ 50 дружества съ повече отъ 3,500 члена. Въ 1923 г. се основа на учредителния конгресъ въ София Българската национална спортна федерация, която сега обединява въ себе си надъ 200 редовни спортни клубове и около 270, които не сж влѣзли още въ федерацията, но постепенно се включватъ. Числото на членоветѣ на всички спортни клубове у насъ се приближава къмъ 40,000. Федерацията има свое списание. Само въ софийскитѣ две околии има надъ 50 спортни клубове, отъ които сжществуващи повече отъ 10 години и стоящи въ първитѣ редове сж: „Български спортенъ клубъ" (тенисъ), „Славия", „Левски", „Футболъ-клубъ", „Бориславъ" и още нѣколко. Българското туристическо дружество „Алеко Константиновъ" е основано въ София още въ 1899 г.; сега то има повече отъ 40 клона въ страната съ около 5,000 члена. То построи хижи за туриститѣ, каквато между другитѣ е отличната витошка хижа „Алеко". Дружеството има свое списание. Юношескиятъ туристически съюзъ е основанъ въ 1911 год., сега брои повече отъ 60 клона съ близо 15,000 члена, обичащи природата. Скаутскитѣ организации въ София и изобщо въ страната сж нѣщо повече отъ спортъ. Тѣ внасятъ физическа и душевна дисциплина, подготвяйки една желѣзна воля, която се символизира съ зова: бжди готовъ.

Може би, спортътъ въ София е многоброенъ? Той ще се оталожи, но той прави българитѣ здрави и красиви. Разбира се, трѣбва и умственото развитие да не остава назадъ.

Лѣтно време София измѣня отчасти своята физиономия. Отъ всички страни на България идатъ конгресисти, гости, туристи. А голѣма часть отъ софиянци въ това време сж на курортъ главно въ околноститѣ на София: Княжево, Владая, Горна-баня, Бояна, Драгалевци, Банки, Св. Краль, Панчерево, по-далечъ — Чамъ-кория и др. Нѣкои отъ тия мѣста иматъ и отлични лѣчебни води (Овчата купель, Банки, Горна-баня, Княжево, Панчерево и др.).

* * *

Привечерь, вечерь, или празникъ сутриньта — колко много сказки, реферати, бесѣди, дружествени събрания: почти всѣки день една цѣла колона въ вѣстницитѣ — съобщения за тѣхъ. Нѣкога една сказка бѣше събитие; сега

[library stamp]

особено презъ зимата има по нѣколко всѣка вечерь; класнитѣ учители уреждатъ народни четения, професорското тѣло — научни лекции, народния университетъ — популярни лекции, дветѣ икономически дружества — стопански беседи, маса научни дружества, студентски дружества, лѣкарски дружества, въздържателни съюзи, приятелитѣ на кооперациитѣ, търговската камара, литературни кржжоци, сказкитѣ съ свѣтлинни картини, създадени отъ художника проф. А. Митовъ, — а освенъ това политически, професионални, религиозни беседи и речи, — човѣкъ би казалъ безъ брой. Впрочемъ, и това ще се пооталожи, но то е характерно за интелектуалния и общественъ животъ на столицата. Тя далечъ не е Содомъ и Гомора. Всичко кипи въ нея — и стопански, и политически, и спортно, и умствено.

Разбира се, вечерьта открива и „София на развлеченията". Видѣхме въ предхождащитѣ статии, какъвъ прогресъ е направила драмата, операта и изобщо музиката въ столицата. Съ какво нетърпение и трепеть се очаква възстановяването на Народния театъръ. Но и оперетката прави прогресъ. Голѣмиятъ салонъ на Кооперативния театъръ е обикновено пъленъ. Кинематографътъ обхвана София здраво въ ржцетѣ си. Нѣкога, дълги години имаше само Модеренъ театъръ, а сега освенъ три централни, всѣки кварталъ има, въ специални здания, своя кинематографъ. Вечеринки презъ зимата си даватъ всички обществени слоеве на столицата. Нѣма работническо дружество, което да не дава своя вечеринка. Това правятъ, сжщо, и политическитѣ организации. Голѣмитѣ професионални съюзи — тия на лѣкари, инженери, архитекти, адвокати, сждии, и пр. — даватъ, наредъ съ „Червенъ кръстъ", дружеството на журналиститѣ, университета, чуждитѣ кореспонденти — конкуриращи единъ нъ други по блѣсъкъ и доходъ балове. Традиционнитѣ вечеринки презъ зимата отъ дълги години въ „Славянската беседа", Военния клубъ, а напоследъкъ и въ „Софийския клубъ" сж много посещавани, и понѣкога салонитѣ имъ вече се оказватъ съвършено тѣсни.

Разглеждайки културното развитие на столицата, ние, само по себе си, освѣнъ всичко изложено по-горе, включваме и ония страни на културата, които сж предметъ на отдѣлни статии въ тоя сборникъ: здравна, училищна, благоустройствена, художествена, социална култура.

Преди да завършимъ съ тая часть — на културния животъ въ столицата, защо да не изкажемъ едно малко съжаление: колко паметници на знаменити българи или по случай знаменити събития, свързани съ България, има въ столицата? Толкова малко, че напразно търсите извинения. Добре че има поне тия 2—3 паметника, свързани съ освобождението. Ние сме лишили младитѣ поколения отъ най-мощната школа на чувство на благодарность, уважение и полезна гордость. Велики сж подвизитѣ на българския воинъ. Колко много длъжи София на себеотрицанието и славнитѣ епопеи на родната армия и частно на своитѣ геройски полкове. Да се надѣваме, че скоро въ столичнитѣ градини и плошади скулптурата ще символизира гигантскитѣ усилия на народния духъ. Тогава София ще бжде още по-мила.

Минаваме къмъ дружествената сплотеность въ столицата.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

* * *

Колко дружества мислите е имало въ София току-що следъ освобождението, — всичко пеъ, сега има около 700.

Ето колко сж зарегистрирани въ отдѣлението за социални грижи пр Министерството на вжтрешнитѣ работи до 30 апр. м. г.

Въ София — 669 дружества, отъ които

I. Култ. просвѣтни и благотворителни	424
II. Д-ва за физическо възпитание	88
III. Професионални д-ва	157
Всичко	669

I. Културно-просвѣтни и благотворителни д-ва:

1. Читалища	13
2. Благотворителни дружества	86
3. Културно-просвѣтни и научни дружества	107
4. Въздържателни д-ва — ученически	20
„ „ граждански	4
5. Православно-религиозни — младежки	12
„ „ възрастни	10
6. Друговѣрски религиозни	15
7. Бѣжански	16
8. Други културно-просвѣтни	140
Всичко	424

II. Д-ва за физическо възпитание:

1. Гимнастически д-ва	9
2. Спортни организации	46
3. Туристически д-ва	19
4. Скаутски организации	2
5. Колоездачни организации	2
6. Ловни организации	1
7. Д-ва за физическо възпитание на чужденци	4
8. Други за физическо възпитание	6
Всичко	88

III. Професионални дружества:

1. Работнически	38
2. Занаятчийски	22
3. Търговски	41
4. Свободни професии	36
5. На държавни, общ., окр. и обществ. служители	20
Всичко	157

Трѣбва цѣла книга, за да се опише дружествения животъ на София, и това си заслужава труда. Ние дадохме цифритѣ и освенъ тѣхъ ще посочимъ само нѣкои по-важни черти.

Дружеството „Червенъ кръстъ", и като централа, и като клонъ въ София е добре популяризирано, и нѣма нужда да повтаряме историята му. Въ края на 1927 г. то е имало въ столицата къмъ 4500 члена, продължава да урежда здравни беседи и съвещателни станции; тия последнитѣ се ржководятъ отъ проф. Д-ръ Ватевъ; за сега въ София сж седемь, давайки веднажъ въ седмицата съвети отъ най-добри лѣкари на майкитѣ относно отглеждането на децата до 15 годишна възрасть. За дружествената болница сж дадени сведения въ статията на г. Д-ръ Икономовъ за санитарното развитие на София.

Младежкиятъ „Червенъ кръстъ" съ седалище София има 445 клона въ страната съ повече отъ 60,000 члена.

Дружеството за борба противъ туберкулозата, отъ дълги години бие тревога чрезъ своя праздникъ на розитѣ и своитѣ сказки срещу тая опустошителна болесть; чрезъ своя диспансеръ то стжпа на по-практическа почва: прегледъ на предразположенитѣ и болнитѣ отъ туберкулоза и опжтването имъ, кжде и какъ да се лѣкуватъ. При диспансера, освенъ лѣкаря, има още единъ новъ типъ персоналъ, така нареченитѣ сестри посетителки, които посещаватъ жилищата на туберкулозно болнитѣ, изучватъ всичкитѣ имъ неджзи и нужди, и съ съветъ, съ блага речь внасятъ въ семейството здравна просвѣта, а съ дейностьта си примѣрно учатъ хората на обществена солидарность и реализиратъ въ живота повелата — люби ближния. Събранитѣ пожертвувания отъ обществото, диспансерътъ разпредѣля и раздава въ форма на храна, лѣкарства и др.

Изучванията на туберкулозата въ София, които прави диспансера, иматъ голѣмо социално значение. Една негова анкета презъ 1924 г. показва, че по занятие отъ 305 туберкулозни сж били: домакини—63, служащи и чиновници — 43, ученици — 70, наемни работници — 129; при това, среднйо взето, единъ туберкулозенъ живѣе заедно съ трима здрави, и отъ тамъ — източницитѣ на заразата:

Болнитѣ живѣли заедно съ туберкулозни роднини	129
Болнитѣ живѣли заедно съ болни сквартиранти	7
Болнитѣ сж работили съ туберкулозни другари	22
Съ неустановенъ източникъ на заразата	147
Всичко	305

Диспансерътъ е извършилъ и друга важна анкета — относно туберкулозата у децата въ София, — презд 1922, 1923 и 1924 години, и е получилъ доста тревожни резултати, които трѣбва софийскитѣ общински и държавни управи да иматъ сериозно предъ видъ: 1) между децата отъ I-во отдѣление заразени стъ т.б.с. — 40%; 2) между тия отъ III-то отд. — 62%; 3) между тия отъ I-ви класъ — 73%. Колкото искате намалете тия проценти поради случайни причини и пр. — все си оставатъ тѣ крайно тревожни и извънредно голѣми. Причината, — тежки социални условия и липса на здравна култура. Отъ прегледанитѣ деца 78·7% сж били слабо развити по формулата на известния професоръ по детскитѣ болести въ Виена Pirquet.

Срѣдствата на това дружество, за жалость, сж оскждни; то има презъ 1927 г. 680 членове въ София, отъ които само 460 сж били редовни съ вно-

ската си $2^1/_2$ книжни лева на месецъ; то нѣма собствено здание; отъ държавата нѣма субсидия; единствено го подкрепя софийската община съ здание и помощь, която, обаче, постепенно намалява: 1925 г. — 100,000 лв., 1926 г. — 50,000 лв., 1927 г. — 25,000 лв.

Благотворителнитѣ дружества въ София, доколкото тѣ сѫ предимно женски дружества, разглеждаме ги въ статията, която следва, относно обществената дейность на жената въ столицата. Къмъ тия последнитѣ като благотворителни се прибавятъ и други: голѣмата организация на фонда за сирацитѣ отъ войнитѣ, която издържа маса сиропиталища (окрѫжни, околийски и частни) съ десетки хиляди крѫгли сираци, съ централно управление въ София. Срѣдствата се добиватъ отъ благотворители и отъ държавата. На сирацитѣ се дава професионално образование следъ прогимназиалното. Полагатъ се грижи и за женското професионално образование; отъ 1917 г. въ София сѫществува професионално-домакински институтъ за девици-сираци отъ войнитѣ. Институтътъ „Евдокия и Надежда" се издържа, сѫщо, отъ фонда за сирацитѣ и има свое собствено здание въ София, подарено отъ Ото Биликъ. Въ него сѫ настанени 160 сираци отъ войната отъ 14 до 18 годишна възрасть; има 4 отдѣла: за горни дрехи, за долни дрехи, шапкарство и плетачество.

Въ София има нѣколко безплатни ученически трапезарии, отъ които най-първата е основана отъ група основни учители и училищния лѣкарь д-ръ М. Михайловъ още въ 1898 година. Презъ 30-тѣ години на своя досегашенъ животъ тая трапезария е дала ежедневна безплатна храна на 6,593 бедни ученици. За другитѣ трапезарии се споменува въ отдѣлни статии на тоя сборникъ. Сгрупирайки цифритѣ, имаме въ тоя моментъ въ столицата: 2 трапезарии на Благотв. др-ство за устройване безплатни ученически трапезарии, 5 трапезарии издържани отъ бюджета на българското училищно настоятелство, една отъ църковното настоятелство на църквата „св. Кирилъ и Методи", една — за еврейскитѣ бедни ученици, издържана отъ еврейското училищно настоятелство и нѣколко малки трапезарии при нѣкои гимназии, издържани отъ по-имотнитѣ ученици; — въ всички софийски ученически трапезарии се хранятъ сега ежедневно 1,260 бедни деца-ученици. Нѣма по-симпатично отъ това движение.

Покойниятъ държавникъ Ив. Евст. Гешевъ остави срѣдства да се построи единъ домъ за нуждаещи се студенти. Тоя домъ е вече построенъ, — една грамадна, монументална зграда въ столицата. Има, естествено, и други благотворителни прояви, но невъзможно е всички да бѫдатъ изчерпателно изложени.

Въ София е голѣмиятъ Съюзъ на инвалидитѣ и другитѣ жертви отъ войната, който защищава тѣхнитѣ права за повече грижи отъ държавата: за нея тѣ сѫ жертвували здравие, работоспособность или своитѣ най-близки, тѣхната подкрѣпа. Къмъ 1 май 1927 г. инвалиди е имало 12,242 долни чинове и офицери; сираци — 66,052; родители — 14,152; вдовици — 35,508, отъ които 20,821 съ две и повече деца. Софийското дружество „Инвалидъ" брои около 2,100 члена отъ София и околнитѣ села. Относно крайната недостатъчность на пенсиитѣ се говори въ отдѣла по социалната политика.

* * *

Просвѣтно-научнитѣ дружества въ София, тъй многобройни, развиватъ усилена дейность. Религиознитѣ се засилиха особено следъ войната. Въздържателнитѣ съюзи и отдѣлни клонове проявяватъ трескава работа въ столицата, която има доста много питейни заведения (кръчми, бирарии, кабарета).

София има своитѣ дружествени клубове, — почти всѣка партия, синдикати, спортъ, разни движения, дори религиознитѣ групи иматъ своитѣ клубове. Но освенъ тѣхъ има, по-вече или по-малко, общеграждански клубове, кѫдето цѣли обществени срѣди намиратъ културно задоволяване. Тия клубове иматъ свои библиотеки и читални. Две-три години следъ освобождението се създава „Славянската бесѣда", която има въ центъра на града своето собствено здание; къмъ 1884 г. се създава Юнионъ-клубъ, въ началото такъвъ само на дипломатитѣ, а сега мнозинството членове сѫ българи; и той има свое собствено здание въ центра на града; Военниятъ клубъ, създаденъ малко по-късно съ грамадно собствено здание; Домътъ на изкуствата и печата, сѫщо въ собствено здание въ центъра на града; Софийскиятъ клубъ, Лойдъ-клубъ и др. Иностраннитѣ национални групи иматъ, сѫщо, свои клубове.

Емиграцията отъ поробенитѣ български мѣста има своитѣ културни дружества, както и свои научни институти. Дълбока тѫга залѣга въ душата, когато видите редицитѣ на тия прокудени сънародници при нѣкое шедствие по софийскитѣ улици.

Професионалнитѣ съюзи иматъ своитѣ седалища въ София; голѣма часть отъ тѣхъ осѫществиха или сѫ на пѫть да осѫществятъ своята любима мечта — да иматъ свой собственъ домъ, материаленъ изразъ на професионална сплотеность. Учителскиятъ съюзъ, който обединява повече отъ 10.000 учители и сѫществува още отъ 1895 г., има своя масивенъ домъ; Желѣзничарскиятъ съюзъ, основанъ въ 1905 г., групира, сѫщо, около 10,000 желѣзничари, Телеграфо-пощенскиятъ и телефоненъ съюзъ, основанъ въ 1908 г., съ около 2,500 члена, — двата тия съюзи привършватъ следъ нѣколко месеци своя общъ грамаденъ собственъ домъ въ София; Съюзътъ на българскитѣ сѫдии, основанъ въ 1919 г., и Съюзътъ на българскитѣ адвокати, основанъ въ 1921 г., обединяващи почти всички членове на своитѣ колегии, сега почватъ да строятъ своя Домъ на българскитѣ правници; Българскиятъ лѣкарски съюзъ, основанъ преди 27 години, съ близо 1,000 члена, има опредѣлено мѣсто въ столицата за свой домъ и скоро почва да го строи по особно споразумение съ общината за нѣкои санитарни служби въ него; Българското инженерно-архитектурно дружество, основано още преди 30 години, има около хиляда члена, 20 клона въ провинцията, и то привършва своя новъ, грамаденъ домъ на мѣстото на старото свое здание. Други отъ професионалнитѣ съюзи иматъ сѫщо свои скромни домове; никой отъ останалитѣ не е забравилъ да си образува фондъ за постройка на собственъ домъ. Въ София сѫ централитѣ още на следнитѣ професионални съюзи: на класнитѣ и гимназиялни учители, на професоритѣ, на зѫболѣкаритѣ, на санитарния и ветеринарния персоналъ, на аптечния персоналъ, на архитектитѣ, отдѣлно отъ общото дружество, на електротехницитѣ, на свободно практикуващитѣ инженери, на техницитѣ, на дър-

жавнитѣ служители, на чиновницитѣ и служащитѣ въ изборнитѣ учреждения, на финансовитѣ чиновиици и служащи, на митническитѣ чиновници, на банковитѣ чиновници и служащи, на чиновницитѣ въ частнитѣ банки и дружества, на лесовъдитѣ, на свещеницитѣ, на църковнитѣ служащи и чиновници, на стенографитѣ, на артиститѣ, на професионалнитѣ музиканти, на художницитѣ, на независимитѣ художници, художническо дружество „Родно изкуство", на българскитѣ списатели, на средния сѫдебенъ персоналъ, образувано преди две години, на химицитѣ, на академицитѣ-икономисти, на журналиститѣ, които иматъ, както казахме, свой собственъ Домъ на изкуствата и печата, сърдцето на българската преса.

Синдикалнитѣ работнически организации въ София сѫ най-старитѣ, съ едно силно отражение върху обществения животъ на столицата съ своитѣ манифестации, протести, стачки и пр. Тѣхнитѣ разцепления, обаче, не имъ позволиха да се развиятъ въ едно спокойно, но силно движение, тъй че колебанията въ тѣхнитѣ цифри за числото на членоватѣ и пр. сѫ извънредно голѣми. Първиятъ работнически синдикатъ е образуванъ въ София още въ 1883 година отъ печатари; следъ това синдикалното движение се издига въ 1895—96 г. все въ София, а истинското начало къмъ по-трайни синдикати е къмъ 1900—1902 г., когато се закрепиха въ София като свободни синдикати тия на печатаритѣ, желѣзаритѣ, шивачитѣ и пр., образувайки и свои съюзи по професия съ съответнитѣ синдикати въ провинцията. Но, още въ 1904 г. синдикалното движение се формира въ два съперничащи, а после крайно враждебни съюзи. Отъ тогава продължаватъ цѣли десетилѣтия борбитѣ между двѣтѣ синдикални групи. Единствениятъ благоприятенъ резултатъ, който е достигнатъ, въпрѣки разцѣплението, благодарение на по-умѣрения синдикализъмъ, е натиска и съдействието за изграждане на българското социално законодателство. Днесъ въ София, както въ цѣлата страна, има: свободни синдикати и независими синдикати, числото на членоветѣ на които заедно взети и за цѣлата страна, е едвамъ къмъ 15,000 души. Явно е, прочее, колко по-силни сѫ съюзитѣ на държавнитѣ служащи и на свободнитѣ професии.

Освенъ всички тия професионални организации въ София има и такива, които обединяватъ своитѣ членове въ името на миналата имъ професия, напр. Съюза на бившитѣ желѣзничари; — такива сѫ и Съюза на запаснитѣ офицери и на запаснитѣ подофицери. Тия голѣми организации си поставятъ, преди всичко, обществени задачи, а после лични въ защита на пенсии и пр. Относно широкиятъ въпросъ за пенсиитѣ, въ София е централата на дружествата на пенсионеритѣ, за защита на тѣхнитѣ тъй пострадали пенсионни права. Въ София е и дружеството на пенсионеритѣ-работници, пострадали отъ злополука — за защита на тѣхнитѣ права. За Съюза на пенсионеритѣ-инвалиди отъ войната вече казахме.

Политическитѣ партии иматъ своитѣ централи въ София, които се помѣщаватъ, почти на всички партии, въ собствени домове, каквито сѫ тия на народната, демократическата, радикалната и др. партии. —

Ловътъ не е нито само спортъ, нито само интересъ, нито само професия, нито само просвѣта, — но въ сѫщото време е всичко това заедно. Тъкмо за това Съюзътъ на ловцитѣ е тъй широкъ, че списанието му „Ловецъ" има

28,000 абонати, отдѣлнитѣ му дружества достигатъ 150, съ близо 30,000 члена; съюзътъ има свой собственъ домъ въ София; много дружества въ провинцията иматъ сѫщо собствени домове, ловни паркове и ловни музеи.

Следъ войната има много нови прояви на дружественъ животъ съ обществени цели, като национално-културнитѣ организации „Кубратъ", „Родна защита" и др., — всички съ своитѣ централи въ София.

Тая година се основа всебългарскиятъ съюзъ „Отецъ Паисий" съ центъръ въ София, имайки за цель да осъвършенствува народното самосъзнание и да защищава човѣшкитѣ и народностни правдини на българитѣ.

Едно отъ най-новитѣ дружества е това за защита на детето, което има центъра си въ София, влиза въ международния съюзъ съ сѫщата цель, който се представлява въ България отъ предприемчивата госпожица Фройндъ; на нея се дължатъ много инициативи и помощи. Праздникътъ на детето бѣ празднуванъ у насъ тая година за първи пѫть — и то, въпрѣки тежкитѣ грижи по землетръсната катастрофа, — доста масово и сърдечно. Много и много дѣла сѫ необходими за българското дете. Колко слабички сѫ тия хиляди малки ученици, които се редятъ на софийскитѣ манифестации, — по-вече храна, слънце и въздухъ за тѣхъ е една необходимость, — обществена предимно, като мислимъ за бѫдащето на нацията.

Все повече се засилва въ последнитѣ години основаното следъ войната Дружество за миръ и Общество на народитѣ въ София, което работи за международна солидарность. Неговъ предшественикъ и другарь въ тая область е старото Славянско дружество въ столицата, което търси да закрѣпи преди всичко славянската солидарность, подлагана на толкова изпитания. Наредъ съ тѣхъ сѫ редица други женски, студентски и пр. организации, целящи все голѣмия идеалъ — сближението на народитѣ, зачитащи се единъ други.

Привършваме тия бѣгли черти на културно-дружествения животъ въ столицата съ сигурность, че сме пропуснали нѣкои отдѣлни дружества, и че далечъ не сме изчерпателни. Цельта ни е по-скромна — една характеристика на 50 годишния прогресъ на София и въ това отношение. Какво удоволствие да сравните 12 хилядния градецъ отъ 1879 г. и днешния културно-дружественъ центъръ на България съ всичкия му размахъ на творчество и красота. Но колко още много можеше да се направи безъ страшнитѣ завои, които ни е отредила историята, и колко много прогресъ предстои още на София. Тя води България.

ОБЩЕСТВЕНАТА ДЕЙНОСТЬ НА ЖЕНАТА ВЪ СОФИЯ

отъ СОФИЯНКА

Българката до освобождението въ почти всички наши градове не е била чужда на обществена дейность. Тя е съумѣла десетки години преди освобождението да организира благотворителни и стопански женски дружества, които добре сж ослужвали културното и национално повдигане на поробения ни народъ.

Отъ кога има въ София женски дружества? На 21. XI. 1869 г. е основано Софийското женско благотворително дружество „Майка", което е подпомагало още отъ тогава бедни деца съ облекло, храна и учебни пособия. Освенъ това то още при основаването си е отворило недѣлно училище, кждето много софиянки сж се научили да четатъ и пишатъ. Дружеството е загаснало въ време на войната за освобождението, но 1—2 години следъ това то се възстановява, като запазва сжщитѣ си цели.

Следъ освобождението, още въ края на 1879 г. се е основало тъй нареченото тогава „Софийско благотворително д-во", което по-късно се нарече „Милосърдие", съ цель да подпомага бедни семейства, а особено бедни ученички.

Двадесеть години следъ освобождението, въ 1898 год., се основа софийското женско образователно дружество „Съзнание" съ една твърде широка обществена задача — да повдига съзнанието у жената и да действува за придобиване на граждански (по-широки) и политически права за нея. Нему е било отредено да образува Женския съюзъ въ България. Искрата за обединение на сжществуващитѣ женски дружества излиза тъкмо отъ София отъ дружество „Съзнание". Апелъ за това то отправя още въ 1899 г., повтаря го въ 1900 г. и фиксира деня на първата конференция на женскитѣ дружества — 12 юлий 1900 г. На тая среща се изработва проекта за съюзъ. Въ конференцията вэематъ участие много провинциални женски дружества; отъ София — „Съзнание", „Майка" и „Ек. Симитчиева", — което е сжществувало до 1912 г. Учредительниятъ женски конгресъ става въ София на 10 юлий 1901 г. съ делегатки отъ 17 дружества; приема се устава на съюза, като се поставя за цель: „умствено и нравствено осъвършенствуване на жената, и подобрение на нейното положение въ всѣко едно отношение".

Обществената дейность на жената въ София въ втория четвъртъ вѣкъ отъ освобождението все по-вече се обособява въ две области, които не си противоречатъ, а взаимно се допълнятъ. Борейки се за еманципация, софийската жена си остава винаги истинска жена, майка, сестра, съ практически умъ и благородни чувства и затова съвсемъ ненапуща стопанската и благотворителна дейность.

Така дружеството „Майка" въ 1893 г. разширява своята стопанска дейность, като основава първото женско стопанско училище „Мария Луиза", което сжществува и до сега. Дружеството „Милосърдие" е основало на 1. I. 1899 г. сиропиталище „Князъ Борисъ Търновски", което е най-голѣмото и до сега въ София. Дружеството има собствено здание, близо 300 члена, отъ които ²/₃ жени

(приематъ се и мѫже за по-вече подкрѣпа на сиропиталището), издържа по вече отъ 100 деца отъ 7 до 14 годишна възрасть, като получава за тѣхната издръжка една помощь отъ Софийската община и отъ фонда за сирацитѣ по 150 лева месечно за всѣко дете.

Женското благотворително дружество „Княгиня Евдокия" въ София е основано вече по-късно, а именно въ 1902 г. Първоначално то е подържало дневенъ приютъ за деца на бедни работнички, когато майкитѣ сѫ на работа. Въ последствие дружеството създава единственото въ България сиропиталище „Яслитѣ", което има два отдѣла, — единътъ за кърмачета, другиятъ за по-голѣми деца, но до 7 годишна възрасть. Дружеството има собствено здание. Въ „Яслитѣ" се отглеждатъ стотина деца; дружеството отпуска помощи и на бедни майки-кърмачки. Общината го подпомага съ 150 лева месечно на дете.

Женското благотворително дружество „Самарянка" въ София, е основано въ 1910 г. подъ покровителството на царица Елеонора. Неговата задача е да подпомага бедно-болни и да подготвя жени за даване помощь на болни и ранени въ мирно време.

Женското благотворително дружество или комитетъ „Всехъ скорбящихъ радость" въ София издържа приютъ за старци (жени и мѫже). За цельта има собствено здание на ул. „Владайска", зеленчукова градина, крави и другъ добитъкъ. Дружеството е получило доста отдавна едно мѣсто по завещание отъ г-жа Филаретова, върху което е построило голѣмо здание (сега тамъ се помѣщава Министерството на земледѣлието).

Женското благотвор. др-ство „Родина" въ София е основано въ 1911 г.; издържа сиропиталище, като получава помощь по 150 лв. месечно отъ общината за всѣко дете; отъ фонда за сирацитѣ издържа 12 деца.

Женското благотв. др-ство „Майчина грижа" е основано въ София презъ 1925 г. за закрила на децата на бедни майки, както и за културно и нравствено повдигане на жената.

Женското благотвор. др-ство „Самопожертвуване" въ София е основано следъ войнитѣ и се състои отъ вдовицитѣ на загинали във войнитѣ; то работи за тѣхното подпомагане, като ратува и за по-справедливи пенсии за тѣхъ.

Женското международно благотворително дружество въ София е основано въ 1921 г.; то подържа сиропиталище, като се стреми да дава на децата известенъ занаятъ.

Женското младежко християнско дружество въ София е основано въ 1921 г. за физическо, нравствено, умствено и морално възпитание на жената, — и да развива благотворителность. Урежда лѣтни колонии за млади момичета, подържа библиотека, читалня, курсове, беседи.

Женско македонско благотворително дружество въ София, е основано въ 1903 г. въ Битоля, кѫдето е открило въ 1908 г. приютъ „Надежда", закритъ отъ сърбитѣ следъ балканската война. Дружеството се е възобновило въ София презъ 1915 г., кѫдето наново отваря своя приютъ-сиропиталище подъ име „Битоля". То подържа 30 сираци.

Скопско женско благотворително дружество „Утѣха" въ София, както и Костурско женско благотворително дружество въ София се грижатъ, сѫщо, за сираци, тъй многобройни следъ войнитѣ.

Дружество „Здравецъ“ въ София е основано въ 1905 год. като женско дружество, макаръ че въ него влизатъ за членове и нѣкои учители, лѣкари н пр. То подържа лѣтни колонии въ близкото до София курортно село Панчерево, кѫдето има за цельта собствено здание и 14 декара мѣсто. Всѣко лѣто презъ юлий и августъ тамъ освежаватъ силитѣ си 110 деца отъ София, бедни и слаботѣлесни.

Българска спасителна мисия въ София,—тя подържа сиропиталище само съ пожертвувания и приходи отъ сп. „Благодать“.

Все съ благотворителенъ характеръ сѫ и — Женското д-во „Сестра“ въ София, комитетътъ „Състрадание“, съставенъ отъ жени и мѫже евангелисти въ София, който издържа сиропиталище „Отецъ Паисий“ за момчета отъ 7 до 15 годишна възрасть въ собствено здание.

Дружество „Царица Елеонора“ въ София е основано следъ балканската война въ 1913 г. То издържа сиропиталище за сираци-еврейчета, повече отъ 60 деца, и е подкрепило вече около 1000 други сираци отъ войната, еврейчета отъ цѣлата страна.

Католическо женско благотворително дружество „Св. Антоний“ въ София, — то работи за всестранно повдигане на католическата жена у насъ чрезъ образование, възпитание и благотворителность.

Арменското женско благотворително дружество „Араратъ“ въ София е основано въ 1924 година; има за цель да подпомага материално и морално нуждаещитѣ се арменци.

Женската ционистическа организация въ София е основана презъ 1926 г. съ цель да издига еврейката въ духа на ционистическата всесвѣтска идея.

Еврейското женско благотворително д-во „Вентура Леви“ въ София, основано още преди войнитѣ, има за задача да облича бедни ученички отъ еврейскитѣ училища.

Еврейското женско благотворително дружество „Малбишъ Арумимъ“ въ София, сѫщо тъй основано преди войнитѣ, облича беднитѣ ученици отъ сѫщитѣ училища.

Женско благотворително еврейско дружество „Подкрепа“ въ София, — подържа старопиталище, въ което сѫ приютени 15 старци; зданието за последньото е построено и подарено на дружеството напълно мобелирано отъ софийския жителъ Л. Московичъ.

Благотворително дружество за лѣтни ученически колонии за еврейски деца, съ особено участие на дами — еврейки въ София; въ тия колонии на две смѣни нуждающитѣ се слаботѣлесни деца биватъ приютени на лѣтна почивка безплатно.

Дружество за безплатни ученически трапезарии въ София за еврейски деца, при особно участие на дами — еврейки.

Изобщо, въ София има 20 еврейски благотворителни дружества, въ които влизатъ изброенитѣ по-горе, дамски и смѣсени; въ всички останали еврейката въ София заема сѫщо своето мѣсто. По инициатива на еврейската община тая година е вече образуванъ единъ централенъ комитетъ при нея за благотворителностьта, който да регламентира дейностьта на всички тия дружества и да я насочи главно съ огледъ да премахне безпомощностьта, която води

къмъ просия и други нещастия и да подготви нуждающитѣ се да изкарватъ въ кржга на възможното, прехраната си съ трудъ.

Тъй, при 20,000 души еврейско население въ столицата днесъ, благодарение на голѣмата сплотеность всредъ него, на която отлично служи жената-еврейка въ София, това население процентно има повече женски и смѣсени благотворителни дружества. Това е едно доказателство за пълната свобода на културно самоопредѣляне, съ която България, съ право може да се гордѣе предъ свѣта.

Ние се боимъ, че сме пропуснали да споменемъ, въпрѣки голѣми усилия, още много, по-неизвестни, благотворителни дружества на софийската жена. При това, както вече посочихме, въ маса неизключително женски дружества и общи инициативи по благотворителностьта и социалнитѣ грижи жената въ София взема най-деятелно участие (Съюзъ на сиропиталищата; институтъ „Евдокия и Надежда"; Родителско-възпитателски съюзъ, който наредъ съ културно-просвѣтната си дейность организирва безплатни обѣди за ученици, безплатни лѣкарства, лѣтни колонии и пр; нѣколкото безплатни ученически трапезарии въ София; Дружеството за детето и пр.).

Противъ алкохолизма — софийската жена, както при благотворителностьта и просвѣтата, е пакъ на общественото поле, — въ всички въздържателни дружества и съюзи; сжществува и отдѣлно дамско дружество, а именно, Женско християнско въздържателно дружество въ София, клонъ отъ едноименния всемиренъ женски съюзъ; то е основано въ 1920 г. съ цель да се бори противъ алкохолизма и за мира.

За мира и свѣтовната справедливость — жената въ София основа още въ 1919 г. Българско женско дружество за траенъ миръ и свобода; то е секция на Международната женска лига за миръ и свобода.

Въ 1924 г. се основа въ София Дружество на българкитѣ съ висше образование за взаимно опознаване и подпомагане. При дружеството има секции на юристкитѣ и художничкитѣ.

Женскиятъ съюзъ, съ центъръ София, продължава да развива, по-вече или по-малко, своята дейность отъ 1901 г. до сега. Отъ 1907 г. той си поставя все по опредѣлено цельта да ратува за равноправието на жената. Той запазва постоянно своя надкласовъ и надпартиенъ характеръ. Наредъ съ борбитѣ си за политически и граждански права на женитѣ, съюзътъ незабравя да се грижи особено за прилагането и разширението на професионалното образование на жената, което ѝ гарантира прехрана въ много случаи, както и независимость; — иска по-широка защита на женския и детския трудъ; гаранции на майчинството, и помощь при отглеждане на работническитѣ деца. Презъ последнитѣ 2—3 години съюзътъ наново порастна по организации и дейность; сега влизатъ въ него повече отъ 60 дружества, отъ които софийскитѣ: „Майка" съ 230 членки, „Съзнание" съ 250, „Самопожертвуване" съ 105, „Майчина грижа" съ 85 и „Сестра" съ 125 членки. Общиятъ брой на членоветѣ отъ 60-тѣ дружества е надъ 7,000. Вестникътъ на съюза е „Женски гласъ", който излиза още отъ преди основаването на съюза, като органъ на дружество „Съзнание".

Обществената дейность на жената въ София и въ цѣла България достигна — като помощь къмъ ближния и къмъ Родината — своя върхъ презъ

БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

войнитѣ. Макаръ че на нея остана цѣлата тяжесть на собственото ѝ семейство, тя презъ балканската и свѣтовната война показа такава ревность и самопожертвуване къмъ раненитѣ и болнитѣ въ приюти и болници, при приготовление на болнични материали, при настаняване на сирацитѣ, — че, наистина, заслужава дълбока признателность.

Българската жена нѣма изборни права; но феминизмътъ у насъ, все пакъ, има единъ успѣхъ, макаръ и малъкъ: той е избираемостьта на жената като училищна настоятелка. Софийскитѣ избиратели — мѫже сѫ си дали довѣрието и сѫ избрали училищна настоятелка-жена въ 1911 год. една, въ 1914 г. — една, въ 1920 г. — четери, въ 1921 г.—една, въ 1924 г.—една, въ 1926 г. — една; и, сигурно, не сѫ се разкаяли за това, защото всестранната грижа за ученика-дете е особено близо до сърдцето на майката. Тя и въ общината би била особено полезна.

Каква разлика между жената въ София презъ годинитѣ преди и скоро следъ освобождението на България, когато е имало всичко 1—2 женски дружества, и сега, когато ние изброяваме около 50 дружества съ сигурность, че сме пропуснали нѣкои.

Между това, днесъ повече отъ 400 учителки изпълняватъ достойно, въпрѣки всички неудобства и оскѫдици, своя дългъ въ софийскитѣ училища; много по-голѣмо число чиновнички въ държавни, обществени и частни заведения въ София работятъ отъ сутринь до вечерь; наредъ съ тѣхъ отъ зори се точи една многохилядна маса отъ работнички-майки, работнички-дѣвици, работнички-деца, които изкарватъ надницата си чрезъ трудъ въ фабрики, ателиета, галерии и прашни отдѣлни стаи. Какви още по-широки перспективи, прочее, за запазване семейството и морала, за покровителство на децата и жената на труда, за повдигане на човѣщината, за зачитане на жената и нейнитѣ права, се откриватъ за тия дружества въ голѣмия градъ, чийто несъмненъ прогресъ има и отрицателна страна — водовъртежитѣ на блѣсъка и мизерията.

Обществената дейность на жената въ София е била и ще бѫде дѣсна рѫка на социалната политика на община и държава.

НАРОДНОТО ЗДРАВИЕ ВЪ СОФИЯ

отъ Д-ръ Д. ИВ. ИКОНОМОВЪ — Началникъ на столичната санитарна служба

Преди освобождението.

Подъ турското иго въ България е имало само военни лѣкари въ градоветѣ, гдето е имало турски гарнизони. Тѣзи лѣкари сж имали право на частна практика и сж лѣкували само населението въ гарнизоннитѣ градове. Останалата часть отъ населението се е лѣкувала при разни самозванни хекими и джерахи.

Всѣки, който е желаелъ, отварялъ е сергия или дюкянче, нареждалъ по нѣколко кутии, пакети, стъкла, сѣдалъ турски на дюшече и чакалъ болнитѣ си мющерии. Той е минавалъ за лѣкарь, хирургъ и аптекарь. Лѣкуването за леко-болнитѣ е било амбулаторно. Болниятъ е отивалъ на сергията или дюкянчето, разправялъ страданието си и самозванниятъ лѣкарь му продавалъ цѣрове. Лѣкуването на тежко-болнитѣ е било задочно. Близки на болния отиватъ при хекимена-ахтаринъ и му искатъ цѣръ за главоболъ, коремоболъ, желтеница, кашлица, сюргинъ и пр.

Организиране на медицинската часть въ страната.

За истинска медицинска часть въ България е почнало да се мисли въ 1878 г. презъ време на управлението вжтрешнитѣ работи отъ генералъ Гресеръ, членъ на 6 членния съветъ при имперския руски комисаръ.

Поводъ за устройството на санитарния отдѣлъ въ България е дало искането (15 май 1878 г.) на Д-ръ Кохеръ отъ С. Стефано предъ имперския комисаръ за устройството при главното управление на едно санитарно отдѣление. Съ циркуляръ 579 отъ 11 юни 1878г. до губернаторитѣ, управляющиятъ отдѣла на вжтрешнитѣ дѣла генералъ-майоръ Гресеръ, моли губернаторитѣ да представятъ своитѣ съображения за устройството на медицинската часть по отношение но лѣкаритѣ, болницитѣ и аптекаритѣ. На тоя циркуляръ отговорили софийския, видинския, търновския и русенския губернатори. Най-пъленъ отъ тѣзи рапорти билъ тоя на видинския губернски лѣкарь Д-ръ Д. Молловъ подъ заглавие: „Соображенія объ устройствѣ медицинской части“. За това и презъ м. августъ 1878 г. Д-ръ Молловъ е билъ командированъ на занятие при отдѣла на вжтрешнитѣ работи, гдето е почналъ да изработва проектъ за бждащата санитарна организация на България. Ето защо деньтъ 15 августъ 1878 г. се счита като день, въ който е било започнато да се устройва санитарното дѣло у насъ. Проектътъ е билъ изготвенъ до пролѣтьта на 1879 г. и е носилъ названието „Временніія правила объ устройствѣ медицинской части въ Болгаріи“, удобренъ на 1 февруари с. г. отъ имперския комисаръ князъ Дондуковъ-Корсаковъ. Тѣзи правила сж били раздѣлени на три отдѣла:

I за устройството на медицинското управление; II за лѣчебнитѣ заведения въ България и III за устройството на аптекитѣ въ България.

Отъ съдържанието на гл. I се вижда, че главната санитарна служба въ страната е повѣрена на единъ съветъ, нареченъ „Медицински съветъ", състоящъ се отъ 3 члена, отъ които едина председателъ и старши врачъ на войската, който се е намиралъ при отдѣла на вѫтрешнитѣ дѣла; а съ мѣстната санитарна служба сѫ били натоварени окрѫжнитѣ и градскитѣ лѣкари. Всѣки градъ съ повече отъ 8000 ж. е билъ длъженъ да има свой градски лѣкарь.

Презъ 1882 год. д-ръ Гримъ като председатель на Медицинския съветъ е отмѣнилъ временнитѣ правила и наредилъ гражданскитѣ медицински закони отъ 5 ноември 1882 г.

Споредъ тѣхъ Медицинскиятъ съветъ става централенъ органъ по уреждане медицинската часть въ княжеството. Опредѣля се състава и задълженията му.

Учредява се длъжность генералъ-инспекторъ по санитарната часть, който е ималъ подъ свой надзоръ всичката санитарна часть въ княжеството. Опредѣля се, какъ става назначението му и функциитѣ му.

По тѣзи закони страната се е управлявала повече отъ 5 години.

Презъ време, когато д-ръ Жечевъ е билъ главенъ лѣкарь при гражданското медицинско управление и сѫщевременно председатель на Медицинския съветъ, е изработенъ и прокаранъ санитарния законъ отъ 15 декември 1888 год. Съ този законъ върховниятъ надзоръ на гражданското санитарно управление се остава на министра на вѫтрешнитѣ дѣла. Медицинскиятъ съветъ се преименува Върховенъ медицински съветъ, който става чисто съвещателно тѣло, и надзирава всички отрасли на санитарната часть.

При министерството на вѫтрешнитѣ дѣла се съставило отдѣлно медицинско управлеиие, наречено гражданска санитарна дирекция състояща се отъ директоръ-началникъ на санитарното управление, поддиректоръ, лѣкарь неговъ замѣстникъ и секретарь на В. М. С., началникъ на домакинската часть, химикъ и секретарь.

Предвиждало се по 1 окрѫженъ лѣкарь въ всѣки окрѫгъ. По единъ околийски въ всѣка околия; по единъ общински лѣкарь въ община съ повече отъ 4000 ж., по една или повече баби и по единъ ветеринаренъ лѣкарь въ всѣки окрѫгъ. Болницитѣ сѫ се раздѣляли на 3 степени и пр.

Следъ нѣколко години е билъ създаденъ новъ законъ за опазване общественото здравие, който въ 1903 г. е билъ измѣненъ и е въ сила и днесъ.

Сегашната организация на санитарното управление въ страната.

Министрътъ на вѫтрешнитѣ работи има висшия надзоръ за опазване общественото здраве.

Управлението за опазване общественото здравие е централно и мѣстно.

Централното управление се намира при министерството на вѫтрешнитѣ работи. То се състои отъ две специални учреждения: едното административно — Дирекция за опазване общественото здраве, а другото научно-съвещателно — Върховния медицински съветъ.

Мѣстнитѣ управления се намиратъ при окрѫжнитѣ, околийскитѣ и общинскитѣ управления. При всѣко отъ тѣхъ има по единъ хигиенически съвѣтъ.

Къмъ мѣстнитѣ управления се числятъ и следнитѣ специални управления и заведения за опазване общественото здраве: болницитѣ, амбулаториитѣ, родилнитѣ домове, санаториумитѣ, лѣчебнитѣ заведения при минералнитѣ води, заведенията за водо и електро-лечение, институтитѣ за приготовление на лѣчебни и предпазителни средства, приютитѣ, карантинитѣ, химическитѣ и хигиеническитѣ лаборатории, аптекитѣ и дрогериитѣ.

При всѣко управление и заведение има специални органи. Тѣ сж: лѣкаритѣ, аптекаритѣ, зжболѣкаритѣ, фелдшеритѣ, акушеркитѣ, милосърднитѣ сестри, санитарнитѣ агенти.

Въ София, при освобождението, не е имало никаква санитарна организация, санитарни управителни тѣла, лѣкари и др. санитаренъ персоналъ; а сега има: дирекция на нар. здраве, В. М. съветъ, окржженъ лѣкарь, началникъ на санитарната служба, градски лѣкарь, аптекари, химици, окржженъ хигиенически съветъ, градски хигиенически съветъ, градски санитаренъ съветъ и волнопрактикуващи лѣкари.

Функциитѣ на всѣко едно отъ изброенитѣ учреждения, лѣкари и съвѣти сж опредѣлени въ сжществующия законъ за опазване общественото здраве отъ 1903 г. който е въ сила и днесъ.

Въ 1916 год. съ специаленъ законъ за хигиеническитѣ съвети въ време на война се създаде въ София при дирекцията на народното здраве и В. М. С. единъ „Централенъ народенъ хигиенически съветъ“ и по единъ „мѣстенъ хигиенически съветъ“ въ всѣка градска и селска община.

София е имала тогава свой мѣстенъ хигиенически съветъ. Сжщо, функциитѣ на тѣзи последнитѣ хигиенически съвѣти сж указани въ споменатия погоре законъ, за това смѣтаме за излишно да ги излагаме тукъ.

Организация на градската санитарна служба.

До месецъ май 1878 год. въ София не е сжществувала никаква санитарна служба. Това обстоятелство се подкрепя отъ рапорта отъ 25 май 1878 год. на софийския губернаторъ Алабинъ до князъ Дондуковъ, въ който първия, като донася, че въ София нѣма нито болница, нито лѣкарь, нито аптека, ходатайствува за откриване въ София на болница съ 50 легла и аптека за отпущане по-доброкачествени лѣкарства.

Съ циркуляръ № 1081 отъ 10 май 1879 год. отдѣлътъ на вжтрешнитѣ дѣла е разпоредилъ да се откриятъ болници въ губернскитѣ градове: София, Търново, Варна, Видинъ и Русчукъ.

Съ приказъ отъ 18 май с. год. е билъ назначенъ за старши лѣкарь на софийската болница д-ръ С. Мирковъ.

Въ архивата на столичната санитарна служба не сжществуватъ данни, отъ които да се види, поне що годе, каква е била санитарната градска организация отъ освобождението до 1886 год. и въобще сжществувала ли е такава. Знае се само, че съ указъ № 66 отъ 2 августъ 1879 год. Д-ръ Шишмановъ е билъ назначенъ за градски лѣкарь въ София, която длъжность е изпълнявалъ около една година — до 1881 г. и че презъ м. януари 1882 год. е билъ назначенъ за градски лѣкарь въ столицата Д-ръ Любомиръ Золотовичъ.

Ето защо, като начало на организирането на тая служба трѣбва да се смѣта 1886 година, когато съ приказъ № 7 отъ 28 януари с. г. се преназначаватъ отъ 1 с. м.: 1) Д-ръ Л. Золотовичъ за градски лѣкарь и началникъ на санитарното отдѣление, и т. н.

Презъ 1887 година е почнато да се дава зѫболѣкарска помощь на бедното софийско население, обстоятелство, което се подкрепя отъ рапортъ № 1048 отъ 19 декември 1887 г. на главния градски лѣкарь до кмета, въ който се казва, че „Зигфридъ Хофъ желаялъ да помага на беднитѣ хора страдащи отъ зѫби, сѫщо, че зѫбниятъ лѣкарь Мушлеръ предлагалъ услугитѣ си за цельта“.

Презъ 1899 год. общинското управление се е занимало съ въпроса по снабдяването столицата съ електрическо освѣтление, бани, канализация и пр.

Това се вижда отъ приказъ № 498 отъ 4 августъ с. г. на тогавашния столиченъ кметъ Д. Петковъ, издаденъ възъ основа решението на общинския съветъ въ заседанието му отъ 29 юли с. г. подъ № 48, въ който приказъ се опредѣля да пѫтуватъ съ казания кметъ директора на техническия отдѣлъ А. Начевъ и градския лѣкарь Д-ръ Ив. Михаловъ, за да проучатъ въ нѣкои главни градове на Европа споменатитѣ благоустройствени отдѣли.

Въ бюджето-проекта за 1890 год. сѫ предвидени две нови щатни длъжности, а именно: химикъ и мъртвопровѣритель.

Купена е една парна дезинфекционна машина и се почнало дезинфекцирането на зараденитѣ вещи и дрехи. Какъ се е извършвала дезинфекцията до това време, не се знае по липса на всѣкакви данни.

Съ рапортъ № 147 отъ 9 априлъ с. г., до кмета се иска, щото продаването вехти дрехи и парцали да става само следъ дезинфектирането имъ съ градската дезинфекционна машина срещу такса отъ 5 стотинки на парче. Това искане на градската санитарна служба е било удобрено и наложено отъ 15 априлъ с. г.

Въведенъ е специаленъ образецъ за регистри, въ които да се записватъ умрѣлитѣ, (предписание № 4556 отъ 4 май на столичния кметъ до началника на санитарното отдѣление).

Презъ 1895 год. е билъ уволненъ отъ 1 мартъ, по собствено желание, директора на санитарното отдѣление Д-ръ Л. Золотовичъ (приказъ № 168 отъ 7 мартъ 1895 г.), а на негово мѣсто е назначенъ Д-ръ Лука Ванковъ.

Презъ 1896 год. е било забранено да се погребватъ умрѣли въ староитѣ софийски гробища (предписание № 97 отъ 4 януари).

Открива се II-а градска амбулатория, завеждането на която е било възложено на Д-ръ Г. Н. Златаровъ. Поради тази причина тя презъ 1925 година, т. е. следъ смъртьта на последния, биде наименована на негово име.

Презъ 1896 год., по случай развилата се епидемия коременъ тифъ и върлуването на дифтеритъ и едра шарка въ София, е била назначена отъ министерството на вѫтрешнитѣ работи (приказъ № 457 отъ 8. X.), специална комисия наречена санитарно-техническа, на която е било възложено да изучи всестранно санитарнитѣ нужди на града и да покаже мѣркитѣ, които трѣбва да се взематъ за прекратяване на върлуващитѣ болести. Съставътъ на комисията е билъ: Д-ръ Ораховацъ, Д-ръ М. Ивановъ, Д-ръ Г. Н. Злата-

ровъ, Д-ръ Бацаровъ, химика Червенъ-Ивановъ и инженеритѣ: Сарафовъ и Нисенсонъ. Тая комисия е работила около една година и въ протоколитѣ ѝ е обрисувано плачевното хигиенично състояние на града.

Презъ 1898 г. е назначенъ специаленъ градски лѣкарь, който да посещава софийския окрѫженъ затворъ за контролиране доброто му санитарно състояние и лѣкуване на болнитѣ затворници. Съ предписание № 207 отъ 19 януари с. г. се възлага на градскитѣ лѣкари да посещаватъ гимназиитѣ и педагогическитѣ училища и да даватъ на нуждающитѣ се медицинска помощь.

Отъ 1 януари 1899 година е билъ назначенъ за градски химикъ д-ръ Георги Панайотовъ, който е почналъ да устройва лабораторията, която завежда и до днесъ.

Д-ръ Лука Ванковъ е заемалъ директорската длъжность до месецъ септември 1903 г., когато си е подалъ оставката, а на негово мѣсто е назначенъ Д-ръ Ив. Михаловъ.

Презъ 1904 година, по отказъ на полицейскитѣ власти да даватъ стражари за карантинни постове, се назначаватъ специални общински карантинери. На карантинирани кѫщи безъ прислуга се назначаватъ общински прислужници.

Чистотата на града се е извършвала отъ 30 метача и 32 кантонера, а презъ 1905 год. отъ 55 метача и 20 кантонера.

Презъ месецъ май 1906 год. се открива общинска болница съ едно отдѣление отъ 25 легла, съ предназначечие за борба съ венерическитѣ болести въ града и лѣкуване безплатно явни и тайни проститутки.

Отъ началото на 1907 год. числото на градскитѣ лѣкари се увеличава съ още единъ нареченъ училищенъ, комуто е било вмѣнено въ длъжность да се грижи за санитарно-хигиеничното състояние на столичнитѣ основни училища и здравословното състояние на учащитѣ се въ тѣхъ ученици.

Д-ръ Иванъ Михаловъ е освободенъ отъ длъжностьта директоръ на столичното санитарно отделение, съ заповѣдь № 134 отъ 27 януари 1909 г., а на негово мѣсто е назначенъ д-ръ Михаилъ Михаиловъ (заповедь № 324 отъ 7 мартъ с. год.). Въ промежутъка отъ време, отъ напускането службата на първия — 11 февруари, до заеманието ѝ отъ втория, отдѣлението се е завеждало отъ градския лѣкарь д-ръ Г. Н. Златаровъ.

За почистване на запълненитѣ нужници сѫ били направени 10 автоматични желѣзни бурета; построена е специална пещь „кори" за изгаряне трупове на умрѣли отъ заразни болести животни, а така сѫщо и на конфискувано болно месо въ салханата.

Открита е IV-а градска амбулатория въ квартала „Подуене". Открита е все презъ 1909 г. софийската градска аптека. Построени сѫ специални здания за дезинфекционната станция и II-а градска амбулатория. Числото на леглата въ общинската болница е било увеличено съ 25 и въ болницата сѫ създадени следнитѣ 4 отдѣления: а) за бедно-туберкулозни болни съ 10—15 легла; б) вѫтрешно и детски съ 15—20 легла; в) хирургическо съ 10 легла и г) кожно-венерическо съ 15 легла.

Санитарната служба на столицата се диференцира на: амбулаторна (лѣчебна) и чисто санитарна.

Амбулаторната служба се е възложила на специални лѣкари наречени амбулаторни, съ назначение: сутринь отъ 8—12 часа да преглеждатъ леко болни, дошли за медицинска помощь въ градскитѣ амбулатории, а следъ обедъ да посещаватъ и лѣкуватъ тежко болнитѣ бедни по домоветѣ имъ. За всѣки единъ санитаренъ участъкъ е назначенъ и по единъ амбулаторенъ лѣкарь и по единъ санитаренъ-хигиенистъ.

Въ началото на с. г. числото на акушеркитѣ се е увеличило съ още една, като по този начинъ всѣки единъ отъ градскитѣ санитарни участъци се е сдобилъ съ специална акушерка, съ задължение да живѣе въ участъка си. Но предъ видъ на факта, че тѣзи щатни акушерки не сж проявявали нѣкаква деятелность, то къмъ края на 1909 г. общинскиятъ съветъ възприелъ да се замѣни системата на щатни акушерки съ тая на свободния изборъ на такива отъ самитѣ бедни родилки, като срещу дадената акушерска помощь при раждане или помятане, общината плаща на избраната отъ родилката акушерка опредѣлено отъ общинския съветъ възнаграждение.

Дезинфекционната станция — новата — е била снабдена съ нова пароформалинова дезинфекционна машина отъ фирмата Бр. Шмидъ отъ Ваймаръ и по типа на онѣзи, които работятъ при ниска температура (60°) и празно пространство въ етюва и съ формалинови пари, т. е. приспособима за дезинфекция на скжпи предмети, копринени и кожени вещи и др. безъ да ги поврежда.

До началото на 1909 година дезинфекциитѣ сж се извършвали безплатно отъ общинското управление само на бедни жители, а отъ това време дезинфекцията става безплатна за всички граждани, безъ разлика на материално положение.

Открива се въ 1909 г. софийския покритъ пазаръ — халитѣ и е изработенъ специаленъ правилникъ за реда въ него.

Презъ 1911 год. сж изработени наредби за ревизиране на частни кжщи, печатници, хотели, бирарии, работилници за содо-лимонадова вода, кръчми, бакалници, хлѣбарници и др.

Презъ с. г. е освободенъ отъ длъжность директора на ст. с. служба (заповѣдь № 129 отъ 1 февруари 1911 г.).

Дирекцията на казаната служба се превръща въ отдѣление и длъжностьта директоръ се преименова началникъ. За такъвъ се назначава дългогодишния градски лѣкарь Д-ръ Георги К. Златаровъ.

Създава се служба по издаване семейни книжки за безплатно лѣчение на бедни софийски жители. Направа се баня съ душове при дезинфекционната станция. Закриватъ се сжществуващитѣ публични домове и се забранява откриването на нови такива.

Отъ 1914 год. се открива физико-лѣчебниятъ институтъ при софийскитѣ минерални бани.

Училищнитѣ лѣкари при столичнитѣ основни училища сж се увеличили отъ 2 на 6. Открита е амбулатория при общинската болница и леглата на последнята сж се увеличили на 250. Замислюва се откриване на общинска бактериологическа лаборатория, за която цель се назначава лѣкарь, който се командирова на специализация въ Пастеровия институтъ въ Парижъ.

Отъ момента на намѣсването ни въ общо-европейскатата война до 1927 год. настѫпва мъртавъ периодъ за развитието на санитарната градска служба. Тя, съ малки изключения, е функционирала въ състоянието, въ което я завари войната, като е претърпѣла даже известенъ упадъкъ.

Подобрението ѝ се състои въ това, че градътъ отъ 1921 г. е раздѣленъ на 9 санитарни участъци съ по единъ лѣкарь-хигиенистъ, единъ санитаренъ приставъ и единъ санитаръ.

Упадъкътъ ѝ се състои въ следното: съ прокарването на закона за надзора на съестнитѣ продукти отъ животински произходъ отъ 1922 г. се отдѣля градската ветеринарна служба отъ санитарното отдѣление. Презъ 1924 година училищнитѣ лѣкари се прехвърлятъ отъ казаното отдѣление къмъ соф. училищно настоятелство.

Съ създаването на районнитѣ кметства при столичната обшина, се прехвърли къмъ тѣхъ службата по чистотата на града.

Отъ 1927 г., съ назначаването за началникъ на столичното санитарно отдѣление Д-ръ Д. Ив. Икономовъ следъ смъртьта на дотогавашния такъвъ Д-ръ Г. Н. Златаровъ (25 мартъ 1926 г.) се правятъ усилия за обединението на разпокѫсаната служба: ветеринарната служба, училищната и службата по чистотата на града, обаче, въпрѣки всички усилия, тъй нужното и отъ общественъ интересъ обединение не е могло да се постигне напълно. Усилията въ това направление не сѫ изоставени и надеждата за успѣхъ не е изчезнала.

Презъ тази последната година направеното се състои въ следното: възстановява се закритата длъжность лѣкарь при „Яслитѣ" на благотворителното дружество „Евдокия". Службата по чистотата както и училищната се възвръщатъ къмъ санитарното отдѣление. Доставени сѫ автомобилна метачка и автомобилна поливачка. Искано е да се предвидятъ въ бюджета суми за набавяне на автомобилни смѣтохвъргачки и по този начинъ се е положила основа за модернизиране, механизиране на службата по чистотата. Открита е VI-а градска амбулатория въ квартала „Булина ливада" и филиална къмъ нея аптека.

Следъ изложеното до тукъ, отъ което се види, какъ постепенно се е развивала градската санитарна служба на София, нека ни бѫде позволено да изложимъ, какво е сегашното ѝ състояние.

Висшиятъ надзоръ на столичната санитарна служба принадлежи, въ административно отношение на кмета при ст. централно общ. управление, а въ санитарно — на Главната дирекция на народното здраве.

Службата се завежда отъ шефъ-началникъ и неговъ помощникъ. Подъ ведомството на службата се намиратъ: а) санитарно-хигиенична часть; б) амбулаторна; в) инспекторъ-лѣкаритѣ на общественитѣ заведения: фабрики, работилници и др.; г) лѣкарь на „Яслитѣ" при благотворителното дружество „Евдокия"; д) амбулаторна гинекологическа служба; е) тая за венерическитѣ болести; ж) службата по даване безплатна акушерска помощь на бѣдни софийски родилки; з) службата по даване на специална лѣкарска и зѫболѣкарска помощь на нуждающи се отъ такава софийски бѣдни жители; и) общинската болница; к) общинската аптека и клоноветѣ ѝ; л) общинската хигиеническа лаборатория; м) общинската бактериологическа станция; н) дезинфекционната и о) командата по почистване на града и нужникочистачната такава.

Санитарно-хигиеничната служба. — Градътъ въ санитарно-хигиенично отношение се раздѣля на 9 участъци. Всѣки единъ отъ тѣзи участъци се завежда отъ по единъ лѣкарь-хигиенистъ. Последниятъ при изпълнение служебнитѣ си обязаности е подпомогнатъ отъ двама помощници: едина — нареченъ санитаренъ приставъ, който обязателно трѣбва да бжде правоспособенъ фелшеръ и другия—санитаръ, който може да бжде и безъ санитарна подготовка.

Амбулаторната служба. — Съ главно назначение да се прегледждатъ и да се дава безплатно медицинска помощь на бедно-болнитѣ софийски жители, общински чиновници и членоветѣ на семействата имъ и слуги било въ специални помещения наречени амбулатории, било по домоветѣ имъ, когато болнитѣ сж на легло.

Амбулатории има 6, въ които работятъ 8 лѣкари наречени амбулаторни. Амбулаториитѣ сж снабдени съ всички пособия и помагала, необходими за правилно и рационално преглеждане и обслужване на нуждающитѣ се болни. При една отъ амбулаториитѣ (I-а) има уредено и постоянно дежурство отъ лѣкарь и фелдшеръ.

Инспекторъ лѣкарски институтъ, — за ревизия на обществени заведения, фабрики, работилници и др.

Той се ржководи отъ единъ общински лѣкарь съ назначение: да инспектира въ санитарно-хигиенично отношение ония обществени заведения, фабрики, работилници и др. индустриални заведения, въ които работятъ по-малко отъ 10 души работници, като при изпълнение задълженията си се ржководи отъ Закона за общественитѣ осигуровки.

Амбулаторната гинекологическа служба. — Тя, до закриването на общинската болница, се е давала въ нея. Следъ закриването ѝ се е уредила специална гинекологическа амбулатория при III градска такава. Тази амбулатория се завежда отъ специаленъ лѣкарь-гинекологъ.

Служба по даване специална лѣкарска помощь. — И при тая помощь, както и при акушерската, е приложенъ принципа на свободния изборъ на лѣкарь-специалистъ.

Когато градскитѣ амбулаторни лѣкари при преглеждане на бедно-боленъ намѣрятъ, че болниятъ има нужда отъ специална медицинска помощь, снабдяватъ го съ бележка, въ която означаватъ размѣра на помощьта, която следва да се даде на болния. Последниятъ си избира лѣкарь-специалистъ по болестьта, отъ която страда, представя му бележката на амбулаторния лѣкарь. Специалистътъ извършва само опредѣлената му работа. Хонорарътъ за дадената специална медицинска и зжболѣкарска помощь се изплаща отъ общинската каса, следъ като амбулаторния лѣкарь, който е посъветвалъ болния да прибѣгне до такава, се удостовѣри, че действително означената отъ него помощь е дадена. Размѣрътъ на хонорара се опредѣля всѣка година отъ общинския съветъ.

Общинската болница е закрита презъ войната и по бюджетни причини не е открита до сега.

Общинската аптека, — тя е концесионна и функционира съгласно „Правилника по реда и управлението на частнитѣ аптеки“ и този „за общинскитѣ аптеки“. Завежда се отъ управитель и неговъ помощникъ. Въ нея работятъ 8 пом. аптекари и единъ ученикъ. Тя, като концесионна, обслужва всички

граждани, които прибѣгватъ къмъ нея за лѣкарства, обаче, главното ѝ предназначение е да експедира лѣкарства на ония софийски жители, които по решение на столичния централенъ общински съветъ иматъ право на безплатни лѣкарства.

Общинската химическа лаборатория се завежда отъ управитель-химикъ. Въ нея работятъ 4 химици съ специална подготовка по анализиране на съестни, питейни и други общоупотрѣбяеми въ живота предмети.

Въ нея има три отдѣла: а) за изследване млѣко и млѣчни продукти; б) за изследване спиртни напитки, хранителни, питейни и др. общо употрѣбяеми въ живота предмети; в) за изследване на технически продукти, химикали и сурови материяли за индустриялни цѣли.

Общинска бактериологическа станция е основана презъ 1924 година съ назначение да извършва безплатно всички бактериологически изследвания съ диагностична цель, въ борбата съ заразнитѣ болести. Тя се завежда отъ специаленъ лѣкарь-бактериологъ.

Дезинфекцията при заразнитѣ болести е задължителна. Тя се извършва безплатно за смѣтка на общината. Задължително е сжщо и дезинфектирането на всички стари вещи и парцали, които се продаватъ изъ битъ-пазарскитѣ дюкяни. Дезинфекцията на тези вещи става срещу опредѣлена отъ общинския бюджетъ такса. Дезинфекциранитѣ стари дрехи и др. се пломбиратъ.

Службата по почистване на града отъ 1912 година е муниципализирана. Разполага съ 150 двуколни едноконни кола съ вмѣстимость $1^1/_2$ куб. метра, построени по типъ, който гарантира неразпръскването поставената въ тѣхъ смѣть и бързото имъ изпразване. Освенъ тѣзи кола има и обикновени, четириколни, теглени отъ два коня.

Тази служба разполага за сега съ 230 метача и 200 колара. Метачитѣ и коларитѣ сж разпредѣлени по разнитѣ градски участъци. За всѣки участъкъ има по единъ надзиратель на метачитѣ, единъ надзиратель на коларитѣ и единъ общъ надзиратель. Всички метачи и колари сж подвѣдомствени на главния надзиратель по чистотата, органъ на санитарното отдѣление, подъ ржководството и надзора на което работи. Метенето на улицитѣ става освенъ отъ метачитѣ, но и чрезъ една автоматична автомобилна метачка и две конни. Поливането на улицитѣ и площадитѣ — павиранитѣ, както и миенето имъ става отъ особна команда отъ 20 души поливачи; поливането се извършва съ 4 конни поливачки и една автомобилна. Почистване на нужницитѣ въ неканализиранитѣ части на града става тоже отъ специална команда отъ 30 души нужникочистачи, посредствомъ 10 желѣзни автоматични бурета.

Столичната ветеринарна служба до 1922 година бѣ подъ вѣдомството на столичното санитарно отдѣление. Отъ тогава до сега е обособена въ специално отдѣление — ветеринарно. Това отдѣление се завежда отъ ветеринаренъ лѣкарь — началникъ. Подъ негово вѣдомство се намира: общинската кланица, покрития пазарь, станцията за контрола на млѣкото и дойния добитъкъ, контрола на съестни продукти отъ животински произходъ, санитарно-ветеринарната служба и амбулатория. Службата при кланицата, както и тая за млѣкото се изпълнява отъ по двама ветеринарни лѣкари. Останалитѣ служби се завеждатъ отъ по единъ ветеринаренъ лѣкарь. Въ помощь на заведующитѣ сж дадени и нужното число ветеринарни фелдшери и другъ нисшъ персоналъ.

Общинската кланица отъ освобождението до 1897 год. се е намирала въ града, по течението на „Княжевската“ река — по-доле отъ Шарения мостъ. Клането на добитъкъ е ставало подъ разнебитенъ навесъ съ изпокъртенъ циментовъ потонъ. Не е била снабдена съ чиста вода. Презъ 1898 г. тя е била премѣстена вънъ отъ града, на мѣсто, гдѣто се намира и сега — задъ ж. п. линия. За клане сѫ били построени по-сносни навеси, послани съ плочи. Снабдена е била съ чиста вода отъ градския водопроводъ за нуждитѣ ѝ, а за отвличане на остатъцитѣ е била прокарана вода отъ реката. Отъ тогава насамъ много пѫти е поправена, но безъ да бѫде достатъчно пригодена за правилно, хигиенично клане и добиване месо за консомация предпазено отъ замърсяване.

Нуждата отъ построяване на модерна кланица за сегашно време е назрѣла; решено е да се построи такава, има вече специаленъ фондъ за това. Обявенъ е международенъ конкурсъ за такава, по специално изработена и удобрена отъ общинския съветъ програма. Ако конкурсътъ стане и нѣкой планъ се удобри, идната пролѣть ще почне построяването ѝ.

Покритиятъ пазаръ — „халитѣ“ е искано да се построи презъ 1888 год., но е построенъ презъ 1914 год., отъ когато функционира. Помѣства се въ специално построено и модерно инсталирано помещение, съ желѣзо-бетонна конструкция, мозаиченъ потонъ, снабдено съ вода, каналъ, електрическо освѣтление, парно отопление, хладилници, вентилационни приспособления, съ машинария за произвеждане ледъ и пр. удобства. Въ него, въ партерния му етажъ, се помещаватъ: 70 касапски, 14 рибарски, 28 зарзаватчийски, 22 сиренарски и масларски дюкяни, 16 за заклани домашни птици, яйца и овощарски.

Халитѣ се завеждатъ отъ специаленъ ветеринаренъ лѣкарь, въ помощь на който е даденъ и единъ ветеринаренъ фелдшеръ. Канцеларията на лѣкаря се намира въ самия покритъ пазаръ.

Станция за контролъ на млѣкото и дойния добитъкъ — има за цель да гарантира доставяне на населението доброкачествено, чисто и произходяще отъ здравъ добитъкъ млѣко. Контролътъ на дойния добитъкъ се извършва въ оборитѣ, гдето и става туберкулизиране на всички крави и биволици, — на млѣкото по улицитѣ и млѣкарницитѣ. Отъ съмнителнитѣ млѣка се взиматъ проби за химическо и бактериологическо изследване.

Контролътъ върху съестнитѣ продукти отъ животински произходъ. — Органитѣ на това отдѣление контролиратъ всички месарници, колбасници, рибарници, сиренарници, бакалници и др., въ които се приготовляватъ и продаватъ съестни продукти отъ животински произходъ, а така сѫщо и продаванитѣ подобни продукти по пазарищата въ пазарни дни. Отъ съмнителнитѣ по своята доброкачественость се взема за химическо и бактериологическо изследване.

Санитарно-ветеринарната служба има за цель: да води борба противъ заразнитѣ болести по домашнитѣ животни (бѣсъ, сапъ, вѫгленъ, туберкулоза и др.). За изгаряне на трупове на животни, умрѣли отъ заразни болести, и др. инфекциозенъ животински материалъ, службата разполага съ специална изгорителна пещь „кори“. Къмъ сѫщото бюро има и ветеринарна лѣчебница, въ която се лѣкуватъ общинскитѣ коне, а сѫщо и разни животни на софийскитѣ жители. Лѣкуването болнитѣ животни на заможнитѣ граждани става срещу заплащане опредѣлена отъ съвета такса, а тия на беднитѣ — безплатно.

Столичното санитарно отдѣление въ сегашно време има следнитѣ отдѣли и персоналъ:

А. Администрация, която разполага съ следния персоналъ: началникъ, пом. началникъ, инспекторъ по труда, лѣкарь венерологъ, лѣкарь акушеръ, 6 училищни лѣкари,, лѣкарь на яслитѣ и другитѣ благотворителни дружества, дѣловодитель, архиварь-регистраторъ, фелдшеръ, статистикъ, 3 писари, 4 милосердни сестри за яслитѣ и 2 прислужници. Или всичко 24 души персоналъ.

Б. Служба по чистотата: главенъ надзиратель, магазинеръ, 2 старши по оборитѣ, 4 оборджии, 6 поливачи, 36 нуждникочистачи, 1 майсторъ сарачъ, 1 помощникъ на сарача, 3 механици-шофьори, 6 надзиратели по чистотата, 12 участъкови надзиратели, 230 метачи и 200 колари. Всичко 503 души.

В. Химическа лаборатория: началникъ химикъ, 4 химици, 1 машинистъ, 2 писари и 1 прислужникъ. Всичко 9 души.

Г. Бактериологическа станция: началникъ-лѣкарь-бактериологъ, лаборантъ и прислужникъ. Всичко 3 души.

Д. Общинска аптека: управитель-аптекарь, неговъ помощникъ-магистъръ, 9 пом. аптекари, аптекарски ученикъ и 6 лаборанти. Всичко 17 души.

Е. Санитарна служба: 9 общински лѣкари хигиенисти, 9 санитарни пристави — медицински фелдшери, 9 санитари. Всичко 27 души.

Ж. Амбулаторна служба: 7 общински амбулаторни лѣкари, 7 амбулаторни фелдшери и 7 прислужници. Всичко 21 души.

З. Дезинфекционна станция: надзиратель, медицински фелдшеръ, 4 фелдшери-дезинфектори, машинистъ, огняръ, 2 работници-дезинфектори въ нечистото отдѣление, 8 работници-дезинфектори за подвижнитѣ дезинфекцонни команди, 6 колари-дезинфектори, 3 фаетонджии и единъ надзирателъ на конетѣ. Всичко 27 души.

Или всичко столичното санитарно отдѣление разполага съ 631 д. персоналъ.

Ветеринарно отдѣление. А. администрация: началникъ, дѣловодитель, архиваръ, писаръ, прислужникъ. Всичко 5 души.

Б. Общинска кланица: ветеринаренъ лѣкарь, пом. ветер. лѣкарь, ветеринаренъ фелдшеръ, 2 трихиноскописти, 12 чистачи работници, вратаръ, огняръ, 4 оборджии, касиеръ. Всичко 24 души.

В. Покрития пазаръ: управитель, вет. фелдшеръ, машинистъ, огняръ, 16 чистачи работници и 2 вратари. Всичко 22 души.

Г. Станция за контрола на млѣкото и дойния добитъкъ: лѣкарь завеждующъ станцията, пом. лѣкарь, 3 ветеринарни фелдшери, 6 надзиратели агенти, писаръ, прислужникъ и коларъ. Всичко 14 души.

Д. Контрола на съестни продукти отъ животински произходъ: ветеринаренъ лѣкарь, 5 ветерин. фелдшери и прислужникъ. Всичко 7 души.

Е. Санитарно-ветеринарна служба и ветеринарна амбулатория: ветер. лѣкарь, 2. вет. фелдшери, 3 прислужници, ковачъ-майсторъ, 4 налбанти, огняръ и оборджия. Всичко 13.

Или всичко, ветеринарното отдѣление разполага съ 85 души персоналъ.

Въ момента на освобождението, — въ София не е имало лѣкаръ, акушерка, зѫболѣкари, аптекари. Сега има: 358 души лѣкари; 109 зѫболѣкари; аптекари и пом. аптекари 114, акушерки 60, фелдшери 40.

Болници, аптеки и пр. въ София.

Казахме въ началото, че до м. май 1879 година въ София не е имало нѣкаква санитарна служба, не е имало болнично заведение, аптеки, дрогерии, научни институти и други културни, хигиенични отъ обществено значение начинания. За да можемъ да приценимъ придобивкитѣ, които въ това отношение сѫ направени въ сравнително кѫсия периодъ отъ 50 години, който ни дѣли отъ тогава, достатъчно е да изтъкнемъ, че за сега ст. София разполага:

1. Съ 20 болници, отъ които 4 държавни, 1 общинска, 15 частни.
2. Съ 6 научни института, отъ които 2 държавни, 2 общински и 4 частни.
3. Съ 31 аптеки, отъ които 30 частни концесионни и 1 общинска съ 4 филиални клона.
4. 10 дрогерии.
5. 33 амбулатории, отъ които 8 държавни, 7 общински и 14 частни.
6. Диспансери 3.
7. 14 частни лѣчебни заведения.
8. 7 съвещателни станции.
9. 15 трапезарии.
10. Яслитѣ.

Да скицираме накратко развоя на всички упоменати по-горе заведения, институти и др.

Александровската болница е държавна. Открита е на 1 май 1879 г.; прибрала въ себе си болнитѣ на брой 45 души, лѣкувани до тогава въ 64-й руски времененъ госпиталъ, който е билъ закритъ на казаната дата. Зданието, въ което се е помѣствала първоначално въпросната болница, отъ отварянето ѝ до 1884 г., е било старо, двуетажно-паянтово, останало отъ турско време и известно подъ името „хамбаритѣ". Намирало се е на мѣстото, върху което е построенъ мавзолея на покойния български князъ Александъръ I. Презъ м. октомври 1884 г. болницата се е пренесла въ сегашното болнично помещение, което е разполагало съ 5 павилиона: хирургически, терапевтически, психиатрически, административенъ и кухня. Отъ 1888 г. насамъ, съ нарастване числото на болнитѣ, почти всѣка година сѫ се правили нови постройки около първоначалнитѣ, а именно: за заразни болни, сушилня, пералня, помещение за дезинфекционнитѣ машини, аутопсионно. По-късно сѫ се открили и следнитѣ отдѣления: очно (1891 г.), кожно-венерическо (1893 г.), гинекологическо (1894), детско (1905), физико-терапевтическо и ушно-носово-гърлено (1909). По-късно сѫ се създали: лаборатория, анатомически музей, просекторатъ. Къмъ вѫтрешното отдѣление е билъ инсталиранъ рентгеновъ апаратъ и служба за рентгенотерапия, рентгеноскопия и рентгенография.

По този начинъ казаната болница се е планомѣрно развивала, модернизирала и подготвила за наученъ институтъ, въ какъвто се е превърнала отъ 1925 година, когато се даде на медицинския факултетъ отъ Главната дирекция на народното здраве за превръщането ѝ въ клиническа болница.

Открита е първоначално съ 60 легла. Още първата година следъ откриването ѝ числото на леглата е нарасло на 80. Къмъ 1889 г. това число се е уве-

личило на 500, а въ момента на предаването ѝ за клиника, числото на леглата се е възкачило на около 1800.

Държавна I ст. болница: открита на 1 априлъ 1926 год. съ следнитѣ 5 отдѣления: детско-заразно; хирургическо-гинекологическо-родилно; кожно-венерическо; грѫдоболно и очно-ушно-гърлено-носно.

Открита е съ 100 легла, числото на които се увеличи на 250 съ бюджета за 1927/28 г. и при разнитѣ ѝ отдѣления се създадоха диспансери.

Болницата „Майчинъ домъ", — „Княгиня Мария Луиза": открита на 19 декември 1907 г. съ 3 отдѣления: акушерско, гинекологическо и инфекциозно. Построена е по желание и съ средства на Н. Ц. Височество покойната княгиня Мария Луиза презъ 1898 г. При откриването ѝ е имало 40 легла, а сега 125. Съ откриването на медицинския факултетъ болницата се превърна въ гинекологическа клиника. При тази болница се отварятъ периодически курсове за подготовка на дипломирани акушерки за страната ни.

Общо-армейска болница: открита на ново на 1 януари 1925 год. съ 200 легла. Разполага съ 5 отдѣления: вѫтрешно, хирургическо, инфекциозно, очно-ушно и кожно-венерическо. При нея има и зѫболечебенъ отдѣлъ.

Общинска болница: открита съ 25 легла презъ м. май 1906 г., съ профилактично назначение: борба съ венерическитѣ болести. Въ нея сѫ се приемали на лѣчение само болни отъ венерически болести, явни и тайни проститутки. Въ 1909 година числото на леглата ѝ се е увеличило на 50 и въ нея сѫ се открили следнитѣ отдѣления: 1) за туберкулозни болни (15 легла); 2) вѫтрешно и детско (15—20 легла); 3) хирургическо (10 л.) и кожно-венерическо (15 л.). Презъ 1911 год. леглата сѫ се увеличили на 150 за болни и 50 легла за приютъ на старци страдающи отъ неизлечими болести. Въ това положение я завари войната, когато е била реквизирана отъ държавата и превърната въ военна-инфекциозна болница. Следъ отреквизирането ѝ, по бюджетни причини, общината не е могла да я открие; въ помещенията ѝ е настанена софийската държавна I ст. болница.

Частни болници: „Червенъ кръстъ", — открита отъ българското дружество „Червенъ кръсть" на 16 септември 1909 г. съ две отдѣления: вѫтрешно и хирургическо. Разполага съ 100 легла. Приема на лѣчение всички видове болести, съ изключение на остри заразителни. Тя служи и за училище за подготвяне на български сестри милосердни.

„Клементинската": открита е презъ май 1900 г. До 1922 г. е издържана отъ двореца, а отъ тогава до сега отъ ефорията на католическото дружество „Св. Иосифъ". Предназначена е за вѫтрешни и хирургически болести. Почнала е да фукционира съ 15 легла, които презъ следующата година сѫ се увеличили на 50, а отъ 1908 г. разполага съ 85 легла.

Болница „Руски червенъ кръстъ": открита на 8 февруари 1924 год. съ 50 легла, за вѫтрешни, хирургически и нервни болести.

Освенъ споменатитѣ лѣчебни заведения въ София има още 14 такива открити отъ волнопрактикующи въ града лѣкари.

Въ София има единъ държавенъ бактериологически институтъ; една общинска бактериологическа лаборатория и 1 частна.

Държавниятъ бактериологически институтъ е основанъ презъ 1894 г. въ една стая, безъ подходящи приспособления; затова въ него сж се извършвали само микроскопически изследвания на храчки и приготовляване на ваксиина. Презъ 1896 год. той е билъ снабденъ съ най-необходимитѣ уреди, помагала и пособия за микроскопическо и културно изследване за диагностициране на дифтеритъ, за изследване на секрети, екскрети и вода. Презъ 1897 год. въ него е била направена първата инжекция за противобѣсно лѣчение въ България. Сжщевременно е почнато да се имунизиратъ коне за приготовляване противсдифтеритенъ серумъ. Отъ тогава до сега институтътъ се е развивалъ постепенно и планомѣрно, за да може въ него да се правятъ всички видове микроскопически и бактериологически изследвания съ диагностична цель и да се приготовляватъ всички видове серуми и ваксини, приложими въ медицината. Създадено е къмъ него и специаленъ анти-рабачно отдѣление.

Общинската бактериологическа лаборатория е открита презъ 1924 год. за извършвене всички видове бактериологически изследвания съ диагностична цель, както и на водата, употрѣбявана за консомативнитѣ нужди на града.

Химически лабаратории. Такива има: една държавна, една общинска и нѣколко частни.

Държавната химическа лаборатория, при Главната дирекция на народното здраве е открита на 15 ноември 1880 год. подъ название: „Химическа лаборатория на В. М. С.," а по късно наречена „Химически институтъ при Д. Н. З.".

Градската химическа лаборатория: уреждането ѝ е почнало отъ 1 януари 1899 година. Отъ тогава до сега, тя постепенно се е развивала до степенъ, че тя въ сегашното си състояние е единъ отъ най-модернитѣ подобни институти не само въ София.

Физико-лѣчебенъ институтъ при софийскитѣ общински минерални бани: основанъ презъ 1914 год., завежда се отъ лѣкарь специалистъ по нервни болести и водо-механо-терапия. Той, въ санитарно отношение, е подвѣдомственъ на столичното обшинско санитарно отдѣление, а въ административно — на управителя на банитѣ. Въ него се преглеждатъ и лѣкуватъ: заможнитѣ болни срещу опредѣлена отъ общинския съветъ такса, а бѣднитѣ софийски жители — безплатно.

Въ него се вършатъ следнитѣ манипулации: разни видове душове (мѣстни, възходящи, низходящи и др.); къпания (общи и мѣстни) въ вани съ: минерална вода, пара или топлъ въздухъ, кални бани, газирани, тричеви, солени и съ прибавка на разни екстрактивни или ароматични вещества; масажи ржчни (общи или мѣстни); увивания (общи или локални); електризация (галванизация, фарадизация и други електро-терапевтически процедури); електрически вани (общи или локални); електрически масажи; лѣкуване съ електрическа топлина и свѣтлина; рентгеноскопия, рентгенография, рентгенотерапия, диатермия и разни инхалации.

Ѧптеки: такива до 1879 г. въ София не е имало, а сега има 31 концесионни освенъ амбулаторнитѣ. Презъ 1879 г. сж открити 4, до войнттѣ още 15, а следъ това — още 11.

Въ всички тѣзи аптеки работятъ 47 магистри на фармацията, 68 пом. аптекари и 20 аптекарски ученици.

Освенъ тѣзи концесионни аптеки, въ София има и други, наречени амбулаторни, които нѣматъ право да продаватъ медикаменти, а да даватъ такива безплатно на софийскитѣ жители, имеющи правото да се ползуватъ съ безплатни лѣкарства, било за смѣтка на държавата, общината или други частни или обществении дружества. Такива аптеки има при всѣка държавна болница, при софийската ж. п. служба, при болницата „Червенъ кръстъ", при амбулаторията на банковитѣ чиновници. Столичната община разполага съ 4 такива аптеки, уредени при III-а, IV, V-а и VI-а градска амбулатории.

Дрогерии: до 1896 година не е имало такива, а сега има 10. Първата дрогерия е открита въ 1896 год.

Амбулатории има въ София 33, отъ които 8 държавни, 7 общински и 14 частни.

Диспансери въ София има 3, съ назначение: борба съ туберкулозата. Отъ тѣхъ първиятъ е основанъ презъ 1910 г. отъ „Дружеството за борба противъ туберкулозата" въ града; вториятъ е основанъ презъ 1927 год. при еврейската амбулатория, и третиятъ е откритъ презъ с. г. отъ Главната дирекция на народното здраве при софийската държавна I-о ст. болница, съ 3 отдѣла: за туберкулоза, венерически болести и детски.

Здравни съвещателни станции: създадени сѫ съ цель да се поучаватъ майкитѣ, какъ да отглеждатъ и възпитаватъ децата си. Въ станциитѣ децата бозайничета се теглятъ, мѣрятъ, преглеждатъ и на майкитѣ се даватъ съвети. За допълване даванитѣ наставления и контролиране, до колко тѣ се изпълняватъ, има опредѣлени специални сестри-посетителки, които посещаватъ домоветѣ на поднадзорнитѣ деца. Завеждатъ се отъ по единъ асистентъ отъ детската клиника при медицинския факултетъ, отъ по една лѣкарка и една сестра посетителка. Такива станции въ София има 7, отъ които 5 сѫ основани при софийскитѣ градски амбулатории (I, II, III, IV и V), една при желѣзопѫтната амбулатория и една при американската забавачница.

1-а, 2-а, 3-а и 4-а съвещателни станции сѫ открити съ съдействието и издръжката на дружество „Червенъ кръстъ"; 5-а съ това на благотворителното дружество „Майчина грижа"; 6-а отъ ж.-п. медицинска служба и 7-а отъ настоятелството на църквата „Св. Кирилъ и Методи". Функциониратъ подъ надзора на проф. д-ръ Ватевъ.

Трапезарии за даване безплатна храна на бедни ученици въ София има 15, а именно:

1. Безплатна ученическа трапезария, основана презъ 1898 год. за даване обѣди на 200 деца, а сега се даватъ такива на 250.

2. Клонъ отъ горнята. Откритъ презъ 1903 год. за 100 деца, а сега тамъ се хранятъ 120—130.

3. Трапезария на духовната семинария. Открита презъ 1903 г. Хранятъ се 400 ученика.

4. Еврейската ученическа. Открита презъ 1909 г. за 100, а сега въ нея се хранятъ 300 ученика.

5. Трапезария на сиротопиталището „Родина". Открита презъ 1913 год. за 33 деца.

6. Тая на сиропиталището „Битоля", открита презъ 1913 год. за 64 деца

7. Трапезария при „Военния приютъ“, основана презъ 1918 година за 400 деца-сираци.

8. Тая при втора девическа гимназия, основ. презъ 1920 г. за 60 деца-ученици.

9. Трапезария на женското благотворително дружество „Българка“, основана презъ 1920 г. за 25—30 деца.

10. При руския пансионъ. Съществува отъ 1921 г. за 110 деца.

11. При основното училище „Сава Раковски“. Основана презъ 1922 год. за 50 деца, а сега се хранятъ 100.

12. При италиянското училище. Основана презъ 1925 г. за 170 деца.

13. При основното училище „Василъ Левски“. Основана презъ 1927 год. за 120 деца-ученици.

14. При основното училище „Иосифъ Ковачевъ“, Основана презъ 1927 година за 120 деца.

15. При основното училище „Трайко Китанчевъ“. Открита презъ 1921 година за 120 деца.

Яслитѣ. Презъ 1902 г. въ София се е основало благотворителното дружество „Евдокия“, съ цель: да помага на бедни деца въ „Александровската“ болница и да уреди дневенъ приютъ за малолѣтни деца и кърмачета на бедни майки — работнички, които, отивайки на работа вънъ отъ домоветѣ си, да оставятъ децата си за дневно отглеждане въ проектираното заведение на дружеството. Тѣзи цели дружеството е реализирало, като е създало специално детско отдѣление при вѫтрешното — на „Александровската“ болница и въ 1903 година открило приюта си за деца на работнички, който е билъ посещаванъ отъ 30—35 деца дневно.

Презъ 1905 год. дружеството е замислило да вземе подъ покровителството си подхвърленитѣ градски деца, чиято сигурность е била 100%, тъй като тѣ сѫ бивали зле отглеждани отъ дойкитѣ, на които общината ги е давала. Тази замисъль е била реализирана презъ 1906 г., като първоначалнитѣ цели на дружеството сѫ били видоизмѣнени въ следнята смисъль: да се грижи за отгледване на сираци, отъ раждането имъ до 7 години, и да улеснява отхранването и отглеждането на децата на бедни родители.

За постигане на тази цель дружеството основа презъ 1907 год. два института: „Ясли“ и „Млѣчни капки“. Първиятъ — за отглеждане на подхвърлени кърмачета, за своя и тая на общината смѣтка, и вториятъ, — за раздаване стерилизирано млѣко на нуждающитѣ се бедни кърмачета. Този последниятъ, — по липса на помещение и средства е преустановилъ функционирането си презъ 1922 год. Той ще бѫде наново откритъ презъ идущата година, въ специално помещение, което се вече строи за смѣтка на столичната община. Институтътъ „Яслитѣ“ функционира и до днесъ, като въ него се оставятъ на отглеждане само ония подхвърлени деца, които сѫ слаби, недоразвити, болни, т. е. тѣзи, които иматъ нужда отъ непосредственъ належащъ лѣкарски контролъ, а останалитѣ се даватъ на отглеждане въ града, подъ контрола на лѣкаря на „Яслитѣ“ и сестритѣ. Лѣкарьтъ на „Яслитѣ“ и 4 сестри милосърдни се издържатъ отъ ст. община. Въ „Яслитѣ“ сега се отглеждатъ 50 деца и толкова сѫ раздадени на дойки въ града. Благодарение на тия грижи за подхвърленитѣ деца, смъртностьта имъ е намалѣла отъ 100% на 30—40%.

Санитарно благоустройство на София.

Какво е било изобщо хигиенично-санитарното състояние на гр. София отъ освобождението до 1897 год. и по времето на тая последня година, се вижда доста ясно отъ рапортъ № 859 отъ 7 ноември с. г. на директоре на градската санитарна часть д-ръ Л. Ванковъ до кмета, Въ този рапортъ, между другото, се казва: „До освобождението гр. София не е представлявалъ нищо особено, което да го е отличавало отъ общия типъ на единъ турско-азиатски градъ. София си е била единъ съ вехти постройки, повечето леки паянтови, съ тѣсни, на два на три замостени съ калдаръмъ улици — турски градъ. Зданията сѫ се строили безъ всѣкакъвъ планъ и редъ и по всевъзможни направления, вкусове и прищѣвки и безъ всѣкаква канализация. Отъ освобождението и избирането на София за столица тя е почнала да се застроява твърде бавно по европейски маниеръ. Най-новитѣ части на града (III, IV и V) сѫ планирани съ сравнително широки и прави улици, но не представлява онова зрелище, което би трѣбвало да се очаква. Зданията се строятъ ужъ по планъ и по извѣстни узаконени трѣбвания. Почвата, обаче, избрана за тия части, е избраздена съ маса поточета, твърде влажна, не е била „дренажирана“ своевременно и за това всички долни етажи не представляватъ нищо освенъ едни крайно влажни хумби. Нужницитѣ сѫ обикновени съ дървена ограда, нециментирани ями, чистенето на които и днесъ е въпросъ; а помиитѣ по отсѫтствие на канализация сѫ се изливали по двороветѣ и покрай тротоаритѣ на улицитѣ.

„За водоснабдяване на цѣлия градъ е служилъ и служи построениятъ кѫде 1881—82 г. водопроводъ съ кристална, студена, сладка и здрава балканска вода отъ навъсения Витошъ. Този водопроводъ черпи водитѣ си отъ старитѣ поивши софийското население изворчета, отворени въ града въ отдѣлни чешми, водата му е съвършенно достатъчна за пиене, но не и за поливане улици, градини и за пране. Самата водопроводна мрежа не е прокарана така, щото водата да е въ постоянно движение.

„Отъ 1888 г. се появява едно желание за благоустрояване на столицата и стремление за украсяване на града. Всички криви, тѣсни, мрачни сокачета, застроени съ прогнили отъ вехтость, древность и миризма жилища, се разнебитватъ безъ най-елементарна дезинфекция и превръщатъ на купища отъ руини и на шосирани линейни улици.

„Застрояването на мѣстата — не правилни квадратни дворове, а парченца, кюшенца и кѫсове отъ мѣста съ всевъзможни геометрически направления и величини — отъ курникъ до дворецъ — се позволява за издигане на 2—3—4 етажни здания, по всевъзможни форми въ най-населената часть на града, безъ да се обръща внимание до колко мѣстото позволява това и въпрѣки постановления на закона за маломѣрнитѣ мѣста да се построяватъ тамъ жилища.

„Така построенитѣ здания въ централнитѣ търговски и заселени квартали сѫ безъ дворове, безъ свѣтлина, безъ вентилация, безъ нуждници и циментирани ями и безъ тръби и канали за отхвъргацитѣ и отдѣлянията на жилцитѣ.

„. . . Разрешавало се строежа на поднитѣ етажи (тунелитѣ) за живѣене, макаръ и да сѫ пропити съ влага и мухълъ. . .

„Кварталитѣ „Ючъ и Дйортъ бунаръ“ сѫ плували въ обширни блата, образувани отъ нивелиранитѣ и повдигнати улици, а нѣкѫде отъ водоснабдяването.

„Населението отъ по-скромна рѫка си е живѣло крайно ограничено, облечено въ каквито щете дрипи, пълни съ видими и микроскопични организми и се събира въ разни живни, кафенета, кръчми и тунели, — строени безъ предварително опредѣление за назначението имъ. Месарницитѣ, кебапчийницитѣ и на най-виднитѣ мѣста сѫ замърсени. Фурнитѣ сѫ запазили своя прототипъ — прислужницитѣ имъ седатъ турски по широкитѣ тезгяхи, чистятъ си краката, пощятъ се и спятъ по тѣхъ. Рѣкитѣ безъ мостове, брѣговетѣ имъ неурегулирани“.

Салханата се е намирала въ града, по течение на княжевската рѣка — по-долу отъ Шарения мостъ. Клането на добитъкъ е ставало подъ навесъ, съ изкъртенъ циментовъ потонъ и съ изпълнени съ миризлива материя дупки. Около навеса текла вода, въ която плували черва и др. непотрѣбни части, остатъци отъ закланъ добитъкъ. Измиването на месото ставало съ мръсна вода въ самата вада. Гробищата сѫ били въ града и не оградени, въ безредие. Сушилнитѣ на кожи сѫ били въ града.

Единствената баня се е помѣствала въ старо двуетажно-паянтово съвсемъ нехигиенично здание. Не сѫ сѫществували хали. Училищата сѫ били стари паянтови, съвсемъ нехигиенични наемни помещения. Водопроводътъ отъ резервуаритѣ подъ с. Бояна и до изворитѣ на Витоша, на едно продължение отъ около 3 к.м. до 1898 г. е билъ обикновенъ зиданъ каналъ покритъ съ плочи, междинитѣ на които измазани съ каль, разпукана на много мѣста, отъ гдето влизала и излизала вода въ каналитѣ и замърсявала водата за пиене. Голѣма часть отъ дворовецѣ сѫ били необградени и замърсявани съ смѣтъ. Кожарницитѣ и сапунджийницитѣ сѫ били въ града, около които се разпространявала отвратителна миризма. Прането на дрехи е ставало въ самата баня — женското отдѣление. Пазарището за добитъкъ е било въ срѣдата на града. Площади и градини не е имало.

Като снемемъ погледъ отъ миналото санитарно-хигиенично състояние на града, скицирано накратко по-горе, и погледнемъ върху настоящето, ще видимъ: планирани, прави, доста широки улици, голѣма часть отъ които сѫ павирани съ керамични или гранитни блокчета, а друга шосирана; почти навсѣкѫде се поставятъ бордюри и строятъ тротоари; градътъ е украсенъ съ монументални обществении и частни хигиенични здания, строени по планъ; дворнитѣ парцели сѫ урегулирани и маломѣрнитѣ мѣста премахнати; не се разрешава построяването на сутерени за живѣене и работилници; почвата е изсушена вследствие на премахването на поточетата, за които се говори по-горе, и на канализацията, съ която е снабдена голѣма часть отъ града; всички нужници въ канализираната часть на града сѫ скопчани съ канализацията, въ която се вливатъ и помийнитѣ води, а тамъ гдето нѣма такава, се правятъ достатъчно добри, а на много мѣста и циментирани нужници и помийни ями; последнитѣ се редовно почистватъ отъ сформирована за това общинска служба; водата за нуждитѣ на града е увеличена съ хващане на Боянската и Владайската реки и новитѣ извори извѣстни подъ името: „Голѣмата глава“, „Срѣдната глава“, „Свѣтата вода“, „Господаревия кладенецъ“, „Искар-

пата“; напоследъкъ е хваната бистришката вода и е въ изпълнение грандиозния планъ за докарване въ София на вода отъ Рила; стариятъ зиданъ каналъ покритъ съ плочи, който е служилъ за водопроводъ, е замѣненъ съ такъвъ отъ чиличени и манесманови добре споени тръби; обширнитѣ блата въ кварталитѣ Ючъ и Дйортъ-бунаръ сѫ изпълнени, пресушени; рекитѣ сѫ канализирани и по-голѣмата имъ часть бетонирани; надъ тѣхъ сѫ построени мостове по протежението на по-голѣмитѣ, па даже и на много отъ второстепеннитѣ улични артерии; почти всички дворове и праздни мѣста сѫ оградени; почти всички обществени заведения се строятъ вече съ огледъ за назначението имъ и се подържатъ въ порядъкъ и достатъчна чистота; фурнитѣ се строятъ по планъ и следъ предварително удобрение на последния отъ санитарното отдѣление при общината; построени сѫ модерни хали, основни училища, бани и пр., спабдени съ всички необходими помагала и пособия; има 18 площади, отъ които по-голѣмата часть павирани съ гранитни или керамични блокчета; спретнато и кокетно сѫ уредени 13 градини, а именно: Борисовата, градската, тая въ Ючъ-бунаръ, предъ Военния клубъ, при Народното събрание, на пл. „Св. Кралъ“ (Св. Недѣля), предъ банитѣ и др.; кожарницитѣ, сапунджийницитѣ, салханата, говеждия пазаръ, сушилнитѣ на кожи и др. сѫ измѣстени отъ средата на града и построени въ специаленъ кварталъ, нареченъ индустриаленъ; гробищата сѫ измѣстени тоже вънъ отъ града, тѣ сѫ оградени, планирани, превърнати на сѫщински паркъ; самото население се държи доста чисто и е прилично облечено.

Отъ това съпоставяне може най-нагледно да се сѫди за санитарно-хигиеническото подържане на града и за неговия голѣмъ хигиенично-културенъ напредъкъ.

По-специалнитѣ грижи за благоустройството, учебното дѣло, покровителството на труда, социалната политика на общината, — въ свръзка съ народното здравие, — това не влиза въ кржга на нашата статия и е предметъ на други изложения въ настоящата книга.

СОЦИАЛНА ПОЛИТИКА НА СОФИЯ

отъ ИЛ. ЯНУЛОВЪ

Жилищниятъ въпросъ.

Отъ решающе значение за здравието на населението, за неговата култура и моралъ сж хигиеничностьта и удобствата на жилището, кждето се живѣе. Опустошителнитѣ народни болести — туберкулоза, алкохолизъмъ, венерически болести, — както и размѣрътъ на антисоциалнитѣ прояви — престжпления, самоубийства, проституция и пр., — зависятъ до висша степень отъ условията на домашното огнище.

До преди войнитѣ на тоя въпросъ се гледаше повече индивидуално, особено у насъ, — постройката на жилище бѣ лично дѣло. Следъ войнитѣ обедняването засили социалнитѣ грижи, и жилищниятъ въпросъ, особено въ голѣмитѣ градове, които страдатъ, поради бързото си растене, отъ жилищна криза, стана почти изцѣло социаленъ. Градското домостроителство и благоустройство се подчиниха на тоя елементъ. Голѣмитѣ мжчнотии се явиха поради слабата предвидливость при първоначалнитѣ очъртания на строителния градски планъ, недостатъчното запазване на общинскитѣ и държавни мѣста въ градския районъ и околности, липса на материални средства, както и нерешителностьта да се започне една нова строителна политика.

По най-разнообразни причини София изпита всички тия мжчнотии. Животътъ наложи своето, но, по-скоро, стихийно, по пжтя на най-малкото съпротивление за личностьта и най-голѣми загуби за общностьта. Едвамъ въ последнитѣ години се налучкватъ по-правилни пжтища.

Има, разбира се, една голѣма обективна причина, — бързото растене на столицата: въ 1900 г. — 68,000 души, въ 1905 г. — 83,000, въ 1910 г. — 103.000, въ 1920 г. — 156,000, въ 1926 г. — 213,000 души население, а това е единъ грамаденъ приръстъ: 215% за 26 години.

Между това, кжщитѣ въ София отъ 1900 г. до 1920 г. се увеличаватъ едвамъ 90%; презъ периода 1910 и 1920 г. тая несъразмѣрность е още по-очебиеща: кжщитѣ сж увеличени 37·7%, а домакинствата (безъ едночленнитѣ) — 60%.

Още въ 1910 г. се констатира жилищна притѣсненость въ София. Споредъ преброяването на сградитѣ презъ сжщата година столицата е имала 11,449 жилищни сгради съ 48,481 стаи за живѣене, въ които сж намѣрили 99,086 жители, т. е. една стая се е падала среднйо на 2·04 жители вмѣсто на единъ; а за 37,815 жители тая гжстота е между 2·8 и 4·0 души на една стая.

Въ последующитѣ години положението се влошава още повече. Това ни показва жилищната статистика на София споредъ преброяването на 31 дек. 1920 г.: населението е вече 156,027 души, или 40,785 домакинства, отъ които само 9,803 живѣятъ въ собствени домове, т. е. 24%, а 76% — сж наематели; жилищнитѣ стаи сж 77,696; въ тѣхъ живѣятъ 157,027 души; среднйо на 2·1

души се пада една стая; въ по-бедната часгь на София — Ючъ-бунаръ, кѫдето живѣятъ 39,933 души или 9,694 домакинства, среднйо на стая се падатъ 2·5 души, т. е. петь души на две стаи (или стая и кухня). При това, отъ всички домакинства въ София 854 заематъ за живѣене нежилищни помещения: дукени, кръчми, работилници. Отъ останалитѣ 39,931 домакинства отдѣлни жилища заематъ само 9,739, а другитѣ иматъ общи работи, а именно:

Обща спалня съ друго домакинство	4,048	т. е.	10·2%
Обща кухня	7,797	т. е.	19·5%
Общи коридоръ, килеръ и нуждникъ . . . . . , ...	18,347	т. е.	45·9%

Известниятъ статистикъ г. Н. Михайловъ, като посочва въ студията си „Жилищниятъ въпросъ у насъ“ (Икон. списание, 1921 г. стр. 481) факта за обща спалня на 4.048 домакинства въ София, отъ които 527 сѫ двучленни, тричленни и многочленни, забелѣзва: „Какъ сѫ натъпкани и размѣстени тия домакинства въ общитѣ спални, които притежаватъ съвмѣстно съ други домакинства, единъ Господъ знае; жилищната анкета не е проникнала още въ тая чудовищна обстановка“.

Повече отъ половината отъ всички домакинства въ София въ 1920 г. (53·4%) живѣятъ въ една стая, стая и кухня или две стаи безъ отдѣлна кухня. Г-нъ Н. Михайловъ, като взема за норма законнитѣ изисквания, раздѣля жилищата въ София така:

Сносни	6,069 . .	14·9%
Лоши	16,154 . .	39·6%
Невъзможни	17,708 . .	43·4%
Домакинства, живущи въ дукяни, кръчми и пр.	854 . .	2·1%

Срѣднитѣ цифри не показатъ напълно безподобната претрупаность на населението, защото става уравновесяване съ по-благоприятнитѣ случаи. Но отъ тия домакинства, които живѣятъ въ, най-много, — стая и кухня или две стаи безъ кухня, има и следнитѣ най-тежки случаи: въ една стая или часть отъ стая живѣятъ 2,695 четиричленни семейства, 1,726 петочленни, 947 шесточленни, 573 седмочленни и 322 осмочленни или съ повече члена, а това сѫ 20·7% отъ софийското население.

Отъ сѫщата статистика за 1920 г. се вижда относно спалнитѣ, че само 8·8% отъ населението спи по 1 човѣкъ въ стая, 23·5% спятъ по двама, 20·8% спятъ по трима, 28% — по четирма или петима, 7% — по шесть души (10,788 души) и 11·9% (18,321 души) спятъ по 7 и повече въ една стая. Каква хигиена може тогава да се спазва?

Даннитѣ отъ последнйото преброяване на 31 декември 1926 г. не сѫ още окончателно обработени и затова, за жалость, не можемъ да направимъ заключение относно подобряване или влошаване на тая тежка жилищна обстановка въ София. Имаме, обаче, нѣкои указания за засиленъ абсолютно, и относително растенето на населението, строежъ следъ войната. Софийската община е издала позволителни за строежъ на здания въ нейния районъ както следва:

презъ 1912 г. — 549	презъ 1923 г. — 1,534
„ 1913 г. — 56	„ 1924 г. — 1,565
„ 1914 г. — 430	„ 1925 г. обиков. — 1,778
„ 1915 г. — 274	„ „ г. икон. строежъ — 527
„ 1916 г. — 23	„ 1926 г. обикнов. — 1,778
„ 1917 г. — 30	„ икон. строежъ — 496
„ 1918 г. — 25	„ 1927 г. обикнов. — 1,276
„ 1919 г. — 145	„ „ икон. строежъ — 172
„ 1920 г. — 314	„ 1928 г. до 1. VI обикнов. — 484
„ 1921 г. — 1,100	„ „ „ „ „ ик. стр. — 35
„ 1922 г. — 1,795	

Отъ едното до другото преброяване (1920 и 1926 г.) сѫ дадени, прочее, позволителни за строежъ на здания (други цифри нѣма още), 10,574, а построени сѫ средньо 80$^0/_0$ отъ тѣхъ. Въ това време столицата е увеличила населението си съ 57,000 жители, т. е. 38·4$^0/_0$, а броятъ на сградитѣ изобщо отъ 1920 г. до 1926 год. включително, сѫ се увеличили отъ 17,991 съ около 8,000, т. е. 50$^0/_0$ крѫгло.

* * *

Не може да се откаже, че и държава и община полагатъ усилия и правятъ голѣми жертви, за да намалятъ тая крайно вредна въ всѣко отношение претрупаность. Въ 1920 г. се създаде Законъ за насърдчение строежа, чрезъ данъчни облекчения. Малко следъ това се създаде Законъ за облегчение жилищнитѣ нужди, който съ редица измѣнения въ последствие регулира мѫчнитѣ при тая претрупаность отношения между наематели и наемодатели. Отъ сѫществено значение е и Закона отъ 24 юний 1924 г. за направа на икономически кѫщи и насърдчение на строежитѣ. Съ него се прави опитъ да се очертае една строителна социална политика, само че той е съставенъ набърже и безъ никаква система. Въ всѣки случай той не само насърдчава частнитѣ строежи, като освобождава отъ данъкъ сгради и връхнинитѣ въ продължение на 10 години отъ влизането му въ сила всички жилищни постройки, надстройки, пристройки и преобразования, извършени съ цель да се умножатъ жилищата или да се подобрятъ, ако сѫ строени или пристроени отъ 1 януари 1921 г. до 1 януари 1929 г., — но, освенъ това, тоя законъ си поставя за цель и „да подпомогне масовия организиранъ строежъ на хигиенични, икономични кѫщи на бездомни български поданици“, като подъ масовъ строежъ разбира сгрупиранъ, организиранъ строежъ на голѣмо число кѫщи (жилища), които се строятъ едновременно отъ планомѣрно приготвенъ за тѣхъ капиталъ, изпълнителни проекти, материали, работни сили, уреди и др. Тоя законъ признава за масовъ строежъ следнитѣ четири вида:

а) апартаменти:

б) дееспособни кооперативни строителни сдружения, като се предпочитатъ съюзенитѣ; членове на тия кооперативни сдружения могатъ да бѫдатъ само установени въ селището до 1 януарий 1924 г. семейни и бездомни жители, които се ползуватъ отъ облагитѣ на Закона за облегчение на жилищната нужда;

в) групови — отъ по 2 или нѣколко кѫщи, и

г) единични самостоятелни кѫщи за отдѣлно семейство.

Жилищата въ отдѣлнитѣ постройки биватъ съ по две, три и четири стаи, и готварница, понѣкога съ бани, при най-голѣмо използване жилищна площь отъ 100 кв. метра.

Къмъ жилищнитѣ сгради, строени масово, се причисляватъ и необходимитѣ за тѣхъ помѣщения: дюкени, складове за съестни припаси, фурни, месарници, аптеки и пр., които сѫ предвидени въ проектитѣ на масовия строежъ.

Общинитѣ, на първо мѣсто софийската, която законътъ изрично споменава, се задължаватъ, самитѣ тѣ, да строятъ масови, евтини и хигиенични жилища: първо съ средства, добити отъ Бълг. народна банка чрезъ сключени при нея заеми, подъ порѫчителство на държавата и прихода отъ построенитѣ здания, — съ срокъ отъ 50 години и 8% годишна лихва; и второ, съ общински приходи отъ наемъ на мѣста, отъ данъкъ върху празднитѣ частни мѣста и др. За жалость, до сега общината не е предприела подобенъ собственъ строежъ дори за собственитѣ си служащи. Другитѣ столици, особено следъ войната, направиха по тоя пунктъ твърде много. Време е софийската община да направи нѣщо системно въ това отношение, още повече като се има предъ видъ, че съ тая метода, покрай настаняването на работнически и чиновнически семейства при най-ефтинъ наемъ за многогодишенъ срокъ, общината запазва имота си (мѣсто и постройка) и не бѣднѣе, като обогатява частни лица.

На второ мѣсто, предвижда се отъ закона масовиятъ строежъ да се извършва отъ кооперативни сдружения на бездомници, като бѫдатъ подкрепени за цельта отъ общината, освенъ съ мѣста, но и съ заеми направо отъ общината или чрезъ порѫчителство на тая последнята; за тая цель Б. Н. Б. туря на разположение, въ продължение на петь години, единъ кредитъ отъ по 70 милиона лева годишно; отпущанитѣ заеми отъ тоя кредитъ сѫ въ размѣръ 75% отъ стойностьта на сградата и 8% лихва, срокъ отъ 50 години, като се отпущатъ аванси по ситуации, съобразно напредването на строежа. Законътъ санкционира раздаването на общински мѣста за строежъ; постановява, че раздаденитѣ подъ дългосроченъ наследственъ наемъ и условна собственость, които до влизане въ сила на закона сѫ застроени, си оставатъ непокѫтнати, а незастроенитѣ могатъ да се прекрояватъ, и дори дава право и на тричленнитѣ общински комисии да раздаватъ общински мѣста за целитѣ на масовия строежъ. Тая строителна политика дава бързи резултати, но е свързана съ голѣми загуби за общината, отсѫтствие на благоустройство, и многочислени грѣшки при раздаване на общинската земя.

Самиятъ законъ съзира това и въ безизходностьта, която създава за една разумна строителна политика, постановява, че това масово или частно строителство „трѣбва да бѫде съпроводено, или даже да се предшедствува отъ благоустройството на застрояванитѣ квартали". Разбира се, това важно правило почти не се спазва, което обстоятелство ще струва и на семейства и на община голѣми загуби.

Освенъ гореизложенитѣ привилегии на ефтиния строежъ, законътъ прави и редъ фискални улеснения, между които: тѣ се освобождаватъ отъ данъкъ сгради за единъ периодъ отъ 20 години, допущатъ имъ се безъ мито, берии,

налози и др. подобни всички строителни материали, машини, уреди, инсталации и други, необходими за постройкитѣ или за благоустройството.

При едно разглеждане на тоя законъ е ясно, че и апартаментниятъ ефтинъ и хигиениченъ строежъ подпада подъ тоя законъ, регулира се отъ него, и има право на горнитѣ привилегии. По едно странно становище на финансовитѣ държавни власти, държанието имъ по тоя въпросъ до сега е отрицателно, макаръ че не сѫ дали никакво тълкуване на закона относно тия привилегии. Интересно е това, защото се касае до безмитния вносъ на нѣкои строителни необходимости за тия кооперации, когато другитѣ привилегии фактически не сѫществуватъ за тѣхъ: мѣсто тѣ си купуватъ на пазарна цена на свои средства, а не имъ се дава отъ общината; заемъ сключватъ на обикновени банкерски начала, а не отъ общината. Тия кооперативни многоетажни апартаментни жилищни домове най-много отговарятъ на закона, като ефтинъ, хигиениченъ и подпомагащъ благоустройството на града строежъ: върху квадратура 100 кв. м. нѣма само едно жилище, а петь (по етажи); икономиитѣ на общината относно благоустройственитѣ разноски се намаляватъ въ случая петь пѫти. Тия многобройни вече въ София апартаментни кооперативни жилища спомогнаха най-много и най-безболезнено за намаление остротата на жилищната криза. Тѣ сѫ единъ ценень елементъ на самопомощь въ общинската социална политика.

До къмъ 1923 г. апартаментни кооперативни здания въ София е имало само две; въ 1924 г. се построяватъ 8, въ 1925 г. — 16, въ 1926 г. — 8, въ 1927 год. — 17, а презъ тая година сѫ въ недовършенъ още строежъ 17, — значи, за 4 години се издигатъ въ столицата 68 грамадни апартаментни кооперативни здания, които намаляватъ числото на бездомнитѣ семейства тука съ повече отъ хиляда. Тия кооперации сѫ дѣло на частна инициатива, безъ помощь въ мѣста или общински заемъ. Кооператоритѣ сѫ съ средня доходность, най-вече чиновници и свободни професии.

Нека сега посочимъ въ глобални цифри, колко мѣста е раздала общината. Ако вземемъ само отъ 1921 год. до тая бюджетна година включително, дадени сѫ отъ общината подъ наемъ 614,501 кв. м. и подъ условна собственость 1,334,971 кв. м. Отъ друга страна, общината е разпредѣлила между 40 домостроителни кооперации, — освенъ помощь въ мѣста — презъ 1924, 1925 и 1926 г. една сума отъ 96,030,000 лв. заемообразно, която е кредита, който ѝ е отпустнатъ съгласно Закона за ефтиния строежъ.

Насрещната таблица ни посочва построенитѣ въ София икономически жилища съ помощьта на отпустнатия 96,000,000 лева кредитъ на упоменатитѣ 40 кооперации.

Очевидно е, че софийската община е жертвувала не малко и въ мѣста и въ кредитъ за увеличение на жилищата въ столицата и облекчаване на кризата. Другъ е въпроса, разбира се, за системата и плана, както вече казахме.

Виена съ нейнитѣ грамадни общински жилищни домове съ всички технически и хигиенически удобства, дава отличенъ примѣръ; въ Германия само въ 1919 год. сѫ изразходвани отъ държавата 500 милиона зл. марки за подкрѣпа на кооперативното масово домостроителство. Социалнитѣ осигуровки тамъ, подчъртавайки значението на работническото жилище за здравеопазва-

№	КООПЕРАЦИИ	Брой на кооператоритѣ	Брой на сградитѣ	ОТЪ ПОСТРОЕНИТѢ СГРАДИ					
				Единични	Два апарт.	Три апарт.	Четири апарт.	Петь апарт.	Шесть апарт.
1	Запасни офицери	137	84	52	20	1	11	—	—
2	Действующи офицери . . .	89	89	89	—	—	—	—	—
3	Гургулятъ	134	121	118	1	—	—	—	2
4	Кореняшко селище	87	87	87	—	—	—	—	—
5	Самопожертвувателность . .	40	26	20	4	—	—	—	2
6	Илинденъ	30	25	20	5	—	—	—	—
7	Русалка	19	19	19	—	—	—	—	—
8	Писателитѣ „Домъ".	7	2	1	—	—	—	—	1
9	Учителска хижа	11	4	2	—	1	—	—	1
10	Професорска . . , ...	16	11	6	5	—	—	—	—
11	Желѣзн. хижа	19	19	19	—	—	—	—	—
12	Желѣзничарь	18	18	18	—	—	—	—	—
13	Учитель . . . . . . , .	27	27	27	—	—	—	—	—
14	Журналистическа	44	44	44	—	—	—	—	—
15	Професори при Музик. акад. .	2	2	2	—	—	—	—	—
16	Солидарность	4	4	4	—	—	—	—	—
17	Касац. сѫдъ и пр.	6	1	—	—	—	—	—	1
18	Сѫдийска	19	14	11	1	2	—	—	—
19	Братски домъ	50	46	44	—	2	—	—	—
20	Помогни си самъ	25	16	9	6	—	1	—	—
21	I Соф. дом. сп. кооп. д-во .	36	31	27	2	2	—	—	—
22	Б. н. банка	10	7	4	3	—	—	—	—
23	Кооперативна банка	20	16	14	1	—	1	—	—
24	Страпсъ	11	11	11	—	—	—	—	—
25	Домашно огнище	8	3	1	1	—	—	1	—
26	Шипка	12	12	12	—	—	—	—	—
27	Инвалидъ	26	26	26	—	—	—	—	—
28	Офиц. инвалидъ	19	18	17	1	—	—	—	—
29	Воененъ инвалидъ	19	19	19	—	—	—	—	—
30	Свое огнище	36	15	10	—	1	—	1	3
31	Графикъ	9	9	9	—	—	—	—	—
32	Единство	9	3	—	—	3	—	—	—
33	Сговоръ	18	18	18	—	—	—	—	—
34	Срѣдецъ	7	5	3	2	—	—	—	—
35	Кѫща	5	5	5	—	—	—	—	—
36	Своя кѫща	10	10	10	—	—	—	—	—
37	Трижгълникъ	5	5	5	—	—	—	—	—
38	Подслонъ	6	6	6	—	—	—	—	—
39	Летецъ	1	1	1	—	—	—	—	—
40	Минерва	3	3	3	—	—	—	—	—
	Всичко . . .	1054	882	793	52	12	13	2	10

нето, сѫ хвърлили само до края на 1913 год. 483 милиона златни марки за постройка на такива жилища. За Англия, която напоследъкъ построи единъ милионъ такива жилища — да не говоримъ.

* *

Построяването на жилищни домове по единъ или другъ начинъ за бездомнитѣ семейства, не е единъ изолиранъ въпросъ отъ голѣмия въпросъ за градоустройството. Поради бързото растене на София тъкмо по последния въпросъ сѫ станали много грѣшки. Сега това е ясно за всички и е мѫчно поправимо. Бившиятъ кметъ на София г. Ив. Дечевъ въ една своя брошура „Каква трѣбва да бѫде социалната политика на общинитѣ", пише: „Като първа и решителна стѫпка на общината, е безспорно да реши бѫдащето развитие на града и да вземе всички необходими мѣрки, за да не се създава днешното хаотично издигане на нови квартали по всички посоки и направления; това е сѫщинската задача на урбанистичното дѣло на новото време". При това, казва той, — „всѣка община трѣбва да си изработи планъ и програма на действие, като предварително се опредѣлятъ и запазятъ нужднитѣ общински мѣста за нейнитѣ задачи, — за да не се изпада въ положението на нѣкои общини, които сѫ заставени за своитѣ нужди да откупуватъ скѫпо и прескѫпо мѣста, които тѣ сѫ продали по партизански или други съображения на безценица".

Въ статиитѣ за благоустройството на София и за санитарното ѝ развитие въ настоящия сборникъ, сѫ посочени всички начинания въ тая область отъ страна на софийската община. Естествено, това е една часть отъ социалната ѝ политика. Направено е доста, но остава още много да се прави, особено — единъ новъ, широкъ планъ съ погледъ далечъ въ бѫдащето на града, и една програма за подробноститѣ. Въ по-тѣсна смисълъ на социална политика — вънъ отъ голѣмитѣ задачи за едно солидно строителство (особено следъ поукитѣ отъ земметресенията), грижи за водоснабдяване, чистота, всестранни удобства на движението и освѣтлението и пр., — въ кржга на благоустройството на София е издигането на градски модерни болници, диспансери и санаториуми (една работническа болница чрезъ средства на общественитѣ осигуровки започва вече да се строи), родилни домове, солидни сиропиталища и домове за старци, ученически специални трапезарии, народни кухни, многочислени бани (една съ заемъ отъ общественитѣ осигуровки почва да се строи въ работническия кварталъ Ючъ-бунаръ), перални, хали въ отдѣлнитѣ квартали, контролни станции за съестнитѣ продукти, спасителни станции при злополуки, домове за пренощуване на безприютни, професионални школи, борса на труда (решено е вече борсовото здание да бѫде въ центъра на града на пл. „Трапезица"). Запазила ли е общината мѣста за всичко това? Софийската община трѣбва да си запази мѣста и за редъ културни учреждения (читални, зали за конференции, концерти и пр.). Най-мѫчително е, че тя нѣма още модерно здание за собственитѣ си канцеларии. Запазването на мѣста за площади, градини, игрища особено за децата, е сѫщо наложително, както и особени грижи за нейнитѣ околности (залесяване, градини и пр.). Благоустройственото дѣло на столицата има предъ себе си и нови

квартали, — рожба на крайна нужда и безсистемность. Тежка е, прочее, задачата на това дѣло въ предстоящитѣ нови петдесеть години, но важна и спасителна е за населението. Съ общи усилия — на държава, община, социални осигуровки и будния интересъ на гражданството — тая задача ще преодолѣе всички мѫчнотии.

Още повече това е възможно, защото техниката на градостроителството следъ войната дава едно изобилие отъ наука и примѣри. Нуждата следъ войната накара човѣчеството да израстне, наистина, на цѣлъ вѣкъ. Достатъчно е да се прочетатъ изложенията на Интернационалния жилищно-домостроителенъ конгресъ презъ септемврий 1926 г. въ Виена, на който София бѣ официално представена; достатъчно е, специално за Виена, да се изучи посветената на тоя конгресъ книга: „Das neue Wien", въ 4 грамадни тома (за 200 австр. шилинга), която софийската община притежава, — за да се види, какъ трѣбва днесъ да се развива единъ модеренъ голѣмъ градъ.

Още по-картинно тоя прогресъ ще може да се види презъ настоящата година (отъ май до декември) на всесвѣтската изложба, посветена на градостроителството презъ последнитѣ сто години и на модерния голѣмъ градъ, която урежда Висшето техническо училище въ Дрезденъ.

Освенъ умъ, обаче, трѣбватъ и средства. Това е въпросъ на финансовата политика на общината. Но, предвидливостьта и целесъобразностьта, ржководени изключително отъ общественитѣ интереси, съкращаватъ твърде много необходимитѣ разходи.

Заплати, поскжпване, домашенъ бюджетъ.

Презъ петдесеть годишния периодъ, който разглеждаме, работническата заплата е била въ София и изобщо въ страната съ тенденция на покачване, въпрѣки извѣстни колебания. Това се вижда отъ следнитѣ данни на статистиката:

(среднйо годишно дневна заплата въ лева)

години	обикновенъ надничарь	косачъ	зидаръ
1887	1·79	2·39	2·58
1888	1·73	2·40	2·56
1889	1·77	2·54	2·60
1890	1·80	2·57	2·69
1891	1·73	2·34	2·62
1892	1·79	2·55	2·71
1893	1·92	2·76	3·02
1894	1·91	2·67	2·97
1895	1·78	2·64	2·85
1896	1·70	2·60	2·78
1897	2·02	2·57	2·75
1898	1·70	2·38	2·79
1899	1·49	2·03	2·33
1900	1·45	2·10	2·28
1901	1·43	2·08	2·23

1902	1·46	2·11	2·18
1903	1·49	2·26	2·23
1904	1·52	2·29	2·36
1905	1·66	2·47	2·61
1906	1·76	2·78	2·91
1907	1·81	2·77	3·19
1908	1·82	2·68	3·27
1909	1·91	2·85	3·36
1910	2·02	3·18	3·54
1911	2·18	3·21	3·73

Относителнитѣ числа изразяватъ тая тенденция още по-ясно:

(нумберъ-индексъ на срѣднитѣ годишно дневни заплати въ лева)

години	обикновенъ надничаръ	косачъ	зидаръ
Срѣднйо 1891—1900	100·00	100·00	100·00
1887	102·29	97·15	95·20
1888	98·86	97·56	94·46
1889	101·14	103·25	95·94
1890	102·86	104·47	99·26
1891	98·86	95·12	96·68
1892	102·29	103·66	100·00
1893	109·71	112·20	111·44
1894	109·14	108·54	109·59
1895	101·71	107·32	105·17
1896	97·14	105·69	102.58
1897	115·43	104·47	101·48
1898	97·14	96·75	102·95
1899	85·14	82·52	85·98
1900	82·86	85·37	84·13
1901	81·71	84·55	82·29
1902	83·43	85·77	80·44
1903	85·14	91·87	82·23
1904	86·86	93·09	87·08
1905	94-86	100·41	95·31
1906	100·57	113·01	107·38
1907	103·43	112·60	117·71
1908	104·00	108·94	120·66
1909	109·14	115·85	123·99
1910	115·43	129·27	130·68
1911	124·57	130·49	137·64

Следъ войната работническата надница далечъ не можеше да достигне вихреното поскжпване на живота. Но, постепенно реалната разлика се намалява, преди всичко за сезоннитѣ работници (земледѣлски и домостроителски) и за специалиститѣ-майстори. Общиятъ индексъ на ценитѣ за периода 1908—1912 години, приетъ за основа 100, достига въ края на 1925 г. 3481, което дава

едно срѣдно увеличение ценитѣ на стокитѣ (не само съестни продукти) въ страната (не само въ София) около 35 пѫти; въ това време надницитѣ при сѫщата база 100 показватъ индекси въ края на 1925 г.: косачъ — 3579, зидаръ — 3864, общъ надничаръ — 3411, т. е. само последнята категория е по-долу отъ индекса на общото поскѫпване, а другитѣ две сѫ малко по-горе, разбира се, като не се държи смѣтка за безработнитѣ дни. Положението на индустриалнитѣ работници си остава още доста тежко, въ сравнение съ това на сезоннитѣ работници. Споредъ анкетата на Дирекцията на статистиката отъ декемврий 1925 г. срѣдната заплата за индустриалнитѣ работници въ София надъ 18 г. възрасть — е къмъ 47 л. на работенъ день. Въ 1910 год. срѣднята надница на сѫщитѣ е била 2·12 зл. л., — индексътъ на тия надници, прочее, се е увеличилъ отъ 100 на 2210, около 22 пѫти срещу увеличение на ценитѣ 35 пѫти. Значи, тия работници получаватъ 63 лева срещу 100, които сѫ получавали до войната. Това намалява покупателната имъ способность — въ вреда на общото стопанство, и се отразява пагубно върху здравието имъ — въ вреда на тѣхната работоспособность. Още по-тежко става положението на работницитѣ въ голѣми центрове като София отъ периодическата безработица, засилена следъ войната, — отъ кѫдето и редица самоубийства на безработни. Увеличението на туберкулозата въ столицата се дължи до голѣма степень на това понижение реалния доходъ на работника: срѣднята месечна заплата на индустриялния работникъ надъ 18 г. възрасть въ София е къмъ 1250 лв., а само за минимума храна на единъ човѣкъ (3000 калории хранителни продукти дневно) сѫ му необходими 600 лева месечно. А той подържа освенъ себе си срѣдно още трима; при това, въ домашния бюджетъ разходитѣ за храна сѫ само една часть, а трѣбватъ още срѣдства за наемъ, облекло, отопление, чистота, училище, здравие и пр.

Споредъ най-последнята статистика за работническитѣ надници въ индустриалнитѣ заведения въ България презъ 1924 и 1925 г., публикувава отъ Дирекцията презъ 1927 г., имаме за индустриална София една много интересна сравнителна таблица на индустриалнитѣ надници за казанитѣ две години, както сѫ показани на стр. 340 и 341.

Подобни данни могатъ да се дадатъ и за заплатитѣ на държавнитѣ и други обществени чиновници и служащи, чиято заплата, относително взето, бѣше по-малко покачена и по-далечъ отъ реалната довоенна заплата въ първитѣ години слѣдъ войната, отколкото при частнитѣ работници и служащи. Сега, наистина, има известно увеличение на чиновническитѣ заплати и тия на служащитѣ, но повечето категории сѫ далечъ отъ еквивалента съ златенъ левъ, още повече спрямо коефициента на поскѫпването. И тамъ недояжданието и мизерията сѫ голѣми.

Стопанската криза и жестокитѣ условия на мира се чувствуватъ най-тежко отъ тия, които живѣятъ отъ заплата срещу труда си. За това сѫ необходими повече социални грижи въ тежкото време, което преживѣваме, и главно стопански-финансовъ планъ за едно общо подобрение.

* * *

Голѣмиятъ въпросъ за поскѫпването на живота въ столицата и общо въ България се сложи тъкмо поради горнитѣ данни, а именно по-бързото

ИНДУСТРИЯ	ПРОФЕСИЯ	Полъ	НАДНИЦИ, НА ДЕНЪ 1924 ДЕКЕМВРИЙ Срѣдна (лева)	Максим.	Минимална	1925 ДЕКЕМВРИЙ Срѣдна (лева)	Максим.	Минимална
Градъ София								
А. Работници на възрасть надъ 18 г.								
Метални индустрии	Леяри	м.	60·89	140	40	68·37	155	45
	Стругари	м.	69·78	140	45	75·00	140	45
	Шлосери	м.	79·44	160	40	89·08	218	45
	Ковачи	м.	84·43	135	45	89·61	170	60
	Общи работиици	м.	48·21	74	30	63·80	84	40
Индустрии за храни и питиета	Общи работници вь мелничарството	м.	84·05	80	70	91·85	105	81
		ж.	64.44	48	50	—	—	—
Тютюневи индустрии	Общи работници въ тютюневитѣ издѣлия	м.	78·00	89	36	51·43	80	28
		ж.	36·00	48	24	42·78	56	32
	Истифчии	м.	—	—	—	71·90	90	50
	Денкчии	м.	—	—	—	70·83	100	60
		ж.	—	—	—	60·00	60	60
	Актармаджии	м.	—	—	—	—	—	—
	Чистачи	ж.	—	—	—	—	—	—
	Общи работници въ манипулацията на суровъ тютюнъ	м.	—	—	—	—	—	—
		ж.	—	—	—	—	—	—
Текстилни индустри и облѣкло	Майстори, и подмайстори предачи въ вълненото предачество и тъкачество	м.	—	—	—	220·00	220	220
	Майстори и подмайстори тъкачи въ вълненото предачесто и тъкачество	м.	—	—	—	220·00	220	220
	Майстори апретуристи	м.	—	—	—	80·00	80	80
	Майстори бояджии	м.	110·00	120	100	160·00	160	160
	Общи работници въ коприненото тъкачество	ж.	40·72	60	30	45·40	68	20
	Общи работн. плетачи	ж.	35·75	50	20	42·27	52	20
	Общи работници въ вълненото предачество и тъкачество	м.	—	—	—	53·51	100	26
		ж.	—	—	—	36·08	60	24
	Общи работници гайтанджии и пасмантеристи	ж.	37·61	56	26	62·83	103	36
	Общи работници въ язмаджийството, химическото чистене на платове и боядисването	м.	61·33	80	52	63·71	88	50
		ж.	38·57	54	24	45·33	48	34
	Шапкари	ж.	62·85	88	32	49·14	72	24
	Шивачи	м.	85·00	120	50	80·00	120	50
		ж.	79·88	120	40	60·00	120	40

ИНДУСТРИЯ	ПРОФЕСИЯ	Полъ	НАДНИЦИ, НА ДЕНЬ 1924 ДЕКЕМВРИЙ Срѣдна (лева)	Максим.	Минимална	1925 ДЕКЕМВРИЙ Срѣдна (лева)	Максим.	Минимална
Градъ София								
Дървени индустрии . . .	— Дърводѣлци	м.	88·00	124	40	108·89	180	80
Кожарство. . . .	Кожари	м.	72·04	100	40	79·24	120	45
	Обущари	м.	83·54	150	40	123·20	313	47
Хартийни индустрии . . .	Общи работници въ картонажа . . .	ж.	36·05	72	14	38·21	72	24
	Общи работници въ производството на хартия	м.	—	—	—	38·86	48	38
		ж.	—	—	—	38·36	43	32
Графика . . .	Словослагатели . . .	м.	103·26	120	60	100·00	120	52
		ж.	70·00	88	60	87·11	104	48
	Общи работници въ печатарството	м.	—	—	—	60·40	92	36
		ж.	50·67	64	32	52·31	76	32
Срѣдна за квлифициранитѣ работници .		м.	79·10	160	40	93·54	313	45
		ж.	77·30	120	32	71·09	120	24
Срѣдна за неквалифициранитѣ работници		м.	69 19	99	30	62·37	105	26
		ж.	37·94	81	14	42·88	103	20
Обща срѣдна за всички работници на възрасть надъ 18 години		м.	75·99	160	30	81·98	313	26
		ж.	41·94	120	14	44·36	120	20
Б. Работници на възрасть до 18 год.								
Тютюневи индустрии	Общи работници въ производството на тютюневитѣ издѣлия	ж.	—	—	—	42·36	54	28
	Чистачи	ж.	—	—	—	—	—	—
	Общи работници въ манипулацията на суровъ тютюнъ . .	м.	—	—	—	—	—	—
		ж.	—	—	—	—	—	—
Текстилни индустрии	Общи работници плетачи	ж.	29·29	50	20	34·10	51	20
	Общи работници въ вълненото предачевство и тъкачество .	м.	—	—	—	34·18	35	26
		ж.	—	—	—	31·94	48	24
	Общи работници гайтанджии и пасмантеристи	ж.	27.56	39	17	36·22	52	27
Срѣдна за квалифициранитѣ работници .		ж.	—	—	—	—	—	—
Срѣдна за неквалифициранитѣ работници.		м.	—	—	—	34·18	35	26
		ж.	28·31	50	17	35·66	54	20
Обща срѣдна за всички работници на възрасть до 18 год.		м.	—	—	—	34·18	35	26
		ж.	28·31	50	17	35·66	54	20

възхождане на срѣдната линия на ценитѣ отколкото тая на доходитѣ. Това е относителното поскжпване, което предизвика голѣми борби и доведе до редъ законодателни мѣрки било за нормиране ценитѣ на нѣкои продукти, било за ограничение на спекулата. Софийската община и до сега нормира цената на хлѣба.

Споредъ Дирекцията на статистиката ето какъ се е развило поскжпването на живота въ окрѫжнитѣ градове за нѣкои най-необходими предмети при база 100 за периода 1901 — 1910 г.:

Години	Храна	Отопл. и освѣтл.	Облѣкло	Общо
1901—10	100	100	100	100
1915	163	172	157	161
1919	1536	1951	1761	1631
1921	2325	2579	2908	2537
1922	3095	3306	4153	3463
1923	3191	3473	3400	3275
1924	3621	3785	3961	3745
1925	4033	3953	3903	3985
1926 (септ.)	3663	3871	—	—

Като разглежда тия данни въ „Общ. мисъль", 1926 г., г. Н. Михайловъ намира, че облекчението презъ 1926 г. се е засѣнчило отъ отмѣната на жилищния законъ и увеличението на наемитѣ, за което той сочи индексъ 4308 презъ 1926 г. (следъ отмѣната на закона) при 100 за 1901—1910 г.

Относителното поскжпване на живота се вижда най-добре отъ следнята таблица, която той, като началникъ на отдѣление въ статистиката, ни дава въ сжщата статия:

Години	Валюта	Цени	Заплати и надници на: надничарь	Индустр. работникъ	държавенъ служитель
1908—12	100	100	100	100	100
1919	452	1444	1155	—	460
1921	2175	2500	2606	1500	460
1922	2875	3032	2558	1812	960
1923	2409	3350	3047	2333	1100
1924	2658	3250	3177	2509	1262
1925	2665	3481	3411	2602	1556
1926	2665	3460	3400	2632	1600

Отъ тая таблица се вижда и това, че срѣдното увеличение на ценитѣ е по-голѣмо отъ спадането (обезценяването) на лева. Има, значи, едно реално поскжпване, което важи при сравняването съ ценитѣ въ другитѣ страни. Ако се преведатъ ценитѣ въ златни довоенни лева и се вземе база 100 (за 1901—1910 г.), тогава индексътъ на реалното поскжпване за къмъ края на 1926 г. е: на месото — 148, на млѣкото — 134, яйцата — 167, сиренето — 157, хлѣба — 144, ориза — 196, дървата — 191, а общо, включително и наемитѣ, — 154. А това значи, че ако наново се въведе златниятъ левъ, то, за да има една заплата отъ 100 зл. лева отъ 1910 г. покупателната сила, която е имала тогава, трѣбва да се увеличи на 154 зл. лева.

Специално за София отъ сѫществено значение е да се посочатъ споредъ даннитѣ на Дирекцията на статистиката, какъ сѫ се развивали ценитѣ на отдѣлнитѣ предмети за живѣене, на наемитѣ и на наемния трудъ, и по тоя начинъ конкретно да се сѫди за отношението между валутното спадане, растенето на ценитѣ и увеличението на надницитѣ. Това ни показватъ следнитѣ таблици, които ни дава официалната статистика (Стат. годишникъ, 1927 г.):

Срѣдни пазарни цени въ София на домашнитѣ животни, на по-важнитѣ предмети за живѣене и на надницитѣ.

Години	Л				Е			В		А	
	вълна непрана 100 кгр.	овча кожа една	месо говеждо 1 кгр.	месо овнешко 1 кгр.	месо агнешко 1 кгр.	месо свинско 1 кгр.	сланина 1 кгр.	свинска масъ 1 кгр.	шаранъ 1 кгр.	млѣко 1 лит.	краве масло 1 кгр.
1908—1912	225·29	2·33	0·96	0·96	0·97	1·30	1·61	1·98	1·28	0·38	2·71
1915	293·75	3·43	1·09	1·13	1·22	1·73	2·43	2·86	1·73	0·51	3·46
1916	489·01	5·56	1·39	1·55	1·98	3·59	4·90	6·40	3·13	0·70	6·78
1917	775·00	12·37	3·34	3·29	3·39	4·99	6·13	11·84	4·91	0·92	16·33
1918	1,600 00	15·00	3·63	3·70	3·91	8·73	13·48	30·54	4·80	2·46	31·44
1919	1,834·37	15·87	12·15	12·93	14·24	22·02	36·59	53·90	12·09	5·81	47·45
1920	4,304·55	31·78	22·11	22·84	23·92	34·13	43·90	57·44	22·30	7·15	60·20
1921	4,951·06	32·70	22·08	21·73	20.73	24·41	32·55	37·50	23·55	6·86	48·97
1922	6,914·69	39·94	22·88	24·06	27·56	30·46	42·64	55·19	31·65	9·23	70·60
1923	7,653·26	71·52	24·11	25·24	27·93	34·24	49·59	64·81	38·06	10·73	89·88
1924	8,010·42	63·54	27·50	28·88	30·25	35·71	49·13	60·83	40·62	11·00	97·92
1925	8,385·42	127·92	29·54	32·15	29·08	37·83	52·42	60·92	36·04	11·00	98·75
1926	8,458·33	150·00	28·54	32·83	34·28	36·54	49·77	59·42	41·50	10·67	96·88
Индекси на пазарнитѣ цени и надницитѣ въ София											
1908—1912	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1926	3,754	6,438	2,973	3,425	3,534	2,811	3,091	3,001	3,242	2,801	3,575

Средни пазарни цени въ София на

Години	Л				Е			В		А			
	Сирене 1 кгр.	яйца 100 броя	кашкавалъ 1 кгр.	жито 100 кгр.	царевица 100 кгр.	оризъ 1 кгр.	бобъ 1 кгр.	картофи 1 кгр.	хлѣбъ черъ пш. 1 кгр.	сѣно 100 кгр.	ябълки 1 кгр.	зеле 100 глави	лукъ 1 кгр.
1908-1912	1·16	6·42	1 87	16·59	13·58	0·50	0·40	0·19	0·27	9·56	0·23	10·38	0·18
1915	1·38	6·97	2·07	28·97	17·23	0·95	0·60	0·25	0·34	9·29	0·90	13·76	0·46
1916	3·68	11·55	4·98	31·74	22·70	1·29	0·97	0·43	0 37	20·32	1·75	33·89	0·46
1917	4 02	25·76	6·00	44·95	33·92	4·91	1·44	1·01	0·57	26·94	2·43	60·20	0·73
1918	4·68	55·99	6·48	123·25	96·42	4·06	4·64	2·67	0·97	153·84	4 61	124·70	1·20
1919	12·98	138·92	21·44	251·25	182·50	8·00	9·27	3·34	1·61	199·43	8·22	137·91	1·22
1920	23·71	90·13	39·42	311·11	251·44	25 95	8·53	2·34	3·78	95·63	9·00	166·58	1·01
1921	30·59	122·64	47·96	454·55	230·04	17·25	4·78	2·17	4·18	135·24	8·57	249·92	3·83
1922	40·08	195·81	72·08	712·12	449·79	22·75	6·09	3·04	6·03	290·71	12·75	310·75	4·20
1923	40·33	150·31	55·27	644·44	387·40	23 08	8·71	4·27	5·86	346·19	16·57	346·09	2·23
1924	43 96	209·38	64·93	887·08	430·73	23·73	9·58	4·14	7·12	314·17	17·23	418·75	3·89
1925	39·04	211·83	60·90	1,079·44	475·83	27·52	11·56	3·90	9·52	288·54	16·36	277·86	7·49
1926	41·50	219·33	67·50	1,048·13	404·58	24·54	9·71	3·86	8·47	267·71	13·59	338·24	2·77
Индекси на пазарнитѣ цени и надницитѣ въ София													
1908—1912	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1926	3,578	3.417	3,610	6,318	2,979	4,908	2,428	2,032	3,137	2,800	4,854	3,259	1,539

Средни пазарни цени въ София на

Години	вино 1 лит.	бира 1 лит.	каменна соль 1 кгр.	кафе 1 кгр.	зхарь 1 кгр.	маслини 1 кгр.	дървено масло 1 лит.	1 кола дърва	1 тонъ камени вълищ,
	Л		Е		В		А		
1908—1912	0·62	0·50	0·22	2·61	1·03	1·03	1·97	10·22	22·77
1915	1·10	0·76	0·28	5·62	1·33	1·50	3·10	14·54	24·65
1916	1·84	1·08	0·33	11·49	1·72	2·86	10·73	34·71	28·00
1917	3·79	2·39	0·57	35·43	2·97	6·89	26·82	52·08	33·43
1918	7·60	4·98	0·77	73·45	3·67	12·56	60·00	96·30	37·60
1919	13·73	7·01	1·01	42·90	15·00	18·68	52·85	135·46	58·55
1920	15·84	7·86	4·12	56·83	19·26	29·55	59·63	197·34	106·63
1921	18·29	9·48	3·83	51·40	28·62	28·43	52·74	202·72	167·75
1922	19·42	13·08	4·75	81·54	34·59	33·21	62·70	267·04	280·79
1923	20·92	12·50	5·00	83·42	36·06	38·81	60·88	312·88	400·00
1924	24·71	12·08	5·20	101·35	31·83	47·56	64·75	345·14	583·33
1925	23·92	15·58	5·55	135·29	27·02	53·83	66·17	346·46	650·00
1926	23·96	16·00	5·90	144·63	28·17	54·33	74·67	341·08	691·67
Индекси на пазарнитѣ цени и надницитѣ въ София									
1908—1912	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1926	3,865	3,200	2,682	5,541	2 735	5,275	3,790	3,337	3,038

Години	петролъ 1 лит.	тухли 1000 броя	греди 1 куб. м.	Общъ индексъ на пазарнитѣ цени	обикн. надни-чаръ	косачъ	зидаръ
	Л Е В А				НАДНИЦИ ЛЕВА		
1908—1912	0·42	45·00	50·00		2·51	3·70	4·52
1915	0·53	62·48	66·43		3·34	5·38	5·20
1916	0·81	87·67	116·27		3·85	5·06	7·47
1917	1·41	120·00	186·30		8·70	11·79	12·05
1918	1·40	280·11	307·68		15·40	20·55	19·56
1919	5·09	480·97	593·51		24·61	33·27	36·09
1920	8·92	928·00	758·42		40·63	56·67	60·40
1921	11·75	900·32	977·47		51·67	57·50	88·90
1922	11·06	997·13	1,364·35		73·05	60·00	123·64
1923	9·75	1,081·31	1,423·69		70·71	80·00	136·38
1924	10·71	1,204·17	1,310·42		64·38	120·00	136·47
1925	11·17	1,287·50	1,462·50		75·21	140·00	150·00
1926	9.96	1,325·00	1,425·00		80·00	140·00	150·00
Индекси на пазарнитѣ цени и надницитѣ въ София							
1908—1912	100	100	100	100	100	100	100
1926	2,371	2,944	2,850	3,236	3,187	3,784	3,296

Общиятъ индексъ на пазарнитѣ цени за града София относно всички изброени стоки е 3,236 въ 1926 г. спрямо 100 въ 1908—1912 г. Посоченитѣ общи индекси за надницитѣ въ София се касаятъ главно до сезонни работници; що се касае до индустриалнитѣ, вече видѣхме, че тѣхната срѣдня надница е чувствително по-малка. Ако вземемъ общиятъ индексъ на поскѫпването само на храната, отоплението, освѣтлението и облѣклото въ 12 окрѫжни градове, вклю-

чително и София, общиятъ индексъ за тия само крайно необходими предмети е по-високъ: при база 100 за 1901—1910 г. той е за 1926 г.—3815, а при база 100 за 1914 г. той е за 1926 г.—2886. Интересенъ би билъ и единъ анализъ на разликата въ увеличението на ценитѣ за различнитѣ стоки, но това би ни отклонило доста далечъ.

София е скѫпъ градъ за голѣмата часть отъ своето население, защото възнагражденията на труда и изобщо дохода сѫ малки. Но нашата столица, ако се живѣе въ нея съ златма валюта, било долари или лири-стерлинги, било германски зл. марки или австр. шилинги и др. подобни, е по-малко скѫпа отколкото сѫ сега голѣмитѣ, а особено столичнитѣ градове въ чужбина, кѫдето трудътъ се възнаграждава много по-добре. Международното бюро на труда публикува таблици отъ индекси за скѫпотията въ отдѣлнитѣ голѣми градове на свѣта и сравнението може да се направи. Другъ е въпросътъ за организацията на продоволствието въ града, особено на съестнитѣ продукти, тъй съвършено уредено, — и за това за нѣкои артикули по-евтино, — въ голѣмитѣ градове въ чужбина.

* * *

Поради относителното поскѫпване на живота за голѣмата часть отъ населението въ София, има едно ограничение въ личната и домашната консомация, дори подъ необходимия минимумъ, — и отъ тамъ се явява подконсомацията съ нейнитѣ тежки последици. Статистически данни за консомираното месо срѣднйо на житель въ малодоходнитѣ срѣди на София нѣмаме, за да измѣримъ съ цифри това явление. Ако вземемъ за всичкото население въ столицата срѣднйо на житель, естествено цифрата се покачва поради наличностьта на доста заможни слоеве въ столицата, както и проходящи и чужденци. Ето данни за консомираното месо годишно въ София следъ войната, споредъ сведенията на Дирекцията на статистиката, които тя ни дава въ годишницитѣ си:

1920 год.	4,990,289 к. гр.
1921 „	5,951,811 „
1922 „	7,403,696 „
1923 „	6,205,809 „
1924 „	6,843,450 „
1925 „	8,670,969 „
1926 „	9,450,653 „

Разбира се, трѣбва да се има предъ видъ, че населението е расло, затова относно прехраната по-важно е по-колко се пада срѣднйо годишно консомирано мѣсо на житель въ София:

1920 год.	33·277 к. гр.
1921 „	37·596 „
1922 „	44·301 „
1923 „	35·175 „
1924 „	36·745 „
1925 „	44·102 „
1926 „	45·494 „

На день се пада средно на житель въ София 124 грама месо въ 1926 г., а за работящитѣ слоеве цифрата е още чувствително по-малка, което е по-долу отъ необходимия минимумъ местна храна.

* * *

Следъ войнитѣ наемитѣ въ София не бѣха високи, но доходитѣ на наемателитѣ бѣха малки и все повече обезценяващи се, поради което се наложи нормирането на наемитѣ съ Закона за жилищната нужда (1921 г.).

Споредъ преброяването отъ 31. XII. 1920 г. отношението между собственицитѣ на жилища и наемателитѣ е по домакинства: 76% наематели и 24% домопритежатели. Ето какъвъ е билъ размѣра на плащания месеченъ наемъ въ София на 31. XII. 1920 г.:

	Брой на домакинствата	%
по-малко отъ 25 лева	751	2·4
25— 50 лева	3,208	10·4
50— 75 „	5,585	18·0
75— 100 „	2,077	6·7
100— 150 „	4,385	14·1
150— 200 „	2,348	7·6
200— 250 „	1,806	5·8
250— 300 „	963	3·1
300— 350 „	979	3·2
350— 400 „	347	1·1
400— 450 „	414	1·3
450— 500 „	164	0·5
500— 600 „	351	1·1
600— 700 „	212	0·7
700— 800 „	83	0·3
800— 900 „	50	0·2
900—1000 „	23	0·1
1000 и повече лева	201	0·7
Неопредѣлено или безъ наемъ	7,035	22·7
	30,982	100

Тия наеми се нормираха съобразно Закона за жилищната нужда отъ 1921 г., който позволява увеличение най-много четири пѫти на наемитѣ въ сравнение съ тия презъ 1915 г. (до войната). Очевидно, законътъ бѣше въ полза на наемателитѣ, но това не спря борбата между тѣхъ и домопритежателитѣ, още повече, че нѣкои жилищни органи фактически увеличаваха 5—6 пѫти наема по отношение 1915 г. Създаде се едно грамадно дружество на наемателитѣ въ София срещу дружеството на собственицитѣ. А въ сѫщность, и двете страни бѣха тежко ощетени не по вина на другата страна: левътъ бѣше спадналъ вече 10—15 пѫти, животътъ поскѫпналъ не по-малко, а наемитѣ се увеличаваха само четири пѫти; отъ друга страна, заплатитѣ на работници и чиновници бѣха тъй слабо увеличени, че наемътъ наближаше 20—25% отъ цѣлия имъ доходъ, което е, наистина, премного. Домопритежателитѣ не бѣха виновати за тая несъобразность между медленното покачване на запла-

титѣ и бързото поскжпване на живота, но тъкмо тѣ понасяха ударитѣ отъ хвърленитѣ въ мизерия наематели. Напротивъ, имотътъ далечъ не се рентираше реално, и ако равновесието до нейде се запазваше, то бѣ, че анюите-титѣ на ипотекиранитѣ голѣма часть софийски здания се плащаха въ обезценени книжни лева или не се плащаха (респ. борбата на ипотекарнитѣ длъжници на Франко-българската ипотекарна банка, която борба свърши щастливо съ заплащане на златния левъ съ два следвоенни книжни лева).

Законътъ за облекчение жилищнитѣ нужди отъ 1924 г. постановява, че при опредѣляне наемитѣ за основа служатъ наемнитѣ цени отъ 1915 г., увеличени вече осемь пжти за жилищата и 12 пжти за дукянскитѣ помѣщения. Между това, животътъ бѣше поскжпналъ надъ 25 пжти, въ сравнение съ 1915 г., но заплатитѣ далече не се бѣха покачили толкова пжти и жилищниятъ конфликтъ бѣ пакъ на лице. Законодательтъ съ право се бѣ погрижилъ за беднитѣ домопритежатели; законътъ отъ 1924 г. изрично постанови, че зданията на беднитѣ домопритежатели и на всички инвалиди, вдовици и сираци отъ войнитѣ, се освобождаватъ отъ ограниченията на тоя законъ, като се опредѣля по дохода, кои се смѣтатъ бедни наемодатели. Жилищнитѣ комисии се премахнаха и се замѣниха съ мѣстнн и апелативни жилищни сждии. Тоя законъ имаше срокъ на прилагане за дюкянскитѣ помѣщения до 1 юлий 1925 г., а за жилищата до 1 априлъ 1926 г. Нѣколко временни правила следъ това регулираха прехода къмъ общия Законъ за задълженията и договоритѣ. Въ втората половина на 1926 г. жилищниятъ законъ вече не сжществуваше. Наемитѣ се покачиха. Предъ видъ на недостигането още реалната довоенна заплата на чиновницитѣ, а особено на работницитѣ, както и предъ видъ тежката стопанска криза за занаятчии и дребни търговци, далечъ още не може да се каже, че въпросътъ за наемитѣ е нормализиранъ въ столицата.

Тая бѣше юридическата страна, тъй да се каже, на жилищната политика на държава и община презъ мжчнитѣ години следъ войната, — докато масовиятъ строежъ да успѣе да преодолѣе невъзможноститѣ, въ които се сблъскваше регламентацията: да настанявашъ домакинства, когато нѣма жилища. Масовиятъ строежъ въ София, съ всичкитѣ усилия и недостатъци и съ добритѣ надежди за въ бждеще, ще регламентира размѣритѣ на жилищнитѣ наеми. Днесъ, обаче, тѣ се намиратъ все още въ голѣми несъответствия съ останалитѣ назадъ заплати. Разбира се, че за това не сж отговорни наемодателитѣ. Разрешението на въпроса не е въ връщането назадъ къмъ изключителнитѣ закони, а въ една планомѣрна въ по-гореизложения духъ социална строителна политика.

* * *

Третиятъ елементъ на социалната статистика, който характеризира издръжката на семейството, следъ заплатата и ценитѣ (поскжпването), — е тъй наречения домакински бюджетъ, обширно разработенъ статистически въ чужбина. У насъ се направи първа стжпка въ това отношение именно за София, чрезъ анкетата на Дирекцията на статистиката върху „Семейнитѣ приходи и разходи на чиновнически, занаятчийски и работнически домакинства презъ м. мартъ 1925 год.“, книга I, за градъ София (публикувана въ 1927 год.). Изследването

засѣга 1487 домакинства изключително градски въ цѣлата страна, а само за София — 288 домакинства: главно чиновнически, нѣколко занаятчийски и съвсемъ малко работнически, (словослагатели, разсилни и др.). Тия анкетирани 288 софийски домакинства иматъ 1208 члена. Съгласно съ практиката, която се среща най-често въ чужбина и въ зависимость отъ средния съставъ на домакинствата у насъ, за типично домакинство е взето такова отъ 4 консомативни единици; за консомативна единица е прието едно лице отъ мѫжки полъ на възрасть 25 и повече години, като е извършено приравнението на другитѣ възрасти къмъ пълна консомативна единица по системата на известния статистикъ Енгелъ.

Ето нѣкои отъ заключенията на тая анкета за София. Количеството на консомираната храна по категории на домакинствата споредъ състоянието имъ, като месечния разходъ е сведенъ къмъ тоя на типово домакинство, (закрѫглени въ кгр. и часть отъ тѣхъ, неспоменати соль, пиперъ и др. дребни и незначителни количества) — е следнйото:

Месечниятъ доходъ е по-малъкъ отъ 3000 лв.

хлѣбъ	104 кгр.	месо	— $4\frac{1}{2}$ кгр.
риба	$\frac{1}{2}$ „	свинска мась .	— 1 „
дървено масло	— $\frac{3}{4}$ „	сирене . . .	— 1 „
млѣко	— $6\frac{3}{4}$ литри	яйца	— 19 яйца
оризъ	— $1\frac{1}{4}$ кгр.	фасулъ . . .	— $3\frac{1}{3}$ кгр.
картофи . . .	— $1\frac{4}{5}$ „	празъ, чесънъ .	— $4\frac{1}{3}$ глави
зеленчуци . . .		маслини . . .	— $\frac{1}{2}$ кгр.
захарь	$1\frac{4}{5}$ кгр.	вино	$\frac{1}{2}$ „
ракия	— —	тютюнъ . . .	— 11 кутии

Явно е, колко мизерна и крайно недостатъчна е храната на тия домакинства. Следъ това се даватъ аналогични данни при доходъ между 3—4 хиляди лв., 4—5,000 лв., 5—6,000 лв., 6—8,000 лв. и повече отъ 8 хиляди лева. Ще дадемъ съответнитѣ данни за последнята отъ тия категории:

хлѣбъ	— $52\frac{1}{2}$ кгр.	месо	— $12\frac{1}{2}$ кгр.
риба	— $\frac{3}{4}$ „	свинска мась	— $1\frac{1}{2}$ „
краве масло	— $1\frac{1}{4}$ „	дървено масло	— $1\frac{1}{3}$ „
сирене	— $2\frac{3}{4}$ „	кашкавалъ	— 1 „
млѣко	— 26 литра	яйца	— 61 яйца
оризъ	— 2 кгр.	жито, царевица	— 2 кгр.
брашно	— $2\frac{1}{2}$ „	фасулъ	— 3 „
картофи	— $6\frac{1}{2}$ „	прасъ и чесънъ	— $17\frac{1}{2}$ глави
зеленчуци	— $8\frac{1}{2}$ кгр.	маслини	— 1 кгр.
захарь	— $4\frac{3}{4}$ „	вино	— 2 „
тютюнъ	— 17 „		

и др. незначителни количества (соль и пр.).

Ако вземемъ разхода по категории, при месеченъ разходъ по-малко отъ три хиляди лева, — храна 1,739 лева, която сума расте при другитѣ категории и за последнята (повече отъ 8,000 лева месеченъ доходъ) достига 2,994 лева, Първата категория разполага до максимума 3000 лв. още съ 1261 лв. за осталитѣ нужди: наемъ, отопление, освѣтление, облѣкло долнйо и горнйо, обуща,

мебели, кухня, лѣкуване, баня, почистване, пране, данъци, книги и вестници, организации, училищни такси и пособия, развлечения, превозъ и пр. А, между това, срѣдниятъ доходъ на тия семейства е около 2,000 лв. Тия, които живѣятъ подъ наемъ и нѣматъ каквато и да е безплатна или собствена стрѣха, изразходватъ срѣднйо месечно за храна само 1,320 лева, при наемъ срѣднйо 400 лева на месецъ.

Анкетата ни дава, така сѫщо, крайния резултатъ на приходо-разхода за единъ месецъ на тия домакинства; отъ тѣхъ, — свършили съ дефицитъ, въпрѣки показанитѣ най-скромни разходи, 233 домакинства, отъ които 111 съ повече отъ хиляда лева всѣко едно; само 47 домакинства сѫ свързали двата края презъ анкетирания месецъ.

Ако тия данни ги увеличимъ съ изучванията — съ какво се хранятъ и обличатъ малолѣтнитѣ и какви сѫ характернитѣ размѣри на тѣхното физическо развитие, — тъй осѫдни тия данни за следъ войната, а тъй сѫществено важни, — ще имаме ясна представа за мѫкитѣ на българския народъ подъ режима на единъ договоръ за миръ, който го лиши отъ много, а свръхъ това иска и получава отъ него грамадни, най-разноименни плащания. Горнитѣ и подобни на тѣхъ данни показватъ съ какви жертви, по пѫтя на едно израждане, отъ недояждане и мизерия, българскиятъ народъ понася тежкия кръстъ.

Говорейки за дохода, поскѫпването и домашния бюджетъ на софиянци, не бива да забравяме, че има освенъ работницитѣ, служащитѣ и чиновницатѣ, освенъ дребнитѣ занаятчии и дребнитѣ търговци, и друга една категория хора, които сѫщо уравняватъ домашния си бюджетъ чрезъ знака на мизерията. Това сѫ голѣмата часть отъ пенсионеритѣ въ София, а особено тия, които чакатъ на военно-инвалидната си пенсия, следъ като сѫ дали здравие или животъ на близъкъ за общото дѣло и защита на родината. Съ изключение на пенсиитѣ на нѣкои отъ по-висшитѣ военни инвалиди, — отговарящи до известна степень на тѣхния екзистенцъ-минимумъ и на нуждата отъ специална прислуга, — другитѣ пенсии за всички категории сѫ далечъ недостатъчни, както се вижда отъ следната таблица (къмъ 1. VII. 1927 г.), — месечно лв.:

Инвалиди	30 %	40 %	50 %	60 %	70 %	80 %	90 %	100 %
Редникъ.	160	270	375	690	880	1370	1635	2000
Мл.-подофицеръ . . .	176	299	411	745	1020	1563	1904	2297
Ст.-подофицеръ. . . .	189	322	440	808	1051	1619	1962	2380
Фелдфебелъ	200	350	468	837	1080	1700	2015	2487
Мл. и ст. подофицери свърхсрочни	259	520	704	1365	1809	2384	2806	3532
Фелдф. щатенъ	355	632	845	1620	2176	2825	3384	4225
Оф. к-тъ и подп. . . .	399	685	910	1695	2270	2929	3501	4355
Поручикъ	520	758	1063	1798	2426	3161	3748	5156
Капитанъ	597	858	1265	2148	2885	3732	4433	5573
Майоръ	655	940	1375	2360	3162	4113	4898	6150
Подполковникъ. . . .	735	1063	1542	2636	3532	4610	5455	6850
Полковникъ	926	1330	1950	3320	4456	5810	6892	8540
Генералъ . . , . .	1350	1939	2832	4835	6494	8466	9576	10300

А особено мизерни сж наследственитѣ военно-инвалидни пенсии на вдовици, сираци и родители, както се вижда отъ следнята таблица (къмъ 1.VII 1927 г.), — месечно лв.:

Вдовица или кржгълъ сиракъ	Сама вдовица	съ 1 дете	съ 2 деца	съ 3 и повече деца	1 кржг. сиракъ	2 кржг. сираци	3 кржг. сираци	Роди-тели
Редникъ	159	255	320	385	142	240	305	159
Мл.-подофицеръ	159	271	339	406	187	254	321	159
Ст.-подофицеръ	166	284	352	420	198	266	334	166
Фелдфебелъ	177	296	365	433	208	274	346	177
Оф. к-тъ и подп.	402	740	1003	1250	380	626	890	402
Поручикъ	504	966	1250	1566	466	733	1100	504
Капитанъ	654	1320	1746	2200	660	1030	1503	654
Майоръ	795	1610	2130	2666	670	1193	1860	795
Подполковникъ	888	1870	2376	2983	723	1413	2103	888
Полковникъ	1122	2246	2994	3777	806	1213	2320	1122
Генералъ	1771	2808	3777	4680	936	1872	2808	1771

Съ тия пенсии могатъ да конкуриратъ по нищожность само тия на пенсиониранитѣ по злополука работници, макаръ че конвенцията на Международната конференция на труда да говори за по-голѣми пенсии.

Въ тая область общината може да помогне, като дава помощь и олеснения на тия категории, било по жилищния въпросъ, било чрезъ настаняване на децата, инвалидитѣ, старитѣ пенсионери въ съответни свои приюти, било чрезъ особена подкрѣпа да допълнятъ дохода си съ възможния споредъ силитѣ имъ трудъ (инвалиди, вдовици и пр.). Що се касае до увеличение на пенсиитѣ, това е въпросъ, който държавата има да разреши, и въпрѣки всичкитѣ финансови трудности, тя следва да направи възможното.

Инициативи на общината.

Какво прави и какво може да направи общината? За жилищата и наемитѣ — посочихме. Относно доходътъ на трудящитѣ се, нейната политика се очертава въ това да насърдчи чрезъ собственъ примѣръ въ своитѣ предприятия единъ сносенъ режимъ, както и да създаде институтитѣ за настаняване — бюра за тая цель, борси на труда, — които влияятъ благоприятно за височината на заплатата. Опити за това Софийската община е правила, а сега предприема постройката на борса на труда. Отъ друга страна, колкото и скромно, тя е субсидирала работническитѣ синдикати въ подкрѣпа на борбата имъ противъ безработицата. Тя трѣбва, и вѣрваме въ скоро време да може да се бори противъ безработицата и чрезъ общински предприятия (водопроводи, постройки и пр.), което е отъ най-сжществена важность.

Относно прехраната на софийското население, въ борба съ скжпотията и особено противъ спекулацията съ съестнитѣ продукти, общината урежда отъ години свои служби по продоволствието и прави редица вече опити, които следва да обединятъ около нея въ едно общо дѣло всички обществени орга-

низации, свързани съ тия задячи—потрѣбителни, производителни и кредитни кооперации, които въ София изобилствуватъ. Особени грижи се налагатъ за млѣкото, хлѣба, зеленчука и мѣсото. Тия грижи разкриватъ широки стопански инициативи за общината, безъ които тя не ще може да достигне социалнитѣ си задачи.

Помощнитѣ ѝ акции, особено въ полза на децата въ София, както и за народното здравие, сѫ посочени въ статиитѣ за женскитѣ дружества и за благотворителностьта, насърдчавана отъ общината, както и въ статията за санитарното развитие на столицата. Относно безплатнитѣ ученически трапезарии и пособия се говори и въ изложението за училищното настоятелство.

Разбира се, остава още много да се желае, за да имаме една истинска социална политика на общинитѣ. Наченкитѣ, обаче, сѫ на лице, и трѣба да се разработятъ. Идеалътъ е общината да се чувствува като едно семейство и да не изоставя човѣка отъ първия до последния му день. А това значи: общински родилни домове безплатни, съвещателни станции за майкитѣ, приюти за подхвърлени деца, народни кухни, приемни за децата на майкитѣ-работнички, безплатна храна и пособия въ училищата, лѣтни колонии за децата, възпитание и професионална подготовка на малкитѣ работници, грижа за прилагане на социалното законодателство, особено относно хигиената. Всичко това ще върви заедно, разбира се, съ посоченитѣ вече мѣрки, било специално за работническата класа (бюра за настаняване, борса на труда, предприятия за безработнитѣ, работнически, общински или кооперативни жилища и пр.) — или за цѣлото население (здравие, благоустройство, просвѣта, продоволствие, подпомагане на изпаднали въ лишения болни, бедни, стари членове на общината и пр.).

За осѫществяване на тая политика се искатъ не малко срѣдства.

Общината тъкмо затова има крайна нужда да запазва своитѣ земи, да създава свои голѣми предприятия и да ги направи печалбоносни, да прилага една ясно опредѣлена данъчна система, която да засега главно лукса и голѣмата имотность. Какъ сѫ се развивали приходитѣ и разходитѣ на Софийската община, това се посочва въ отдѣлна статия.

Прилагане на социалното законодателство въ София.

Ако общината има въ рѫцетѣ си дѣлото на подпомаганията (l'assistance), то държавата има дѣлото на работническитѣ осигуровки срещу различнитѣ рискове (l'assurance), като общината ѝ се явява помощенъ органъ изобщо въ цѣлото ѝ покровителство на труда.

За да имаме една по-точна идея, какъ се е развивалъ труда въ София и какви мѣрки сѫ се вземали отъ държавата и отъ софийската община за неговата регламентация и закрила, налага се да видимъ, макаръ и въ найобщи чърти, при какви икономически условия и социална структура у насъ е ставало това. Само така ще имаме необходимия мащабъ за развитието на труда и неговото покровителство въ столицата на България.

Споредъ официалната статистика земледѣлското население въ България дълго следъ освобождението стои все надъ 80% отъ цѣлото население: въ 1905 г. — 80·4%, въ 1920 г. — 80·87%; но не трѣбва да се забравя, че цѣлото селско население не се занимава съ земледѣлие и че близо 10% упражнява

занаяти, търговия, транспортъ и даже въ по-нове време индустрия, която преработва земледѣлски продукти.

Занаятчийството въ България е далечъ да бжде въ решителенъ отпадъкъ, както се предполагаше преди години. Наистина, нѣкои занаяти пропаднаха, поради техническия прогресъ, напр. въ текстилното производство, или поради по-издигнатото културно ниво на населението. Обаче, повечето занаяти се показаха способни да се приспособятъ къмъ новитѣ икономически условия.

Едрата индустрия въ България отбелѣзва единъ безспоренъ прогресъ. Докато преди 20 години това наименование можеше да се даде едвамъ на 200 заведения, въ 1921 г. то обхваща повече отъ 1500 такива. Споредъ статистиката на професиитѣ, публикувана въ 1926 г. по даннитѣ отъ 1 януари 1921 г., имаме: 229 хиляди наемни работници въ производството на първични материали (земледѣлие, скотовъдство, мини и пр.); 102 хиляди наемни работници въ обработваемото производство (индустрия, занаяти и др.); 14 хиляди наемни работници въ съобщенията и транспорта; 12 хиляди — въ търговията; сжщо толкова въ публичната администрация (безъ армия и полиция) и пр.

За да имаме една идея за наемното работничество въ България, ние даваме следнитѣ кржгли цифри за последнитѣ 20 години:

въ 1900 година	— 213,000	работника
въ 1905 „	— 290,000	„
въ 1910 „	— 347,000	„
въ 1920 „	— 428,000	„

Последното преброяване на 31 декемврий 1926 г. ще ни даде цифрата за 1926 година, която цифра е сигурно, още по-голѣма. Смѣтайки и фамилиитѣ на тѣзи работници, за 1920 г. получаваме споредъ официалната статистика работническо население — 720,000 души; а именно: 428,000 активно заети въ производството наемни работници (285,000 мжже и 143,000 жени) и 292,000 членове на семействата имъ, издържани отъ тѣхъ. Между работницитѣ, упражняващи професията си, има по-млади отъ 19 години — 108,000 души (70,000 момчета и 38,000 момичета).

Въ цифрата 720,000 души не влизатъ голѣмата часть отъ чиновничеството, полусамостоятелнитѣ и др. заедно съ тѣхнитѣ фамилии.

Въ общата цифра за 1920 г. не влизатъ, сжщо тъй, и бѣжанцитѣ, които особено въ последнитѣ години, увеличиха работното население почти съ 300,000 души.

Отдѣлно за София точни цифри ще имаме, следъ приготовлението имъ, отъ преброяването на 31 дек. 1926 г., което за първи пжть държеше на социалното разграничение въ производството, по една строго опредѣлена система. Отъ преброяванията презъ 1900, 1905, 1910 и 1920 година можемъ все пакъ да теглимъ нѣкои заключения, като сравнение въ отдѣлнитѣ клонове на производството, макаръ че даннитѣ сж осжднии и че въ една рубрика сж турени помощници и служащи.

Така, за София имаме данни, относно индустрия и занаяти, — въ 1900 г. отъ тѣхъ се препитава активно и неактивно население — 17,507 души, въ

1905 г. — 22,432, въ 1910 г. — 31,711, въ 1920 г. — 45,348, т. е. увеличението е по-голѣмо сравнително общото нарастване на населението въ София (въ проценти). Отъ активното население въ индустрията и занаятитѣ въ София наемни работници (безъ помощници и служащи) сж били: въ 1900 г. — 5,106 въ 1905 г. — 6,594, въ 1910 г. — 10,443, въ 1920 г. — 13.477 души (помощници и служащи — 1,821, и самостоятелни — 4,991).

Въ търговията София показва следнйото разграничение: въ 1900 година, активно и неактивно население — 11,736, въ 1905 г. — 14,247, въ 1910 г. — 18,799, въ 1920 год. — 29,752 души. Отъ активното население въ търговията (София) наемни работници сж били: въ 1900 г. — 1,726, въ 1905 г. — 2,293, въ 1910 г. — 3,050, въ 1920 г. — 2,990 души; (помощницитѣ и служащитѣ въ търговията сж чувствително увеличени за сжщитѣ години по редъ: 377; 773; 1,240; 3,356 души; (самостоятелни 5,130 въ 1920 г.).

Тия данни вземаме примѣрно отъ официалната статистика, за да се види, какъ бързо се увеличава работното население въ столицата.

Ето нѣкои данни, които съ благодарность заемаме отъ обширнитѣ таблици на Софийската окржжна инспекция на труда за 1926 г. Само въ града София има: въ индустрията 282 заведения съ 9,529 работници и служащи (5,719 мжже и 3,806 жени), а въ софийска селска околия 80 такива заведения съ 7,157 работници и служащи (6,814 мжже и 343 жени); въ занаятитѣ — 2,934 заведения съ 6,834 работници и служащи (5,631 мжже и 1,203 жени), а въ околията 674 заведения съ 768 работника (741 мжже и 27 жени); въ търговията — въ града има 2,788 заведения съ 6,052 работници и служащи (5.083 мжже и 969 жени), а въ околията 856 заведения съ 360 само наемни работници и служащи (313 мжже и 47 жени); други стопански занятия (безъ земледѣлие) въ града има — 209 заведения съ 1,731 работника (1,429 мжже и 302 жени), а въ околията 14 такива заведения съ 75 работника (53 м. и 22 ж.). Всичко въ София има частни стопански заведения 6,210 съ 24,142 работници и служащи (17,862 м. и 6,280 ж.); въ околията всичко 1,624 такива заведения съ 8,360 работници и служащи (7,921 м. и 439 ж.); а въ двете софийски околии всичко—7,834 такива заведения съ 32,502 работници и служащи, отъ които 25,783 м. и 6,719 ж.

* * *

Какви покровителствени закони имаме у насъ за тоя наеменъ трудъ? Налага се да ги очъртаемъ накратко, за да имаме ясна идея за цифритѣ, които даваме по-долу относно приложението имъ въ столицата.

Двадесеть и петь години следъ освобождението си отъ турското иго България нѣмаше още нито единъ законъ за работническо покровителство. Въ градоветѣ, между това, се издигаше индустрията. Работническата класа тънеше въ голѣма мизерия. Общественото мнение не бѣ още спечелено, обаче, за нейната защита, — като една национална необходимость.

Първитѣ синдикати започнаха да се издигатъ въ София и да добиватъ значение между 1900 и 1904 г. Съзнавайки все по-вече своята сила, работническитѣ организации проявиха една удвоена деятелность къмъ 1905 г., като чрезъ петиции, протести и демонстрации поведоха една енергична борба въ

полза на законното покровителство на труда. Тъкмо тия усилия предизвикаха създаването въ 1905 г. на Закона за покровителство на женитѣ и дѣцата въ индустрията. Направена тая първа стѫпка, следъ това се регистрира цѣла една серия отъ успѣхи въ областьта на социалното законодателство. Въ сѫщата 1905 г. се прие Закона за спомагателната каса на работницитѣ въ публичнитѣ предприятия, а въ 1907 г., се установи чрезъ законъ инспекцията на труда. Въ това време работническото движение затвърди още повече своята организация.

Въ 1909 г. се създаде фондъ за работнически осигуровки. Въ 1911 г. се гарантира съ законъ недѣлната почивка. Сѫщата година се създаде въ Великото Народно събрание Министерството на търговията, промишленостьта и труда. Следъ малко се образува въ това министерство специално отдѣление на труда за рѫководство на всичко, което се отнася до покровителството на работническата класа. Следъ това въ 1915 г. се направи унификация на фондоветѣ по работническитѣ осигуровки.

Въ 1917 г. бѣха приети два сѫществени закона: единиятъ за контрола на парнитѣ котли и резервуаритѣ, и другиятъ — за хигиената и безопасностьта на труда. Една година по-късно се прие Закона за осигуровка въ случай на злополука и болесть. Въ 1919 г. се установи съ указъ осемчасовия работенъ день. Въ 1924 г. единъваженъ законъ дойде да уреди режима на социалнитѣ осигуровки. Законътъ за настаняване на работа и осигуровка въ случай на безработица влѣзе въ сила на 1 януари 1926 г.

Тъй, прочее, въ продължение на двадесеть години, чрезъ последователни законоположения, биде разширена областьта на законодателството на труда въ България. За да бѫде по-добре опредѣленъ размаха на тая еволюция, ще резюмираме сѫщественитѣ постановления на различнитѣ законодателни мѣрки по тѣхния обектъ

Ето какъ, преди всичко, се е развило покровителството на женитѣ и децата у насъ; въ 1905 г. камарата гласува първата законодателна мѣрка за покровителство на труда, именно, Закона за женския и детския трудъ въ индустриалнитѣ заведения. Тоя законъ запрети употрѣбяването на деца отъ двата пола като работници, ако не сѫ навършили дванадесеть години; като изключение, и при известни условия, границата на възрастьта можеше да слѣзе и до 10 навършени години. Сѫщиятъ законъ запрети употрѣбяването въ подземни работи женитѣ изобщо, и на момчетата ненавършили 15 години. При това, никое лице по-малко отъ 18 години не можеше да работи въ заведения, които по характера на производството си, сѫ вредни за здравието. Относително продължителностьта на работата, законътъ различаваше три категории: децата отъ 10 до 12 годишна възрасть не можеха да работятъ повече отъ шесть часа; тия отъ 12 до 15 годишна възрасть — не повече отъ 8 часа; и най-после, женитѣ по-възрастни отъ 15 години — не повече отъ 10 часа на денонощие. Обаче, законътъ не донесе резултатитѣ, която можеха да се очакватъ отъ него. Комитетитѣ на труда, натоварени съ инспекцията на заведенията, не се интересуваха отъ своитѣ права. Работодателитѣ наложиха на правителството, 1—2 години следъ създаването на закона, да отнеме тия права на работническия представитель въ тия комитети. При това, разцѣплението на

работническата класа на два неприятелски лагери идеше като едно извънредно вредно за прилагането на закона обстоятелство.

Тоя законъ все пакъ остана въ сила чакъ до 1917 г., когато бѣ приетъ важния законъ за хигиената и безопасностьта на труда. Съ тоя законъ се запрещава да се приематъ на работа въ всички предприятия и заведения — индустриални и занаятчийски, както и по постройкитѣ и транспорта, деца по-малки отъ 12 години; тѣзи, които не сѫ свършили първоначалното си образование, могатъ да бѫдатъ приети на работа само на 14 навършени години. Въ нѣкои мѫчни или опасни индустрии минималната възрасть е опредѣлена, за двата пола, било 16, било 18 години.

Продължителностьта на работния день не може да надминава, споредъ тоя законъ, осемь часа за момчетата и момичетата по-малки отъ 16 години, и 10 часа — за женитѣ по-голѣми отъ 16 години и юношитѣ по-малки отъ 18 години. Запрещава се нощна работа за юноши по-малки отъ 18 години и за женитѣ на каквато и да сѫ възрасть.

Следъ две години въпросътъ за продължителностьта на работния день на женитѣ и децата бѣ уреденъ чрезъ общата наредба за осемь часовия работенъ день отъ юни 1919 г. По силата на тая наредба деца по-малки отъ 16 години не могатъ да работятъ повече отъ шесть часа на день. Нощната работа за женитѣ е запретена съ изключение: I. въ заведения отъ обществена полза, като болници, санаториуми и др., но при условие, че работата въ тия заведения по естеството си не може да бѫде повѣрена освенъ на жени и не може да се отложи за презъ деня; 2. въ театритѣ и гостилницитѣ за жени, навършили 21 годишна възрасть, и то не по-късно отъ 11 часа вечерьта; и 3. въ фабрични заведения съ непрекѫсната работа и съ смѣни, гдето преимуществено се употрѣбява женския трудъ, и гдето министерството разреши за всѣки случай отдѣлно; тая нощна работа обгръща времето между 5 и 6 часа сутриньта и между 8 и 9 часа вечерьта, като, обаче, работното време за всѣка смѣна ненадминава опредѣления максимумъ. Проектътъ за конвенция относно минималната възрасть за децата работници опредѣля тая възрасть 14 години. Конвенцията е ратифицирана отъ България и влѣзе въ сила на 1 юли 1922 г. За да се тури въ хармония съ тая конвенция нашия Законъ за хигиената и безопасностьта на труда, който допуска 12 години минимална възрасть, камарата при гласуване на Вашингтонскитѣ решения прие едно измѣнение на закона въ смисъль, че не се допускатъ на работа въ индустриални заведения деца по-малки отъ 14 години.

Недѣлната почивка бѣ направена задължителна съ законъ отъ 1911 г., който отмѣни оня отъ 1900 г. Но тоя въпросъ, както и всички други относително продължителностьта на работата, бѣ ясно регламентиранъ въ 1917 год. чрезъ една редица отъ постановления въ Закона за хигиената и безопасностьта на труда. Работниятъ день бѣ ограничень на 11 часа максимално въ денонощието за работници по-голѣми отъ 18 год. Нощната работа неможеше да надминава 10 часа. Всѣка седмица работникътъ има право на една непрекѫсната почивка отъ 36 часа. Презъ юни 1911 г. единадесеть часовиятъ работенъ день бѣ намаленъ чрезъ казаната обща наредба на 8 часа, по примѣра даденъ отъ много европейски страни. Тая продължителность се ограничава

на шесть часа за нощната работа, както и въ опаснитѣ за живота и здравието заведения и предприятия.

Относно хигиената и сигурностьта на труда нашето законодателство започва още въ Закона за женския и детски трудъ. Той съдържа цѣла редица отъ такива разпореждания: да бждатъ взети всички мѣрки за запазване здравието, сигурностьта и нравственостьта на работницитѣ. Единъ специаленъ законъ, приготвлянъ още отъ 1910 г., уреди контрола върху парнитѣ котли и резервуаритѣ. Законътъ създаде една специална инспекция и фиксира 18 години минималната възрасть на употрѣбяванитѣ работници, както и да иматъ техническо образование. Употрѣбяването на жени за тоя трудъ е запретено.

Сжщата година бѣ гласуванъ Законътъ за хигиената и безопасностьта на труда. Той изброява цѣла една система отъ мѣрки за съблюдаване. Работодателитѣ сж задължени да построятъ и подържатъ тѣхнитѣ заведения и предприятия по начинъ, който изключва, колкото е възможно повече, всѣка опасность за здравето и сигурностьта на заетитѣ отъ тѣхъ работници. Фабрикитѣ и работилницитѣ трѣбва да бждатъ свѣтли, съ чистъ въздухъ и пречиствани съгласно съ правилата на хигиената. Машинитѣ, назжбенитѣ колела и др. трѣба да бждатъ заградени по начинъ достатъченъ да се запазятъ работницитѣ. Работницитѣ, заети съ работа опасна или нездравословна, трѣба да носятъ специални дрехи и да бждатъ снабдени съ всички възможни средства за защита. Работодателитѣ трѣба да гарантиратъ достатъчно вода за пиене на персонала, удобни помещения за хранене и почивка, за пазене дрехитѣ, за миене и други, — помещения, отговорящи на изискванията на хигиената и морала. Въ случай на нужда, тѣ трѣба да уредятъ за персонала гостилници и бани, построени и подържани по специални предписания. Тѣ може да бждатъ задължени въ извѣстни случаи да построятъ работнически хигиенически жилища, съобразни съ предписанията на соответнитѣ благоустройствени и санитарни закони.

Всѣко предприятие, което има повече отъ десеть работника, трѣбва да има свой лѣкарь, избранъ и плащанъ отъ работодателя, но назначенъ отъ Министерството на търговията, промишленостьта и труда. Тоя лѣкарь прави анкети, резултатитѣ отъ които записва въ контролнитѣ регистри. Всѣко заведение или предприятие, кждето злополукитѣ или заболяванията сж по-чести, трѣбва да има своя частна аптека. Всѣка община, въ района на която се намиратъ повече отъ хиляда работника, трѣба да има ангажирани работнически лѣкари, които се ползуватъ съ права на инспектори на труда.

Законътъ отъ 1917 г. регулира режима на инспекцията на труда. Инспекторитѣ трѣба да сж свършили технически, медицински, юридически или икономически висши науки. Инспекторитѣ сж главни и окржжни. Извънъ тѣхъ въ всѣко населено мѣсто съ повече отъ 1000 работници се назначава единъ помощникъ инспекторъ на труда, избранъ отъ самитѣ работници. Това постановление не е още приложено главно поради разцеплението между самитѣ работници.

Въ 1918 г. биде приетъ единъ законъ, исканъ въ продължение на двадесеть години отъ работническата класа, за осигуровка на работницитѣ въ случай на болесть и злополука. Той признава професионалния рискъ за всички вече работници и опредѣля безъ сждъ едно обезщетение за работника, който

е станалъ жертва на една злополука. Обаче, той ограничаваше на 2400 лева максимума на годишното обезщетение, тъй че работници съ по-високи заплати получаваха въ случай на злополука едно обезщетение което не се намира въ никакво отношение съ действително понесената отъ тѣхъ загуба.

Чрезъ закона отъ 6 мартъ 1924 г., съ който се установи една обща система на социални осигуровки, България се нареди между държавитѣ, все по-многобройни, които подпомагатъ чрезъ една задължителна осигуровка цѣлата работническа класа въ случаитѣ на многобройнитѣ рискове, свързани съ негарантирания индивидуално животъ на работницитѣ. Новиятъ законъ, който влѣзе въ сила на 1 юлий 1924 г., организирва чрезъ една обща административна мрежа работническитѣ осигуровки за въ случаитѣ на злополука, болесть, майчинство, инвалидность и старость. Кржгътъ на задължително осигуренитѣ е широко трасиранъ. Никакво условие за размѣра на заплатата не е фиксирано и обезщетението не е вече ограничено до 2400 л. годишно. Всички работници и служащи въ общественитѣ и частни предприятия и заведения сж задължително осигурени. Не сж подчинени на това задължение само чиновницитѣ и приравненитѣ къмъ тѣхъ измежду държавнитѣ работници, за които тая материя се урежда въ Закона за пенсиитѣ и въ Закона за държавнитѣ служители.

Законътъ отива още по-нататъкъ. Могатъ да се усигурятъ и занаятчиитѣ, земледѣлцитѣ и умственитѣ работници (свободна практика), чийто годишенъ доходъ ненадминава 50 хиляди лева. Ширината на осигуровката е по-голѣма и затова, защото вече инвалидностьта отъ обикновена болесть или неспособность, както и старостьта, сж включени въ числото на покриванитѣ отъ закона рискове. Помощитѣ и пенсиитѣ за злополука, болесть и пр. сж особено малки и ще следва да се увеличатъ.

Злополучниятъ или болниятъ работникъ има право свободно да избере своя лѣкарь. Законътъ предвижда осигурителнитѣ фондове да могатъ да иматъ свои собствени болници и санаториуми. Разноскитѣ за осигуровката — болесть се покриватъ отъ вноски на осигурения, работодателя и държавата; вноската на осигурения споредъ размѣра на заплатата е между 1.50 и 4 л., а за незадължително осигуренитѣ между 3 и 8 лв. Вноската на работодателя и тая на държавата сж всѣка една равна на вноската на осигурения.

Въ случай на майчинство осигурената, която е внасяла 16 седмици вноска, има право въ продължение на 12 седмици най-много на безплатна лѣкарска и акушерска помощь, както и на парична помощь отъ 50 до 80% отъ заплатата.

Пенсия за инвалидность се дава на всѣки осигуренъ, който е внесълъ между 14 и 60 години най-малко 156 седмични вноски и чиято работоспособность е намалена повече отъ 50%. Пенсия за старость се дава на осигурения, когато той навърши шестдесеть години и е направилъ 1,040 седмични вноски. Разходитѣ за тия осигуровки се покриватъ отъ една тройна вноска на осигурения, работодателя и държавата. Вноскитѣ сж въ сжщия размѣръ, както и за болесть.

Пазарьтъ на труда у насъ не бѣ до скоро подчиненъ на никаква регламентация. Но има вече законъ, приетъ на 31 мартъ 1925 г., съ който се уреждатъ бюра за настаняването на работницитѣ и осигуровка въ случай на безработица. Всѣки работодатель, който иска да уволни единъ работникъ, и

всѣки работникъ, който иска да напусне своя господарь, трѣбва да направи едно предупреждение за това преди 15 дни. Въ всѣко населено мѣсто съ повече отъ 3,000 работници може да се създаде борса на труда.

Урежда се при всѣко мѣстно бюро за настаняване помирителенъ сѫдъ за разрешаване спорнитѣ въпроси относно настаняването и уволнението на работницитѣ, изплащането на заплатитѣ и изпълнението на вѫтрешния правилникъ. Тоя сѫдъ е съставенъ отъ единъ делегатъ на работницитѣ, единъ на работодателитѣ подъ председателството на единъ мирови сѫдия. Решенията на помирителния сѫдъ сѫ окончателни и подлежатъ само на касационно обжалване предъ надлежния окрѫженъ сѫдъ въ 7 дневенъ срокъ. Мѣстнитѣ съвети на труда, съставени отъ представители на общинскитѣ, техническитѣ и санитарнитѣ лица, заедно съ представители на работницитѣ и работодателитѣ, по трима отъ всѣка страна, се занимаватъ съ въпроситѣ по безработицата; тѣ иматъ и контроло-съвещателна задача спрямо инспекцията на труда. За борба противъ безработицата сѫ предвидени въ закона следнитѣ мѣрки: 1. откриване на държавни, окрѫжни или общински работи за извършване отъ безработнитѣ, — или пъкъ намаляване на работния день въ частнитѣ предприятия; 2. право на помощь, която се дава на принудително безработния, ако е участвувалъ съ вноски въ фонда-смѣтка за безработицата — най-малко 52 седмици презъ течение на две години. Тая помощь е 16 лева дневно за безработенъ съ семейство и 10 лв., ако нѣма такова; тя се дава най-много 12 седмици въ продължение на дванадесеть последователни месеци. Приходитѣ на фонда по смѣтка за безработица се състоятъ отъ вноски — по единъ левъ седмично за всѣки работникъ или служащъ отъ страна на работодателитѣ, работницитѣ и държавата. Освенъ това държавата, доколкото самата тя е работодатель, предвижда 1% върху кредита за заплати.

* * *

Какъ се прилага въ София това законодателство? Повече отъ 40 години работниятъ день у насъ и частно въ София не бѣше ограниченъ отъ никакви законодателни норми, съ изключение на женския и детски трудъ отъ 1905 г. и то твърде слабо на практика. Изтощението на работницитѣ бѣше безгранично, освенъ за малки групи работници — печатари и др. — които за известенъ периодъ успѣваха да наложатъ известни ограничения.

Дълго следъ освобождението работниятъ день продължаваше да бѫде 13—16 часа, особено съ седѣнкитѣ. Дори 1911 г. още е далечъ отъ едно здравословно намаление на работния день, както се вижда отъ следнята таблица („Стопанска България“, стр. 293), която е, при това, само за покровителствуванитѣ отъ държавата индустриални заведения:

Работно време	Брой на заведенията	Брой на работницитѣ мѫже	жени	изобщо
8 часа	3	271	43	314
$8^1/_2$ „	3	20	23	43
9 „	9	370	83	453

$9^1/_2$ часа	2	6	16	22
10 „	62	1,088	781	1869
$10^1/_2$ „	19	952	222	1174
11 „	55	1791	733	2524
$11^1/_2$ „	7	545	216	761
12 „	72	1489	714	2203
$12^1/_2$ „	3	94	59	153
13 „	7	329	7	336
$13^1/_2$ „	2	—	—	30
14 и повече	10	271	10	281
Всичко	254	7256	2907	10,163

Въ относителни числа ако сведемъ тая таблица, тя показва, че 30·5% мжже и 27·1% жени работятъ повече отъ 12 часа, а по-малко отъ 10 часа работятъ едвамъ 8·2% индустриални работници, За занаятитѣ да не говоримъ: тамъ работникъ и господарь работятъ много повече отколкото индустриалнитѣ работници.

Ограничението на 11 часа, изобщо, максималниятъ работенъ день по Закона за хигиената и безопасностьта на труда отъ 1917 г. неподействува ефикасно. Но, общата вълна следъ войната за осемь-часовъ работенъ день неможеше да не засегне и България (указътъ за 8 ч. работенъ день, Вашингтонската ратифицирана отъ насъ конвенция, главата за труда въ Договора за мира).

Днесъ въ София и околноститѣ, споредъ даннитѣ на окржжната софийска инспекция на труда, почти всички индустриални заведения спазватъ осемьчасовия работенъ день. Що се касае до занаятчийскитѣ работилници, общо взето, работниятъ день е по-дългъ, безъ да достига крайноститѣ на довоенното работно време. Колкото и постепенно, но прилагането на озаконения работенъ день ще трѣбва да се достигне и у тѣхъ, въ интереса на народното здраве и на производителностьта на труда. Търговскитѣ предприятия изобщо се приближаватъ къмъ 8 ч. работенъ день, но магазинитѣ, въ вреда на господари и работници — продължаватъ да бждатъ много повече отъ 8 часа отворени, когато биха могли да привикнатъ публиката на единъ регламентиранъ работенъ день, както е въ всички добре уредени градове въ чужбина. Сумата на покупкитѣ не зависи отъ това, дали магазинътъ е отворенъ повече отъ осемь часа, а отъ нуждитѣ на публиката. За различнитѣ браншове зависи кои часове сж най-удобни. Дори и потрѣбителнитѣ кооперации далечъ не спазватъ закона подъ натиска на конкуренцията. Затова законътъ трѣбва да се приложи за всички.

Относно хигиената, минималната възрасть и другитѣ норми за покровителство на труда има единъ голѣмъ прогресъ въ индустриалнитѣ заведения въ София, макаръ да остава още много да се желае. Но по-далечъ отъ закона е действителностьта въ занаятчийскитѣ заведения, както и въ търговскитѣ.

Въ София и софийската селска околия има 240 лѣкари-хигиенисти по Закона за хигиената на труда.

Относно злополукитѣ на труда въ България Дирекцията на статистиката издаде презъ 1927 год. въ отдѣлни книги данни за 1922, 1923, 1924, 1925 го-

дини. Въ тѣхъ има сведения само по окрѫзи. Въ софийския окрѫгъ е имало презъ 1922 год.: 337 злополуки на труда, отъ които 10 смъртни, 134 тежки наранявания, 184 леки наранявания и 9 заболявания (професионални, изравнени съ злополука); изгубени надници 8,863 дни на сума 372,143 лева; умрѣли отъ тежко раненитѣ 7, съ пълна неработоспособность 9, и полуработоспособность 36. Презъ 1923 год. въ софийския окрѫгъ е имало 363 злополуки отъ които: 18 смърть, 115 тежки наранявания, 226 леки наранявания и 4 заболявания; изгубени надничени дни 7,951 на обща сума 386,431 лева; отъ тежко раненитѣ умрѣли 5, съ пълна неработоспособность 2 и полуспособность — 31. Презъ 1924 година въ сѫщия окрѫгъ е имало 262 злополуки, отъ които 4 смърть, 70 тежки наранявания, 177 леки наранявания и 11 заболѣвания; загубени надници 7,262 на сума 320,850 лева; умрѣли отъ раненитѣ още 6, въ пълна неработоспособность — 4 и полуспособность 26. Презъ 1925 година въ сѫщия окрѫгъ е имало 303 злополуки, отъ които 11 смърть, 80 тежки наранявания, 209 леки наранявания и 3 заболѣвания; загубени надници 8,113 на сума 530,369 лева; отъ раненитѣ умрѣли още 4, въ пълна неработоспособность оставатъ 2 и въ полуспособность 30. Тия данни не сѫ съвършено пълни, защото дребнитѣ злополуки, макаръ често и съ тежки последици, както и професионалнитѣ болести, много често не се констатиратъ за статистиката.

Софийската инспекция на труда е констатирала за 1926 година за града София и софийска селска околия 310 злополуки, отъ които е последвала въ 11 случаи смърть и въ 36 случая пълна инвалидность, или пъкъ полуспособность за работа. Само въ града София е имало с. г. 182 злополуки, отъ които 6 случая смърть и 22 инвалидность.

Една статистика на стачкитѣ въ София отъ началото на синдикалното движение, — не се води; даватъ се откѫслечни сведения въ отчетитѣ на синдикатитѣ, безъ една обща система. Официална статистика на стачкитѣ и локаутитѣ започва да се води отъ 1922 година. Споредъ нея презъ 1922 година въ царството е имало всичко 190 стачки, отъ които 121 общи, (въ които сѫ участвували всички работници на заведението, или едновременно въ цѣло едно производство, часть отъ него или въ нѣколко производства) и 69 частични (не всички работници); най-много стачки е имало въ тютюневитѣ индустрии, а именно 52, въ текстилнитѣ — 38, въ кожарството — 40, и пр,; участвували сѫ всичко 15,363 стачници, изгубени надници — 297,230 на сума 11,420,690 лева; отъ всички тия стачки 20 сѫ станали въ софийския окрѫгъ.

Презъ 1923 година въ царството е имало 59 стачки, отъ които 28 общи и 31 частични; най-много стачки е имало въ текстилнитѣ индустрии — 16, въ кожарството — 14, въ тютюневитѣ индустрии — 6, и т. н.; участвували сѫ всичко 2,640 стачници, изгубени надници 22,602 на сума 1,223,850 лева; отъ всички тия стачки 19 сѫ станали въ софийския окрѫгъ. Следнитѣ години стачкитѣ намаляватъ съвършено, причината на което е не само по-строгия политически режимъ въ връзка съ преживенитѣ граждански борби, но главно тежката стопанска криза, и за работодатели и за работници, както и голѣмата конкуренция на пазаря на труда поради безработицата.

Общественитѣ осигуровки обхващатъ, съ малки изключения, всички работници въ София и селската софийска околия. Презъ 1926 год. инспекцията

на труда при ревизиитѣ си е констатирала въ града София, че 1,257 работници и служащи сж неосигурени отъ всичко 24,142; въ околията—768 неосигурени отъ 8,360; споредъ даннитѣ на сжщата инспекция презъ 1926 год. сж изразходвани 109,166 лева парична помощь за злополука; 2,717,572 лева парична помощь за болесть; за погребални разноски 99,700 лева; при бременность и майчинство парична помощь — 133,288 лева.

Освенъ парична помощь, както е известно, на осигуренитѣ работници се дава медицинска помощь въ натура, за лѣкуване на заболѣлитѣ и претърпѣлитѣ злополука. Ето по даннитѣ на инспекцията на труда, какви суми сж изразходвани за тая цель въ софийския окржгъ презъ 1926 година:

Изплатени суми за медицинска помощь

За какво е изплатената помощь: за болесть или злополука	Лѣкарски хонораръ	Лѣкарства и санитарни материали	болници и санаториуми	бани и курорти	Зжболѣк. хонорари	Превозни средства	Протези	ВСИЧКО
	лева	лева	лева	лева	лева	лева	лева	лева
1. ЗА БОЛЕСТЬ 1926 г. (включително за брем. и майчинство)	1.919.000	2.277.431	1.127.342	433.805	749.313	28.046	—	6.534.937
2. ЗЛОПОЛУКА 1926 г.	97.936	23.452	10.440	5.850	63.070	—	12.000	212.748
	2.016.936	2.300.883	1.137.782	439.655	812.383	28.046	12.000	6.747.685

Най-голѣмата часть отъ тия суми, естествено, отива за града София, кждето масово е концентрирано работничеството. Каквито недостатъци и да иматъ общественитѣ осигуровки въ периода на своето изграждане, всичкитѣ цифри, които току-що посочихме, показватъ, че социалната грижа на държавата къмъ работничеството далечъ не е една празднa речь и че твърде много вече зависи отъ самитѣ работници по-съвършеното организиране на тия осигуровки, тъй жизнени за самитѣ тѣхъ.

Относно рискътъ безработица законътъ влѣзе въ сила на 1 януарий 1926 година, а парични помощи започнаха да се даватъ отъ 1 януарий 1927 г., следъ като работникътъ е участвувалъ въ фонда безработица най-малко 52 седмици. Софийската инспекция на труда, респ. бюрото за настаняване на работа и осигурявание при безработица, е раздало помощи на осигурени безработни, които то не е могло да настани непосредствено на работа, една сума въ размѣръ 466,074 лева зя времето отъ 1 януарий 1927 г. до края на сжщата година, на 1,029 безработни, отъ които 667 тютюноработници. Разбира се, броятъ на безработнитѣ е много по-голѣмъ, но това все пакъ е едно добро начало. Помощьта е само 16 лева за семейни и 10 лева за несемейни безработни.

Сжщото бюро е организирало отъ 15 септемврий 1926 година 2 помирителни сждилища съ председатели двама софийски мирови сждии, и членове — по единъ представитель на работодателитѣ и работницитѣ (съгл. чл. 11 отъ Зак. за настаняване на работа). Дейностьта на тия две сждилища за пери-

ода отъ 15 септемврий 1926 г. до 1 априлъ 1928 г. се изразява въ следнитѣ цифри: разгледани сж 1,352 дѣла, отъ които 72 % сж свършени и 28 % оставатъ висящи. Отъ тѣзи всички дѣла само 6 сж образувани по молби отъ работодатели. Образуванитѣ дѣла сж: за искова сума въ размѣръ до 5,000 лева — 1,019 дѣла, отъ 5,000 до 10,000 лева —185 дѣла, отъ 10 до 20,000 лева —88 дѣла, отъ 20 до 50,000 лева —44 дѣла, и надъ 50,000 лева —16 дѣла. Сборътъ на всички тия искови суми е 8,131,824 лева. Отъ всички свършени 967 дѣла: уважени сж 307, отхвърлени 161 и прекратени по разни причини (спогодба и пр.)—499. Отъ решенитѣ дѣла сж обжалвани само 64. Тази деятелностъ като начало е твърде насърдчителна и заслужава похвала.

И тъй, въ заключение неможе да не се констатира, безъ никакви колебания, че макаръ бавно, но сигурно и по най-модерни пжтища българската държава и община все повече се проникватъ отъ съзнанието за своитѣ високи социални функции въ интереса на мирния прогресъ и на здравословното издигане на нацията. Нека се надѣваме, че не следъ много десетилѣтия столицата на България ще наподобява по своитѣ социални мѣроприятия и грижи по-напредналитѣ столици — свѣтила на цивилизацията.

ГРАДОСТРОИТЕЛСТВОТО НА СТОЛИЦАТА

отъ ТРЕНДАФИЛЪ К. ТРЕНДАФИЛОВЪ, архитектъ и инженеръ

Българскитѣ градове почнаха своя модеренъ животъ следъ освобождението на страната. До тогава тѣ се развиваха бавно, по частна инициатива, при безучастието на властьта.

Първитѣ постжпки на новата власть следъ освобождението бѣха извикани отъ нуждата да се послони опожареното отъ войнитѣ население, типиченъ примѣръ за което ни представлява гр. Стара-Загора, и нуждата да се начъртае бждното развитие на освободенитѣ области, красноречиви примѣри за което ни дадоха новитѣ столици: София на княжество България и Пловдивъ на източна Румелия. Тѣ трѣбваше да напуснатъ своя мохамедански и българско-патриархаленъ образъ и да се напжтятъ къмъ европейската култура. По този начинъ взеха да изчезватъ старитѣ граници на градоветѣ и да имъ се опредѣлятъ нови строителни чърти, които виждаме вече да се заличаватъ отъ настаняващето се въ непосредственитѣ имъ околности население.

Отъ голѣма полза би било, ако можеше да се установи нѣщо относно регулационния планъ на града въ далечното минало на София. До такива сведения, обаче, ние не можахме да се доберемъ. Като начална дата за отбелѣзване положението на София въ регулационно отношение може да вземемъ 1886 год. Очъртаватъ се следнитѣ периоди: а) отъ 1876 г. до 1885 год., сиречъ отъ освободителната до сръбско-българската война; б) отъ 1885 год. до 1912 год., най-дългия мирновременъ периодъ, около $^1/_4$ вѣкъ; в) отъ 1912 год. до 1918 год., сиречъ периода на войнитѣ; и г) отъ 1918 до 1928 год., следвоенния 10 годишенъ периодъ.

Добро начало за правилното благоустрояване на София бѣ поставено съ издаденитѣ въ 1881 г. Правила за строене частни постройки въ княжеството, които бѣха попълнени презъ 1887 год. Тия правила сж били обикновени административни нареждания за предпазване частнитѣ собственици отъ произволи при проектирането, удобрението и прилагането на регулационнитѣ работи, както и обществото отъ егоистичния интересъ на собственицитѣ. Приложението на тия правила се е простирало до деня, въ който се създаде Закона за благоустройството на населенитѣ мѣста въ царството.

По инициатива на правителството въ 1887 год. бѣ съставенъ отъ Министерството на общественитѣ сгради, пжтищата и съобщенията, първоначалния проектъ за законъ за благоустройството на населенитѣ мѣста въ царството, който и до днесъ е останалъ здрава основа за доброто застрояване на нашитѣ градове, села и курорти. Този законъ наложи на всички общини задължително да се снабдяватъ съ регулационни планове, и първа столицата трѣбваше да даде добрия примѣръ. И, действително, тя даже още преди създаването на Закона за благоустройството, даже и преди Правилата за строенето на

частни постройки, — презъ 1879 г., е поставила начало на това дѣло. Преди тази дата е известно само, че презъ 1872 г. турскитѣ власти сѫ предприели едно рѣзане на стрѣхитѣ и частично оправяне и разширение на части отъ града, а именно: а) Нишкото шосе отъ Сунуръ-чарши до Джаджовата бахча (между пл. „Трапезица“ и Кооперативния театъръ); б) Икери-чаршия (Търговска улица), в) Кюстендилския пѫть (ул. Алабинска), г) Цариградското шосе („Царь Освободитель“) и д) Орханийското шосе (ул. „Московска“). Първитѣ измѣрвания на града сѫ отъ 1878—1879 год., възъ основа на които е нанесена старата улична мрежа съ означение на всички държавни, общински и по-важни частни сгради. Сокацитѣ и мегданитѣ въ София сѫ били тѣсни и криви, кѫщитѣ — само керпичени, едноетажни и двуетажни. Застроената площь е била 284 хектара, включваща въ себе си и околовръстния предпазителенъ хендекъ на града.

Главнитѣ точки, направления и площади сѫ били: църквата „Св. Недѣля“, пехотнитѣ казарми, Лъвовия (тогава Шарения мость), Княжеския дворецъ, църквата „Св. София“, Орханийското, Цариградското и Самоковското шосета, площада „Св. Недѣля“ и четиритѣ главни артерии, вливащи се въ него, по които се е развилъ града. Тѣ сѫ: ул. „Мария Луиза“, бул. „Дондуковъ“, ул. „Витошка“, ул. „Клементина“, които заедно съ крѫговата улица, сега бул. „Хр. Ботевъ“, сѫ образували четири сектора на града и 180-тѣ главни строителни квартали на сѫщия, съ съответнитѣ улици и площади. Съ малки изключения кварталитѣ на града иматъ четвъртита форма, особено ония въ частьта „Три кладенци“ сѫ отекчителни и изложени на западнитѣ вѣтрове и виелици. Най-здравословна часть на града е онази около църквата „Св. Александъръ Невски“ и ул. „Московска“, парцелитѣ ѝ сѫ отъ 1000 до 2000 кв. м., и сѫ били продавани отъ общината на частнитѣ лица по 0·50 до 1·50 лева единъ кв. метъръ.

Презъ 1888 год. до 1890 год. се прекараха по-главнитѣ улици и се застроиха новообразуванитѣ квартали: „Три кладенци“ (Ючъ-бунаръ), гарата, Военното училище, пехотнитѣ казарми, руския паметникъ и др. При прилагане регулацията за улицитѣ и площадитѣ и при регулирването частнитѣ парцели, сѫ се срещнали маса пречки и недоволства. Крайната цель е била да се образуватъ минимални дюкянски мѣста съ лице 4 метра и плоскость 48 кв. метра, и дворни мѣста съ лице 8 метра и 200 кв. метра.

Първото разширение на града е станало презъ 1881 година не къмъ изтокъ, както хигиеничнитѣ условия диктуватъ, но къмъ останалитѣ три направления, главно къмъ западъ. Парцелитѣ на тази часть сѫ били въ лице 15 м. и плоскость 500 кв. метра, а цената имъ отъ 0·50 до 1 лв. кв. метъръ при изплащане до 20 год. Вследствие низината на терена тѣ сѫ били наводнявани.

Презъ 1882 година се е проучвало трасето на желѣзо-пѫтната линия Царибродъ — Вакарелъ, а линията е била завършена презъ 1888 година. Въ свръзка съ тази линия се е приготовлявала и регулацията на Дразъ-махала и на околната ней мѣра. Презъ 1887 год. сѫ се раздали 150 парцела на опълченцитѣ при Банишора и Клементинската болница. Тогава сѫ се трасирали християнскитѣ и еврейскитѣ гробища. По-късно презъ 1897 год. сѫ се проектирали кварталитѣ Руския паметникъ и Буката (бивши бостани), при парцели

съ лице 15 м. и плоскость 400 кв. метра, за чиновници и бездомници. По-нискитѣ мѣста около пехотнитѣ казарми сѫ били регулирани презъ 1911 год.

Презъ 1897 год. къмъ града София се е присъединило с. Подуене, а е било включено въ чъртата на града презъ 1907 година, планътъ му е билъ утвърденъ презъ 1921 год.

Отъ 1919 до 1926 година сѫ се застроили още 19 извънградски квартали, а именно: Горни и Долни-Лозенъ, Трета извънградска часть, Подуене, Кюлюцитѣ, махала „Хаджи Димитъръ", Банишора, Клементинската болница, Захарната фабрика, Разсадника, Конювица, Булина ливада, Баталовата воденица, Герена, Старитѣ еврейски гробища, Лагера, III-ти гаражъ, Крива река, Буката и тухларницитѣ, — части, които по пространство надминаха три пѫти размѣритѣ на столичния градъ.

Слѣдната таблица ни дава ясна представа за положението презъ:

години	кв. клм. площь	парцели	население
1888	2·49	5,635	30,428
1907	6·64	9,382	86,787
1927	28·—	20,000	215,000

Това разширение чъртае днешната контура на столицата и се дължи главно на спрѣлия строежъ презъ войнитѣ, на прииждането на българскитѣ бежанци отъ Тракия, Македония, Добруджа, и на рускитѣ бежанци отъ отечеството имъ, отъ прииждането на маса провинциално население и отъ установяване на множество фирми и представителства на иностранни кѫщи.

Раздаването на градскитѣ мѣста се почна твърде рано, продължи се презъ 1918, 1919, 1920 години — и до день днешенъ.

* * *

Регулационниятъ планъ на София трѣбва да се ревизира; за тази цель се е произнесло д-вото на инженеритѣ и архитектитѣ; конгресътъ имъ взе специална резолюция:

1. Препорѫчва се настоятелно на столичното кметство да се погрижи за подготовката, обявяването на международенъ конкурсъ за едно ревизиране на регулациония планъ на София и на нейнитѣ извънградски части и преградия.

2. Столичното кметство, респ. неговата техническа служба, да приготви диферинцирани, парцелни регулации на всички иай-близки до столичния центъръ още слабо застроени квартали, съ огледъ да се групиратъ сградитѣ съ здравословно разположение, гдето може, около общи квартални градини и детски игрища, като бждатъ задължителни тия разположения, както за кооперативния, тъй и за частния, общинския и държавния строежъ.

3. При диференцираното разположение на сградитѣ да се намали прекалената разпръснатость и отлѫченость на строителнитѣ квартали, и като последица на това да се намали километража на съответнитѣ улици.

Не рѣдко явление е ревизирането регулационнитѣ планове на по-голѣмитѣ градове въ всички страни. Въ Америка на стотина градове се ревизиратъ регулационнитѣ планове съ огледъ на днешнитѣ градостроителни условия

и бѫдащитѣ нужди на населението. Англия, Германия, Франция, Италия ревизиратъ много отъ плановетѣ на своитѣ градове. Югославия проучва ревизирането на около 20 свои града. Бѣлградъ, Братислава и Атина се застрояватъ по нови регулационни планове. България не трѣбва да остане чужда на това движение, а трѣбва да си приготви условия, при които може да се ревизиратъ регулационнитѣ планове на по-голѣмитѣ градове въ страната, а главно на нейната столица.

Главнитѣ принципи, които се прокараха въ строително полицейския правилникъ на София, се състоятъ въ това, че опредѣлятъ строителнитѣ зони и уличнитѣ фронтове и ограничаватъ повърхноститѣ, върху които ще се строятъ високи здания по сключенъ, полусключенъ и откритъ строежъ, отговарящи на санитарно-хигиеничнитѣ и градински изисквания, а така сѫщо и на изискванията за застрояванія вили, фабрики и работнически квартали.

Тоя строителенъ правилникъ се състави отъ общината въ 1922 год. и се обяви въ сила презъ 1924 год.

Въ него сѫ установени строителнитѣ зони въ различнитѣ части на града и предградието му, съ които се урегулирватъ постройкитѣ по отношение височината имъ, по отношение по-малко или по-много интензивното използуване на земята, съ огледъ на хигиенически и художествени съображения и на постепенно ешалониране отъ сърцевината на града навънъ къмъ периферията му, като височинитѣ се намаляватъ, а сградитѣ се групиратъ въ строителни блокове. Стремлението е въ центъра на града да се образува оживено търговско ядро. Прилѣпенитѣ до него части отъ първа зона трѣбва да бѫдатъ застроени съ не по-малко отъ три етажа, въ втора строителна зона може да се допуща несключено застрояване поне съ два етажа, а въ третата зона се допущатъ свободно едноетажни постройки, при задължение да не се застроява съ калканъ. За крайнитѣ квартали предстои да се създадатъ допълнителни предписания. Планътъ на София (1887—1912 г.) е приложенъ въ края на настоящия сборникъ.

БЛАГОУСТРОЙСТВОТО НА СОФИЯ

отъ инж. АП. ГЖДЕВЪ, секретарь на Българското инжинерно-архитектно др-во.

Освобождението на България съвпада съ времето на техническия подемъ въ западна Европа и образуването на голѣмитѣ заселища, кждето благоустройственитѣ проблеми сж вървѣли винаги на първо мѣсто. Естествено е, че още въ първитѣ години следъ освобождението и следъ усановяването на столицата на младото българско княжество въ София грижитѣ и работата на много интелигентни синове на нашия народъ сж били насочени за благоустройственото повдигане на новата столица.

Но, периодътъ до 90-тѣхъ години, може да се отбележи като не особено творчески и богатъ на технически предприятия; периодъ подготвителенъ, — когато младитѣ технически сили на новоосвободена България сж се готвили усърдно за задачитѣ, които имъ предстоятъ. Въ политехникитѣ на голѣмитѣ западноевропейски центрове като Парижъ, Гандъ, Цюрихъ, Виена, Мюнхенъ и пр. презъ това време сж се учили при изпитани майстори строително искуство мнозина работници за културното и творческо пресъздаване на свободната политически, но тъняща още въ материаленъ и технически хаосъ, България.

Периодътъ отъ 90-тѣхъ години до обявяването на Балканската война е изпълненъ съ техническото изграждане на нова България, ржководено почти изключително отъ български инжинери и техници-строители. Тоя периодъ започва съ едно много важно обстоятелство, което характеризира социалното чувство за отговорность и съзнанието за важностьта на времето, а именно съ образуването въ София на сдружението на българскитѣ инженери и архитекти (1893 г.). Въ първото си заседание дружеството на водачитѣ на това строителство разискватъ вече програмнитѣ положения, за това което предстои да се прави.

Ние се опитваме по-долу въ бѣгли черти да набележимъ благоустройственото дѣло презъ 50-тѣхъ свободни години, които преживѣ столицата, за да достигне въ това състояние, на което днесъ сме всички очевидци.

Планиране и регулация. Когато на 23 декември 1877 г. победоноснитѣ руски войски навлизаха презъ кривитѣ и тѣсни улици на София въ бждащата столица на България, никой не е могълъ да си мисли, че само следъ 50 години тоя градъ ще се измѣни до неузнаваемость.

Основата на каквото и да било прекрояване и регулиране на едно население мѣсто е планътъ. Отъ пълнотата и точностьта на последния зависятъ всички по-нататъшни благоустройствени мѣроприятия. Презъ време на робството, както почти всички градове на турската империя, така и София, планъ не е имала. За нейното благоустройство не сж били полагани грижи, и кжщата, обществената сграда, улицата, площада и градината, тия елементи на всѣко градоустройство сж били създавани съобразно примитивнитѣ нужди на отдѣлния обитатель по неговъ вкусъ и съобразно неговата култура.

Единъ погледъ върху плана, който е билъ снетъ презъ 1879 година въ мащабъ 1 : 4000, дава представа за улицитѣ, а фотографиитѣ които сѫ ни останали, допълнятъ впечатлението за онова, което е била София. Главнитѣ съобщителни артерии сѫ били ориентирани къмъ площада на сегашната „св. Недѣля", съвпадащи съ пѫтищата, водящи за Нишъ — Нишкото шосе, което е пресичало сегашния кварталъ „Ючъ-Бунаръ", Кюстендилския, Горно-бански пѫть, Самоковския пѫть, Цариградското и Орханийското шосета. Тия радиални направления послужватъ и по-сетне за установяване основнитѣ направления въ уличната регулация на града София.

Презъ 1879 г. е започнато съ една приблизителна снимка наречена „Крайулична" (сп. „Самоуправление" 1926 год., статия отъ г. Г. Пищачевъ, п. началникъ при кадастралното отд. на соф. община). Тая снимка е обхващала границитѣ на застроената часть отъ града, включително отбранителния окопъ (хендекъ), опасващъ самия градъ. Така изработената снимка е обхващала около 284 хектара.

Изглежда, че тая снимка по-после е послужила да се извърши уличната регулация и парцелация на града презъ 1881 година, което е станало чрезъ единъ планъ запазенъ и до днесъ въ архивата на общината. Тоя планъ е удобренъ отъ първия български князъ Александръ Батембергъ и носи неговия подписъ. Основа за регулацията на София е поставена не само съ тоя планъ, но и съ „Правилника за строение частни здания въ градоветѣ" — утвърденъ съ височайши указъ отъ 14 августъ 1881 г. и обнародванъ въ „Държавенъ Вестникъ" брой 59 отъ 19 августъ с. г. Аналогията е пълна — отъ една страна изработва се застроителния планъ (Bebaungsplan) и следъ това се написва къмъ него застроителния правилникъ (Bauordnung). Система и последователность е имало и въ средствата, съ които се е разполагало; гледало се е да се следватъ пѫтищата, по които сѫ вървѣли голѣмитѣ западно-европейски градове, които все въ това време сѫ работили върху измѣнения и създаване на нови строително-полицейски предписания.

Правата линия при регулацията на София въ началото и по-после е преобладаващо направление. „Новитѣ улици ще бѫдатъ по възможность прави и взаимно перпендикулярни" — една точка отъ правилника отъ 1881 г., която е намѣрила голѣмо приложение при регулацията на София, разбира се, не винаги въ полза на хигиеничното, естетичното и съобщително изграждане на кварталитѣ. Но, по онова време разбиранията сѫ били такива, учението за градоустройството съ своя голѣмъ представитель и теоретикъ Камило Сите е било въ началната си фаза, безъ приложение — съ силни противници и, следователно, безъ значение за прекрояването на нашата столица.

Новото застрояване на улицитѣ е ставало по утвърдения вече презъ 1881 г. регулационенъ планъ и общината е снабдявала съ парцели всички новоприселници, приидващи все повече и повече въ столицата на България. Частьта между бул. „Царь Освободитель" и бул. „Дондуковъ", около Двореца и пл. „Ал. Невски", която е представлявала мера и гробища, е била разпарцелирана и бързо застроена съ по-хубави солидни сгради.

Изработването на плана не е било най-трудната задача за преустроителитѣ на града. Неговото прилагане, особено въ чъртата на старата, по-

гѫсто застроена часть на града, кѫдето е трѣбвало да се засѣгнатъ сервитутни права и уяснятъ маса спорни въпроси между личната собственость и общественитѣ притежания, е вървяло много бавно. Чакало се е, може би, плана на техника да бѫде преведенъ отъ волята на реформатора-общественикъ. И той не е закъснялъ. Кметуването на Д. Петковъ, е свързано съ едно смѣло чистене на старото, на останкитѣ отъ робството, и прокарването на нови улици, създаване на площади и градини, необходими за едно благоустроено селище.

Но всички трѣбва да съжаляваме, че точниятъ планъ на София и кадастра на общината не е билъ довършенъ. Грижата за общинската собственость е била малка.

Разширението на града е вървяло съ бързо темпо, като въ свръзка съ ж. п. движение и гарата се е ориентирало презъ 1888 год. въ направление старата Дразъ-Махала и квартала около Майчинъ Домъ. Презъ 1896—1897 г. е изготвенъ проекто-плана за разширението на града съ кварталитѣ около Руския паметникъ и Буката. Парцелитѣ въ тая часть на града сѫ отъ по наймалко 400 кв. метра съ 15 м. лице. Така е последвало застрояването около пехотнитѣ казарми и Перловецъ — отъ училището „Тодоръ Минковъ" по бул. „Патриархъ Ефтими", бул. „Хр. Ботевъ", ул. „Гр. Игнатиевъ", бул. „Евл. Георгиевъ" до Зоологическата градина.

Съ включването въ софийската община сѐлото Подуене презъ 1897 г., което до тогава представляваше самостоятелна община и включването на четирижгълника, намиращъ се между Черковна улица, Орханийското шосе, Перловската рѣка и стената на Военното училище, въ строителната чърта на града, което стана по после презъ 1907 г., се завърши въ своя първи етапъ, и отъ къмъ тая страна разширението на София.

Неможе да се откаже, че въ първия етапъ отъ разрастването и разширението има една закономѣрность, която е била продуктъ на оня общественъ редъ и дисциплина въ живота на гражданина, които, за жалость, презъ втория периодъ отъ разширението на София липсватъ.

Вториятъ етапъ отъ разрастването на София, съвпада съ неспокойнитѣ дни на войнитѣ, които преживя нашето отечество. Презъ тоя периодъ израстнаха извънградскитѣ квартали: 1. Горни и Долни Лозенецъ; 2. Третя извънградска часть; 3. Подуени; 4. Кюлуцитѣ; 5. х. Димитъръ; 6. Банишора, 7. Клементинската болница; 8. Захарната фабрика; 9. Разсадника; 10. Конювица; 11. Булина Ливада; 12. Баталовата воденица; 13. Герена; 14. Старитѣ еврейски гробища; 15. Лагера; 16. III гаражъ; 17. Крива река; 18. Буката и 19. Тухларницитѣ.

Едно извънмѣрно разширяване на града, което нито техниката, нито администрацията можеше да наложи, опредѣля вече физиономията на най-нова София. Милионни градове на западна Европа вече едва ли могатъ да се равнятъ съ широката площь, която София заема. Презъ 1887 год. София е имала една площь отъ 2.49 кв. килом. съ 5.637 застроени парцели и едно население отъ 30.428, презъ 1907 г. — следъ двадесеть години — площьта се увеличава на 6.64 кв. килом. парцелитѣ на 9,382 и насел. на 86,787 и сега презъ 1927 г. площьта е вече 28 кв. килом. при около 20,000 застроени парцели и около 220,000 души население.

Така разширена вече София, кждето интереса на обществената хигиена и естетика е въ пълно подчинение отъ толкова условности и единични желания, кждето благоустройственитѣ разноски ще бждатъ безспорно по-голѣми отъ цената на имуществата на новозастроенитѣ квартали, изниква съ нужната сериозность въпроса за бждащето на столицата въ градоустройствено отношение и проектитѣ около него.

Разширяването на столицата е тѣсно свързано съ главнитѣ комуникационни артерии и средствата на превоза на пжтницитѣ и необходимитѣ материали. Павирането на улицитѣ, подобренията въ трамвайната мрежа, уреждането на омнибусна служба и пр., всичко това е наложително и предстояще за столицата. Едно, обаче, което още въ първитѣ години на второто петдесетилѣтие ще трѣбва да се довърши, то е доизработване на подробния кадастраленъ планъ на софийската община и извършването на прецизната нивелация на града.

Водоснабдяване. Разположението на София е неблагоприятно за едно изобилно водоснабдяване. Изградена на едно високо плато, далечъ отъ една пълноводна река, при доказана липса на богатства отъ подпочвени води — отъ край време, тя е черпила за водоснабдяването си вода отъ изворитѣ въ политѣ на Витоша при с. Бояна и малкитѣ рѣкички, които сж се стичали отъ тая планина.

Турцитѣ, които сж били единственитѣ разпоредители съ общественитѣ имоти, сж оставили нѣколко обществени чешми, които сж давали вода на населението. Нѣколко години следъ освобождението, тѣ сж се увеличили на около 54 и, при все това, грижитѣ да се увеличи водата не сж преставали. Никой по онова време не си е задавалъ въпроса, дали водата е годна и доброкачествена за пиене; нейното качество не е било анализирвано.

Отъ изворитѣ до града, водата е била довеждана посредствомъ зиданъ каналъ, прѣстени тржби, каменни и бетонови корита, покрити съ плочи, и дървени канали. Състоянието на тоя водопроводъ е било плачевно. Споредъ единъ рапортъ зн състоянието на водопровода, препечатанъ отъ покойния многозаслужилъ колега инж. Ст. Хр. Гешовъ (Водоснабдяването на София — сп. на Бълг. Инж. Арх. д-во — 1900 г.), каналътъ е билъ съ междини, които пропущали външната вода, за да може пъкъ когато се препълнялъ — водата да излиза свободно навънъ. Тия „аралжци" между плочитѣ, които сж покривали канала, сж били засипвани съ пѣсъчлива прѣсть 10—15 см. Разбира се, че въ водопровода се е инфилтрирала богато замърсена отъ вънъ вода, вследствие на това при дъждовно време водата се е мътила и въ водопровода. Градътъ често е пламвалъ отъ епидемии вследствие на недоброкачествената вода.

Разпредѣлителната мрежа до чешмитѣ въ града се е състояла отъ прѣстени и преимуществено отъ дървени тржби. Презъ 1882 год. сж доставени една партида 2000 парчета или около 5000 погонни метра дървени тржби за новата градска градина и за водопровода отъ „Витошкитѣ казарми презъ „Св. София" до булеварда до орханийския пжть". Следъ това до 1885 г. общината си е доставяла допълнително дървени тржби.

Годинитѣ 1884 и 1885 сж били години на подобрения. Отъ инженеритѣ Кубасовъ и Бѣловъ сж били изработени проекти за водоснабдяването на

София, като сж разчитали вече съ едно количество отъ по 60 литри на глава при едно нарастнало население отъ 40—60,000 жители, което на времето се е трудно предполагало. Проектътъ е билъ издържанъ и разпредѣлителната мрежа въ града добре ориентирана. Предполагало се 37 клм. разпредѣлителна мрежа. Когато, обаче, на населението срещу отклонение за домашни водопроводи се е предложило общинска такса, много малко сж били, които сж се съгласили на това и общината по добре направенитѣ смѣтки на инженеритѣ се е отказала отъ едно голѣмо разширение на мрежата. Дървенитѣ тржби въ града сж били замѣнени вече съ чугунени и градътъ е положилъ начало на модерното си водоснабдяване. Презъ 1896 год. сж се направили нѣкои сжществени подобрения въ свръзка съ каптирането на нови води за увеличаване водата, а още презъ 1888 г. е билъ замѣненъ стария каналъ отъ изворитѣ до резервуара при витошкитѣ казарми съ чугуненъ водопроводъ. Едва презъ 1899—900 г. сж се правили сериозни проучвания за произхода и качеството на изворитѣ надъ с. Бояна, отъ кждето до 1907 год. София се е водоснабдявала. Химическитѣ анализи сж дали отлични резултати. Водата е намѣрена превъзходна за пиене. По количество общия дебитъ отъ четиритѣхъ извори е билъ 51 литри въ секунда. Изворътъ „Средната глава“ — 24 л/с.; „Голѣмата глава“ — мин. 5 л/с.; „Господарева глава“ — 2 л/с. и извора „Света вода“, който е приведенъ къмъ водопровода по-късно презъ 1890 г., е ималъ 20 л/с. Така схванати водитѣ на тия извори сж дали при население на София презъ 1900 г. — 65,000 жители, по 68 литри на глава въ 24 часа.

При все това, че за онова време 68 л. на глава не е било малко, въ София е започнало да се чувствува липса отъ вода и презъ времето, когато на чело на техническитѣ служби е стоялъ инж. Ст. Хр. Гешовъ, се е започнало проучването за увеличаване водата на софийския водопроводъ. Следъ 1900 г. ние имаме вече специални проучвания по въпроса — и единъ рапортъ за изучване на Витоша въ хидрологическо отношение за дирене и схващане нови извори, потрѣбни на София. Вследствие на добититѣ резултати, общинскиятъ съветъ е решилъ да се схванатъ и приведатъ въ града водитѣ отъ високото витошко плато, които образуватъ боянския и владайския потоци. Въ 1907 г. боянскиятъ водопроводъ биде привършенъ и въ града се докара едно ново количество доброкачествена вода отъ 60 — 250 литри въ секундата. Водното количество, съ което разполага водоснабдяването на София отъ боянската рѣка, е изложено на голѣми колебания, вследствие на особения характеръ на събирателния басейнъ, отъ кждето боянския и владайския потоци събиратъ водитѣ си. Това сж алпийски ливади отъ торфенъ произходъ, които при дъждове и топение на снѣговетѣ бързо се напояватъ съ вода, а при силни студове замръзватъ и при горещини даватъ голѣми изпарявания. Това е причината, че още презъ 1910—1911 г. презъ зимнитѣ студени месеци и лѣтнитѣ горещини е почнало да се чувствува наново нужда отъ вода. Почва се съ спирането водата за известни квартали и системата на „опредѣлени часове“ за водоснабдяването.

Бихме пропуснали едно много важно обстоятелство отъ водоснабдителната политика на софийската община, ако не подчъртаемъ далновидностьта на техническитѣ ѝ ржководители, които още отъ каптирането на боянската

рѣка сж настоявали за използуването на голѣмия падъ, който се образува, за добиването на електрическа енергия.

Въ тоя съветъ на техницитѣ, общинската управа не се е вслушала и едва къмъ края на 1923 год. се реализира едно предприятие, което носи несъмнени приходи на общината. Използва се 954 метровия падъ на водопровода отъ боянската рѣка, като споредъ количеството на водата ще се използуватъ въ бждаще напълно инсталиранитѣ две турбини отъ по 1000 к. с. Окончателното довършване на използването водитѣ отъ витошкия районъ ще стане по всѣка вѣроятность съ направата на малкия баражъ резервуаръ въ Витоша, който ще има за задача да магазинира водитѣ отъ топящитѣ се снѣгове презъ пролѣтьта и отоцитѣ при проливния дъждъ отъ търсавищата.

Както казахме, съ тая вода, която ще се събере отъ Витоша, при голѣмитѣ нужди на нарастнала София, неможе да бжде удовлетворено населението за пиене и хигиената на града. Войнитѣ забавиха правилния развой на работитѣ за водоснабдяването на града и отъ 1913 год. до днесъ населението на София търпи една перманентна криза по отношение водоснабдяването си.

Идеята за водопровода Рила—София е една смѣла идея и трѣбваше защитницитѣ на тая идея да намѣрятъ въ себе си достатъчно мораленъ куражъ и сила въ научнитѣ си познания, за да го изнесатъ и наложатъ въ всички обществени среди. Смѣемъ да твърдимъ, че така обоснованъ, както той биде изнесенъ презъ 1923 г. въ срѣдата на компетентнитѣ, като генераленъ проектъ, той неможеше да ненамѣри отзивчивость и подкрѣпа въ срѣдата на общинскитѣ съвети презъ различнитѣ режими. Годинитѣ презъ 1921 и 22, бѣха години на проучване. Презъ първата година софийската община получи правото на водоползуване отъ Върховния съветъ на водитѣ при министерството на земледелието. На 15 юлий 1924 г. Народното събрание се занима съ финансирането на подобни предприятия и съ специални измѣнения въ закона за общинския налогъ, образува фондъ за отпущане заеми на общинитѣ за водоснабдяване, освѣтление и благоустройство. Редъ години една часть отъ тоя фондъ ще служи за реализиране на проекта за водопроводи отъ Искровецѣ. На 5 августъ 1924 г. общинскиятъ съветъ взема решението за постройка на водопровода Рила—София и предъ видъ голѣмата нужда отъ вода въ София, постановява се да се ускори изпълнението частьта София—Бистрица, като тая часть се извади въ отдѣлно предприятие.

Предприятието биде започнато и завършено. На 24 окт. 1926 г. София има своя първи праздникъ по реализирането водопровода Рила—София, съ пущането водитѣ отъ малката Бистрица, а малко по-кжсно и тия на голѣма Бистрица. Постройката на централата подъ Симеоново при единъ падъ 482 м. е сжщо привършена и днесъ се получава отъ нея отъ 500 до 1000 к. сили електрическа енергия. Цѣлото предприятие приготвено да поеме водитѣ, които ще се докаратъ отъ Рила, възлиза на около 80 милиона лева. Съ докарването на Бистришката вода може да се каже, че е позадоволена нуждата на сегашна София отъ вода.

Известно е, че тази година 1928 се произведе голѣмия търгъ за продължаване на работата за довършване почти на цѣлия Рилски водопроводъ. Това е едно обширно техническо и финансово предприятие, което вѣрваме ще бжде

довършено съ успѣхъ за столицата. Водоснабдителната зона въ Рила обхваща басеинитѣ на седемтѣхъ езера. Правиятъ Искъръ, Урдина река, Мальовица, Прѣкитѣ рѣки, Лопушница, Лѣви и Бѣли Искрове — една плоскость отъ 220 кв. км. т. е. 22 пжти по-голѣма отъ Витошката водоснабдителна зона. Водата по качество е чиста, мека, добра за пиене и за всѣкакви домашни нужди. Като извънредно минимални количества установени презъ 1921 год. сж намѣрени 1100 литра за секунда. За уравновесяване на воднитѣ количества, предвижда се постройката на баражъ резервуаръ, а при Мала Църква, ще се използува първия падъ отъ 304 м. за добиване на електрическа енергня. Расчита се добиването по Рилския водопроводъ при използуване на нормалнитѣ води на едно количество отъ 14—18000 к. с. електрическа енергия. Това обстоятелство прави отъ самия проектъ, освенъ единъ проектъ съ установени хигиенически и технически преимущества, още и проектъ на едно рентабилно предприятие, което ще дава на гражданина куб. м. вода на износна цена.

Така въ едри чърти се поставя бждащето, и то близкото бждаще на водоснабдяването на София. Презъ периода отъ освобождението до днесъ успѣхътъ е несъмненъ.

К а н а л и з а ц и я. — Единъ градъ безъ една редовна канализация и отводняване, неможе да бжде никога причисленъ къмъ благоустроенитѣ градове. Разкопкитѣ, които сж направени при прокарването на сегашната канализационна и водопроводна мрежа, сж се натъкнали върху остатъци отъ една стара канализация или водопроводъ съ римско произхождение. Изглежда, че старата Сердика е имала едно по-голѣмо благоустройство съ уредена канализационна мрежа и водопроводъ, отколкото ни остана отъ турското робство. Канализация въ София следъ освобождението не е имало, обстоятелство, което е затруднявало и по-после пласирането на водата въ отдѣлнитѣ домове за домашно употрѣбление. За първи пжть въпросътъ за канализацията се повдига презъ 1882 год., когато и общинскиятъ съветъ решава да се отпуснатъ 150,000 лева. Поради липса на пари, обаче, презъ следващитѣ години въпросътъ не се повдигна, до като една английска банка — Лондонска банка, не предлага на общината заемъ за целитѣ на канализацията. Въпросътъ отново се подема. Общинскиятъ съветъ изпраща презъ 1890 год. да проучатъ въпроса въ чужбина Д. Петковъ, Д-ръ Золотовичъ и Д-ръ Михаиловъ, които се завръщатъ и изработватъ програмата за обявяване на международенъ конкурсъ за проектъ, по който да се изработи канализацията на гр. София.

За гордость на младата ни техника, първата премия получава покойния инж. М. Момчиловъ, по чийто проектъ се изработватъ тържнитѣ книжа и се отдава на търгъ.

Разположението на София е благоприятно съ естествения си наклонъ за избраната промивателна система. Споредъ нея всички нечистотии отъ нуждницитѣ, помиитѣ, дъждовнитѣ води, водитѣ за промиване на улицитѣ и пр. само по гравитация се отнасятъ постепенно отъ по-малкитѣ канали въ по-голѣмитѣ и най-после въ единъ общъ каналъ-колекторъ, който ги отвежда вънъ отъ града, за да бждатъ уползотворени.

Мрежата на софийската канализация е построена по такъвъ начинъ, щото всичкитѣ канали, било зидани, било тръбни, да сж въ непрекжснато съобщение.

Водата, за промиване на каналитѣ, която изхожда отъ две най-високи точки на града, отъ резервуара при Александровската болница и този при църквата „св. София“, следва естествения наклонъ на единъ отъ каналитѣ, но понеже на пресичането на всѣки единъ съ разнитѣ други има шахти, въ които има шибери за различнитѣ направления — по различнитѣ улици, то като се отвори по желание който и да е шиберъ, ще се промие отъ водата, която се е събрала въ шахтата, съответствующия на шибера каналъ. Подобни шахти (кладенци) и шибери сѫществуватъ по цѣлата мрежа на всѣко кръстосване, тъй щото отъ това непосредствено съобщение промиването на всички канали става твърде лесно и съ малко количество вода.

София споредъ естественото си разположение на терена представлява въ канализационно отношение два басейна, източенъ и западенъ. Всички канални води отъ всѣки басейнъ се събиратъ въ отдѣленъ колекторъ, отъ източния въ колектора покрай Перловската река, който завива къмъ северо-западъ и отива паралелно съ ж. п. линия София—Пловдивъ, а отъ западния — въ колектора покрай Владайската река. Тия два колектора се срещатъ на югъ отъ града и наблизо до ж. п. мостъ надъ Владайската река по линията за Пловдивъ. Отъ тукъ единъ общъ колекторъ (събирателъ), който минава подъ ж. п. л. и корекцията на реката, отвежда каналнитѣ води къмъ полетата. И до днесъ стои още недовършена въ тая си часть софийската канализация. Утайването и пречистването на каналнитѣ води е една голѣма санитарна задача на общината, която покрай ползитѣ за хигиената и оздравяването, може да бѫде приходно предприятие на сѫщата.

Изграждането на вѫтрешната канална мрежа продължава до днесъ. Употрѣбяватъ се профили крѫгли отъ 0.50 м. до 0.25 м. и яйцеобразенъ отъ 0.40/0.30 м. Тия тръби сѫ каменинови. Вѫтрешната облицовка на голѣмитѣ канали е отъ клинкеръ съ каменинови дъна, сводоветѣ — отъ машинни тухли и пълнежа отъ бетонъ.

Дѣлото на канализацията на София е едно голѣмо техническо дѣло. Изпълненото до сега съставлява единъ отъ най-добритѣ примѣри въ международната канализационна практика.

Съ разширението на града и застрояването на квартали, които сѫ далечъ отъ канализационната мрежа, се създава една голѣма грижа за санитарното и благоустройствено уреждане на столицата. Безспорно, че благоустройственитѣ разноски при така извършеното застрояване ще бѫдатъ — въ паважъ, водопроводъ и канализация — толкова голѣми, щото ще се укажатъ едва поносими за беднитѣ сѫществувания отъ новозастроенитѣ покрайнини на града. Канализацията за София е, обаче, една първа необходимость и софийската община съ всички средства ще трѣбва да си осигури сумитѣ за нейното доизкарване и завършване. Безспорно е, че следващитѣ 50 години отъ сѫществуването на България ще дадатъ хората, които съ устойчивость и последователность ще продължатъ здравото дѣло на благоустрояването на София.

Не ще съмнение, че благоустройството на София засѣга и маса други въпроси, които сѫ основа на градоустройството изобщо. По-широко погледнато, то включва и цѣлия жилищенъ въпросъ. Бихме казали, то е крайѫгълния камъкъ на всѣка социална политика.

Освѣтление и трамваи
(По отчети и статистики)

Въ турско време освѣтлението въ кжщитѣ и работилницитѣ е било съ свѣщи и петролни лампи; уличното освѣтление е било въ най-жалко положение чрезъ фенери съ петролни лампи. Нѣколко само месеца следъ освобождението общинскиятъ съветъ на столицата, въ заседанието си на 14 юлий 1878 год., се занималъ съ въпроса за освѣтлението на улицитѣ: „По тоя въпросъ, като се взима предъ видъ, се казва въ протокола, че фенеритѣ изъ града не сж поставени, както следва, изъ улицитѣ и освѣщението съ лоени свѣщи се намира недостатъчно, реши се да се купятъ 200 ламби и да се турятъ по фенеритѣ по главнитѣ улици; съдържанието на освѣщението да бжде върху дюкенчиитѣ, а недостатъкътъ ще се събира отъ механжиитѣ по състоянието имъ; освѣщението на правителственитѣ площади и предъ правителствения конакъ да става за смѣтка на градския съветъ".

Първата електрическа лампа свѣтна въ София на 1 ноемврий 1900 год. То бѣ едно истинско ликуване на хиляденъ народъ — и една овация на културата — когато тоя день вечерьта се запалиха голѣмитѣ лампови слънца по улицитѣ. Въ начало уличното освѣтление се състоеше отъ 1,700 лампи, между които 100 слънца (голѣми лампи). Днесъ това сжщото освѣтление се състои отъ 4,277 лампи. Освенъ старитѣ квартали, — и всички нови такива се ползуватъ съ електрическо освѣтление. Къмъ 1 януари 1928 г. въ София е имало за домашно освѣтление 32,029 абонати.

Електрическата енергия се доставя на столицата отъ „Електрическото дружество за София и България", което е концесионно и се ржководи отъ известни договори между него и общината. То разполага съ две централи: една въ Панчерево хидро-електрическа съ 3,600 конски сили мощность, и една въ Курило термо-електрическа съ около 17,000 конски сили за сега. Дружеството използува сжщо и двете общински централи: едната въ Бояна съ около 2,000 конски сили, и другата въ Симеоново съ около 1,000 конски сили. Освенъ по освѣтлението то доставя и нуждната електрическа енергия за обслужването на градскитѣ трамваи. То има и 1,098 абонати на двигателна сила (2,674 инсталирани мотори, 12,615 конски сили).

Дружеството „Орионъ" доставя вече електрическа енергия въ околноститѣ на София: Красно-село, Княжево и пр.

Относно трамваитѣ на София има още много да се желае. Трамвайната мрежа на столицата представлява, споредъ г. Ив. Дечевъ[1]) едно изключение отъ онуй, което познаваме като теория при обслужването на градоветѣ съ трамваи. Компанията е просто съединила гарата съ площадъ „Св. Недѣля", като отъ последния е прокарала по нѣколко километра къмъ западната часть (пиротския), къмъ изтокъ (Подуени), къмъ юго-западъ (Александровската болница) — Княжево и арсеналската линии. Тия безсистемно прокарани линии неотговарятъ нито на околовръстната, нито на осморната системи. Презъ общинската експлоатация се удължиха всички линии, за да достигнатъ по-отдалече-

[1]) „Превозни средства и общинитѣ" въ сп. „Самоуправление", г. II, кн. 3.

нитѣ квартали, а така сжщо се застрои и двойната линия „София — Княжево". Всичко туй е повече отъ похвално, обаче, не разрешава рационално поставения въпросъ. Съ голѣмо задоволство трѣбва да посрещнемъ съобщението, че е представенъ проектъ, който дава едно задоволително разрешение на въпроса. Столицата заедно съ покрайнитѣ квартали и селищата, чието население намира поминъка си въ София, брои около 250,000 жители. Отъ нѣколко години София расте много бърже не само по население, а и по площь. За сега столицата се разпростира на една площь отъ 25 клм. Общината разполага съ 25·82 клм. релсовъ пжть, отъ който 9·95 клм. сж единични а 15·87 клм. сж двойни линии. Подвижниятъ паркъ се състои отъ 40 мотриси и 30 ремаркета. Дирекцията навременно достави 25 нови коли, които извънредно много ще допринесатъ за редовното движение.

Програмата, както я излага г. Ив. Дечевъ въ сжщата статия, се състои отъ две части: а. една осморка, която ще съединява севернитѣ и южни площи на града; тя ще се образува отъ досегашнитѣ линии: гарата — игрището и гарата — арсенала.

б. Втора осморка се получава, като се съедини по бул. „К. Величковъ" новопроектираната линия по ул. „Клементина" съ измѣстената по ул. „Царь-Симеонъ" пиротска линия, а източно съ продължение подуенската линия по ул. „Черковна" презъ III-та извънградска часть — бул. „Царъ-Асенъ II" — Орловия мостъ — центъра на града.

в. За кварталитѣ около Болницитѣ, Тухларнитѣ, Крива-река, Буката и пр. се образува следнята осморка: продължава се трамвая по ул. „Витошка" до ж.-п. училище, а оттатъкъ по ул. „Боянска", покрай медицинския факултетъ, Александровската и Дивизионна болница се влива въ Княжевската линия при Инженерната работилница.

г. Предвижда се, сжщо, създаването на една кржгова трамвайна линия, за северната половина на която ще се използуватъ линиитѣ, които образуватъ посоченитѣ по-горе осморки, а южната ще се образува отъ линия, прекарана по бул. „Стоиловъ", „Царь Фердинандъ" и „Ген. Скобелевъ".

Въ втората си часть програмата съдържа плана на следнитѣ извънградски трамвайни линии:

1. София — Бояна — Витоша; София — Павлово — Княжево — Владая; София — Овча Купелъ — Г.-Баня; София — Надежда — Връбница; София — Малашевци — Орландовци — Биримирци; София — Обрадовци — Кумарица; София — Подуени — Враждебна; София — Дърводелница — Панчерево, и София — Погребитѣ — Драгалевци — Витоша.

За да бжде завършена програмата на градскитѣ трамвайни линии, споредъ пресмѣтанията на една специална за цельта комисия, потрѣбни сж 16·80 клм. двойни линии и 3·20 единични.

Общата дължина на линиитѣ за осморкитѣ и кржговата линия е 54.6 единична трамвайна линия. Както постройката на линиитѣ, така сжщо и доставката на коли, постройката на трамвайни гари и разширението на сжществуующето депо ще се извърши споредъ комисията постепенно и съ огледъ нуждитѣ на кварталитѣ. Постжпленията презъ 1926 год., сж въ размѣръ на 59,000,000 лв., а предвиденитѣ за 1927—28 г. въ размѣръ на 85,000,000 лева.

При планомѣрна и строго прилагана система на работа, въ разстояние на три години, по мнѣнието на г. Дечевъ, столичната община ще може да се справи и съ тая тъй належаща и навременна задача.

За да се види, какъ се е развивало трамвайното движение въ София, даваме следнитѣ статистически сведения, споредъ годишницитѣ на Дирекцията на статистиката:

Години	Дължина на линията въ клм.	Превозени лица	ПРИХОДЪ	РАЗХОДЪ
			лева	лева
1901	20·755	2,525,084	311,873	283,862
1905	18·015	3,235,951	421,064	413,007
1910	20·830	6,024,458	777,824	755,753
1911	21·140	7,076,401	902,891	806,208
1912	19·000	*	*	*
1913	19·000	*	*	*
1914	21·000	*	*	*
1915	27·700	*	*	*
1916	21·700	*	*	*
1917	21·700	21,060,997	1,997,039	1,012,440
1918	22·200	22,860,041	2,338,356	1,328,884
1919	22·200	15,756,660	3,365,090	3,190,667
1920	22·200	12,928,399	3,349,091	2,777,433
1921	29·447	9,812,761	8,357,174	4,901,079
1922	30·625	10,996,021	13,033,282	11,773,093
1923	30·625	9,861,208	19,667,602	14,806,219
1924	31·120	12,588,547	31,280,321	17,350,422
1925	39·120	14,934,273	50,346,927	48,371,020
1926	42·466	26,221,442	58,473,356	30,599,570

* Поради причини, произходящи отъ войната, липсватъ сведения за 1912—1916 години.

СОФИЯ ВЪЗЕЛЪ НА Ж. П. СЪОБЩЕНИЯ

Ю. ДАНЧОВЪ, инженеръ

Разположена почти въ центъра на Балканския полуостровъ, близо до извори или притоци на най-голѣмитѣ рѣки въ него, София е била и остава възелъ на най-важнитѣ пѫтища въ този полуостровъ. Нѣма да се спираме върху древнитѣ пѫтища, които сѫ преминавали презъ този старъ градъ и които сѫ водили отъ Адриатическо море до долния Дунавъ и отъ западна Европа къмъ Цариградъ. Тѣзи пѫтища по направление и населени точки, които сѫ засѣгали, сѫ отговаряли тъй добре на нуждитѣ на съобщенията, че не сѫ изгубили нищо отъ значението си презъ вѣковетѣ. И презъ време на турското владичество тѣзи пѫтища сѫ оставали едни отъ главнитѣ на империята, поради което София е била единъ отъ голѣмитѣ нейнитѣ административни центрове.

Прѣзъ срѣдата на миналия вѣкъ новото усъвършенствувано средство за съобщение — желѣзницитѣ — се разширява все повече и повече и взема своето мѣсто въ стопанския и културенъ животъ на народитѣ, което държи и до днесъ. Следъ кримската война, Турция се събужда отъ дълбокъ сънъ и се загрижва за реформи. Още тогава турското правителство решава да се построи линията Цариградъ—Одринъ—Пловдивъ—София—Нишъ за Бѣлградъ. Стратегически съображения, а главно интереситѣ на английската търговия, извадиха, обаче, напредъ друга една линия — първата построена въ България — линията Русе—Варна. Тази линия, която свързва морето съ плавателния пѫтъ на Дунава, се считаше и за международна досежно съобщението на западна Европа презъ Букурещъ за Цариградъ.

Когато въпроса за прѣкото свързване на Турция съ западна Европа се сложилъ наново къмъ 1865 год., турското правителство се спира пакъ на проекта за свързката презъ София, този пѫть чрезъ Нишъ—Сараево и Банялука до аврийската граница. Но и този планъ не се осѫществилъ напълно, защото съ конвенцията, която турското правителство сключва съ известния у насъ баронъ Хиршъ, линията, която трѣбваше да свързва Цариградъ съ Европа, се довършва само до Сарамбей. Наистина, съ сѫщата конвенция турското правителство се бѣ задължило да продължи линията отъ Сарамбей презъ София, за да я свърже при Скопие съ построената, възъ основа на сѫщата конвенция, линия Митровица—Солунъ, обаче, този проектъ не е можалъ да се осѫществи. Работитѣ по постройката е трѣбвало да се преустановятъ презъ 1876 г. вследствие политическитѣ събития презъ тази година. Презъ сѫщото време (1876 год.) и по-късно турското правителство се било обвързало предъ Астро-Унгария да построи, най късно до края на 1879 год., линията Бѣлово — София — Нишъ, но и този проектъ пропадналъ по сѫщитѣ причини — руско-турската война презъ 1877 г. и освобождението на България

По този начинъ презъ турското владичество София не е била свързана чрезъ ж. п. мрежа съ западна Европа. Но тя стои далечъ и отъ морето и отъ Дунава, единственитѣ пжтища, презъ които България се съобщаваше съ външния свѣтъ. Новото княжество нѣмаше изобщо никакви солидни пжтища и то презъ едно време, когато въ всички европейски държави пжтищата, най-вече желѣзницитѣ, бѣха достигнали до високата степень на развитие.

Благодарение на ж. п. задължения, които княжеството пое по Берлинския договоръ, а именно да влѣзе веднага въ споразумение съ Австроунгария, Сърбия и Турция за построяване на линията Бѣлово—Вакарелъ—София—Царибродъ—Нишъ—Бѣлградъ—Будапеща, сжщата, която трѣбваше да свърже Цариградъ съ Виена, — София се свърза сравнително скоро съ ж. п. мрежа на Европа. Както е известно, конвенцията за тази линия е била подписана отъ изброенитѣ по-горе държави презъ 1883 год., а Законътъ за построяване на линията Царибродъ — София — Вакарелъ, частьта отъ международната линия, която пада въ територията на Княжеството, се гласува въ края на 1884 год. Презъ следната година работитѣ по постройката на тази линия се започватъ, и съ малки прекжсвания вследствие Съединението и войната съ Сърбия, се привършватъ презъ 1888 год., когато се открива тая линия за редовна експлоатация. Прокарването на международната линия презъ София не закъснява да упражни, както трѣбваше да се очаква, своето влияние върху развитието на града. Той се издига като първъ градъ въ България. Отъ тогава почва, собствено, и засиленото увеличение на населението на града, което не е прекжснало своя възходящъ ходъ и до днесъ. Но, развитието на столичния градъ получава силенъ импулсъ следъ свързването му съ мината Перникъ, както и съ вжтрешностьта на Княжеството чрезъ построяването на централната линия Кюстендилъ — София — Мездра — Г.-Орѣховица — Каспичанъ. Построяването на тази линия се предприе веднага следъ откриването въ експлоатация международната линия Царибродъ — София — Вакарелъ. Преди изпълнението на ж. п. си задължения по Берлинския договоръ българското правителство не е могло да почне построяване на други желѣзници въ вжтрешностьта. Въ изпълнение на закона отъ 1889 год. за построяване на централната линия Кюстендилъ — София — Плѣвенъ — Търново — Каспичанъ и Ямболъ — Бургасъ, заедно съ пристанищата въ Варна и Бургасъ, работитѣ по тѣзи постройки се почватъ, по части веднага, като най-първо се построяватъ ж. п. линии София — Перникъ и Ямболъ — Бургасъ. Тѣзи линии се откриватъ въ експлоатация, първата презъ 1893 год., а втората презъ 1890 г. Централната линия се привършва по-късно и открива въ експлоатация: до Романъ презъ 1897 г., а до Шуменъ — 1899 г., когато се свързва и съ линията Русе — Варна.

Разширението следъ това на ж. п. мрежа, особно построяването на линията Мездра—Враца—Видинъ съ клонъ до Ломъ, съ която линия София се свързва по най-краткия пжть съ Дунава, както и откупването на Източнитѣ желѣзници и присъединяването имъ къмъ държавната ж. п. мрежа, направиха София най-голѣмия центъръ за съобщение въ България, а сжщевременно и най-голѣмия търговски градъ. Споредъ ж. п. статистика той иде на първо мѣсто по броя на заминалитѣ пжтници, на товарителницитѣ и по количествата на стокитѣ. Презъ 1925/26 г., напр., въ ж. п. станции на столицата сж били изпра-

тени и получени стоки съ голѣма и малка бързина общо 799,061 тона, или 14.8% отъ цѣлия сточенъ трафикъ въ станциитѣ на държавната мрежа; презъ сѫщата година числото на пристигналитѣ пѫтници е било 1,054,056 а на заминалитѣ 1,088,636 срещу общо 7,773,006 пристигнали, и приблизително толкова заминали пѫтници въ станциитѣ. Отъ софийската гара отпѫтуватъ и пристигатъ дневно най-много влакове, средно не по-малко отъ 80 влака. Тѣзи нѣколко цифри сочатъ вече на едно засилено движение, което е още въ своето начало на развитие. Успоредно съ възстановяването и економическото повдигане на страната, увеличението на населението и разширението на културата, — ж. п. съобщение ще се развие още повече, а като последствие отъ него и пѫтнишкия и сточенъ трафикъ на столичната гара. Едно увеличение на трафика ще дойде още повече следъ довършване на линията София—Пирдопъ, която е въ постройка, както и при построяването на линията София—Самоковъ, за която сѫществува вече едно споразумение между софийската и самоковската общини. Следъ довършването и на нормалната линия по Струма, свързването на държавната ж. п. мрежа съ грѫцката, столичниятъ ни градъ ще стане най-голѣмия ж. п. възелъ не само въ България но и на Балканитѣ. София ще бѫде на пѫтя на важни международни линии и отъ нея ще излизатъ, както се вижда отъ приложената карта, лѫчезарно ж. п. линии къмъ всички направления на царството.

Това централно положение на столичния градъ ще наложи разширение на ж. п. гари и стоварища въ голѣмъ мащабъ. При огледъ на днешното и бѫдеще развитие на трафика, около София се извършватъ и проектиратъ нови строежи и инсталации. Сѫществующата централна гара е вече тѣсна и за днешното съобщение, поради което тя ще се разшири и пристрои; отъ Подуенската гара ще се създаде, чрезъ разширение, една втора централна гара отъ сѫщата степень. Приемното здание за тази гара ще бѫде отдадено на търгъ още презъ тази година, веднага щомъ бѫдатъ осигурени необходимитѣ мѣста около сѫществуващата малка Подуенска гара. Отъ нея, следъ като бѫде привършена, ще тръгватъ всички влакове въ всички направления, а сѫщо и ще спиратъ всички влакове, които пристигатъ въ София. За облекчение на тѣзи две гари и за олеснение на столичното население, на мѣстото на днешната ж. п. станция при захарната фабрика ще се построи ново приемно здание, като тази станция стане една отъ главнитѣ за съобщение по направление къмъ Дупница и Кюстендилъ. За сточния трафикъ, а сѫщо и за този, който подлежи на митнишко преглеждане, сѫ построени вече обширни и удобни помещения и влагалища между централната гара и Подуене.

За олеснение на столичното население е построена околовръстна железница, отъ която остава още една малка часть за довършване, между инженерната работилница и захарната фабрика, за да образува пълень завършенъ крѫгъ около града. Тази околовръстна желѣзница, дължината на която заедно съ клоноветѣ ѝ следъ привършването ще стигне до 28 километра, ще олесни извънредно много и разпредѣлението на стокитѣ, които пристигатъ въ София, между множеството малки товарни гари по нея, разположени почти въ центъра на най-крайнитѣ квартали.

Тъй се очъртава положението на столичния градъ по отношение на ж.-пжтнитѣ съобщения, положение извънредно благоприятно, което ще упражни, както и до сега, своето влияние върху развитието на града. Остава да се доуреди вжтрешното градско съобщение въ хармония съ едно планомѣрно застрояване по принципитѣ на модерното градостроителство.

Природата е направила своето, като е надарила София съ хубости, които не сж отъ обикновенитѣ. Остава на техника и художника да попълнятъ създаденото отъ природата, да го подчъртаятъ и възвеличатъ.

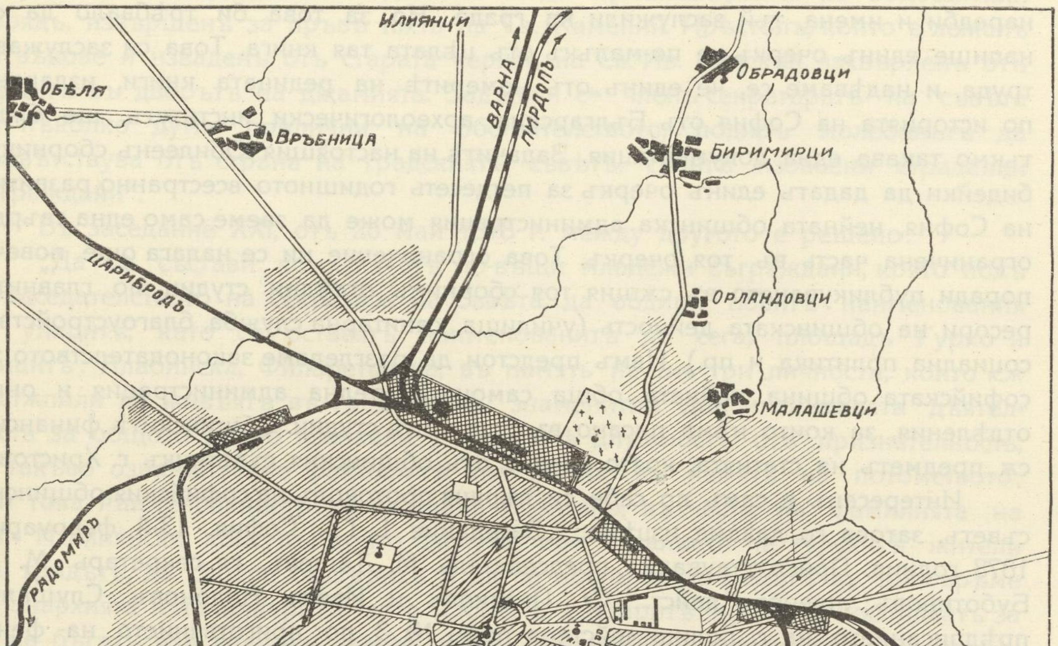

СОФИЯ КАТО САМОУПРАВИТЕЛЕНЪ ЦЕНТЪРЪ

отъ ТОДОРЪ ЙОЧЕВЪ — общински съветникъ

Общинското управление на София въ продължение на петдесеть години — до сега, би заслужавало да го изложимъ подробно по протоколи, заповѣди, наредби и имена, тъй заслужили на града. Но за това би трѣбвало да се напише единъ очеркъ не по-малъкъ отъ цѣлата тая книга. Това си заслужава труда, и надѣваме се, че единъ отъ номеритѣ на редицата книги, издавани по историята на София отъ Българския археологически институтъ, ще бжде тъкмо такава една документация. Задачитѣ на настоящия Юбилеенъ сборникъ, бидейки да дадатъ единъ очеркъ за петдесеть годишното всестранно развитие на София, нейната общинска администрация може да заеме само една твърде ограничена часть въ тоя очеркъ. Това ограничение ни се налага още повече поради публикуването въ сжщия тоя сборникъ отдѣлни студии по главнитѣ ресори на общинската дейность (училища, санитарна служба, благоустройство, социална политика и пр.). Намъ предстои да разгледаме законодателството за софийската община, нейната обща самоуправителна администрация и ония отдѣления, за които нѣма писано въ отдѣлнитѣ студии. Общинскитѣ финансии сж предметъ на статията, която следва, отъ общинския съветникъ г. Христовъ.

Интересенъ е самъ по себе си първия протоколъ на софийския общински съветъ, затова го даваме изцѣло: „Заседание I. Гр. София, 13-й февруарий 1878 година. Присжтствували: председатель М. Ташевъ, гл.-секретарь М. К. Буботиновъ; членове дейст.: Ст. Цвѣтковъ и Иванъ Андоновъ. Слушали: прѣдписанието на г. полицимейстера подъ № 3 по приготвянието на фенеритѣ за освѣщение на града. Постановили: понеже направянието отъ ново на фенери, като не ще да може да стане тъй наскоро и добре направено, понеже нѣма добъръ майсторъ за сега въ града, одобри се мнението, да се съберать всичкитѣ ограбени фенери отъ улицитѣ въ време на анархията, и това да стане, следъ като се повика духовния началникъ на евреитѣ и му се предложи съдействието въ тоя случай, като се убѣди за належащата потрѣба, колко по-скоро да излѣзнатъ ограбенитѣ тия фенери изъ еврейскитѣ домове и се донесатъ въ полицията, сжщото да стане, като се повикнатъ мухтаритѣ и имъ се заповѣда да направятъ това, като потърсятъ въ махалцитѣ си такива ограбени фенери, било отъ еврейски, било въ български кжщи. Тия фенери, които ще излезнатъ на яве, да се натурятъ по готовитѣ стълбове на улицитѣ и да се разпореди тъй щото, нощнитѣ стражари да палятъ тия фенери по главната улица и чаршиитѣ, и да отговарятъ въ случай на изпотрошаването имъ. Прѣдседатель: М. Тошевъ, действителни членове: Ив. Андоновъ, Цвѣтковъ, членъ-секретарь: М. К. Буботиновъ".

Ще дадемъ малки извлечения отъ още 2—3 твърде интересни протоколи презъ първата година на свободна София. Заседание IX-то на 4 априлъ 1878 година:

„Слушали: прѣдложението на единъ отъ членоветѣ на съвѣта, да се ознаменува деньтъ на пристигането отъ заточение при турски гнетъ, наши съграждани. Съветътъ обсѫжда до колко се е заслужило едно такова ознаменуване на деньтъ на посрѣщането тия страдалци съграждани и най-после се реши да се разпореди да стане колко може по-блѣскаво посрѣщането на заточенницитѣ и за по-голѣмо ознаменувание тоя день да се приготви тъй щото, посрѣщнати вънъ отъ градътъ да се поканятъ да отидатъ въ дворътъ на голѣмата Баня-башийска джамия и да присѫтствуватъ на водосвятний обрядъ, извършенъ за пръвъ пѫть на Св. Каменний Прѣстолъ, който е лежалъ съ вѣкове и изваденъ отъ старата черква на Св. Ив. Рилский, захвърленъ отъ турцитѣ въ дворътъ на джамията. Задължи се членъ-секретарьтъ на съвѣта съ нѣколко думи прилични на обстоятелството, подиръ молебенътъ да привѣтствува отъ страна на градскиятъ съвѣтъ, своитѣ избавени страдалци съграждани".

Въ заседание XXI, отъ 26 май 1878 г. между другото е решено:

„Да се състави комисия отъ по-вѣщи младежи съграждани, която подъ прѣдседателството на секретаря на съвѣта, да обдири новитѣ наименования на улицитѣ, като се оставятъ наименованитѣ до сега, площадъ Гурко и улицитѣ: Алабинска, Филаретовска, въ память на тия три личности, които сѫ постѫпили да живѣятъ въ градътъ въ знаменитни дни и съ своята дѣятелность за общото добро извикали у жителитѣ длъжностъ отъ признателность, за такъво ознаменуване фамилнитѣ имъ имена, въ памятъ на потомството; при това, наименованието на площада Позитано, въ честь на фамилията на този Италиянски консулъ, който заслужи при бѣганието на турскитѣ жители отъ градътъ, да събере българитѣ и да се постарае за редътъ въ това врѣме на анархията и на пожаритѣ, като настоя и другаритѣ му да го послѣдватъ за да не бѣгатъ изъ градътъ, както бѣха рѣшили съ поданицитѣ си; още и наименуванието на улица Леге въ честь на първиятъ Французки консулъ въ Срѣдецъ м-ръ Леге, който съ своята просвѣтена пъргавина и человѣколюбиво чувство неуморимо се труди въ бурното врѣме, 1876—1877 г., да облегчава страданието на жителитѣ въ мѣстностьта, като описваше и донасяше на надлежното мѣсто отъ една страна най-вѣрно фактоветѣ на злоупотрѣбленията на варварското правителство, а отъ друга всѣкога помагаше на българското общество, чрезъ хора приближени до него отъ това общество да издаватъ своитѣ оплаквания и тѫжби на време прѣдъ когото следваше; направенъ такъвъ списъкъ да се поднесе на потвърждение, гдето слѣдва".

Тия сѫ били първитѣ стѫпки на столичното обшинско управление въ 1878 г. току-що следъ освобождението. София презъ февруари 1878 г. по книгитѣ на общината е брояла всичко 11,694 жители, отъ които 6,560 българи, 3,538 евреи, 839 турци и 757 цигани; имала е всичко 2 училища и 7 църкви; 30 джамии и текета; 10 хана, 120 дукяна, 62 механи, 19 фурни и 3,306 кѫщи.

* *

София дълго време е била подъ режима на „Закона за общинитѣ и за градското управление" отъ 1882 година, а следъ това — на общия Законъ за градскитѣ общини отъ 1886 г., който следъ тая дата е измѣнянъ много пѫти,

Споредъ закона отъ 1882 г. общинитѣ сѫ юридически лица. Тѣ се грижатъ сами за своитѣ интереси и за своето самоуправление. Първитѣ длъжности, които имъ сочи закона (1882 г.) сѫ: 1. да се грижатъ за първоначалното образование на децата отъ двата пола, като иматъ за тая цель потрѣбнитѣ училищни помещения; 2. да иматъ общински лѣкари и да подържатъ споредъ средствата си болници; 3. да иматъ добра дисциплинирана пожарна команда, снабдена съ потрѣбнитѣ орѫдия; 4. да основатъ читалища и библиотеки; 5. да се грижатъ за планирането, регулирането на града и изобщо за градското благоустройство.

Изборътъ на общински съвѣтници въ София, и изобщо въ цѣлата страна, е билъ и продължава да бѫде по принципа на всеобщото, равно изборно право, съгласно разпоредбитѣ на Избирателния законъ отъ 1897 г., измѣнянъ и допълнянъ следъ тая дата 22 пѫти.

Принципътъ на самоуправлението на общинитѣ у насъ е ограниченъ въ известни рамки: първо, защото общината вънъ отъ непосредственитѣ си задачи е натоварена да изпълнява и нѣкои административни функции на централната власть, като грижата да води регистритѣ на гражданското състояние (раждания, бракове и умирания), да съставлява избирателнитѣ списъци, сѫщо списъцитѣ на тия, които подлежатъ на наборъ, пѫтна повиность, и пр.; и, второ, има редица решения на общинския съветъ, изброени въ закона, които се турятъ въ действие само следъ утвърждението имъ отъ надлежнитѣ държавни власти (окрѫжния управитель, за столицата — министра на вѫтрешнитѣ работи). Впрочемъ, не само тия решения, но и ония, които не подлежатъ на утвърждаване, а само се съобщаватъ на тия власти за знание, могатъ да бѫдатъ отмѣнени отъ тия власти, ако тѣ намѣрятъ, че решението е противно на общитѣ закони и наредби.

Относно бюджетътъ на общинитѣ самоуправлението е още повече ограничено, защото казанитѣ държавни власти иматъ право при известни случаи сами да изправятъ въ бюджетопроектитѣ това, което тѣ намѣрятъ за опущение или неправилность, и само следъ това да утвърдятъ бюджетопроектитѣ. Що се касае до приходитѣ и разходитѣ въ тѣхъ, и специално за софийската община, вж. следващата статия по общинскитѣ финансии.

Специаленъ „Законъ за столичната община" биде създаденъ въ 1922 г. Споредъ него, за столицата важи сѫществуващия Законъ за градскитѣ общини, но съ нѣкои измѣнения и допълнения, предметъ именно на специалния законъ. Столичната община има: 1. единъ централенъ съветъ, 2. едно централно управление, 3. шесть районни съвети, и 4. шесть районни управления. Законътъ посочва кои квартали заема всѣко районно кметство. Централниятъ съветъ (по зак. отъ 1922 г.) се състои отъ тридесеть и единъ членове, отъ които 12 се назначаватъ отъ министра на вѫтрешнитѣ работи измежду избранитѣ районни съветници, и 18 се пращатъ по изборъ отъ районнитѣ съвети; кметътъ се назначава съ царски указъ — по представление на министерския съветъ — сѫщо измежду избранитѣ районни съветници.

Въ 1924 год. това положение се измѣни въ смисълъ, че централниятъ съветъ се състои отъ 24 члена, избрани отъ районнитѣ съвети измежду тѣхнитѣ членове, безъ да има назначавания отъ министра; а въ 1926 година се опредѣли, че броятъ на общинскитѣ съветници въ всѣко районно кметство,

опредѣленъ съразмѣрно числото на записанитѣ избиратели въ съответнитѣ райони, е следния: за I-во районно кметство — 11, за II-ро — 16, за III — 13, за IV-то — 6, за петото — 6 и за шестото — 8 съветници; централниятъ съверъ се състои отъ 24 члена, избрани отъ районнитѣ съвети измежду тѣхнитѣ членове, както следва: отъ I-то — 4, отъ II-то — 6, отъ III-то — 5, отъ IV-то, V-то и VI-то — по 3. Споредъ измѣнението отъ 1924 г. кметътъ се избира, заедно съ тримата си помощници, отъ централния общински съветъ съ тайно гласоподаване, а не се назначава. Районнитѣ управления се състоятъ отъ единъ кметъ и двама помощници.

Ето, по тоя пѫть се разви законодателството за столичната община. Има маса малки закони по конкретни въпроси, които засѣгатъ и софийската община въ нейната организация и дейность. Отъ тѣхъ нека посочимъ само най-важнитѣ: Законътъ за облегчаване продоволствието и за намаляване на скѫпотията отъ 1924 год.; Законътъ за направа на икономически кѫщи и за насърдчение жилищния строежъ отъ 1924 г., и Законътъ за общинскитѣ стопанства и предприятия отъ 1927 г.

Първиятъ отъ тия закони предвижда общинско комисарство по продоволствието и застрашаващи спекулата наказателни клаузи. Вториятъ е предметъ на специално разглеждане въ статията по жилищния въпросъ въ тоя сборникъ. Третиятъ има за цель да постави едни начала на организиране и управляване общинскитѣ стопанства тъй, че да могатъ тѣ не само да покриватъ всичкитѣ разходи на тѣхното издържане и подновяване, лихвитѣ и необходимитѣ погашения на вложения капиталъ, но и да дадатъ, безъ да накърняватъ обществения интересъ, възможния най-голѣмъ чистъ доходъ. Общинскитѣ стопански предприятия могатъ да бѫдатъ организирани отъ самитѣ общини, като чисто общински предприятия, но могатъ да се организиратъ и чрезъ смѣсени дружества, въ които участвуватъ освенъ общината, окрѫга, държавата, сѫщо тъй и частни, физически или юридически, лица; най-послѣ, тия предприятия могатъ да се организиратъ и чрезъ отдаване на концесия. Изобщо, тия стопанства, тъй организирани или тъй експлоатирани, иматъ отдѣлно смѣтководство и отдѣленъ бюджетъ, приетъ отъ общинския съветъ, като въ бюджета на общината фигурира само чистия приходъ или пъкъ сумата, съ която общината заемообразно покрива евентуалната загуба. Отъ чистата печалба на предприятието се отдѣля една часть, опредѣлена отъ общинския съветъ, като фондъ за разширение и подобрение предприятието. Всички чиновници, служащи и работници въ предприятието се назначаватъ и уволняватъ само отъ директора на предприятието.

* * *

Сега централното общинско управление има следнитѣ отдѣления: 1. административно; 2. финансово; 3. касово; 4. бюджето-контролно; 5. кадастрално; 6. изборно-гражданско; 7. сѫдебно; 8. водопроводно; 9. пѫтно-паважно; 10. санитарно; 11. ветеринарно; 12. архитектурно; 13. минерални бани; 14. полско-стопанство (градини и пр.); 15. трамваи и освѣтление; 16. пожарна команда.

Развитието на всички тия клонове на общинската дейность въ София съставлява, естествено, нейната цѣлокупна дейность. Ние нѣма да говоримъ

тука за тия клонове, които сѫ предметъ на отдѣлни статии въ настоящия сборникъ. Отъ останалитѣ — административното, изборно-гражданското и сѫдебното все повече осъвършенствуватъ своята ясно опредѣлена служба. Пѫтно-паважното е успѣло до сега да достигне следнитѣ резултати: докато въ 1878 г. само нѣкои улици сѫ били послани, и то съ турски калдъръмъ, къмъ 1912 г. има вече послани улици 108,663 кв. м. съ голѣмъ гранитъ, 59,302 кв. м. керамиченъ желтъ паважъ отъ Буда-Пеща; а въ началото на 1928 г. столицата има вече павирани улици и площади: 209.500 кв. м. съ голѣмъ гранитъ, 86,281 кв. м. съ малъкъ мозаиченъ гранитенъ паважъ и 67,191 кв. м. съ керамиченъ желтъ паважъ. Освенъ това столицата има и около 150,000 кв. м. шосирани улици.

Относно ветеринарната служба, както и относно минералнитѣ бани, е казано необходимото въ статията по санитарното развитие на столицата.

Полското стопанство (градини и пр.) е дало следнитѣ резултати: въ 1879 г. е нѣмало въ София никакви обществени градини. Мѣстото на сегашната Борисова градина е било обрасло тукъ-тамъ съ върба и дѫбъ. Къмъ 1912 г. столицата има вече отлично регулирана и развита Борисовата градина, както и тая въ центъра — градската градина; при това, освенъ тия общински градини, градътъ има до 1912 г. уредени и други по-малки държавни и обществени градини: ботаническата на Н. В. Царя, парка около докторския паметникъ (за падналитѣ при освобождението ни руски лѣкари и други санитари), и др. Днесъ столицата има общински градини: 1) Борисовата, която обгръща около 500 декара безъ боровата гора, която е държавна; въ градината има модеренъ цвѣтарникъ съ около 100 вида цвѣтя; общината всѣка година получава отъ продажба на цвѣтя отъ градината около 300,000 лева; въ градината се намиратъ тениса на чужденцитѣ, тоя на Българския спортенъ клубъ, опредѣлени мѣста на дружество „Юнакъ", на скаутитѣ, на футболния клубъ „Левски", на „А. С. 23", колодрума, а така сѫщо и опредѣлено мѣсто на постройка за постоянна художествена изложба; напоследъкъ се поставиха въ градината бюстоветѣ на Иванъ Вазовъ, Христо Ботйовъ, Д-ръ П. Беронъ, изработени отъ наши първи скулптори; 2) градската градина, около 15 декара, въ която е градското казино (собственость на общината); 3) градината „Св. Никола" въ Ючъ-бунаръ; 4) тая около църквата „Св. Недѣля"; 5) около църквата „Св. София"; 6) предъ общинскитѣ минерални бани; 7) на площадъ „Такевъ" (бившъ „Солунъ"); 8) на пл. „Славейковъ"; 9) предъ Военния клубъ; 10) новата градина при Народното събрание; 11) при бул. „Бъкстонъ" задъ Окрѫжната палата. Годишно общината изразходва за издръжка на тия градини повече отъ единъ милионъ лева. Това, което най-много липсва, то сѫ специални градини или особени мѣста въ градинитѣ — само за децата, приспособени най-хигиенично за цельта. Начало на това сѫ пѣсъчнитѣ квадрати въ нѣкои отъ градинитѣ. Започнати сѫ, или сѫ въ проектъ още следнитѣ градини: на мѣстото на съборената вече Черна-джамия; предъ Майчинъ домъ; на площадъ „Св. Никола", бившия битъ-пазаръ; при Клементинската болница; въ Кюлюцитѣ на ул. „Искъръ"; въ Подуене край реката, и до говеждия пазаръ.

Залесяването на столичнитѣ околности става отъ държавата, а общината се грижи за пазене и подържане на залесеното. Такива залесявания

има, освенъ при Борисовата градина, още задъ захарната фабрика до село Надежда, въ Ючъ-бунаръ и постоянно продължаватъ.

Общината е дала нѣколко стотици декара земя подъ наемъ за зеленчукови градини. Въ това отношение има много още да се работи, макаръ една голѣма часть отъ общинската мѣра да е заета отъ бездомницитѣ, които си построиха тамъ жилища.

Голѣмитѣ градове иматъ своитѣ забележителни гробища. Отъ грижата за тия последнитѣ може твърде много да се сѫди за културата, материална и духовна, на населението. София въ първитѣ години следъ освобождението е имала гробища: къмъ 1880 год. гробищата сѫ били (православни и католишки) задъ отбранителния турски ровъ, който е опасвалъ цѣлия градъ, на западъ, — кѫдето сега се намира Окрѫжната палата; еврейскитѣ сѫ били задъ българскитѣ, кѫдето сега е бул. „Бъкстонъ", близо до мѣстото на което сега се издига Окрѫжната палата; турскитѣ гробища сѫ били: едни на мѣстото, кѫдето сега е пл. „Позитано", а други — тамъ, кѫдето се строи сега ректората на университета, между сегашнитѣ: улица „Шипка", бул. „Ц. Освободитель" и бул. „Хр. Ботйовъ".

На сегашното мѣсто християнскитѣ гробища сѫ премѣстени презъ 1893 г.; еврейскитѣ гробища сѫ до самитѣ тѣхъ; турски гробища сега нѣма, защото следъ освобождението почти всички турци сѫ се изселили отъ София. Погребванията сѫ ставали по нѣкога и при джамиитѣ.

Гробищата заематъ сега около 1000 дек. общинска земя, когато къмъ 1912 г. — само 500 декара. При това, отдѣлени сѫ 50 декара за залесяване около тѣхъ; ще се довърши парка при гробищата отъ около 25 декара; ще продължи засаждането на алеитѣ въ гробищата.

Гробоветѣ сѫ отъ три разреда. Умрѣлитѣ по болницитѣ войници отъ дветѣ войни сѫ погребани на едно общо мѣсто въ гробищата, което се подрежда отъ Военното министерство, и скоро ще се направи на тия загинали за отечеството български синове общъ паметникъ. Въ гробищата има църква. На задушница тамъ е цѣлия градъ, — има едно голѣмо помещение за подслонъ на посетителитѣ. Управительтъ на гробищата е агрономъ. Полагатъ се голѣми грижи за тѣхното залесяване.

* * *

Пожарната команда въ единъ голѣмъ градъ не е единъ маловаженъ ресоръ. Нейната липса или несъвършенство може да струватъ колосални загуби за града и населението. Не напразно въ всички голѣми градове въ чужбина пожарната команда, особено следъ войната, е доведена до едно съвършенство по организация на работа и техническитѣ си приспособления, което удивлява. Между това, въ нея се концентриратъ все повече спасителнитѣ функции и срещу други стихийно-разрушителни сили, освенъ огъня: наводнения, землетръси и пр.

Още на 14 мартъ 1879 г. общинскиятъ съветъ на София се занималъ съ „пожарното управление и неговото улучшение" и решилъ: „да има две пожарни части, отъ които първата — на Гурковски площадъ, а втората — на житни пазаръ; за гледане на пожарния часовой да служатъ минаретата на джамиитѣ

на тия площади; всѣка часть да има по 6 пожарникари, отъ които 4-мата трѣба да носятъ на рамене машината, единъ за возене инструментитѣ и единъ за бъчвата, и 2 коня за впрѣгане. Освенъ това да има по два чебри, не помалки отъ 10 ведра, които при пожаръ ще се носятъ отъ волни, но задължени отъ махалитѣ пожарникари; колкото изпосле вода потрѣба, ще се доставя отъ механджиитѣ, както въ прежно време, като всѣки механджия изпращаше на пожаръ по единъ голѣмъ чебъръ съ двама слуги. На чело стои брандмейстерътъ". Съветътъ удобрилъ тоя планъ на софийския полицимейстеръ, но му били нуждни за цельта 5,947 лева, които разхвърлялъ на шесть години. Относно махленскитѣ доброволци, съветътъ е наредилъ да бждатъ 80, — по 40 за всѣка пожарна часть, като всѣки еснафъ се явява при пожаръ съ съответни на професията си орждия: кофи, брадви, канджи и пр.; камбанитѣ да биятъ и пожарникаритѣ да викатъ.

До 1885 г. столичната пожарна команда се е състояла отъ 15 души пожарникари съ 10 коня, три помпи, 4 бурета, 6 канджи и 4 стълби.

Къмъ 1912 г. тя достига вече 60 души персоналъ, и е съ по-богата материална часть, но далечъ още недостатъчна. Между 1910—1912 г. е построено специалното помещение за пожарната команда на ул. „Екз. Иосифъ". Днесъ тя брои персоналъ 127 души, 36 коня и има нуждни тѣ технически приспособления: автомобилъ-помпа, автомоб. механ. стълба, 3 автомоб. водоноски-помпи, дихат. маски 17, спасит. уреди и черги 7, и др. Командата е раздѣлена на: централна и ючъ-бунарски клонъ, основанъ още въ 1905—1906 г. Организацията ѝ е по образеца на западно-европейскитѣ. Има своя духова музика. Съобщенията за пожаръ се приематъ по градската телефонна мрежа чрезъ два телефонни апарати въ командата.

За Народния театъръ, общината и др. има телефоненъ нумераторъ — прави линии. Командата има специална вжтрешна сигнализация за излизане при тревога. Автомобилната команда отъ подаване тревогата излиза за 8—12 секунди, а конната—за 15—20 секунди. Цѣлиятъ персоналъ, включително и началницитѣ, служатъ непрекжснато и безъ смѣни; спятъ напълно облечени и съ ботуши. При пожарната команда има и доброволческа пожарна команда, която се състои отъ желающи граждани.

Столицата на България има вече, безспорно, една модерно уредена и съ отлична организация пожарна команда.

Нека отбелѣжимъ, че софийската община има отъ 1915 година свой „Столиченъ общински вестникъ", който е най-добрия справочникъ за нейната деятелность.

* * *

Софийско училищно настоятелство. Грижата за училищата е била и си остава една отъ най-важнитѣ задачи на общината. Касае се за здравието, образованието, морала и подготовката за работа на децата — гражданитѣ, които идатъ. Следъ 1908 година съгласно Закона за просвѣтата отъ с. г. се засилва автономностьта на училищното настоятелство. То се състои по тоя законъ отъ 7 души, избрани както общинскитѣ съветници. Съгласно Закона за просвѣтата отъ 1924 г. училищното настоятелство се състои вече

отъ 18 души, които избиратъ помежду си постоянно присѫтствие (председатель, двама членове и единъ касиеръ — плащани длъжности). Следъ опредѣлянето му като самостоятеленъ институтъ, нему се даде правото да изработва и гласува своя бюджетъ за издръжка на училищата. Бюджетътъ му, както и общинскиятъ такъвъ, се утвърждаватъ отъ министра на вѫтрешнитѣ работи и народното здраве.

Бюджетътъ за издръжка на училищата въ София се е качилъ постепенно, докато за 1927—28 г. той достига 27,370,000 лева приходъ и разходъ. Редовнитѣ приходи се състоятъ отъ: 1) помощь отъ софийската община за издръжка на първоначалнитѣ училища и прогимназиитѣ въ София, съгласно чл. чл. 79—81 отъ Зак. за нар. просвѣщение, на сума 24,000,000 л.; 2) приходъ за училищния фондъ отъ известни общински свръхтакси — 3,223,000 л.; 3) приходъ отъ училищнитѣ имоти и стопанства — 117,000 л.; и 4) приходъ за училищния фондъ отъ общинската мѣра, която общината парцелира — 30,000 л. Разходитѣ за сѫщата бюджетна година сѫ разпредѣлени така: 1) възнаграждения и заплати въ централното управление — 1,531,200 л.; 2) заплати, общинско възнаграждение на учители и служители, и веществени разходи — 20,319,800 л.; 3) социални, културни и хигиенични грижи за ученицитѣ и училищата — 1,895,568 лева; 4) помощи — 50,000 лева, и пр.

Отъ училищнитѣ общински сгради въ София модерни сѫ — 10, среденъ типъ — 7 и стари паянтови — 9.

Социалнитѣ грижи за детето-ученикъ все повече се увеличаватъ. Назначени сѫ шесть души лѣкари, които се занимаватъ, между другото и съ изследвания на детето въ здравословно и материално отношение, за която цель сѫ въведени здравни книжки за всѣко дете. Ето какъ сѫ разпредѣлени сумитѣ за социалнитѣ грижи и помощи, давани отъ софийското учил. настоятелство:

По бюджетната 1927—28 година.

1. Издържане трапезарии при училищата: обзавеждане, закуска и храна на бѣднитѣ ученици въ сѫщитѣ, наемане надничарски персоналъ и др.	950,000
2. Подържане и обзавеждане банитѣ въ училищата.	10,000
3. Обзавеждане детски: планински и морелечебни станции и издържане на бѣдни ученици въ тѣхъ	350,000
4. Учебници и помагала за бѣдни ученици	60,000
5. Облѣкло, обуща и др. за бѣдни ученици.	450,000
6. Книги за училищни и учителски библиотеки, за сп. „Учил. Прегледъ“ и подвързия на такива.	20,000
7. Набавяне книги, списания, вестници за библиотеката и читалната при училищ. н-ство и за подвързия на сѫщитѣ	10,000
8. За училищни тържества, праздници и др.	15,000
9. Възнаграждение на лектори въ допълнителни курсове.	—
10. Възнаграждение за заслуги на учители и училищни настоятели къмъ учебното дѣло въ столицата. Сѫщо на чиновници и служащи за усърдна работа. Премии на учители прослужили 25 и	

повече години по решение на училищното настоятелство (до 5000 лв. отпускани направо отъ настоятелството) 13,000

11. Помощи на бедни ученици за екскурзии и на учители-ржководители 3,000

По бюджета 1926—27 година.

12. За занимаване, ржководене и подготвяне бедни ученици извънъ учебното време (§ 80 ал. II отъ правилника за основнитѣ училища) 10,000

13. За набавяне кревати, одеала, сламеници, възглавници, чаршафи за детската почивна станция и обслужване екскур. учители и ученици 50,000

14. Помощь за подпомагане културно-просветни инициативи при училищата, училищнитѣ читални, оркестри и други 20,000

15. Награда въ книги на отличили се по успѣхъ ученици, свършили първоначално училище и прогимназия съ отличенъ и много добъръ успѣхъ 10,000

16. Възнаграждение на учители за съставяне списъци на подлежащи на учение деца 20,000

17. На сериозно заболѣли учители, училищни настоятели, чиновници и служащи, на уволнени и напуснали по напреднала възрасть и на семейства на починали такива, по решение на училищното настоятелство 20,000

18. На фондъ „санаториумъ при Б. Учит. Съюзъ“ 10,000

19. Помощь на приюта на дружество „Съзнание“ 10,000

20. Помощь на комитета за въздигане паметникъ на „Св. Кирилъ и Методи“ въ София 10,000

Напоследъкъ комитетътъ за лѣтни ученически колонии при софийскитѣ основни училища (респ. при софийското учил. настоятелство) е закупилъ нѣкои имоти въ Варна, които се намиратъ въ най-красивото и живописно предградие по шосето за Евксиноградъ, на единъ километъръ отъ града, — грамадни постройки, съ обширни зали, дворъ и паркъ. Това мѣсто съ всички тия постройки, комитетътъ ще приспособи и ще уреди една образцова детска колония.

Предстоятъ още маса важни задачи по училищното дѣло въ София: обучение, възпитание, хигиена на ученицитѣ, строителство (по-вече училища, модерно построени, съ градини и приспособления за обучението), и по всички социални грижи, наченкитѣ на които тукущо посочихме. Най-добре пласиранитѣ средства на общината въ всѣки случай сж тия, които служатъ за подготовка на поколенията, — които ще ни замѣстятъ. Въ тая приемственость се състои вѣчното на нацията и за него трѣба да се правятъ всички жертви.

* * *

България и частно София могатъ съ право да се гордеятъ съ оная пълна свобода и гаранции относно самоуправление, църкви, училища, граждански и политически права, съ които се ползуватъ народноститѣ и вѣрски малцинства у насъ. Ще посочимъ само примѣрно най-голѣмата отъ тия групи — еврейството въ София, което си има свой общински съветъ, подчиненъ, разбира се,

административно на софийския градски общински съветъ, но достатъчно автономенъ въ бюджета и дейностьта си при своитѣ специфични области (училища, социална политика и пр.).

Софийски еврейски общински съветъ. Споредъ неговия отчетъ на 1. I. 1927 год. въ столицата е имало 4627 еврейски домакинства съ 19,330 жители евреи, отъ които 17,692 — български поданици.

Еврейската община въ отчета си за 1927 год. казва: „Отбелѣзваме съ радость, че отношенията ни съ всички административни общини въ страната и въ София се развиватъ въ единъ пжть на разбирателство и взаимни услуги“.

Въ културно-религиозно отношение съветътъ се грижи, преди всичко, за молитвенитѣ домове. По социалнитѣ си грижи съветътъ е успѣлъ да създаде единъ комитетъ за обединена дейность на благотворителнитѣ еврейски дружества, който да упражнява ефикасенъ контролъ върху тѣхъ.

Въ София има около 20 такива еврейски дружества — съ благотворителни задачи.

Главната грижа, между това, на община и училищно настоятелство си остава за училищата. Въ първитѣ години следъ освобождението еврейската община въ София е подържала само основни училища, а въ последствие тѣ се развиватъ въ две прогимназии съ около 2,000 ученика. Училищно собствено здание има само едно. Бюджетътъ за училищата е билъ годишно — разходъ: 2,770,000 л. за 1925/26, 2,850,000 л. за 1926/27, и 2,660,000 л. за 1927/28 г. Отъ тоя бюджетъ софийското градско общинско управление е дало помощь за 1926/27 г. — 600 хиляди л., а за 1927/28 г. — 800,000 л. Останалата сума се покрива отъ еврейската община.

Бюджетътъ на софийската еврейска община е расълъ постепенно; за 1927/28 г. предвиденитѣ приходи достигатъ 8,052,000 л.

* * *

Ако обгърнемъ всички дадени до тукъ материяли за дейностьта на софийската градска община въ толкона многобройни области, не може да не констатираме. че особено въ последнитѣ години се чувствува и се съзнава все повече нуждата отъ по-голѣма предвидливость и рационализация въ дѣлата на общината. Тоя духъ е общъ за всички почти общини у насъ, преди всичко градски, предъ които се сложиха отъ увеличението на населението и отъ стопанската следвоенна криза голѣми обществени проблеми.

Тоя духъ създаде Съюза на българскитѣ градове, начело съ столицата, следъ голѣмата конференция на градскитѣ кметове, която се състоя въ София презъ октомврий 1925 г. Съюзътъ е членъ на Международния съюзъ на градоветѣ, и дори на третия международенъ конгресъ въ Парижъ българскиятъ делегатъ, тогавашниятъ столиченъ кметъ Георги Маджаровъ получи мѣсто като съветникъ въ международното бюро на градоветѣ. Съюзътъ на българскитѣ градове има свое месечно списание „Самоуправление“, издавано въ София. То изразява тъкмо тоя духъ на възраждане на българскитѣ градове, като самоуправителни и благоустройствени центрове.

Тоя духъ на възраждане иде да потвърди по единъ блѣстящъ начинъ девиза на българската столица: „София расте, но не остарява“.

* *
*

За държавно-административната, военната, сѫдебната, духовната и т. н. организации на София нѣма да говоримъ, защото тѣ сѫ часть отъ общата, еднаква за цѣлата страна държавна организация, на която еволюцията се вижда въ общитѣ закони за цѣлата страна. Тукъ, въ столицата сѫ и централнитѣ учреждения на всички тия власти, тука е двореца, камарата, министерствата, дирекциитѣ, Върховния касационенъ сѫдъ, Светия синодъ и пр.

Въ полицейско отношение София се управлява отъ столичния полицейски комендантъ, като градътъ е раздѣленъ на 10 полицейски участъци, носящи поредни номера отъ едно до десеть.

Неможемъ, обаче, да не се спремъ и върху другия самоуправителенъ центъръ на столицата, който обхваща двѣтѣ софийски околии, и засѣга найжизнени ресори на стопанско-обществения животъ, — Софийскиятъ окрѫженъ съветъ. Настоящитѣ сведения за развитието дейностьта на Софийския окрѫженъ съветъ отъ освобождението до сега сѫ взети отъ удобренитѣ отъ съвета отчети и бюджети.

Съветътъ заседава въ София, кѫдето е и неговото изпълнително тѣло — Постоянната комисия. Неговитѣ членове сѫ изборни. Миналата година се довърши окончателно Софийската окрѫжна палата. Тя е едно отъ най-голѣмитѣ и монументални здания на столицата, струва безъ мѣстото около 20 милиона лева, построена е върху 2500 кв. метра на бул. „Хр. Ботевъ“, има четири етажа, освенъ това мансарденъ етажъ и сутеренъ, всичко 228 голѣми и обикновени стаи. Мѣстото е отстѫпено въ 1910 г. безплатно отъ софийската община, по молба на Соф. окр. съветъ. Строението е продължило близо 12 години съ прекѫсвания поради войната.

Други собствени сгради Софийскиятъ окр. съветъ има за околийскитѣ служби въ Новоселци и Пирдопъ, сиропиталище въ с. Искрецъ, 25 здания въ села за медицински амбулатории, две ветеринарни лѣчебници въ Орхание и Ихтиманъ, 7 постройки за жилища при разсадницитѣ, три дърводѣлски училища въ Етрополе, Самоковъ и Трънъ съ инструменти, машини и учебни помагала; комисията има построени три сушилни за плодове въ с. Осиковскалъковица, с. Осиковица и с. Църква. Тия собствени сгради на Софийския окр. съветъ, освенъ палатата, струватъ около 20 милиона лева.

Още въ предпоследнитѣ десетилѣтия преди освобождението турскитѣ административни власти сѫ създали окрѫжни съвети по особени наредби за подобрение поминъка на населението. Следъ освобождението тѣ били озаконени съ едни временни правила, по силата на които се е формиралъ Софийскиятъ окрѫженъ съветъ още на 25 февруари 1878 г., а впоследствие той е образуванъ по първия законъ за тия съвети отъ 1882 год. За осемь години (1880—1887 г.) Софийскиятъ окрѫженъ съветъ е изразходвалъ всичко 170,880 л., макаръ че работата му не е била слаба; само презъ 1879 год. съветътъ е ималъ 54 заседания. Въ началото той се занималъ съ следнитѣ въпроси:

1. Привеждане въ известность всички имоти, вещи, храна, дървенъ материалъ и пр., останали следъ войната;

2. Изхранване на бедното население и бежанцитѣ, вследствие на руско-турската война;

3. Училищно дѣло;

4. Възстановяване на Земледѣлческата сиротска каса, основана още въ турско време;

5. Облагане населението съ данъци за въ полза на държавата;

6. Разхвърляне порѣзи на населението въ окръга и частично на селата въ извънредни случаи;

7. Привеждане въ редъ мината въ с. Мошино; разрешаване на търговци и частни лица да изкопаватъ каменни въглища на свои разноски, по цена четири пари оката;

8. Черковни въпроси;

9. Уреждане междуселска поща и телеграфъ, където се е оказала необходима нужда;

10. Помагане за постройка на училища, колкото му позволяватъ средствата;

11. Подържане въ редъ шосетата и мостоветѣ;

12. Грижа за постройка на здания, нужни на държавата;

13. Грижа, какъ да се обработва земята.

Постоянната комисия е уредена съгласно закона отъ 1882 г.; тя се избира отъ съвета съ прѣко назначение да прилага даденитѣ отъ него директиви. Трѣбва да се признае, че, макаръ съ недостатъчна система и бързина, но все пакъ не малко е направено отъ тия комисии: за строежъ на училища, планиране населени мѣста, водоснабдяване, санитарно подобрение, повдигане на земледѣлието, скотовъдството, промишленостьта и пр. Основателни бѣха оплакванията дълги години на окръжнитѣ съвети и комисиитѣ противъ ограничението на тѣхната дейность, за повече автономия, каквато, най-после, постигнаха съ Закона за окр. съвети отъ 1925 г.

Селскитѣ общини бюджетно се намиратъ подъ контрола на Постоянната комисия; до 1925 г. тя преглеждаше отчетитѣ имъ, а съ Закона за окръжнитѣ смѣтни палати отъ с. г. провѣрката вече става отъ окръжната смѣтна палата; все пакъ окръжнитѣ провѣрители иматъ право и сега да правятъ ревизии на селскитѣ общини и училищни настоятелства.

Грижитѣ за народното здравие не сѫ били чужди на съвета. Въ бюджета за 1891 г. се срещатъ вече суми за тая цель, а именно, 3,000 л. за хигиеническитѣ съвети и 2000 л. за чешми; тѣзи суми съставляватъ $3^1/_2$ % отъ приходния бюджетъ на окръга. Отъ 1893 до 1900 г. санитарната служба на окръга (вънъ отъ държавата) се е извършвала отъ шесть пѫтующи фелдшери, а въ 1900 г. се предвиждатъ вече общински лѣкари на постоянната комисия въ три околийски центъра, — но поради липса на кандидати сумитѣ не се изразходвали. Презъ 1903 г. се предвиждатъ участъкови фелдшери, числото на които отъ единъ постепенно достига въ 1925 г. — 40. Първата лѣкарска служба е открита въ 1904 г. — околийски лѣкарь въ с. Сливница; следъ това въ 1907 г. — въ с. Годечъ, 1919 г. — въ с. Църква, презъ 1920 г. — и въ с. Кумарица. Въ 1925 г. околийскитѣ лѣкари, плащани отъ окръга, ставатъ 5, въ държавния бюджетъ се предвиждатъ сѫщо 5, та всичко ставатъ десеть лѣкари, съ санитарни центрове: Сливница, Църква, Кремиковци, Поповяне, Пирдопъ, Брезникъ, Саранци,

Ново-селци, Своге и Надежда (София). Първитѣ акушерски служби сѫ предвидени въ окрѫжния бюджетъ въ 1915 год. на брой петь, като достигатъ въ 1925 г. — 17. Най-силно е подчъртанъ прогреса на окрѫжното санитарно дѣло въ бюджета за 1927/28 г., като е утвърдена предвидената сума отъ 3,600,000 лева за тая цепь. Презъ 1927 г. участъкови лѣкари има вече 15, участъкови фелдшери 43, акушерки 20, всички снабдени съ лѣкарства и 20 амбулатории въ собствени на окрѫга здания. Разбира се, всичко това е много малко за лѣчение на населението, а още повече относно предпазната медицина, но прогресътъ е очевиденъ.

Ветеринарно-скотовъдното бюро при Постоянната окр. комисия въ София е открито едвамъ въ 1920 г., когато освенъ окрѫжния ветеринаренъ лѣкарь сѫ назначени и трима ветеринарни участъкови фелдшери. Въ 1926 год. тия последнитѣ ставатъ 10, а въ 1927 г. — освенъ 9 държавни ветер. лѣкари и 15 държавни вет. фелдшери въ софийския окрѫгъ, — отъ тоя последния сѫ подържани 1 лѣкарь и 14 фелдшери.

Бюро за повдигане земледѣлието е създадено при комисията едвамъ въ 1920 г. съ началникъ единъ агрономъ. Презъ 1927 г. на окрѫжна служба сѫ вече: единъ агрономъ, единъ специалистъ-овощаръ, седемь управители на окрѫжни овощни разсадници съ нуждния персоналъ и единъ управитель на шияковското окрѫжно стопанство. Освенъ сказкитѣ и опѫтванията на тия лица, заслужаватъ особено внимание опититѣ и демонстрациитѣ въ шияковското стопанство презъ 1926/27 г. съ новитѣ пшеници и разнитѣ начини на торение; № 16 е далъ най-добъръ резултатъ и за софийско, а именно, на 2 дек. торени съ оборски торъ и лежане на овце № 16 е дало 280 кгр. на декаръ.

Какво е извършено отъ Софийския окр. съветъ за повдигане на земледѣлието въ всичкитѣ му отрасли, подробно е изложено въ неговитѣ отчети.[1])

Грижитѣ на съвета сѫ били насочени къмъ повдигане и на занаятитѣ въ софийско. Още въ 1903 г. той е решилъ да се откриятъ две образцови работилници за обучение възрастното население. Следнята година се открили две такива по дърводѣлство. Въ 1910 г. — още една, както и въ 1922 год. И тука остава още много да се желае.

Планирането на селата въ софийския окрѫгъ започва отъ 1897 г., докогато се строеше кой какъ завърне и кѫдето пожелае. Законътъ отъ с. г. за благоустройството наложи задължения за системно планиране и урегулирване на селата, възъ основа на подробни регулационни планопроекти. Въ 1906 година Софийскиятъ окр. съветъ е гласувалъ отдѣленъ кредитъ като помощь, който да се изразходва отъ Министерството на благоустройството, извършващо планирането и въ софийско. Въ 1907 год. се открива планоснемачното бюро на Пост. комисия при окрѫжното инженерство. Отъ 1. I. 1907 г. до 1. I. 1925 г. за планиране на селата и малкитѣ градове въ софийския окрѫгъ сѫ изразходвани отъ окрѫга 7,063.900 лева. До 1. I. 1925 г. въ софийския окрѫгъ има села съ утвърдени планове 61, чакащи утвърждение 22; отъ 426 села въ окрѫга оставатъ за снимане още 313. Въ софийската селска околия отъ 182 села, въ проучване на плановетѣ сѫ 32, а съ утвърдени планове 42. За да може да

[1]) Вж. статията „София и земледѣлието" въ стопанския отдѣлъ на настоящия сборникъ.

изпъкне по-ясно ползата, която е принесла и принася Окрѫжната кооперативна планоснемаческа служба, нека посочимъ по-главнитѣ ѝ цели и задачи: 1. постепенно да снабди всички коопериране градове и села въ окрѫга съ надлежно изработени и редовно подържани регулационни планове и нужднитѣ къмъ тѣхъ списъци, регистри и ведомости; 2. да се разширятъ старитѣ улици и да се отворятъ нови за по-лесно движение въ селата и за по рационално използуване на селскитѣ дворища; 3. да се премахнатъ всѣкакви блата, локви, мочури въ населенитѣ мѣста и около тѣхъ; 4. да се засадятъ дръвчета на площадитѣ и покрай улицитѣ: 5. да се подобрятъ жилищнитѣ и селско-стопанскитѣ сгради, чрезъ достатъчно голѣми дворища и здравословни постройки; 6. да се снабдятъ селата съ хигиенични, солидни и удобни сгради за училища, болници, амбулатории и пр.; 7. да се постелятъ селскитѣ улици и площади, преди всичко около селскитѣ чешми и герани; 8. да се запазятъ отъ разграбване селскитѣ мѣри, както и всички общински мѣста.

Това е, действително, една многогодишна програма, сѫществена часть отъ тая за повдигане народната култура.

Сѫщото е и относно водоснабдяването, особено отъ хигиенична гледна точка. Бюро за тая цель е открито отъ съвета въ 1910 год., но до сега работата му е все още подготвителна. Водоснабдяването изисква едно дълго и систематично проучване на хидрографията, орографията и геологичния строежъ на окрѫга, защото отъ тѣхъ зависятъ изворитѣ и тѣхния дебитъ, които сѫ основа на всѣки водопроводенъ проектъ. Водоснабдителната служба е, изобщо, нова за България, строейки до скоро по турскитѣ чешмеджийски методи. Водопроводниятъ строежъ въ софийско, все пакъ се подобрява и увеличава; презъ 1927 г. той отбелѣзва единъ силенъ замахъ, както се вижда по-долу: презъ 1912 год. сѫ положени водопроводни трѫби 7,839 п. м.; 1913 год. — 8,841 п. м.; 1924 г. — 10,086 п. м,; 1925 г. — 31,191 п. м.; 1926 г. — 35,185 п. м.; 1927 г. — 44,234 п. м.

Населението въ софийския окрѫгъ презъ 1927 г. е дало за водопроводенъ строежъ, вънъ отъ кооперативнитѣ вноски, още 3,774,000 л. въ пари и чрезъ отбиване на временна трудова повиность — 5,770,000 л., общо 9,544,000 л. Тая сума, дадена отъ населението за изграждане водоснабдяването, и то въ време на стопанска криза, сочи на издигнатото съзнание да се отговори безъ повече отлагане на нуждата отъ хигиенична чиста вода.

Съветътъ е обръщалъ особено внимание и на училищнитѣ сгради. Презъ 1912 год. той създава при Постоянната комисия — бюро за кооперативно строение на училищни здания въ софийския окрѫгъ. До последнята война бидоха построени 14 нови училища въ селата и ремонтирани 17; следъ войната — построени до 1926 год. нови 20 училища, доизкарани 3, пристройки и надстройки — на 10 училища, ремонтирани — 13, подпомогнати въ строежъ — 38 нови училища, строени отъ самитѣ села. Оставатъ още много села въ софийско, тъй близо до столицата, безъ нови училища. А тъкмо тия нови училища въ окрѫга, колко свѣтлина, хигиена, удобства, радость и национална гордость внасятъ въ населението. Трѣба още по-усилено да се продължи това високо дѣло на културата.

Социалнитѣ изучвания и дѣла на съвета сж още доста слаби. Презъ 1915 г. той основава, съ съдействие и на други лица, софийското окржжно сиропиталище „Княгини Евдокия и Надежда" въ с. Искрецъ. Презъ 10-тѣ години (1915—1925 г.) сж постжпили въ него 330 сираци отъ войната, отъ които сж завършили курса на прогимназията 85 сираци. Помещението на сиропиталището е окржжното здание въ с. Искрецъ, изградено още въ 1892 год. за околийски домъ, — масивно, хигиенично, на два етажа.

За да се види, какъ се е развивалъ бюджета на окржга — основа на цѣлата дейность на Софийския окржженъ съветъ, — даваме следнята таблица:

Години	Предвидено въ бюджета	Постжпило презъ годината	Изразходвано презъ годината	Излишъкъ	Дефицитъ	Недоборъ
1910	553,148	528,019	471,887	56,132	—	25,129
1912	1,598,075	466,310	463,300	3,010	—	1,131,765
1919	4,203,007	2,525,970	2,396,813	130,157	—	1,676,036
1920	8,865,162	7,722,968	7,076,605	646,363	—	1,142,194
1921	5,734,071	5,945,497	4,816,881	1,129,616	—	—
1922	33,104,590	6,431,940	6,431,679	261	—	26,672,650
1923	39,479,974	15,683,026	15,679,688	3,338	—	23,796,948
1924	42.635,974	29,960,388	29,892,920	67,468	—	12,675,586
Всичко	147,125,237	75,087,922	71,975,277	3,112,645	—	72,249,740

ФИНАНСИИТѢ НА СОФИЙСКАТА ОБЩИНА

отъ ПЕНЧО ХРИСТОВЪ — общински съветникъ

Развитието на града София отъ 1878 година и издигането му отъ провинциаленъ турски градъ, ако не до една напълно уредена столица, то все пакъ до единъ достатъчно благоустроенъ европейски градъ, е наложило и едно бързо развиване на общинскитѣ финансии.

Въ 1878 година бюджетътъ на общината представлява една написана на руски смѣтка за приходитѣ и разходитѣ, възлизаща цѣлата на 51,755 рубли приходъ и 48,262 рубли разходъ; въ годинитѣ преди войнитѣ нейниятъ бюджетъ въ обикновенитѣ си приходи достига десеть милиоиа лева, въ края на петдесетилѣтието приближава вече триста милиона книжни лева. Простото сравнение на тия цифри показва прехода, който е направенъ. Постигнатото, обаче, въ областьта на общинскитѣ финансии може да се види добре само като се проследи пѫтя, който е изминатъ, за да се достигне отъ примитивнитѣ средства, съ които сѫ почнали първитѣ общински управници, до днешната сложна и напълно развита финансова организация съ нейнитѣ приходи и разходи, отчетность и администрация. Този пѫть е изминатъ на нѣколко етапа, и петдесетьтѣ години, поради промѣняванитѣ закони и измѣнявалитѣ се условия сѫ раздѣлени на нѣколко периода. Тия, именно, периоди, ще бѫдатъ последователно разгледани.

Отъ 1878 до 1882 година.

Първиятъ бюджетъ на софийската община и първиятъ документъ за финансиитѣ на София като българска столица е паметната смѣтка за приходитѣ и разходитѣ, написана на руски и едва запазена въ рѫкописъ. Тази смѣтка е съставена въ времето, когато все още градътъ е билъ на военна нога; държавното управление не е било устроено и не сѫ били установени границитѣ на общинското самоуправление; въ нея като приходи сѫ предвидени всички постѫпления, които изглеждали като възможни да се съберать по онова време. Предвидени сѫ приходи отъ данъци, които по-късно никога не сѫ били общински, каквито сѫ турскитѣ данъци теметту, иджаръ, мурурие и нововъведения бандеролъ върху тютюна, безъ да сѫ изоставени и другитѣ турски данъци, като бегликъ, серчимъ и рухсатие; редомъ съ тѣхъ сѫ предвидени приходи отъ интизапа, отъ такси за мѣрене и теглене и отъ такси за клане на добитъкъ, доходи, които и до днесъ сѫ запазени за общинитѣ. Най-голѣмото приходно перо е било бандерола върху тютюна — 15,293 рубли; следъ него по-значителни приходи сѫ интизапа, налогътъ върху патентитѣ за търгуване съ вино; отъ общинскитѣ недвижими имоти доходъ даватъ само банитѣ, които сѫ отдадени подъ наемъ за 2,294 рубли,

Въ разходитѣ, сжщо, личи печата на ненормалното време: 23,416 рубли, почти половината отъ предвидения разходъ, е предназначенъ за издържане на персонала, — и отъ тѣхъ само 3,185 рубли за общинското управление, а останалото е за издръжка на полицейското управление както и митническитѣ и акцизни чиновници. Другитѣ по-голѣми разходи сж за поправка на общинскитѣ здания — 6,519 рубли, и за освѣтляването на града — 3,224 рубли. Още въ тази първа смѣтка сж предвидени кредити за построяване на Александровската градина, за уреждане на пожарна команда, за подържане на водопроводъ и направа на новъ, за съставяне планъ на града, нумериране на кжщитѣ, обозначаване на улицитѣ, почистване на града, изтребление на кучета и пр.

Следъ смѣтката за 1878 година иде тая за 1879 година, приета на 11 януари 1879 година отъ градския съветъ. Тази втора смѣтка е съставена, следъ като гражданското управление е вече напълно установено и сж въведени привременнитѣ правила за градскитѣ общински управления. Въ нея има повече система. Приходитѣ и разходитѣ сж балансирани на 153,980 франка. Постжпленията сж предвидени главно отъ такси и налози: за мѣрки и теглилки, за клане на добитъкъ, за продаване на добитъкъ и пр.; запазени сж, обаче, и нѣкои прѣки данъци. Това сж даждието отъ сарафскитѣ дукяни, налозитѣ за право за търговия, и отъ трактирнитѣ и питейни заведения, както и добавъчния налогъ върху недвижимитѣ имущества. Отъ разходитѣ най-голѣмиятъ е за освѣтлението на града включително съ доставката на нови фенери и стълбове — 52,825 франка; следъ това разходитѣ за персонала — 36,595 франка, въ които влизатъ заплатитѣ на техническия персоналъ и на градския лѣкарь, безъ вече да се издържа отъ общината персонала на полицейското управление; между другитѣ разходи, предвидени сж 26,400 франка за обзавеждането на една болница и по 10,000 франка за подържане чистотата на улицитѣ и за поправка на тротуаритѣ и калдаръмитѣ.

Предвижданията по бюджета за 1880—1881 г. се основаватъ на реализираното отъ м. февруари 1878 год. до 15 юли 1880 год.; той възлиза на 281,235 франка приходъ и 284,410 франка разходъ. Въ общия си видъ приходитѣ сж сжщитѣ както и презъ 1879 година, но сж въведени и нѣкои нови такива. За първъ пжть се предвиждатъ такситѣ за търгуване на сергии, налога на питиетата, които влизатъ въ града и налога върху колитѣ и конетѣ, които дохождатъ на пазарь, натоварени съ стоки; отъ тѣзи данъци особенно важенъ е втория, който по-късно, подъ името октроа, става единъ отъ най-голѣмитѣ приходи на общината. Въ сжщия бюджетъ сж предвидени и нѣколко данъци, които макаръ и да нѣматъ особно фискално значение, сж интересни като едно начало за облагане на лукса: такситѣ върху картитѣ за игра, за откриване публични увеселения, върху увеселителнитѣ заведения и за свирня, за разиграване мечки, и др. подобни.

Разходитѣ по този бюджетъ сж значително по-добрѣ систематизирани въ сравнение съ предшествующия. И сега, както и по-рано, най-голѣмото разходно перо сж предвиденитѣ заплати на персонала, който вече е раздѣленъ на административенъ, технически и санитаренъ. Наредъ съ този разходъ предвидени сж и сравнително доста значителни суми за пожарната команда, чистенето на улицитѣ, освѣтлението на града, поправянето и подържането на

улицитѣ, водопроводитѣ и каналитѣ. Предвидени сѫ още 24,100 лв. за построяване градинарски бараки и е турнато начало на урегулирване на града, като сѫ предвидени 40,000 лева за отчуждение на мѣста за улици и площади и 12,000 лева за изработване на общъ кадастровъ планъ на града.

Следниятъ бюджетъ е съставенъ за времето отъ 1 мартъ 1881 година до края на годината. По разпредѣлението на глави и параграфи, по стегнатия си видъ и по обясненията, съ които всѣки параграфъ е придруженъ, този бюджетъ е вече много по-напредъ отъ предшествуващитѣ го. Първоначално той е билъ гласуванъ съ 692,751 лева приходъ и 886,165 лева разходъ, но, следъ това, за изравняване недостига отъ 194,000 лв. е билъ прибавенъ единъ новъ приходъ отъ октроа отъ 100,000 лева и заличени предвиденитѣ 100,000 лева за построяване помещение на общинското управление. Освенъ октроата, поголѣми приходни пера по този бюджетъ сѫ предвидени постѫпленията отъ продажба на общински мѣста и помощь отъ държавата. Предвиденъ е и единъ заемъ отъ 250,000 лева, предназначенъ изцѣло за преустрояване на градскитѣ бани. Въ разходния бюджетъ освенъ разходитѣ за заплати на персонала и за удовлетворение на текущитѣ нужди на отдѣлнитѣ служби, които не се различаватъ много отъ предшедствуващата година, сѫ предвидени за пръвъ пѫть много значителни кредити за благоустрояването на града — почти 450,000 лева.

Годишнитѣ бюджети на софийската община почватъ съ бюджета за 1882 година, гласуванъ презъ месецъ декември 1881 година. Този бюджетъ възлиза на 1,134,088 лева приходъ и толкова разходъ. Въ приходитѣ сѫ предвидени 243,137 лева извънредни постѫпления, главно отъ продажба на мѣста; сѫщо така извънреденъ приходъ е и предвидената субвенция отъ правителството въ размѣръ на 500,000 лева. Редовнитѣ приходи оставатъ едва около 400,000 лева, отъ които 150,000 лева се очакватъ отъ октроата, наречена бариерно право, 50,501 лв. — отъ мѣркитѣ и теглилкитѣ и 36,000 лв. — отъ недвижимитѣ общински имоти.

Разходитѣ сѫ балансирани съ приходитѣ не само въ общия си сборъ, но и въ отдѣлнитѣ две части на бюджета; въ втората отъ тѣхъ сѫ предвидени, срещу предполагаемата помощь отъ правителството, разходи отъ 300,000 лв. за отчуждения и 200,000 лева за лихви и погашения на единъ заемъ. Въ първата часть е значително увеличенъ разхода за заплати, и възлиза на 159,700 лв., срещу което общината се е сдобила съ стопанско-административно отдѣление, общинска полиция и счетоводно отдѣление.

Отъ 1883 до 1886 година.

Въ сѫщата 1882 година е издаденъ и влѣзълъ въ сила Закона за общинитѣ и за градското управление, който съ нѣколко измѣнения е останалъ въ сила до 1886 година, когато е отмѣненъ отъ Закона за градскитѣ общини.

При действието на закона отъ 1882 година сѫ съставени бюджетитѣ за годинитѣ отъ 1883 до 1886 и още въ първия отъ тѣхъ личи добрия редъ, който съ новия законъ се въвежда. Бюджетитѣ сѫ раздѣлени на две части — обикновени и извънредни приходи срещу обикновени и извънредни разходи.

[library stamp]

Използувани сж почти всички приходи, които законътъ предвижда и то въ максимални размѣри. Само процентната такса върху наемитѣ и арендитѣ е предвидена 2% и за 1886 год. 3%, когато максимумътъ ѝ споредъ закона е 5%; и едва въ последнитѣ години е предвиденъ приходъ отъ таксата 25% върху патентитѣ за упражняване на търговия и занаяти. Това е първата връхнина върху прѣкитѣ данъци и, заедно съ възнаграждението за събиране държавнитѣ данъци, даждието отъ сарафитѣ и налога върху патентитѣ, единъ отъ първитѣ прѣки общински данъци. Останалитѣ приходи сж отъ недвижимитѣ имоти, отъ октроа и бачъ и отъ общинскитѣ такси — интизапъ, кръвнина, кантарие, сергии и пр., запазени и до днесъ въ общинскитѣ приходи. Законътъ предвижда извънредни налози, които единъ особенъ законъ би опредѣлилъ.

Сходни въ подреждането си и съ еднакви приходни източници, четиритѣ бюджети отъ 1883 до 1886 година сж почти еднакви и по размѣра си. Срѣдната голѣмина на всѣки единъ отъ тия бюджети е около единъ милионъ лева, която сума е надвишена съ около двѣсте хиляди лева само за 1885 год. поради голѣмото увеличаване на извънреднитѣ приходи. Редовнитѣ приходи сж срѣдно около петстотинъ хиляди лева, като за 1883 година тѣ сж 350,000 вл., а за 1886 година — 650,000 лв. Малката цифра за 1883 година се длъжи главно на предвидения въ по-нисъкъ размѣръ приходъ отъ октроа —150,000 лева; отъ сжщия приходъ сж предвидени следната година 230,000 лв., после —250,000 лева и за 1886 година — 300.000 лева. На голѣмия размѣръ на този приходъ, на нововъведената такса отъ 25% върху патентитѣ отъ упражняване търговия и занятия и, изобщо на увеличението на нѣкои отъ другитѣ приходи пъкъ се длъжи по-голѣмия приходъ за 1886 година. Най-голѣмиятъ приходъ е отъ октроата, който и за четиритѣ години е почти половината отъ редовния бюджетъ. Следъ него иде прихода отъ наемитѣ на недвижимитѣ имущества, който е срѣднйо годишно около 90,000 лева. По-нататъкъ идатъ различнитѣ общински такси, отъ които по-значителни приходи даватъ: бача, достигналъ за 1886 година 30,000 лева и интизапа, който е срѣдно около 25,000 лева и презъ четиритѣ години. Приходитѣ отъ прѣки данъци — връхнини и патенти — сж незначителни. Въ 1885 година за пръвъ пжть е предвиденъ приходъ отъ продажба на вода, — само 1000 лева и то между извънреднитѣ приходи; за 1886 приходътъ отъ продажба на вода, пакъ въ размѣръ на 1000 лева, е предвиденъ вече между редовнитѣ приходи.

Извънреднитѣ приходи сж главно отъ продажба на общински мѣста (330,000 лева за 1885 година) и отъ недобори. Въ бюджета за 1883 година е предвиденъ остатъка отъ първия общински заемъ отъ 850,000 лева; предвиденм сж въ този бюджетъ 300,000 лв., отъ които сж реализирани само 100,000 лв. и останалитѣ 200,000 лева сж отново предвидени за 1884 година, и послѣ за 1885 г. Въ три отъ тѣзи бюджети сж предвидени като извънреденъ приходъ по 100,000 лв. субвенция отъ правителството, която изглежда, че не е получена.

За четиритѣ години общиятъ сборъ на разходитѣ е напълно балансиранъ съ предвижданитѣ приходи. Редовнитѣ разходи почти не се различаватъ освенъ съ едно малко, постепенно нарастване. Изключение правятъ само разходитѣ за персонала, които отъ около 130,000 лева въ 1883 година нарастватъ на 164,640 лева въ 1885 година и достигатъ 201,840 лева въ 1886 год. Разхо-

дитѣ за персонала нарастватъ и отъ приложенитѣ къмъ бюджетитѣ щатове; личи вече едно диференциране на службитѣ. Разходитѣ за така нареченитѣ общи градски потрѣбности възлизатъ срѣдно на около 140,000 лева годишно, и предвиденитѣ суми въ разнитѣ години не се много различаватъ помежду си. Въ тия общи градски потрѣбности влизатъ подържането на улицитѣ, градинитѣ, водопроводитѣ и каналитѣ, освѣтляването на града и издържането на пожарната команда, — това сѫ по-значителнитѣ пера, къмъ които трѣбва да се прибави и разхода за тържества и илюминации, който редовно е предвиденъ въ всичкитѣ бюджети и то съ голѣми сравнително суми — отъ десеть до двадесеть хиляди лева. До 1884 година общината подържа съ помещения, отопление и освѣтление и полицейскитѣ участъци. Като единъ постояненъ разходъ влизатъ вече въ общинския бюджетъ и разходитѣ за училищата, които подъ формата на помощь сѫ предвидени за 1883 и 1884 година по 30,000 л., за 1885—50,000, а за 1886 година — само 15,000 лева. Социалнитѣ грижи въ тѣзи бюджети сѫ представени само съ по едно перо отъ три до шесть хиляди лева годишно за помощи на бедни болни и за подържане подхвърлени деца. Следъ сключването на първия заемъ въ бюджета се явяватъ разходитѣ за лихви и амортизации, които за първитѣ три години сѫ по 50,000 лева и достигато 101,970 лева въ 1886 година. Този разходъ отначало фигурира между извънреднитѣ, но отъ 1885 год. получава мѣсто въ редовния бюджетъ.

Въ извънреднитѣ разходи главнитѣ пера сѫ за благоустрояването на града. Презъ първитѣ три години сѫ предвидени сравнително много голѣми суми за направа водопровода —450,000 лв. въ 1883 година, и по 300,000 лв. за следващитѣ двѣ години; разходвани сѫ, обаче, едва по около 40,000 лева годишно. По-малкитѣ пера сѫ за направа улици, канали и нѣкои общински здания, за устрояване градинитѣ и особено за изплащане отчужденията по прилагане регулационния планъ. За тази цель презъ 1886 година сѫ предвидени 200,000 лева, най-голѣмото перо отъ извънредния бюджетъ.

Следъ закона отъ 1886 год.

Въ 1886 г. Законътъ за общинитѣ и градското управление е отмѣненъ съ два нови закона — тоя за градскитѣ общини и тоя за селскитѣ общини. Законътъ за градскитѣ общнни е обнародванъ и влѣзълъ въ сила на 19 юли 1886 г. и отъ тогава, макаръ и съ много измѣнения и допълнения, е въ сила и до днесь. Този законъ въ създаващето се законодателство на новото княжество установява окончателно границитѣ на общинската дейность; въ неговитѣ рамки понататъкъ сѫ се развивали градскитѣ общини, заедно съ тѣхъ и софийската. По общата си система и специално по начина, по който урежда отчетностьта и по приходитѣ и разходитѣ, които предвижда, законътъ отъ 1886 год. не се различава много отъ този отъ 1882 год., а въ нѣкои отношения даже, както е, напр., съ постановленията за извънреднитѣ приходи, е и послабъ отъ него. Предвижданитѣ и отстѫпени на общинитѣ приходи по новия законъ сѫ почти сѫщитѣ, както и по предшедствуващия. Отъ старитѣ приходи сѫ отмѣнени само даждието върху сарафитѣ и таксата върху изнасянитѣ вънъ отъ страната храни, а сѫ нововъведени, ако не се смѣтатъ, създаденитѣ въ разни форми врѫхнини върху прѣкитѣ данъци, — налога отъ надписитѣ,

налога върху керемидчийницитѣ, тухларницитѣ и варницитѣ, и такситѣ за луксозни кучета, за табли, домино, билярдъ и др., за театрални представления и за преминаване презъ общински мостове. Като се изключи последния, и до днесъ софийската община се ползува отъ всички тия приходи; но винаги позначителни сж били постжпленията само отъ налога върху надписитѣ.

Следъ създаването му законътъ за градскитѣ общини е претърпялъ извънредно много измѣнения; относно приходитѣ и разходитѣ на общинитѣ има текстове и въ други специални закони. Измѣнявани сж много пжти въ една или друга посока и законоположенията, отнасящи се до най-голѣмитѣ общински приходи, каквитѣ сж врѣхнинитѣ върху прѣкитѣ данъци и октроата, замѣнена по-късно съ общинскитѣ налози. И все пакъ физиономията на общинския бюджетъ отъ 1886 г. насамъ като че ли не се е много измѣнила, — техниката, несъмнено, е по-усъвършенствувана, счетоводството осложнено, цифритѣ извънредно нарастнали, но, като сж запазени повечето отъ приходитѣ, основата остава все една и сжща. Особено това е вѣрно за бюджетитѣ до войнитѣ, защото повечето измѣнения сж отъ следъ голѣмата война, отъ когато добива особено значение и експлоатацията на общинскитѣ предприятия. По-сжществени и по-многобройни сж промѣнитѣ при разходитѣ, макаръ по отношение на тѣхъ закона да е останалъ почти неизмѣненъ. Ако при приходитѣ устойчивостьта на закона и ограниченитѣ източници сж били винаги една пречка за разширяването имъ, за разходитѣ нуждитѣ на живота на растящия градъ сж били единъ постепенно действуващъ факторъ за нарастването имъ по размѣръ и увеличаването имъ по брой.

Всички измѣнения на закона за градскитѣ общини се правятъ съ цель да се подобрятъ и увеличатъ сжществующитѣ приходи и да се създадатъ нови, защото, заедно съ столичната община, всичкитѣ общини въ страна сж постоянно въ едно окаяно положение и постжпленията имъ недостигатъ даже за отправлението на текущитѣ нужди. Цельта, обаче, не е постигната; и въпрѣки увеличенията на размѣритѣ на различнитѣ такси, въпрѣки голѣмия брой и разнообразието на общинскитѣ приходи, общината винаги съ мжка е уравновесявала бюджетитѣ си и винаги, отъ освобождението дори и до днесъ, разходитѣ сж били опредѣляни въ зависимость отъ приходитѣ, и то не само въ предвижданията при съставянето на бюджета, но и при изпълнението му, когато много предвидени разходи сж изоставени поради липса на постжпления. Както въ първитѣ дни следъ освобождението, така и днесъ първата задача на общинската политика остава да се намѣрятъ достатъчни и сигурни приходи за общината.

До войнитѣ нови приходи сж създадени само нѣколко. На първо мѣсто това сж такситѣ за изхвърляне смѣтьта и абонамента за вода, въведени въ 1897 година, и таксата за свързване съ градския каналъ, прибавена въ 1902 г.; въ последно време, макаръ и мжчно да се събиратъ и да даватъ голѣми недобори, тия такси добиватъ все по-голѣмо значение. Други нови приходи сж: таксата за лепене обявления, въведена въ 1907 година, и налога отъ 2‰, който се събира при всички отчуждения и прехвърляния на недвижими имоти, предвиденъ въ 1908 година, като нова алинея къмъ сжществующия налогъ върху търговетѣ. Останалитѣ приходи, съ изключение на врѣхнинитѣ отъ дър-

жавнитѣ данъци, октроата и бача, сѫ измѣнявани главно въ размѣра си, — едни по законодателенъ редъ, други — отъ общината, успоредно съ нарастващитѣ ѝ нужди. Врѫхнинитѣ върху държавнитѣ данъци сѫ измѣняни много пѫти, съобразно съ измѣненията на тия данъци, а въ извѣстни години тѣ сѫ замѣствани и отъ изцѣло отстѫпени прѣки данъци — поземеленъ данъкъ, данъкъ згради, бегликъ и пр. Постѫпленията отъ тѣхъ, обаче, винаги фигуриратъ въ бюджета като едно отъ най-голѣмитѣ приходни пера. Равенъ на тѣхъ по значение приходъ дълги години е билъ октроата, която отначало общината я събира сама, както и другитѣ общински такси — направо или чрезъ предприемачи. Въ 1900 година тя е преименувана общински налогъ, събира се отъ митницитѣ и се разпредѣля отъ държавата между общинитѣ. Съ въвеждането на общинския налогъ въ 1900 година е отмѣненъ бача, после, въ 1904 година, е възстановенъ, и въ 1922 година отново отмѣненъ.

Отъ 1887 до 1915 година.

Бюджетътъ за 1887 година е съставенъ вече по новия законъ. Този бюджетъ възлиза на 1,499,894 лева, а редовниятъ му приходъ — на 596,050 лева. Отъ тази година редовниятъ приходенъ бюджетъ на общината почва да расте съ една последователность, нарушена само въ нѣкои години. Въ 1890 година е предвиденъ редовенъ приходъ 1,030,420 лева, въ 1896 година той надминава два милиона, въ 1900 година достига 2,840,215 лева и, следъ едно малко спадане въ 1906 год. надминава вече три милиона лева. Презъ 1908 до 1910 год. редовниятъ бюджетъ е надъ четири милиона лева, презъ 1911 година надъ $5^1/_2$ милиона, презъ 1912 и 1913 година надъ $6^1/_2$ милиона, въ 1914 година е 7,032,233, а въ 1915 година, последниятъ предвоененъ бюджетъ, редовниятъ приходъ е 7,599,397 лева. Изключение отъ тия цифри, които показватъ едно постоянно и системно нарастване, правятъ годинитѣ 1895, 1897, и отъ 1901 до 1903, за които години предвиденитѣ приходи сѫ съ по 200—300 хиляди лева по-малко въ сравнение съ предшествуващитѣ. За всичкитѣ години намаленията се дължатъ главно на намаляването на приходитѣ отъ октроа и бачъ. Всички тия намаления, обаче, още следната година сѫ били допълнени и бюджетътъ е продължавалъ нарастването си.

Даденитѣ цифри се отнасятъ до предвиденитѣ редовни приходи. Тѣзи предвиждания при изпълняването на бюджетитѣ обикновено сѫ се реализирвали до къмъ 80—90%. Най-неблагоприятенъ е периодътъ отъ 1898 до 1904 г., презъ което време процентътъ на реализиранитѣ приходи спрѣмо предвиденитѣ е значително по-нисъкъ. За 1900 година, напр., той е 56, а за 1901 год. — 67. Това сѫ въ всѣки случай най-лошитѣ години. Следъ лошитѣ години идватъ, обаче, и добри. Презъ 1905 година предвидениятъ бюджетъ е почти напълно реализиранъ, а отъ 1906 до 1910 година софийската община прекарва единъ периодъ, презъ който винаги реализиранитѣ приходи надминаватъ предвиденитѣ, за нѣкои години даже съ значителни суми. Както слабитѣ постѫпления до 1904 година, така и много добритѣ следъ 1906 год., се дължатъ на движението на приходитѣ отъ врѫхнини върху държавнитѣ прѣки данъци и патенти и отъ октроа и бачъ. Презъ първия периодъ тия приходи

не сѫ могли да стигатъ предвижданията, а презъ втория, макаръ че вече предвижданията да ставатъ много по-голѣми, тѣ все сѫ били надминавани отъ постѫпленията. Следъ 1910 год. предвиденитѣ приходи сѫ вече много голѣми' за да могатъ напълно да постѫпятъ, но все пакъ въ нормалнитѣ 1911 и 1914 години нереализиранитѣ приходи сѫ едва 5⁰/₀. Тѣ сѫ наистина, 26 и 23⁰/₀, презъ 1912 и 1913 година и около 14⁰/₀ презъ 1915, но за тия години не може да се приеме, че е имало едно редовно изпълняване на бюджетитѣ.

Презъ всичкото време отъ създаването на Закона за градскитѣ общини до края на разгледвания периодъ — 1915 година — главниятъ приходъ на общината е октроата, респективно замѣстващитѣ и допълващитѣ я данъци, каквито сѫ общинскитѣ налози или октроата върху мѣстнитѣ вина, тъй като този общински приходъ е билъ много пѫти предметъ на измѣнения. Обикновено октроата е събирана заедно съ бача и тия два прихода покриватъ почти половината отъ редовния бюджетъ. Следъ октроата по размѣръ иде прихода отъ различнитѣ видове връхнини върху прѣкитѣ данъци и патентитѣ; този приходъ, обаче, въ началото е много малъкъ и несигуренъ; добива значение едва отъ 1900 г. и особенно отъ 1905 г., когато постѫпленията надминаватъ 500,000 лева, за да стигнатъ по-късно и милионъ. Доходътъ отъ общинскитѣ недвижими имоти е, сѫщо така, едно значително перо, което постоянно и сигурно расте. Главнитѣ доходни имоти въ по-ново време сѫ халитѣ и банитѣ, които отъ 1913 година насамъ се отдѣлятъ като самостоятелно предприятие, срещу експлоатацията на което въ бюджета влиза единъ приходъ отъ около 500,000 лева срѣдно. Като постояненъ приходъ таксит ѣ за ползуване отъ градския водопроводъ се явяватъ следъ 1891 година и отъ тогава насамъ, безъ да растатъ много бърже, тѣ даватъ постѫпления отъ около 50—60,000 лв. годишно до 1904 година, и отъ около 100,000 лева следъ това; а за 1914 и 1915 година достигатъ и надминаватъ 250,000 лева. Такситѣ за изхвърляне смѣтьта, въведени въ 1891 година, и за ползуване отъ градския каналъ, въведени въ 1900 година, не сѫ могли да добиятъ до 1915 година нѣкакво особено значение, още повече, че въ 1909 година и дветѣ тия такси сѫ били изоставени. Сравнително добъръ и при това много лесно събираемъ доходъ е налога отъ 2⁰/₀ върху сдѣлки съ недвижими имоти, въведенъ отъ 1908 год. и веднага почти наближилъ 200,000 лева годишно. Постѫпленията, обаче, отъ сходния му налогъ върху публичнитѣ търгове сѫ нищожни. Общинскитѣ данъци, наричани отъ закона такси или налози, отъ продажба на едъръ добитъкъ (интизапъ), отъ клане на добитъка (кръвнина), отъ ползуване съ общински мѣрки и теглилки (кантарие), отъ надписитѣ, отъ сергиитѣ и амбулантнитѣ продавачи, отъ файтонитѣ, талигитѣ и пр. — фигуриратъ винаги въ бюджетитѣ и, макаръ повечето отъ тѣхъ да не показватъ нѣкое особенно бързо нарастване, нито пъкъ да сѫ особено голѣми, сѫ били винаги едни приходи, на които общината е могла да разчита и които, при това, сѫ били събирани лесно и безъ недобори, тъй като сѫ отдавани на предприемачи. Отъ тия общински данъци най-значителенъ е кръвнината; постѫпленията отъ този данъкъ надминаватъ 200,000 лева следъ 1900 г. и приближаватъ 400,000 лева следъ 1911 година. Измежду останалитѣ по-бърже сѫ се развили и по-голѣми постѫпления сѫ давали интизапа, налога върху файтонитѣ и налога върху

надписитѣ, всѣки отъ които по отдѣлно презъ последнитѣ години е надминалъ 50,000 лева. Презъ единъ периодъ отъ двадесетина години — отъ 1898 до 1915 година — общината е имала единъ значителенъ и сигуренъ приходъ отъ градската класна лотария; първоначално — надъ 300,000 лева, а следъ това редовно по 160,000 лева годишно.

За развитието на извънреднитѣ приходи презъ сѫщия периодъ не може да се установи никаква последователность. Понѣкога сѫ предвидени сравнително много малки суми, изведнажъ следъ това бюджетитѣ нарастватъ извънредно много, за да спаднатъ по-подиръ, сѫщо така изведнажъ, на нѣколко стотинъ хиляди лева. Още по-промѣнливи сѫ цифритѣ, които показватъ, какъ сѫ реализирани извънреднитѣ приходи Всичко това се дължи на вписванитѣ въ бюджетитѣ цифри срещу предвиждани постѫпления отъ заеми. Годинитѣ, въ които се предвижда сключването на заеми, се явяватъ съ голѣми извънредни бюджети. И ако заемитѣ сѫ били сключвани, голѣмитѣ цифри сѫ се реализирвали; много пѫти, обаче, общината не е успѣвала да сключи предвиденитѣ заеми и тогава постѫпленията отъ извънреднитѣ приходи сѫ нищожни. Постояннитѣ извънредни приходи, които всѣка година по-вече или по-малко даватъ известни постѫпления, сѫ само два — прихода отъ продаденитѣ чрезъ търгъ или по регулация общински мѣста и недоборитѣ. По-голѣми суми надъ 200,000 лева, отъ продажба на градски мѣста сѫ постѫпили презъ 1890, 1891, 1897, 1902, 1905 до 1907 и 1912 години; има и години, презъ които нѣма никакви постѫпления. Отъ цифритѣ, въ всѣки случай личи, че общината систематически е разпродавала мѣстата си въ строителната часть на града. На много пѫти общината е предвиждала въ бюджетитѣ си стойностьта на завзетитѣ отъ държавата мѣста за казарми и други държавни нужди, безъ, обаче, срещу тия предвиждания да е получила нѣщо. Нѣколко години подъ редъ отъ 1887 до 1895, та даже въ 1901 и 1902 е предвиждана въ бюджета и помощь отъ правителството за благоустрояването на града. Първоначално тя е била 100,000 лева, следъ това 200,000 л., а по-късно 500,000, но въпрѣки настояванията на общината и напомнянията, че и държавата е длъжна да вземе участие въ благоустрояването на столицата, правителството не е отпустнало нито веднъжъ исканата помощь.

Противно на правилото, че въ бюджетитѣ на публично-правнитѣ тѣла приходитѣ се опредѣлятъ отъ разходитѣ, т. е. събира се толкова, колкото е потрѣбно за удовлетворяване на различнитѣ нужди, въ Софийската община разходитѣ винаги сѫ се опредѣляли отъ приходитѣ. Винади нейнитѣ нужди сѫ били много голѣми и удовлетворението имъ е било възможно само въ рамкитѣ на това, което би могло да се събере. Правятъ изключение, обаче нѣколко бюджети. Изглежда, че е имало години, когато нуждитѣ сѫ били толкова належащи, щото общинскитѣ управници не сѫ могли да ги отложатъ за друга година и сѫ предвиждали потрѣбнитѣ разходи, безъ да предвиждатъ срещу тѣхъ съответнитѣ приходи. Такива сѫ бюджетитѣ за 1888, 1891 и 1895 год., които сѫ гласувани съ голѣми дефицити — около 1,200,000 лв. за 1891 г. и по около 500,000 лв. за останалитѣ две. Тия дефицити общинския съветъ е взималъ решения да се покриятъ съ заеми, каквито пъкъ точно презъ тѣзи години не сѫ могли да бѫдатъ сключени. Два отъ бюджетитѣ, тия за 1898 и

1899 год., сѫ гласувани съ излишъци отъ по около 200,000 лв. Останалитѣ бюджети сѫ уравновесени, но не при всичкитѣ е спазено правилото — редовнитѣ разходи да се посрещатъ отъ редовни приходи, извънреднитѣ приходи да се употрѣбяватъ само за извънредни разходи. Бюджетитѣ отъ 1887 до 1891 и следъ това отъ 1895 до 1897 год. предвиждатъ значително по-голѣми редовни разходи отколкото сѫ означенитѣ редовни приходи.

Разходитѣ обикновено сѫ извършвани въ крѫга на постѫпленията, и затова много отъ тѣхъ, макаръ и предвидени, сѫ били отлагани редъ години, додето се намѣрятъ средства. Нѣкои пъкъ, както е, напр., разхода за построяване нова кланница, следъ като сѫ предвиждани много години, сѫ били най-послѣ изоставени.

Отъ отдѣлнитѣ разходи най-главния е заплатитѣ на персонала. Този разходъ е 271,848 лева въ 1887 година и следъ това постоянно и непрекѫснато съ малко изключение, расте и достига 1.757,460 лева за 1915 година. Изключение правятъ само четиритѣ години отъ 1895 до 1898, когато разходътъ за заплати е намаленъ, въ сравнение съ 1894 година. Намалението презъ тия години е постигнато, като е билъ намаленъ броя на чиновницитѣ и въ сѫщото време и размѣра на заплатитѣ. Следъ 1898 година, обаче, е било възстановено старото положение и по-нататъкъ разходътъ постоянно се увеличава.

Увеличаването на персонала е отъ 265 души въ 1887 г. на 1,212 — въ 1915 г.; то става съ развиването на службитѣ, постепенно, като се създаватъ нови отдѣления. Отъ 1908 година насамъ общинскитѣ служби съ тѣхнитѣ поддѣления иматъ почти днешния си видъ. За 1914 и 1915 години къмъ разходитѣ за персонала ще трѣбва да се прибавятъ надничарскитѣ кредити, които влизатъ вече въ бюджета като отдѣлно разходно перо.

Най-голѣмиятъ разходъ, — макаръ като постояненъ да се явява въ бюджета едва отъ 1890 година — е разхода за службата по заемитѣ. Още въ 1890 година за този разходъ сѫ предвидени 700,000 лева, а изразходвани надъ 800,000 лева. Предвижданията следъ това се увеличаватъ непрекѫснато и въ много години надминаватъ половината отъ цѣлата сума на редовнитѣ разходи. До 1904 година, обаче, службата по заемитѣ не е била много редовна, макаръ и въ повечето години да сѫ изразходвани голѣми суми. Отъ 1904 г. вече разходитѣ не само се предвиждатъ, но се и извършватъ, и въ продължение на нѣколко години сѫ половината отъ всички извършени редовни разходи. Съотношението се измѣня отъ 1912 година, отъ когато тѣ сѫ срѣдно една трета.

Разходитѣ за благоустрояването на града подъ различни наименования фигуриратъ постоянно въ бюджетитѣ. Като редовни разходи сѫ предвидени кредититѣ за подържане направеното, а по нѣкога и за нови постройки. Новитѣ постройки, обаче, водопровода, канализацията, корекцията на рекитѣ, общинскитѣ здания и имоти, както и направата на улицитѣ, — сѫ минали презъ извънреднитѣ бюджети и сѫ извършени главно съ заемитѣ. По извънреднитѣ бюджети тия разходи сѫ грамадни и въ общата си сума надминаватъ петдесеть милиона лева. Не би могло да бѫде и инакъ, тъй като София е създадена, въ сѫщность, презъ това време.

Измежду останалитѣ разходи най-значителенъ е този за народното образование. Първоначално този разходъ е едва около 25,000 лева, но бързо достига 100,000 лева и нѣколко години подъ редъ е около 140,000 лв. Следъ това надминава 200,000 лева, а следъ 1910 г. е вече надъ 650,000 лева.

Разходитѣ за подържането на пожарната команда, подържането и уреждането на гробищата и службата по погребенията, освѣтлението на улицитѣ сѫ постоянни и сравнително голѣми, а отъ 1895 година се явява и разхода за мѣтенето на улицитѣ, който е още по-голѣмъ и расте по-бърже. Такъвъ е дори до 1910 година и разхода за социални грижи, който съединява въ единъ параграфъ помощитѣ на бедни и болни, подържането на лѣчебницитѣ и аптекитѣ и пр. За пръвъ пѫть въ 1910 година се предвижда една значителна сума за издръжка на общинскитѣ лѣчебници и аптеки. Дотогава санитарнитѣ грижи сѫ само въ подържането на лѣкарски и другъ санитаренъ персоналъ.

Извънреднитѣ разходни бюджети презъ сѫщото време следватъ извънреднитѣ приходи. Размѣрътъ на разходитѣ е въ зависимость отъ постѫпленията отъ заеми и всичко се изразходва главно за благоустройство.

Отъ 1916 до 1918 година.

Тритѣ години на голѣмата война — 1916, 1917 и 1918 — не сѫ засегнали общинския бюджетъ. Върху него войната, респективно нейнитѣ последствия, обезценяването на лева и стопанската и финансова криза, сѫ се отразили по-късно, отъ 1919 година нататъкъ.

Бюджетътъ за 1916 година е почти еднакъвъ съ този на 1915 год. Малко повече се различаватъ приходнитѣ бюджети за 1917 и 1918 год. Приходитѣ отъ банитѣ, отъ таксситѣ за ползуване отъ градския водопроводъ, отъ интизапа и кръвнината се увеличаватъ за 1917 година общо съ 550,000 лева, отъ които 300,000 лева сѫ само отъ кръвнината. Следната година чувствително е увеличенъ предвидения приходъ отъ банитѣ, който става 1,100,0000 лева и отъ налога при отчужденията на недвижими имоти, който става 600,000 лева.

Съ тия увеличения тѣзи два прихода ставатъ повече отъ два пѫти по-голѣми въ сравнение съ предвижданията отъ преди 1916 година. Голѣмото нарастване на бюджетитѣ за 1917 и 1918 година, обаче, се дължи единствено на внасянето въ тѣхъ приходитѣ отъ експлоатацията на освѣтлението и трамваитѣ, които предприятия общината е взела къмъ края на 1916 година. Отъ освѣтлението се предвидени за двтѣ години 1,753,200 и 2,934,200 лева, и отъ трамваитѣ 1,804,000 и 3,817,944 лева.

Съответно на увеличението на приходитѣ сѫ увеличени и разходитѣ. Отъ сѫществующитѣ разходни пера единствено увеличени сѫ кредититѣ за издържане на персонала. И за тритѣ години заплатитѣ изобщо не сѫ се увеличавали, а за подобрение положението на чиновницитѣ сѫ предвиждани кредити за добавъчно възнаграждение. Тия кредити сѫ 300,000 за първата година, 720,000 за втората и 1.065,000 за последната. Разходътъ за заплатитѣ, който въ 1916 година е 1,774,440 лева е увеличенъ за 1917 съ около 400,000, която сума представлява заплатата на персонала по освѣтлението и трамваитѣ, и за 1918 съ още около 200,000 лева. За 1917 и 1918 година е увеличенъ и параграфа

за надници — първо съ 400,000 лева и после съ още 550,000 лева. Увеличенъ е сѫщо и разхода за издържане на училищата, който отъ 915,680 лева въ 1915 година достига 1,443,310 лева въ 1918 година. Другитѣ разходи оставатъ почти непромѣнени. Срѣщу голѣмия новъ приходъ е въведенъ и единъ голѣмъ новъ разходъ — за подържане предприятията за освѣтлението и трамваитѣ: въ 1917 г. той е 2,000,000 лева и 2,150.000 лева въ 1918 г.

Общинскитѣ бюджети презъ време на войната въ тѣхнитѣ редовни приходи и разходи сѫ реализирвани не по-лошо отъ тия въ нормалнитѣ времена. Отъ предвидения редовенъ приходъ сѫ реализирани за 1916 година 77%, значително по-добре е 1917 година, когато сѫ реализирани 93%, а въ 1918 год. постѫпленията сѫ повече съ около единъ милионъ отъ предвижданията. Различнитѣ видове приходи постѫпватъ както и преди войната. Чувствително намалени сѫ само постѫпленията отъ общинскитѣ налози — отъ 800 до 500 хиляди лева за всѣка една година, но срещу тѣхъ сѫ много увеличени, за 1918 година даже удвоени, постѫпленията отъ врѣхнинитѣ върху прѣкитѣ данъци. Увеличени сѫ постѫпленията, особено за последната година, макаръ и предвижданията да сѫ все още низки, отъ приходитѣ отъ недвижимитѣ имоти, отъ канцеларски такси и берии и отъ налога отъ 2% при размѣна на недвижими имоти. Особено много е увеличенъ последния приходъ, който въ 1918 год. е почти 9 пѫти по-голѣмъ отъ 1915 година. Въ границитѣ на предвижданията сѫ реализирани и повечето отъ разходитѣ. Разходитѣ за благоустрояването на града не сѫ могли да бѫдатъ извършвани, а въ последнята година по кредититѣ за издържането на персонала сѫ направени значителни преразходи.

Извънреднитѣ бюджети и за тритѣ години възлизатъ по на около 7 милиона лева и сѫ почти напълно еднакви. Освенъ постояннитѣ приходи отъ продажба на мѣста и отъ недобори сѫ предвидени и въ тритѣ бюджета остатъцитѣ отъ старитѣ заеми и сѫ предвидени около петь милиона лева отъ единъ новопроектиранъ заемъ. Предвиденитѣ разходи, главно за извършване нови благоустройствени съорѫжения, не сѫ могли да бѫдатъ извършени, и затова, както приходитѣ така и разходитѣ, се повтарятъ и въ тритѣ бюджета. Различаватъ се тѣ почти само съ предвиденитѣ въ 1917 година 881,000 лева за разходи по трамваитѣ и освѣтлението и въ 1918 година 700,000 лева за боянската юзина и 1,196,000 лева за изплащане дневни пари на общинскитѣ чиновници за минало време.

Последицитѣ отъ войната.

Тѣ започватъ да се чувствуватъ въ финансиитѣ на софийската община едва отъ 1919 година. И още въ първата тази година разстройството се явява толкова силно, щото изведнажъ общината е върната едва ли не къмъ първитѣ години на своето сѫществуване. За 1919 година предвиденитѣ редовни приходи сѫ 25,370,264 лева, реализиранитѣ 22,088,741 лева. При голѣмото обезценяване на лева тия цифри не могатъ да представляватъ повече отъ 2 милиона златни лева. А двата милиона редовенъ приходъ сѫ надминати още въ 1896 година. Ако, при това, се вземе подъ внимание, че въ казанитѣ 25

милиона влизатъ надъ 9,500,000 лева приходъ отъ банитѣ, освѣтлението и трамваитѣ, предприятия, които едва отъ нѣколко години е почнато да се експлоатиратъ, ще излѣзе, че старитѣ приходни източници съответствуватъ на приходитѣ на началото на деветдесетьтѣ години.

Това голѣмо разстройство не може, естествено, да бѫде поправено изведнажъ. Но, то не е поправено напълно даже и въ десетьтѣ години, които ни дѣлятъ отъ войната, защото и въ най-последнитѣ си бюджети софийската община не е достигнала цвѣтущето време отъ преди войнитѣ, и то като се сравнятъ абсолютнитѣ цифри, безъ да се взема подъ внимание, че градътъ по население се е удвоилъ и утроилъ, че е нарастналъ извънредно и по пространство, че търговскиятъ обмѣнъ сега е много по-голѣмъ. При тия фактори и при едно съответно на обезценката на паритѣ увеличение би трѣбвало да се очаква единъ редовенъ приходъ надъ петстотинъ милиона лева. Затова на годинитѣ отъ войната насамъ не може да се гледа освенъ като на единъ възстановителенъ периодъ. Особено такъвъ характеръ иматъ първитѣ петь години, които изцѣло сѫ изгубени, за да се нагоди общинскиятъ бюджетъ къмъ новитѣ условия. Различнитѣ общински приходи въ това време растатъ бързо, но растатъ не поради едно естествено развитие, а за да се приспособятъ къмъ обезценения левъ. Въ сѫщото време нуждитѣ, поради липса на средства, оставатъ незадоволени, явяватъ се нови нужди, и кризата все повече и повече се усложнява.

За да се приспособи къмъ новитѣ условия, общината още веднага следъ войната почна да увеличава размѣра на всичкитѣ събирани отъ нея такси, берии, налози и данъци, до колкото това е имала право да направи; за много малко отъ тѣхъ, обаче, увеличението отговаря напълно на обезценението на лева. Въ сѫщото време чрезъ измѣняване на закона сѫ увеличавани размѣритѣ на повечето отъ тия приходи. за които законътъ опредѣля размѣра, въ който общинитѣ могатъ да ги събиратъ. Въведени сѫ, освенъ това, и много нови приходи. Законътъ е измѣнянъ главно два пѫти: въ 1922 и 1924 год., а съ измѣнения на други закони е засѣгнатъ въ 1919, 1920 и 1926 г. Въ 1922 год. сѫ били въведени новитѣ приходи отъ налозитѣ върху слугинитѣ, върху мелницитѣ, дарацитѣ и тепавицитѣ, върху празнитѣ мѣста и върху непавиранитѣ тротоари, и сѫ узаконени събиранитѣ вече отъ общината приходи отъ общинскитѣ предприятия за освѣтление и трамваитѣ. Повече сѫ измѣненията въ 1924 г., когато освенъ увеличаването и подобрението на сѫществующитѣ приходи сѫ били прибавени още и налозитѣ върху премиитѣ на застрахователнитѣ дружества, върху произведени въ общината каменни въглища, върху изварения розовъ цвѣтъ, върху произведенитѣ отъ текстилнитѣ фабрики платове, върху посланитѣ улици и налогъ за пребиваване въ мѣстата, които се посещаватъ за здравословни цели или поради минерални бани. Въ сѫщото време съ специалнитѣ данъчни закони сѫ измѣнявани на нѣколко пѫти врѫхнинитѣ и прѣкитѣ данъци, които сѫ отстѫпени на общинитѣ. Отъ 1922 г. е билъ отстѫпенъ изцѣло поземления данъкъ, който въ 1924 г. е взетъ отново отъ държавата. Въ 1925 г. сѫ прибавени къмъ общинскитѣ доходи, нѣколко вида акцизи, а въ 1926 г. сѫ били отмѣнени въведенитѣ въ 1919 г. налози върху складирания тютюнъ и иностраннитѣ вина.

[library stamp]

До войнитѣ, презъ единъ продължителенъ периодъ, който ги предшествува и презъ който общината е сравнително най-добре поставена финансово, главниятъ приходъ на общината е отъ косвения данъкъ октроа (по-късно общински налогъ), заедно съ бача. Следъ това идатъ прѣкитѣ данъци, събирани главно като врѫхнини. Отъ тия три прихода въ годинитѣ преди и около първата война общината реализира годишно надъ 3,300,000 лв., което съставлява повече отъ половината отъ редовнитѣ приходи. А сега, въ последнитѣ години, следъ отнемането на общинскитѣ налози, приходитѣ отъ данъцитѣ изобщо, макаръ и въ нѣкои години да сѫ предвиждани и въ доста голѣми размѣри, даватъ постѫпления отъ около 20 милиона лева годишно, което съставлява една осма до една десета отъ реализиранитѣ бюджети. При по-добро събиране и при по-високо облагане, особено относно данъка върху сградитѣ, тази цифра би могла да нарастне, но мѫчно би могла да извоюва за данъцитѣ едно първенствующе положение. Сега него го иматъ тритѣ общински предприятия — трамваитѣ, банитѣ и боянската електрическа юзина, приходитѣ отъ които надминаватъ 60 милиона лева и съставляватъ една трета отъ реализирания редовенъ приходъ. Ако къмъ тѣхъ се прибавятъ приходитѣ отъ таксить за ползуване отъ водопровода и канала, и таксата за изхвърляне смѣтьта, които въ сѫщностьта си сѫ пакъ предприятия, ще се подчъртае още по-силно значението, което сѫ добили общинскитѣ предприятия за София. По отношение на тия последнитѣ приходи има още много да се желае, тъй като много мѫчно се събиратъ и даватъ голѣми недобори. За последнята 1928/29 финансова година отъ всичкитѣ тия приходи е предвидено да постѫпятъ 134 милиона лева, което е повече отъ половината на редовния приходенъ бюджетъ.

Разходитѣ за благоустрояването на града въ сравнение съ миналото, особенно като се вуматъ общо цифритѣ на редовнитѣ и извънредни бюджети, сѫ нищожни; съ голѣма мѫка е отдѣлено по нѣщо отъ редовнитѣ приходи и недоборитѣ, за да се извършатъ най-необходимитѣ работи. Единственото по-голѣмо дѣло остава рилския водопроводъ, който се извършва съ средства отъ единъ специаленъ заемъ отъ фонда общински налози. А като последствие отчасти на войната и повече на една недостатъчно далековидна политика, нуждитѣ сѫ нараснали толкова много съ създаването на новитѣ заселища около стария градъ, щото изправятъ една задача, която изглежда неразрешима при сегашното състояние на общинскитѣ финансии.

Отъ 1919 до 1928 година.

По редовния бюджетъ сѫ предвидени за 1919 година 25,370,264 лева приходъ. Следващитѣ бюджети непрекѫснато растатъ, — въ 1927—28 г. вече сѫ предвидени 276,919,833 лева, а въ 1928—29 г. — 262,047,749 лева. Въ разстояние на десеть години цифритѣ сѫ одесеторени. Съ сѫщия почти темпъ растатъ и реализиранитѣ редовни приходи, които почватъ отъ 22,088,741 лв. въ 1919 година и достигатъ 193,199,103 лева въ 1926—1927 фин. год., последното приключено бюджетно упражнение.

Най-голѣмото приходно перо презъ тия години е дохода отъ експлоатацията на общинскитѣ предприятия: трамваи заедно съ освѣтлението до 1920 година, бани, и малко по-късно електрическитѣ юзини. Реализираниятъ

доходъ отъ трамваитѣ е около три милиона въ 1918 год., спада значително, обаче, въ 1919 и 1920 година, и после отъ 1921 година, когато е почти петь милиона лева, почва да расте и достига до кржгло 50,000,000 за 1926—27 фин. година. Приходътъ отъ освѣтлението, сжщо така, за 1919 и 1920 година се намалява въ сравнение съ 1918, а следъ това става 3,541,952 лв. въ 1921—22 и 17,143,987 лева въ 1922—23 фин. година. Приходътъ отъ банитѣ почва отъ около 2 милиона и, като се увеличава постоянно, надминава 11 милиона за последнитѣ години.Отъ юзинитѣ има приходъ само за две години. Боянската — почти 8 милиона лева годишно. Цифритѣ сж за реализиранитѣ приходи; за последнитѣ години, и особено за трамваитѣ и банитѣ, тѣ не сж много далечъ отъ предвиденитѣ. Предприятията сравнително най-добре и най-лесно сж се приспособили къмъ новитѣ условия. Най-малко, обаче, е засегнатъ отъ разстройството поради войната прихода отъ общинскитѣ недвижими имоти, който още въ 1922 година е 9 милиона лева и почти десеть пжти по-голѣмъ въ сравнение съ 1919 година, следъ това, обаче, се увеличава бавно и достига най-много до $13^1/_2$ милиона лева.

Отъ войната насамъ общинскиятъ приходъ общински налози е загубилъ значението си, и следъ като въ 1919 и 1920 год. е по-долу отъ 1915 г., въ последнитѣ години едва покрива една десета отъ редовнитѣ приходи. Интересно е, че врѫхнинитѣ върху прѣкитѣ данъци, въ началото сж нарастнали много бързо: за 1920 година отъ тѣхъ сж постжпили почти 11 милиона лева срещу 1,100,000 лева въ 1915 година. Следъ 1920 год., обаче, тия 11 милиона лева не сж успѣли даже да се удвоятъ. Много трудно пъкъ сж се увеличавали следъ войната другитѣ общински данъци. Общо отъ всички общински данъци, събирани чрезъ предприемачи, за 1919 год. сж предвидени 1,850,000 лева заедно съ бача, и до 1922—23 фин. год. още не сж достигнали 5 милиона. Въ последнитѣ години приходътъ отъ тѣхъ е около 20,000.000 лева, а за 1928—29 год. сж предвидени 23 мил., отъ които 10 милиона отъ кръвнина и по 3 мил. отъ сергии, коли и файтони.

Най-трудно отъ всички приходи сж се увеличавали, при това и най-мжчно сж събирани и даватъ най-голѣми недобори, приходитѣ отъ такситѣ за ползуване отъ градския водопроводъ и отъ градския каналъ и за изхвърляне смѣтьта. Въ последнитѣ години сж постжпвали средно по около $4^1/_2$ милиона отъ всѣки единъ отъ приходитѣ отъ смѣть и каналъ, постжпления, които въ сравнение съ предвиденото сж значително низки, но въ сравнение съ постжпленията отъ вода сж много добри. Отъ вода сж постжпили за 1922/23 година 229,000 лева срещу предвидени 4,000.000 лв. и въ 1925/26 срещу предвидени 8 милиона сж постжпили 1,516,000 лева. Тия цифри, обаче, не показватъ окончателно какво получава общината отъ вода, защото значителни суми постжпватъ като недобори по-късно.

Въ последнитѣ бюджети добиватъ все повече и повече значение акцизитѣ, които сж най-новия приходъ на общината. Първоначално сж били отстжпени на общината акцизитѣ върху театралнитѣ билети и консомацията на електрическата енергия, а съ последнитѣ измѣнения на закона за акцизитѣ — още редъ други акцизи, събирани главно въ форма на патенти.

Заеми.

Въпросътъ за заемитѣ се е явилъ още въ първитѣ дни на съществуването на софийската община. Редовнитѣ приходи не сѫ могли въ никой случай да доставятъ средствата нужни за благоустройството на града. И за това, следъ като отначало сѫ били незначително подпомогнати отъ държавата, тогавашнитѣ общински управници се видѣли принудени още за първитѣ по-значителни работи да прибѣгнатъ къмъ заеми.

Първиятъ заемъ е предвиденъ въ бюджета за 1881 година. Той възлиза на 250,000 лв. и е предназначенъ за преустройване на градскитѣ бани. Общината не е могла да го сключи.

При гласуването на бюджета за следващата година сѫ били предвидени въ разхода 200,000 лева за лихви и амортизация на единъ заемъ. Такъвъ не е имало сключенъ, но сумата е предвидена съ огледъ на взетото решение да се сключи заемъ отъ три до четири милиона лева. И този заемъ, обаче, въ предполагания размѣръ, не е билъ сключенъ. Все пакъ презъ тази 1882 год. Държавниятъ съветъ е разрешилъ на общината единъ заемъ отъ 850,000 лева. Това е първиятъ заемъ, който общината е реализирала. Той е билъ отпуснатъ отъ Държавното съкровище безъ опредѣленъ срокъ съ лихва 7%. Отъ този заемъ общината е изтеглила и похарчила още сѫщата година 550,000 лева. Останалитѣ 300,000 лева сѫ били похарчени презъ 1883 и 1885 година. Цѣлиятъ заемъ е билъ употрѣбенъ за благоустройването на града, главно за преустройството на банята, направата на нѣкои улици и направата на градския водопроводъ; но извършеното, сравнено съ нуждитѣ е нищожно.

При представянето за удобрение бюджета за 1884 година кмета пише на министра на вѫтрешнитѣ работи, че общинскиятъ съветъ намира за необходимо да се сключи единъ заемъ отъ петь милиона лева. Но, понеже такъвъ заемъ не е билъ сключенъ, — при представянето на бюджета за 1886 година кмета отново напомня за него и моли правителството да даде съдействие на общината. Въ бюджета за 1886 год. е предвиденъ единъ заемъ отъ 42,078 лв., повече за уравновесяване на бюджета, отколкото за удовлетворение на конкретна нужда, безъ, обаче, да е билъ сключенъ.

При гласуването на бюджета за 1888 година сѫ били предвидени множество разходи за благоустройването на града и разходътъ е надминалъ прихода съ 987,469 лева. Съветътъ е приелъ бюджета съ този дефицитъ, като е решилъ да се покрие съ заемъ, който да се сключи въ бѫдаще. Този бюджетъ министърътъ не е удобрилъ, но и когато го е преработилъ, съветътъ го е приелъ пакъ съ единъ дефицитъ отъ 494,010 лева за покриване съ заемъ, какъвто общината не е успѣла да сключи.

Презъ 1889 година е сключенъ първиятъ голѣмъ външенъ заемъ на общината. Това е заема отъ 10 милиона лева, сключенъ при Anglo-Foreign Banking въ Лондонъ, съ срокъ 33 години, лихва 6% и гарантиранъ съ приходитѣ отъ октроата, такситѣ за мѣрене и теглене, интизапа, бача, наема отъ градскитѣ недвижими имоти и съ приходитѣ отъ постройкитѣ, които биха се извършили съ този заемъ. Заемътъ е билъ предназначенъ за направа на банитѣ, канализацията, водопровода и електрическото освѣтление. Заемътъ не е достиг-

налъ и не е могло да бѫде построена отъ него канализацията и електрическото освѣтление.

За канализицията и електрическото освѣтление, а заедно съ тѣхъ и за нѣкои други постройки общинскиятъ съветъ въ 1893 г. е решилъ да сключи единъ новъ заемъ отъ 10 милиона лева. Правителството е дало съгласието си и общината е преговаряла съ нѣкои чужди банки; но условията не сѫ били одобрени отъ правителството и заема не станалъ.

Въ сѫщото време, като е изчерпала десетмилионния заемъ и новъ не е успѣла да сключи, а е имала належащи разходи по довършването и изплащането на започнатата работа, общината е заела отъ Българската народна банка единъ милионъ лева съ 8% лихва и съ задължение да ги изплати до края на 1894 година.

Презъ сѫщата 1893 година общината е сключила при Българската народна банка още единъ заемъ отъ 1,800,000 лева съ 8% годишна лихва. Този заемъ е билъ предназначенъ за направа на електрическото освѣтление, но по-голѣмата часть е била употрѣбена за изплащане на други задължения на общината; електрическата инсталация е могла само да бѫде започната.

Пакъ презъ 1893 год. е билъ отпуснатъ единъ трети заемъ отъ 3,000,000 лева, предназначенъ за направа на канализацията. Този заемъ е билъ отпуснатъ отъ държавното съкровище за срокъ отъ три години, съ лихва $7^1/_2$% годишно и гарантиранъ съ първа ипотека върху зданието на общинското управление, други общински здания и нѣколко празни мѣста. Понеже следъ уговарянето на заема се е явилъ споръ съ предприемача на канализацията, той не е билъ използуванъ веднага, а е билъ употрѣбенъ едва следъ 1898 г.

Презъ 1895 год. сѫ били отпуснати на общината отъ държавното съкровище взаимообразно безъ лихва 500,000 лева, които общината е трѣбвало да изплати за 10 години по 50 хиляди лева.

До 1894 год. постѫпленията отъ заемитѣ съ изключение само на първия заемъ сѫ изразходвани отдѣлно, безъ да се вписватъ въ бюджетитѣ. Първиятъ отъ голѣмитѣ заеми на общината, който се вписва въ бюджета и туря началото на една нова практика, е вѫтрешния заемъ отъ 1896 год.

Вѫтрешниятъ 5% лотариенъ заемъ е билъ замисленъ и решенъ отъ общината още въ 1894 година при приемането на бюджета за 1895 година. Удобренъ е билъ, обаче, отъ правителството и реализиранъ въ 1896 година. Този заемъ е отъ 4 милиона лева гарантиранъ отъ държавата и платимъ въ 33 години чрезъ ежегодни тиражи. Заемътъ не е реализиранъ изведнажъ, а е билъ вписванъ въ бюджетитѣ на нѣколко пера. Заемътъ е билъ употрѣбенъ споредъ предназначението си за различни благоустройствени съоржжения, извършвани последователно въ годинитѣ, презъ които той е билъ реализиранъ.

Въ 1898 година, общината е сключила отъ Бълг. Народна Банка единъ заемъ отъ 2,500,000 лева, чрезъ който е конвертирала двата си заема отъ 1893 година при сѫщата банка. Този заемъ е уговоренъ съ срокъ 20 години и лихва 8% годишно, каквато е била и при старитѣ заеми.

Въ сѫщата 1898 година сѫ вписани за пръвъ пѫтъ въ бюджета на общината постѫпления отъ три милионния заемъ за канализацията. Тази

година сѫ предвидени да постѫпятъ два милиона лева, но не сѫ били реализирани. Заемътъ е билъ реализиранъ постепенно презъ следващитѣ години, като постѫпления сѫ вписвани до 1902 година, когато е билъ окончателно изчерпанъ.

За изплащане на всички така набрали се задължения, както и за конвертиране на заема отъ 2.500.000 лева и дълговетѣ по нѣкои други специални смѣтки, въ 1902 год. общината е сключила съ Бълг народна банка два нови заема — единия отъ 3,000,000 лева и другия отъ 1,244,800 лева. Тѣзи заеми сѫ уговорени за срокъ 30 години, съ лихва 8% годишно и сѫ гарантирани съ 17 общински приходи, между които сѫ доходитѣ отъ недвижимитѣ имоти, общинскитѣ налози, всички почти общински данъци, такси отъ водата и канала, канцеларскитѣ берии и прихода отъ класната лотария.

Въ сѫщото време пакъ повече за уреждане на сѫществуващи задължения къмъ Земледѣлческитѣ каси, респ. Българската земледѣлска банка сѫ били сключени и при нея два заема.

Първиятъ заемъ е билъ сключенъ въ 1902 година. Съставенъ е отъ две части на обща сума 1,265,000 лева, съ срокъ 20 години и лихва 8% годишно. Гарантиранъ е съ приходитѣ отъ връхнинитѣ.

Вториятъ заемъ е билъ сключенъ въ 1904 г. Той възлиза на 1,500,000 лв. съ срокъ 30 години и лихва 8% годишно. Гарантиранъ е съ увеличението отъ 50% върху общинскитѣ налози.

Тридесеть и петь милионниятъ заемъ отъ 1906 година е най-голѣмия общински зиемъ. Той е сключенъ съ Berliner Handelsgesellschaft, Bank fur Handel und Industrie — отъ Берлинъ и Българската Генерална банка — отъ София, при емисионенъ курсъ 81%, срокъ за погашението 50 години и лихва 5% годишно. Заемътъ е гарантиранъ съ приходитѣ отъ общински налози, крървнина, бачъ, наемъ отъ недвижимитѣ имоти и такси отъ водопровода, а освенъ това е гарантиранъ и отъ държавата, която пъкъ си е запазила правото на контролъ върху събирането на тия приходи и върху изразходването на заема. Чистото произведение отъ заема е 28,350,000 лева. Отъ тази сума общината е употрѣбила 20,102,690 лева за изплащане на староитѣ си заеми. Платени сѫ били на Anglo-Foreign Banking 7,624,000 лева, на Българската народна банка за изплащане всички заеми включително съ закъснѣлитѣ вноски по тѣхъ 5,162,690 лева, на държавното съкровище за изплащане заема за канализацията заедно съ капитализиранитѣ неизплатени лихви 4,640,000 лева, и на Българската земледѣлска банка остатъка по двата заема при нея 2.696,000 л. Изплатени сѫ били освенъ това и летящи дългове отъ 1,100,000 лева.

Остатъкътъ отъ заема е билъ употрѣбенъ за благоустройство, като за 1906 година сѫ били предвидени 2,344,860 лева, а останалитѣ суми сѫ били предвидени следъ това последователно.

Този заемъ е билъ употрѣбенъ главно за направа на улицитѣ — павирането имъ; освенъ това, за построяване минералнитѣ бани и халитѣ, за довършване корекцията на рекитѣ и канализацията, за водопроводъ и за нѣкои други още благоустройствени съоржжения.

Въ 1906 година е билъ сключенъ съ Бълг. народна банка, възъ основа закона за сключване заеми за строене народни училища, единъ заемъ отъ

200,000 лева, платимъ въ 30 години съ 7% годишна лихва и гарантиранъ съ общинскитѣ налози. Този заемъ е употрѣбенъ изключително за построяване на училища.

Вториятъ по значение заемъ на софийската община е петнадесеть милионния заемъ отъ 1910 година. Той е сключенъ съ Algemeine Werkehrsbank въ Виена при емисионенъ курсъ 87%, срокъ 50 години и лихва $4^1/_2$% годишно. Чистото му произведение е 13,050,000 лева. Той е билъ използуванъ за благоустройването на града. Голѣма часть отъ този заемъ сѫщо е била употрѣбена за настилане на улицитѣ и значителни суми сѫ разходвани за канализацията и водопровода и за направа на училища. Предвиждало се е построяването и на кланица, но, отлагана до втората война, после построяването ѝ е станало невъзможно.

Следъ сключването на двата външни заема службата по заемитѣ става извънредно редовна и въ разлика отъ по-раншнитѣ години кредититѣ за лихви и амортизации не само се предвиждатъ, но се и изразходватъ редовно и съставляватъ най-крупното разходно перо въ бюджета.

За изплащане летящитѣ дългове на общината, които сѫ възлизали на около 3,300,000 лева и за уравновесяване на бюджетитѣ, въ които все още се предвиждатъ значителни разходи по благоустройството, начиная отъ 1914 г. въ общинския бюджетъ се вписва единъ приходъ отъ проектиранъ заемъ. Този заемъ се предвижда различно въ различнитѣ бюджети, между $4^1/_2$ и $5^1/_2$ милиона кржгло и остава въ бюджетитѣ до 1921 година.

Срещу тия предвиждания общината е могла да сключи единъ заемъ отъ 1,500,000 лева при Българската народна банка съ срокъ 20 години, лихва $6^1/_2$% годишно и при гаранция прихода отъ общинската баня.

Въ 1924 г. е билъ сключенъ, възъ основа на закона за строене училища и читалища, при Българската народна банка единъ заемъ отъ 200,000 лева съ 10% лихва, погасяемъ въ 30 години, изцѣло взетъ отъ читалището „Алеко Константиновъ".

Презъ финансовата 1925/26 г. е билъ изплатенъ заема отъ 1906 г., сключенъ по закона за строене училища въ размѣръ на 200,000 лева.

Презъ 1927 г. общината е сключила двата си последни заема. Това сѫ заемитѣ сключени съ Българската народна банка, съгласно специалния законъ за уреждане задълженията на общината съ нейнитѣ кредитори по заведенитѣ предъ смѣсенитѣ арбитражни сѫдилища дѣла. Първиятъ заемъ е отъ 259,600 фр. франка, употрѣбенъ за изплащане дълга по построяването на халитѣ, и вториятъ е отъ 130,814 английски лири, употрѣбенъ за откупването на трамваитѣ по сключената съ дружеството спогодба. Срокътъ и на двата заема е 1951 г. Годишната имъ лихва е 7% плюсъ 1% осигурителна вноска. По втория заемъ сѫ заложени приходитѣ отъ връхнини върху прѣкитѣ данъци.

Освенъ тия два последни заема и заема за читалището „Ал. Константиновъ", отъ всичкитѣ сключвани и погасявани заеми сега общината има да дължи по вжтрешния заемъ отъ 1896 г., по двата външни заема отъ 1906 и 1910 г. и по заема при Българската народна банка отъ 1915 г.

Заемътъ отъ 1896 г. се изсрочва въ 1929 г. и може да се счита още отъ сега напълно погасенъ, а на Българската народна банка по заема отъ 1915 г. се дължатъ сега 1,048,725 лева.

Голѣмитѣ дългове на общината днесъ сѫ отъ външнитѣ заеми.

Какво предстои.

Петдесетгодишнината заварва софийската община все още въ единъ периодъ на възстановяване разстроеното отъ войнитѣ. А за нормалното изпълнение на нейнитѣ обществени служби потрѣбно е не само да се възстанови разстроеното, но и да се допълни то. Градътъ се е увеличилъ и по пространство, и по сгради, и по население; необходимо е и бюджета да даде възможность да се задоволятъ нуждитѣ на нарасналия градъ. Кризата не допуска това да стане веднага, но съ огледъ на утрешния день реформи сѫ необходими. Сѫществующитѣ приходи трѣбва да бѫдатъ ревизирани и отъ тѣхъ запазени само ония, които удобно се събиратъ и даватъ по-значителни постѫпления; а за удовлетворение на новитѣ нужди ще трѣбва да се намѣрятъ и нови източници. Измежду предвижданитѣ сега отъ закона приходи има много, които при добро издирване на обектитѣ и при добре организирано събиране могатъ да покриятъ една значителна часть отъ разходитѣ. Това сѫ приходитѣ отъ общинскитѣ такси, свързани съ недвижимитѣ имоти — такситѣ отъ вода, смѣть, каналъ, паважъ, — и още повече приходитѣ отъ отстѫпенитѣ изцѣло или подъ форма на връхнини прѣки и косвени данъци. Тия вторитѣ особено сѫ важни, защото на тѣхъ главно трѣбва да се сложатъ разноскитѣ за издръжка на административнитѣ и обществени служби въ общината.

Издирването на новитѣ приходи ще трѣбва да се насочи главно къмъ прѣкитѣ данъци. Но редомъ съ тѣхъ, и даже като сѫ ги изпреварили добиватъ значение на единъ отъ извънредна важность приходенъ източникъ общинскитѣ предприятия. Да се разчита на голѣми печалби отъ тѣхъ, за да понесатъ тѣ цѣлата тежесть на бюджета, не е основателно, но организирането на сега сѫществующитѣ и обзавеждането на нови предприятия ще облегчи бюджета и ще помогне на общината да отговори на много обществени нужди за транспортъ, водоснабдяване, електроснабдяване, продоволствие и пр.

Освенъ приходи за покриване постояннитѣ текущи разходи, на общината предстои да намѣри и срѣдства, за да довърши благоустрояването на стария градъ и да устрои изцѣло новитѣ квартали. Потрѣбни сѫ огромни суми, които могатъ да се намѣрятъ само чрезъ заеми. Новитѣ заеми ще бѫдатъ единъ новъ товаръ, но той ще бѫде нетрудно понесенъ, ако бюджетътъ е добре уравновесенъ, и ако, чрезъ единъ данъкъ върху увеличената стойность на имотитѣ, плащанъ на разсрочки въ продължение на повече години, една часть отъ тяжестьта се поеме отъ тия, чиито имоти ще бѫдатъ подобрени.

ВЛАДИМИРЪ ВАЗОВЪ
Генералъ-лейтенантъ о. з., кметъ на София презъ 1926—1928 год.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

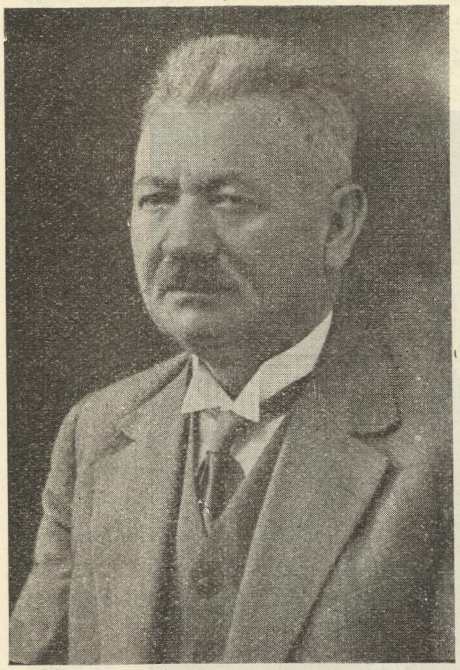

В. ЗДРАВЕВЪ
пом. кметъ

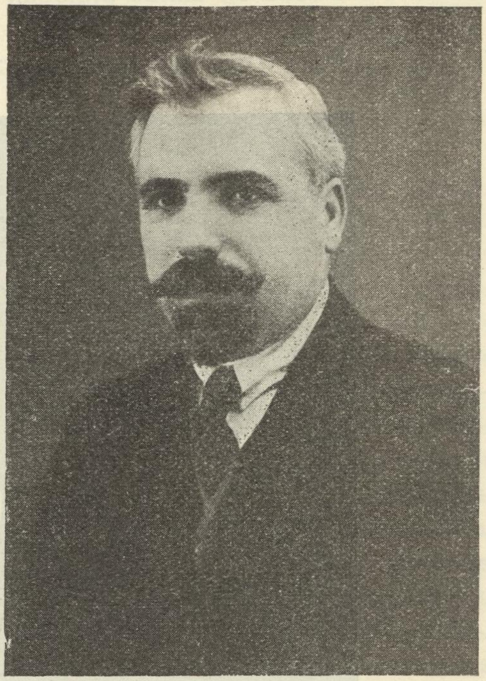

Д. КОНСТАНТИНОВЪ
пом. кметъ

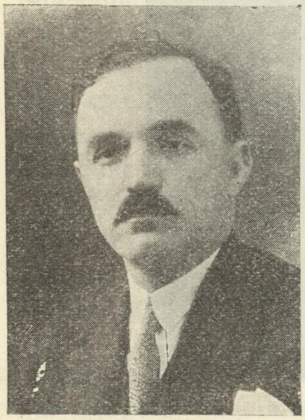

П. ЯКИМОВЪ
съветникъ

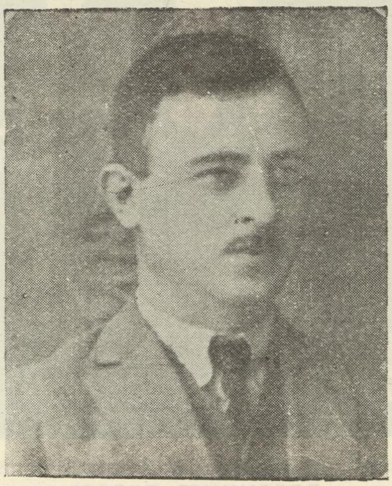

П. АНТОВЪ
пом. кметъ

Х. А. ФАРХИ
съветникъ

Съставътъ на Столичния Общински Съветъ презъ 1926—1928 год.

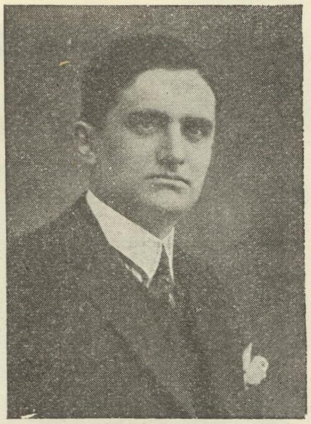

П. ХРИСТОВЪ
съветникъ

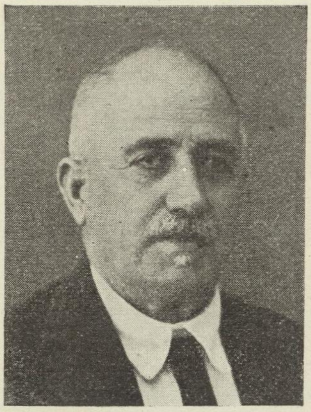

Г. БОСЕВЪ
съветникъ

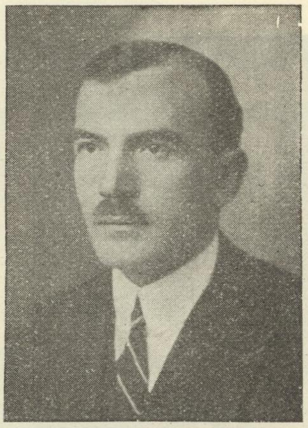

Г. РУСЧУКЛИВЪ
съветникъ

Н. ВАСИЛЕВЪ
съветникъ

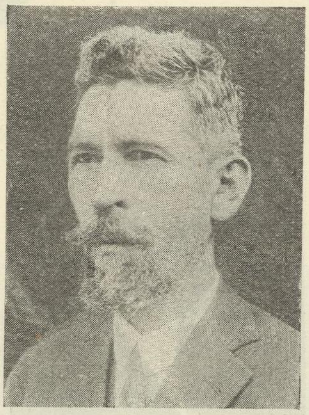

К. ЦИЦЕЛКОВЪ
съветникъ

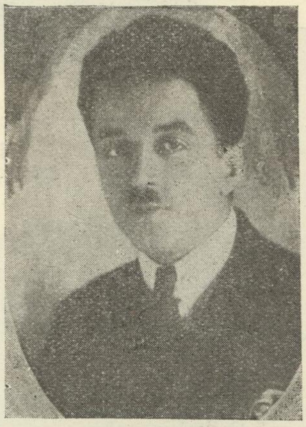

ИВ. БОШНАКОВЪ
съветникъ

А. АНГЕЛОВЪ
съветникъ

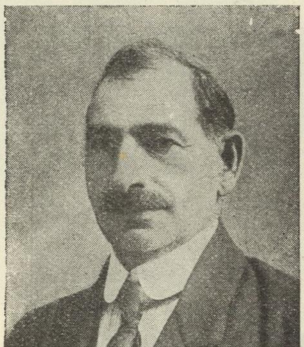

АВР. ДАНИЕЛЪ
съветникъ

Съставътъ на Столичния Общински Съветъ презъ 1926—1928 год.

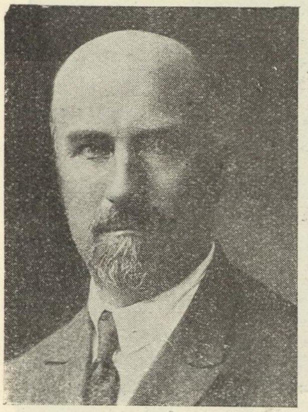

ИВ. ПЛОЩАКОВЪ
съветникъ

К. БАТОЛОВЪ
съветникъ

Д-РЪ Х. ОРОШАКОВЪ
съветникъ

Т. ЙОЧЕВЪ
съветникъ

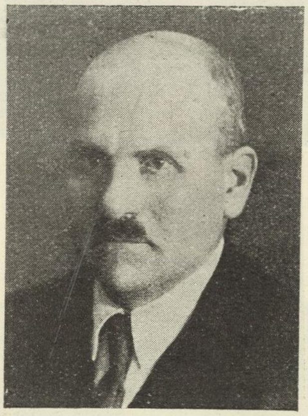

АТ. ЛИЛОВЪ
съветникъ

Д-РЪ ИЛ. КАРАДЖОВЪ
съветникъ

Б. ГЕОРГИЕВЪ
съветникъ

Л. ПЕТРОВЪ
съветникъ

ИВ. ГОРАНОВЪ
съветникъ

Съставътъ на Столичния Общински Съветъ презъ 1926—1928 год.

МАНОЛАКИ ТАШЕВЪ
10. II. 1878 — 8. V. 1878.

Д. КОЦЕВЪ
9. VI. 1878 — 29. XII. 1878.
28. XII. 1883 — 9. V. 1884.

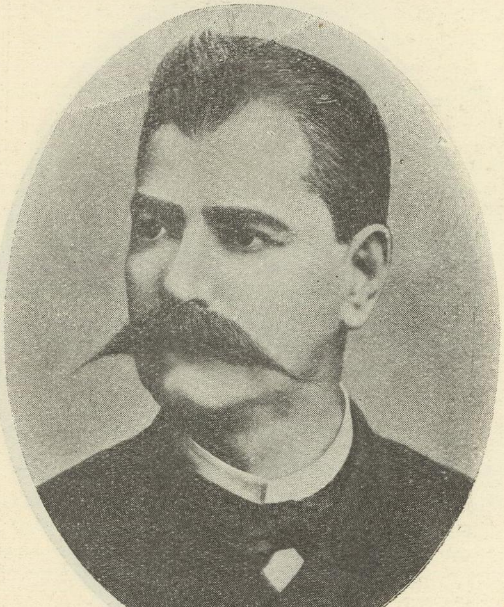

Т. ПЕШЕВЪ
30. XII. 1878 — 29. XII. 1879.
10. V. 1884 — 24. VIII. 1885.

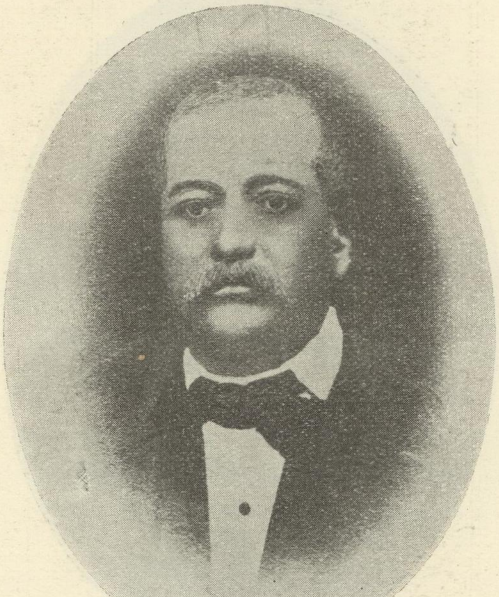

Д. ТРАЙКОВИЧЪ
14. IX. 1879 — 30. VI. 1880.

Бившитѣ кметове на София.

Градска библиотека София

Т. ИКОНОМОВЪ
1. VII. 1880 — 19. II. 1881.

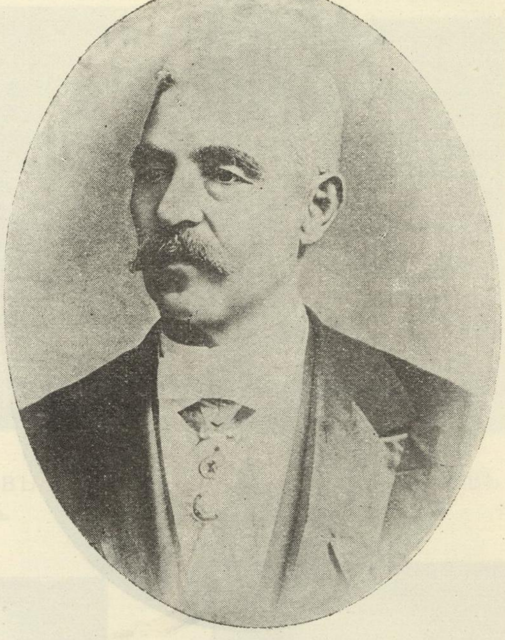

Н. ДАСКАЛОЗЪ
20. II. 1881 — 31. X. 1881.
31. X. 1887 — 31. VIII 1888.

ИВ. ХАДЖИЕНОВЪ
1. XI. 1881 — 29. IV. 1883.

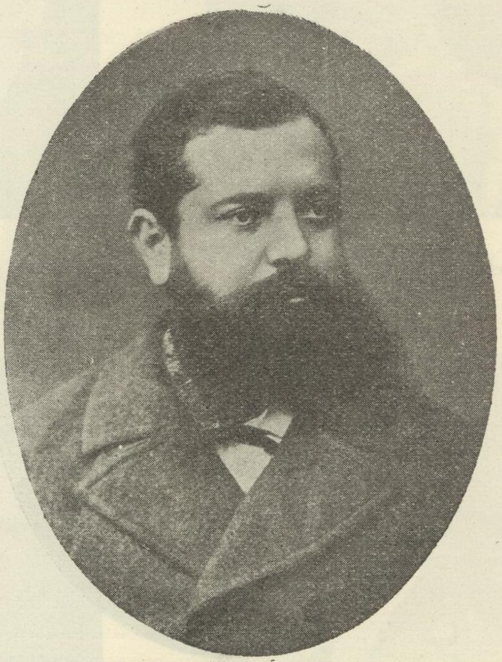

Н. СУКНАРОВЪ
30. IV. 1883 — 27. XII. 1883.

Бившитѣ кметове на София.

ИВ. СЛАВЕЙКОВЪ
25. VIII. 1885 — 19. X. 1886.

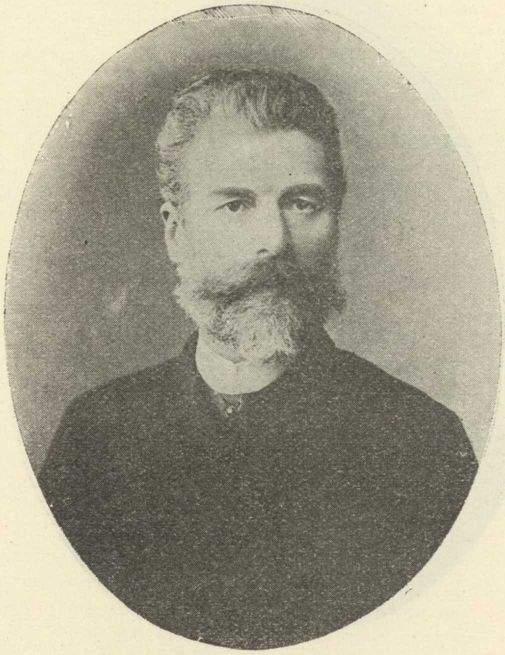

ЙОС. А. КОВАЧЕВЪ
20. X. 1886 — 30. X. 1887.

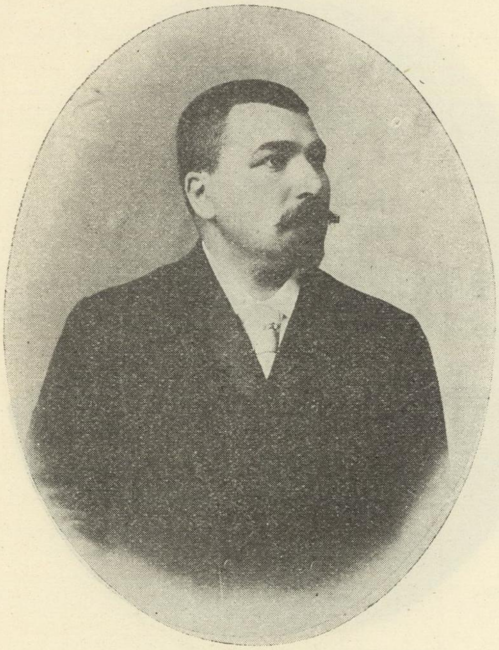

Д. ПЕТКОВЪ
1. IX. 1888 — 17. X. 1893.

ХР. БЛАГОЕВЪ
18. X. 1893 — 31. V. 1894.

Бившитѣ кметове на София.

СТОЛИЧНА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

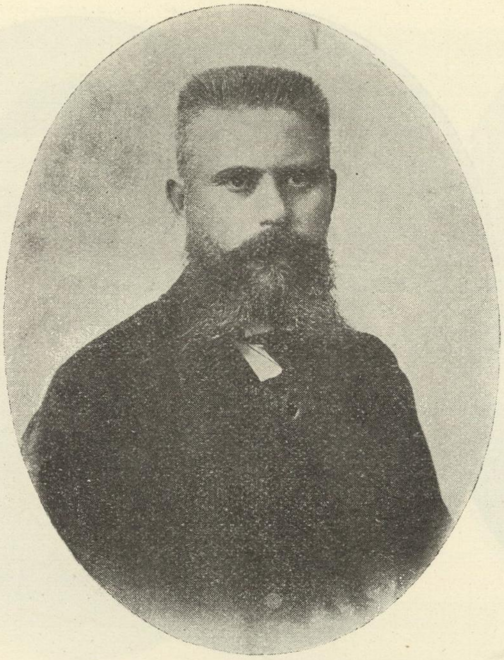

ИВ. ГРОЗЕВЪ
1. VI. 1894 — 15. VI. 1895.

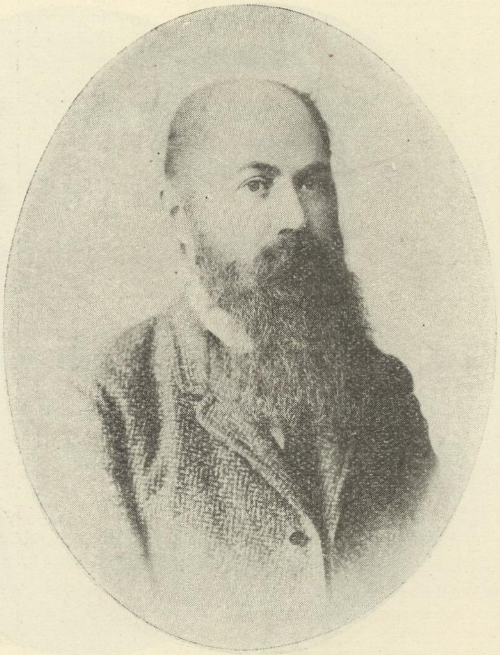

Д-РЪ Д. МОЛЛОВЪ
25. VII. 1895 — 3. IX. 1896.

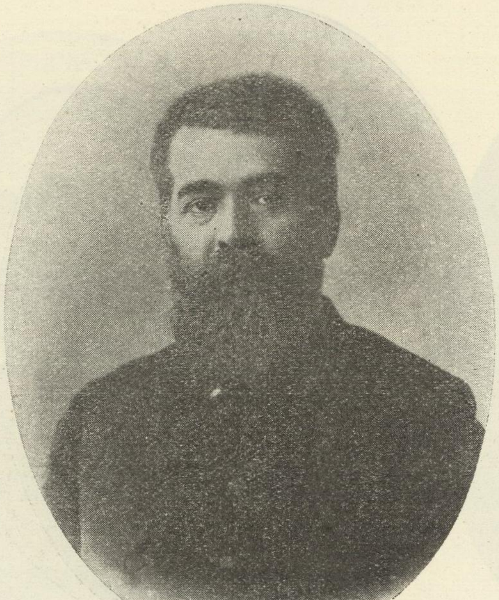

ГР. НАЧЕВИЧЪ
1. X. 1896 — 7. IV. 1897.

Д. ЯБЛАНСКИ
8. IV. 1897 — 11. IV. 1899.

Бившитѣ кметове на София.

ХР. Г. ПОПОВЪ
12. IV. 1899 — 3. I. 1901.

П. А. ЧЕРНЕВЪ
5. IV. 1901 — 23. IX. 1903.

ИНЖ. П. НИКОЛОВЪ
3. III. 1904 — 7. XII. 1905.

М. ТОДОРОВЪ
8. XII. 1905 — 21. III. 1908.

Бившитѣ кметове на София.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

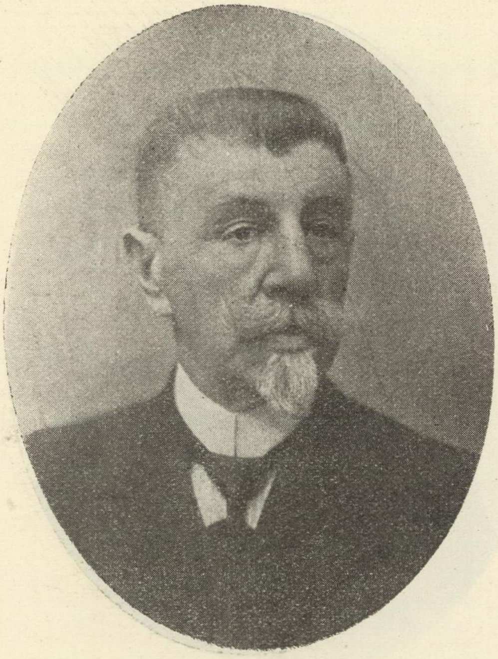

Д-РЪ Г. САРАФОВЪ
22. III. 1908 — 31. III. 1908

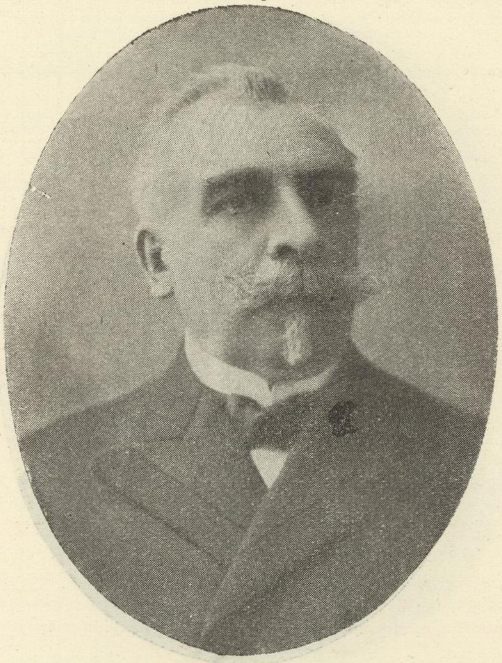

АТ. А. ХРАНОВЪ
1. IV. 1908 — 31. VII. 1908.

ЕВ. КИРКОВЪ
1. VIII. 1903 — 18. X. 1910.

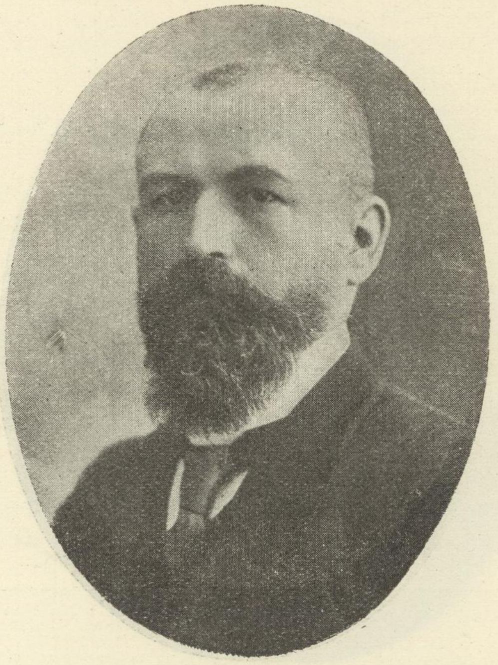

К. БАТОЛОВЪ
1. XI. 1910 — 17. VIII 1911.
5. IX. 1920 — 8. VI. 1922.

Бившитѣ кметове на София.

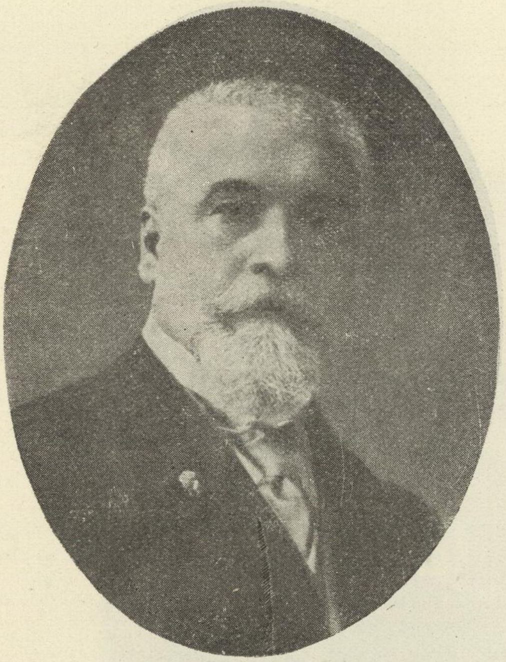

ХАР. КАРАСТОЯНОВЪ
18. VIII. 1911 — 22. V. 1912.

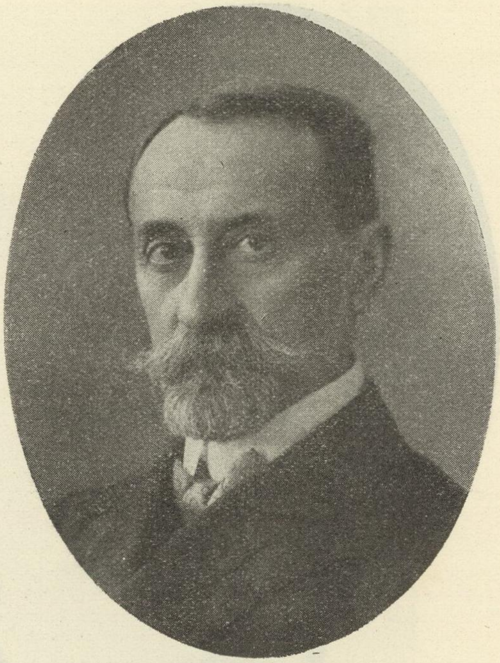

ИВ. Д. ГЕШОВЪ
23. V. 1912 — 11. II. 1914.

ИНЖ П. ТОДОРОВЪ
12. II. 1914 — 17. III. 1915.

Р. В. РАДЕВЪ
18. III. 1915 — 11. VIII. 1918.

Бившитѣ кметове на София.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

Д-РЪ Г. КАЛИНКОВЪ
12. VIII. 1918 — 4. IX. 1920.

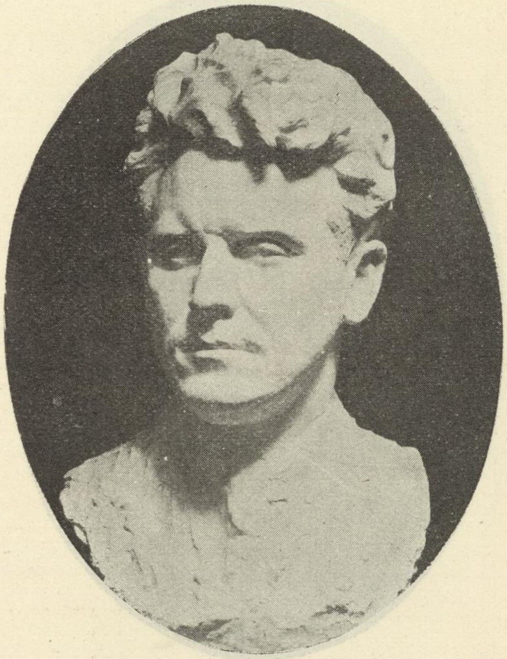

КР. ПОПОВЪ
(споредъ бюста отъ А. Николовъ)
9. VI. 1922 — 9. VI. 1923.

П. ПАСКАЛЕВЪ
16. VII. 1924 — 16. IV. 1925.

Г. МАДЖАРОВЪ
13. VI. 1925 — 13. XI. 1925.

Бившитѣ кметове на София.

Старата златарска улица въ София (споредъ акварела на Й. Обербауеръ).

Улица въ стара София (споредъ акварела на Й. Обербауеръ).

Старъ ханъ въ София (споредъ акварела на Й. Обербауеръ).

Стариятъ житенъ пазарь въ София (сега ул. Веслецъ).

Старото Държавно девическо училище (гл. стр. 87).

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

Шарениятъ мостъ по време на освобождението.

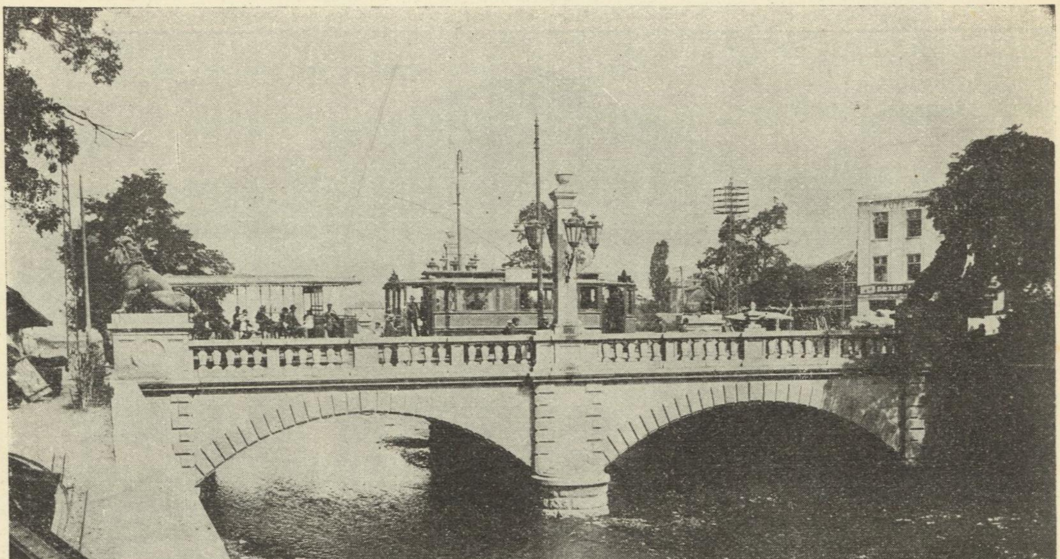

Сегашниятъ Шаренъ мостъ.

ПЛАНЪ на СОФИЯ
1887 - 1912 г.
Мѣрка 1:8000.

СЪДЪРЖАНИЕ

ЧАСТЬ I

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕДЪ

1. Градъ София, отъ проф. А. Иширковъ 1
2. София въ древностьта, отъ проф. Г. И. Кацаровъ 15
3. Монетарницитѣ на Сердика, отъ Н. А. Мушмовъ 28
4. Срѣдновѣковна София, отъ проф. Й. Ивановъ 31
5. София презъ турско време, отъ проф. Й. Ивановъ 39
6. Стари паметници въ София, отъ проф. Б. Филовъ 46
7. София по време на освобождението, отъ проф. А. Иширковъ 56
8. Население на София (етнография и статистика; физиономия на града), отъ проф. А. Иширковъ 65
9. София като политически и културенъ центъръ, отъ проф. С. Баламезовъ . . 79

ЧАСТЬ II

КУЛТУРНО-ПРОСВѢТЕНЪ ДѢЛЪ

1. Учебното дѣло въ София, отъ Л. Ив. Доросиевъ 86
2. Религиозниятъ животъ въ София отъ освобождението до днесъ, отъ Ст. Станимировъ 125
3. Научни институти и музеи, отъ проф. Б. Филовъ 139
4. Народната Библиотека въ София, отъ Р. Райчевъ 156
5. Софийски читалища, отъ Ст. Аргировъ 162
6. Народниятъ театъръ — драма и опера, отъ Н. Т. Балабановъ 165
7. Изкуството въ София, отъ А. Протичъ 180
8. Музиката въ София, отъ Д. Христовъ 207

ЧАСТЬ III

СТОПАНСКО-ФИНАНСОВЪ ДѢЛЪ

1. Столицата и земледѣлието, отъ Ил. Януловъ, доцентъ въ университета . . . 214
2. Минитѣ въ Софийския окржгъ (по официални данни и отчети) 224
3. Занаятчийството въ София, отъ Ил. Януловъ 226
4. София като индустриаленъ центъръ, отъ Д. Юрдановъ 241
5. София като търговски центъръ, отъ Д-ръ Ив. Сакжзовъ 252
6. Акционерното дѣло въ София, отъ Ст. Бочевъ 263
7. Банковото дѣло въ София (по отчети и статистически данни) 273
8. Кооперативното дѣло въ София, отъ Ил. Януловъ 277
9. Стопански организации и институти въ София (по отчети) 293

ЧАСТЬ IV

ОБЩЕСТВЕНО-АДМИНИСТРАТИВЕНЪ ДѢЛЪ

1. Културниятъ и дружественъ животъ въ София, отъ Софиянецъ 295
2. Обществената дейность на жената въ София, отъ Софиянка 306
3. Народното здраве въ София, отъ Д-ръ Д. Ив. Икономовъ 311
4. Социалната политика на София, отъ Ил. Януловъ 330
5. Градостроителството на столицата, отъ архит. Тр. К. Трендафиловъ 363
6. Благоустройството на София, отъ инж. Ап. Гждевъ 367
7. София вжзелъ на ж. п. съобщения, отъ инж. Ю. Данчовъ 378
8. София като самоуправителенъ центъръ, отъ Т. Йочевъ, общ. съветникъ 382
9. Финансиитѣ на Софийската община, отъ П. Христовъ, общ. съветникъ 397
10. Приложения 417

ПОПРАВКА

Въ статията на проф. А. Иширковъ (стр. 56) владиката Доротей погрѣшно е означенъ като гръкъ, когато въ сжщность той е българинъ, родомъ отъ Копривщица. — На стр. 69 положението на циганската махала преди освобождението е посочено погрѣшно. Тази махала се е намирала първоначално въ източната часть на града и едва следъ освобождението е била премѣстена задъ Владайската рѣка.